

BIBLIOTHECA INDICA,

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

BIBLIOTHECA INDICA,

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 420, 424, 428, 434, 437 AND 445.

The *Vayu Purana*:

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA, LL. D., C. I. E.

VOLUME I.

CALCUTTA.

PRINTED BY T. C. BISWAS, AT THE KALIKA PRESS.

1880,

वायुपुराणम् ।

—०—

मध्यिवेदव्यासप्रणीतम् ।

—०—

चौलची—

वङ्गदेशीयासिद्धातिक्-सोसाहृत्याख्यसमाजानुज्ञया

श्रीराजेन्द्रकाञ्चिमिलेण

परिशोधितम् ।

प्रथमखण्डः ।

कलिकाताराजधान्यां

कालिकायन्ते सुद्रितच ।

संवत् १९६०।

चार्य वायुपुराण-प्रथमखण्डानुक्रमणिका ।

—४०५—

चार्याचे	विषयः	प्रति	चार्याचे	विषयः	प्रति
१	चतुर्लामणिका	...	१०	सचादेनतदुपर्यन्	...
२	हावश्चाचिंक्षेपातिक्षेपर्यंत	२०	११	कृष्णंशास्त्रोपेन	...
३-४-५-६	क्षेत्रिक्षेपर्यंत	...	१२	अधिक्षेपवर्यन्	...
७	प्रतिशुक्लिकोर्लंबं	...	१३	दत्तज्ञापवर्यन्	...
८	पत्तुरात्मपिताम्	...	१४	देवर्जस्तदुपर्यंत	...
९	देवादिक्षितवर्यन्	...	१५	मुनवर्याः	...
१०	सम्मतादिवर्यन्	...	१६	साधनात्मतदुपर्यन्	...
११	वायुपत्तीम्	...	१७-१८	लक्ष्मीपदवर्यन्	...
१२	योगीवर्यन् ॥	...	१९-२०-२१	पूर्णदिव्यगुदिग्निभावस्था-	
१३	घोरोक्षाचिः	...		यादवेशादिकोर्लंबं	१८३
१४-१५	पायुपत्तीम्	...		श्रीक्षिवविषयदेवास्था-	
१६	स्त्रीवाचारस्तद्यन्	...		कोर्लंबं ...	१४४
१७	परस्तापत्तप्राप्तिक्षेपं	...	२०	देवकृष्णवर्यतव्यादा	
१८	वित्तप्राचिक्षिपविषयः	...		कोर्लंबं ...	१४५
१९	करिहानि	२१	वैक्षापवर्यन्	...
२०	कुम्कामातिक्षेपर्यंत	...	२२	देवमद्वौपवर्यन्	...
२१	कल्पविक्षेपं	...	२३-२४	केतुसाकारवर्यन्	...
२२	कल्पविक्षेपर्यंत	...	२५	सारसववर्यन्	...
२३	कांडेश्वरात्मादत्तीमः	...	२६	किंपुरुषादित्यवर्यन्	१४५
२४	कांडेश्वरं	२७	सक्षापत्रादत्तीमः	...
२५	मधुकैरुदमोर्यनिविनाशवर्यन् १४८	...	२८	लक्ष्मीपात्तीम् लिंगोद-	
२६	सर्वोपतिः		वर्यन् ...	१४६

चाप्ताये	विषय	पृष्ठ	चाप्ताये	विषय	पृष्ठ
५६	संघर्षीपादिपत्तेन	... १६१	६८	चतुर्मुखायानं	... ४८६
५७-५८	बोलिनवधारण	... १८०	६९	गदापत्रस्त्रपतं	... १०१
५९	मुमच्चयौ १९०	७०	मदास्यानतीर्थपत्तेन ... ५१३	
६०	बोलिनविवेश	... १९१	७१	प्रजापतिवंशानुकोर्त्तनं ५११	
६१	लोकानपदस्था	... १९२			
६२	किञ्चोऽनुपत्तः	... १९३			
६३	पित्रवदेन १९४			
६४	वायुप्रसरणं	... १९५			

—

PREFACE.

The plan of publishing a large work in small fasciculi after long intervals, precludes the possibility of inserting the Introduction in its proper place at the beginning of the first volume. At the same time it is desirable that some preliminary account should be given of the materials used in the preparation of the work for the press. I propose, therefore, to confine this Preface to a short description of the codices which have been consulted in settling the text of this, the first edition of the Váyu Purána, reserving the Introduction, containing an analysis of the work and remarks on its age and character, for the concluding fasciculus.

The MSS. of the work at my disposal are the following:—

a. From the Government of India collection, No 975. Material, paper. Size, 14x5½ inches. Folia, 275. Number of lines on each page, 12. Character, Nágara. Date, 2nd. of the waxing moon in the month of Phálguna, Saka, 1688. Purchased by me at Virabhúma. Complete, but very incorrect.

b. From the Library of Bábu Hitalála Miára, of Mánakarn, Zillah Burdwan. Yellow paper, 20x4½ inches. Folia, 384. Lines 8 to 9 on each page. Character, Bengali. Date, none, apparently about a hundred years old. Complete, but nearly as incorrect as the last.

c. From the Library of Mahárája Kamalakrishna, of Calcutta. Yellow Paper, 17x5 inches, Folia, 408. Lines on each page, 7. Character, Bengali. Date, none, apparently of about the same age as the last. Incomplete; wanting 115 folia at the beginning, and incorrect.

w. From the Library of Queen's College, Benares. Paper, 18×5, inches. Folia, 180. Lines on each page, 9. Nāgara. Date, none, about a hundred and fifty years old. Revised, and collated with another MS., the readings of which, where different, are given on the margin. Wanting several leaves at the end, but correct.

w. From the Library of the Deccan College, Pūnā. No. VIII of 1874-75. Paper, 11×5 inches. Folia, 408. Lines on each page, 9. Character, Nāgara. Date, none. Incomplete, but correct.

w. From the Library of Rao Śāhib Viśvanātha Nārāyaṇa Mandalik, C. S. I. Yellow paper, 13½×7 inches. Folia, 300. Lines on each page, 12. Date, full-moon (Pūrṇimā) of Māgha, Samvat 1894. Copied by Prāṇanātha. Complete and generally correct. Received after 300 pages of this edition had been printed.

The first is the most incorrect of my texts; but, such as it is, it does not differ materially from the next two. The second and the third correspond very closely, and seem to have been taken from one original. The fourth codex represents the text as current in the North Western Provinces, and is by far the most correct. The fifth and the sixth, from the Western Presidency, correspond pretty closely; but they are not copies of the same original, nor are they so markedly separate in their readings from the Benares text as to indicate a distinct recension. In classifying these texts the first three may be taken to form one group, and the next three another. On the whole, however, the two groups correspond so closely, that it would be misleading to say that they constitute distinct recensions. They are all copies of one original, differing just enough to show that they have undergone the usual corruptions which a long course of copying and recopying under different circumstances renders unavoidable.

Ancient and mediæval Indian exegetes did not tolerate any

III

selecticism. They were very particular in preserving the errors of their texts, so as not in any way to injure the authenticity of the originals. As regards the Vedas, the variations resulting from the practice of early chanters were classed under different schools or *Sākhīs*, and, to preclude the possibility of further change, the words were recorded in various arbitrary forms under the names of Kṛṣṇapāṭha, Jatāpāṭha &c. The religious feeling which prompted these arrangements, did not apply to works of minor importance; but their commentators were particular in noticing the *varietas lectionis* of their texts, and in pointing out what they thought were apocryphal, or of doubtful authenticity. Modern Indian editors do not, as a rule, follow this practice. They, in a manner, repudiate "various readings." They assume that the original must be one, and the differences observable are merely copyist's errors, which it is their duty to correct. The consequence is, not unoften, a serious tampering with originals; and this is also the cause of the almost invariable absence of critical apparatus in their editions.

Generally speaking, European scholars follow a different course. As in their editions of Greek and Latin texts as in Sanskrit, they reproduce, either in footnotes or in appendixes, all the variations and blunders of the different codices they have at command. For critical purposes their practice is unquestionably the best, for it would be intolerable to permit editors to become the arbiters of what really were the original readings of their texts. They are, in the present day, so far removed from the language, habits, customs and surroundings of the authors whose works they edit, that they cannot be too careful in preserving, as far as possible, the materials at command for the proper elucidation of their texts.

European practice, in this respect, however, is not so uniform as to admit of being classed under one head, or to be generally set up as models for the people of this country to copy

While some European scholars are in favour of an intelligent discrimination between what are different readings and what are mere blunders of copyists, others insist upon a faithful reproduction of even the most obvious and unquestionable mistakes.

The learned Professor Max Müller, the prince of modern Sanskrit editors, belongs to the first class. In the Prefaces to his magnificent edition of the Rig Veda, he has discussed at great length the principles which he has followed. Denouncing most vehemently "the mischief done by conjectural criticism of classical scholarship, and deprecating most strongly any countenance given to it by Sanskrit scholars," he sets down the principle—"Let an editor give what there is, and let the commentator and translator say what might be, or what ought to be." He, nevertheless, adds: "it may be truly said that the chief business of modern critics is to cleanse the text of the classics from the improvements introduced by the ingenious editors of the last three centuries, and we ought not to neglect this lesson in preparing our own *editiones principes.*" (V. p. xix.) The principle by itself is sound enough, but it is open to a grave practical objection, for it involves the question of "restoration" of texts, and opens a wide door to "ingenious editors" of our times to commit the very mischief of "conjectural criticism" which the learned scholar condemns. In carrying out this principle in his work, he says:— "I have not thought it necessary to give all the extraordinary corruptions that have crept into Sāyaṇa's text, particularly when they occurred in passages the wording of which admitted of easy restoration" (p. xxxviii).

On the other hand, some European Sanskritists, particularly those who are not perfect masters of their subject and are nevertheless conscientious, follow a different rule: they jot down all the blunders they meet with, not excepting printers' mistakes, as *varietas lectionis*. In very ancient, and in archaic, unintelligible, works, such as the Vedas and Ghāndī's poems,

this is ordinarily a safe rule to follow, but, strictly enforced it, results in a Chinese tailor's work, copying patch and all. It cannot lay claim to the credit of intelligent critical editing. In dealing with mediæval Sanskrit works it would be absurd to follow such a rule, except in exceptional cases.

I think the proper rule to follow is what has been laid down by Dr. Max Müller — to give every reading that admits of a meaning, and every blunder in orthography, etymology, or syntax, which is constant, or generally prevailing; but to take no note of what are mere accidental lapses. There are many obvious blunders and lacuums in MSS. which bear no relation to their authors, and for critical purposes are of no value whatsoever. The manner in which due discrimination is made between what are obvious blunders, and what are doubtful and unquestionable variations, marks the distinction between the critical and the uncritical editor. This is but a trite axiom to notice, but some differences of opinion having arisen in connection with the works published in the 'Bibliotheca Indica,' it is necessary to explain the principles which have been followed by me and some of those who have worked under my advice and guidance.

Variations in MSS. may be classed under six heads ; 1, Sentences ; 2, Phrases ; 3, Words ; 4, Spelling ; 5, Grammatical concordance ; 6, Metre.

(1) A sentence may occupy one place in one MS. and another in a different one, or be present in one, and absent in others. In either case, I think, it is imperative on the editor to record the fact in a footnote. Should the absence occur in an apparently very correct and old MS. and later codices should supply the sentence, the fact is still of sufficient importance to be recorded; but if the absence be noticed in a modern and obviously corrupt text, it would, in my opinion, be a waste of time to take note of it. For my part I have systematically overlooked it.

(2, 3) Differences in phrases and words should always be no-

ted, except when undoubtedly corrupt and unmeaning, and occurring in one or two out of several MSS. In India, with the aid of Pandits who are experts in the branch of literature to which the works belong, it is not difficult, in preparing copy for the press, to correct such corruptions, and to restore the texts, and, as long as we have the advantage of Pandits who are unrivalled in their knowledge of the works to which they have devoted their lives, it would be a sin and a shame to overlook them. No European scholar in India has done so. In Europe, where they are not to be had, the case may be different, and, in conscientious editing, footnotes may be needed. When a corrupt form occurs in all the MSS. and a restoration is needed, the fact should always be recorded.

(4) In spelling it is not unfrequently seen that peculiarities are as uniform and regular as variations in words, phrases, and sentences, while in other cases they are quite accidental. In such cases the forms which are constant or generally prevailing in the texts before an editor, are those which should always be adopted, and mere blunders entirely overlooked. For instance, in Chand's poem the well known word Anangapála occurs repeatedly, spelled अनंगपाल. If in one place the dot on the top indicating the *re* be absent, I think it would n be the merest pedantry to notice it. In some cases even persistent forms occurring in ancient works, such as the Vedas, may be safely corrected without a footnote, and I cannot illustrate this better than by reference to the letters ए, औ, ओ, which, in MSS. copied in Northern India, are frequently misplaced, and which Professor Max Müller has not thought it worth his while to notice.

(5) As regards grammatical concordance, Professor Max Müller has not hesitated to change simple forms, such as श्रीमद्भागवत् into श्रीमद्भागवत् where the context required the change. I fully subscribe to his rule; but in the use of the tenses and other more complicated questions the safest plan appears to be to adhere to the text as closely as possible.

(6) Errors in metre, when accidental, or the results of bad copying, are easily corrected. Ancient authors, however, were, in *anushtap* particularly, careless, and their errors cannot be corrected without tampering with the original. In all sacred works they have been respected by mediæval Indian scholars, and accounted for as peculiarities of holy sages, *ārsha*. Modern editors can do no better.

In editing Sanskrit works for the 'Bibliotheca Indica' I have borne these rules carefully in mind. I have had the benefit, too, of the advice and co-operation of some of the ablest Pandits of my country in settling many doubtful questions and thereby obviating the necessity of crowding the pages of my works with long arrays of different readings, such as are common in European publications. The limited number of codices available for collation has also, in some cases, reduced the number of various readings. My texts, on the whole, must be taken as eclectic, and the notes to be critical so far as the most prominent peculiarities of my MSS. are concerned. Editors, disposed to be hypercritical, may record in footnotes all the errors they meet with, but there is no necessity for such a course where the object is a simple reproduction of an eclectic text, and not a commentary.

चौथीगणेशाय नमः ॥

वायुपुराणम् ।

चय पूर्वभागे

प्रथमोऽच्यायः ।

अनुक्रमाचिका ।

नारायणं नमस्त्वय न चैव न रोतम् ।

द्वै द्वै सरस्वतौ व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

जयति परामरसतुः सत्यवतौ हृदयनन्दनो व्यासः ।

वस्त्यास्यकमल्लगलितं वाच्चयमन्तं जगत् पिवति(१) ॥

प्रपद्ये देवमीश्वानं भास्तं भ्रुवमव्ययम्(२) ।

महादिवं महाक्षानं सर्वस्य जगतः पर्ति ॥ १ ॥

वच्चार्णं लोककर्त्तारं सर्वं च मपराजितम् ।

यम् भूतमविष्यस्य साम्यतय च सत्यतिं ॥ २ ॥

ज्ञानमप्रतिमं वस्त्रं वै रात्र्यज्ञ जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यचैव धनीश सहस्रिदिवतुष्टयम् ॥ ३ ॥

य इमान् पश्यते भावात्रिल्यं सदसदावकान् ।

आविश्निति मुनस्त्रं वै क्रियाभावार्थं मौष्ठ्ररम् ॥ ४ ॥

१ एतमाङ्गुष्ठाचरथाश्चाकडद्यन्ते च०, त०, य०, ए० पुस्तकोपु नालि ।

२ पद्मचन्द्रमिति च० ।

लोकक्लोकतत्त्वं जीयोगमास्याय तत्त्ववित् ।
 अस्त्रज्ञत् सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ५ ॥
 तमजं विष्वकर्माणं चित्पतिं लोकसाधिणं ।
 पुराणास्यानजिज्ञासु वृजामि ग्रहणं प्रभुं ॥ ६ ॥
 विज्ञावादुमहेन्द्रे भ्यो नमस्त्वं समाहितः ।
 नह पौष्टि वरिहाव वसिधाव महाक्षने ॥ ७ ॥
 तत्त्वम् तातियथसे ज्ञातूकर्णीव चर्षीये ।
 वसिहाव च शुचये क्षणादैपायनाय च ॥ ८ ॥
 पुराण सम्बद्धामि विज्ञातोलं वेदसन्धितम् ।
 धर्मार्थं न्यायसंयुक्तेरागमैः सुविभूवितम् ॥ ९ ॥
 असोमक्षे विक्रान्ते राजम्भेऽनुपमत्विभिः ।
 प्रश्नासतीमां धर्मेण भूमिं भूमिपसन्तमे ॥ १० ॥
 नहवयः संग्रितामानः सत्यवतपरायणः ।
 नहज्ञो नष्टरजसः शान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ॥ ११ ॥
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रन्तु इंजिरे ।
 नद्यास्तीरे हृष्टहत्वाः पुण्यायाः शुचिरोधसः ।
 द्वौचितास्ते यथाग्राहकं नैमिकारस्यगोचरः ॥ १२ ॥
 द्रष्टुतान् स महावुद्धिः सूतः पौराणिकोचमः ।
 लोकानि इर्षयाच्छके श्रीतृणां यत् सुभावितैः ।
 कर्माणा प्रतितस्तेन लोकेऽचिज्ञीमहर्षेणः ॥ १३ ॥
 तपःश्रुताचारनिधेऽद्व्यासस्य धौमतः ।
 गिर्खो वभूव नेषावौ चिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४ ॥
 पुराणवेदो द्वितीयसन्धित् सम्यक् प्रतिडितः ।

भारती चैव विपुला महाभारतविनी ॥ १५ ॥
 धर्मार्थकागमोचार्षीः कवा वच्छिन् प्रतिहिताः ।
 सूक्ताः सुपरिभाषात् भूमावोषधयो वया ॥ १६ ॥
 च तावग्रायेन सुविद्यो व्याविश्चुनिपुङ्गवान् ।
 अभिगम्यीपसंख्या नमस्तत्त्वं काताञ्जलिः ।
 तीष्ठदासास दीधावी प्रणिपातेन तानुवीर्ण ॥ १७ ॥
 ते चापि सचिणः प्रीताः सप्तदस्ता मन्त्रोच्चमः ।
 तस्मै साम च पूजार्थं यथावत् प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥
 अथ तेषां पुराणस्य हुश्रूपा समपद्यत ।
 हहा तमतिविश्चक्षं विद्वासं कोमहर्षं चम ॥ १९ ॥
 तच्छिन् सत्रे गृहपतिः सर्वेशास्त्रविशारदः ।
 इक्षितैर्भावमालस्य तेषां सूतमनोदयत्(१) ॥ २० ॥
 त्वया सूत महाबुद्धिर्गतान् व्रजविलासः ।
 इतिहासपुराणार्थं व्यासः सम्बगुपालितः ।
 दुदोह वै मतिं तस्य त्वं पुराणार्थां कथां ॥ २१ ॥
 एषार्थं चरणिसुख्यानां पुराणं प्रति धीमतां ।
 हुश्रूपाऽस्ति महायुक्ते तस्मादितुमहस्ति ॥ २२ ॥
 सर्वे हीमे महाज्ञानो नानागोचाः समागताः ।
 स्तान् स्तान् वंशान् पुराणैस्तु ऋषुयुर्ज्ञवादिनः ॥ २३ ॥
 सपुत्रान् हीर्षसंब्रह्मिन् व्यावसेया मुनीनय(२) ।
 दीक्षित्यमाणैरस्माभिक्षेन प्रागस्ति संचृतः ॥ २४ ॥

१. सूतमनोदयदिवि ४०।

२. स्तान् वास्त्रं तो मुनोलिति ४०, च ४।

इतिसन्नोदितः (१) सूतसौरेव सुनिभिः पुरा ।
 पुराणार्थं पुराणज्ञैः सत्यवतपरायणैः ॥ २५ ॥
 सत्यग्रीष्म एष सूतस्य सङ्ग्रहैष्टः पुरातनैः ।
 देवतानामृषीशाच्च राजाच्चामिततेजसां ॥ २६ ॥
 वंशानां धारणं कार्यं श्रुतानाच्च महाकलनां ।
 इतिहासपुराणेषु दिष्टा ये ब्रूच्छादिभिः ॥ २७ ॥
 न हि विदेष्वधीकारः कथित् सूतस्य हस्तते ।
 वैख्यस्य हि पृथीयंज्ञे वर्तमाने महाकलनः ।
 सूत्यायामभवत् सूतः प्रथमं वर्णैवैकृतः ॥ २८ ॥
 एन्द्रेण हविद्या तत्र हविः पृक्तं हस्तते ।
 शुक्लावेन्द्राय देवाय ततः सूतो व्यजायत ।
 प्रमादाचाच्च सूतज्ञे प्रायश्चित्तस्य कर्मसु ॥ २९ ॥
 गिर्वाहव्येन यत् पृष्ठमभिभूतं शुदोर्हविः ।
 अधरोभारतचारेण जज्ञे तदर्थैवैकृतः ॥ ३० ॥
 यस्य चनात् समभवत्त्वाच्चाणाऽवरयोनितः ।
 ततः पूर्वेण साधर्म्यात्तुत्यधर्म्या प्रकीर्तितः ॥ ३१ ॥
 मध्यमो हेष सूतस्य चर्मैः च चोपजीवनं ।
 श्वनागामचरितं लघन्यच्च चिकित्सितं ॥ ३२ ॥
 तत् सत्यग्रीष्महं पृष्ठो भवङ्गिवृ॑ञ्चादिभिः ।
 काम्यात् सम्बद्धन विवूयां पुराणसंविपूजितम् ॥ ३३ ॥
 पितृणां मानसौ कन्त्या बासवी सुमपद्यत ।
 अपद्याता च पितृभिर्भूत्ययोनौ वभूव सा ॥ ३४ ॥

अरणीव हुताशस्य निमित्तं यस्य जन्मनः ।
 तस्यां जातो महायोगी व्यासो वेदविदां वरः ॥ ३५ ॥
 तस्यै भगवते खल्वा नमो व्यासाय वेधसे ।
 मुहूर्षाय पुराणाय भृगुवाक्यापदक्षिणे (१) ।
 मानुषच्छश्चरुपाय विचारे प्रभविष्यादि ॥ ३६ ॥
 जातमात्राच्च यं वेद उपतस्ये सप्तशुद्धिः ।
 धर्ममेव पुरस्त्वय जातूकर्णाद्वाप तं ॥ ३७ ॥
 मतिं मन्मानमाविष्य (२) येनासौ श्रुतिसागरात् ।
 प्रकाशं जनितो लोके महाभारतचन्द्रमाः ॥ ३८ ॥
 वेदद्वुमध्यं यं मात्र्य संशास्त्रः समपद्यत ।
 भूमिकालगुणान् प्राप्य वडुशास्त्रो दद्या ह्रुमः ॥ ३९ ॥
 तस्यादहमुपश्चुल्य पुराणं ब्रह्मवादिनः ।
 सर्वज्ञात्मच्च वेदेषु पूजिताहौपत्तेजसः ॥ ४० ॥
 पुराणं सन्धवच्चामि यदुक्तं मातरिखना ।
 पुष्टेन सुनिभिः पूर्वं नैमितीयैर्महाक्षमिः ॥ ४१ ॥
 महेश्वरः परोऽव्यक्तश्चतुर्वाहुश्चतुर्मुखः ।
 अचिन्त्यापभीयथ ऋयश्चुहेतुरौक्षरः ॥ ४२ ॥
 अव्यतीं कारणं यद्यत्रित्यं सदसदाक्षकम् ।
 मददादिविशेषान्तं खजतोति विनिष्ठयः ॥ ४३ ॥
 अरण्डं हिरण्यगच्छैव वभूवाप्रतिमन्ततः ।
 अरण्डस्यावरणच्छाहिरपामपि च तेजसा ॥ ४४ ॥

(१) अनुषाक्यार्थेनभिं इति ख० ।

(२) मन्मानमाविष्येति ख० ।

वायुना तस्य नभसा नभो भूतादिना वृत्तं ।
 भूतादिर्महता चैव अव्यक्तेनाङ्गतो महान् ॥ ४५ ॥
 अतोऽन्न विश्वदेवानामृथीणाज्ञोपवच्चिन्म् ।
 नदीनां पञ्चतानाच्च प्रादुर्भवीडल शस्यते ॥ ४६ ॥
 मन्वन्तराणां सञ्चेषां कल्पानाज्ञोपवच्चिन्म् ।
 कीर्तनं व्रज्ञात्मतस्य ब्रह्मजन्म च कीर्त्यते ॥ ४७ ॥
 अती ब्रह्मणि ऋष्टुक्षं प्रजासर्वैपवच्चिन्म् ।
 अवस्थावात् कीर्त्यते ब्रह्मज्ञोऽव्यक्तजन्मनः ॥ ४८ ॥
 कल्पानां वस्त्रं चैव जगत् स्थापनन्तरा ।
 शयनच्च हरेरत् पृथिव्युदरणन्तरा ॥ ४९ ॥
 सत्रिवेषः पुरादीनां वर्णात्रिभविभागशः ।
 हृष्टाणां यहसंस्थानां सिहानाच्च(१) विनाशनं ॥ ५० ॥
 योजनानां पवाचैव सच्चरं ब्रह्मविस्तरं ।
 स्त्रं स्थानविभागच्च मत्त्वानां भुविचारिणां ॥ ५१ ॥
 वृक्षाणामोषधीनाच्च वीक्ष्याच्च प्रकीर्तनं ।
 हृष्टनारकिकीटलं मत्त्वानां परिकीर्तनम् ॥ ५२ ॥
 सेवतानामृथीणाच्च इ रुती परिकीर्तिते ।
 अद्वादीनां तनूनाच्च सूजनव्यजनन्तरा ॥ ५३ ॥
 प्रथमं सञ्चंगास्त्राणां पुराणं ज्ञानां स्मृतम् ।
 अनन्तरस्य वज्रे भ्यो वेदास्त्रस्य विनिःसृताः ॥ ५४ ॥
 अद्वानि धर्मग्रास्त्रस्य वतानि नियमास्त्रथा ।
 पश्चानां पुरुषाणाच्च समावः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

१ सिहीमाले ति कर्ता ।

तथा निर्वचनं प्रोक्तं कथस्य च परिप्रहः ।
 नव सर्गाः पुनः प्रोक्ता ब्रह्मणी ब्रह्मपूर्वकाः ॥ ५६ ॥
 लयोऽन्ये ब्रह्मपूर्वास्तु ततो लोकानकालयत् ।
 ब्रह्मणीऽवयवेभ्यस्य धर्मादीनां समुद्भवः ॥ ५७ ॥
 ये हादस्य प्रस्तुत्येष्वप्ने प्रजाः कल्पे पुनः पुनः ।
 काल्यवोरक्तारं प्रोक्तं प्रतिसन्धिय यस्त्वयोः ॥ ५८ ॥
 तमोमात्राहतत्वात् ब्रह्मणीऽधर्मासम्भवः ।
 तदैव यतकुपावाः सम्भवत ततः परम् ॥ ५९ ॥
 प्रियब्रतोत्तामपादी प्रस्तुत्याकृतयव ताः ।
 कौर्त्त्वन्ते भूतपात्रानो देषु लोकाः प्रतिडिताः ॥ ६० ॥
 कृचेः प्रजापतेशीर्षमाकृत्यां मिथुनोऽववः ।
 प्रस्तुत्याभ्युपि द्वचस्य कन्धानां प्रभवस्ततः ॥ ६१ ॥
 द्वाचायणोऽपु चाप्युर्द्धं अदावासु सहायनाम् ।
 धर्मस्य कौर्त्त्वते सर्गः सात्विकस्य सुखोदयः ॥ ६२ ॥
 तथाऽधर्मस्य दिंसाधां तामसोऽश्वभक्त्यस्य ।
 महेश्वरस्य सत्त्वाच्च प्रजासर्गः प्रकौर्त्तितः ॥ ६३ ॥
 निरामयस्य ब्रह्मणं तादृशं कौर्त्तितं पुनः ।
 योगं योगनिधिः प्राह द्विजानां सुकिकाहित्यां ॥ ६४ ॥
 अवतारस्य ब्रह्मस्य महाभास्य तदैव च ।
 चैवेदिकां कथाच्चापि संवादः परमो महान् ॥ ६५ ॥
 ब्रह्मनारायणाभ्यास्य यत्र स्तोत्रं प्रकौर्त्तितम् ।
 स्तुतस्ताभ्यां स देवेशस्तुतीष्व भगवान् शिवः ॥ ६६ ॥
 प्रादुर्भावोऽप्य ब्रह्मस्य ब्रह्मणोऽप्ने महामनः ।

कोत्त्वंते नाम हेतुव यथादृरीदीक्षामनाः ॥ ६७ ॥
 रुद्रादीनि यथा त्राष्टु नामान्याप्नोत् स्वयम्भुवः ।
 यथा च तैर्वासमिदं लैलोक्य उच्चराचरम् ॥ ६८ ॥
 सूख्यादीनामूषीणाच्च प्रजासर्गीपिवर्णनम् ।
 वशिष्ठस्य च ब्रह्मपर्यंतं गोचातुकोर्जनम् ॥ ६९ ॥
 अग्नेः प्रजायाः सम्भूतिः स्वाहायां यत्र कौत्तिता ।
 पितरां हि प्रकारार्था स्वधायास्त्रहनस्तर ॥ ७० ॥
 पितृवंशप्रसङ्गेन कोत्त्वंते च महेश्वरात् ।
 दत्तस्य यापः सत्यं सूख्यादीनाच्च धौमतां ॥ ७१ ॥
 प्रतिशापव रुद्रस्य दत्ताद्भुतकर्मणः ।
 प्रतिवेधव वैरस्य कोत्त्वंते यत्र विस्तरः ॥ ७२ ॥
 तेषां निशोग्नि हौपेषु देशेषु च पृथक् पृथक् ॥ ७३ ॥
 स्वायम्भुवसा सर्गस्य तत्काप्यनुकौर्जनम् ।
 उक्तो नाभेन्द्रिसर्गीय रजस्य महाक्षनः ॥ ७४ ॥
 हीषानां ससमुद्राचार्यं पर्वतानाच्च कौत्त्वंनम् ।
 वर्षाणाच्च नदीनाच्च तडोदानाच्च सर्वैर्यः ॥ ७५ ॥
 हीपभेदसहस्राणामन्तर्भेदव सप्तसु ।
 विस्तरान् मण्डलाच्च च जस्तुहौपसमुद्रवोः ।
 प्रसारं योजनाप्ते ए कौत्त्वंते पर्वतैः सह ॥ ७६ ॥
 हिमवान् हिमकृष्टस्य निषधो भिरहेत च(१) ।
 नौलः येतः शुक्रवांश कौत्त्वंते वर्षपर्वताः ॥ ७७ ॥
 तेषामन्तरविष्काश्चा उच्छायायामविस्तराः ।

१. शेषरज्ञेत इति क० ।

कोर्च्छन्ते योजनायेष ये च तत्र निवासिनः ॥ ७८ ॥
 भारतादौनि वर्षाणि नदौभिः पर्वतैस्तावा ।
 भूतैशोपनिविष्टानि वातिमव्विज्ञुवैस्तावा ॥ ७९ ॥
 जग्बुद्दीपादवौ दीपाः समुद्रैः सप्तभिर्ज्ञताः ।
 तत्तावाप्यमधीं भूमिलोकाकोकश कीर्त्यते ॥ ८० ॥
 अष्टद्वान्तस्तिवभे कोकाः सप्तदीपा च मेदिनी ।
 भूराद्यथ कीर्त्यन्ते वर्णैः प्राज्ञतैः सह ॥ ८१ ॥
 सर्वं च तत्प्रधानस्य परिमाणैकादेशिङ्गाः ।
 सव्यासपरिमाणज्ञ सद्गुप्तैषैव कीर्त्यते ॥ ८२ ॥
 कुर्याचन्द्रमसोशैव सूर्यव्याघात्येषतः ।
 प्रमाणं योजनायेष साम्यतैरभिलानिभिः ।
 महेन्द्राद्याः सभाः पुण्या मानसोत्तरभूर्विनि ॥ ८३ ॥
 अत ऊर्ध्वं वतिसोका स्वर्गसात्तचक्रवर् ।
 नागवैष्यजडीयो च लक्षणं परिकीर्त्यते ॥ ८४ ॥
 काठबोलेण्डयोदैष मण्डलानाच योजनैः ।
 लोकाकोकश सव्यावा अङ्गो दिषुवतस्तावा ॥ ८५ ॥
 लोकपालाः स्थिताद्योहुँ कीर्त्यन्ते ये चतुर्दिंगं ।
 पितृणां देवतानाच पन्नानौ दक्षिणीतरौ ॥ ८६ ॥
 रुद्रिणां न्यासिनाचोक्तौ रजः सत्त्वसमाचयात् ।
 कीर्त्यते च पहं विष्णोर्धर्माद्या यत्र धिहिताः ॥ ८७ ॥
 स्थैर्याचन्द्रमसोचारो यहाणां ज्योतिपान्तावा ।
 कीर्त्यते भ्रुवसामव्यात् प्रजानाच शुभाशुभं ॥ ८८ ॥
 वच्चाणा निर्मितः सौरः स्वन्दनोद्दर्थवशात् स्वयं ।

कीर्त्ते भगवान् येन प्रसर्पति दिवि शब्दं ॥ ८६ ॥
 स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैक्षिभिस्ताया ।
 गन्धवैरपरोभित्य ग्रामज्ञौ सर्पदाच्चसैः ॥ ८० ॥
 आपां सारमयेन्द्रीः कीर्त्ते च रथस्ताया ।
 हृदिच्चपौ च सीमस्य कीर्त्ते सूर्यकारितौ ॥ ८१ ॥
 सूर्यादीनां स्थन्दनानां भ्रुवादेव प्रकौच्चनं ।
 कीर्त्ते गिर्शमारश्य यस्य मुखे भ्रुवः स्थितः ॥ ८२ ॥
 तारारूपाणि सर्वाणि नज्जचाणि अहैः सह ।
 निवासा यज्ञ कीर्त्ते देवानां पुण्यकारिणां ॥ ८३ ॥
 सूर्यं रश्मिसहस्रे च वर्षयीतोच्छनिःस्तवः ।
 प्रविभागय इस्तोनां नामतः कर्मतोद्धीतः ॥ ८४ ॥
 परिमाणगती चोके यहाणां सूर्यसंचयात् ।
 यथा चाङ विद्यात् प्राप्ता यमोः करणस्य नौलता ॥ ८५ ॥
 ब्रह्मप्रसादितस्याद्य विद्यादः शूलपाणिनः ।
 सूर्यमानः सुर्दिंष्टुः स्तौति देवं महेष्वरं ॥ ८६ ॥
 किञ्चोद्भवक्षया मुख्या सर्वपापप्रणायिनी ।
 विष्वरूपात् प्रधानस्य परिणामोऽयमङ्गतः ॥ ८७ ॥
 पुरुषस एलस्य माहात्म्यानुपकीर्त्तनं ।
 पितृणां हिप्रकाराणां तर्पणज्ञानतस्य वै ॥ ८८ ॥
 ततः पर्वीणि कीर्त्तने पर्वणाच्चैव सन्धयः ।
 स्तर्ग्जोक्तगतानां प्राप्तानां चाप्यधीगतिं ।
 पितृणां हिप्रकाराणां आदेनानुयष्टो महान् ॥ ८९ ॥
 सुग्रसंख्या प्रमाणेषु कीर्त्ते च ऊते युगे ।

चेतायुगे चापकर्णीदात्तीयोः संप्रवत्तेन् ॥ १०० ॥
 वर्णीनामात्माणाच्च संख्यानाच्च प्रवत्तेन् ।
 वर्णीनामात्माणाच्च संस्थितिर्धर्मितस्तथा ॥ १०१ ॥
 यज्ञप्रवत्तेनचैव संवादो यज्ञ कीर्त्यते ।
 कर्त्तवीष्टो वसुना साईं वसीवाषः पुनर्गौतिः ॥ १०२ ॥
 प्रश्नानां दुर्वचत्वच्च स्वायन्त्रुयमृते मनुः ।
 प्रश्नसां तपसधोङ्गा युगावस्थाव तटस्थावः ।
 द्वापरस्त कलेवाच सहीयेष प्रकौर्त्तेन् ॥ १०३ ॥
 देवतिर्धर्मजन्मत्याणां प्रमाणानि युगे युगे ।
 कौर्त्तेन्ते युगसामर्थ्यात् परिशाढोच्छयायुगः ॥ १०४ ॥
 विष्टादीनाच्च निर्देशः प्रादुर्भावय कौर्त्तेन्ते ।
 वैदस्य लद्विजातानां मन्त्राणाच्च प्रकौर्त्तेन् ॥ १०५ ॥
 गात्रानां परिमाणाच्च वैद्यासादिशब्दन् ।
 मन्त्रन्तराणां संचारः संहारात्मे च सम्भवः ॥ १०६ ॥
 देवतानाच्च विष्टीयाच्च मनोः पिण्डगणस्य च ।
 न शक्यः विष्टारादतु मित्युक्ताच्च समाप्ततः ॥ १०७ ॥
 मन्त्रन्तरस्य संख्या च मात्रुषेष प्रकौर्त्तिना ।
 मन्त्रन्तराणां सर्वेषामितदेव च लक्षणम् ॥ १०८ ॥
 अतीतानागतानाच्च वर्त्तमानेन कौर्त्तेन्ते ।
 तथा मन्त्रन्तराणाच्च प्रतिशब्दानलक्षणम् ॥ १०९ ॥
 अतीतानागतानाच्च ग्रीक्तः स्वायन्त्रुविन्तरे ।
 मन्त्रन्तरचयचैव कालज्ञानाच्च कौर्त्तेन्ते ॥ ११० ॥
 मन्त्रन्तरेषु देवानां प्रजेयानाच्च कौर्त्तेन्ते ।

दद्वस्य चापि द्वौहित्राः प्रियाया दुहितः सुताः ।
 ब्रह्मादिभिर्सो जनिता दद्वेष्ट च धीमता ॥ १११ ॥
 सावर्णायाव कीर्त्यन्ते मनयो मेहमाचिताः ।
 भ्रुवस्त्रोत्तानपादस्य प्रजासर्गीष्वर्णनम् ॥ ११२ ॥
 प्रदुनापि च वैखेन भूमीर्होऽप्रवर्त्तनम् ।
 पाचायां पथसाकैव वंशानाच्च विशेषणम् ।
 ब्रह्मादिभिः पूर्वमेव दुग्धा चेयं वसुभरा ॥ ११३ ॥
 दद्वस्य भ्रुवस्त्रु प्रचितेभ्यो मारिकायाँ(१) प्रजापतेः ।
 दद्वस्य कीर्त्यन्ते जन्म सोमस्यांशेन धीमतः ॥ ११४ ॥
 भूतभव्यमवेशत्वं भजेन्द्रायाच कीर्त्यन्ते ।
 मन्वादिका भविष्यति आस्यानैव हुभिर्भूताः ॥ ११५ ॥
 वैवस्त्रातस्य च मनोः कीर्त्यन्ते सर्गविश्वारः ।
 दद्वस्य भहतो यज्ञे वाक्यां विभवतस्य तुम् ।
 ब्रह्मदक्षात् ससूर्यस्तिर्हंवादीनाच्च कीर्त्यन्ते ॥ ११६ ॥
 विनिष्ठते गजासर्गे चाच्छवस्य मनोः शम्भे ।
 दद्वस्य कीर्त्यन्ते सर्गी ध्यानादैवस्त्रतेऽन्तरे ॥ ११७ ॥
 नारदः प्रियसंवादी दद्वस्याच्चहविश्वान् ।
 नागवामास ग्रापाय आत्मनी ब्रह्मणः सुतः ॥ ११८ ॥
 सती दद्वोऽसूजत् कन्या वौदिष्यामेव विश्वताः ।
 कीर्त्यन्ते धर्मसर्गय कश्चिपस्य च धीमतः ॥ ११९ ॥
 अत जडै ब्रह्माच्च विष्णोदैव भवस्य च ।
 एवात्मस्य एवस्त्राच्च विशेषत्वस्य कीर्त्यन्ते ॥ १२० ॥

१. सार्वीयाष्टोत्रि च०, व०, ध० च ।

ईशत्वाच्च यथा शम जाता देवाः स्वयम्भुवा ।
 मरुत्प्रसादो मरुतां दित्या देवांशसम्पवा ॥ १२१ ॥
 कौर्यन्ते मरुताचाय गच्छास्ते सप्तसप्तकाः ।
 देवलं पिण्डवाक्येन वायुस्तम्भेन चाचयः ॥ १२२ ॥
 देवानां दानवानाम् गम्भीरग्रहसाम् ।
 सर्वभूतपिण्डाचानां पशुनां पञ्चिवौक्षणम् ।
 उत्पत्त्यष्टाप्सुरसो कौर्यन्ते बहुविद्धरात् ॥ १२३ ॥
 समुद्रसंयोगकात् जन्मैरावतहस्तिनः ।
 वैनतेष्टसमुत्पत्तिस्तथा चास्ताभिषेचनम् ॥ १२४ ॥
 भूगूणां विस्तारवौक्षण्याचाक्षिरसामपि ।
 कथ्यपद्य पुक्षस्त्वय तथैवाचेष्टाहाकृतः ॥ १२५ ॥
 पदाश्वरक्ष च मुनेः प्रजानां यज्ञ विस्तारः ।
 देवतानामृषीणाच्च प्रजोत्पत्तिस्ततःपरं ॥ १२६ ॥
 तिस्तः वाच्याः प्रकीर्यन्ते यात्र त्रिकाः प्रतिष्ठिताः ।
 पिण्डदौहित्रिनिर्देशो देवानां जन्म धोष्यते ॥ १२७ ॥
 विस्तारस्ते भगवतः पञ्चानां सुमाहावनां ।
 इलाया विस्तारदीप्त आदित्यस्य ततःपरं ॥ १२८ ॥
 विकुञ्जित्वित्क्षीक्षा भुन्तीष्टेष्य निवृणम् ।
 हहद्वलान्तसंचेपादित्याकाद्याः प्रकीर्तिंतः ॥ १२९ ॥
 निम्यादीनां चितीयानां यावज्जुग्मादिति ।
 कौर्यते विस्तरो यत्र यत्तेरपि भूपतेः ॥ १३० ॥
 यदुवशस्तुहेशो दैहयस्य च विस्तारः ।
 क्षोटीरनन्तरं त्रिक्षण्याच वंशस्य विस्तारः ॥ १३१ ॥

ज्यामध्यस्त्रा च(१) माहात्म्यं प्रजासर्वय कौच्छिते ।
 देवात्मधस्त्रा त्वक्ष्य हुणे यैव महात्मनः ॥ १३२ ॥
 अतिमित्रात्मधवैव विष्णोहि व्याभिश्चसनं ।
 विवक्तोऽथ संप्रसिर्मित्यरदस्य धीमतः ॥ १३३ ॥
 गुधालितः प्रजासर्वः कौच्छिते च महात्मनः ।
 कौच्छिते चान्बयः चीमान् राज्येहैवमौशुषः(२) ॥ १३४ ॥
 मुनव अन्न चाष्टुक्त' चरितस्त्रा महात्मनः ।
 कंपस्य चापि दोरात्म्यं एकात्मेन समुद्भवः ॥ १३५ ॥
 वासुदेवस्त्रा देवकर्ता विष्णोज्ञनक्तं प्रजापतेः ।
 विष्णोहनन्तरस्त्रापि प्रजासर्वैपवर्णनम् ॥ १३६ ॥
 देवात्मे समुद्भवे विष्णुना कौच्छिते कते ।
 संरक्षता शक्तवर्धं भाष्यः प्राप्तः युरा भूगोः ।
 भूगुणो दद्यापयामास दिव्यां शक्तस्त्रा मातरं ॥ १३७ ॥
 देवानामसुरानात्म संग्रामा द्वादश्यायुताः ।
 नारसिंहप्रभृतयः कौच्छिते प्राणनाशनाः ॥ १३८ ॥
 शुक्रेणादाधनं स्थाणोर्धैरिण तपसा कृतं ।
 वरदानप्रकुञ्जेन यत्र शर्वस्त्रवः कृतः ।
 अनन्तरं विनिर्दिष्टं देवासुरविचेष्टितं ॥ १३९ ॥
 जवन्या सह सतो(३) तु यत्र शुक्रे महात्मनि ।
 असुराभ्योहयामास शुक्ररूपेण वुहिमान् ।

१ ज्यामध्यस्त्रा चेति च ।

२ देवसीकृष्ण इति का ।

३ शुक्रे इति गा ।

हृष्टस्तिर्थु तान् शक्तः ग्रथाप सुमहायुतिः ॥ १४० ॥
 उत्तम्भ विष्णुमाच्छात्म्यं विश्वीज्ञादिशब्दनं ।
 तुर्वसुः शक्तदौहित्रो देवयान्वा यदीरभूत् ।
 अनुद्धुम्भुम्भावा पूर्वायातितनया वृपाः ॥ १४१ ॥
 अच वंश्वा महाकालस्त्रिधार्षी पार्थिवसत्तमाः ।
 कौल्यस्ते दौर्बल्यस्तो भूरिद्रविष्णतेजसः ॥ १४२ ॥
 कुशिकस्य च विवेदः सम्यग्यो वर्णसंचयः ।
 वाहंस्त्रित्वन्तु सुरभिर्वैष्ण ग्रापमिहानुदत् ॥ १४३ ॥
 कौत्स्ननं जड्डुवंशस्य शान्तनोदीर्थिशब्दनं ।
 भविष्यतां तथा राज्ञामुपसंहारशब्दनं ॥ १४४ ॥
 अनाशतानां समानां मनूनांशोपवर्णनं ।
 भौमस्यान्ते कलियुगे चौणे संहारवर्णनं ॥ १४५ ॥
 पराहेपरवो चैव लक्षणं परिकौल्यं ते ।
 भद्रोहो योजनायेष्य परिमाप्यविनिर्वायः ॥ १४६ ॥
 नैमित्तिकः प्राङ्गतिकम्भूथैवात्मज्ञिकाः सृतः ।
 त्रिविधः सर्वभूतानां कौच्छ्वंते प्रतिसच्चरः ॥ १४७ ॥
 अनाहटिभीस्त्रिराच वौरः संवर्त्तकौडनकः ।
 मेवो होकार्यवं वासुम्भावा रात्रिवैष्णवावनः ॥ १४८ ॥
 संख्यालक्षणसुहिटं ततो ज्ञानं विशेषतः ।
 भूरादीनां लोकानां समानामुपवर्णनं ।
 कौच्छ्वंते चात्र निरव्याः पापानां रीत्यादयः ॥ १४९ ॥
 नद्यालोकोपरिष्ठान्तु ग्रिवस्य खानसृतम् ।
 यत्र संहारमायान्ति सर्वभूतानि सङ्घाये ॥ १५० ॥

सर्वेषांचैव सत्त्वानां परिणामविनिर्णयः ।
 त्रिष्ठाणः प्रतिसंसर्गं सर्वं संहारयण्यन् ॥ १५१ ॥
 अष्टरुप्यमतः प्रोक्ता प्राणस्थापकमेव च ।
 गतियोर्बेभधयोला भर्त्याधर्मसमाच्यात् ॥ १५२ ॥
 काले कले च भूतानां महतामपि सङ्कायः ।
 प्रसङ्गाय च दुखानि त्रिष्ठाणायाप्यनित्वता ॥ १५३ ॥
 दोरात्म्यर्थैव भोगानां परिणामविनिर्णयः ।
 दुर्लभत्वज्ञं भोक्त्रस्य दैरात्म्यादीषददर्शनं ॥ १५४ ॥
 अक्लाव्यक्तं परित्वय सत्त्वं त्रिष्ठाणि संस्थितेः ।
 नानात्वदर्शनात्मुद्वं ततस्तदभियन्ते ॥ १५५ ॥
 ततस्तापवयातीतो लोकपाण्डो निरञ्जनः ।
 आनन्दो त्रिष्ठाणः प्रोक्तो न विभेति कृतवन् ॥ १५६ ॥
 कौत्यं ते च सुनः सर्वो त्रिष्ठाणोऽन्यस्य पूर्ववत् ।
 कौत्यं ते ऋषिवंशव सर्वपापप्रणाशनः ॥ १५७ ॥
 इति त्रिष्ठाणसमुद्देशः पुराणस्त्रोपवर्णितः ।
 कौत्यं न्ते जगतोऽग्राच सर्वप्रलयविक्षिधाः ।
 प्रब्रह्मयस्य भूतानां निहन्तोनां फलानि च ॥ १५८ ॥
 प्रादुर्भावो वशिष्ठस्य गतीर्जन्म तथैव च ।
 शौदासाचिग्रहस्तास्य विश्वामित्रातेन च ॥ १५९ ॥
 पराशरस्य 'कौत्यत्तिरहश्शत्रु' यथा विभोः ।
 जग्ने पितृणां कल्पायां व्यासवापि यथा सुनिः ॥ १६० ॥
 शुक्रस्य च तमा जन्म सह पुत्रस्य धोमतः ।

१ ततस्तापित्वं सर्वं त इति ख० ।

परागरस्य प्रहेषो विज्ञामिचक्तती यथा ॥ १६१ ॥
 अशिष्टसच्चृतयामिदिव्यामिचक्तिरासया ।
 कल्पानहेतोविभूगा चौर्णः स्त्रान्देत भीमता ।
 हैवेन विविभा विग्रहिष्ठितैषिग्रा ॥ १६२ ॥
 एकं विद्युत्तुष्टाद्वतुर्वी पुनरौद्धरः ।
 यथा विभेद भगवान् व्यासः सर्वान् सञ्चुचितः(१) ।
 तत्त्वं शिष्यैः प्रशिष्यैव ग्राह्यभेदाः पुनः कलाः ॥ १६३ ॥
 प्रयोगैः वज्र्युग्मीवैव यथा पूष्टः स्त्रयस्युवा ।
 पठेन चातुपदास्ते सुनयो धर्मकाङ्क्षिणः ।
 देशं पुण्यमभीप्सन्तो विभूता तवितैषिता ॥ १६४ ॥
 सुनाभं दिव्यकृपास्यं सत्याङ्गं शुभविक्रमं ।
 अनौपम्बिद्यक्तं वत्तमानमतन्त्रिताः ।
 इडतो यात नियतास्ततः प्राप्त्यग्र वहितम् ॥ १६५ ॥
 यच्छतो धर्मचक्रस्य सत्त्वं नेमिदिव्यैर्यते ।
 पुण्यः स देशो मनस्य इत्युवाच तदा प्रभुः ।
 उक्ता चैव सप्तश्लोगं जप्त्वा शाहस्रलमगात्मुनः ॥ १६६ ॥
 गङ्गागम्भेसमाहारं नैमित्रेयत्वमेव च ।
 ईजिरे चैव सचेष सुनयो नैमित्रे तदा ।
 संते श्रहति तथा तत्त्वं चीत्यापनं स्तुतं ॥ १६७ ॥
 करबयो नैमित्रेयास्तु चक्रवा परवा पुनः ।
 निःसीमा गामिमा जट्यां ग्राहा दाजानमाहरन् ।
 यथाविधि यथाग्राहं तमातिष्ठैरपूजयन् ॥ १६८ ॥

१ एवोऽहमपवादिति क०, ग०, घ० च ।

प्रीतं तथाक्षतातिष्ठ' राजानं विधिवत्तदा ।
 अन्तर्हानगतः क्रूरः कार्भानुरस्त्रोऽहरत् ॥ १६८ ॥
 अतुससुष्टुतं चापि लृपमैवं यथा पुरा ।
 गन्धर्वसहितं द्वाष्टा कलापयामवासिनं ॥ १६९ ॥
 सत्रिपातः पुनस्तस्य यथा यज्ञे महर्षिभिः ।
 द्वाष्टा हिरण्यमयं सर्वं यज्ञे वस्तु मच्छाळनां ॥ १७० ॥
 तदा वै नैमित्येवाणीं सुचे दादश्यायिंद्रे ।
 यथा विवदमानस्तु ऐडः संसापितस्तु तैः ॥ १७१ ॥
 जनशिला त्वरस्यान्ते ऐडपुर्वं यथायुवं ।
 समापयित्वा तत्पञ्चमायुवं पर्युपासते ॥ १७२ ॥
 एतकार्यं यथाहत्तं चाक्षातं द्विजसत्तमाः ।
 चतुर्पोषां परमं चात्र लोकतत्त्वमनुक्तं मम ॥ १७३ ॥
 ब्रह्मणा यत्पुरा प्रीकं पुराणं ज्ञानसुत्तमं ।
 अवतारय चद्रस्य द्विजात्मजाहकारणात् ॥ १७४ ॥
 तथा पाप्तपता योगा आनानाच्छ्रैव कीर्त्तनं ।
 तिङ्गीद्वयस्य देवस्य नौलकशङ्खत्वमेव च ॥ १७५ ॥
 कार्यते यद्र विप्राणां वायुना ब्रह्मयादिना ।
 धन्वं यशस्यमायुवं पुरुषं पापप्रणाशनं ।
 कीर्त्तनं चक्रणं चास्य धारयच्च विशेषतः ॥ १७६ ॥
 अनेन हि क्रमेणैवं पुराणं संप्रचलते ।
 सुखमर्थः सुमर्थः महानप्युपलभ्यते ।
 तथात् किञ्चित्सुद्दिष्ट पद्मावच्छामि विश्वारम् ॥ १७७ ॥
 पादमाद्यमिदं सम्यक् योऽधीरीत जितेन्द्रियः ।

सेनाधीरं पुराणं तत् सर्वं नास्त्रव संशयः ॥ १७८ ॥
 यो विद्याचतुरो देवान् साङ्गोपनिषदो दिजः ।
 न चेत्पुराणं संविद्याचैव स स्त्राहिष्वच्छः ॥ १८० ॥
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं सहस्रपञ्चवेद् ।
 विभेदव्यवहारादेदो भास्यं प्रदर्शिति ॥ १८१ ॥
 अभ्यसन्निभव्याचं साचात् प्रीत्यं खयम्भुवा ।
 आपदं प्राप्य चुच्छेत यथेष्टां प्राप्नुयाहतिं ॥ १८२ ॥
 यथात्पुरा आनतीदं पुराणं तेन तत् च्छुतं ।
 निकल्पमस्य यो वेदं सर्वप्राप्यः प्रसुच्यते ॥ १८३ ॥
 नारायणः सर्वमिदं विद्यत्वा प्राप्य प्रवर्त्तते ।
 तत्प्राप्तिं लगतः स्त्रष्टुः स्त्रष्टा देवो महेश्वरः ॥ १८४ ॥
 अत्यं संचेपमिमं शृणुध्य
 महेश्वरः सर्वमिदं पुराणं ।
 स सर्वं काले च करोति सर्वान्
 संहारकाले पुनराददीत ॥ १८५ ॥
 इति ब्रीमहापुराणे वायुप्रीते अनुक्रमणिका नाम
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वादशनार्चिकमवस्थिष्ठपर्य ।

शुक्र उवाच ।

प्रत्यवृत्तवन् पुनः सूतस्त्रयस्ते तपीधनाः ।
 शुक्र सल्लभमवत् तेषामज्ञतकार्यशान् ॥ १ ॥
 कियन्त्वैव तत्कालं कथञ्च समवर्त्तते ।
 आचर्ष्ण पुराणाच्च कां तेभ्यः प्रभज्जनः ॥ २ ॥
 आचर्ष्ण विस्तरेणदम्परं कौतूहलं हि नः ।
 इति सत्रोदितः सतः प्रत्यवृत्त शुभं वचः ॥ ३ ॥
 शुशुच्छं यत्र ते धीरा ईजिरे सत्त्वमुत्तमं ।
 यावन्त्वाभवत् कालं यथा च समवर्त्तते ॥ ४ ॥
 सिद्धचमाचा विष्णं हि यत्र विष्णवत्तजः पुरा ।
 सतः हि ईजिरे पुराय सहस्रं परिवर्त्तरान् ॥ ५ ॥
 तपीश्चपतिर्यक्त वत्ता वत्त्वाऽभवत्स्वयं ।
 इक्षाया यत्र पल्लीलं शामिक्षं यत्र बुद्धिमान् ।
 अत्युष्टके महातेजास्त्रज्ञिन् सल्ले महाजना ॥ ६ ॥
 विवृधा ईजिरे तत्र सहस्रं प्रतिवर्त्तरान् ।
 भग्नतो धर्मचक्रस्य यत्र नेमिरशीर्यत ।
 कार्यात् तेन विष्णात् नेमिष्मुनिष्मित ॥ ७ ॥
 यत्र सा गोमती पुरुषा सिद्धारणमेविता ।
 रोहिणी सुषुप्ते तत्र ततः सौम्योऽभवत् सुतः ॥ ८ ॥
 शक्तिर्यक्त्वा शुभमवत् विश्वस्य महाबनः ।

औरम्बत्ता: सूता यच ग्रहसुप्तमतेजसः ॥ १ ॥
 कल्पावपयादी लृपतिर्यै ग्रहव शक्तिः ।
 यत्र वैरं समभवद्विष्टा मित्रवयिष्ठवोः ॥ २ ॥
 अद्विष्टव्यां समभवन्ति विर्यै पराभरः ।
 पराभवो वयिष्ठस्य यज्ञिन् जाते प्रवर्ततः ॥ ३ ॥
 तत्र ते ईजिरे सत्रं नैमिथे व्रज्ञवादिनः ।
 नैमिथे ईजिरे यत्र नैमिथेवास्ततः सूताः ॥ ४ ॥
 तत्त्वमभवत्तेषां समाः हादृश धौमत्तुः ।
 पुरुरवसि विकानो प्रशासति वस्त्वरां ॥ ५ ॥
 अष्टादश सम्मुख्या त्रीपानग्रन्थपुरुरवाः ।
 तुतोष नैथ रक्षानां लोभाद्विति हि नः चृतः ॥ ६ ॥
 सम्बूजौ चक्षि यज्ञ देवज्ञतिग्राणोदिता ।
 आजहार च तत्त्वं लवेष्टासहस्रहतः ॥ ७ ॥
 तच्छिवरपतौ सत्रं नैमिथेयाः प्रवक्तिरे ।
 ये गर्भे सुपुत्रे गङ्गा पावकादीपतेजसं ।
 तदुत्त्वं पवित्रेन्द्रस्त्र्यै हिरण्यं प्रत्ययत ॥ ८ ॥
 हिरण्यस्त्रात्यज्ञे यज्ञवादं महाकनां ।
 विष्टकम्भी स्त्रयं देवो भावदन् लोकाभावनं ॥ ९ ॥
 हुहस्यतिस्त्रात्यस्त्र तेषामन्तितेजसां ।
 ऐऽः पुरुरवा भेजे तं देयं स्त्रयां चरन् ॥ १० ॥
 तं हृष्टा महदायव्यै वज्रवाटं हिरण्यवं ।
 स्त्रीभेन हतविज्ञानस्त्रादादातुं प्रचक्षने ॥ ११ ॥
 नैमिथेयास्त्रात्यस्त्र चुक्षुभुदं पतेष्ट्यं ।

निजज्ञुया पि संकुबा; कुशवच्चैर्भं नीषिणः ।
 ततो निशान्ते राजानं सुनयो दैवनीदिताः ॥ २० ॥
 कुशवच्चैविनिषिणः स राजा अजहात्तुं ।
 और्व्वेदं ततस्तास्य पुच्छकुर्वं पं भुवि ॥ २१ ॥
 नहुषस्य महाकानं पितरं दं प्रचक्षते ।
 स तेषु वर्त्तते सम्यक् वर्णग्रीलो महोपतिः ।
 आयुरारोच्यमत्युच्चं तस्मिन् स नरसत्तमः ॥ २२ ॥
 साम्बवित्वा च राजानं ततो ब्रह्मविद्ववराः ।
 सत्तमारेभिरे कात्पुं वथावदर्थभूतये ॥ २३ ॥
 वभूव सत्तं तत्तेषां ब्रह्माच्युं महाकर्मा ।
 विष्वं सिरुच्चमाणानां पुरा विष्वस्तजानिव ॥ २४ ॥
 वैख्वानसैः प्रियसखैर्बालचिलैसंस्त्रीचिकैः ।
 अन्यैष सुनिभिर्जुं दं सूर्यैवेशानहपमैः ॥ २५ ॥
 पितृदेवास्तुः सिद्धिर्न्यव्वैरित्यचारणैः ।
 सक्षारैषु गुभैर्जुष्टैरेवन्दसदो यथा ॥ २६ ॥
 स्तोत्रसत्र अहैवेषान् पितृन् पितृश कर्मभिः ।
 आनन्दुच्च यथाजाति गन्धर्वादीन् यथाविषि ॥ २७ ॥
 आराधयितुमिच्छत्तस्तः कर्मास्तरेष्वय ।
 जग्नुः सामानि गन्धर्वां ननृतुयाप्सरोगणाः ॥ २८ ॥
 व्याजज्ञुसुनयो वाचं चिचाचरपदां शुभां ।
 मन्त्रादितस्वविहासी जगदुच्च परम्परं ॥ २९ ॥
 वितस्त्रावचनाचैके निजज्ञुः प्रतिवादिनः ।
 वहस्यस्त्रच विदांसः साङ्ख्याद्यन्वायकोविदाः ॥ ३० ॥

न तत्र दुरितं किञ्चिद्विद्वैश्चाराच्च साः ।
 न च यज्ञहनो दैत्या न च यज्ञसुषोऽसुराः । ३१ ॥
 प्रायचित्तं दुरिष्टं वा न तत्र समजायत ।
 शक्तिपञ्चाक्रियायोगैर्चिद्विरासीत् स्तु दितेः ॥ ३२ ॥
 एवं वितेनिरे(१) सत्रं हादथाच्च मनोप्रियः ।
 सूख्याच्या क्लेषयो धीरा ज्योतिषीमान् पूर्वक् पूर्वक् ।
 चक्रिरे पृष्ठगमनान् सत्त्वानसुतद्विषयान् ॥ ३३ ॥
 समाप्तयज्ञास्ते सर्वे बायुमेव महापितृं ।
 पप्रच्छुरमिताकानं भवद्विष्यद्वहं दिताः ।
 प्रनोदितव वंशार्थं स च तानवैत्यभूः ॥ ३४ ॥
 गिर्या खवसुगी देवः सर्वप्रलयच्छम्बयौ ।
 अणिमादिभिरुद्भिरैरुर्थ्येवं समन्वितः ॥ ३५ ॥
 तिर्थ्येवोन्यादिभिर्दैर्यैः सर्वलोकान्विभृतिं च ।
 सप्तस्तम्भादिकं शशात् ऊबते योजनाहरः ॥ ३६ ॥
 विषये नियता यस्य संकिलाः सप्तका गत्याः ।
 व्यूहांस्त्रयाणां सृतानां कुर्वन् यज्ञ महावलः ।
 तेजसवायुपञ्चानन्दधातौर्म शशीरिणः ॥ ३७ ॥
 प्राणाद्यावृत्तयः पञ्च करणानाच्च उत्तिभिः ।
 प्रियमात्राः शशीराचां कुर्वते यास्त् धारणं ॥ ३८ ॥
 आकाशयोनिहिंशुशः शब्दस्त्रम्भसमन्वितः ।
 तेजसपक्षातिथोऽप्ययं भासो मनोप्रियभिः ॥ ३९ ॥
 सत्राभिमानौ भगवान् वायुचातिक्रियाक्षः ।

वातावरणः समाव्यातः गच्छ्यास्त्रविशारदः ॥ ४० ॥
 भारत्या शक्तया सर्वान् सुनीन् प्रज्ञादयत्रिव ।
 पुराणाङ्गः सुमनसः पुराणायगुलया ॥ ४१ ॥
 इति चीमहापुराणे रायुप्रोक्ते द्वादशवार्षिकसत्रनिरपद्यं
 नाम हितीयोऽध्यायः ।

अथ हतीयोऽध्यायः ।

—०००—

प्रजापतिस्तुष्टिकश्चन् ।

सुत उवाच । महेश्वरायीत्तमवीर्यकर्मणे
 सुर्वभायामितवृद्धितेजसे ।
 सहस्रस्त्र्यानलवच्चैसे नम-
 चिरस्त्रीकसंहारविस्तृष्टये नमः ॥ १ ॥
 प्रजापतीन् कोकनमस्त्रातास्त्रादा
 स्त्रयुक्तुष्ट्रपत्रवीन् महेश्वरान् ।
 चतुर्मरीचिं परमेतिनं मतुं
 रजस्त्रमोषर्घमथापि कश्यपं ॥ २ ॥
 वशिष्ठदत्तात्रिपुलस्त्र्यकर्द्मान्
 रुचिं विकस्त्रामधापि च करुं ।
 सुनिन्तर्घैवाङ्गिरसं प्रजापतिं
 प्रचक्ष्य न्वर्हु । पुष्ट्रहच्च भावतः ॥ ३ ॥
 तर्घैव चक्रोधनमेविंकश्चितं

प्रजाविहृतापि तकार्यशामनं ।
 पुरातनानव्यपरां च ग्राहता-
 क्षावैव चान्यान् सगणानवस्थितान् ॥ ४ ॥
 तवैव चान्यानपि चर्यशीभिनः
 मुनीन् हहसत्युग्मनः पुरोगमान् ।
 तपः क्षमाचारक्षवीन् दयान्वितान्
 प्रेणस्य वचे कलिपापनाधिनो ॥ ५ ॥
 प्रजापते: सृष्टिभिमामतुशमा-
 श्रेरेत्वदेवविंयष्टिरक्षतां
 क्षमामतुत्याममडास्पिप्रिया ।
 प्रजापतीनामपि चोक्षनाचिंथा-
 विशुद्धवाश्चुहियहीरतेजसां ॥ ६ ॥
 तपोभृतां अस्त्रादिनादिकालिकीं
 प्रभूतमाविष्टृतपौरुषविष्टृ-
 शुतौ शृतौ च प्रस्तासुदाहृता
 परा पराणामनिलग्नीसिंतां ॥ ७ ॥
 समासव्यैनिं यत्त्विकात्म-
 विश्वदनेनापि मनः प्रहर्षिणी ।
 अस्याच्च वहा प्रथमा अहर्त्तिः
 प्राधानिकौ चेत्तरकारिता च ॥ ८ ॥
 यत्तद्युतं कारणमप्रमेयं
 वह्य प्रधानं प्रकृतिप्रसूति ।
 आत्मा गुहा यीनिरद्वापि चच्चः

शिवं तथैवासृतमन्नदत्तं ॥ ८ ॥
 शुक्रं तपः सूलमतिपकाशं
 तद्वरष्टि नित्यं पुरुषं हितीयं ।
 तमप्रभेदं पुरुषेण युक्तं
 स्वयम्भुवा लोकपितामहेन ॥ ९ ॥
 उत्तराद्वक्त्वाद्वजसोतिरेकात्
 कालस्य योगात्मियमावधेच ।
 चेत्तद्युक्तान् नियतान्विकारान्
 लोकस्य सन्तानविहकितून् ।
 प्रकृत्यवस्था स्वपुवे तथाष्टौ
 सद्गुरुभावेण महेश्वरस्य ॥ १० ॥
 देवासुरादिद्वमसागराणां
 मतुपज्ञेयर्थियित्वदिजानां ।
 पिण्डाचयच्छोरगराचयानां
 ताराचहाकीर्त्तनिशाचराणां ॥ ११ ॥
 मासक्षुलंवस्तरराचयानां
 दिक्कालयोगादिशुगायनानां ।
 वनौषधीनामपि वीक्षधात्र
 जलोकसामस्तरसां पश्चूनां ॥ १२ ॥
 विद्युत्तरिष्ठेषविहङ्गमानां ।
 यस्तस्त्वागं यद्युति यदियत्सं
 घत्यावरं यत्र यदस्ति किञ्चित् ।
 सर्वस्य तस्मास्ति गतिर्विभक्ति-

रामाञ्जाणी यावदिवं प्रसूतिः ॥ १४ ॥
 कृष्णासि वेदाः स च ह चो यजूः वि-
 सामानि सोमव तथैव यज्ञः ।
 आजौव्यमेषां वदभीप्रसितच
 देवस्य तस्यैव च वे प्रजापतेः ॥ १५ ॥
 वैवस्तस्यात् भजोः पुरस्तात्
 सम्भूतिरक्ता प्रसवच तेषां ।
 वेदामिदं पुरुषकर्ता प्रसूत्या
 लोकतयं लोकनमस्तुतानां ।
 सुरेशदेवविभिर्भगुप्रधौना-
 मापूरितज्जोपरिभूषितस्य ॥ १६ ॥
 कृष्णस्य ग्रामात् पुनरहमवस्थ
 दक्षस्य चाप्यत् मत्तुष्वलीके ।
 वासः चितौ वा नियमाङ्गवस्थ
 दक्षस्य चाप्यत् प्रतिशापसाभः ॥ १७ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्तनानि
 शुगेयु सम्भूतिविकल्पनस्य ।
 चट्टपित्रमाघस्य च संग्रहवि-
 श्वयायुगादिष्वपि चित्तदत्त ॥ १८ ॥
 ये हापरेयु ग्रामवस्ति वेदान्
 व्यामाच तेऽनु ज्ञानयो निवडाः ।
 कस्य द्या संस्क्या भुवनस्य संस्क्या
 व्राञ्जाम्बा चाप्यत् दिनस्य संस्क्य ॥ १९ ॥

अष्टोऽधिज(१) स्वेदजरायुजानां
 धर्माब्नां स्वर्गनियासिनां वा ।
 ये वातनाशानगताय जीवा-
 स्त्राकेच तेषामपि च प्रमाणं ॥ २० ॥
 आत्मिकः प्राकृतिकय योऽयं
 नैमित्तिकय प्रतिसर्गद्वेतुः ।
 वस्थस्त्र मोक्षय विशिष्य तत्र
 ग्रीक्ता च संसारगतिः परा च ॥ २१ ॥
 प्राकृत्यावस्थेषु च कारणेषु
 या च स्थितिर्था च युनः प्रडित्तिः ।
 तत्कालयुक्त्या स्वर्मतिप्रयत्नात्
 समस्तामाविष्कृतधीष्टिभ्यः ।
 विष्णा ऋषिभ्यः समुदाहतं यत्
 यवात्यन्तच्छृणुतोऽप्यमानं ॥ २२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोत्ते सृष्टिकरणं नाम
 लतौयोऽध्यायः ।

१. अष्टोऽधिज इति शार्वशब्दोऽः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

सूषिगकरणं ।

क्रष्णयस्तु ततः श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिनः ।
 प्रत्युच्छ्वस्तु ततः सर्वे स्तं पर्याकुलेष्याः ॥ १ ॥
 भवान् वै वैश्यकुलो व्यासात् प्रत्यच्छदर्थवान् ।
 तत्पात्रं भवनं कात्म्बं लोकप्यासुव वर्णय ॥ २ ॥
 यस्य यस्यान्वया ये ये तांकानिकाम विदितुं ।
 तेषां पूर्वविद्युष्टिविचिकान्तां प्रजापतेः ॥ ३ ॥
 असूक्तप्रिपृष्ठस्तैर्याक्षामा लोमहर्षयः ।
 विश्वरेणानुपूर्वीं च कथयामास सत्तमः ॥ ४ ॥
 लोमहर्षय उवाच ॥

शृष्टाज्ञेता कर्ता दिव्यां ज्ञात्तां पापप्रणाशिनीं ।
 कर्त्तव्यमानां मया चित्रां बहूद्यां श्रुतिसम्पर्तां ॥ ५ ॥
 यज्ञेमान्धारयेचित्रं शृण्यादाप्यभौद्ययः ।
 आवदेवापि विप्रेभ्यो यतिभ्यश विशेषतः ॥ ६ ॥
 शृष्टिः पर्यंसु गुक्तामा तौर्ध्वं व्यायतनेषु च ।
 दौर्ध्वमाद्युरवाप्नोति स पुराणानुकीर्त्तनात् ।
 अवंशधारनं कात्वा सर्वगत्वा भौद्यते ॥ ७ ॥
 विश्वारावयवं तेषां यथागच्छं यथाश्रुतं ।
 कौस्त्रमानं निष्ठोधध्वं सर्वेषां कौस्त्रिवर्दनं ॥ ८ ॥
 अन्यं यशस्वं यजुञ्जं स्त्राण्यमाकुर्विवर्धनं ।

कोर्त्तनं स्थिरकी तीर्त्तिना सर्वपां पुराणकारिणां ॥ ८ ॥
 सर्वं च प्रतिसर्वं वंशो मन्वत्तराति च ।
 वंशात्तु चरितचेति पुराणं पञ्चतत्त्वं ॥ १० ॥
 कलोभ्योऽपि हि यः कल्यः शुचिभ्यो नियतः शुचिः ।
 पुराणं सम्पूर्वक्यामि माहतं वेदसम्मितं ॥ ११ ॥
 प्रबोधः प्रलयचैव स्थितिरूपत्वं चित्तरेष च ।
 प्रज्ञिया प्रथमः पादः कथ्यवस्तुपरिचयः ॥ १२ ॥
 उपोदातोऽनुपङ्कव उपसंहार एव च ।
 धन्वां यशस्यमायुषं सर्वपापप्रणाशनं ॥ १३ ॥
 एव हि पादाष्वलारः समावात् कौतिंता मथा ।
 वच्चाम्बेतान्पुनर्स्तांस्तु विस्तरेण ववाक्तमं ॥ १४ ॥
 तस्मै हिरण्यगम्भीर्य पुरुषां वैश्वराय च ।
 अन्ताय प्रथमायैव विशिष्टाय प्रजाकरणे ।
 ब्रह्मणे लौकतन्त्राय नमस्त्वत्वा स्वयम्भूते ॥ १५ ॥
 महदाद्यं विशेषान्तं सर्वैरुच्यं सकाशयं ।
 पञ्चप्रमाणं पट्टश्चेतं पुरुषाधिष्ठितं तुतं ।
 असंशयात् प्रवक्षामि भूतमग्नमनुत्तमं ॥ १६ ॥
 अव्यक्तं कारणं यस्तु नित्यं सदसदाकरं ।
 प्रधानं प्रकृतिचैव यमात्तुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ १७ ॥
 गन्धवर्णं रसैर्हीनं गन्धस्यर्थविवर्जितं ।
 अन्तात् ब्रुवमत्त्वं नित्यं स्वाक्षर्यवस्थितं ॥ १८ ॥
 जगद्योनि॒ महामूर्त्तं परं ब्रह्म सनातनं ।
 विष्णुं सर्वभूतानामव्यक्तमभवत् किंतु ॥ १९ ॥

अनायन्तमन् सूक्ष्मनिःगुणं प्रभवाच्ययं ।
 असाक्षतमविज्ञेवं ब्रह्मायें समवत्तंत ॥ २० ॥
 तस्यास्तना सर्वमिदं व्याप्तमासीत्मोमयं ।
 गुणसाम्ये तदा तच्चिन् गुणभावे तमोमये ॥ २१ ॥
 सर्वकाले पधानस्य चेत्रज्ञापिण्डितस्य वै ।
 गुणभावाहाच्यमानो महान् पादुर्भूतः ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मेण महता सोऽय अव्यक्तेन समाहतः ।
 सत्त्वोद्दितो महानये सत्त्वमाचप्रकाशवान् ।
 मनो महांव विज्ञेयो मनस्तकारणं खृतं ॥ २३ ॥
 त्तिक्ष्मात्मसमुत्पन्नः चेत्रज्ञापिण्डितस्य सः ।
 धन्यादौनान्तु रूपाच्चि लोकतत्त्वार्थहेतयः ।
 महांसु स्फुटिं कुरुते नीयमानः सिसुच्या ॥ २४ ॥
 मनो महान्प्रतिरूप्त्वा पूर्वुच्चिः स्थातिरीक्षरः ।
 प्रज्ञा चितिः अृतिः संविद् विपुरं चोच्यते बुद्धैः ॥ २५ ॥
 मनुते सर्वे भूतानां वस्त्राचेष्टाफलं विभुः ।
 सीक्षत्वेन विष्णवानां तेन तत्त्वान उच्यते ॥ २६ ॥
 तत्त्वानामश्चलो यस्याच्यहाच्य परिमाणतः ।
 शेषेभ्योऽपि गुणेभ्योस्मौ(१) महानिति ततः अृतः ॥ २७ ॥
 विभक्तिं मानं मनुत विभागं मन्यतेऽपि च ।
 पुरुषो भीगसम्बन्धात् तेन चासौ भविः अृतः ॥ २८ ॥
 हहत्त्वादृहृष्टत्वाच्च भावाचां सलिलाच्यात् ।
 यस्यादृहृष्टत्वे भावान् ब्रह्मा तेन निरुच्यते ॥ २९ ॥

(१) शेषेभ्यो नुकनच्चेभ्य इति च०, ष०, च० च ।

आपूर्तिव्यतः । ज्ञात्वा न देहानशुचयैः ।
 तत्त्वमावौष निवतान् तेन पूरिति चोच्यते ॥ ३० ॥
 बुधते पुरुषवाच सर्वभावान् हिताहितान् ।
 यज्ञादृष्टोधयते चैव तेन बुद्धिनिरुच्यते ॥ ३१ ॥
 स्वातिः प्रतुपप्रभीवस्य यज्ञात् संवर्तते ततः ।
 भीगस्य ज्ञाननिष्ठत्वात्सेन स्वातिरिति आृतः ॥ ३२ ॥
 स्वायते तहु चैर्दौषि नामादिभिरनेकाशः ।
 तस्माच्च महतः संज्ञा स्वातिरित्यभिधीयते ॥ ३३ ॥
 साज्ञात् सर्वविजानाति महाक्षा तेन चेष्टरः ।
 तस्माज्ञाता यज्ञाचैव पञ्चा तेन स उच्यते ॥ ३४ ॥
 ज्ञानादीनि च रूपाणि कल्पकर्त्तव्यफलानि च ।
 चिनोति यज्ञादीगार्थं ज्ञेयासौ चितिरुच्यते ॥ ३५ ॥
 वर्तमानाच्यतीतानि तथा ज्ञानायताच्यपि ।
 अरते सर्वकार्याणि तैनासौ आृतिरुच्यते ॥ ३६ ॥
 कल्पक्ष विन्दते ज्ञानं तस्माज्ञात्ताक्षासुच्यते ।
 तस्मादिदेव्यदेव्य संविद्वित्यभिधीयते ॥ ३७ ॥
 विद्यते स च सर्वचिन् सर्वक्षिंच विद्यते ।
 तस्माकंविदिति प्रोक्षो महान्वै बुद्धिमसदैः ॥ ३८ ॥
 ज्ञानात् ज्ञानभिलाङ्गं भगवान् ज्ञानसविधिः ।
 इत्यान्वै विपुरीभावादिपुरं प्रोच्यते कुर्वते ॥ ३९ ॥
 सर्वेश्वराच्च सोकानामवस्थाच्च तथेष्टरः ।
 इत्यत्याच्च चृतो ज्ञाना भूतत्वाद्व उच्यते ॥ ४० ॥
 ज्ञवचेत्वज्ञविज्ञानादेकलाच स कः आृतः ।

यज्ञात् पुर्वकुशिते च तज्जात् पुरुष उच्यते ।
 नीत्यादितत्त्वात् पूर्ववात् त्रयम् इति चोचते ॥ ४१ ॥
 पर्यावराचकैः शब्दैस्तत्त्वमात्ममनुत्तमम् ।
 यास्यात् तत्त्वभावस्त्रैरेव सप्तावचिन्तकैः ॥ ४२ ॥
 महान् सहित विकृशते चोष्मानः सिरुच्चवा ।
 सहृद्योऽच्यवसायव तत्त्व हत्तिद्वयं चृतम् ॥ ४३ ॥
 चर्षोदीनि च रूपाणि कोकतत्त्वार्थेततः ।
 त्रिशुखसु स विशेषः सत्त्वराजसत्तामसाः ॥ ४४ ॥
 चिशुचाइवसोदित्तादहृष्टारसातीऽभवत् ।
 भूततत्त्वाचक्षरं सु भूतादिविकृतस्य सः ॥ ४५ ॥
 तज्जात् तत्त्वसोदित्तादहृष्टाराहत्यावत ।
 भूततत्त्वाचक्षरं सु भूतादिविकृतस्य सः ॥ ४६ ॥
 आकाशं शब्दिरं तज्जातुदित्तं शब्दशश्यं ।
 आकाशं शब्दमात्रन्तु भूतादिवात्पीत् पुनः ॥ ४७ ॥
 शब्दमात्रतदाकाशं अर्थमात्रं सप्तज्ञं ह ॥ ४८ ॥
 भूतादिसु विकृत्याः शब्दमात्रं सप्तज्ञं ह ॥ ४९ ॥
 वत्त्वात् जायते वायुः स वै स्तर्यगुणो भूतः ।
 जाकाशं शब्दमात्रन्तु स्तर्यगात्रं समाहणीत् ॥ ५० ॥
 रसमात्रासु ता ज्ञापो रूपमात्राभिराहणीत् ।
 ज्ञापो रसात् विकृत्याः शब्दमात्रं सप्तज्ञिरे ॥ ५० ॥
 सहृती जायते तज्जात्तत्त्वं गन्धमात्रं समाहणीत् ॥ ५१ ॥
 रसमात्रन्तु तत्त्वो गन्धमात्रं समाहणीत् ॥ ५१ ॥
 तत्त्विं स्त्रियिं सु तज्जाता तेज तज्जाता चृता ।

अविशेषवाचकात्वादविशेषास्तः चूताः ।
 आग्रान्तवीरमूढत्वादविशेषास्तः पुनः ॥ ५२ ॥
 भूततत्त्वात्सर्गीयं विशेषस्तु परम्परात् ।
 वैकारिकादहृष्टाराक्षोद्विजात् सालिकात् ।
 वैकारिकाः स सर्गस्तु युगपक्षम्युदत्तते ॥ ५३ ॥
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मन्द्रियाण्यपि ।
 साधकानीन्द्रियाणि च्युहेषा वैकारिका दश ।
 एकादशं मनस्तत्र देवा वैकारिकाः चूताः ॥ ५४ ॥
 श्रीचत्वरकृचक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
 शब्दादीनामवासर्गं दुष्टियुक्तानि वच्छते ॥ ५५ ॥
 पाहो पायुदपस्थ इस्तो वान्दशमी भवेत् ।
 गतिविशेगो ज्ञानन्दः शिखं वाक्यं च कर्म च ॥ ५६ ॥
 आकाशं शब्दमात्रं सर्वमात्रं समाविशेत् ।
 हिंशुशस्तु ततो वायुः शब्दसर्वाकोऽभवत् ॥ ५७ ॥
 कृपन्तवैव विशतः शब्दसर्वगुणायुभौ ।
 चिंशुशस्तु ततस्तान्विः स शब्दसर्वकृपवान् ॥ ५८ ॥
 सशब्दसर्वकृपच इसमात्रं समाविशेत् ।
 तस्माच्चतुर्गुणा ज्ञापी विशेषास्ता इसामिकाः ॥ ५९ ॥
 सशब्दसर्वकृपेषु गम्यशीघ्रुं समाविशेत् ।
 संशुक्ता गन्धमात्रेण आचित्वल्लिं भड्डीमिमाँ ।
 तस्मात्पशुगुणा भूमिः खूलभूतेषु इम्बते ॥ ६० ॥
 श्रान्ता धीरात्र मूढात्र विशेषास्तेन ते चूताः ।
 परम्परात्मुपविशेषात्रयन्ति परम्परम् ॥ ६१ ॥

भूमिरलाखिवदं सर्वं कोकालीवाचनाभृतम् ।
 विशेषा इन्द्रियग्राह्या निवृतलाक्ष से भृताः ॥ ६३ ॥
 गुणं पूर्वं स पूर्वं स प्रादुर्बन्धुप्राचरोचरम् ।
 तेषां यावत् यवद्व तत्त्वावहुणं भृतम् ॥ ६४ ॥
 उपक्षम्य गुच्छेभ्यं वेचिहावीरनैपुणात् ।
 पृथिव्यामिव तद्विद्यादेषां वायोव संचयात् ॥ ६५ ॥
 एते सप्त महावीर्यां नामाभृताः पृथक् पृथक् ।
 नाथकुपन् प्रकाः क्षडुमस्तावन्य क्षत्स्तयः ।
 ते समेव महामानो ग्रान्धीव्यस्त्रैव संचयात् ॥ ६६ ॥
 पुष्पधाधितितलाक्षं ग्रन्थादुप्रहेण च ।
 महदादयो विशेषान्ता अण्डमुख्यादवन्ति ते ॥ ६७ ॥
 एकाकारं समुत्पद्यं लक्ष्मुदुदवच्च तत् ।
 विशेषेभ्योऽण्डमभवत् तत्तदुदक्ष यत् ।
 सत्त्वचिन् कार्यकारणं संचिह्नं ब्रह्माणस्तादा ॥ ६८ ॥
 प्राज्ञतेऽण्डे विवृद्धे सम् चेत्तद्व ब्रह्मसंचितः ।
 स वै शरीरो प्रथमः स वै पुरुष उच्चते ॥ ६९ ॥
 आदिकर्त्ता च सूतानां ब्रह्माद्ये समवर्त्तते ।
 हिरण्यगम्भैः सोऽपेऽचिन् प्रादुभूतवतुर्मुखः ।
 सर्गे च प्रतिसर्गे च चेत्तद्व ब्रह्मसंचितः ॥ ७० ॥
 करचैः सह कृष्णन्ते प्रत्याहारे त्वजन्ति च ।
 भजन्ते च पुगदेहानसमाहारसञ्चितु(१) ॥ ७१ ॥

१. पुगदेहान् एकाम्पक्षमन्तिः इति क० ।

हिरन्ययस्तु यो मेषस्तस्मीत्वं तकाहामनः ।
 गभोदकं समुद्राच जराद्यस्यीनि पर्वताः ॥ ७१ ॥
 तस्मिन्नच्छे लिमि लोका अन्तमूर्तास्तु सप्त यै ।
 सप्तश्चौपा च पृथ्वीयं समुद्रैः सह सप्तभिः ॥ ७२ ॥
 पर्वतैः सुमहङ्कारं नदीभिर्व सहस्रम् ।
 अन्तस्तात्मिकं स्तिवभि लोका अन्तदिव्यमिद्यगत् ॥ ७३ ॥
 अन्द्रादित्यौ समव्याप्ति सप्तश्चौ सह वायुना ।
 लोकालोकस्तु वर्तकिञ्चिच्चाच्छे तस्मिन् सप्तपिंतम् ॥ ७४ ॥
 अद्विद्यगुणाभिस्तु वाञ्छतोऽप्तुः समावृतम् ।
 आपो दग्धगुणा द्विवन्तेजसा वाञ्छतो द्विताः(१) ॥ ७५ ॥
 तेजोदग्धगुणेनैव वाञ्छतो वायुना द्वितम् ।
 वायोदग्धगुणेनैव वाञ्छतो नभसा द्वितं ॥ ७६ ॥
 आकाशेन हतो वायुः खच्च भूतादिना द्वितम् ।
 भूतादिर्व्यक्तेन हतो चापि अव्यक्तेन हतो महान्
 एतैरावरणैरप्तुः सप्तभिः प्राञ्छतेष्टंतम् ॥ ७७ ॥
 एताचाहत्य चाञ्छीव्यमष्टी प्राञ्छतयः स्थिताः ।
 प्रसर्गंकाले स्थित्वा च असन्तेष्टाः परस्परम् ॥ ७८ ॥
 एवं परस्परोत्पत्ता धारयन्ति परस्परं ।
 आधाराभियभावेन विकारस्त्र विकारिषु ॥ ७९ ॥
 अव्यक्तं चेत्सुहिष्टं ज्ञाता चेत्पञ्च उच्यते ।
 इत्येवं प्राञ्छतः सर्गः चेत्पञ्चाधिष्ठितस्तु सः ।

(१) आपो दग्धनुचेनैव तेजसा वाञ्छतो ज्ञातिवर्ध पाढो अवितुमर्वति ।

अबुहिपूर्वं प्राणासीत् प्रादुभूता तदिकाया ॥ ८० ॥
 एतदिरस्यगम्भेया जन्म यो वेद तत्त्वतः ।
 आशुभान् कौत्ति मान् धन्वः प्रजावाच्य भवत्युत ॥ ८१ ॥
 निष्ठिकामोऽपि नरः शुद्धाक्षा लभते गतिम् ।
 पुराणवचान्नित्यं सुखद्वयममाप्नुयात् ॥ ८२ ॥

 इति औमचापुराणे वायुपीडे सुषिप्रकरणं
 नाम षतुर्वीर्यायः ।

च्यथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सुष्टिग्रन्थं ।

— ६०० —

लोभदर्पण उत्तरेण । यज्ञिस्तु द्वय संस्थात् मया कालान्तरनि जाता ।
एतत् कालान्तरं ज्ञेयमहवे परमेश्वरम् ॥ १ ॥
राजिक्षेत्रे तावतौ ज्ञेया परमेश्वरं करक्षयः ।
अहम्भूत्य तु या सुष्टिः प्रलयो राजिक्षयते ॥ २ ॥
आज्ञय विद्यते तस्म न राजिरिति धारया ।
उपचारः प्रक्रियते लोकानां हितकाम्यया ॥ ३ ॥
प्रजाः प्रजाताभ्यतय उठयतो सुनिभिः सह ।
कठपौन् सनत्कुमारास्यान् लक्ष्मसामुच्चयैः सह ॥ ४ ॥
इन्द्रियाणीद्वियार्थाच महाभूतानि पक्ष च ।
तन्मात्रा इन्द्रियगणी वृद्धिव मनसा सह ॥ ५ ॥
अहस्तिभूति ते सर्वे परमेश्वरं धीमतः ।
अहरन्ते प्रक्षीयते राजार्थे विश्वसन्धवः ॥ ६ ॥
स्त्रावन्यवस्थिते सखे विकारे प्रतिसंहते ।
साधारणावतिष्ठेते प्रधानपुरुषावृभौ ॥ ७ ॥
तमःसलगुणावितौ समख्ये व्यवस्थितौ ।
अन्नोद्विक्तो प्रसूतौ च तौ तथा च परम्परम् ।
शुश्रसाम्ये लघो ज्ञेयो वैषम्ये सुष्टिरुचयते ॥ ८ ॥

तिलेषु वा यथा तैर्वद्वत् पयसि वा स्थितम् ।
 तथा तमसि सत्वे च रजोऽव्यक्ताच्चितं स्थितम् ॥ ८ ॥
 उपास्य रजनीं कात्कां परां माहेश्वरीं तदा ।
 अहमुष्णे प्रहृते च मुरः प्रकृतिसम्भवः ॥ ९ ॥
 चौभयामास यीने परेण परमेश्वरः ।
 प्रधानं पुरुषच्छैव प्रदिश्वाप्तं महेश्वरः ॥ १० ॥
 प्रधानात् चौभयमानात् रजो चै समवर्तत ।
 रजः प्रवर्त्तकं तत्र वीजेष्वपि यथा जलम् ॥ ११ ॥
 गुणवैष्यमासाद्य प्रसूदने च्छिक्षिताः ।
 शुणेभ्यः चौभयमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजिते ।
 आचिताः परमा गुह्याः सर्वामानः शरीरिणः ॥ १२ ॥
 रजो ब्रह्मा तमो इग्निः सत्त्वं विष्णुरजायत ।
 रजः प्रकाशको ब्रह्मा स्त्राद्वत्वेन अवस्थितः ॥ १३ ॥
 तमः प्रकाशकोऽग्निस्त्रुं कालत्वेन अवस्थितः ।
 सत्त्वप्रकाशको विष्णुरौद्रासौन्दे व्यवस्थितः ॥ १४ ॥
 एत एव त्रयो वेदा एत एव चयोऽग्नयः ।
 परस्पराचिता होते परस्परमनुवताः ॥ १५ ॥
 परस्परेण वर्त्तन्ते धार्थमिति परस्परम् ।
 अन्योन्यमिदुना ज्ञे ते ज्ञानोन्मुपजीविनः ।
 चाचं विद्योगो न ज्ञेयात्र त्वज्जिति परस्परम् ॥ १६ ॥
 इम्महरो द्वि परो देवो विष्णुस्त्रुं महतः परह ।
 ब्रह्मा तु रजसोद्ग्रितः सर्वोदयेह प्रवर्तते ।
 परस्परं पुरुषो ज्ञेयः प्रकृतिश्च परा स्मृता ॥ १७ ॥

अधिडितीऽसौ जि महेष्वरेण
 प्रवर्त्तते चीव्यमानः समन्वात् ।
 अनुप्रवर्त्तीन्ति महामृते एव
 चिरस्थिताः स्वे विषये प्रियत्वात् ॥ १६ ॥
 प्रधानं गुणवैष्टम्याक्लग्नकाले प्रवर्त्तते ।
 देश्वराभिडितात् पूर्वन्तम्याक्लदसदाक्लकात् ।
 नच्छा बुद्धिच मिष्टुनं युगपसम्भूवतुः ॥ २० ॥
 तस्मात्तमोऽव्यक्तमयः जितज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ।
 संसिद्धः कार्यकर्त्तैर्वैद्याऽये समन्वतः ॥ २१ ॥
 तेजसा प्रथमो धीमानव्यक्तः संगकाशते ।
 स वै श्रोदी प्रथमः कारणले व्यवस्थितः ॥ २२ ॥
 अपतीघेन ज्ञानेन ऐश्वर्येण च सोऽनितः ।
 धन्मां च चापतीघेन वैराग्ये समन्वितः ॥ २३ ॥
 तस्येत्वरस्यापतिषं ज्ञानं वैराग्यलक्षणम् ।
 धन्मां ग्रन्थिकाता बुद्धिर्वैद्यी जडेऽभिमानिनः ॥ २४ ॥
 अव्यक्ताव्यायते चास्य मनसा च यदिष्टति ।
 वर्णोक्तत्वादैगुण्यात् सरेश्वतात्मभावतः ॥ २५ ॥
 चतुर्सुखस्तु ब्रह्मले कालते चान्तकौभवत् ।
 सहस्रमूर्डा पुरुषस्त्रियोऽवस्था; ऋब्युषः ॥ २६ ॥
 सत्यं रजय ब्रह्मले कालते च रजस्तमः ।
 सात्विकं पुरुषत्वे च गुणवृत्तिः स्वयम्भूवः ॥ २७ ॥
 स्त्रीकान् स्त्रजति ब्रह्मले कालते संचिपत्वपि ।
 पुरुषत्वे शुद्धासीनस्त्रियोऽवकाः प्रजापतेः ॥ २८ ॥

लङ्घा कमलागभीमः काली जात्याकृतप्रभः ।
 पुरुषः पुण्डरीकाच्छी कृष्ण सत्परमाकृतः ॥ २८ ॥
 योगेश्वरः शरीरादि करीति विकरीति च ।
 नानाकृतिक्रियाकृपनामहत्तिः स्वसौख्या ॥ २९ ॥
 निधा यदत्ते लोके तच्चाच्चिगुण उच्चते ।
 चतुर्वा प्रविभज्ञत्वाच्चातुर्वृहः प्रकौचित्तिः ॥ ३० ॥
 यदाप्नोति यदादते यथाच्छि विषयं प्रति ।
 तच्चाच्च सततं भावस्तस्मादामा निरुच्यते ॥ ३१ ॥
 चट्ठिः सर्वगतत्वाद् शरीराकात्मयं प्रसुः ।
 स्वामित्वमस्य तत्स्वयं विष्णुः सर्वप्रवेशनात् ॥ ३२ ॥
 भगवान् भगसङ्गावाद्रागो रागस्य शासनात् ।
 परव तु पक्षतत्वाद्वनादोमिति चृतः ॥ ३३ ॥
 सर्वज्ञः सर्वविज्ञानात् सर्वः सर्वं वतस्ततः ।
 नराणामयनं यस्मात्तेन नारायणः चृतः ॥ ३४ ॥
 निधा विभज्य स्वामानं लैलोक्यं सम्बवत्तेऽन्ते ।
 रुजते चस्ते चैव वीजते च विभिन्नु यत् ।
 अथ हिरण्यगम्भः स प्रादुर्भूतयत्तुमुखः ॥ ३५ ॥
 आदित्याच्छादिदेवोऽसावजातत्वादजः चृतः ।
 पाति यस्मात्प्रज्ञाः सर्वाः प्रजापतिरतः चृतः ॥ ३६ ॥
 देवेषु च महान् देवो महादेवस्ततः चृतः ।
 सर्वेश्वरः च लोकानामयस्तत्वात्तदेश्वरः ॥ ३७ ॥
 भृत्यस्य च चृतो ब्रह्मा भूतत्वाद्गूत उच्चते ।
 चेतत्तः चेत्विज्ञानादिभुः सर्वगतो यतः ॥ ३८ ॥

यथात् पुर्यनुशेते च तस्मात् पुरुष उच्चते ।
 नीत्यादितत्वात् पूर्वत्वात् स्वयच्छूरिति सः स्मृतः ॥ ४० ॥
 श्रीन्यत्वादुच्चते यज्ञः कविर्विकान्तदर्शनात्(१) ।
 ऋग्मणः क्रमणीयत्वाद्वैकस्याभिपालनात् ॥ ४१ ॥
 आदित्यसंज्ञः कपिलस्त्रयजोभिरिति स्मृतः ।
 हिरण्यमस्य गर्भोऽभूद्विरण्यस्यापि गर्भंजः ।
 तस्माहिरण्यगर्भः स पुराणेऽस्मिन्निरुच्यते ॥ ४२ ॥
 स्वयच्छूरो तिष्ठत्तस्मा कालो वर्षांश्चलस्तु यः ।
 न शक्यः परिसंख्यातुमपि वर्षेण्टैरपि ॥ ४३ ॥
 कल्पसंख्यानिहत्ते स्तु पराण्यो ब्रह्मणः स्मृतः ।
 तावच्छैषीद्वय कालोऽन्यस्तस्यान्ते प्रतिष्ठन्ते ॥ ४४ ॥
 कोटिकोटिसहस्राणि अन्तभूतानि वानि चै ।
 समतौतानि कल्पानान्तावच्छेषाः परास्तु ये ॥ ४५ ॥
 यस्त्रयं वर्त्तते कल्पी वाराहन्तं निष्ठीधत ।
 प्रथमः साम्बतस्त्रीवाँ कालोऽयं वर्त्तते हिजाः ॥ ४६ ॥
 तच्चिन्त् स्वायच्छूवायास्तु मनवः स्मुखतुङ्गश ।
 अतीता वर्त्तमानाच भविष्या ये च चै पुनः ॥ ४७ ॥
 तैरियं पूषिवौ सर्वी सप्तहीया समन्ततः ।
 पूर्णं सुग्रस्त्रहस्यं चै परिपाल्या नरेष्वरैः ।
 प्रजाभिस्त्रपसा चैव तेषां चृणत विस्तरं ॥ ४८ ॥

(१) चिह्निकान्तदर्शनादिति च०, च०, च० च ।

मन्वलारेष चैकोन सर्वाच्छेवान्तराणि वे ।
 भविष्याणि भविष्यते व काणः कल्पोन चैव च ॥ ४६ ॥
 अतीताणि च कल्पाणि सोदकाणि सहान्वयैः ।
 अनागतेषु तद्व तर्कः कार्यो विजानता ॥ ५० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सुषिप्रकरणं नाम
 पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ पष्ठोऽध्यायः ।

सूषिप्रकरणं ।

— ०० —

सूत उवाच । आपो शुभ्मेः समभवन्ते इम्भौ पृथिवीत्वे ।
 सान्तरालैकलौनेऽस्मान्ते स्मावरजहने ॥ १ ॥
 एकार्णवे तदा तच्छिन् न प्राच्यायत किञ्चन ।
 तदा स भगवान् ब्रह्मा सहस्राच्चः सहस्रपात् ॥ २ ॥
 सहस्रशीर्षी पुरुषो दक्षमवर्णेऽश्रुतोन्द्रियः ।
 ब्रह्मा नारायणास्तः स सुष्वाप सज्जिले तदा ॥ ३ ॥
 सखोद्रेकात् प्रमुखस्तु शून्यं लोकामुदीच्य सः ।
 इमच्छीदाहरक्षत शौकं नारायणं प्रति ॥ ४ ॥
 आपो नारा वै तनय इत्यापां नाम शत्रुमः ।
 असु शिले च यस्तस्मात्तेन नारायणः सूतः ॥ ५ ॥
 तुर्यं युगसहस्रस्य नैश्चालकसुपास्य सः ।
 शब्दैर्थ्यन्ते प्रकुरुते ब्रह्मात्मं सर्गकारणात् ॥ ६ ॥
 ब्रह्मा तु सज्जिले तच्छिन् वायुभूत्वा तदाचरत् ।
 निशाचामिष रुद्धीतः प्राण्डकाले ततस्त्रातः ॥ ७ ॥
 ततस्तु सज्जिले तच्छिन् विज्ञायान्तर्गतां महीं ।
 अनुमानादसंसूक्ष्मो भूमिकवरणं प्रति ॥ ८ ॥
 अकरोत् स तत्स्त्रवन्नां कल्यादिषु यथा पुरा ।

ततो महाका मनसा द्विष्टं कृपमचिन्तयत् ॥ ६ ॥
 सुखिलेनाङ्गुता भुमिन्दृष्टा स तु समवतः ।
 किञ्चु कृपं महत् जल्या उद्दरेसमर्हं मही ॥ १० ॥
 कवलौकुंसु वचिरं वाराहं कृपमध्यारयत् ।
 अष्टुष्टं सर्वभूताना वास्त्रं धर्मसंचितं ॥ ११ ॥
 दशयोजनविश्वौष्ठं शतयोजनसुच्छृतं ।
 गौक्षमिष्टपतीकांगं सिवद्वनितनिष्टनं ॥ १२ ॥
 महापर्वतवर्णाचं घेतत्तीक्ष्णोघदं द्विष्टं ।
 विदुरद्विष्टपकायाच मादित्यसमतेजसं ॥ १३ ॥
 पीमहुत्तायतस्तन्वं सिंहविक्रान्तगामिनं ।
 पीनोक्षतकाटीदेव्यं सुद्धस्यं शमलस्यां ॥ १४ ॥
 कृपमास्थाय विदुषं वाराहमसितं इति ।
 एषिष्टुरप्यार्थीय प्रविवेश रसात्मकं ॥ १५ ॥
 स वेदवाद्युपर्वंटुः क्रतुवचावितीक्ष्णः ।
 अग्निजिह्वा इर्भरीमा ग्राह्यायीषी महातपाः ॥ १६ ॥
 अहोरात्रे चण्डरी विदाङ्गुतिभूवयः ।
 आच्यनाशः स्तुवतुगः सामवीषस्त्रनो महान् ॥ १७ ॥
 सत्यधर्ममयः श्रीमान् धर्मविक्रमसंस्थितः ।
 प्रायचित्तरतो द्वीरुः पष्टजातुमहाकृतिः ॥ १८ ॥
 जाईगाचो होमलिङ्गः स्तानवीजो महीषिः ।
 विद्यान्तराजा मन्त्रसिफगात्मसृक् सोमशीचितः ॥ १९ ॥
 विद्यक्षम्बो हविर्ग्न्यो हव्यक्ष्वातिवेगवान् ।
 प्राप्तंशक्वादो च्युतिमात्रानादीचामिरन्वितः ॥ २० ॥

दच्चिणाहृदयो योगी महा सत्रमयो विभुः ।
 लपाकमेष्टिरुचिरः प्रबद्धं वित्तभूषणः ॥ २१ ॥
 नानाच्छन्दो शतिपदो गुरुषोपनिषदासनः ।
 छायापल्लो सहायो वै मणिनृष्ट इवोच्छ्रुतः ।
 भूत्वा यज्ञवराहो वै अथः स प्राविश्ट् प्रभुः ॥ २२ ॥
 अहिः संकादितामुर्वीः स तामन्न् प्रजापतिः ।
 उपगम्यो ज्वाराशु अपस्ताव स विन्यसत् । १ ॥ २३ ॥
 सासुद्रीच्च सुसुद्रेषु नादेयो च नदीश्वर ।
 रसात्मतले ममां रसात्मतले गतां ।
 प्रभुर्वैक्षितार्थीय दंष्ट्रयाभ्युज्जहार गां ॥ २४ ॥
 ततः खस्तानमानो य पृथिवीं पृथिवीकरः ।
 मुमोच पूर्वं मनसा धारयिला भराधरः ॥ २५ ॥
 तस्मीपरि जक्षीवस्य महती नौरिव द्वितः ।
 चरितलबाच देवस्य न मही याति विश्ववर् ॥ २६ ॥
 ततोऽनुव चितिन्देवो जगतः क्षापनेक्षया ।
 पृथिवीः प्रविभाशाय मनस्त्रोम्बुजेच्चाः ।
 पृथिवीन् समौकृत्य पृथिवीं सोऽचिनोहिनीन् ॥ २७ ॥
 प्राक्सच्चै दह्मनास्तु तदा सम्बत्तकामिना ।
 सेनामिना विशीर्णस्ते पञ्चं ता भुवि सर्वं शः ॥ २८ ॥
 गैत्यादेकार्णवे तस्मिन्वायुनापस्तु संहताः ।
 तिथिका यत्र यत्रासंस्ताच तत्राचल्लोऽभवत् ॥ २९ ॥
 सहवाचलत्वाद चक्षाः पञ्चं भिः पञ्चं ताः चृताः ।

१ वाङ्मेष्टे न समीक्षीते मणिनृष्टवर्ति ।

गिरवीद्विविनीचैत्याचयनाच विक्षीचया ॥ ३० ॥
 ततस्तेषु विशीर्णेषु सोकोदधिगिरिष्वय ।
 विष्वकर्मा विभजते काल्यादिषु पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 सप्तसुद्रामिमां पृथीं सप्तदीपां सप्तर्णता ।
 भूराच्छांश्चतुरो लोकान् पुनः सोऽव प्रकल्पयत् ।
 लोकान् प्रकाशविला च प्रजासर्गं सप्तली च ॥ ३२ ॥
 ब्रह्मा ज्ञायश्च भैरवान् सिद्धसुविधाः प्रजाः ।
 सप्तर्णस्तुष्टद्वपां काल्यादिषु यथा पुरा ॥ ३३ ॥
 तस्याभिध्यायतः सर्गं तदा वै बुद्धिपूर्वकं ।
 प्रधानसमयाक्षं वै प्रादुभूतस्तमोमयः ॥ ३४ ॥
 तमो मोहो महःमोहस्त्रिमिस्त्रो अन्वसंज्ञितः ।
 अविद्या पञ्चपञ्चंषा प्राकुभूता महाक्षयः ॥ ३५ ॥
 पञ्चधा चायितः सर्गो ध्यायतः सोऽभिमानिनः ।
 सञ्चतस्त्रामसा चैव दौपे कुम्हवदाहतः ।
 बहिरक्षः पकाशव शुद्धो निः संज्ञ एव च ॥ ३६ ॥
 यस्मात्ते संहताक्षानो नगा सुख्याः प्रकौर्तिताः ॥ ३७ ॥
 सुख्यसर्गं तथा भूतं भ्रह्मा हह्मा आसाधकं ।
 अप्रसन्नमनाः सोऽव तती न्यासोऽभ्यमन्वत् ॥ ३८ ॥
 तस्याभिध्यायतस्त्रव तिर्थ्यक्ष्मोतोऽभ्यवर्तते ।
 यस्मात्तिर्थ्यग्न्यवर्तते तिर्थ्यक्ष्मोतस्त्रतः भूतं ॥ ३९ ॥
 तमोबहुत्वात्ते सर्वे आज्ञानवहृताः भूताः ।
 उत्पव्याहिष्यतापि ते ध्यानाद्वानसानिनः ॥ ४० ॥

तिर्यक्स्त्रीतस्तु हृषा वै दितीयं विश्वमौशरः ।
 अहंकृता अहंनगा अटाविंशतिधात्मकाः ॥ ४१ ॥
 एकादशेन्द्रियविधा नवधा चौदयस्तथा ।
 अष्टो च तारकाशाष्ट तेषां शक्तिविधाः अृताः ॥ ४२ ॥
 अतः प्रकाशास्ते सर्वे आहृताष्ट वहिः पुनः ।
 यस्मात्तिर्यक्प्रवर्त्तेत तिर्यक्स्त्रीताः स उच्यते ॥ ४३ ॥
 तिर्यक्स्त्रीताष्ट हृषा वै दितीयं विश्वमौशरः ।
 अभिप्रायमयोहुतं हृषा सर्वत्तद्वाभिर्धं ।
 तस्माभिध्यायतो निर्व्यं सालिकः समवर्त्तत ॥ ४४ ॥
 अहंस्त्रीतास्त्रीतोयस्तु स चैवोहिष्यवस्थितः ।
 यस्मादपवर्त्तते एहंनु अहंस्त्रीतास्त्रीतः स्त्रीतः ॥ ४५ ॥
 ते सुखमौतिवहुला वहिरत्तद्वा संहृताः ।
 प्रकाशा वहिरत्तद्वा अहंस्त्रीतीव्रवाः अृताः ॥ ४६ ॥
 तेन वातादयो ज्ञेयाः सृष्टात्मानो व्यवस्थिताः ।
 अहंस्त्रीतास्त्रीतोयो वै तेन सर्वस्तु स अृतः ॥ ४७ ॥
 अहंस्त्रीतः स सृष्टेषु देवेषु स तदा प्रभुः ।
 प्रोतिमानऽभवहृष्टा ततोऽव्यं सोऽभ्यसन्धत ।
 ससर्वं सर्वमन्यं स माधकं प्रभुरौशरः ॥ ४८ ॥
 अथाभिध्यायतस्तस्त्रीताभिध्यायिनसदा ।
 प्रादुर्बर्ध्मभूव चाव्यक्तादव्यक्तीक्स्त्रीतः सुसाधकं ।
 यस्मादव्यक्तव्यवर्त्तेत ततोऽव्यक्तस्त्रीत उच्यते ॥ ४९ ॥
 ते च प्रकाशवहुलास्त्रीतस्त्रीतजोधिकाः ।
 तस्मात्ते दुःखवहुला भूयो भूय कारिणः ॥ ५० ॥

प्रकाशा वहिरन्नय मनुष्याः साधकाय ते ।
 क्षत्रियेऽप्यारकावैस्ते अष्टधा च व्यवस्थितः ॥ ५१ ॥
 सिद्धाकानो मनुष्यास्ते गन्धवैसहस्रशिरिणः ।
 इत्येष तेजसः सर्वीः द्वार्याकृतोत्ताः प्रकौचितः ॥ ५२ ॥
 पञ्चमोऽनुपहः सर्वीवतुर्बा स व्यवस्थितः ।
 विषयव्ययेण अल्पया च तुष्टगा सिद्धया तथैव च ।
 विहृत्सं वर्त्तमानव तेऽप्य जानन्ति तत्त्वतः ॥ ५३ ॥
 भूतादिकानां सत्त्वानां वष्टः सर्वः स उच्यते ।
 विषयव्ययेण भूतादिरवज्ञया च व्यवस्थितः ॥ ५४ ॥
 प्रथमो महतः सर्वो विज्ञेयोभिहतस्तु सः ।
 तत्त्वालापां द्वितीयस्तु भूतसर्वः स उच्यते ॥ ५५ ॥
 वैकारिकस्तुतौयस्तु सर्वं इन्द्रियकः च्युतः ।
 इत्येष प्राकृतः सर्वः सधूली बुद्धिपूर्वकः ॥ ५६ ॥
 सुख्यसर्वशतुर्बास्तु सुख्या वै स्थावराः च्युताः ।
 तिथीकृस्त्रोतसां च चर्गिष्ठाय्ययोनः स पञ्चमः ॥ ५७ ॥
 तथोद्देशोतसां यहो देवसर्गस्तु सः च्युतः ।
 तथार्बाकृस्त्रोतसां सर्वः सप्तमः स तु भाशुयः ॥ ५८ ॥
 अष्टमोऽनुपहः सर्वः सात्त्विकस्त्रामस्तु सः ।
 पञ्चैते वैकाता सर्वाः प्राकृतास्तु लयः च्युताः ॥ ५९ ॥
 प्राकृती वैकातप्रेव वौमारो नवमः च्युतः ।
 प्राकृतास्तु लयः सर्वाः आताच्छ्री बुद्धिपूर्वकाः ॥ ६० ॥
 बुद्धिपूर्वं प्रवर्त्तन्ते वद्दसर्वा ग्रन्थाचास्तु ते ।
 विष्णुरात्मयहः सर्वे कोक्ष्यमानं निवीर्धत ॥ ६१ ॥

चतुर्वावस्थितः सोऽथ सर्वभूतेषु शारक्षयः ।
 विपर्ययेष घज्ज्ञा च तुल्या सिद्धां तयैव च ॥ ६२ ॥
 स्थावरेषु विपर्यासस्थित्यं गोनिषु गतिता ।
 सिद्धाक्षानो मनुष्यास्तु तुष्टिर्हेषु कृतक्षयः ॥ ६३ ॥
 इत्येते प्राकृतायैव वैकृताय नय स्मृताः ।
 सर्वाः परम्परात्मा प्रकारा वहवः स्मृताः ॥ ६४ ॥
 अये सप्तम्यं वै लक्ष्या मानसामालनः समान् ।
 सनन्दनश्च सनकं विद्वासेष सनातनं ॥ ६५ ॥
 विज्ञानेन निष्ठत्ताष्टो वैवस्ते न महीजसः ।
 संबद्धायैव नानात्मादपविज्ञात्योऽपि ते ।
 अस्त्रहेत्वं प्रजासां प्रतिसर्वङ्गताः पुनः ॥ ६६ ॥
 तदा तेषु व्यतीतेषु तदान्यान् साधकांश तान् ।
 मानसानस्त्रज्जुञ्चा पुनः स्मानाभिसानिनः ।
 आभूतसंप्रवावस्थाकामतस्त्राचिवीधत ॥ ६७ ॥
 आयोद्धिनः पूर्विकौ वायुरस्तरिक्षं दिग्मस्त्रात् ।
 रसग्नं दिवः समुद्रांश नदान् गैलान् वनस्पतीन् ॥ ६८ ॥
 ओषधीनां तथाक्षानो इत्यानो हृत्यौरुधां ।
 क्षावाः काष्ठाः कल्पायैव मुहूर्ताः सन्धिराजाहाः ॥ ६९ ॥
 अर्द्धमासाय मासाय अयनाद्युग्मानि च ।
 स्मानाभिसानिनः सब्दं स्मानाख्यायैव ते स्मृताः ॥ ७० ॥
 वक्त्राद्यस्त्र वायुणा संप्रसुताः
 तदच्छाः चत्रियाः पूर्वं भागे ।
 वैष्णांशोर्विष्य पद्माद्य शूद्राः

सज्जे वची गाचतः संप्रसूताः ॥ ७१ ॥
 नारायणः परोऽव्यक्तादग्नमव्यक्तमभवत् ।
 भण्डारजे मुनद्वंशा खोकास्तेन कृताः स्त्रयः ॥ ७२ ॥
 एव यः कथितः पादः समाप्तात् तु विश्वरात् ।
 अनेनादेन पादेन मुहराणं संप्रकौचित्तं ॥ ७३ ॥
 इति श्रीमहामुराणे वायुप्रोक्ते स्तुतिप्रकरणं नाम
 षष्ठोऽव्यादः ।

प्रतिसन्धिकीर्तनं ।

इत्येष प्रश्नमः पादः प्रक्षियाद्यः प्रकौटितः ।

शुल्वा तु संहृष्टमनाः काश्चर्पयः सनातनः ॥ १ ॥

सम्बोध्य सूतं वचमा प्रवच्छाद्योत्तरां कदां ।

जातः प्रभृति कल्पज्ञं प्रतिसन्धिं प्रवच्छत् नः ॥ २ ॥

समतीतस्य कल्पस्य वर्त्मानस्य चोभयोः ।

कल्पयोरन्तरं यत्र प्रतिसन्धिये तस्तदयोः ।

एतद्वे दितुभिर्ज्ञामः अत्यन्तकुण्डोऽज्ञासि ॥ ३ ॥

ज्ञोमहेष्य उवाच । अनुवोद्धुङ्गं प्रवच्छान्नि प्रतिसन्धिये यस्तदयोः ।

समतीतस्य कल्पस्य वर्त्मानस्य चोभयोः ॥ ४ ॥

मन्वन्तराणि कल्पयु येतु यानि च सूक्ष्माः ।

यत्त्वायं वर्त्तते कल्पो वाराहः साम्रातः शुभः ॥ ५ ॥

अस्मात् कल्पाच्च यः कल्पः पूर्वोत्तीतः सनातनः ।

तस्य चास्य च कल्पस्य मध्यावस्थानिर्बोधत ॥ ६ ॥

प्रत्याहृते पूर्वकल्पे प्रतिसन्धिं तच वै ।

अन्यः प्रवर्त्तते कल्पो जनाश्चाकात् पुनः पुनः ॥ ७ ॥

ब्युच्छिद्वात् प्रतिसन्धेस्तु आख्यात् आख्यः परस्यरं ।

ब्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः कल्पान्ते सर्वशसदाः ।

तस्मात् कल्पात् कल्पस्य प्रतिसन्धिनिर्गच्छते ॥ ८ ॥

मन्वन्तरयुगारथानामप्युच्छकाय समयः ।
 परस्पराः प्रवर्त्तते मन्वन्तरयुगैः सह ॥ ८ ॥
 उक्ता ये प्रक्रियाद्येन पूर्वकल्पाः समाप्ततः ।
 तेषां परार्दिकल्पानां पूर्वोऽनुभातु यः परः ।
 आसौत् कल्पो व्यतीतो वै परार्दिनं परस्तु सः ॥ ९ ॥
 अन्ये भविष्या ये कल्पा अपरार्द्धानुषीक्रताः ।
 प्रथमः साम्रातस्यै पर्वा कल्पोऽप्यं वस्ते द्विजाः ॥ १० ॥
 चत्तिन् पूर्वः परार्द्धे तु द्वितीये पर उच्चते ।
 एतावान् स्थितिकालयं प्रत्याहरस्ततः चातुरः ॥ ११ ॥
 अचातुर् कल्पात् यः पूर्वोऽनुषीतः सनातनः ।
 चतुर्थ्युगसहस्रैः स्ते अहोमन्वन्तरैः पुरा ॥ १२ ॥
 द्वौषे कल्पे तदा तत्त्विन् दाङ्गकाले त्रृपस्थिते ।
 तत्त्विन् कल्पे तदा देवा आसन्वैमानिकाश्चु ये ॥ १३ ॥
 नक्षत्रयहतारास्तु चन्द्रसूर्यप्रहाश ये ।
 अष्टाविंशतिरेवैताः कोद्यस्तु सुखात्मनां ॥ १४ ॥
 मन्वन्तरे तदैकस्त्विन् चतुर्थ्यसु वै तदा ।
 चौषि कोटिशतान्धासन् कोद्या द्विनवतिस्तथा ।
 अष्टाविकाः सप्तशताः सहस्राण्डां चातुराः पुरा ॥ १५ ॥
 वैमानिकानां देवानां कल्पेऽनुषीते तु येभवन् ।
 एकैकस्त्वा कल्पे वै देवा वैमानिकाः चातुराः ॥ १६ ॥
 अथ मन्वन्तरेष्वासंशतुर्थसु वै दिवि ।
 देवाय पितरैव मुनयो मनवस्तथा ॥ १७ ॥
 तेषामनुचराये च महुपुलास्त्रयैव च ।

वर्णाश्रमिभिरीडाच तस्मिन् काले तु ये सुराः ।
 मन्वत्सरेषु ये छासन् देवलोके दिवीकसः ॥ १६ ॥
 ते हैं संवोजकाँ; सार्वं प्राप्ते सङ्खलने तथा ।
 तुल्यनिष्ठास्तु ते सब्बे प्राप्ते छाभूतसंप्रवै ॥ २० ॥
 ततस्तु वशभावित्वाद्बद्धा पर्यायमावनः ।
 लेलीक्ष्यवा सिनो देवास्तस्मिन् प्राप्ते च्छुपम्भवे ॥ २१ ॥
 ते नोस्तु क्षयविषादेन त्वक्का च्छानानि भावतः ।
 महस्त्रीकाय संविम्नास्तातस्ते दधिरे मतिं ॥ २२ ॥
 ते शुक्रा उपगदन्ते महसि थैः शरौरकौ ।
 विशुद्धिवहुलाः सब्बे मानसीं सिद्धिमास्तिः ॥ २३ ॥
 हैः कल्पवासिभिः सार्वं महानासादितस्तु यैः ।
 त्रात्मायैः चक्रियैः लैस्तात्मते बापरैच्चनैः ॥ २४ ॥
 मला तु ते महस्त्रीके देवशक्ता चतुर्हृष ।
 ततस्ते जनस्त्रीकाय सोडेगा दधिरे मतिं ॥ २५ ॥
 विशुद्धिवहुलाः सब्बे मानसीं सिद्धिमास्तिः ।
 हैः कल्पवासिभिः सार्वं महानासादितस्तु यैः ॥ २६ ॥
 दग्धक्षत्व इवाहत्व तत्त्वाहच्छ्रुति चक्षयः ।
 तत्त्व कल्पान् दश खित्वा सत्यं गच्छन्ति वै पुनः ।
 एतेन ज्ञानयोगेन शान्ति कल्पनिवासिनः ॥ २७ ॥
 एवं देवसुगानान्तु सहस्राणि परम्परात् ।
 गतानि लक्ष्मीलोके वै अपरावत्तिनीं गतिं ॥ २८ ॥
 आधिपत्नं विना ते वै एष्वाच्येण तु लक्ष्मा ।
 भवन्ति लक्ष्मणस्तु त्वा रूपेण विषयेण च ॥ २९ ॥

तत्र ते इवतिष्ठन्ति प्रीतियुक्ताः प्रसङ्गमात् ।
 आनन्दं वृद्धयः पाप्य सुच्छन्ते वृद्धाणा सह ॥ ३० ॥
 अवश्यकाविनाशेन प्राप्तते नैव ते स्थादं ।
 नानात्वेनाभिसम्बद्धासदा तत्कालभाविनः ॥ ३१ ॥
 ज्ञानपती बुद्धिपूर्वं यथा भवति ज्ञापतः ।
 तत्कालभाविते पान्तु तथा ज्ञानं भवत्तते ॥ ३२ ॥
 प्रत्याहारे तु भेदानां विद्यां भिन्नाभिसुखयाः ।
 हौः सार्वं प्रतिच्छब्द्यन्ते कार्योऽसि करणानि च ॥ ३३ ॥
 नानात्वद्वैनात्मेषां वृद्धलोकनिधासिनां ।
 विनष्टस्वाधिकाराणां ज्ञेन धर्मया तिष्ठतां ॥ ३४ ॥
 ते तु लक्षणाच्याः सिद्धाः शुचालानो निरक्षणाः ।
 प्रकृती कारणातौता; ज्ञानव्यवहारस्तिताः ॥ ३५ ॥
 प्रख्यायविला (१) इत्याकानं प्रकृतिस्तेषु सर्वं यः ।
 प्रुष्टयाव्यवहृतलेन प्रतीता न प्रवर्तते ॥ ३६ ॥
 प्रवर्त्तते पुनः सर्वे तेषां वा कारणं पुनः ।
 संबोधे प्राप्तते तेषां युक्तानां सत्त्वद्विर्भावां ॥ ३७ ॥
 अत्रापवर्गिष्ठां तेषामपुनर्मीगंगामिनां ।
 अभावः पुनरुत्पत्तौ शान्तानामचिंयामिव ॥ ३८ ॥
 ततस्त्वेषु गतेषुर्मीं चैकोक्त्वाऽमुमहाक्षसु ।
 तैः सार्वे ये महज्ञोक्त्वासदा नासादिता जनाः ।
 तत्त्विष्टायेह तिष्ठन्ति कल्पाहित्युपासते ॥ ३९ ॥
 गम्भीर्याः पित्राचान्ता मातुष्ठा ग्राम्यादयः ।

पश्च; पञ्चिणस्त्रैव स्थावराः सप्तरोमृपाः ॥ ४० ॥
 तिहस्तु तेषु तत्कालं पूर्णिवीतल्लभासिषु ।
 सहस्रं यत् रम्भीनां सूर्यस्येत् विभासते ।
 ते सप्तरस्यो भूत्वा छोकैको जायते रविः ॥ ४१ ॥
 क्रमेणोच्चिह्नमानास्तो चीन् लोकान् ग्रादन्त्वयुत ।
 जडमं स्थावरस्त्रैव नदीः सर्वांश्य पर्वतान् ।
 पूर्वे शुक्रा छनाहृष्ट्या सूर्यस्त्रैय प्रधूपिताः ॥ ४२ ॥
 तदा ते विविष्टः सर्वे निर्देशाः सूर्यरश्मभिः ।
 जडमाः स्थावराः सर्वे धर्माधर्माकाशास्तु वै ॥ ४३ ॥
 दग्धदेहास्ततस्तु वै गता; पापमुग्धालये ।
 योन्या तथा छनिमुत्ता; शुभयापानुवन्धया ॥ ४४ ॥
 ततस्ते छुपपद्यते तुल्यरूपा जने जनाः ।
 विशुद्धिवहुलाः सर्वे मानसीं सिहिमाणिताः ॥ ४५ ॥
 उपित्वा रजनीं तत्र ब्रह्मणीव्यक्तजन्मनः ।
 एन; सर्वं भवतीह ब्रह्मणी मानसीप्रजाः ॥ ४६ ॥
 ततस्तेषु प्रहत्ते तु जने चैलोक्यवदासिषु ।
 निर्देशेषु च लोकेषु तेषु सूर्यस्तु सप्तभिः ।
 हृष्ट्या खितौ ग्रावितायां खितौष्ट्याक्षयेषु च ॥ ४७ ॥
 सप्तद्राष्ट्रैव मित्राश्च आयः सर्वाणि पार्विताः ।
 ब्रजम्बेकाण्डवल्ल' हि सलिलाख्यामतदाचिताः ॥ ४८ ॥
 आगतागतिकं तदै बदा तु सलिलं बहु ।
 संच्छायेमां खितौ भूमिमण्डवाख्या तदा च सा ॥ ४९ ॥
 आभाति यस्मात्राभान्ति भासन्तो व्याप्तिदीसिषु ।

सर्वतः समकुप्ताय तासाचाचो विभाषते ॥ ५० ॥
 तदभ्यस्तातुते यच्चात् सर्वां पृथीं समन्वतः ।
 धातृं स्त्रानीति विष्णारे तेमाच्छानयः च्छ्रुताः ॥ ५१ ॥
 अहमिवेष श्रीवल्लु निपातः कर्यमिः च्छ्रुताः ।
 एकार्थीष्व भवत्यापो न श्रीव्राम्भेन ते नराः ॥ ५२ ॥
 तथिन् युगसङ्क्षेपे संस्कृते वक्त्राणोऽहनि ।
 रजन्धा वर्त्मानायान्तावत्सुलिलाम्बना ॥ ५३ ॥
 ततस्तु सक्षिले तक्षिक्षेऽम्बो प्रशिवीतते ।
 प्रग्राम्भवातेऽम्बकारे निराकोक्ते समन्वतः ॥ ५४ ॥
 वेनैवाधिहितं छोदं वक्त्रा स पुरुषः प्रभुः ।
 विभागमस्त्र लोकस्य पुनर्वै कर्त्तुमिष्टति ॥ ५५ ॥
 एकार्थीष्व तदा तक्षिक्षेऽसावरजङ्गमे ।
 तदा स भवति लक्ष्मा वहस्ताच्चः सहस्रपात् ॥ ५६ ॥
 सहस्रशीर्षां पुरुषो रक्षवर्णो ज्ञातीन्द्रियः ।
 वक्त्रा नारायणस्यस्तु सुखाप सक्षिले तदा ॥ ५७ ॥
 सर्वोद्देकात् प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमवेच्छा च ।
 इमचोदाचरत्यन झोक नारायणं प्रति ॥ ५८ ॥
 आपो नारायणास्तनव इत्यपाचाम रुद्गुमः ।
 आपूर्वं नाभिं तदाच्छ्रुतेन नारायणः च्छ्रुताः ॥ ५९ ॥
 सहस्रशीर्षां सुमना; सहस्रपात्
 सहस्र चक्रवृद्धृहनः सहस्रभुक् ।
 सहस्रवाहः प्रसामः प्रजापति-
 चक्रयौपथे वः पुरुषो निरक्षते ॥ ६० ॥

आदित्यवर्णीं भुवनस्य गीता-
 एवो छापूर्वः प्रथमन्तुराषाढ् ।
 हिरण्यगर्भः शुक्रो महावा-
 च पठरते वै तमसः परस्तात् ॥ ६१ ॥
 कल्यादौ रजसोद्विती नद्या भूत्वाऽस्तु जत् प्रजाः ।
 कल्यान्ते तमसोद्विती फालो भूत्वाऽप्यस्त् पुनः ॥ ६२ ॥
 स वै नारायणाख्यस्तु सत्योद्वितीर्थं वै लपत् ।
 लिधा विभूत्य चामानं चैलोक्ये समवत्तंत ॥ ६३ ॥
 सुजने ग्रसते चैव बौचते च चिभिर्स्तु तान् ।
 एकार्थं वै तदा लीके नष्टे स्वावरजंक्षमे ॥ ६४ ॥
 चतुर्थं ग्रसहस्रान्ते सर्वंतः सलिलात्पते ।
 नद्या नारायणाख्यस्तु अप्रकाशार्थं वै लपत् ॥ ६५ ॥
 चतुर्थिधाः प्रजा यस्वा नाड्यां रात्रयां महार्थं वै ।
 पश्चान्ति तं महस्त्रीकात् सुप्तं कालं महर्थयः ॥ ६६ ॥
 भूत्वादयो यदा सप्त कल्पे छाचिन् महर्थयः ।
 हतो विवत्तं मानैस्तै मैहान् परिचतः परः ॥ ६७ ॥
 गत्यर्थात् बहवयो धातोर्चामनिर्भृत्यराहितः ।
 तस्माहित्यपरखेन सहास्त्रभान्त्यहवयः ॥ ६८ ॥
 अहस्त्रीकस्ति हृष्टः कालः सुप्तस्तदा च तैः ।
 सत्याद्या सप्त वै लासन् काष्ठेतौते महर्थयः ॥ ६९ ॥
 एवं नाड्यीषु रात्रीषु लातीतासु सहस्रयः ।
 हृष्टवन्तस्तथा लान्ये सुप्तं कालं महर्थयः ॥ ७० ॥
 कल्यादौ तु वहयो यक्तात् संखाषतुर्थम् ।

कल्पयामास वै जग्ना तथात्कालो निरचते ॥ ७१ ॥

स स्थास सर्वभूतानां कल्पदिषु पुनः पुनः ।

व्यक्ताऽन्यज्ञो महादेवस्तत्र सर्वमिदं जगत् ॥ ७२ ॥

इत्येष प्रतिसन्धिष्वः कीर्तिंतः कल्पयोऽयोः ।

सर्वतोत्तीर्थीर्थ्ये प्रागवस्त्रा बनूत या ॥ ७३ ॥

कीर्तिंता तु समायेन कल्पे कल्पे यथा तथा ।

सर्वतत्त्वे प्रवक्ष्यामि कल्पमेतं निवोप्रत ॥ ७४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रतिसन्धिकौशङ्खं न

नाम सप्तमोऽन्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

चतुराचम्बिभागः ।

—००—

सूत उवाच । तुल्यं युगसहस्रस्य नैयज्ञालंभुपात्य सः ।
शब्दर्थने प्रकुरुते ब्रह्मात्वं सर्वकारणात् ॥ १ ॥
ब्रह्मा तु सञ्जिले तञ्जिन् वायुभूत्वा तदान्तरत् ।
अन्यकारे तदा तञ्जिन् नष्टे स्थावरजडमि ॥ २ ॥
जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतत्त्वे ।
प्रविभागेन भूतेषु समन्तात् सुखितेषु च ॥ ३ ॥
निश्चायाभिव खद्योतः प्राहट्काणे ततस्ततः ।
तदाकाशे चहन् सोऽष्ट वौच्छसाणः स्वयन्मुवः ॥ ४ ॥
प्रतिष्ठाद्या छूपावन्तु मार्गमार्गस्त्रादा प्रभुः ।
ततस्तु सञ्जिले तञ्जिन् आत्मा इत्यनेत्रौ नहोऽ ॥ ५ ॥
अनुमानात् सञ्जुदो भूमिष्ठरणं प्रति ।
अपारान्तान्तनुचैव पूर्वं कल्पादिषु अृतौ ॥ ६ ॥
स तु कृपं वराहस्य जलापः प्रविशत् प्रभुः ।
अज्ञिः सञ्जादितासुचौँ समीज्ञाव प्रजापतिः ॥ ७ ॥
उद्भूत्वोर्विभिराद्यान्तु अपस्त्रायात् स विच्यसत् ।
सासुद्रीस्तु ससुद्रेषु नादेशीर्जिं नगास्वपि ।
प्राविद्वीस्तु स विच्यस्य एविच्चारो सोऽचिनोऽिरीन् ॥ ८ ॥
प्राक्सर्वे दद्यामाने तु तदा संवत्तं कामिना ।
तेजामिना प्रकौनस्तु पर्वता सुविं सर्वं यः ॥ ९ ॥

शेष्यादेकार्थमि तस्मिन् वायुनापस्तु संहताः ।
 निषक्ता यत्र यत्वासंस्कृत तत्त्वाऽचलोऽभवत् ॥ १० ॥
 रक्षकाचलव्यादचलाः पर्वतिः पर्वताः स्मृताः ।
 गिरयोऽद्विनिर्गौण्डलाच्छवनाच्च गिरोच्चयाः ॥ ११ ॥
 ततस्तु तां समुद्रत्वं श्रितिमन्तज्ज्ञानं प्रभुः ।
 खस्त्राने खापयित्वा च विभागमकरीत् पुनः ॥ १२ ॥
 सप्त सप्त तु वर्षाणि तस्था दीपेषु सप्तस्तु ।
 विषमानि समीक्षात्वं गिराभिरचिनोऽग्निरीन् ॥ १३ ॥
 दीपेषु तेषु वर्षाणि चलादिशत्तदैव च ।
 तावन्तः पर्वताचैव वर्षान्ते समवस्थिताः ।
 सर्गादौ सञ्चितिष्ठास्ते रक्षमावैनद नान्यथा ॥ १४ ॥
 सप्तहौपाः समुद्रात्य अन्वोन्वस्तु तु सप्तस्तु ।
 सञ्चिक्षाष्टा; रक्षमावैन समाहत्वं परम्परं ॥ १५ ॥
 भूराष्ट्रां चतुर्दो लोकां चन्द्रादित्यौ यद्दृः सह ।
 पूर्वन्तु निर्विमि ब्रह्मा स्त्रानानीमानि सर्वशः ॥ १६ ॥
 कल्पस्त्र चास्य ब्रह्मा वै आसुलत् स्त्रानितः पुरा ।
 आपोऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षग्नियस्त्रादा ॥ १७ ॥
 सर्वग्निशः समुद्रांच नदौः सर्वांश्च पर्वतान् ।
 शोषधीनां तस्मात्तानमात्मानं हृच्छवीहस्ता ॥ १८ ॥
 खवः काढाः कल्पाचैव मुहूर्तं सञ्चिरावर्ण ।
 अर्चमासांच मासांश अवनाल्दहुगानि च ॥ १९ ॥
 स्त्रानाभिमानिनयैव स्त्रानानि च पृथक् पृथक् ।
 स्त्रानामानः स ब्रह्मा वै युगादस्त्रां विनिर्विमि ॥ २० ॥

क्षतन्त्रेतावापरस्य कलिचैव तथा शुगं ।
 कल्पस्तादी क्षतशुगे प्रथमे सोऽस्तज्ञत् प्रजाः ॥ २१ ॥
 प्रागुक्ता वा मया तुभ्यं पूज्यं कालं प्रजास्तु ताः ।
 तच्छिन् संबत्तमाने तु कल्पे दक्षास्तदाऽमिना ॥ २२ ॥
 अप्राप्ता यास्तपोल्लीकं जनलोकं समाच्चिताः ।
 प्रवत्त्तिं पुनः सर्वे वौजार्थन्ता भवन्ति हि ॥ २३ ॥
 वौजार्थेन स्तितास्तव पुनः सर्वस्य कारणात् ।
 ततस्ताः स्वर्यमानास्तु सक्तानार्थं भवन्ति हि ॥ २४ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षात्माभिन्ह ताः साधकाः श्रुताः ।
 देवाद्य पितरचैव क्षतयो भनवस्तथा ॥ २५ ॥
 ततस्तो तपसा शुक्ता स्वानान्वापूर्वन्ति हि ।
 अङ्गस्तो मानसास्तो वै सिद्धाक्षानो भवन्ति हि ॥ २६ ॥
 वे सर्वादे पशुक्लेन कर्मणा ते दिवस्ताः ।
 आवत्तमाना इह ते सम्पर्वन्ति शुगे शुगे ॥ २७ ॥
 शकार्थफलश्चैवेष ख्यातार्थं तदाभिकाः ।
 भस्मवन्ति जनाङ्गोकात् कर्मणं सयष्ठ्यनात् ॥ २८ ॥
 आग्नेयः कारणं तत्र वौजार्थं कर्मणान्तु सः ।
 तैः कर्मभिस्तु जायन्ते जनाङ्गोकाः शुमाशुमैः ॥ २९ ॥
 गद्भन्ति ते शशीराचि नानारूपाचि योनिषु ।
 देवाद्यस्तावरान्ते च वत्पद्यन्ते परस्तारं ॥ ३० ॥
 तेषां ये यानि कर्माणि पाक् सृष्टेः प्रतिपेदिरे ।
 तान्वेते प्रतिपद्यन्ते स्वर्यमानाः पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 हिंस्त्राचिंचे चकुकूरे धर्मार्थम् चटान्ते ।

तद्वाविता; प्रपञ्चस्ते तत्त्वात्तत्त्वं रोचते ॥ ३२ ॥
 कल्पेष्वासन् व्यतीतेषु रूपनामानि चानि च ।
 तान्वेवानामते वासि प्रायथः प्रतिपेदिरे ॥ ३३ ॥
 तत्त्वात्तु नामरूपाणि तान्वेव प्रतिपेदिरे ।
 पुनः पुनस्ते कल्पेषु जायन्ते नामरूपतः ॥ ३४ ॥
 ततः सर्वे श्रवणक्षेत्रे मिथुनोद्दित्यस्तु वै ।
 प्रजास्ता ध्यावतस्तस्य सत्त्वाभिष्ठाविनक्षदा ॥ ३५ ॥
 मिथुनानां सहस्रन्तु चोइस्तदै भुखात्तदा ।
 अनाही श्रुपपद्यन्ते सत्त्वोद्विक्षा; सुचेतसः ॥ ३६ ॥
 सहस्रसन्वद्यस्तो मिथुनानां सुसर्वं च ।
 ते सर्वे रजसोद्विक्षा शुभित्याप्यशुभिणः ॥ ३७ ॥
 सहा सहस्रसन्वद्यतु उन्द्रानामूरतः पुनः ।
 रजसोभ्यासुद्विक्षा इहायोक्षास्तु ते श्रुताः ॥ ३८ ॥
 पद्मरां सहस्रसन्वद्यतु मिथुनानां सुसर्वं च ।
 उद्विक्षास्तसा सर्वं नियोक्ता श्राव्यतेजसः ॥ ३९ ॥
 ततो वै वर्षमानाही उन्द्रीत्यत्त्रास्तु प्राचिनः ।
 अन्वीन्द्या रुच्यत्वाविष्टा मैथुनायोपचक्षुः ॥ ४० ॥
 ततः प्रस्तुतिक्षेत्रे इच्छिन् मिथुनोत्पत्तिरच्यते ।
 आवे मासेत्तौर्वं वशत्तदाचासीषि योविताः ॥ ४१ ॥
 तत्त्वात्तदा न सुषुदुः सेवितैरपि मैथुनैः ।
 आयुषोइते प्रसूत्यन्ते मिथुनान्वेष ते सुकृतः ॥ ४२ ॥
 कुठकाः कुविकाचैव(१) उत्पद्यन्ते सुमूर्खिताः ।

ततः प्रभूतिकल्पे इच्छान् सिद्धुनानां हि सम्भवः ॥ ४३ ॥
 धाते तु मनसा तासां प्रजानां जायते सहार् ।
 ग्रन्थादिविषयः शुद्धः प्रत्येकं पञ्चलक्ष्मणः ॥ ४४ ॥
 इत्येवं मनसा पूर्वं प्राकृष्टिव्यां प्रजापतेः ।
 तस्यान्वयादेऽस्यूता वैरिदं पूरितं जगत् ॥ ४५ ॥
 सरिस्तरः समुद्धीच देवते पर्वतानपि ।
 तदा नाखम्बुद्धीतीचा युगे तस्मिन् चरन्ति वै ॥ ४६ ॥
 पूर्वोदसोङ्करं नाम आडारं ल्लाहरन्ति वै ।
 साः प्रजाः कामचारिष्यो मानसीं सिद्धिमास्तितः ॥ ४७ ॥
 धर्माधिभौं न तास्तास्तां निविशेषाः प्रजाम्तु ताः ।
 तुल्यमायुः सुखं रूपं तासां तस्मिन् छते युगे ॥ ४८ ॥
 धर्माधिभौं न तास्तास्तां कल्पादौ तु छते युगे ।
 स्वेन सोनाधिकारेण जप्त्वा ते छते युगे ॥ ४९ ॥
 चत्वारि तु सहस्राणि वर्षीयां द्विवसंख्या ।
 आद्यङ्गतयुगं प्राहुः सत्यानान्तु चतुःशतां ॥ ५० ॥
 ततः सहस्रशतासु प्रजासु प्रधितास्तपि ।
 न तासाम्यतिषातीःस्ति न इन्द्राणापि च चक्रमः ॥ ५१ ॥
 पर्वतोदधिशेविष्यो ल्लानिकेतावयास्तु ताः ।
 विशेषाः सत्यशताः एकाशतसुस्तिप्रजाः ॥ ५२ ॥
 ता वै निकामचारिष्यो नित्यं सुदितमानसाः ।
 पश्यतः पश्यत्वैव न तदासन् सरीकृपाः ॥ ५३ ॥
 नीढिलां नारकाधैव ते ल्लाधर्माप्रसूतयः ।
 न भूलफलपुर्यध नार्त्तवं ज्ञातवो न च ॥ ५४ ॥
 सर्वकामसु यः काको नाखर्द्धं ल्लुच्छीतता ।

मनोभिक्षपिताः कामास्तासां सर्वं ल सर्वदा ॥ ४५ ॥
 उत्तिष्ठक्ति पृथिव्यां वै ताभिर्वीता रसीत्विताः ।
 बलवर्णकरो तासां सिद्धिः सा रोगनाशिनी ॥ ४६ ॥
 प्रसंस्कार्यः शरीरे च प्रजास्ताः स्त्रिरथोवनाः ।
 तासां विशद्वात् सङ्घात्याज्ञायन्ते मिथुनाः प्रजाः ॥ ४७ ॥
 समं जन्म च रूपश्च स्त्रियन्ते चैव ताः समं ।
 तदा सत्यमलोभय चमा तुष्टिः मुखन्दसः ॥ ४८ ॥
 निविंशेषाः ज्ञाताः सर्वी रूपाशुः गौलचेष्टितैः ।
 अदुष्टिपूर्वकं हन्तं प्रजानां जायते राशं ॥ ४९ ॥
 अप्रहृतिः कृतयुगे कर्मण्योः शुभपापयोः ।
 यर्णाच्चमव्यवस्थाच न तदासच्च सङ्घरः ॥ ५० ॥
 अनिष्टादेष्यसुकास्ते वर्त्यन्ति परस्परं ।
 तुच्छपाशुषः सर्वी अघमोत्तमवज्जिताः ॥ ५१ ॥
 सुखप्राप्या शृण्योकाच उत्पद्यन्ते हन्ते सुगे ।
 नित्यप्रज्ञुष्टमनको महासत्त्वा महाबलाः ॥ ५२ ॥
 ज्ञानाभास्त्रै न तासास्तां मित्रामिते प्रियामिते ।
 मनसा विषयस्तासाचिरीढाणां प्रवर्जते ।
 न लिप्तिं हि ताइन्द्रीच्छानुष्टुप्तिं चैव हि ॥ ५३ ॥
 ज्ञानं परं कृतयुगे क्रेतायां ज्ञानसुच्यते ।
 प्रहृत्यं हापरे वज्रं दानं कलियुगे वरं ॥ ५४ ॥
 सर्वं ज्ञानं रजस्तो ता द्वापरन्तु रजस्तमौ ।
 कालौ तमस्तु विज्ञेयं शुग्रहस्तवशेन तु ॥ ५५ ॥
 कालः कृते सुगे लेष तस्य संस्कारिष्योधत ।

चत्वारि तु सहस्राच्चि वर्षाण्यान्सत् कृतं युगम् ॥ ६६ ॥
 सन्वर्गाणो तद्व दिव्यानि इताच्छटी च संच्यया ।
 तदा तात्रां बन्धुयामुखं च ल्लेशविपत्तयः ॥ ६७ ॥
 ततः कृतयुगे तच्चिन् सन्वर्गाणश्चि हि गते तु वै ।
 पादावशिष्टो भवति युगधर्मस्तु सर्वं शः ॥ ६८ ॥
 सन्वर्गायामप्यतीतायामन्तकाले युगस्य तु ।
 पादतत्त्वावतिहै तु सन्वर्गाधर्मां युगस्य तु ।
 एवं कृते तु निःशेषे सिद्धिस्वल्लाङ्घे तदा ॥ ६९ ॥
 तत्त्वाच्च सिद्धो भवतायां मानस्यामभवत्ततः ।
 सिद्धिरन्वा गुणे तच्चिंच्छो तायामन्तरे कृता ॥ ७० ॥
 सन्वर्गाणो या नयाणो तु मानस्यो वै प्रजौचिंताः ।
 अदौ ताः प्रजौचो गेन सिद्धयो यान्ति संचयं ॥ ७१ ॥
 कल्पादौ मानसी जीवा सिद्धिर्भवति सा कृते ।
 अन्वर्गारेतु सर्वेषु चतुर्युगविभागशः ।
 वर्षांश्चनाचारकृतः कर्मनिहोङ्कवः चूतः ॥ ७२ ॥
 सन्वर्गाकृतस्त्वं पादेन सन्वर्गापादेन चौयतः ।
 कृतसन्वर्गांश्चका छेते चौक्षीन् मादान् परस्परान् ।
 हसन्ति युगधर्माणेषु तपःकृतवसायुधैः ॥ ७३ ॥
 ततः कृताणी चौपे तु बभूष तदनन्तरं ।
 चेतायां युगमन्यन्तु कृतांश्चविसञ्चमाः ॥ ७४ ॥
 तच्चिन् चौपे कृताणी तु तच्चिकृष्टातु प्रजास्तित्तु ।
 कल्पादौ संप्रवृत्तायाच्छेतायाः प्रसुषे तदा ॥ ७५ ॥
 प्रच्छद्धति तदा सिद्धिः कालयोगेन जान्वया ।

तासां सिद्धौ प्रनष्टायामन्ना सिद्धिरदत्तं । ७५ ।
 अपां सौक्ष्मे प्रतिगते तदा मिथाक्षणा तु तो ।
 मिथेभ्यस्तनयिल्लभ्यः प्रहृत्ये हृषिसत्यं ॥ ७६ ॥
 सखदेव तथा हृष्टा संयुक्ते पूर्णिवीतसे ।
 प्रादुराचंसादा तासां हृष्टासु यहसंस्थिताः ॥ ७७ ॥
 सर्वप्रश्वुपमोगस्तु तासान्तेभ्यः प्रजावते ।
 यत्त्वंयन्ति चित्तेभ्यस्ताज्जे तासुगमुखे प्रजाः ॥ ७८ ॥
 ततः कालेन महता तासामिव चिपथ्यवात् ।
 रागलोभाक्षको भावक्षदा इत्याक्षिकोऽध्यवत् ॥ ७९ ॥
 यत्तद्वति नारीषां जीवितान्ते तदात्मवं ।
 तदा तदै न भवति पुनर्मुक्त्वेन तु ॥ ८० ॥
 तासां पुनः प्रहृत्यन्तु माये माये तदात्मवं ।
 ततस्तेनैव योगेन वत्तीति मिथुने तदा ॥ ८१ ॥
 तासान्तत् कालभावितान्नासि भास्तुपराच्छताः ।
 अकाले इत्यत्त्वोत्पत्तिर्भीत्यत्तिरजायत ॥ ८२ ॥
 विपर्ययेण तासान्तु तेन कालेन भाविना ।
 प्राप्यश्वन्ति ततः सर्वे हृषासे यहसंस्थिताः ॥ ८३ ॥
 ततस्तेषु प्रनष्टेषु विभान्ता व्याहुत्तेन्द्रियाः ।
 अभिघायन्ति तां सिद्धिं सत्त्वाभिघायिनसादा ॥ ८४ ॥
 प्रादुर्बन्धुमूलासासाच्च हृषासे यहसंस्थिताः ।
 वस्त्राणि च प्रस्तुयन्ते फलान्नाभरणानि च ॥ ८५ ॥
 सिद्धेव जायते तासां वान्धवर्णसान्वितं ।
 अमाचिकं महाकीर्णं मुठके मुठके मधु ॥ ८६ ॥

तिन ता वर्तीन्ति च मुखे चेता युगम् च ।
 छष्टुष्टास्तया सिंहा प्रजा वै विगतच्चरा ॥ ८८ ॥
 मुनः कालान्तरेणैव पुनर्ज्ञोभाष्टतास्तु ताः ।
 हचांस्तान् पर्यंश्चक्षु भद्रु वामाच्चिकं वक्षात् ॥ ८९ ॥
 तासान्तेनापचारेण पुनर्ज्ञोऽक्षतेन वै ।
 प्रनष्टा भद्रुना सार्वं कल्पहच्चाः क्वचित् क्वचित् ॥ ९० ॥
 तस्यामिवात्प्रशिष्ठादी सुधाकालवशान्तदा ।
 ग्रावन्तीन्त तदा तासां इन्द्रात्प्रभुत्वितानि तु ॥ ९१ ॥
 श्रीतयातातपैस्त्रीवैस्त्रातस्ता दुःखिता च्छयं ।
 हन्दैस्ताः पीडमानास्तु चकुश्वरणानि च ॥ ९२ ॥
 क्षत्वा इन्द्रप्रतीकारं निकेतानि हि भेजिरे ।
 पूर्वं निकामचारास्ते अनिकेताच्यया च्छयं ॥ ९३ ॥
 यथायोर्ब्रह्म यथाप्रीति निकेतेष्वसन् पुनः ।
 भरुष्टन्वसु निकेषु पञ्चंतेषु नदीषु च ।
 संशयति च दुर्गाणि धन्वानं ग्रासतीदकं ॥ ९४ ॥
 यथायोर्गं यथाकामं समेषु विद्यमेषु च ।
 आरब्धास्ते निकेता वै कर्तुं श्रीतोष्णवारकं ॥ ९५ ॥
 ततः संस्कारयामास खेटानि च पुराणि च ।
 ग्रामाणैव यथाभागं तदैवास्तःपुराणि च ॥ ९६ ॥
 तासामायामविश्वान् सर्विवेश्यान्तराणि च ।
 चक्रुस्तदा यथापञ्चं प्रदेशः संज्ञितस्तु तैः ॥ ९७ ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या च्यासः प्रादेश उच्चते ।
 तातः कृतो भद्रमया गोकर्ण्याप्यनामया ॥ ९८ ॥

कनिष्ठया वितस्त्रिसु होदयाह्नुल उच्यते ।
 रक्षिरह्नु क्षपर्वाणि संख्या लेकविंशतिः ॥ ६६ ॥
 चतुविंशतिभिर्वै चह्नः स्वाहङ्गुलानि तु ।
 किस्तुः अूती द्विरक्षिसु विचल्वारिंशदह्नुक्तं ॥ १०० ॥
 चतुर्हस्तु धनुदेखो नालिकायुगमिव च ।
 धनुः सहस्रे हे तच गच्छूतिस्तैर्विभाव्यते ॥ १०१ ॥
 अष्टौ धनुः सहस्राणि योजनन्वैनिक्षयते ।
 यतेन योजनेनैव सुचिदेशस्तातः कृतः ॥ १०२ ॥
 चतुर्षामिव दुर्गाणां स्वसमुत्थानि चौणि तु ।
 चतुर्हृष्टे छत्रिमं दुर्गे तस्म वक्त्राम्यहं विधिं ॥ १०३ ॥
 सौधोच्चवप्तपावारं सर्वतथातकाहृतं ।
 तदेकं खस्त्रिकवारं कुमारीपुरमेव च ॥ १०४ ॥
 चोतसीसह तडारं निश्चातं पुनरेव च ।
 हस्ताष्टौ च दश चेष्टा नवाष्टौ वाइपरे मताः ॥ १०५ ॥
 खेडानां नगराण्यच्च आमाणाच्चैव सर्वयः ।
 विविधानाच्च दुर्गार्द्धा पर्वतीदकवन्धनं ॥ १०६ ॥
 लिविधाणाच्च दुर्गार्द्धा विघ्नमष्टभागार्द्धमायतं ॥ १०७ ॥
 योजनानाच्च विष्कम्भमष्टभागार्द्धमायतं ॥ १०८ ॥
 परमार्दीर्द्धमायामं प्रागुद्ग्रवरं पुरं ।
 क्षिवकर्णं विकर्णस्तु व्यञ्जनं क्षाशसंस्थितं ॥ १०९ ॥
 हतं हीनश्च दीर्घं च नगरं ग प्रगच्छते ।
 चतुरस्तार्द्धं वन्दिक्ष्यं प्रगच्छं वै पुरं परं ॥ ११० ॥
 चतुर्विंशतिराद्यन्तु इस्तानहमतं परं ।

अच मध्यं प्रश्नसन्ति कङ्गोत्कृष्टिविष्टिं ॥ ११० ॥
 अथ विष्टुगतान्वद्वी प्राज्ञसुखनिवेशनं ।
 नगराद्विष्टिविष्टिं खेठं चामं ततो विष्टिः(१) ॥ १११ ॥
 नगराद्वीजनं खेठं खेटाद्वामोऽविष्टिविष्टिं ।
 दिकोयं परमा सौमा चेत्रसौमा चतुर्विष्टुः ॥ ११२ ॥
 विष्टिविष्टुः विष्टोद्वी दिशां मार्गस्तु तैः कृतः ।
 विष्टिविष्टुयांममार्गः सौमामार्गो द्वयैव तु ॥ ११३ ॥
 धनुंषि दश विष्टोद्वी चौमान् राजपथः च्छ्रुतः ।
 शृणु विरथनामानामसम्बाधः सुसच्चरः ॥ ११४ ॥
 धनुंषि चेव चलारि याच्छारथ्यास्तु तैः कृताः ।
 दृहरथ्योपरथ्याश दिकाद्यास्युपरथ्यकाः ॥ ११५ ॥
 दृहरापद्यथतुष्यादस्तिपद्य दृहरात्मरः ।
 दृतिमार्गस्वद्विष्टिपद्य प्राच्यवः पदिकः च्छ्रुतः ॥ ११६ ॥
 अवस्थर(२) परीषाहं पदमात्रं समन्ततः ।
 उत्तेषु तेषु कर्त्तेषु पुनश्चकुर्द्वाणि वै ॥ ११७ ॥
 यथा ते पूर्वमासन्वै उच्चास्तु दृहसंस्थिताः ।
 तथा कर्त्तुं समारब्धाचिन्तविद्वा एुनः एुनः ॥ ११८ ॥
 दृच्छाच्छेव गताः शाच्छान ताथैव परागताः ।
 अत ऊर्ध्वं गतायान्वा एवं तिष्ठेगताः पुरा ॥ ११९ ॥
 बुद्धाऽन्विष्टस्तथा न्यायो हच्छाच्छाच्छालास्तु ताः च्छ्रुताः ॥ १२० ॥

१. नतोद्वेष्टिं इति श०, ष०, व० च ।

२. अवस्थरे इति श०

एवं प्रसिद्धाः आखायः शालाखैव रुहाणि च ।
 तच्चाच्चा वै चूताः शालाः शालाखैव तासु तद् ॥११॥
 प्रसीदति मनस्तासु मनः प्रसादयन्ति ताः ।
 तच्चाहृष्टाणि आखाय आसादाखैव संज्ञिताः ॥ १२ ॥
 शत्र्वा हन्तोपघातास्तान् वाचीपायमविक्षयन् ।
 नष्टेषु मनुना सार्वं कल्पत्वेषु वै तदा ।
 विषादचाकुलस्ता वै प्रजास्तुचाहृष्टाभिकाः ॥ १३ ॥
 ततः प्रदुर्बर्द्धौ तासां चिह्निस्ते तायुगे युनः ।
 वाचींसाधिकाघन्या उत्तिस्तासां चिकामतः ॥ १४ ॥
 तासां उक्तुदाग्नीह वानि निर्वर्णतानि तु ।
 उच्चा तदभवत्स्तोतः चातानि निक्षयाः चूताः ॥ १५ ॥
 एवं तद्याः प्रहन्तास्तु दितीये हृष्टिसञ्जने ।
 वै परस्ताद्यां स्तोत्रां आपत्राः प्रविष्टीतते ॥ १६ ॥
 अपाच्छूभेद संयोगादीषध्यस्तासु चाभवन् ।
 मुद्यसूक्षफिल्यस्तु शोषध्यसाः प्रविष्टिरे ॥ १७ ॥
 अफालङ्काराचानुसा चाम्याऽरक्षाशतुर्वर्ण ।
 चटुपुष्पफलाचैव उच्चा शुक्लाय लक्ष्मिरे ॥ १८ ॥
 प्रदुर्माविय लितायां वाचीयासौषधस्ता तु ।
 तेनौषधेन वर्तन्ते प्रजास्ते तायुगे तदा ॥ १९ ॥
 ततः पुनरभूतासां रागो लोभय सर्वं यः ।
 अतश्चाम्याविनाश्चेन चेतायुगवशेन तु ॥ २० ॥
 ततस्ताः पर्यग्न्यन्ते नदीचेताणि पर्वतान् ।
 हचान् शुक्लोपघौवैव प्रसादन्तु वयादसं ॥ २१ ॥

सिद्धाभानस्तु ये पूर्वे व्याख्याताः प्राकृते भया ।
 व्याख्या मानवास्तु वै उत्पत्ता योजनादिः ॥ १३२ ॥
 ग्रान्ताश्च शुभिर्ब्रह्मैव कर्म्मिष्ठो दुःखिनस्तदा ।
 ततः प्रकर्त्तमानास्ति वेतायां जन्मिते पुनः ॥ १३३ ॥
 ग्रान्ताणाः चचिया वैश्वाः शुद्धा द्रोहिननास्तथा ।
 भाविताः पूर्वं जातीषु कर्म्मिष्ठाश्चभाग्यमैः ॥ १३४ ॥
 इतस्तु भ्यो वल्ला ये तु गत्यग्नीका शाहिसकाः ।
 वौतलोभा जिताकानो निवसन्ति च तेषु वै ॥ १३५ ॥
 प्रतिष्ठान्ति कुर्वन्ति तेभ्यवान्विष्ट्यते जसः ।
 एवं विप्रतिपदेषु प्रपदेषु परस्परं ॥ १३६ ॥
 तेन होषेण तेषान्ता ओषधो मिष्ठतां तदा ।
 प्रनष्टा किञ्चित्ताणां वै सुष्टिभ्यां सिकाता यथा ॥ १३७ ॥
 अद्यसदूर्युग्मवान् आम्यारस्याचतुर्थश्च ।
 फलं रक्षान्ति पुर्वेष्व पुर्वं पत्रैव याः पुनः ॥ १३८ ॥
 ततस्यासु प्रनष्टासु विभान्तास्तदा: प्राप्तास्तदा ।
 ऋष्यमुवं प्रभुज्ञासुः चुधाविदाः प्रजापतिः ॥ १३९ ॥
 हत्यार्थं भिलिष्ठता आदौ चेतागुणस्य तु ।
 ज्ञाया ऋष्यम् भूमिवान् ज्ञात्वा तासां मनीषितं ॥ १४० ॥
 गुरुं प्रत्यक्षहेन दर्शनेन विजाय्य च ।
 प्रस्ताः पूर्वित्या ओषधो ज्ञात्वा प्रत्यदुहत्पुनः ॥ १४१ ॥
 कल्पा वल्लं सुमिहन्तु दुदोऽप्यवौभिमां ।
 दुम्बेयं गौस्तदा तेन वौजानि पूर्वितस्ते ॥ १४२ ॥
 जन्मिते तानि वौजानि आम्यारस्यास्तु ताः पुनः ।

श्रीष्ठः कल्पाकान्तः सप्तसप्तदशास्तु ताः ॥ १४५ ॥
 ब्रौहयथ यवाचैव गोधूमा अणवक्षिलाः ।
 प्रियहृष्टो चुदाराष कारुष्याय सदीनकाः ॥ १४६ ॥
 माया मुहा मस्त्राष निष्यावाः सकुलत्थकाः ।
 आङ्गवचकाचैव सप्तसप्तदशाः चृताः ॥ १४७ ॥
 इत्येता श्रीष्ठीनान्तु याम्याणां जातयः चृताः ।
 श्रीष्ठी वज्ञियाचैव याम्यारण्णाद्यतुर्हृष्टः ॥ १४८ ॥
 ब्रौहयः सयवा माया गोधूमा अणवक्षिलाः ।
 प्रियहृष्टसप्तमा चेति अटमी तु कुलत्थिका ॥ १४९ ॥
 यामाकास्त्रय नीवारा जर्तिंकाः सगवेशुकाः ।
 कुलविन्दा विशेषवास्त्रवा मक्टकाय चे ॥ १५० ॥
 आम्यारण्णाः चृता चेता श्रीष्ठस्तु चतुर्हृष्टः ।
 उत्त्यकाः प्रथमा चेता आदी त्रितीयाश्च तु ॥ १५१ ॥
 अफालहृष्टा श्रीष्ठी याम्यारण्णास्तु सर्वयः ।
 उच्चा शुच्यक्तावज्ञी श्रीष्ठस्तुयंजातयः ॥ १५२ ॥
 चूडैः कलैचुरोहिष्ठो रहस्यन् पुष्टैष जायते(१) ।
 प्रथू दुर्घात तु नीजानि यानि प्रूपैः खयभुवा ॥ १५३ ॥
 चहतुष्ठाफक्तास्ता चै श्रीष्ठी अज्ञिरे लिङ् ।
 यदा प्रस्तुष्ठा श्रीष्ठी न प्ररोहन्ति ताः पुनः ॥ १५४ ॥
 ततः स तासां हृष्टैः वार्तीपाय चकार ह ।
 चहास्त्रयम् भैरवान् हृष्ठा सिहिन् जानीजाँ ॥ १५५ ॥

ततः प्रभूत्वबीपद्धः कष्टपचास्तु जग्निरे ।
 संसिद्धायान्तु वाचीयान्ततस्तासां स्वयम्भुवः ।
 मर्यादाः स्थापयामास बयारव्याः परस्परं ॥ १५३ ॥
 ये वै परिष्ठहीतारस्तासामासन्विविधाकाः ।
 इतरेवां कलत्राणाः स्थापयामास चक्रियान् ॥ १५४ ॥
 उपतिष्ठन्ति ये तान्वै शावन्तो निर्भयास्तथा ।
 सत्यं लक्ष्य यथा भूतं ब्रुवन्तो लाङ्गणाद्य ते ॥ १५५ ॥
 ये चान्ये प्रवलास्ते वा वैश्वसंकर्मसंखिताः ।
 कीनाश्रान्तश्यन्ति एव शुद्धियां प्रागतन्त्रिताः ।
 वैश्वानेव तु तानाहुः कीनाश्रान् इत्तिसाधकान् ॥ १५६ ॥
 शोचन्तव्य इवन्तव्य परिचर्यासु ये रताः ।
 निष्ठेजसोऽत्पवीर्याच शुद्धास्तानवौन्तु सः ॥ १५७ ॥
 तेषां कर्माणि धर्माणि प्रक्षात् तु व्यदधात् प्रभुः ।
 सं स्थितौ प्राजतायान्तु चातुर्वर्णस्य सव्यगः ॥ १५८ ॥
 एुनः प्रजास्तु ता मीडात् तान् धर्मान्तानपालयन् ।
 वर्णधर्मरजीवन्त्यो^(१) व्यक्त्यन्त परस्परं ॥ १५९ ॥
 ब्रह्मा तमर्थं चुहु तु यावात्येन ये प्रभुः ।
 चलियाणां चलं दण्डं सुदमाजीवमादिशत् ॥ १६० ॥
 याजमाध्यापन्त्यैव द्वतीयच्च प्रहियहं ।
 ब्राह्मणानां विभुस्तीर्थां कर्माण्येतान्यवादिशत् ॥ १६१ ॥
 पाशुपालं वाणिज्यच्च कृषिज्ञैव विशाम्भद्रौ ।

^(१) वर्णधर्मो च लीपन्त्य इति अ० ।

शिष्याजीवं वृतिष्वैव शूद्राणां व्यदधात् प्रभुः ॥ १६३ ॥
 सामान्यानि तु कर्माणि ब्रह्मचर्विदां पुनः ।
 यजनाध्ययनं दानं समान्यानि तु तेषु च ॥ १६४ ॥
 कर्माजीवस्तो दक्षा ते भवेत् परस्परं ।
 लोकान्तरेषु आनानि तेषां सिद्धाऽदहत् प्रभुः ॥ १६५ ॥
 आजापत्यं ब्राह्मणानां चृतं स्थानं क्रियायतां ।
 आनन्दं चत्रियाणि संचारैषप्रसादिनां ॥ १६६ ॥
 वैश्वानो मातृतं स्थानं चधर्मसुपक्षीविनां ।
 गान्धर्वं शूद्रगातीनां प्रतिचारेण तिष्ठतां ॥ १६७ ॥
 स्थानान्वेतानि वर्णानां व्यत्याचारवतां च्छयं ।
 ततः शिष्येषु वर्णेषु स्थापयामास चात्रमान् ॥ १६८ ॥
 ब्रह्मस्यो ब्रह्मचारित्वं वानप्रस्थं समिश्रुतं ।
 आश्रमावतुरीं ज्ञेतान् पूर्वमात्राप्रदत् प्रभुः ॥ १६९ ॥
 वर्णकर्माणि वे केचिच्चे वामिह न कुञ्जते ।
 कुतः कर्माचितिं प्राहुराच्छमस्तानवासिनः ॥ १७० ॥
 ब्रह्मा तान् स्थापयामास चात्रमात्रामिनामतः ।
 निर्हेत्यादृतं ततस्त्वेषां ब्रह्मा धर्मान् प्रभाषत ।
 प्रस्थानानि च तेषां वै यमाच नियमाच ह ॥ १७१ ॥
 चातुर्बाणीकाः पूर्वे ब्रह्मस्याश्रमः चातुः ।
 लयाणामात्रमाणाश्च प्रतिष्ठायोनिरेव च ।
 यथाक्रमं प्रवक्ष्यामि वसैष नियमैषते ॥ १७२ ॥
 हौहाऽन्तर्यातिषेषब्रह्माश्चाक्षिण्याः प्रजाः ।
 इत्येष वै ब्रह्मस्य समाप्ताङ्गसंचहः ॥ १७३ ॥

दण्डो च मेषलो चैव च्छःशायी तथा जटी ।
 शुरुशुश्रूषार्थं विद्याहै न चाचारिणः ॥ १७४ ॥
 चौरपत्राजिनानि स्तुद्वान्यमूलफलौषधं ।
 उभे सन्धेऽप्यमाहय हीमचारण्यवासिनौ ॥ १७५ ॥
 आसवसुसले भैरवमहो वं गौचमेव च ।
 अप्रमादोऽच्यवायक दया भूतेषु च चमा ॥ १७६ ॥
 अकोधो शुरुशुश्रूषा सत्यस्त्र दद्यमं शृते ।
 दशलत्तचिकी लोष घर्मं प्रोक्तः सत्यस्त्रवा ॥ १७७ ॥
 भित्तोव्रीतानि पद्माच पद्मैवोपवतानि च ।
 आचारण्यविनियमः गौचमं प्रतिकर्म च ।
 सन्ध्यवद्गैरनिमित्वे वं पद्मैवोपवतान्यपि ॥ १७८ ॥
 धानं समाधिमैनवेन्द्रियाणां
 ससागरैर्भैरवमधोपगम्य ।
 औनं पवित्रीपवित्रैविमुक्तिः
 परित्रयो धर्ममिमं वदन्ति ॥ १७९ ॥
 सब्दे ते श्रेवसे प्रोक्ता आश्रमा वज्राया स्त्रयं ।
 सत्याक्षरत्यः चान्तिः योगेया दमपूर्विंका ॥ १८० ॥
 विदाः साङ्गाय यज्ञाय ततानि नियमान्य ये ।
 न सिद्धरन्ति प्रदुषसा भावदीप उपागते ॥ १८१ ॥
 विहिः कर्त्त्वाच्चिं सर्वाच्चिं प्रसिद्धरन्ति कदा च न ।
 अन्तर्भावप्रदुषस्य इव तोऽपि पराक्रमान् ॥ १८२ ॥
 सब्दैकमपि द्यो दद्यात् कलुषेणान्तराक्षं ।
 त तेन धर्मभाक्षस सादाव एवात् कारयं ॥ १८३ ॥

एवं देवाः सपितर ऋषयो मनवस्तुता ।
 तेषां खानमसुभिर्सु संस्थितानां प्रचक्षते ॥ १८४ ॥
 अष्टाइशीतिसहस्राणि ऋषीषामूर्द्धरेतसां ।
 खृतन्तु तेषां तत्स्थानं तदेव गुरुवाशिनी ॥ १८५ ॥
 सप्तपर्वीणान्तु यत्स्थानं खृतन्तदै दिवौकासां ।
 प्राजापत्यं रुचस्थानी न्यासिनी ब्रह्माणः चयः ।
 योगिनामवतं खानं नानाधीनां न विद्यते ॥ १८६ ॥
 खानान्याशमितां तानि ये स्वधन्यैवस्थिताः ।
 चत्वार एते पन्थानो देवयाना विनिमिताः ॥ १८७ ॥
 ब्रह्माचा लोकतत्त्वे ण आद्ये मन्त्रन्तरे भुवि ।
 पन्थानो देवयानाय तेषां हारं रथिः खृतः ॥ १८८ ॥
 तथैव पितृयानानो चन्द्रमा हारसुच्छते ॥
 एवं वर्णाच्यमाणां वै प्रविभागे कृते तदा ।
 यदास्य न व्यवत्तंत मजा वर्णाच्यमाणिकाः ॥ १८९ ॥
 ततोऽन्या मानसीः सोऽथ चेतामध्येऽसुजत् प्रजाः ।
 आवनः स्वरौशाच तुल्याचैवावना तु वै ॥ १९० ॥
 तचिन्चेतायुगे ल्याद्ये मन्त्रं प्राप्ते कर्मणा तु ।
 ततोऽन्या सानसीस्त्रब्र प्रजाः स्वद्वु प्रचक्षमे ॥ १९१ ॥
 ततः सत्त्वरजोदिकाः प्रजाः सोऽधारणत्प्रभुः ।
 धर्माच्यकामसोशाणां वाचाचाचैव साधिकाः ॥ १९२ ॥
 देवाच पितरचैक ऋषयो मनवस्तुता ।
 शुगानुरूपा धर्मैष यैरिमा विचिताः प्रजाः ॥ १९३ ॥
 उपस्थिते तदा तचिन्मजाधर्मै स्वयम्भुवः ।

अभिद्धौ प्रजाः सर्वाः नानारूपास्तु मानसीः ॥ १८४ ॥
 पूर्वोक्ता या भवा सुभ्यञ्जनलोकं समाचिताः ।
 कल्पेऽतीते तु ते द्यासन् देवाद्यास्तु प्रजा इह ॥ १८५ ॥
 ध्यायतस्तस्य ताः सर्वाः सन्धूल्यर्थमुपस्थिताः ।
 मन्वन्तरकमेलोह कनिष्ठे प्रथमे मताः ॥ १८६ ॥
 स्वात्यानुवन्मेस्तैस्तु स्तु सर्वाँर्थिरिह भाविताः ।
 कुण्डलाकुण्डलप्रायैः कर्णभिस्तैः सदा प्रजाः ।
 तत्कर्णफलशेषेण उपषष्ट्याः प्रजन्ति ॥ १८७ ॥
 देवासुरपिण्डबैय पशुपतिसरीसुयैः ।
 हृष्णनारकिकोटलैस्तैस्तु र्भवेत्पस्थिताः ।
 आधीनार्थं प्रजानात्त आक्षनो वै विनिर्वामे ॥ १८८ ॥

—

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीते चतुर्थाश्विभागी
 नामाष्टमोऽध्यायः ।

ऋथ नवमोऽध्यायः ।

देवादिस्त्रिवर्णं ।

—000—

सूत उवाच । ततोऽभिध्यायतस्तद्य जग्निरे मानसीप्रजाः ।
तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैः स्तौः कारणैः सह ।
चेत्तज्ञाः समवत्तं त्वं गच्छम्भास्य धीमतः ॥ १ ॥
ततो देवासुरपितृन् मानवाच चतुष्टयं ।
सिद्धचुरश्चादेतांश्च खालना समयूक्तुजत् ॥ २ ॥
शुलाचनस्तस्तस्य ततो माचा खयश्चुवः ।
तमभिध्यायतः सर्गं प्रयत्नोऽभूत् प्रजापतेः ॥ ३ ॥
ततोऽस्य जघनात् पूर्वमसुरा जग्निरे सुताः ।
अस्तु प्राणः स्तुतो विप्रासाज्जावानस्तोऽसुराः ॥ ४ ॥
यथा स्तुता सुरामन्वा तर्हि तनुं स व्यपीडत ।
सापविदातस्तुतेन सद्योरातिरजायत ॥ ५ ॥
सा तमीवहुला यक्षाचतो रात्रिसिंहाभिका ।
आहतामसा रात्रो प्रजास्तम्भात् रुद्यश्चुतः ॥ ६ ॥
हडा सरास्तु(१) देवेशस्तनुमन्यामपव्यत ।
अव्यक्तां सहवहुलां ततस्तां सोऽभ्ययूक्तुजत् ।

ततस्तां युक्तस्तस्य मिवमासीत् प्रभीः किञ्च ॥ ७ ॥
 ततो सुखे समुत्पन्ना दीव्यतस्य देवताः ।
 यतोऽस्य दीव्यतो जातास्तेन देवाः प्रकोचित्ताः ॥ ८ ॥
 भातुर्हितौति वः प्रोक्तः क्रौडायां स विभाव्यते ।
 तस्यान्तन्वान्तु दिव्यायां जन्मिरे तेन देवताः ॥ ९ ॥
 देवान् रुद्राद् देवेशस्तु मन्यामपद्यते ।
 सत्यमाचाक्षिकां देवस्तोऽन्धां सोऽभ्यपद्यते ॥ १० ॥
 पितॄवाचान्यमानस्तान् पुत्रान् प्राप्तायते प्रभुः ।
 पितरोऽप्यपक्षाभ्यां^(१) रात्रश्चोरन्तरासृजत् ।
 तस्माच्चे पितरो देवाः पुत्रब्लृत्येन तेषु तत् ॥ ११ ॥
 यथा सृष्टास्तु पितरस्तान्तुं स व्यपीहत ।
 सापविद्वा ततुस्तेन सद्यः सम्याप्तायत ॥ १२ ॥
 तस्मादहस्तु देवानां राजियां सासुरी अमृता ।
 तद्योम्येते तु वै पैतौ या ततुः सा गर्वौयस्तो ॥ १३ ॥
 तस्मादेवासुराः सर्वे कषयदो मनवस्तथा ।
 ने गुक्तास्तामुपासन्ते ब्रह्मणी मध्यमान्तरुं ॥ १४ ॥
 ततोऽन्धां स पुनर्ब्रह्मा ततुं वै प्रत्यपद्यते ।
 रजोमाचाक्षिकाद्यान्तु मनसा सोऽसृजत् प्रभुः ॥ १५ ॥
 दक्षः प्रायात् ततः सोऽव मानसानसृजत् सुतान् ।
 मनसस्तु ततस्यास्य मानसा जन्मिरे प्रजाः ॥ १६ ॥
 हहा पुनः प्रजाचापि स्वात्मनुन्तामपोहत ।

^१ पाठोऽस्य न उक्तीयोऽस्य ।

सापविदा ततुसोन ज्योतिषा सद्यस्वगावत् ॥ १७ ॥
 तस्माद्वन्ति संज्ञादा ज्योतिषादा उद्गवे प्रजाः ।
 इत्येतास्तानवस्तेन अपविदा महाकर्ता ॥ १८ ॥
 सध्योराकाहनी चैव सन्ध्या ज्योतिषा च अस्त्रिरे ।
 ज्योतिषा सन्ध्या तथाइव सन्धमाचारकं स्थाये ।
 तस्मोमाचारिका रात्रिः सा वै तस्मात् चिदाभिका ॥ १९ ॥
 सन्धाइव दिव्यतस्या चूडाः सदा सुखात् वै ।
 गच्छात्ते वां दिवा जग्म विशिनसोन ते दिवा ॥ २० ॥
 तन्ना यदस्तरान् रात्री जग्नाद्यज्ञं प्रभुः ।
 प्राणेभ्यो रात्रिजन्मामो चासद्या निश्च तेन ते ॥ २१ ॥
 एतान्वेव भविष्याणां देवानामस्तुरैः सह ।
 पितृणां मानवानां च अतीतानाशते पु वै ।
 अन्यतरे पु सर्वेषाम् विभित्तानि भवन्ति हि ॥ २२ ॥
 ज्योतिषा रात्रयहनी सन्ध्या चत्वार्यामासिताति वै ।
 भाति यस्मात्ततो भासि भाश्यद्वीप्यं मनौषिभिः ।
 व्यासिद्वीप्तर्णि निगदितः पुनवाह प्रजापतिः ॥ २३ ॥
 सोक्ष्येतानि हृषा तु देवदानवमानवान् ।
 पितृं च वासुजसोऽन्यानामनी विषुधान् पुनः ॥ २४ ॥
 तासुत्तत्वं ततुं चत्त्वान्ततीन्यामस्त्रजत् प्रभुः ।
 मूर्त्तिं रजस्तमःपायां पुनरेषाभ्य यूयुजत् ॥ २५ ॥
 अन्यकारे चुधाविष्टः ततोऽन्यां सज्जते पुनः ।
 तेन चूडाः चुधालानस्ते आस्त्रादातुस्वताः ॥ २६ ॥
 अन्यस्येतानि रक्षाम उक्तवस्तु तेषु च ।

राज्ञसासु^१ स्मृता लोके क्रोधाक्षानो निशाचराः ॥ २७ ॥
 वेऽनुवन् चिल्लमोऽभासि तेषां छष्टाः परस्परं ।
 तेन ते कर्मणा यच्चा गुल्माः क्लूरजर्मिषः ॥ २८ ॥
 रज्ञे पापने चापि धातुरेव विभावते ।
 य एष चितिधातुव्यं चयते सविद्यते ॥ २९ ॥
 तानुहष्टा च्छिदेणाक्षा केगा; श्रीखेत्त धौमतः ।
 श्रीतोऽग्नीच्छ्रिता शूदूर्बन्ददरीहन्त तं प्रभुः ॥ ३० ॥
 हीना मच्छिरसो आला यमाचैवापसम्पिंताः ।
 व्याख्याक्षानः स्मृता व्याख्यात् हीनत्वादहृष्टः स्मृताः ॥ ३१ ॥
 यश्चात्प्रक्षणादैव सर्पादैवापसम्पिंतः ।
 तेषां एविष्ठा नित्याः सूक्ष्माचन्द्रमसोरधः ॥ ३२ ॥
 तस्य क्रोधोऽवो वीडसावन्निगम्भेष्टदारुणः ।
 स तु सर्पसहीत्यवाभाविवेय विषाभिकान् ॥ ३३ ॥
 सम्बौन् रुद्धा ततः क्रोधात् क्रोधाक्षानो विनिर्देशे ।
 वर्णेन कपिशेनोग्रास्ते भूताः पिशिताग्नाः ॥ ३४ ॥
 भूतत्वात्ते स्मृताः भूताः पिशाचाः पिशिताग्नात् ।
 वयतो गास्तस्तस्य गम्यत्वा जश्निरे तदा ॥ ३५ ॥
 भायतौल्ये व धातुर्वै याक्रादै परिपठते ।
 पिवतो जश्निरे गास्तु गम्यत्वास्ते न ते स्मृताः ॥ ३६ ॥
 अष्टास्त्रेतासु रुद्धात् देवयोनिषु स प्रभुः ।
 ततः सञ्चन्दतोऽन्यानि वयासि वयसोऽरुजत् ॥ ३७ ॥
 याद्यतस्तानि रुद्धासि वयसोपि वयास्ति ।
 शूल्यानुहष्टा तु देवो वै रुद्धत्पच्छिगणानपि ॥ ३८ ॥

सुखतोऽजान् सप्तर्णीष वक्षस्त्व वयोऽस्तु जत् ।
 गायैवायोदराद् ब्रह्मा पापर्णभ्याच्च विनिर्विमि ॥ ३८ ॥
 पद्मराजाच्छान् समातङ्गान् यरभान् गवयान् ऋगान् ।
 उद्धानवतरायैव तावान्वायैव जातयः ॥ ४० ॥
 अद्यध्यः फलमूलानि रीमतस्तस्य जप्तिरे ।
 एवं पश्चोपधीः सूर्या न्यशुक्लासीऽधरे प्रभुः ॥ ४१ ॥
 तथादादौ तु कल्पस्य चेता युगसुखे तदा ।
 गौरजः पुरुषो मेषो त्रृष्णोऽप्तवरगाहं भौ ।
 एतान् शास्यान् पश्चात्तदादप्तवर्णाच्च निवोधत ॥ ४२ ॥
 श्वापदा हिषुरी हस्तौ वानरः पच्चिपञ्चमाः ।
 उन्द्रकाः पश्चवः सूर्याः सप्तमास्तु सरीस्तपाः ॥ ४३ ॥
 गायत्रं वहणाच्चैव चिह्नोम्य रथन्तरं ।
 अन्निष्टोमस्य यज्ञानां निर्विमि प्रथमान् सुखात् ॥ ४४ ॥
 क्षन्दांसि चैष्टुभद्राच्चास्तोर्म पञ्चदशन्तया ।
 द्वहस्ताममथीक्ष्यच्च इच्छिष्याम्बीऽस्तु जन्मुखात् ॥ ४५ ॥
 सामानि जगतोऽच्छन्दस्तोर्म पञ्चदशन्तया ।
 वैहस्तमतिरात्मच्च पवित्रादस्तु खात् ॥ ४६ ॥
 एकविंशत्यर्थाणमासीयामात्रमेव च ।
 अनुष्टुभं स्वैराजसुक्तरादस्तु जन्मुखात् ॥ ४७ ॥
 विष्णुतोऽशनिमेवांश रीचितेन्द्रभनुं चिं च ।
 वर्यांसि च सप्तर्णादौ कल्पस्य भगवान् प्रभुः ॥ ४८ ॥
 उच्चावचानि भूतानि गाचे भवस्तस्य जप्तिरे ।
 ब्रह्मण्स्तु प्रजासर्गं सूजतो हि प्रजापते ॥ ४९ ॥

सहा चतुष्टयं पूर्वं देवासुरपितृन् प्रजाः ।
 ततः सूजति भूतानि खावराणि चराणि च ॥ ५० ॥
 यज्ञान् पिशाचान् गन्धर्वान् तथैवाप्सरसाह्लाणान् ।
 नरकिन्द्ररचार्षि वयः पशुन् गोरग्नान् ॥ ५१ ॥
 अव्ययज्ञ व्यवस्थैव यदिदं स्वागुजङ्गमं ।
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सूक्यां प्रतिपेदिरे ।
 तान्येव प्रतिपश्यन्ते सत्यमानाः पुनः पुनः ॥ ५२ ॥
 हिंसा इंसे सदुकूरे भर्माधर्माहताहते ।
 तद्वाविताः प्रपश्यते तस्मात्तत्स्य रोचते ॥ ५३ ॥
 मत्तभूतेषु नानात्ममिन्द्रियादेषु भूत्तिषु ।
 विनियोगच्च भूतानां धातैव व्यदधात् स्वयं ॥ ५४ ॥
 केचित् पुरुषकारन्तु माहः कर्म च नानवाः ।
 दैवमित्यपरे विषाः ज्ञभावं दैवचिन्तकाः ॥ ५५ ॥
 पौरुषं कर्म दैवस्त्रिलक्ष्मावतः ।
 न चैकं न पूष्यमावभविकं न तयोर्बिंदुः ।
 एतदैवस्त्रि नैकस्त्रि न चोमे न च बाष्युमि ॥ ५६ ॥
 कर्मस्यान् विवशान् ब्रूमुः सत्त्वस्याः समदग्धिनाः ।
 नामरुपस्त्रि भूतानां ज्ञानानां प्रपञ्चनं ।
 विद्यश्वेष्य एवाहौ निर्गम्भीर्मे स महेष्वरः ॥ ५७ ॥
 जटधीणां नामधेयानि याद्य देवेषु दृष्टयः ।
 गर्वर्थ्यन्ते प्रसूतानां तान्येवास्य दधाति सः ॥ ५८ ॥
 यवस्त्रिपूलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यथे ।
 हस्तान्ते तानि तान्येव तदा भावा गुणादिषु ॥ ५९ ॥

एवमिधासु स्थासु ब्रह्मणाऽवकाशमाना ।
 ग्रन्थ्यन्ते प्रहृष्टन्ते चिदिमाचिल मानसौ ॥ ६० ॥
 एवध्युतानि स्थानि चराचि आवराणि च ।
 यदाच्च ताः प्रजाः स्थाः न व्यवर्धन्त वीमतः ॥ ६१ ॥
 अद्यात्याक्षानसान्तुकान् सहयानाक्षानोऽस्त्रजत् ।
 भगुं इच्छन्ते पुरुषं कतुमाहिरसम्भवा ॥ ६२ ॥
 भरीचि दक्षमत्रिच वसिष्ठचैव मानसं ।
 नव ब्रह्मण इत्येते पुराणे निवाहताः ।
 लेखां ब्रह्माक्षानां वै सच्चिदां ब्रह्मादिनां ॥ ६३ ॥
 ततोऽस्त्रजत्पुर्वस्त्रा रुद्रं रोषाक्षसम्भवं ।
 सहस्रचैव चर्च्छ्य धूख्येषामपि पूर्वजाः ॥ ६४ ॥
 अये सप्तन्त्रं वै ब्रह्मा मानसानामनः समान् ।
 सनन्दनं सक्षनकं विद्वासच्च सनातनं ॥ ६५ ॥
 सनलक्ष्मारच विभुं सनकच्च सनन्दनं ।
 न से लोकेषु सर्वे ने निरपेक्षाः सनातनाः ॥ ६६ ॥
 सर्वे ते शान्तज्ञाना वीतरागा विमलसरा ।
 तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकाङ्गासुकारणात् ॥ ६७ ॥
 हिरण्यगम्भी भगवान् परमेष्ठी लक्ष्मिन्दयत् ।
 तत्त्वं रोषाक्षसुत्पनः पुरुषोऽकंसमयुतिः ।
 अहिनारीनरवपुः तेजसा च्वलनीपमः ॥ ६८ ॥
 सर्वन्तोऽभिमयज्ञातमादित्यसमतेजसं ।

विभजामानमिल्युक्ता तत्त्वान्तरधीयतः ॥ ६८ ॥
 एवमुक्ता दिधाभूतः प्रथक् स्त्रौ पुरुषः प्रथक् ।
 स चैकादृशधा जडे अहंमामानमौखरः ॥ ६९ ॥
 तेनोत्तास्ते महामानः सर्वं एव महामना ।
 जगती वहुस्त्रीभावमधिकात्प्र हितैविषः ॥ ७० ॥
 लोकहत्तान्तरेतोहिं प्रवत्तमतन्दिताः ।
 विश्वं विश्वस्य लोकस्य स्थापनाय हिताय च ॥ ७१ ॥
 एवमुक्तास्तु रुद्रदुहृद्वुष समन्ततः ।
 शोदनाइवणाच्चैव रुद्रा नाम्ने तिविश्वताः ॥ ७२ ॥
 यैहिं व्यापमिदं सर्वं लैलोकं सर्वरात्ररं ।
 तेवान्मनुजरा लोके सर्वेषांपरायणाः (१) ॥ ७३ ॥
 नैवान्मगायुतबला विक्रान्ताय गच्छेत्तराः ।
 तत्र या सा महाभागा शङ्खरम्याईकायिनी ॥ ७४ ॥
 प्रायुक्ता तु मया तुम्यं स्त्रौ सवभ्रोमुखोद्भवता ।
 कायाच्च दिविषान्तस्या शङ्खं वामन्तशाऽसितं ॥ ७५ ॥
 आवानं विभजत्वेति सोक्ता देवौ सवभ्रुवा ।
 सा तु मीका दिधाभूता शङ्खा कृत्वा च वै हिजाः ।
 तस्या नामानि वक्ष्यामि शृङ्खुष्वं सुसमाहिताः ॥ ७६ ॥
 जाहा स्त्रधा महाविद्या भेदा लक्ष्मीः सरस्वती ।
 अपेष्टा चैकपर्णी च तथा स्त्रादेव पाठ्या ॥ ७७ ॥
 उमा हैमवती घटी कृत्याणी चैव नामतः ।
 स्त्र्यातिः प्रस्त्रा महाभागा लोके गौरीतिविश्वता ॥ ७८ ॥

विश्वरूपमवाच्यायाः पृथग्देहविभावनात् ।
 नृणु सञ्जेपतस्तस्या ब्रह्मवद्गुपूर्व्यशः ॥ ८० ॥
 प्रज्ञतिनियता शीढ्री दुर्गा भद्रा प्रमाणिनी ।
 कालरात्रिर्व्यामास्या देवती भूतनायिका ॥ ८१ ॥
 दायरात्रविकारेषु देव्या नामानि मे श्रुतु ।
 गौतमी कौशिकी आत्मी चण्डो कालावनी सती ॥ ८२ ॥
 कुमारी वादवी देवी वरदा कृष्णपिङ्गला (१) ।
 वर्हिंधैजा (२) शूलधरा परमवृक्षारिणी ॥ ८३ ॥
 माहेश्वी चिन्द्रभगिनी हृषकेन्द्रियाससी ।
 अपराजिता बहुभूजा प्रगल्भा सिंडवाहिनी ॥ ८४ ॥
 एकानसा देव्यहनी मादा महिषमहिनी ।
 अमीषा विन्ध्यनिलया दिक्रान्ता गच्छनायिका ॥ ८५ ॥
 देवीनामविकाशाद्य इत्येतानि यथाक्रमं ।
 भद्रकाल्यास्त्रवीक्षानि देव्या नामानि तत्त्वतः ॥ ८६ ॥
 ये पठन्ति नरास्ते प्राणे विद्यते न पराभवः ।
 अरण्ये प्रान्तरे वापि पुरे वापि रुहेषि वा ॥ ८७ ॥
 रक्षामेतां प्रयुक्षीत जसे वापि स्थानेषि वा ।
 व्याघ्रकुम्भीरचौरेभ्यो भूतस्याने विशेषतः ।
 आधिष्ठपि च सर्वासु देव्या नामानि कौर्त्तयेत् ॥ ८८ ॥
 अभैक्षण्यभूतैष्य पूतनामाद्यनिः सदा ।
 अभ्यहिंतानां वालानां रक्षामेतां प्रबोजयेत् ॥ ८९ ॥

(१) शूलपिङ्गला इति ।

(२) वर्षिधैजीति ८० ।

भहादेवी कुले दे तु प्रजा श्रीध प्रकोल्पते ।
 आभ्यां देवीसहस्राचि यैर्बासमविलं जगत् ॥ ८० ॥
 साऽसृजद्व्यथसायन्तु धर्मं भूतसुखावहं ।
 सद्गुर्खचैव कल्पादौ जलिरेऽव्यक्तिविनितः ॥ ८१ ॥
 मानसस्थ रुचिर्वीर्म विजेयो व्रजाशः सुतः ।
 प्राणात् स्वादसृजद्वच्छुभर्वीर्म भरीचिकं ॥ ८२ ॥
 भृशुस्तु द्वद्याज्ञे जहयिः सलिलजन्मनः ।
 शिरसोऽक्षिरसचैव शोलादचिन्तवैव च ॥ ८३ ॥
 पुक्षस्थच तथोदानावगानाच पुक्षहं पुनः ।
 समानजं वशिष्ठन्तु अपानानिर्ममि क्रतुं ॥ ८४ ॥
 अभिमानालकं भद्रं निर्ममि नीललोहितं ।
 इत्येते व्रजाशः पुत्राः प्राणजा हादश श्रूताः ॥ ८५ ॥
 इत्येते मानसाः पुत्रा विजेया व्रजाशः सुताः ।
 अग्न्यादयस्तु ये सृष्टा न चैते व्रजाशादिनः ॥ ८६ ॥
 एवहमेविनः पुराणास्ते धर्मस्ते पाक्षपदर्जितः ।
 हादयैते प्रवर्त्तन्ते सह रुद्रेण चै प्रजाः ॥ ८७ ॥
 अहम्भुः सनस्तुमारस्तु इवेतावूर्हरेतस्तो ।
 पूर्वोत्पन्नौ पुरा तेभ्यः सर्वेषामपि पूर्वजौ ॥ ८८ ॥
 अतौते प्रवदमि कल्पे पुराणे लोकसाधकौ ।
 वैराणे तावुभौ लोके तेजः संचिप्य चास्त्रितौ ॥ ८९ ॥
 तावुभौ वीरधर्माशावारोप्यालानमालनि ।
 प्रजाधर्मस्ते कामस्ते वर्त्तयेतां भहौजसा ॥ १०० ॥
 यद्योत्पन्नस्तु वैष्णव कुमार इति चोचते ।

तथा सन् त्रुमारो वमिति नामाख्य कीर्तिसं ॥ १०१ ॥
 तिथां दादश ते वंशा दिव्या देवशुणान्विताः ।
 क्रिदावस्तु प्रजावस्तु महेश्वरिरलक्ष्मताः ॥ १०२ ॥
 इत्येव कारणोऽप्नो लोकान् जटुं अवश्यवः ।
 नहृदादिविशेषान्तो विकारः प्रकृतेः स्वर्वः ॥ १०३ ॥
 चन्द्रस्थीप्रभालोको चहनच प्रमणितः ।
 नहृदीभिष नसुद्रेव पर्वतेभ्य समाहतः ॥ १०४ ॥
 पुरेष विविधाकारे: गौरीं जीवपदैस्तावा ।
 तच्चिग्रं ब्रह्मणेऽव्यक्ते भग्ना चरति शब्दरी ॥ १०५ ॥
 अथ्यत्वौ वप्तवस्तास्तेवानुप्रहो लिताः ।
 बुद्धिस्तमयैव इन्द्रियाङ्गुरकोठरः ॥ १०६ ॥
 अहाभूतप्रशास्त्रव विशेषैः पत्रवास्तावा ।
 धर्माधर्मस्तुपुष्पस्तु चुच्छुः खक्षीदद्वः ॥ १०७ ॥
 आज्ञावैः सर्वं भूतानामयं त्वचः स्तनातनः ।
 एतद्व ब्रह्मवत्त्वैव ब्रह्महत्यस्य तस्य ह ॥ १०८ ॥
 अथ्यत्वं कारणं वत्त नित्यं सदृसदामकं ।
 इत्येषोऽनुग्रहः सर्वो वस्त्राणः प्राङ्गस्तु यः ॥ १०९ ॥
 सुख्यादवस्तु धर्मसर्वैङ्गता बुद्धिपूर्वकाः ।
 त्वैकाले समवर्त्तन्त ब्रह्मणस्तेऽभिमानिनः ॥ ११० ॥
 सर्वाः परस्परस्त्राव जारणसे वृष्टैः च्छ्रुताः ।
 दित्योऽसुपर्णोऽसुवृजौ समाख्यौ पटविद्वमो ॥ १११ ॥
 एवास्तु यो दृमं चेति नामः सर्वान्मनस्तातः ।
 योस्मीं दीनं यस्य विप्रास्तु वमिति

खजाभिं वै चन्द्रसूर्यों च नेत्रे ।

हिंशः चोचे चरणो चास्य भूमिः

सोऽचिक्षयाज्ञा सब्बे भूतप्रसूतिः ॥ ११२ ॥

वद्धादृशस्य द्वाज्ञाः संपसूताः

यज्ञवस्त्रः क्षिविदः दूष्यं भागे ।

वैश्याज्ञोदीर्थस्य पद्मगच्छ शूद्राः

सब्बे वचो गालितः संपसूताः ॥ ११३ ॥

महेऽदृष्टः परेऽज्ञातादग्नमव्यक्तसम्पर्वं ।

अग्नाज्ञाते मुनमन्त्येष्ठा येन लोकाः हातास्त्विमि ॥ ११४ ॥

इति ओमहायुराणे वायुप्रोतो देवादिस्तिवर्णनं

नाम नवनोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

—५००—

मन्त्रस्तरवर्णनं ।

कृत उचांच । एवं भूतेषु शोकेषु ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
 यदा ता न प्रवल्लन्ते प्रजाः केनपि हेतुना ॥ १ ॥
 तमोमाचाहुतो ब्रह्मा तदापश्चति दुःखितः ।
 ततः स विद्धे बुद्धिमर्थनिष्ठवगामिनी ॥ २ ॥
 अवाक्षनि समस्ताचोक्तमोमाचो निरामिका ।
 राजसत्त्वं पराजित्वा वर्तमानं स पर्वतः ।
 तप्यते तेन दुःखेन शोकाच्चै लगस्परिः ॥ ३ ॥
 तत्त्वं अनुदत्तमाद्वज्ञामसमाहणीत् ॥ ४ ॥
 तत्त्वम् प्रतिशुच्यते मिदुनं स व्यजायत ।
 अधर्माचरणाच्चै हिंसा ग्रीवाद्वावत ॥ ५ ॥
 तत्स्त्राचिन् समुद्दूते मिथुने चरणालनि ।
 तत्त्वं भगवानासीत् प्रीतयैवमगिच्छियत् ॥ ६ ॥
 यां तनुं स ततो ब्रह्मा तामपीच्छभास्तरा ।
 हिघाकरीक तं देहमर्देन पुरुषोऽभवत् ॥ ७ ॥
 अहेन नारो सा तस्य ग्राहणं व्यजायत ।
 प्राणाती भूतभाषीं ती चामान्वै दृष्टवान् विशुः ॥ ८ ॥

सा दिवं पूर्विवीचैव महिमा व्याप्ति धिष्ठिता ।
 ब्रह्मणः सा ततुः पूर्वादिवमा हस्य तिष्ठति ॥ ८ ॥
 या लब्धीत् सृजते नारी भृतकृपा व्यजायत ।
 सा देवी निवृतन्तस्त्रा तपः परमदुयर्द ॥ ९ ॥
 भर्त्तारन्दौसयगसं पुरुषं प्रत्यपद्यत ।
 स वै स्वायम्भूवः पूर्वं पुरुषो भृतुरुच्यते ॥ १० ॥
 तस्यैकसप्ततिशुगं भन्त्वारमिद्दीच्यते ।
 कृत्वा तु पुरुषः पल्ली भृतकृपामयोनिर्जी ॥ ११ ॥
 तथा स रमते साक्षं तस्माक्षा रतिरुच्यते ।
 प्रथमः संप्रयोगः स कल्पादौ समवत्तं ॥ १२ ॥
 विराजमख्यत् इच्छा सोऽभवत् पुरुषो विद्वाट् ।
 कस्त्राग्नानसरूपात् वैराजक्तु मतुः च्छ्रुतः ॥ १३ ॥
 स वैराजः प्रजासर्गः स सर्गं पुरुषो भृतुः ।
 वैराजात्युक्त्वा द्वौराज्ञातकृतकृपा व्यजायत ॥ १४ ॥
 प्रियवतीन्तोतपादौ पुल्ली पुरुषवती वरौ ।
 कथ्ये हे च महाभाष्ये याभ्यां जाताः प्रजास्त्रिवमाः ॥ १५ ॥
 देवी नात्मा तथाकृतिः प्रसुतिचैव ते शुभे ।
 स्वायम्भूवः भर्त्तुरित्तु द्वचाय व्यसृजत् प्रसुः ॥ १६ ॥
 प्राणो द्वचम्भुविज्ञेयः सद्विष्ठो भृतुरुच्यते ।
 श्वेतः प्रजापते वैष्य आशूतिं प्रत्यपादयत् ॥ १७ ॥
 आशूत्वा मिद्युनं जड्हे मानसस्य श्वेतः शुभं ।
 वज्रं च द्वचपां चैव यमकौ सम्बभूवतः ॥ १८ ॥
 वज्रस्य द्वचिज्ञायाच्च पुरुषा द्वादश जप्तिर्दे ।

यामा इति समाख्याता देवाः सायम्भुवेऽन्तरे ॥ २० ॥
 यमस्य मुना यज्ञस्य तस्याद्यामास्य ते चूताः ।
 अचिताच्यैव शूकाच्च सप्तो ही ग्रहाणः अृतो ॥ २१ ॥
 यामाः पूर्वं परिक्रान्ताः यतः संज्ञा दिवीकासः ।
 सायम्भुवसुतायान्तु प्रस्तुत्वां लोकमातरः ॥ २२ ॥
 तस्यां कन्यायतुविंश्टह अस्त्रजनयत् प्रभुः ।
 सर्वांक्षाय महाभासाः सर्वाः कुमलोचनाः ॥ २३ ॥
 दीपापल्यच्च ताः सर्वाः सर्वांक्षाय दीपमातरः ।
 अद्वाच्छ्रीष्टे तिस्तुष्टिः पुष्टिर्भेदा क्रिया तथा ।
 शुद्धिर्लक्षा ब्रह्मः शान्तिः सिद्धिः कीचिं लखोदधी ॥ २४ ॥
 परत्वदेहे प्रतिजयाह धर्मां दाक्षायणीः प्रभुः ।
 हाराच्छेतानि चैवास्य विद्वितानि स्वयम्भूताः ॥ २५ ॥
 तात्यः शिष्टाय द्वौयस्य एकादश स्तुलोचनाः ।
 स्वातिः सत्यस्य संभूतिः चूतिः प्रौतिः चमातथा ॥ २६ ॥
 सक्षमित्यानस्त्रया च अज्ञां लालहा साधा तथा ।
 तास्त्रातः प्रत्यपद्यान्ता पुणरत्ये मन्त्रयैव ॥ २७ ॥
 इदो च गुर्मंडोचित्य अद्वित्राः सुसङ्घः जातुः ।
 पुलस्त्रीऽद्विर्भित्य पितरोऽग्निमात्रैव च ॥ २८ ॥
 चत्तीं भवाय प्रायस्त्रात् स्वातिष्ठ भूतवे तथा ।
 भवीचये च सुभूतिं चूतिमङ्गिरसे ददो ॥ २९ ॥
 प्रौतिच्छेव पुलस्त्राय चर्मां वै पुलहाय च ।
 ज्ञातवे सवतिं नाम अनस्त्रयान्तवाऽचये ॥ ३० ॥
 चर्मां इदो विशिष्टाय स्वाहा वै इमवे ददो ।

स्वधार्षैव पितृभ्यस्तु तास्तपत्यानि वच्चते ॥ ३१ ॥
 एते सर्वे महाभागाः पञ्चः स्वातुषिताः स्त्रिताः ।
 अन्वक्तरेषु सर्वे शु यावदाङ्गतसंझवं ॥ ३२ ॥
 चत्रा कामं विजञ्जे वै दर्पो सद्गीतुतः चृतः ।
 हृत्यान्तु निवमः पुत्रस्तुच्याः सत्तोष उच्चते ॥ ३३ ॥
 मुख्या लाभः सुतचापि निधानुजः शूतस्त्राया ।
 क्षियायास्तु नयः प्रोक्तो दण्डः समय एव च ॥ ३४ ॥
 बुद्धेऽधिकृतचापि अप्रमादय तावुभौ ।
 स्त्रज्ञाया विनयः पुरो व्यथसायो वयुः सुतः (?) ॥ ३५ ॥
 चिभः शान्तिसुतचापि सुखं सिद्धेऽर्थं जायत ।
 यशः कौर्त्तेः सुतचापि चृत्येति धर्मसूनवः ॥ ३६ ॥
 कामस्य हर्षः पुरो वै देव्य इत्या व्यजायत ।
 इलेष वै सुखोदकः सर्गी धर्मस्य कौर्त्तिः ॥ ३७ ॥
 जग्ने हिंसा त्वरम्यादै निष्ठतियाहृतावुभौ ।
 निष्ठायाहृतयोर्जग्ने भर्य नरक एव च ॥ ३८ ॥
 माया च वेदनां चापि मिथुनहृषितयोः ।
 भयाङ्गेऽय सा माया वृत्तुर्मूलापहारिण ॥ ३९ ॥
 वेदनायासुतचापि दुःखं जग्नेऽव रौरवात् ।
 शूत्योर्याधिक्तुराः शोकाः क्रोधोऽसूया च जग्निरे ।
 दुःखान्तराः चृता जग्ने सर्वे चाधर्मकचराः ॥ ४० ॥
 तेषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा भार्या निधनाः चृताः ।

इत्येवतामसः कर्गो जग्ने घनैर्नियामवाः ॥ ४१ ॥
 प्रजाः स्फुरेति आदिष्टो सह्यादा नौक्कोदितः ।
 सोऽभिध्याय सतीं भार्या निम्मे लालसम्भवां ॥ ४२ ॥
 नाविकाश च हीनास्तामानसानामनः समान् ।
 सहस्रं हि सहस्राणामसूजत् कमिवासुसा ।
 तुल्याचैवामनः सर्वं छपते जीवकश्चूतैः ॥ ४३ ॥
 पिङ्गलान् सचिवक्षांश्च सकपद्मीन् विलोहितान् ।
 विद्यासान् उत्तिकेयांश्च दृष्टिहीय कपालिनः ॥ ४४ ॥
 यहुरुपान् विश्वपांश्च विश्वरूपांश्च कविष्ठः ।
 रविनो वर्णिवद्यैव वर्णितेन व वहविनः ॥ ४५ ॥
 सहस्रगतवाङ्गं च दिव्यान् भीमान्तरिक्षमान् ।
 स्थूलमौर्ध्वान्दृढ़द्वानुदिजिङ्गां छिलोचनान् ॥ ४६ ॥
 अव्यादान् पित्रितादौव आव्यपान् स्त्रेभपांश्चादा ।
 भेदपांश्चतिकाशांश्च शितिकाण्डोयमन्वयः ॥ ४७ ॥
 सीपासहस्रतलचांश्च वर्णिनो लालवर्णितः ।
 आसीनान् धावतचैव लुधिनचैव विभितान् ॥ ४८ ॥
 अव्यापिनीऽश्च जपतो शुच्चतोऽव्यावतसाद्या ।
 ज्वलतो वर्षतचैव शोतमानान् प्रधूपितान् ॥ ४९ ॥
 शुद्धान् शुद्धतमोचैव वश्चिह्नान् शमदर्थनान् ।
 नीक्षमौवान् सहस्राचान् सर्वं चाव शपाचरान् ॥ ५० ॥
 अहश्चान् सर्वं भूतानो भज्ञावीगान् भज्ञोजसः ।
 वहतो इवतचैव एवं शुशान् सहस्राशः ।
 शपातयामानसूजत् वद्रुपान् शरीचमान् ॥ ५१ ॥

वच्चा हृदा व्रवीदेताच्चास्त्राचोरीहग्नीः प्रजाः ।
 क्षट्या नामनस्तुत्याः प्रजा न वादिकास्त्वया ।
 अन्वाः खन त्वं भद्रतो स्थितो हस्त्व रुग्म प्रजाः ॥ ५२ ॥
 एते वै मया स्त्रां विक्षपा नौरुलोचिताः ।
 सहलाप्ती सहस्रन्तु भासानोपसनिचिताः ॥ ५३ ॥
 एते देवा भविष्यन्ति गदा जाम महावक्ताः ।
 शूदिव्या भवत्तरिते च कद्रमास्त्रा प्रतिशृताः ॥ ५४ ॥
 अत रुद्रसमास्त्राता भविष्यन्तीह यज्ञियाः ।
 यज्ञभाजो भविष्यन्ति सर्वदेवयुग्मैः सह ॥ ५५ ॥
 सद्वक्तरे य वै देवा भविष्यन्तीह चहन्द्रजाः ।
 ते: साहेमोक्तमानास्ते स्त्रासन्तीह सुभाच्चयात् ॥ ५६ ॥
 एव मुलस्त्रादा वच्चा भद्रादेवेन धीमता ।
 प्रतुर्वाच तदा भीमं हस्त्वमाणः प्रजापतिः ॥ ५७ ॥
 एतं भवतु भद्रतो वक्ता ते व्याहृतं प्रभो ।
 व्रज्ञया समनुजाते सदा सर्वं सभूतजित ॥ ५८ ॥
 ततः प्रसृति देवेशो न प्रासूतत वै प्रजाः ।
 ज्वर्देरेताः स्थितः स्त्राण्यर्थवद्वाभूतसंप्रवृ ।
 यथाचोर्त्वं स्थितीऽच्छोति ततः स्त्राण्यरिति अृतः ॥ ५९ ॥
 ज्ञानं वेराग्यमैश्चर्यं तपः सर्वं चमा धृतिः ।
 क्षाण्टुलमात्रसम्बोधस्त्वधिष्ठावत्वमेव च ।
 अथ यानि देवेतानि नित्यनितिष्ठन्ति शक्तरे ॥ ६० ॥
 सर्वान् देवान् ऋषीयैव समेतानसुरैः सह ।
 अव्येति तेजसा देवो महादेवस्त्रतः अृतः ॥ ६१ ॥

अत्येति देवानैकर्थ्यादुवलेन च महासुरान् ।
 आनेन च मुनोन् सर्वान् योगाङ्गानि सर्वंशः ॥ ६२ ॥
 अत्यय लक्ष्मीः । योगं तपव सत्त्वस्त्र धर्मवापि महामुने ।
 माहेश्वरस्य आनस्य साधनस्य प्रचक्षतः ॥ ६३ ॥
 वेन देन च धर्मेण गतिं प्राप्तान्तिं वै दिजाः ।
 तत् सर्वे योतुमिष्टामि योगं माहेश्वरं प्रसी ॥ ६४ ॥
 वायुद्वाय । पच धर्माः पुराणे तु रुद्रेण समुदाहृताः ।
 माहेश्वर्य यथा प्रोक्तः रुद्रैरङ्गिष्ठवर्णेनिः ॥ ६५ ॥
 आदित्यैर्ज्येषुभिः साध्वैरङ्गिभ्यादैव राज्येनः ।
 महङ्गिष्ठं गुभिष्ठैव ये चान्ते विवाहाद्याः ॥ ६६ ॥
 यमशुक्रपुरीगैव पितॄकालान्तरस्तादा ।
 एतैशान्वेष वहुभिष्ठे धर्माः पर्युपासिताः ॥ ६७ ॥
 ते वै ब्रह्मणकर्माणः यारदाम्बरलिङ्गेन्द्रियाः ।
 उपासते मुनिगणाः सन्धायाकानमावनि ॥ ६८ ॥
 तुरुप्रियहिते शुक्रा शुक्रणां वै पितॄस्ववः ।
 विसुच मानुषं जन्म विहरन्ति च देववर् ॥ ६९ ॥
 महेश्वरेण वै प्रोक्ताः पच धर्माः सनातनाः ।
 तान् सर्वान् क्रमयोगेन उच्चमानाचिक्षोधत ॥ ७० ॥
 प्राणायामस्तुष्टा आनं प्रत्याहारोऽव भारणा ।
 अरणदैव योगेऽग्निं पच धर्माः प्रकौट्चिताः ॥ ७१ ॥
 तेषां क्रमविशेषेण लक्षणं कारणं तथा ।
 प्रवचारामि तथा तत्र यथा रुद्रेण भाषितं ॥ ७२ ॥

प्राणायामगतिशापि प्राणस्यायाम उच्चते ।
 स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मन्दो मध्योत्तमस्तथा ॥ ७३ ॥
 प्राणानां सुनिरोधस्तु स प्राणायामसंज्ञितः ।
 प्राणायामप्रमाणेन्तु मात्रा वै द्वादश अूताः ॥ ७४ ॥
 मन्दो द्वादशमात्रास्तु उद्भाता द्वादश अूताः ।
 मध्यमस्त्र द्विहातत्वतुविश्वितिमात्रिकः ॥ ७५ ॥
 उत्तमस्त्रात्त्रिविष्टातो मात्राः पठ्विंशदुच्चते ।
 स्त्रेदकम्पविष्टादानां जननो द्वुत्तमः अूतः ॥ ७६ ॥
 इत्येतत् त्रिविधं प्रोक्तं प्राणायामस्य लक्षणं ।
 प्रमाणस्त्र समाख्येन लक्षणस्त्र निरोधत ॥ ७७ ॥
 सिंहो वा कुञ्जरो वापि तथाऽन्यो वा सूर्यो वने ।
 गृहीतः सेव्यमानस्तु स्तुदुः स्तुपजायते ॥ ७८ ॥
 तथा प्राणो दुराधर्षः सर्वेषामकृताकानां ।
 शोभतः सेव्यमानस्तु स एवाभ्यासतो व्रजेत् ॥ ७९ ॥
 स चैव हि वया सिंहः कुञ्जरो वापि दुर्बर्द्धः ।
 कालान्तरवशादीग्राहम्यते परिमहनात् ॥ ८० ॥
 परिधाय मनो 'मन्द' वश्यत्वं आधिगच्छति ।
 परिधाय मनोदेवं तथा जीवति मात्रातः ॥ ८१ ॥
 वश्यत्वं हि वया वायुर्गच्छते वीरमास्तिः ।
 तदा स्वच्छन्दतः प्राणं नशते यत्र चेच्छति ॥ ८२ ॥
 वया सिंहो गजो वांपि वश्यत्वादविष्टते ।
 अभयाय मनुष्याणां सूर्योभ्यः संप्रवर्तते ॥ ८३ ॥
 वया परिचितव्यायं वायुर्वै विष्टतो सुखः ।

परिष्वायमानः संकहः अरीरे किञ्चिष्वन्देत् ॥ ८४ ॥
 प्राणायामेन युक्तस्य विषये नियताक्षमः ।
 सर्वे दोषाः प्रशस्ति सत्सखैव जापते ॥ ८५ ॥
 तपांसि वानि तप्त्वते प्रतानि निरमात्र च ।
 सर्वदञ्जफलचैव प्राणायामव तत्त्वमः ॥ ८६ ॥
 अविन्दु यः कुशायेण मासि मासि समशुते ।
 संबलरश्तं साथं प्राणायामव तत्त्वम् ॥ ८७ ॥
 प्राणायामैदं हौषान् धारणाभिव्य किञ्चित् ।
 प्रत्याहारेण विषवान् ध्यानेनानीज्वरान् शुचान् ॥ ८८ ॥
 तत्त्वाद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
 सर्वं प्रापविशुद्धात्मा परं तद्वादिगच्छति ॥ ८९ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोत्ती मन्वन्तरादिरवर्णं
 नाम दयमोऽध्यायः ।

च्यैकादशीध्यायः ।

पाशुपतयोगः ।

—५०६—

वायुरुवाच । एषं महात् दिवसमहोरात्मवापि वा ।

अहेमासं तथा मासमयनाव्युगानि च ॥ १ ॥

महायुगमहस्ताणि क्षषयस्तपसि स्थिताः ।

उपासते महाक्षमः प्राणं दिव्येन चक्षुषा ॥ २ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रदक्षिणा प्राणायामप्रयोजनं ।

फलक्षेत्रं विशेषेण यथात् भगवान् प्रभुः ॥ ३ ॥

प्रयोजनानि चलार्दि प्राणायमस्त्रं विहितैः ।

ग्रान्तिः प्रशान्तिर्दीप्तिः प्रसादश चतुष्टयः ॥ ४ ॥

षीराकारश्चिवानान्तु लक्ष्मीणां फलसम्पर्वं ।

स्त्रयक्षुतानि ज्ञातेन इडामुक्रं च देहिनां ॥ ५ ॥

पिण्डमालप्रदृष्टानां ज्ञातिसम्बन्धिसङ्करैः ।

क्षपणं हि कथादार्णं पापानां ग्रान्तिरुचते ॥ ६ ॥

कोभमानामकानां हि पापानामपि संयमः ।

इडामुक्रं चितार्दीप्तं प्रशान्तिर्द्वयं उच्चते ॥ ७ ॥

सूर्येन्दुश्च इताराणां तु व्यक्तुं विषयो भवेत् ।

क्षपीशाकं प्रसिद्धानां ज्ञानविज्ञानसम्पर्वां ॥ ८ ॥

अतौतानागतानाच्च दर्शनं साम्रातस्य च ।

युद्धस्व समतां वान्ति दीप्तिः स्यात्पय उच्चते ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्दीच मनः पञ्च च माष्ठतान् ।

प्रसादवति वेनासौ प्रसाद इति संज्ञितः ॥ १० ॥
 इत्येष भर्त्यः प्रवमः प्राणायामस्तुत्विंशः ।
 सविकाष्टकली ज्ञेयः सद्यः कालं प्रसादजः ॥ ११ ॥
 अत जर्वे प्रवक्षामि प्राणायामस्तुत्वाणां ।
 आसनच यथा तत्त्वं दुजतो योगमेव च ॥ १२ ॥
 शुक्रं कार्त्तं प्रवमं जला चन्द्रस्त्र्यै नमस्य च ।
 आसनं लक्ष्मिकं कला पश्चमवृत्तिसनन्तया ॥ १३ ॥
 समजानुरेकाजानुहत्तानः सुखितोऽपि च ।
 समो हड्डासनो भूत्वा संहत्य चरणाकुभी ॥ १४ ॥
 संबुद्धास्थौऽववदाच चरो विष्टभ्य चागतः ।
 पाण्डिं भवी वृषणे च्छाय तथा प्रजननं गतः ॥ १५ ॥
 किञ्चिदुक्तामितिशिराः शिरोऽपीकां तथैष च ।
 समेच्च नासिकाङ्गं च दिशयानवर्णीकरण् ॥ १६ ॥
 तमः प्रच्छाय रजसा रजः सत्येन च्छादयेत् ।
 ततः सत्यस्तो भूत्वा योनं शुच्चन् समाहितः ॥ १७ ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियाणीय मनः पञ्च स माहसान् ।
 निष्ठक्षु समवादेन प्रत्याहारसुपक्षमेत् ॥ १८ ॥
 यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्मीऽङ्गानीव सर्वतः ।
 तथाकरतिरेकस्यः पश्यत्वामानमाकर्ति ॥ १९ ॥
 पूरविला शरीरन्तु स वाच्याभ्यन्तरं दुचिः ।
 आकर्णनाभिदोगेन प्रत्याहारसुपक्षमेत् ॥ २० ॥
 कलामात्रस्तु विज्ञेयो निषेषोन्मेय एव च ।
 तथा हादयमात्रस्तु प्राणायामो विधीयते ॥ २१ ॥

भारणाद्वादशायामो योगो वै भारणादयं ।
 तथा वै योगयुक्तव ऐस्वर्ये प्रतिपद्यते ।
 चीक्षते परमाकानं दीप्यमानं खतेजसा ॥ २२ ॥
 प्राणायामेन सुक्षम्य विप्रस्थ नियताकानः ।
 सर्वे दीप्ताः प्रणश्यन्ति सच्चस्थैव जायते ॥ २३ ॥
 एवं वै नियताहारः प्राणायामपरायणः ।
 जित्वा जित्वा सदा भूमिमारोहेत्तु सदा मुनिः ॥ २४ ॥
 अजिता चि महाभूमिदीप्तानुत्यादयेह वज्रन् ।
 विवर्द्यति समरोहं न रोहेदजितां ततः ॥ २५ ॥
 नालेन तु यथा तीर्थं यन्त्रे ऐत वलान्वितः ।
 आपिकेत(१) प्रथमेन तथा यायुच्छितन्त्रमः ॥ २६ ॥
 नाम्यात्म शुद्धये चैव करुणे उरसि चानने ।
 नासाये तु तथा नेत्रे भुवीर्येऽथ मूर्जनि ॥ २७ ॥
 किञ्चिद्गूढं परकिंव भारणा परमा सृता ।
 प्राणायानसमारोधात् प्राणायामः स कथ्यते ॥ २८ ॥
 मनसो धारणा चैव धारणेति प्रकीर्तिता ।
 निहत्तिविषयाणान्तु प्रत्याहारस्तु संज्ञितः ॥ २९ ॥
 सर्वेषां समवाये तु सिंहिः स्याद् योगस्तच्चाता ।
 तयोत्यवस्था योगस्थ ध्यानं वै सिंहिलक्षणं ।
 ध्यानयुक्ताः सदा पञ्चेदाकानं सूर्यचन्द्रवर् ॥ ३० ॥
 सच्चस्थानुपपत्तौ तु दर्शनन्तु न विद्यते ।
 अदेशकाक्षयोगस्थ दर्शनन्तु न विद्यते ॥ ३१ ॥

अन्यथा वे वने वायि शुक्रपर्णं च वे तथा ।
 जन्मुव्यासे इमयाने वा लीष्टं गोहे चतुर्थये ॥ ३२ ॥
 सम्पदे सभये वायि चैत्यवस्त्रौ कसाच्च वे ।
 उदपाने तथा नद्याक्ष बाधातः वादाचन ॥ ३३ ॥
 चुधाविष्टास्त्रायाऽप्रौता न च व्याकुलचेतसः ।
 युज्ञोत परमं ध्यानं योगी ध्यानपरः सदा ॥ ३४ ॥
 एतान् दीपान् विनिवित्वं प्रमादाद्यो शुनक्षि वै ।
 तथा दीपाः प्रकृत्यन्ति शरीरे विनाशारकाः ॥ ३५ ॥
 जड़त्वं वधिरत्वं भूकृत्वं चाधिगच्छति ।
 अन्यत्वं चूतिसोपव जरा रीढ़स्त्रैव च ॥ ३६ ॥
 तथा दीपाः प्रकृत्यन्ति अज्ञानाद्यो शुनक्षि वै ।
 तथा ज्ञानेन शुद्धेन योगी युज्ञं कसाच्चितः ॥ ३७ ॥
 अप्रभक्षः सदा चैव न दीपान् प्राप्नुयात् क्षचित् ।
 तेवा चिकित्सा वस्त्रामि दीपायाच्च यथाक्रमं ।
 यथा गच्छति ते हीमाः प्राप्यायामससुत्वतः ॥ ३८ ॥
 चिकित्सा ववागूमस्तुच्चाँ भुजा तत्त्वावधारयेत् ।
 एतेन क्रमयोगेन वातशुद्धं प्रयाप्न्यति ॥ ३९ ॥
 गुदावत्तं प्रतीकारमिदं कुर्व्याचिकित्सितं ।
 भुजा इष्ठि यवागूर्वी वायुरुर्धं ततो व्रजेत् ॥ ४० ॥
 वायुप्रन्ति ततो भिस्था वायुदेशे प्रयोजयेत् ।
 तद्वापि न विशेषः स्वादारणां सूक्ष्मिं धारयेत् ॥ ४१ ॥
 युज्ञानस्य तत्त्वस्य सत्त्वस्याच्च देहिनः ।
 गुदावत्तं प्रतीघाते एतत् कुर्व्याचिकित्सितं ॥ ४२ ॥

सर्वं गत्रपक्ष्येन समारब्धता योगिनः ।
 इमां चिकित्सां कुर्वीत तथा सम्बद्धते सुख्ती ॥ ४३ ॥
 मनसा यद्भूतं किञ्चिद्विष्टश्चौकल्य धारयेत् ।
 उरोहृते उरःस्थानं कश्छडेशे च धारयेत् ॥ ४४ ॥
 खं चोद्यवधते तां वाचि वाधियेऽचोचयोस्तथा ।
 जिह्वास्थाने लघात्तं सु अये स्त्रेहांश्च तनुभिः ।
 फलं वै चिन्तयेद्योगी ततः सम्बद्धते सुख्ती ॥ ४५ ॥
 चये कुष्ठे सकौलामे धारयेत्कर्व्यसात्त्विकी' ।
 यस्मिन् यस्मिन् रजो देशे तस्मिन् युक्तो विनिहिंगेत् ॥ ४६ ॥
 योगोत्पन्नस्य विप्रस्थ इदं कुर्याच्चिकित्सितं ।
 वंशकौलेन मूर्ढनं धारयानस्य ताङ्गेत् ।
 मूर्ढिं कोलं प्रतिलाप्य काष्ठकाष्ठेन ताङ्गेत् ॥ ४७ ॥
 भयभीतस्य सा संज्ञा ततः प्रायामित्यन्ति ।
 अश्व या लुमसंज्ञस्य हस्ताभ्यां ततः धारयेत् ॥ ४८ ॥
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञा धारणा मूर्ढिं धारयेत् ।
 चिन्धमलब्धं सुख्तीत ततः सम्बद्धते सुख्ती ॥ ४९ ॥
 अमानुषेण सत्त्वेन यदा वृद्धति योगित् ।
 दिवच्च पृथिवीचैव वायुमन्तिच्च धारयेत् ॥ ५० ॥
 प्राणायामेन तत्सर्वं दशमानं वशीभवेत् ।
 अथापि प्रविशेहं ततस्तं प्रतिवेधयेत् ॥ ५१ ॥
 ततः संसाभ्य योगेन धारयानस्य मूर्ढनि ।
 प्राणायामामिना दद्य तत्सर्वं विलयं वजेत् ॥ ५२ ॥
 लाक्ष्यसर्वपराधन्तु धारयेदद्योदरे ।

महो जनस्तुपः सत्यं छदि कला तु धारयेत् ॥ ५३ ॥
 विषष्ट तु फलं पीला विश्वां धारयेत् ।
 सर्वतः सनया शृणु लता मनसि धारयेत् ॥ ५४ ॥
 छदि कला समुद्राच तथा सर्वास्त देवताः ।
 सहस्रे बटानाम् गुक्तः आयोत योगवित् ॥ ५५ ॥
 उदके कण्ठमाचे तु धारणा लूर्णि धारयेत् ।
 प्रतिश्रीतो विद्याविष्टो धारयेत् सर्वमात्रिकौ ॥ ५६ ॥
 शोषोऽक्षेपचपुटकौः पिवेहल्लोकसृजिकाः ।
 चिकित्सितविधिर्द्वयं विश्रुतो योगनिर्धितः ॥ ५७ ॥
 अथातस्तु समावेन योगद्वेषे देतुना ।
 द्रुतो लक्षणं विदि विषष्ट कथयेत् क्लित् ॥ ५८ ॥
 अथापि कथयेत्तोऽत्तिज्ञानं प्रकौयते ।
 तत्त्वात् प्रष्टनिष्ठ्येगत्य न वक्तव्या कथचन ॥ ५९ ॥
 सत्यं तत्त्वारोग्यमलीलुपत्वं
 वर्णप्रभा सुखरसोन्यता च ।
 गन्धः हुभी भूतपुरीषमत्यं
 योगप्रहृतिः प्रश्नमा शरीरे ॥ ६० ॥
 आत्मानं पृथिवौद्वैय व्यवसन्तीं यदि पश्यति ।
 कल्पान्तं विष्टते चैव विद्यात् सिद्धिसुपस्थितां ॥ ६१ ॥
 इति श्रीमहामुराणे वाङ्मोक्षे पाशुपतयोगो
 नामैकादयोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

—००—

योगीपरमार्थः ।

कृत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवच्छामि उपसर्गीं यथा तथा ।

प्रादुर्भवति ये दोषा इष्टतत्त्वस्य देहिनः ॥ १ ॥

मातुष्वान् विविधान् कामान् कामयेत् ज्ञातुं स्त्रियः ।

विद्यादानकलचैव उपस्थृष्ट्या योगवित् ॥ २ ॥

अग्निडीप्तं इविष्ठ्यामेतत् प्राचतन्त्रतथा ।

मायाकर्म्म धर्मं स्वर्गं सुपस्थृष्ट्यु काञ्चन्ति ॥ ३ ॥

एष ज्ञानसु शुद्धरु शोऽविद्यावशमाप्तः ।

उपस्थृष्ट्यु जानोयात् बुद्धा चैव विसर्जयेत् ।

नित्यं लक्ष्यपरो शुद्ध उपसर्गात् प्रसुच्यते ॥ ४ ॥

जितप्रलयपर्वत्यस्य जितज्ञासुख्य देहिनः ।

उपसर्गाः प्रवर्त्त्ये सात्त्वराजसतामसाः ॥ ५ ॥

प्रतिभास्यये चैव देवानाचैव दर्शनं ।

क्षमावर्त्तं च इत्येते लिङ्गिलज्ञणसंज्ञिताः ॥ ६ ॥

विद्याकार्यं तथा शिल्पं सर्ववाचाहृतानि तु ।

विद्यार्थीयोपतिष्ठति प्रभावस्त्रैव लक्षणं ॥ ७ ॥

शृणुति शब्दान् वीतव्यान् योजनानां भासादपि ।

सर्वज्ञय विविज्ञु योगी चोचात्तवद्वयेत् ॥ ८ ॥

यज्ञरात्रसुगम्यवर्णान् वौकृत दिव्यमातुष्वान् ।

विज्ञि तांस्य महायोगी उपसर्गस्य लक्षणं ॥ ९ ॥

देवदानवगम्भीरान् कहरीचापि तथा पितृन् ।
 प्रेक्षते सर्वतक्षैव उमसन्तं विनिहिंश्चित् ॥ १० ॥
 भग्नेण भास्यते योगी चीदामानोऽन्तरालना ।
 भग्नेण भान्तदुच्छु ज्ञाने सर्वं प्रणश्यति ॥ ११ ॥
 वाच्ची नाशयते चित्तं चीदामानोऽन्तरालना ।
 वस्त्रान्तवुद्देश्यु सर्वं ज्ञानं प्रणश्यति ॥ १२ ॥
 प्राप्त्यं गमना शक्तिं पठन् वा कम्बलं तथा ।
 ततस्यु परमं ब्रह्म जिप्रमेवामुचित्येत् ॥ १३ ॥
 तस्माच्चैवामनो दीप्तास्त्रूपलार्गीकुपस्थितान् ।
 परित्यजेत भिधाकी वदीच्छेत् सिद्धिभाक्षणः ॥ १४ ॥
 अवयो देवगम्भीर्य वद्वीरगमदासुराः ।
 उपसर्गेषु संयुक्ता आवर्त्तते मुनः मुनः ॥ १५ ॥
 तस्माद्युक्तः सदा योगी संघातादो जितेन्द्रियः ।
 तथा मुमः सुख्येषु धारणां भूषिं धारयेत् ॥ १६ ॥
 ततस्यु योगयुक्तस्य जितनिद्रस्य बोगिनः ।
 उपसर्गाः मुनवाच्ये जायन्ते प्राणसंज्ञकाः ॥ १७ ॥
 दृष्टिर्दीर्घारयेक्ष्यां ततशापो ज्ञानन्तरं ।
 ततोऽनिष्टैव सर्वं दामाकाशं मन एव च ॥ १८ ॥
 ततः परां मुनवृहिं धारयेद्यक्षतो यती ।
 सिद्धीनाच्चैव लिङ्गानि हृषा हृषा परित्यजेत् ॥ १९ ॥
 दृष्टौ धारयमाच्य भवी चूजा प्रवर्तते ।
 अपोधारयमाच्य आपः सूजा भवन्ति चिः ।
 दीता इसाः प्रवर्त्तनो सूजा द्वमृतसविभाः ॥ २० ॥

तेजोधारयमानस्य तेजः सूक्ष्मं प्रवर्तते ।
 आज्ञानं मन्त्रते तेजस्तद्वावमनुपश्चति ॥ २१ ॥
 आज्ञानं मन्त्रते वायुं वायुवन्मण्डलं प्रभी ।
 आकाशं धारयमानस्य व्योमं सूक्ष्मं प्रवर्तते ॥ २२ ॥
 पश्चते भग्नसं सूक्ष्मं चोषयासा प्रवर्तते ।
 आज्ञानं मन्त्रते नित्यं वायुः सूक्ष्मः प्रवर्तते ॥ २३ ॥
 तथा भनोधारयतो भनः सूक्ष्मं प्रवर्तते ।
 भनसा सर्वभूतानां भनस्तु विश्वते हि सः ।
 बुद्धा कुडि' यदा युज्ञेत् तदा विज्ञाय बुद्धते ॥ २४ ॥
 एतानि सत्त सूक्ष्माणि विदिल्वा वस्तु वीगवित् ।
 परिलज्जति भेदावी स बुद्धा परमं वजेत् ॥ २५ ॥
 यज्ञिन् यज्ञिं च संबुद्धो भूत ऐश्वर्यकाच्छणे ।
 तवैष सूक्ष्मं भजते तेनैव प्रविनश्चति ॥ २६ ॥
 तस्मादिदिल्वा सूक्ष्माणि संश्लानि परस्तरं ।
 परिलज्जति दो बुद्धा स परं प्राप्नुद्वाहिजः ॥ २७ ॥
 हृष्णते हि महाभानं क्षषयो दिव्यचृष्टयः ।
 संश्लानः सूक्ष्मावेषु ते दोषास्तेषु संज्ञिताः ॥ २८ ॥
 तस्मात् निश्वः कार्यः सूक्ष्मेचिह्नं कदाचन ।
 ऐश्वर्याज्ञायते रात्री विशारं वृष्टं चोचते ॥ २९ ॥
 विदिल्वा सत्त सूक्ष्माणि प्रदृशस्तु महेश्वरं ।
 प्रधानं विनिवीगज्जः परं ब्रह्मादिगच्छति ॥ ३० ॥
 सर्वज्ञता व्यस्तिरनादिवोधः
 स्ततन्त्रता नित्यमनुपश्चति ।

अनन्ताग्रक्षित विभोविच्छाः

मङ् गुरुहानि भवेत्तरस्य ॥ ३१ ॥

नित्यं ब्रह्मधनो युक्तः^(१) उपसर्वः प्रभुचते ।

जितशासुपसर्वस्य जितराग्रस्य योगिनः ।

एका वहिः यरीरेत्थिन् धारणा सर्वकानिकी ॥ ३२ ॥

पिशेषद्वा दिक्षो युक्तो वच वत्ताप्यवेष्टनः ।

भूतान्यादिगते वापि क्षैतिक्षयापि कम्पयेत् ॥ ३३ ॥

एतद्या प्रविशेद्वदेहं हित्वा देहं पुनर्विहृ ।

मनोद्वारं हि योगानामादिवच्च विनिहितेत् ॥ ३४ ॥

आदामादिकिशाशान्तु आदित्य इति चोचते ।

एतेन विधिना योगी विरक्तः स्वत्वावज्ञतः ।

प्रकृतिं समतिक्रम्य वद्वत्सोत्रो महोयते ॥ ३५ ॥

ऐष्वर्यशुश्रासनात् वद्वाभूतनुतं प्रभुं ।

देवस्थानेनु सर्वे तु सर्वतस्तु निवर्त्तते ॥ ३६ ॥

पैशाचेन पिशाचाण राजसेन च राजसान् ।

नाम्बव्येष्य च गम्बव्यान् कोषिरेण कुवेरजान् ॥ ३७ ॥

इन्द्रमैन्द्रे च लालेन सोम्यं सोम्येन चैव चिः ।

प्रजापतिं तथा चैव प्राजापल्लेन साधयेत् ॥ ३८ ॥

ब्राह्म' ब्राह्मेन चाप्येवमुपामन्त्रयते प्रभु' ।

तत्र सलस्तु उच्चत्तस्त्राच्छास्त्रं प्रवक्त्तीते ॥ ३८ ॥

नित्यं ब्रह्मपरोऽप्युत्ता: स्थानान्ये तानि वै ल्यजेत् ।

असञ्ज्ञमानः स्थानेषु दिजः सर्वंगतो भवेत् ॥ ४० ॥

इति ब्रौमहापुराणे वायुप्रोक्ते योगोपसर्गं निष्पत्तं

नाम हादशोऽध्यायः ।

—

अथ चयोदशीउष्णायः ।

—०००@०००—

योगैश्वर्याणि ।

बाहुरवाच । अत जहौं प्रवक्षामि रित्युष्णगुणविद्वरं ।
 येन योगविशेषेण सर्वलोकान्तिकमेत् ॥ १ ॥
 तजाष्टगुणमैश्वर्यं योगिनां समुदाहृतं ।
 तत्सर्वं क्रमयोगेन उच्यमानं लिङोधत ॥ २ ॥
 अथिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च ।
 पात्राम्यचैव सर्वं त्रिग्रिवचैव सर्वतः ॥ ३ ॥
 वशिल्बभव सर्वं च यत्र कामावसाविता ।
 तत्त्वापि विविधं ज्ञेयमैश्वर्यं सर्वं कामिकां ॥ ४ ॥
 वायव्यं निरवयवं सूक्ष्मचैव प्रवर्तते ।
 साधव्यं नाम तत्त्वां पञ्चभूताकां च्छ्रुतं ॥ ५ ॥
 निरवयं तत्त्वा नाम पञ्चभूताकां च्छ्रुतं ।
 इन्द्रियाणि मनचैव बुद्धशङ्खारवै च्छ्रुतं ॥ ६ ॥
 तत्त्वं सूक्ष्मप्रवृत्तन्तु पञ्चभूताकां पुनः ।
 इन्द्रियाणि मनचैव बुद्धशङ्खारसंज्ञितं ॥ ७ ॥
 तत्त्वा सर्वं भयचैव आवक्षा च्छातिरिव च ।
 संशोध एवं लिविधः सूक्ष्मचैव प्रवर्तते ॥ ८ ॥
 पुनरष्टगुणस्यापि तेष्वेवाद प्रवर्तते ।
 तत्त्वं कृपं प्रवक्षामि यथाह भगवान् प्रभुः ॥ ९ ॥

वैलोक्ये सर्वभूतेषु जीवस्यानिवतः स्मृतः ।
 अणिमा च वथाव्यत्तं सर्वं तच प्रतिष्ठितं ॥ १० ॥
 वैलोक्ये सर्वभूतानां दुष्टाप्य समुदाहृतं ।
 तथापि भवति प्राप्य प्रथमं योगिनां वलात् ॥ ११ ॥
 क्षम्बनं ग्रुवनं योगे रूपमस्य सदा भवत् ।
 धीमगं सर्वभूतेषु हितीयं तत्पदं स्मृतं ॥ १२ ॥
 वैलोक्ये सर्वभूतानां मासिः प्राकास्यमेव च ।
 महिमा चापि यो यज्ञांस्तृतीयो योग ३ चते ॥ १३ ॥
 वैलोक्ये सर्वभूतेषु वैलोक्यमगमं स्मृतं ।
 प्रकामान् विषयान् सुख्लोनं च प्रतिष्ठतः क्वचित् ।
 वैलोक्ये सर्वभूतानां सुखदुःखं प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥
 इग्नो भवति सर्वं च प्रविभागेन योगविद् ।
 वस्थानि चैव भूतानि वैलोक्ये सचराचरे ।
 भवन्ति सर्वकार्यं पु इच्छती न भवन्ति च ॥ १५ ॥
 यत्र कामायसायिल्ल वैलोक्ये सचराचरे ।
 इच्छया चेन्द्रियाणि स्मृत्यन्वितं न भवन्ति च ॥ १६ ॥
 अच्छः स्थर्यो रसी गन्धो रूपचेष्ट मनस्तथा ।
 प्रवर्त्तते इस चेष्टातो न भवन्ति तथेच्छया ॥ १७ ॥
 न जायते न खियते भिद्यते न च छिद्यते ।
 न दृश्यते न सुश्यते होयते न च लिप्यते ॥ १८ ॥
 न चौयते न चरति न खियति कदाचन ।
 कियते चैव सर्वञ्च तथा विक्रियते न च ॥ १९ ॥
 अगम्यरसरूपसु स्थर्यं शब्दसिद्धिंतः ।

अवयौ श्वावरस्यैव तद्वा वर्णस्य कहिंचित् ॥ २० ॥
 सुक्लेष्य विषयोऽयैव विषयैर्च युज्यते ।
 ज्ञात्वा तु परमं सूक्ष्मं सूक्ष्मलाभापवर्गमः ॥ २१ ॥
 आपकस्मापवर्गार्थं व्यापित्वात् मुखः सूतः ।
 मुखः सूक्ष्मभावात् ऐश्वर्यै परतः छितः ॥ २२ ॥
 शुष्णान्तरन्तु ऐश्वर्यै सर्वतः सूक्ष्म उच्यते ।
 ऐश्वर्यमप्रतिष्ठाति प्राप्य योगमनुभुतम् ।
 अपवर्गं ततो गच्छेत् सूक्ष्मं परमं पदं ॥ २३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वामप्रीते शीगैखर्याणि
 नाम चशीद्वयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्हशोऽध्यायः ।

—४०६—

पाञ्चपतयोगः ।

वाशुरुवाच । न चैवमागती आनाद्वागात् कर्म समाचरेत् ।
राजसन्कामस वापि भक्ता तचैव गुच्छते ॥ १ ॥
तथा सुकृतकर्मा तु फलं स्वर्गं समञ्जुते ।
तथात् खानात् पुनर्खट्टी भानुचमदुपचते ॥ २ ॥
तथाद् ब्रह्म परं सूक्ष्मं ब्रह्म ग्राहतसुचते ।
ब्रह्म एव हि सेवेत ग्राहैव परमं सुखं ॥ ३ ॥
परिवर्मस्तु ब्रह्मानां महतर्थिन वर्तते ।
भूयो भ्रत्युवर्णं याति तथान् मोजः परं सुखं ॥ ४ ॥
अथ वै ध्यानसंयुक्तो ब्रह्मवज्रपदाद्यः ।
न स खाद् व्यापितुं ग्रक्तो मन्त्रन्तरशतैरपि ॥ ५ ॥
इहा तु पुरुषं दिव्यं विष्वास्यं विष्वरूपिणं ।
विष्वपादशिरोधोवं विष्वेषं विष्वभावनं ।
विष्वगन्धं विष्वमाल्यं विष्वास्वरघरं प्रभुं ॥ ६ ॥
गोभिर्मही संयतते पतित्रिण
महाक्षानं परममतिं वरेण्यं ।
कथिं पुराणमदुशासितारं
सूक्ष्माच सूक्ष्मं महतो महान् ।

योगेन पश्यन्ति न च चुषा तं
 निरन्दित्यं पुरुषं वक्षमवर्णं ॥ ७ ॥
 अस्तित्विनं पुरुषं वक्षमवर्णं
 सहित्विनं गिर्गुणं चेतनस्तु ।
 नित्यं सदा सर्वं गतं तु शोचं
 पश्यन्ति युत्था आचकं प्रकाशं ॥ ८ ॥
 तद्वावित्स्तेजसा दीप्यमानः
 अपाचिपादोदरपार्वजिह्वः ।
 अतीन्द्रियोऽस्यापि सुसूक्ष्म एकः
 पश्यत्वच्छ्रुः स श्रोत्यकर्णः ॥ ९ ॥
 लालाक्ष्यवृहं न च बुद्धिरस्ति
 स वेद चर्त्वां न च वेदवेदः ।
 तमाहुरथम् पुरुषं महान्
 सचेतनं सर्वं गतं सुसूक्ष्मः ॥ १० ॥
 तमाहुसुनयः सर्वे लोके प्रसवधर्मिशीः ।
 शत्रुतिं सर्वभूतानां युक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥ ११ ॥
 सर्वतः पाणिपादानां सर्वतोऽच्छिमिरोमुखः ।
 सर्वतः श्रुतिमालोके सर्वमाहत्य तिष्ठति ॥ १२ ॥
 युक्ता योगेन चेत्यानं सर्वतया सनातनं ।
 पुरुषं सर्वभूतानां तस्मादगाता न सुश्ऱृते ॥ १३ ॥
 भूतानानं महामानं परमाकानमवद्ये ।
 सर्वांमानं परं ब्रह्म तदै ध्यात्वा न सुश्ऱृति ॥ १४ ॥
 यद्यनो हि यदा याज्ञो विचरत् सर्वमूर्तिषु ।

शुदि नेते तथाभ्वे च तथात् शुद्ध उच्चते ।
 अद्य चिन्मुतधर्मात् स विशेषैश्च कर्मभिः ॥ १५ ॥
 ततस्तु ब्रह्म योन्या वै शुक्रशोणितसंयुतं ।
 औषुभासप्रयोगेण जायते हि पुनः पुनः ॥ १६ ॥
 ततस्तु गर्भकाले तु कलनं नाम जायते ।
 कालेन कलनस्तापि बुद्धुद्वय प्रजायते ॥ १७ ॥
 स्तृपिण्डस्तु यथा अक्ले चक्रवत्सेन पौडितः ।
 इदाभ्यां क्रियमानस्तु विश्वलभ्युपगच्छति ॥ १८ ॥
 यवमालाखिसंयुक्तो वायुना समुदीरितः ।
 जायते मातुयस्तत्र यथा रूपं तथा मनः ॥ १९ ॥
 वायुः सम्भवते तेषां वातात् सञ्चायते जलं ।
 जलाक्षयवति प्राणः प्राणाच्छुक्रं विवर्हते ॥ २० ॥
 रजमागास्यवस्त्रिं ग्राह्यकमागाचतुर्दश ।
 भागतोऽविपलाङ्गात् ततो गर्भं निष्वते ॥ २१ ॥
 ततस्तु गर्भसंयुक्तः पश्चभिर्वायुभिर्वतः ।
 पितुः शरौरात् प्रत्यक्षरूपसम्बोपजायते ॥ २२ ॥
 ततोऽस्य मातुराङ्गारात् पीतखोङ्गप्रवेशितं ।
 नाभिः स्त्रीतःप्रवेशेन प्राणाधारो हि देहिना ॥ २३ ॥
 जवमासान् परिक्लितः संवेष्टितश्चिरोधरः ।
 चेष्टितः सर्वगालैश्च अपर्यावकमागतः ।
 जवमासोवितचैव योनिच्छ्राद्वाद्यात्मुखः ॥ २४ ॥
 ततस्तु कर्मभिः पायैर्निरर्थं प्रतिपद्यते ।
 असिष्टत्वनचैव यात्रासीच्छेदभेदयोः ॥ २५ ॥

तच्च निर्भीक्ष्मनस्यैव तथा शोणितभीक्ष्मनं ।
 एतास्तु यातना औराः कुम्भीपाकास्तुःसहाः ॥ २६ ॥
 यथा छापस्तु विच्छिन्नाः स्वरूपस्तुपयान्ति वै ।
 तच्चाच्छिन्नाच्च भिन्नाच्च यातनास्यानमागताः ॥ २७ ॥
 एवं जीवस्तु तैः पापैस्त्राम्यमानः स्वर्वं कृतैः ।
 प्राप्नुयात् कर्मभिद्दुःखं शेषं वा यदि चितरं ॥ २८ ॥
 एकेनैव तु गत्तव्यं सर्वेषांस्तुमिविश्वनं ।
 एकेनैव च भीक्ष्मन्यं तच्चात् सुखतमाचरेत् ॥ २९ ॥
 एवं द्विन् पश्यितं विद्वच्छृणुतमहुगच्छति ।
 यद्भेदं छातं कर्म तदेनमनुगच्छति ॥ ३० ॥
 ते नित्यं यमविषये विभिन्नदेहाः
 क्रोशन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगैः ।
 शुचन्ते परिशतवेदनाश्वरौराः
 वहौभिः सुखमध्यायातनाभिः ॥ ३१ ॥
 कर्मणा मनसा याचा यद्भौष्टं निषेष्वते ।
 तत्प्रसङ्ग इरेत् पापं तच्चात् सुखतमाचरेत् ॥ ३२ ॥
 वाहृग् जातानि पापानि पूर्व्यं कर्माणि इच्छनः ।
 संसारस्तामसं ताहृक् यद्विधं प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥
 मातुर्यम्यहमादच्च पशुभावाश्चयो भवेत् ।
 शुगत्वात् पश्यिमावन्तु तच्चाच्चैव सरौस्यः ॥ ३४ ॥
 सरौस्यपत्त्वाऽच्छवि ल्यावरत्वं संशयः ।
 ल्यावरत्वं मुनः प्राप्तो यावदुक्षियते नरः ।
 कुक्षालचक्रवद्वास्तस्तच्चैव परिकौतिंतः ॥ ३५ ॥

श्रूतेवं हि मनुष्यादिः संसारे स्थावरामसके ।
 विज्ञेयस्तामसो नाम तचैव परिवर्त्तते ॥ ३६ ॥
 सात्त्विकाखापि संसारी ब्रह्मादिः परिकौत्तिः ।
 पिशाचान्तः स विज्ञेयः स्वर्गस्थानेषु देहिनां ॥ ३७ ॥
 ज्ञात्वे तु केवलं सत्त्वं स्थावरे केवलं तमः ।
 चतुर्दशानां स्थानानां सध्ये विष्ट्रियते रजः ।
 मर्थसु किञ्चित्मानेषु वेदनात्तं स्य देहिनः ॥ ३८ ॥
 ततस्तु परमं वद्ध कर्यं विषः आरिष्यति ।
 संस्कारात् पूर्वधर्मस्था भावनायां प्रत्येकितः ।
 मानुष्यं भजते नित्यं तत्त्वाद्वित्यं समादर्शित् ॥ ३९ ॥

 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीत्ये पादपत्रस्त्रीगो
 नाम चतुर्दशीश्वायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

पाञ्चपत्रीगः ।

वाशुरवाच । चतुर्हृषिविधं ज्ञितत् बुद्धा संसारमण्डले ।
तदा समारभेत् कर्म संसारभयपीडितः ॥ १ ॥
ततः अरति संसारज्ञेण परिवक्षितः ।
तस्मात् सततं दुक्तो ध्यानतत्परयुक्तकः ।
तदा समारभेदवोगं यथाकालानं स पश्यति ॥ २ ॥
एव आद्यः परं क्षीतिरेव चेतुरनुकूलः ।
विहृष्टो ज्ञेय भूतानां न सम्प्रेदय ग्रासतः ॥ ३ ॥
तदेवं चेतुमाकालं अस्मिं वै विश्वतोऽसुखं ।
हृदिस्थं सर्वभूतानामुपासीत विधानविद् ॥ ४ ॥
हृत्वादावाहुतीः सम्यक् शुचिस्ताहतमानसः ।
चैवानरं हृदिस्थन्तु वयावदत्पूर्व्यगः ।
अपः पूर्वी सकृत् प्राश्न तुष्णीं भूत्वा उपासते ॥ ५ ॥
प्राश्नायेति ततस्तस्य प्रथमा ज्ञाहुतिः अृता ।
अपानाय दितीया तु समानायेति चापरा ॥ ६ ॥
उदानाय चतुर्वीति ध्यानायेति च पञ्चमी ।
स्वाहाकारैः परं हृत्वा शिखं भुज्जीत कामतः ।
अपः एवं सकृत् प्राश्न चण्डस्य हृदये स्फूर्णेत् ॥ ७ ॥

श्रीप्राणानां यत्पिरस्याका रुद्रो चाका विशान्तकः ।
 स रुद्रो चाकनः प्राणा एवमास्यायेत् खयं ॥ ८ ॥
 त्वं देवानामपि ज्वेष्ट उपस्थितुरी वधा ।
 मृत्युज्ञोऽसि त्वमस्यभ्यं भद्रमेतहुतं हविः ॥ ९ ॥
 एवं हृदयमालभ्य पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।
 विचाव्य दक्षिणं पाणिं नाभिं वै पाणिना सुश्रेष्ठ ।
 ततः पुनरुपस्थृत्य चाकानमभिसंसूचेत् ॥ १० ॥
 अक्षिणी नासिका चोते हृदयं गिर एव च ।
 हावाकानावुभावितो पाणापानावुदाङ्गतो ॥ ११ ॥
 तथोः प्राणीऽल्लराकास्य वाञ्छोऽपानोऽस्तु उच्चते ।
 अत्र प्राणस्थायापानं मुत्युर्लीवितमेव च ॥ १२ ॥
 अत्र ब्रह्म च विज्ञेयं प्रजाना प्रसवस्त्राणा ।
 अवाहृतानि जायन्ते स्थितिरवेन चेष्टते ।
 वर्हिन्ते तिन भूतानि तस्माद्बन्तुरुच्यते ॥ १३ ॥
 तदेवाम्नो इतं चत्रं सुन्नते देवदानवाः ।
 गन्धव्यवरचार्यासि पिण्डाचाकाशमेव चिद् ॥ १४ ॥

—

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीते पाण्डुपतयोगी
 नाम पञ्चदशीऽध्यायः ।

अथ शोङ्गोऽध्यायः ।

—०००@०००—

श्रीचाचारलक्षणं ।

युक्तवाच । अत लक्ष्मी प्रवक्ष्यामि श्रीचाचारस्य लक्षणं ।
 यदनुष्ठाय श्रावका प्रेत्य स्वर्णं हि चाप्नुयात् ॥ १ ॥
 उद्कार्थीं तु श्रीचाना सुनीनासुक्तमं पदं ।
 यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात् सुनिचर्चावसौहति ॥ २ ॥
 मानावमानौ द्वावेतौ तावेवाहुर्विष्यामुते ।
 अवमानं विश्रन्तव भानक्षमृतसुच्छते ॥ ३ ॥
 यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात् सुनिचर्चावसौहति ।
 गुरोः पितृहिते युक्तः स तु संवक्तरं बसेत् ॥ ४ ॥
 नियमिष्वप्रमत्तस्य यनेषु च सदा भवेत् ।
 प्राप्यानुज्ञान्ततर्चेव ज्ञानागमसुक्तमं ।
 अविरीषेन धर्मस्य विचरेत् पूर्विष्वमिमां ॥ ५ ॥
 चक्षुःपूतं वजेन्नार्गं वस्त्रपूतं जलं पिवेत् ।
 सत्यपूर्ता बदेष्वाणीमिति धर्मोन्यासमं ॥ ६ ॥
 आतिथ्यं आदद्यज्ञेषु न गच्छेद्योगवित् क्वचित् ।
 एव ज्ञातिं सक्तो योगी भवेदिति विचारता ॥ ७ ॥
 वक्त्रौ विघ्नमि व्यक्तारे सर्वचिन् सुक्तवज्जने ।
 विचरेत्वातिमान् योगी न तु तेष्व नित्यम् ॥ ८ ॥
 यदैवमवमत्तते वद्या परिभवन्ति च ।

शुक्लस्त्रिया चरेद्वैचं सतां धर्ममदूषयन् ॥ ६ ॥
 भैच्चं चरेद्वृहस्तेषु यथाचारस्तद्वैषु च ।
 केठा तु परमा चेद्वृहस्तिरस्त्रीपदिष्टते ॥ १० ॥
 अत जईं गृहस्तेषु शालीनेषु चरेद्वृहिनः ।
 गृहधानेषु दानेषु शोभिषेषु महामसु ॥ ११ ॥
 अत जईं पुनश्चापि अदुष्टपतितेषु च ।
 भैच्चर्चर्या विवर्णेषु जपन्ना गृहस्तिरस्ते ॥ १२ ॥
 भैच्चं यवाशु तक्कं वा पथो यावकमैव च ।
 फलामूलं विषक्कं वा पिष्ठाकं शक्तितोषि वा ॥ १३ ॥
 इत्येते वै मया प्रीत्ता योगिना सिद्धिवैनाः ।
 आद्वारास्तेषु सिद्धेषु चेष्टं भैच्चमिति सृतं ॥ १४ ॥
 अच्छिन्दुं वा कुशाचिष मासे मासे समश्रुते ।
 न्यायती यस्तु भिन्नेत स पूर्वोल्लाहिष्यते ॥ १५ ॥
 योगिनाच्चैव सर्वेषां चेष्टाचान्द्रायणं चृतं ।
 एकं हे चौणि चत्वारि शक्तितो वा समाचरेत् ॥ १६ ॥
 अस्तेवं नद्वाचर्यच्च अस्तोभस्त्याग एव च ।
 ब्रतानि चैव भिन्नूचामहिंसा परमार्थिता ॥ १७ ॥
 अक्रोधो शुक्लशुच्चूपा योजमाहारलाघवं ।
 निल्यं स्वाध्याय इत्येते नियमाः परिकौचित्ताः ॥ १८ ॥
 बीजयोगिनिर्गुणवपुर्वदः कर्मभिरेव च ।
 यथा हिप इवाहस्ये मनुष्याशां विधोयते ॥ १९ ॥
 प्राप्यते वाचिरादेवाहुयेनेव निवारितः ।
 एवं ज्ञानेन शुद्धेन दृश्योजो शक्त्यापः ॥ २० ॥

विमुक्ताश्वसः ग्राह्णोऽसौ सुना उल्लभिष्वीयते ।

वेदैसुखाः सर्वयज्ञक्रियास्तु

यज्ञे जप्त्वा ज्ञानिनामाहुरथं ।

ज्ञानावरानं सहरात्त्वधेष्टं

तच्छिन् प्राप्ते ग्राह्णतस्योपलक्षिः ॥ २१ ॥

दमः यमः सत्यमक्षयत्वं

नौनस्तु भूतेष्वलिङ्गेष्ववार्त्तं ।

प्रतीनिदियज्ञानमिदं तदार्थं^(१)

प्राहुस्त्राणा ज्ञानविशुद्धस्त्राणः ॥ २२ ॥

समाहितो ग्राह्णपरोऽग्रमादौ

सुविस्तु वैवाक्तरतिजितेन्द्रियः ।

समाप्तुयोगमिदं ग्राहादियो-

ग्रहर्थ्यवै वसनिनिद्वितामस्तः ॥ २३ ॥

इति श्रीभगवानुरागे वायुश्रीके श्रीचाचारत्त्वर्थं नाम
शोऽशोऽध्यावः ।

१. अपि सदन्ते ज्ञानावादत्त्वेषोऽपादा उपवासोऽप्य पापः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

परमाचमप्राप्तिकथनं ।

यावुहवाच । आचमन्यमुत्सन्ध्या प्राप्तस्तु परमाचमं ।
 अतः संबारस्थाने प्राप्त्य ज्ञानमनुक्तम् ॥ १ ॥
 अगुज्ञाप्य गुरुचैव विचरेत् एविष्वीभिर्माँ ।
 सारभूतसुपासीत ज्ञानं यज्ञेयसाधकं ॥ २ ॥
 इहं ज्ञानमिदं ज्ञेयमिति वस्तुषितवरेत् ।
 अपि कल्पसहस्राशुचैव ज्ञेयमवाप्नयात् ॥ ३ ॥
 त्यक्तासङ्गो जितकोऽधो लघुःहारो जितेन्द्रियः ।
 पिधाय बुद्ध्या हाराच्च धाराने छोर्वं मनो दधेत् ॥ ४ ॥
 गूण्येवावकाशेषु गुणासु च वने तथा ।
 नहींनां पुर्जिने चैव नित्यं युक्तः सदा भवेत् ॥ ५ ॥
 यावदेहः कर्मदेहस्त्र मनोदेहस्त्र ते लघः ।
 यस्तैते नियता दण्डाः स चिदण्डी अवस्थितः ॥ ६ ॥
 अवस्थिती ध्यानरतिजितेन्द्रियः ।
 एवमाश्वभे हित्य च अर्थाणी उभे ।
 इहं शरीरं प्रविमुच्य शास्त्रातो
 न जायते म्लियते वा कदाचित् ॥ ७ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोते परमाचमप्राप्तिकथनं
 नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

चायाहादशोऽध्यायः ।

—०००—

यतिप्रायविच्छिन्निः ।

प्रायस्तु वाच । अत जावं प्रवच्यामि यतीनामिह निश्चयं ।

प्रायविच्छानि तच्चेन यान्वकामङ्गलानि तु ।

अथ कामङ्गते प्यात् च स्त्र्याधर्मविदो जनाः ॥ १ ॥

प्रापच्च लिङ्गिर्थं प्रोक्तं वास्त्रानः कायसम्भवं ।

सततं हि दिवा रात्रो येनेदं वस्त्रते जगत् ॥ २ ॥

न कष्टाचि न चाप्येष तिष्ठतीति परा चुतिः ।

ज्ञायमेव प्रदीप्तवन्तु आत्मप्रसू विधारत्वात् ॥ ३ ॥

भवेद्वौरोऽप्रमत्तस्तु योगो हि परमं वक्तं ।

न हि धीमात्मरं किञ्चित्परापामिह दृश्यते ।

तच्चाद्योगं प्रयंसन्ति धर्मयुक्ता मनौषिषः ॥ ४ ॥

अविद्या विद्यया तौल्वी प्राप्यैष्वर्यमनुक्तम् ।

हृषा परापरं धीराः परं गच्छन्ति तत्परं ॥ ५ ॥

व्रतानि यानि भित्त्वां तदैवोपव्रतानि च ।

एकैकापक्षमे तेवां प्रायविच्छं विधीयते ॥ ६ ॥

उपेत्य तु क्षियं कामात् प्रायविच्छं विनिर्दित्येत् ।

प्राणादामसमाप्तुकं क्षुयोष्यान्तपनं तथा ॥ ७ ॥

तत्तद्वरति निर्हेषं लक्ष्यत्वान्ते समाहितः ।

पुनरात्मसमागम्य चरेत्तिवृत्तिनिर्दितः ।

न मर्मयुक्तं वस्त्रं हिनस्त्रीति मनौषिषः ॥ ८ ॥

तथापि च न कर्त्तव्यः प्रसङ्गो ह्लेष दाशयः ।
 अहोरात्राधिकः कर्तिव्रास्त्यधर्मी इति श्रुतिः ॥ ८ ॥
 हिंसा ह्लेषा परा सुष्टा हैवतैसुनिभिर्स्तवा ।
 यदेतद्विष्णुं नाम प्राणा ल्लेते वह्निशराः ।
 स तस्य हरति प्राणान् यो यस्य हरते घनं ॥ ९ ॥
 एवं कल्पा स दुष्टाक्षा भिन्नज्ञातो वतात्म्युतः ।
 भूयो निवैदमापद्मरेत्तान्दायणं ज्ञतं ॥ १० ॥
 विधिना शास्त्रहृषेन संवक्तरभिति श्रुतिः ।
 ततः संवक्तरस्यान्ते भूयः प्रच्छीणकल्पायः ।
 भूयो निवैदमापद्मरेत्तिन्द्रिच्छुरतन्दितः ॥ ११ ॥
 अहिंसा सर्वभूतानां कर्मात्मा मनसा गिरा ।
 अकामादपि हिंसेत यदि भिन्नः पशुन् स्त्रियान् ।
 क्लच्छतिक्लच्छु शुब्दीति चान्द्रायणमत्तापि वा ॥ १२ ॥
 स्त्रान्देहिन्द्रियदौष्ट्यं ल्लात् लियं हड्डा यतियैदि ।
 तेन धारयितव्या वै प्राणादामास्तु बोहृश ॥ १३ ॥
 दिवा रक्तस्त्र विप्रस्य प्रायशित्तं विधीयते ।
 चिराचमुपवासस्य प्राणाद्यामश्यतं तथा ॥ १४ ॥
 रात्रौ रक्तः शुचिः चातो द्वादशैव तु धारत्ता ।
 प्राणाद्यामेन शुद्धाक्षा विरजा जायते दिजः ॥ १५ ॥
 एकान्नं सधु मांसं वा ह्यामश्याद्वृत्तयैव च ।
 अभीज्यानि यतौनाश्च प्रत्यक्षकवणानि च ॥ १६ ॥
 एकैकातिक्रमे तेषां प्रायशित्तं विधीयते ।
 प्राजापत्येन क्लच्छेण ततः पापात् प्रसुच्यते ॥ १७ ॥

व्यतिक्रमाच रे केविवाच्चनःकायसम्बवं ।
 सद्गः सह विनिश्चित्य यज्ञयुस्त्वमाचरेत् ॥ १८ ॥
 विश्ववृद्धिः समलोष्टकाच्चनः
 समस्तभूतेषु चरन् समाहितः ।
 स्थानं ध्रुवं शास्त्रतमव्यर्थं सतां
 परं स गत्वा न पुनर्हि जायते ॥ २० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोत्ते यतिप्रायविज्ञविधिना-
 माषादशोऽच्चायः ।

अथोनविंश्तीधायः ।

—०००—

अरिष्टानि ।

चासुरवाच । अत जडे प्रवक्षामि अरिष्टानि निर्वीधत ।

येन ज्ञानविग्रहेण सत्त्वं पश्यति चाकानः ॥ १ ॥

असम्भतौ भ्रुवच्छैव सोमज्ञायां महापर्थ ।

यो न पश्येत् नो जीवेत् संयत्तरात्पर ॥ २ ॥

भरस्मिवन्तमादित्यं रस्मिवन्तच पावकं ।

यः पश्येत् च जीवेत् मासादेकादग्नात्पर ॥ ३ ॥

बमेत्त्वं करीषं वा शुवर्णं रजतं तथा ।

प्रत्यजमव वा स्त्रे दद्यमासान् स जीवति ॥ ४ ॥

अथतः एषतो वापि खण्डः घस्य पदम्भवेत् ।

पांशुले कद्मे वापि सप्तमासान् स जीवति ॥ ५ ॥

काकः कपोतो बट्टी वा निलौयेवस्य मूर्हनि ।

क्रव्यादौ वा छुगः कश्चित् परमासाचातिवर्त्तते ॥ ६ ॥

बधेष्ठायसप्त्तीभिः पांशुवर्णेण वा मुनः ।

क्षायां वा विक्षतां पश्येचतुः पश्च न जीवति ॥ ७ ॥

अनन्ते वियुतं पश्येद् दक्षिणां दिग्माधितां ।

उदकेन्द्रधनुर्वापि चयो हीवा स जीवति ॥ ८ ॥

अस् वा यदि वाह्ये आकानं यो न पश्यति ।

अग्निरक्तथामानं मासाहूर्हं न जीवति ॥ ९ ॥

शब्दगन्धि भवेहातं वशागन्धि ज्ञायापि वा ।
 स्तुत्युक्तुपस्थितस्त्रय अहंभासं स जीवति ॥ १० ॥
 सम्भिको माक्तो यथा मर्णेण्यानानि कृत्वति ।
 अद्विः स्तुष्टो न शुष्टेष्व तस्य स्तुत्युक्तुपस्थितः ॥ ११ ॥
 ज्ञात्वानरव्युत्तेन रथेनाशान्तु दक्षिणां ।
 गायत्रय व्रजेत् स्तप्ते विद्यान् मृत्युक्तुपस्थितः ॥ १२ ॥
 कृष्णाभ्यरथरा यामा गायत्रौ वाय चाहन्ता ।
 यथाहेदक्षिणामाशां स्तप्ते सोपि न जीवति ॥ १३ ॥
 क्षिद्रं वासव कण्ठाच्च स्तप्ते यो विद्ययाचर ।
 भवत्वा अवचं इष्टा विद्यास्तुत्युक्तुपस्थितः ॥ १४ ॥
 आमस्तकतात्त्वाच्च स्तु निमज्जेत्यइक्षागरे ।
 इष्टा तु ताहयं स्तप्ते सद्य एव न जीवति ॥ १५ ॥
 भध्माङ्गारांच केशाच्च नदीं शृङ्खां भुजङ्गमान् ।
 पश्येद्यो दशरात्रन्तु न स जीवेत ताहयः ॥ १६ ॥
 क्षयैष विकटैर्यैष मुखयैर्यतायुषैः ।
 पावायैष्टाहयते स्तप्ते यः सद्यो न स जीवति ॥ १७ ॥
 स्तर्यैष्टये प्रत्यूषसि प्रत्याचं यस्त वै गिवा ।
 क्रोशन्तो सच्युक्ताभ्येति स गताशुभ्रवेचर ॥ १८ ॥
 यस्य वै ज्ञातमात्रस्य हृदयं पौडाते स्तर्य ।
 जायने दक्षाहर्यैष तं गताशुभ्रमादिग्रीष् ॥ १९ ॥
 भूयो भूयः व्यसेदयस्तु राजी वा यदि वा दिवा ।
 दीपगन्धस्तु नो वेत्ति विद्यान् स्तुत्युक्तुपस्थितः ॥ २० ॥
 राजी चेन्द्रायुधं पश्येद् दिवा नक्षत्रमण्डलं ।

परनेत्रेषु चाकानं न पश्यते स जीवति ॥ २१ ॥
 नेत्रमिकं व्यवेदस्य कण्ठे स्थानाच व्यस्थतः ।
 नासा च वका भवति स ज्ञेयो गतजीवितः ॥ २२ ॥
 वस्य जप्त्वा खरा जिह्वा पक्षभासच्च वै सुखे ।
 गणे चिपिटके रक्ते तस्य भृत्युरुपश्चितः ॥ २३ ॥
 मुखकिंगो च संघेव गायन् त्रुत्वं यो नरः ।
 याम्याग्नाभिसुखो गच्छित्तदन्तं तस्य जीवितं ॥ २४ ॥
 वस्य लिङ्हसमुहूताः व्येतस्वर्णपसङ्गिभाः ।
 खेदा भवति ल्लसकात्तस्य भृत्युरुपश्चितः ॥ २५ ॥
 उष्ट्रा वा रासभा वापि युताः स्त्रेऽरथेशभाः ।
 वस्य सोपि न जीवित दक्षिणाभिसुखो गतः ॥ २६ ॥
 ह चाच परमैरिषे एतद्दूषं परं भवेत् ।
 चोरं न शृणुयात् कर्णे ज्योतिर्लेचे न पश्यति ॥ २७ ॥
 ऋब्जे यो निपतेत् स्त्रेऽहारच्चास्य न विद्यते ।
 न चोक्षित्वा यः ऋब्जात्तदन्तं तस्य जीवितं ॥ २८ ॥
 जडीं च दृष्टिर्व च सम्पतिभा
 रता पुनः सम्परिवर्त्तमाना ।
 सुखस्य चोक्षा शविरा च नाभि-
 रत्युष्ममूलो विषमस्य एव ॥ २९ ॥
 दिवा वा घटि वा रात्रौ प्रत्यक्षं योऽभिहन्ते ।
 तं पश्यदेहं तन्तारं स इतद्दु न जीवति ॥ ३० ॥
 अग्निप्रवेशं कुरुते स्त्रान्ते वस्तु मानवः ।
 ऊर्तिं नोपलभेदापि तदन्तं तस्य जीवितं ॥ ३१ ॥

यस्तु प्रावरचं शक्ता^१ स्वतः पश्यति मानवः ।
 एतम् ज्ञानमपि स्वप्ने तस्म यस्तु वप्त्वितः ॥ ३२ ॥
 अरिष्टस्त्रिते देहे तस्मिन्काले उपागते ।
 व्यक्ता भयविवादश्च उद्गम्ये द्विमात्रः ॥ ३३ ॥
 प्राचीं वा वहि योदीर्थीं दिशं निष्क्रम्य वै शुचिः ।
 समितिसावरे देहे विविले जनवच्छिते ॥ ३४ ॥
 उद्गम्याः पाञ्चुखी वा खस्याः स्वाचान्त एव च ।
 स्वस्तिकोपनिदिष्ट नमस्त्वा महेश्वर ।
 समकायशिरोधीवभारवेदावलोकयेत् ॥ ३५ ॥
 यथा दीपो निवातस्मी नेत्राते सोपमा चूता ।
 प्रागुद्भूप्रवये देहे तस्माच्युज्जीत योगवित् ॥ ३६ ॥
 प्राणे च रसते नित्यं चक्षुषोः स्वर्णे तथा ।
 ज्योति भनसि चुम्बी च तथा वप्त्वसि भारवेत् ॥ ३७ ॥
 कालवर्णं विज्ञाय समूहस्तैरुप सर्वंशः ।
 दाहशाभास्त्र इत्येवं योगधारणसुच्यते ॥ ३८ ॥
 ग्रन्थमष्टयं वापि धारणा भूहि धारयेत् ।
 न तस्म धारणायोगादायुः सर्वं प्रवर्त्तते ॥ ३९ ॥
 ततस्त्रापूर्वयेहं शोकारेण समाहितः ।
 चक्षुषोऽहारमयो योगी न चरेत्तद्वरौ भवेत् ॥ ४० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अरिष्टानि नामीन-
 विंश्तीश्वायः ।

अथ विश्वोऽध्यातः ।

—०००—

ओकारप्रासिलचण् ।

वायुहवाच । अत ऊर्वं प्रवक्ष्यामि ओकारप्रासिलचण् ।

एष चिन्मात्रो विजेयो अच्छन्द्वाच सम्भवं ॥ १ ॥

पथमा वैद्युती मात्रा इतीया तामसी च्युता ।

हृतीया निरुणीयो विद्यानुमात्रामवरगामिनी ॥ २ ॥

गम्भर्दीति च विजेया गाय्यारक्षारसम्भवा ।

चिपीलिकासमस्यां प्रशुला भूर्द्वे लक्ष्यते ॥ ३ ॥

तथा प्रशुलमोद्धारं प्रतिनिर्वाति भूर्द्वनि ।

तथोद्धारमयो योगी हृत्वरे लक्षरी भवेत् ॥ ४ ॥

प्रणवी धनुः शरी च्छामा लक्ष्म तज्ज्ञस्युच्यते ।

अपमत्तेन चेदूषध्यं शरवत्तमयो भवेत् ॥ ५ ॥

ओमित्येवाचारं ग्रह्य गुहायां निहितं पदं ।

ओमित्येवत् त्वयो वेदाख्ययो ओकाख्ययोऽम्नयः ।

विष्णुकमात्मयस्त्वेते चहक्सामानि चनुंषि च ॥ ६ ॥

माचायाच चतुर्मुखु विजेयाः परमार्थतः ।

तत्र युताश यो योगी तस्य सालोक्यतां वजेत् ॥ ७ ॥

अकारस्वरं ज्ञेय उकारः कृहितः च्युतः ।

मकारद्वु मुतो ज्ञेयस्त्रिमात्र इति संज्ञितः ॥ ८ ॥

अकारस्वय भूस्त्रीक उकारो सुव लक्ष्यते ।

सव्यस्थनो मकारथ स्त्रीकथ विचौयते ॥ ८ ॥
 ओकारस्तु लयो लोकाः शिरस्तस्य चिपिष्टयं ।
 भुवनात्मा तरसस्य ब्राह्मणत्वदभुव्यते ॥ ९ ॥
 मात्रायदं रहस्योक्तो लग्नाकस्तु शिवं पदं ।
 एवस्यानविशेषेण तत्पदं समुपासते ॥ १० ॥
 तस्माद्वाग्नरतिनिश्चमात्रं हि तदचरं ।
 उपास्यं हि प्रथमे न शाश्वतं पदमिच्छता ॥ ११ ॥
 ऋस्वा तु प्रथमा मात्रा तसी दीर्घी त्वनल्लर्दं ।
 ततः द्रुतवती चैव लृतीया उपदिश्यते ॥ १२ ॥
 एतास्तु मात्रा विज्ञेया यद्वायदशुपूर्व्यम् ।
 यावज्जैव तु शक्यन्ते भाव्यन्ते तावदेव हि ॥ १३ ॥
 दून्द्रियाणि मनो बुद्धिं भाव्यकामनि यः सदा ।
 अव्याप्तमात्रमणि चेच्छुद्यात्प्रकल्पमाप्नुयात् ॥ १४ ॥
 मासे मासेऽस्तमेषेन यो यज्ञेत शतं सुमाः ।
 न स तत् प्राप्नुयात् प्रस्त्रं मात्रया तद्वाप्नुयात् ॥ १५ ॥
 अव्यिन्दुं यः कुशाचिण मासे मासे पितिन्द्रः ।
 संवस्तरमतं पूर्णं मात्रया तद्वाप्नुयात् ॥ १६ ॥
 इष्टापूर्त्तेष्व यज्ञस्व सत्यवाक्ये च यत्कर्त्त ।
 अतच्छेच मांसस्य मात्रया तद्वाप्नुयात् ॥ १७ ॥
 साम्यर्थं युध्यमानानां शूराणामनिवित्तिं नां(१) ।
 यद्यवेत्तत्पक्षं हृष्टं मात्रया तद्वाप्नुयात् ॥ १८ ॥

(१) शूराणामनिवित्तिं नां मिति क०, स० च ।

न तथा तपसीषेण न यज्ञभूरिदच्छिष्ठः ।
 यत्कलं प्राप्तुयात् सम्यक् मात्रया तद्वाप्तुयात् ॥ २० ॥
 तत्र वै शोदैमाचो वः भूतो नामोपदिष्टते ।
 एषा एव भवेत्कार्या गहस्थानान्तु योगिना ॥ २१ ॥
 एषा चैव विशेषेण एष्ट्यैसमलक्षणे ।
 योगिनान्तु विशेषे च एष्ट्यै छाटलक्षणे ।
 अग्निमात्रेतिविजेया तच्चाच्छ्रौत तौ द्विजः ॥ २२ ॥
 एवं हि योगी संयुक्तः शुचिदीन्तो जितेन्द्रियः ।
 आकाशं विन्दते यस्तु स सर्वं विन्दते द्विजः ॥ २३ ॥
 ऋचो यजूः पि सामानि वैदोपनिषदस्तथा ।
 योगज्ञानाद्याप्नोति ब्राह्मणो ध्यानचिन्तकः ॥ २४ ॥
 सर्वभूतलयो भूत्वा अभूतः स तु जायते ।
 योगिसङ्गमणं कृत्वा याति वै शाश्वतं पदं ॥ २५ ॥
 अपि चात्र चतुर्द्वयां भावमानवतुसुखौ ।
 प्रकृतिं विश्वरूपाख्यां दृष्टा दिव्येन चक्षुषा ॥ २६ ॥
 अजामेती लोहितश्चक्षुषाणां यज्ञीः प्रजाः सूजमाणां राहपाँ ।
 अजो लोको जुषमाणोऽनुशेते जहालैनां भक्तभोगामजोऽन्यः ।
 अष्टाचरां घोडश्चपाणिपादां
 अतुर्सुखौ विश्वस्त्रामेवशृङ्गां ।
 आद्यामजां विश्वस्त्रां स्त्ररूपां
 आत्वा बुधास्त्रवसृतत्वं व्रजन्ति ।
 ये ब्राह्मणाः प्रणवं वैदेशग्निं
 न ते पुनः संसरन्तीहं भवतः ॥ २७ ॥

इत्येतद्वर्त्तमा परमोङ्गारसंज्ञितं ।

यस्तु वेदवते सम्बन्ध तथा धायति वा पुनः ॥ २८ ॥

संसारचक्रमुख्यं सुकावन्धनवन्धनः ।

प्रचलं निर्गुणं स्थानं शिवं प्राप्नोत्वसंशयः ।

इत्येतद्वै भया प्रीतमोङ्गारप्रासिकचर्चणं ॥ २९ ॥

नमो लोकेष्वराय सहस्रकल्पप्रह्लादाय(१) महाक्षमुपतिष्ठते
तदो हितं यद्यवद्वाचे नमः ।

सर्वं च ज्ञानिने निर्गुणाय सम्भावयोगीष्वराय च ।

मुखरपर्यन्तभिवाऽग्निंशुद्भिव व्रज्ञामुपतिष्ठेत्पवित्रं पवित्राणां
पवित्रं पवित्रेष परिपूरितेन पवित्रेण इत्यन्दीर्घंप्रुतनिति
तदेतमोङ्गारमध्यद्वमस्यमर्थंमरपमरसमग्नं पर्युपासेत अविद्येश्चा-
नाय विकरूपो न तस्य अविद्येश्चानाय नमो योगीष्वरादेति च
येन वौक्षमा प्रविद्वी चैहडा येन चक्षनितं येन नाकम्हादीरन्त-
रीचं इमे वर्तीयसी देवानां हृदयं विकरूपो न तस्य माशापानो-
पम्बुद्धासित चोकारोविक्षविक्षा वै वज्रः बज्रो वै वेदः विदो वै
नमस्कारः नमस्कारो रुद्रः नमो रुद्राय योगीष्वराविपत्तये नमः ॥

इति सिद्धिप्रत्युपस्थानं सायं प्रातर्भूत्याङ्गे नम इति ।

सर्वकामफलोरुद्धः ।

यथा हृन्तात्मकां पक्षं पवनेन समीरितं ।

नमस्कारेण रुद्रस्य तथा पापं प्रणश्यति ॥ ३० ॥

यथा रुद्रनमस्कारः सर्वधर्मफलो भ्रुवः ।

(१) सहस्रप्रस्तुतप्रदेवायेति य० । सहस्रप्रक्षब्धायेति य० ।

अन्वदेवनमस्तारो न तत् फलमवाप्नुयात् ॥ ३१ ॥
 तस्मात् विषवणं शोगो उपासीत महेश्वरं ।
 दशविश्वारकं ब्रह्मा तथा च ब्रह्म विश्वारं ॥ ३२ ॥
 शोकारं सर्वतः काले सर्वे विहितवान् प्रभुः ।
 तेन तेन तु विष्णुलं नमस्तारं महायशः ॥ ३३ ॥
 नमस्तारस्तथा चैव प्रणवस्तुवते प्रभुं ।
 प्रणवं स्तुवते यज्ञो यज्ञं संस्तुवते नमः ।
 नमस्तुवति वै रुद्रस्तस्मात् रुद्रपदं शिवं ॥ ३४ ॥
 इत्येतानि रहस्यानि यतौनां वै यथाक्रमं ।
 यस्तु विद्यते ध्यानं स परं प्राप्नुयात्पदं ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोत्ते शोकारप्राप्तिवचणं
 नाम विश्वोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः समाप्तः ।

अयैकविश्वोऽध्यातः ।

—१०६—

कल्पनिष्ठपतं ।

स्तुत उवाच । अद्यौचामग्निकल्पानां नैमित्तारस्त्राविनां ।

ऋषिः सुतिष्ठरः प्राञ्जः सावर्णिर्वाम नामतः ॥ १ ॥

तिष्ठा शीघ्राप्ततो मूला वासुं वाक्विशारदः ।

सातत्वं तथ दुर्बन्तं प्रियार्थे सत्त्वाजिनां ।

विनवेनोपसहृन्म्य प्रपञ्च स महाशुतिं ॥ २ ॥

सावर्णिद्वाच । विजो पुराणसन्नदां कार्या वै वेदसच्चितां ।

शोतुमिष्वामहे सम्ब्रह् प्रसादामवर्वद्यिनः ॥ ३ ॥

हिरण्यगमी भगवान् कलाटावौदकोद्दितं ।

स्वर्वं तत्त्वसन्देहं तत्त्ववान् पुराणामः ॥ ४ ॥

कल्पत भगवान् जप्ते विद्धा कामसन्नादः ।

कद्रुत्वेष शब्दं प्र सामजस्त लभं मुनः ॥ ५ ॥

कल्पत विष्णोद्देष सार्वं प्रौतिरतुत्समा ।

सर्वे विष्णुमया देवा सर्वे विष्णुमया गत्वा: ॥ ६ ॥

न ए विष्णुसमा काविद्वितिरक्षा विष्णौवते ।

दूतेषं सततं देवा गायत्रे नाम संग्रहः ।

भवत्त्वं स वर्षं निर्लङ्घं प्रसामं कुरुते हरिः ॥ ७ ॥

स्तुत उवाच । एवमुक्ते तु भगवान् वासुः सावर्णिमवीद् ।

अहो साधु लक्षा साधो पृष्ठः प्रस्तो श्वसुसमः ॥ ८ ॥

भवस्था पुच्छजवात्वं ब्रह्माच्च; सोऽभवद्यथा ।
 ब्रह्माच्च; पश्योनित्यं दद्रत्वं गद्यरस्य च ॥ ८ ॥
 हाभ्यामपि च समीतिर्विष्णोऽैव भवस्थ च ।
 यच्चापि कुरुते नित्यं प्रणामं गद्यरस्य च ।
 विस्तुरेणां पूर्वीच्च शृणत हुवतो भम ॥ ९ ॥
 मन्वन्तरस्य संहारे पचिमस्य महाक्लनः ।
 आसौक्तु सप्तमः कल्पः पद्मोनाम (१) दिलोक्तम ।
 वाराहः साम्यतस्तेषां तस्य वस्त्रामि विस्तरं ॥ १० ॥
 शावर्णिरुद्वाच । किष्टता चैव कालेन कल्पः सभवते कर्त्त ।
 किञ्च प्रमाणं कल्पस्य तत्र प्रत्युहि दुर्ज्जतां ॥ ११ ॥
 शायुरुद्वाच । मन्वन्तराणां सप्तानां कालसंख्या वस्त्राक्लम ।
 प्रवस्थामि सप्तामेन हुवतो मे निर्वीधत ॥ १२ ॥
 कोटीनां हे सहस्रे वै अष्टो कोटिशतानि च ।
 दिष्टिव तथा वीयो नियुतानि च सप्ततिः ।
 कल्पाईस्य तु संख्यायामितत् सर्वसुदाहृतं ॥ १३ ॥
 पूर्वीलो च तु च्छेदो वर्षाय लब्धमादिग्रेत् ।
 ग्रतच्छेद तु कोटीनां कोटीनामष्टसप्ततिः ।
 हे च ग्रतसहस्रोऽतु नवतिर्नियुतानि च ॥ १४ ॥
 मानुषेण प्रमाणेन यावदेवस्त्राक्लम ।
 एष कल्पस्तु विच्छेदः कल्पादैदिगुणीकृतः ॥ १५ ॥
 मन्वन्तराणां सप्तानामितदेव वस्त्राक्लम ।

प्रमाणं कालचं छाया विज्ञेयं मतमैषरं ॥ १० ॥
 नियुतान्यद्यपचायत् तवाशीतिशतानि च ।
 चतुरशीति चान्यानि प्रयुतानि (१) प्रमाणतः ॥ ११ ॥
 सप्तर्षीयो महाचैव देवाचिन्द्रपुरोगमाः ।
 यत् कालस्य विज्ञेयं वर्षीयन्तु प्रमाणतः ॥ १२ ॥
 एवं मन्वन्तरं तेषां मानुषान्तः प्रकौर्त्तिंतः ।
 प्रथवान्ताच ये देवाः साप्ता देवगणाच ये ।
 विज्ञे देवाच ये नित्याः कालं जीवन्ति ते गणाः ॥ १३ ॥
 अद्यं यो वर्त्तते कल्पी वाराहः स तु कौर्च्छ्यते ।
 यज्ञिन् सावध्युपाचाय भनवत् चतुर्दश ॥ १४ ॥
 इय जाहुः । कालादाराह कल्पोद्यं नामतः परिकौर्त्तिः ।
 कालाच कारणादेवो वराह इति कौर्च्छ्यते ॥ १५ ॥
 को वा वराहो भनवान् कल्प योनिः किमालकः ।
 वराहः कल्पमुलक यतदिच्छाम वेदितुं ॥ १६ ॥
 युरुवात् । वराहस्तु यशोत्पत्तो यज्ञिकर्यं च कल्पितः ।
 वाराहच यथा कल्पः कल्पत्वं कल्पना च या ॥ १७ ॥
 कल्पयोरन्तरं यश तत्र चालं च कल्पितं ।
 तत्राच्चं सप्तवचानि यथा हठं यज्ञा शुतं ॥ १८ ॥
 भवत् प्रवर्त्ततः कल्पो सोकाहो प्रवितः पुरा ।
 चातव्यो भगवानच शानन्दः साप्ततः स्वर्वं ॥ १९ ॥

१. प्रदुक्षाशीति च ० ।

२. कल्पयेति च ०, च ० च ।

ब्रह्मस्थानमिदं दिव्यं प्राप्तं वा दिव्यसम्भवं ।
 वितीयस्तु भूवः कल्पस्तृतीबस्तुप उच्चते ॥ १७ ॥
 भवतुष्टी विज्ञेयः पश्चमो रथं एव च ।
 अट्टुकल्पस्तुष्टा घटः सप्तमस्तु ऋतुः अृतः ॥ २८ ॥
 आष्टमस्तु भवेद्दिक्षिनंवमो हृष्यवाहनः ।
 सावित्री दद्यमः कल्पो भूवस्त्वेकादशः चूतः ॥ २९ ॥
 उग्निको वाद्यस्तुष्टा तुष्टिकास्तु चयोदयः ।
 चतुर्दशस्तु गन्धर्वो गन्धर्वो यत्र वै स्तरः ।
 उत्त्वत्त्वस्तु बधा नादो गन्धर्वो यत्र चोत्तिताः ॥ ३० ॥
 अष्टमस्तुततः कल्पो ज्ञेयः पश्चदयो दिजाः ।
 अष्टव्यो यत्र सभूताः स्वरो लोकमनोहरः ॥ ३१ ॥
 अड्जस्तु योहयः कल्पः अड्जना यत्र चर्ययः ।
 शिशिरस च सत्तत्वं निदावो वर्षं एव च ॥ ३२ ॥
 ग्रहेभूत इत्येते मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
 उत्त्वत्त्वाः अड्जसंसिद्धाः पुत्राः कल्पे तु योहर्गे ॥ ३३ ॥
 यथाज्ञातैष तैः अड्जिः सद्योजाती भवेष्वरः ।
 तथात् सप्तुत्यितः अड्जः स्वरस्तूद्धिसक्षिप्तः ॥ ३४ ॥
 ततः सप्तदयः कल्पी मार्जीलीय इति अृतः ।
 मार्जीलीयन्तु तत्र कर्म्म यस्माद्ब्राह्ममवल्पयत् ॥ ३५ ॥
 ततस्तु मध्यमो नाम कल्पोऽद्यादय उच्चते ।
 यमिंस्तु मध्यमो नाम स्वरो धैवतपूजितः ।
 उत्त्वत्त्वः सर्वभूतेषु मध्यमो वै स्त्रयस्तुवः ॥ ३६ ॥
 ततस्वे कीनविंश्टस्तु कल्पो वैराजकः अृतः ।

वैराजो यत्र भगवान् सत्त्वे लक्षणः सुतः ॥ ३७ ॥
 तस्य मुद्रस्तु धर्माभा दधीचिर्वास धार्थिकः ।
 प्रजापतिमंहातेजा वस्त्र चिदशेषरः ॥ ३८ ॥
 अकामयत गायत्री यजमानं प्रजापतिं ।
 तथात्(१) अज्ञे स्वरः चिन्धः मुद्रस्तु दधीचिनः ॥ ३९ ॥
 ततो विश्वतिमः कल्पो निषादः परिकीर्तिं तः ।
 प्रजापतिस्तु तं दद्वा अवश्यमवं तदा ।
 विरदाम प्रजाः स्वष्टु निषादस्तु तपोऽतपत् ॥ ४० ॥
 दिव्यं वर्यं सहस्रस्तु निराहारो जितेक्षितः ।
 तस्माच्च महातेजा छट्ठा कीकपितामहः ॥ ४१ ॥
 ऊर्जवाहुं तपोम्बानं दुःस्तिं छत्रिषाचितं ।
 निषौदेवतवीदेनं मुखं शान्तं पितामहः ।
 तथांचिपादः समूतः छात्स्तु स निषादवान् ॥ ४२ ॥
 एकविंशतिमः कल्पो विज्ञेयः पञ्चमो दिवाः ।
 प्राणोऽपानः समानत्र उदानो व्यान एव च ॥ ४३ ॥
 अद्वयो मानसाः सुचाः पञ्चते लक्षणः समाः ।
 ते स्वर्यवादिभिर्युक्तौ वर्णभिरिष्टो महेश्वरः ॥ ४४ ॥
 यस्त्रात्परिगतैर्योतिः पञ्चभिस्तु र्महामिः ।
 स्वरस्तु पञ्चमः चिन्धः तथात् कल्पस्तु पञ्चमः ॥ ४५ ॥
 दाविंश्चस्तु तथा कल्पो विज्ञेयो मैववाहनः ।
 यत्र विष्णुमंहावाङ्मैघीभूत्वा महेश्वरं ।

दिव्यं वर्षसहस्रान्तु अवहत् छन्निवाससं ॥ ४६ ॥
 तद्य निश्चसमानस्य भाराकालस्य वै सुखात् ।
 निजंगामं महाकावः काली लोकप्रकाशनः ।
 यस्त्रयं यठाते विप्रैविष्णुवै कश्यपालजः ॥ ४७ ॥
 त्रयोविंशतिमः कल्पो विशेषविन्दकस्तथा ।
 प्रजापतिसुतः औमान् चितित्वं मिथुनच तौ ॥ ४८ ॥
 ध्यायतो वद्यात्त्वैव यस्माच्चिन्ता समुद्दिता ।
 तस्मात् चिन्तकः सो वै कल्पः प्रोक्तः स्वयम्भुवा ॥ ४९ ॥
 चतुर्विंशतिमध्यापि आकृतिः कल्प उच्यते ।
 आकृतित्वं तथा देवी मिथुनं सम्बभूव ह ॥ ५० ॥
 प्रजाः स्वदुः तथाकृतिं यस्मादाह प्रजापतिः ।
 तस्मात् स प्रुदयो ऽत्रैव आकृतिः कल्पसंज्ञितः ॥ ५१ ॥
 पञ्चविंशतिमः कल्पो विज्ञातिः परिकौचितिः ।
 विज्ञातित्वं तथा देवी मिथुनं संप्रस्तुयते ॥ ५२ ॥
 ध्यायतः पुचकामस्य मनस्यध्याक्षसंज्ञितं ।
 विज्ञातं वै समाचेन विज्ञातिसु ततः सृतः ॥ ५३ ॥
 पञ्चविंशत्सु ततः कल्पो मनः इत्वभिषीयते ।
 देवी च शङ्करी नामु मिथुनं सम्प्रस्तुयते ॥ ५४ ॥
 प्रजा वै चिन्तमानस्य स्वदुकामस्य वै तदा ।
 यस्मात् प्रजासम्भवनाद्वयनस्तु स्वयम्भवा ।
 तस्मात् प्रजासंभवनाद्वयनासम्भवः सृतः ॥ ५५ ॥
 सप्तविंशतिमः कल्पो भावो वै कल्पसंज्ञितः ।
 पौर्णमासी तथा देवी मिथुनं समपद्यत ॥ ५६ ॥

प्रचं। वै क्षमुक। मस्य लक्षणोऽपरमेतिनः ।
 भावतस्तु यदं भावं परमाक्षानमीक्षते ॥ ५७ ॥
 अग्निस्तु मण्डलौभूत्वा रसिमजात्तसमावृतः ।
 भृवन्दिवस्तु विष्टभ्य दीप्तते स महावपुः ॥ ५८ ॥
 ततो वर्जसहस्रान्ति सम्मूर्खे ल्वीतिमण्डते ।
 आविष्टवा सहोत्पत्तमपश्चात् सूर्यमण्डते ॥ ५९ ॥
 यस्माद्वद्वयो भूतानां लक्षणोऽपरमेतिना ।
 हृष्टस्तु भगवान् देवः सूर्यः सम्मूर्खमण्डतः ॥ ६० ॥
 सर्वे योगात् भगवात् मण्डतेन सर्वोत्तिवताः ।
 यस्मात् कथो छब्दं हृष्टस्तमात् हृष्टसुष्टते ॥ ६१ ॥
 यस्मात् कथो सम्मूर्खे लक्षणः परमेतिनः ।
 कुरा वै भगवान् सोमः पौर्णमासी तसः भूता ॥ ६२ ॥
 तस्मात् पर्वदर्शे वै पौर्णमासात् योगिभिः ।
 उभयोः पद्मयोज्वेष्टमाक्षनोऽहितकाम्भयः ॥ ६३ ॥
 हृष्टस्तु योर्ज्वेष्टमासात् यै यज्ञित्वा विजातयः ।
 न तेषां पुनराडप्तिर्ज्वेष्टमासात् कंदाचन ॥ ६४ ॥
 योऽनाहिताभिः प्रदत्तो वीराम्बानं गतोपिषदा ।
 समाधाय मनस्तौत्रं मनस्तुत्वाऽर्थेष्टते ॥ ६५ ॥
 स्वमन्ते रही असुरी महो दिवस्वर्गवर्णो भावतं पृष्ठ दैर्घ्यं
 त्वं पाशमन्त्यर्थं शिरं पूर्वा विष्टपासिना (१) ।
 इत्येव मन्त्रं मनसा सम्यग्मुत्वाऽर्थेदृ द्विजः ।

१ अ' वार्तीर्थाचि भगवान् अ' पूर्णज्वेष्टमासाभि दृति च०, क० ४ ।

अन्ति^१ प्रविशते यस्तु रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ६६ ॥
 सौमधामिस्तु भगवान् कालो रुद्र इति श्रुतिः ।
 तत्त्वादः प्रविशेदिनिः स रुद्राव निवर्तते ॥ ६० ॥
 अष्टाविंशतिमः फल्यो हृष्टदिव्यभिसंज्ञितः ।
 नस्त्रयः पुत्रकामस्य स्त्रियुकामस्य चै प्रजाः ।
 आश्रमानस्य मनसा हृष्टसाम रथस्तरं ॥ ६८ ॥
 यस्त्रात्म भूमुत्पदी हृष्टतः सर्वतोमुखः ।
 तत्त्वाद्यु उहृष्टतः वाल्यो विज्ञेयस्तत्त्वचिन्ताकैः ॥ ६९ ॥
 अष्टावीतिसहस्राणां योजनानां प्रमाणतः ।
 रथस्तरन्तु विज्ञेयं परमं सूर्यमण्डलं ।
 तत्त्वादण्डन्तु विज्ञै यमभिर्यु सूर्यमण्डलं ॥ ७० ॥
 यत्सूर्यमण्डलतत्त्वापि हृष्टसाम तु भिष्यते ।
 भित्त्वा चैनं हिता यान्ति योगास्तानो हृष्टव्रताः ।
 सहातसुपनीताव अन्वे कल्पा रथन्तरे ॥ ७१ ॥
 इत्येतत्तु यथा प्रोक्तं चित्तमध्याकादग्नेन ।
 अतः परं प्रवद्धामि कल्पानां विस्तारं शुभं ॥ ७२ ॥
 इति शौमहापुराणे वायुप्रीतो कल्पनिरूपणं
 नामैकविंश्योऽध्यावः ।

अथ द्विंशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

कल्पसंख्यानिरूपणं ।

कल्पय लक्षुः । कल्पद्रुतमिदं सर्वे कल्पानाम् भ महासुने ।
रहस्यं वै समाख्यातं मन्त्राणां इव अकल्पनं ॥ १ ॥
न तवाविदितं किञ्चित् चिन्तु क्षीकेषु विदते ।
तस्मादिक्षारतः सर्वाः कल्पसंख्या ब्रवोहि नः ॥ २ ॥
चायुक्तवाच । अब वाः कल्पयिष्यामि कल्पसंख्या यथा तथा ।
युगायन्त्र वर्षायन्तु ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ३ ॥
एतम् कल्पसंख्यन्तु ब्रह्मणोऽव्यः प्रकौचित्तिः ।
एतदष्टसंख्यन्तु ब्रह्मणस्तद्युगं चूतं ॥ ४ ॥
एकं सुगसंख्यन्तु सवनं तत् प्रजापते ।
सवनानां सहस्रन्तु दिग्बुद्धं द्विहतं तथा ॥ ५ ॥
ब्रह्मणः स्थितिकालस्य चैतत्तसर्वे प्रकौचित्तिः ।
तस्य संख्यां प्रवचामि पुरस्तादै यथाकर्म ॥ ६ ॥
अद्वाविंश्यतिर्ये कल्पा नामतः परिकौचित्तिः ।
तेर्षा पुरस्तादत्त्वामि कल्पसंख्या ववाकर्म ॥ ७ ॥
रथलारस्य साक्षस्तु उपरिष्टान्निवीषत ।
कल्पान्ते नामधेयानि मन्त्रोत्पत्तिश्च यस्य या ॥ ८ ॥
एकोनविंशकः कल्पो विशेषः छेतल्पीकृतिः ।
यस्मिंस्तु परमधानं ध्यावतो ब्रह्मणस्तथा ॥ ९ ॥

[१८]

श्वेतोष्मीषः श्वेतमाल्यः श्वेताम्बरधरः शिखौ ।
 उत्पव्यस्तु महातेजाः कुमारः पाषण्डोषमः ॥ १० ॥
 भीमं सुखं महारौद्रं सुघोरं श्वेतलोचितं ।
 दीप्तं दीपेन वपुषा महास्यं श्वेतवर्चसं ॥ ११ ॥
 तं हङ्का पुरुषः श्रीमान् बङ्गा वै विश्वतो सुखः ।
 कुमारं लोकधातारं विश्वरूपं महेश्वरं ॥ १२ ॥
 मुराणपुरुषं देवं विश्वाका यीगिना चिरं ।
 बबन्दे देवदेविश्वं बङ्गा लोकपितामहः ॥ १३ ॥
 हृदि कला भहादिवं परमाकानभीश्वरं ।
 सुखोजातं ततो ब्रह्म बङ्गा वै समचिन्तयत् ।
 ज्ञात्वा सुमोच देविश्वो छष्टो इष्टो जगत्पतिः ॥ १४ ॥
 ततोऽस्य पाञ्चतः श्वेता कट्ठयो बङ्गवर्चसः ।
 पादभूता महाकानः श्वेतमाल्यानुलेपनाः ॥ १५ ॥
 सुनन्दो नन्दकाशैव विश्वनन्दोऽथ नन्दनः ।
 शिथास्ते वै महामानो वै स्तु बङ्गा ततो वृत्तं ॥ १६ ॥
 तस्याप्ते श्वेतवर्णीभः श्वेतनामा महासुनिः ।
 विज्ञेऽव महातेजा बङ्गाक्षेन नरस्वसो ॥ १७ ॥
 सत्त्वे चक्रपयः सर्वे सद्योजातं महेश्वरं ।
 तस्याहिष्मेश्वरं देवं देवं प्रपञ्चनित (१) वै हिजाः ।
 प्राणायामपरा तुला बङ्गपिण्य व्यष्टसाधिनः ॥ १८ ॥
 ते सर्वे पापनिर्द्धुक्ता विमला बङ्गवर्चसः ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ब्रह्मलोकं प्रजन्मि च ॥ १८ ॥
 युद्धवाच । ततस्त्रिंशत्समः कल्पो रत्नो नाम प्रकोप्तिंतः ।
 रत्नो सत्र महातेजा रक्तवर्णमधारवत् ॥ १९ ॥
 आवतः पुत्राभामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 ग्राहुभूतो महातेजाः कुमारी रक्तविषयः ।
 रक्तमांख्याम्बरधरो रक्तनेत्रः प्रतापवान् ॥ २१ ॥
 स ते हृष्टा महादेवं कुमारं रक्तावाससं ।
 आनयोगं परज्ञत्वा बुद्धे विश्वमीम्बरं ॥ २२ ॥
 स ते प्रणम्य भगवान् ब्रह्मा परमयज्ञितः ।
 वामदेवं ततो नज्ञा ब्रह्माक्षरं अचिन्तयत् ॥ २३ ॥
 एवं आतो महादेवी ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 मनसा प्रीतिशुक्लेन पिता महमधावीत् ॥ २४ ॥
 आवता पुत्राभिन यथात्तीहं पितामहः ।
 हृष्टः परमया भगवा आनयोगेन सत्तम ॥ २५ ॥
 तत्राह्यानं परं प्राप्य कथो कल्पे महातपाः ।
 वैतृष्णवे माँ महासूक्ष्म लोकधातारमीम्बरं ।
 एवमुक्ता ततः शब्दः अट्हासं सुमोच्च ह ॥ २६ ॥
 ततस्त्राम्ब भगवानश्चत्वारव लुमारकाः ।
 सम्बभूतुमहाक्षानो विरेषुः शब्दुदयः ॥ २७ ॥
 विश्वश विवाहय (१) विश्वीको विश्वभावनः ।
 ब्रह्मणा ब्रह्मणस्तुत्या दीरा अव्यवसायिनः ॥ २८ ॥

रक्ताम्बरधराः सर्वे रक्तमालानुसेपनाः ।
 रक्तभस्त्रानुलिसाङ्गा रक्तास्त्रा रक्तलोचनाः ॥ २८ ॥
 ततो वर्षसहस्रात्मे ब्रह्मण्डा व्यवसायिनः ।
 गुणवृत्तं महावानो भृत्या तदामद्वकं ॥ ३० ॥
 अतुग्रहाश्च लोकानां विद्याणां हितकाम्यया ।
 धर्मोपदेशमखिलं कुत्वा ते आडाणाः स्त्रयः ।
 पुनरेव महादेवं प्रविष्टा बद्रमव्ययं ॥ ३१ ॥
 येऽपि चान्ये दिजशेषा युज्ञाना वामभीम्हरं ।
 प्रपञ्चिति महादेवं तद्वत्तास्त्वरायणाः ॥ ३२ ॥
 ते सर्वे पापनिमुक्ताः विमक्ता वृद्धवर्षसः ।
 कद्रक्षोकं गमिष्यन्ति पुनराहृतिदुर्लभं ॥ ३३ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुपीके कल्पसंख्यानिरूपणं नाम
 हाविंश्चोऽव्यायः ।

अथ चयोविंशोऽध्यायः ।

— ००० —

मात्रेष्वदावतारचीगः ।

बाहुहवाच । एकनिंशतसा कल्पः पौत्रवासा इति सूतः ।
 नद्धा यच महातेजाः पौत्रवर्णं वाग्नः ॥ १ ॥
 भ्यायतः पुष्करामस्य नद्धयः परमेतिनः ।
 प्रादुभूतो महातेजाः कुमारः पौत्रवर्जवान् ॥ २ ॥
 पौत्रगन्धालुलिसाङ्गः पौत्रमात्रधरो सुवा ।
 पौत्रवज्ञोपवीतय पौत्रोच्छीषो महाभुजः ॥ ३ ॥
 तं हृषा ध्यानसंसुल्लङ्घा लोकेष्वरं पशुं ।
 मनसा लोकाधातारं वयन्दे परमेष्वरं ॥ ४ ॥
 ततो ध्यानगतस्तात्र वज्ञा माहेश्वरौ परां ।
 अपश्यहाँ विष्फपाच महेश्वरसुखच्छुताँ ॥ ५ ॥
 चतुष्पदां चतुर्वक्तां चतुर्हस्तां चतुर्सनीं ।
 चतुर्वक्तां चतुःसूर्यो चतुर्वैद्रां चतुर्सुखो ।
 वाचिंशङ्कोकसंसुल्लां ईश्वरीं सर्वतोसुखो ॥ ६ ॥
 स तां हृषा महातेजा महादेवो महेश्वरीं ।
 पुमराह महादेवः सर्वदेवनमस्तः ॥ ७ ॥
 मतिः सृतिर्युहिरिति गायमानः पुनः पुनः ।
 एषेहीति महादेवो सोसिष्टत् प्राचलिष्यं श्व ॥ ८ ॥
 विष्वमात्रत्य योगेन जगत्स्वं वशीकृत ।

अथ वा महादेवेन कद्राणी त्वं भविष्यसि ।
 ब्राह्मणानां हितार्थाय परमार्थं भविष्यसि ॥ ८ ॥
 अद्वैतां पुत्रकामस्य ध्यावतः परमेष्ठिनः ।
 प्रदद्वै देवदेवश्चतुष्पादां महेश्वरौ ।
 ततस्तां ध्यानयोगेन विद्विका परमेष्ठरं ॥ ९ ॥
 ब्रह्मा लोकनमस्तार्थ्यः प्रपद्य तां महेश्वरौ ।
 गायत्रीन्तु ततो रौद्रौ ध्यात्वा लक्ष्मा सुविलतः ॥ १० ॥
 इत्येता वैदिकीं विद्यां रौद्रौ गायत्रीमध्यितां ।
 जपित्वा तु महादेवीं कद्रियोकनमस्तार्थां ।
 प्रपद्यस्तु महादेवं ध्यानयुक्तेन चेतसा ॥ ११ ॥
 ततस्यस्य महादेवो दिव्यं योगं सुनः स्तृतः ।
 ऐश्वर्यं ज्ञानसम्पत्तिं वैराघ्यच दद्वै सुनः ॥ १२ ॥
 अथाहृतासं सुसुचे भौवाणं दीपमीमारः ।
 ततोऽस्य सर्वतो दीपाः प्रादुर्भूताः कुमारकाः ॥ १३ ॥
 पौत्रमात्राव्यरधराः पौत्रगच्छिलेपनाः ।
 पौत्रोच्चीष्मिराचैव पौत्राम्भाः पौत्रमूर्जजाः ॥ १४ ॥
 ततो वर्षसञ्ज्ञाने उधित्वा विमलीजसः ।
 योगाक्षानस्तानेऽस्ताता ब्राह्मणानां हितैषिषः ॥ १५ ॥
 एवंयोगजसीषेता चक्रवीराणां दीर्घस्त्रिषां ।
 उपदिष्टा तु ते योगं प्रविद्वा कद्रियोऽवरं ॥ १६ ॥
 एवमेतेन विधिना प्रपद्या ये महेश्वरं ।
 अन्येषि नियताक्षानो ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः ॥ १७ ॥
 ते सर्वे पापसुकृच्य विरजा ब्रह्मवर्चसः ।

प्रविष्टिं महादेवं बद्रन्ते लपुनभवाः ॥ १८ ॥
 वायुक्तवाच । ततस्तच्चिन् गते वाणी पौत्रण्यै स्वयच्छुवः ।
 पुनरन्वः प्रहृत्तास्तु सितकण्ठो हि नामतः ॥ २० ॥
 एकार्णवे तदा उत्ते दिव्ये वर्षसहस्रको ।
 स्त्रष्टुवामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ २१ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य पुच्कामस्य वै प्रभोः ।
 क्षणः समभवश्चणै ध्यायतः परमेतिनः ॥ २२ ॥
 अवापश्चवाहातेजाः प्रादुर्भूतं कुमारजं ।
 क्षणवणै महावीर्यै द्वौध्यमानं खतेजसा ॥ २३ ॥
 क्षणाम्बरवरोध्योर्धं क्षणादज्ञीपद्मौतिनं ।
 क्षणेन भौक्तिना तुलं क्षणस्त्रगतुलेष्वरं ॥ २४ ॥
 स तं हङ्गा महाभानममरं द्वौरमन्तिष्ठां ।
 घयन्ते देवदेवेशं विक्षेशं क्षणपिङ्गलं ॥ २५ ॥
 प्राणायामपरः श्रीमान् छदि वाला महेश्वरं ।
 मनसा ध्यानसंतुलां प्रपञ्चस्तु यतौश्वरं ।
 अघोरेति ततो ब्रह्मा नङ्ग यवानुचिन्तयन् ॥ २६ ॥
 एवं वै ध्यायतस्तस्य वद्धाणः परमेतिनः ।
 सुमोच भगवान् बद्रः अद्वासं महास्तनं ॥ २७ ॥
 अद्वास्य पाष्ठं तः क्षणाः क्षणस्त्रगतुलेष्वराः ।
 अत्यारक्तु महाभानः समभूतुः कुमारकाः ॥ २८ ॥
 क्षणाः क्षणाम्बरोध्योर्धाः क्षणास्त्राः क्षणावाससः ।
 तेषाहङ्गासः सुमहान् झैर्कारचैव पुञ्जलः ।
 नमस्त्रारच सुमहान् पुनः पुञ्जस्त्रीरितः ॥ २९ ॥

ततो वर्षसहस्रान्ते योगात्तत् पारमेश्वरं ।
 उपासिता महाभाग्यः शिष्येभ्यः प्रददुस्तातः ॥ ३० ॥
 योगेन योगसम्पदाः प्रविश्य मनसा शिवं ।
 अमलं निर्गुणं स्थानं प्रविष्टा विश्वमीश्वरं ॥ ३१ ॥
 एवमेतेन योगेन चै चाप्यन्वे हिजातयः ।
 सारिष्वन्ति विधानज्ञा गन्तारो रुद्रमव्ययं ॥ ३२ ॥
 ततस्तच्छिन् गते काले काश्चारुपे भयानके ।
 अब्दः प्रवच्चिंतः कालो विश्वरूपस्तु नामतः ॥ ३३ ॥
 विनिष्ठते तु संचारे पुनः स्थेचराचरे ।
 वद्वाणः पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेष्ठिनः ।
 प्रादुभूता महानादा विश्वरूपा सरस्ततौ ॥ ३४ ॥
 विश्वमाल्यास्वरधरं विश्वदज्ञोपदीतिनं ।
 विश्वोच्चीष्ठ विश्वगन्धं विश्वस्तानं महाभुजं ॥ ३५ ॥
 अघ तं मनसा ध्यात्वा शुक्राकावै पितामहः ।
 वयन्दे देवमीश्वानं सर्वेण सर्वेण ग्रसुं ॥ ३६ ॥
 श्रीमीश्वान नमस्तेऽस्तु महादेव नमोऽस्तु ते ।
 एवं ध्यानगतं तत्र प्रथामन्तं पितामहं ।
 उवाच भगवानीशः प्रीतोऽहन्ते किमिच्छसि ॥ ३७ ॥
 ततस्तु प्रथती भूत्वा काविभः सुखा महिष्वरं ।
 उवाच भगवान् वज्रा प्रीतः प्रीतेन चेतसा ॥ ३८ ॥
 शदिदं विश्वरूपन्ते विश्वगं विश्वमीश्वरं ।
 एतदेवितुमिहामि कावायं परमेष्ठारः ॥ ३९ ॥
 शैवा भगवती देवी चतुःष्वादा चतुर्सु खौ ।

चतुःशुद्धै पंतुर्बला चदुहेता चतुःस्त्री ॥ ४० ॥

चतुर्हेता चतुर्जेता विशुकपा कर्णं चूता (१) ।

किञ्चामधेया कोऽस्याका किंवीर्या वापि कर्त्ततः ॥ ४१ ॥

महेश्वर उवाच । रहस्यं सर्वमन्तराश्च पावनं पुष्टिर्वैतनं ।

न्नुचैतपरं शुश्रामादिशर्गे वयातश्च (२) ॥ ४२ ॥

चर्णं यो वर्त्तते कल्पो विशुकपस्त्रसौ चूतः ।

विजित् भवाद्यो देवाः पद्मिं ग्रन्थनवः चूताः ॥ ४३ ॥

न्नास्यानभिद्वापि वदा पास्त ल्पया विभो ।

तद्वापश्चति कल्पव लयिंश्चत्तमो श्च ॥ ४४ ॥

जतं ग्रन्थस्त्रावाभतीता वे स्वगच्छुदः ।

पुरस्त्रात्तव देवेष तान् न्नुचै भवान्तुने ॥ ४५ ॥

आनन्दस्तु स विजेय चानन्दते महाक्षयः (३) ।

ग्रास्यवीचतपेता अम पुष्टिर्वभावतः ॥ ४६ ॥

लयि योगव साहरवतयो विद्याविधिः क्रिया ।

पहरं सत्यच वद्वा चहिंसा सत्यतिक्रमाः ॥ ४७ ॥

ज्ञानं भाववपुः यान्तिर्विद्याविद्यामतिर्हीतिः ।

कान्तिः यान्तिः चूतिमैवा कल्पा शुद्धिः सरव्यतौ ।

तुदिः पुष्टिः क्रिया चैव कल्पा चान्तिः प्रतिडिता ॥ ४८ ॥

पद्मिं ग्रन्थानुवा लोवा इविन्द्राचरदंतिसा ।

प्रलतिं विद्धि तो वद्वान् लतपश्चतिं महेश्वरी ॥ ४९ ॥

१ चतुः चूतेवि च० ।

२ चर्णात्तविति च० ।

३ चर्णात्तवा एवि च० ।

सैषा भगवती देवी तत्प्रसूतिः स्वयम्भुवः ।
 चतुर्मुखौ जगद्योनि: प्रवृत्तिर्गाँ: प्रकक्षीचिंता ।
 प्रधानं प्रकृतिचैव यदाहुस्त्रचिन्तकाः ॥ ५० ॥
 अजामेताँ लोहितां शुक्रांश्च
 विश्वं संप्रसृजमानां सुरुपाँ ।
 अजोऽहं वै कुर्विमान्विश्वरूपाँ
 गायत्रीं गां विश्वरूपां हि बुहा (१) ॥ ५१ ॥
 एवमुज्ञा भहादेवः अहहासमयाकरोत् ।
 वलितास्तोठितरव्यं जहाकाहनहन्तथा ॥ ५२ ॥
 ततोऽस्य पाञ्चतो दिव्याः सर्वे रूपाः कुमारकाः ।
 जटी मुख्ष्णौ शिशुरूपौ च अहं मुख्ष्णव जग्निरे ॥ ५३ ॥
 ततस्ये तु दयोनेन योगिन मुमहीजसः ।
 दिव्यं वर्षसहस्रन्तु उपासित्वा महेश्वरं ॥ ५४ ॥
 धर्मोपदेशं नियतं कल्वा योगामयं हृढ़ ।
 शिष्टानां नियताभ्यानः प्रविष्टा रुद्रभौश्वरं ॥ ५५ ॥
 वायुरुवाच । ततो विश्वयमापद्मी ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 ग्रपतस्तु भहादेवं भक्तियुक्तेन चेतसा ।
 उवाच वचनं सर्वं खेतत्वन्ति कर्यं विभो ॥ ५६ ॥
 भगवानुवाच । खेतकस्यो यदाश्चासौदहं खेतस्तोऽभवं ।
 श्वतोष्ठौषः श्वतमाल्यः श्वताम्बरधरः यिषः ॥ ५७ ॥
 श्विताश्चिमांसरीमा च खेतत्वक खेतस्योहितः ।

तेज नाका च विश्वातः शेतकर्णस्तदा असौ ॥ ५८ ॥
 मतप्रसादाच देवेशः शेताहुः शेतलोहितः ।
 शेतवचां तदा शासीक्षायची ब्रह्मसंज्ञिता ॥ ५९ ॥
 यज्ञादहश देवेश त्वया गुह्ये पदे स्थितः ।
 विज्ञातः शेन तषसा सद्योजातः सनातनः ।
 सद्योजातेति ब्रह्मतद् गुह्यचैव प्रकीर्तिंतः ॥ ६० ॥
 तज्ञाद् गुह्यत्वमापत्तं ये वेदाशन्ति दिजातयः ।
 तत्त्वमीपङ्कमिष्यन्ति पुनराहन्तिदुर्लभं ॥ ६१ ॥
 यदादहश मुनरुद्वासं लोहितो नामनामतः ।
 समझतेन वर्णेन कथो वै लोहितः शृतः ॥ ६२ ॥
 तदा लोहितमांशाशिक्षोहित चौरसशिभा (१) ।
 लोहिताचस्तुनवती गायत्री नौः प्रकीर्तिंता ॥ ६३ ॥
 ततोऽप्य लोहितलेन वर्णस्य च विष्यदेदे ।
 वामत्वाचैव योगस्य वामदेवत्वमागतः ॥ ६४ ॥
 तथांपि हि महासत्त्व त्वयाऽहुं निवताक्षमः ।
 विज्ञातः शेतवचेन तज्ञादर्थोच्चमः शृतः ।
 ततोऽप्य वामदेवति च्छान्तिं यातो महीतये ॥ ६५ ॥
 ये चापि वामदेवतं चास्यन्तीच दिजातयः ।
 विज्ञाय चेमा बद्राणी (२)गायत्रीं मातरं विभो ॥ ६६ ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्ता विरजा ब्रह्मवर्चसः ।

१. लोहितमांशाशिक्षोहित चौरसशिभिति च ।

२. ये चेमान् च बद्राणीयिति च । ये चेमा बद्ररुद्राणीयिति च ।

शद्गोकी गमिष्यन्ति पुनरावत्तिदुर्लभं ॥ ६७ ॥
 यदा तु पुनरेवावं काच्छब्दो भयानकः ।
 मत्कृतेन च वर्णेन मत्कल्पः काच्छ उच्यते ॥ ६८ ॥
 तत्राऽहं कालसंकाशः कालो लोकप्रकाशनः ।
 विज्ञातोऽहस्तया नच्छ्रन् घोरो घोरपराक्रमः ॥ ६९ ॥
 तत्त्वाङ्गोरत्वमापदं ये मां देवग्रन्ति भूतले ।
 तेषामधोरः गान्तच भविष्याम्यहमव्ययः ॥ ७० ॥
 तत्त्वाह्विष्वत्वमापदं ये मां पश्यन्ति भूतले ।
 तेषां शिवत्वं लोक्यत्वं भविष्यामि सदैव तु ॥ ७१ ॥
 तत्त्वात् विष्वरूपो वै कल्पोऽयं समुदाहृतः ।
 विष्वरूपा तथा चियं सावित्री समुदाहृता ॥ ७२ ॥
 सर्वरूपास्त्रावा चे मे संहत्ता मम पुत्रकाः ।
 चत्वारस्ते समाख्याताः पादा वै लोकसम्भाताः ॥ ७३ ॥
 तत्त्वाच्च सर्ववर्जनं प्रजातं मे भविष्यति ।
 सर्वभक्षणं च मेष्या च वर्णत्वं भविष्यति ॥ ७४ ॥
 मोक्षो धर्मस्त्रावार्थं च कामशेति चतुष्टयं ।
 तत्त्वादेत्ती च विद्याच्च चतुर्हाँ वै भविष्यति ॥ ७५ ॥
 भूतयामाच्च चत्वारः आचमाचतुरस्त्रावा ।
 चर्मस्य पादास्त्रत्वारघलारो मम पुत्रकाः ॥ ७६ ॥
 तत्त्वांतुर्युगावस्त्रं जगदौ सच्चाचेत्त ।
 चतुर्विष्वस्त्रितच्छैव चतुर्यादं भविष्यति ॥ ७७ ॥
 भूलोकोऽयं भुवो लोकः स्त्रोकोऽयं महस्त्रावा ।
 जनस्त्रपदं गान्तच शद्गोकप्रकाशतः परं ॥ ७८ ॥

स्वलोको हि लृतीयस्तु चतुर्थस्तु महः सूतः ।
 तत्र लोकः परं स्वानं परक्षयोगिनां सूतं ॥ ७८ ॥
 निर्माता निरक्षणाराः कामको भविष्यतिंतः ।
 द्रष्टव्यते तदिदी युक्ता घ्वानतप्तरसुखकाः ॥ ८० ॥
 यथा चतुर्थदा द्वेषा लया हृषा सरस्ततौ ।
 तस्माच्च पश्यतः सर्वे भविष्यन्ति चतुर्थदाः ।
 तस्माच्चैषां भविष्यन्ति चत्वारी वै पश्योधराः ॥ ८१ ॥
 सोमव भन्नसंसुक्तो यथा नाम सुखाच्छ्रुतः ।
 जीवः प्राणसृतां भ्रह्मन् सर्वः पौत्रा सूनैर्हृतं ॥ ८२ ॥
 तस्मात् सोममयचैतदसृतचैव संज्ञितं ।
 चतुर्थादा भविष्यन्ति एते तत्प्राप्त्य तेन तत् ॥ ८३ ॥
 यथा चैव क्रिया भूत्वा द्विपादा वै महेष्वरौ ।
 हृषा पुनस्वया चैषा सावित्री लोकभाविनी ।
 तस्मादै द्विपदाः सर्वे हिस्तनाय नराः सूताः ॥ ८४ ॥
 यथा चैव मत्ता भूत्वा सर्ववर्णां महेष्वरौ ।
 हृषा लया महासत्त्वा सर्वभूतधरा परा ।
 तस्मात् विश्वकृपत्वमजानां वै भविष्यति ॥ ८५ ॥
 अजस्रैष महातेजा विश्वकृपी भविष्यति ।
 अमोघरेताः सर्वं सुखे चास्य चुताशनः ।
 तस्मात् सर्वगतो मेष्यः पशुकृपौ हुताशनः ॥ ८६ ॥
 तपसा भाविताजानो ये वै द्रष्टव्यते वै हिजाः ।
 ईश्वित्वे च शिवत्वे च (१) सर्वं सर्वतः स्तिरं ॥ ८७ ॥

रजस्तुमीविनिमूळा स्वत्रा मातुष्वकम्भवि ।
 मञ्जसौर्यं गमिष्वन्ति पुनराहत्तिदुर्संभूः ॥ ८८ ॥
 इत्येवमुक्तो भगवान् ब्रह्मा इद्रेष वै दिजाः ।
 पश्यत्वं पश्यतो भव्या पुनराह पितामहः ॥ ८९ ॥
 भगवान् देवदेवेण विश्वरूपो महेश्वरः ।
 इसास्त्रवं महादेव तनवो लोकवन्दिताः (१) ॥ ९० ॥
 विश्वरूपं महासत्त्वं कथित्वा काशे महामुज ।
 कस्यां वा बुगसम्भूत्वा इच्छन्ति त्वां दिजातयः ॥ ९१ ॥
 किन वा तत्त्वयोगेन ध्यानयोगेन केन वा ।
 तनवस्तु महादेव शक्ता इद्युः दिजातिभिः ॥ ९२ ॥
 भगवानुवाच । तपसा नैव योगेन दानधर्मफलेन वा ।
 न तौर्ध्वकल्योगेन क्रतुभिर्वा सहचिष्वैः ॥ ९३ ॥
 न वेदाख्यापनैर्वाप्नि न चित्तेन निविदनैः ।
 शक्तोऽहं मातुष्वेद्र्द्वं कर्ते ध्यानात्परं न शः ॥ ९४ ॥
 साध्यो नारायणस्यैव विश्वस्त्रिभुवनेष्वरः ।
 अविष्वतीह नाम्ना तु वाराहो नाम विश्वतः ॥ ९५ ॥
 चतुर्वृद्धुचतुष्पादचतुर्नैवयतुर्सुखः ।
 तदा संवक्षरो भूत्वा यज्ञरूपो भविष्यति ।
 यज्ञङ्ग्रामं त्रिशौर्यं च त्रिस्त्राने त्रिशरीरवान् ॥ ९६ ॥
 ज्ञतन्वेता दापरच्च कलिष्वैष चतुर्युग्मं ।
 एतस्य पादाशत्वारः अङ्गानि ज्ञतवस्त्रावा ॥ ९७ ॥

१. लोकवन्दिता इति च ।

भुजाष वैदाषत्त्वं दो चक्षुः सन्विजुखानि च ।
 हे सुखे हे च अवने नेत्राष चतुरस्तथा ॥ ८८ ॥
 गिरांसि लौणि पर्वत्यि काल्कुन्नाथाऽङ्गलिकाः ।
 दिव्यास्त्रीचमोगानि चीणि स्थानानि यानि तु ।
 सन्धयः प्रलयस्यैव चाच्छमौ हो प्रजौर्णितौ ॥ ८९ ॥
 स वदा कालंकपाभी वराङ्गले व्यवसितः ।
 भविष्यति यदा साध्यो विश्वानौरायणः प्रभुः ॥ ९० ॥
 तदा त्वमपि देवेश चतुर्ब्जो भविष्यति ।
 वज्राळोकानमस्त्रायौ विश्वानौरायणः प्रभुः ॥ ९१ ॥
 यकाण्डे झटे चैव गयरनं पुष्पं फरि ।
 यदा द्रव्यसि देवेशं आमयुलं महासुनिं ॥ ९२ ॥
 तदावां मम योगेन मोहिती नष्टचेतसौ ।
 अच्योन्यस्यार्दिनौ रात्राविज्ञाय परस्तरं ॥ ९३ ॥
 यकैकस्त्रोदरकांस्तु दृढा लोकांवरावरान् ।
 विच्छयं परमङ्गत्वा आनादवृहा तु सांतुष्टौ ॥ ९४ ॥
 ततस्त्वं पश्चसंभूतः पश्चनामः सनातनः ।
 पश्चाद्विष्टुमेहातेजाः कालो लोकप्रकाशनः ॥ ९५ ॥
 मनविष्टुमेहातेजाः कालो लोकप्रकाशनः (१) ।
 मनविष्टुमेहातेजाः कालो लोकप्रकाशनः ॥ ९६ ॥
 तदा चतुर्ब्जगावस्ये कल्पे तज्जिन् युगान्तके ।
 भविष्यामि विष्टुमुक्तः ये तो नाम महासुनिः ॥ ९७ ॥

(१) लोकप्रकाशन इति च ।

हिमवच्छिंशुरे रम्ये छागले पर्वतोऽमि ।
 चतुःशिष्याः शिष्ये शुक्रा भविष्यन्ति तदा मम ॥ १०८ ॥
 एते तस्मैव शिखस्यैव एताभ्यः एतत्त्वोऽहितः ।
 अत्यारसो महाबानो ब्रह्मणा विद्यारग्नाः ॥ १०९ ॥
 ततस्मीं ब्रह्मभूयिष्ठा इदा ब्रह्मगतिं परां ।
 तत्त्वमीपं गमिष्यन्ति पुनराहृत्तिदुर्लभं ॥ ११० ॥
 पुनर्क्षु मम देवेशो दितीयद्वापरे पभुः ।
 प्रज्ञापतिर्थिदा ज्वासः सत्यो नाम भविष्यति ॥ १११ ॥
 तदा लोकहितार्थादृष्टि सुतारी नाम नामतः ।
 भविष्यामि कस्त्री तस्मिन् लोकानुग्रहकारणात् ॥ ११२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्या नामनामतः ।
 दुन्दुभिः शतरूपय ऋचौकः करुमांस्तापा ॥ ११३ ॥
 पाप्य योगं तथा ज्ञानं ब्रह्म चैव सनातनं ।
 कद्रियों गमिष्यन्ति पुनराहृत्तिदुर्लभं ॥ ११४ ॥
 कृतोये द्वापरे चैव यदा ज्वासक्षु भागेवः ।
 तदा श्वर्ण भविष्यामि दमनक्षु युगान्तिके ॥ ११५ ॥
 तत्रापि च भविष्यन्ति चतुर्वरी मम पुत्रकाः ।
 विश्वोक्ष्य विकेशव विश्वापः शापनाशनः ॥ ११६ ॥
 तेऽपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन महोऽसः ।
 कद्रियों गमिष्यन्ति पुनराहृत्तिदुर्लभं ॥ ११७ ॥
 चतुर्थे द्वापरे चैव यदाब्यासोऽहितः श्रृतः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि कुशोऽनो नामनामतः ॥ ११८ ॥
 तत्रापि मम सत्पुत्रायत्वादत्य तपोधनाः ।

भविष्यन्ति द्विजश्रेष्ठां योगाभानो हड्डताः ॥ ११८ ॥
 समुखो दुर्भुख्यैव दुर्दैसो दुर्गतिक्षमः ।
 प्राप्य योगगतिं सूक्ष्मां विमला दण्डकिलिपाः ।
 सेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १२० ॥
 पश्चमे द्वापरे चेव व्यासद्वय सविता यदा ।
 तदा चापि भविष्यामि लोकानां योगाभानो महातयाः ।
 अनुपहार्यै लोकानां योगाभानो नैककथ्यं ॥ १२१ ॥
 अत्यारस्तु महाभागा विरजाः शुद्धयोनयः ।
 एवाम मम भविष्यन्ति योगाभानो हड्डताः ॥ १२२ ॥
 समः समन्वयैव प्रभुर्यजुं सनातनः ।
 कहतुः सनत्सूक्ष्मारच निर्मानिरहेतुताः ।
 मध्यमौषपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्बर्म ॥ १२३ ॥
 परिहते पुनः षष्ठे सत्युर्जीवो यदा विमुः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि लोकाञ्चिन्नामनामतः ॥ १२४ ॥
 शिष्याच मम ते द्विजा योगाभानो हड्डताः ।
 भविष्यन्ति महाभागायत्रादो लोकसमाताः ॥ १२५ ॥
 सूक्ष्मामा विद्वज्यैव गङ्गयादत एव च ।
 योगाभानो महाभानस्ते सब्दे दण्डकिलिपाः ।
 हेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १२६ ॥
 सप्तमे परिवर्त्ते तु यदा व्यासः ग्रन्थातुः ।
 विभुर्नाम महातेजाः पूर्वमासीच्छतक्रतुः ॥ १२७ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि कलो तस्मिन् युगान्तिके ।
 जैगीष्वव्येति विश्वातः सब्देषां योगिनां वरः ॥ १२८ ॥

तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति युगे तदा ।
 सारस्तः सुमेधव वसुवाहः सुवाहनः ॥ १२८
 तेऽपि तेनैव मार्गेण व्यानयुक्तिं समाचिताः ।
 भविष्यन्ति भज्ञाकानो कृद्वलीकपरायणाः ॥ १२९ ॥
 वसिष्ठ चाष्टमे व्यासः परिवर्त्ते भविष्यति ।
 कपिलवासुरिचैव तथा पश्चिमो सुनिः ।
 वाम्बलिय भज्ञायोगी सर्वं एव महोजसः ॥ १३० ॥
 प्राप्य माहेश्वरं योगं भागिनो हृष्वकवायणाः ।
 मत्समीपं गमिष्यन्ति पुनराहुत्तिदुल्भं ॥ १३१ ॥
 परिवर्त्तेऽयं नवमे व्यासः सारस्तो यदा ।
 तदा चाहं भविष्यामि ऋषभो नामनामतः ।
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महोजसः ॥ १३३ ॥
 परायरव गार्वेष्य भागेष्यो ज्ञानिरास्तथा ।
 भविष्यन्ति भज्ञाकानो नाम्यथा विद्यपारणाः ॥ १३४ ॥
 सर्वे तपोबलीत् त्रापाः आपातु ग्रहकोविदाः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन तपस्तिनः ।
 व्यानमार्गं सुमासाद्य गमिष्यन्ति तत्त्वैव ते ॥ १३५ ॥
 देशमे इष्टपरे व्यासस्तिष्ठामा नामनामतः ।
 यदा भविष्यति विप्रास्तदाऽहं भविता तुनः ॥ १३६ ॥
 हिमवच्छिष्ठे रम्ये सुगुतुहे नगोक्तमे ।
 नाथा भूयोर्भु शिवरन्तचात्तदिष्ठुरस्तुरुः ॥ १३७ ॥
 तत्त्वैव मम ते पुत्रा भविष्यन्ति दृढ़ताः ।
 वक्तव्यर्निरामितः केतुश्चास्तपीधनः ॥ १३८ ॥

योगाकानो महाकानी ध्यानयोगसमन्विताः ।
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति तपसा दृग्धकल्पवाः ॥ १४८ ॥
 एवाद्ये हापरे तु लिङ्गद्वयासु भविष्यति ।
 तदाप्यहं भविष्यामि गङ्गाद्वारे कलीधुरि ॥ १४९ ॥
 उथा नाम महानादास्त्रैव मम पुत्रकाः ।
 भविष्यन्ति महीनस्त्राः स्त्रियस्त्राः स्त्रियस्त्राः ॥ १५० ॥
 लभ्वोदरव लभ्वव लभ्वाचो लभ्वकोशकः ।
 प्राप्तं माहेश्वरं योगं कदलोकाय संस्थिताः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति परां गतिं ॥ १५१ ॥
 इद्ये परिवर्त्ते तु गततेजा महासुनिः ।
 भविष्यति महासत्त्वी व्यासः कविवरोत्तमः ॥ १५२ ॥
 ततोऽप्यहं भविष्यामि अतिनीम गुगान्तिके ।
 हैमकं वनभासाच्य योगभास्याय भूतच्च ॥ १५३ ॥
 अतापि मम ते पुत्रा भवास्त्रानानुसेपनाः ।
 भविष्यन्ति महायोगा रुद्रलोकपरायणाः ॥ १५४ ॥
 सर्वज्ञः समवृद्धिय साधः सर्वदृष्टैव च ।
 कदलोकं गमिष्यन्ति ध्यानयोगपरायणाः ॥ १५५ ॥
 चयोदये पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते कमेण तु ।
 धन्वं नारायणी नाम व्यासस्तु भविता यदा ॥ १५६ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि वालिनीम गुगासुनिः ।
 वालिकिञ्चात्मे पुर्खे पर्खे गम्भमाद्मे ॥ १५७ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 शुधामा काश्यपस्त्रैव वक्षिणो विरजास्त्रया ॥ १५८ ॥

महावीरगत्तोपेता विमला जड्डरेतसः ।
 तेनैव योगमार्गेण भविष्यन्ति न संशयः ॥ १५० ॥
 यदा व्यासः सुरचाल पर्यायेषु चतुर्दशे ।
 तत्रापि पुनरेवाहं भविष्यामि सुगान्तिके ॥ १५१ ॥
 वशी लक्ष्मिरसः चेष्टो गौतमो नाम योगवित् ।
 तत्त्वाङ्गविष्टते पुण्यं गौतमं नाम तदनं ॥ १५२ ॥
 तत्रापि भम ते पुण्या भविष्यन्ति कल्पी तथा ।
 अविरुद्धतपाचैव चावणीऽय स्वविष्टकः ॥ १५३ ॥
 योगामानो महाक्षानो ध्यानयोगपरायणः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण कद्रिलोकनिवासिनः ॥ १५४ ॥
 ततः प्राप्ते पञ्चदशे परिवर्त्तं क्रमागते ।
 आकृषिष्ठु यदाव्यासो दापरे भविता प्रभुः ॥ १५५ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि नामा वेदधिरा दिजाः ।
 तत्र वेदधिरा नाम अस्त्रान्तव्यारम्भस्तरं ॥ १५६ ॥
 भविष्यति महावीर्यं वेदशीर्षेण पञ्चंतः ।
 हिमवत्पृष्ठमाश्रित्य सरस्त्वा नगोत्तमे ॥ १५७ ॥
 तदापि भम ते पुण्या भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 कुणिष्ठ कुणिष्ठाहुय कुणरीरः कुणेतकाः ॥ १५८ ॥
 योगामानो महाक्षानो व्रद्धिष्ठासोहृदेतसः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण कद्रिलोकं गतास्तु ते ॥ १५९ ॥
 ततः षोडशमे चापि परिवर्त्तं क्रमागते ।
 व्यासस्तु योसञ्च नाम भविष्यति तदा प्रभुः ॥ १६० ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि गोकर्णी नामनामतः ।

तथा द्विषाते पुण्यं गोकर्णनाम तदनं ॥ १६१ ॥
 तथापि भम ते पुण्या भविष्यन्ति महोजसः ।
 कश्चपो श्रावनाचैव च्यवनोऽब्रह्मस्तिः ।
 तेऽपि तेजैव मार्गेण भविष्यन्ति परं पदं ॥ १६२ ॥
 ततः सप्तदशैचैव परिवर्त्ते लभागते ।
 तदा भविष्यते व्यासो नारायां देवकृतस्यावः । १६३ ॥
 सदाप्यहं भविष्याभि गुह्यावासीति नामतः ।
 हिमवत्सिंहरे चैव महात्मे महालये ।
 सिद्धिचेतं महापुण्यं भविष्यति महालयं ॥ १६४ ॥
 तथापि भम ते पुण्या ब्रह्मस्या योगवेदिनः ।
 भविष्यन्ति महाकानो मर्मान्ना निरङ्गुताः ॥ १६५ ॥
 उत्थो वामदेवष महाकालो महालयः ।
 शेषो गतसहस्रन्तु यिष्याणां ध्यानसाधनं ॥ १६६ ॥
 अविष्यन्ति तदा कल्पे सर्वे ते ध्यानयुग्मकाः ।
 ते तु तत्त्विति योने चूडि कल्पा मधेयुर् ।
 महाक्षे पदं चिद्रा भविष्याः यिष्यमवदं ॥ १६७ ॥
 ते चाचेऽपि महाकानः काले तत्त्वित् शुगान्तिको ।
 ध्यानयुतेन भगवा विभलाः शुद्धवृदयः ॥ १६८ ॥
 गला महालयं पुण्यं हहा माहेश्वरं पदं ।
 तूर्चं तारयते जन्मनूदयपूर्वान् दयापरान् ॥ १६९ ॥
 चाकानमेकविंशत्य तारयिला महार्थं ।
 भम प्रसादाच्याचन्ति चद्रलीकं गतव्यराः ॥ १७० ॥
 ततोऽहाद्यसै चैव परिवर्त्ते यदा भवेत् ।

तदा जटतच्छयो नाम व्यासस्तु भविता सुनिः ।
 तदाप्यहं भविष्यामि शिखण्डी नामनामतः ॥ १७१ ॥
 सिंहचेने महापुर्णे देवदानवपूजिते ।
 हिमवक्ष्युरे पुर्णे शिखण्डी यत्र पर्यन्तः ।
 शिखेण्ठिनो वनधार्य जटामय दृढ़तः ॥ १७२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 वाचस्तुवा जटचौकय जावामय दृढ़तः ॥ १७३ ॥
 योगाकानो महासङ्गाः सर्वे ते वेद पारगाः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं कदलोकं वनन्ति ते ॥ १७४ ॥
 ततस्त्वे कोनश्चिंश्च तु परिवर्त्ते क्रमागते ।
 व्यासस्तु भविता नाक्षा भरहाजी महासुनिः ॥ १७५ ॥
 तत्राप्यहं भविष्यामि जटामासीति नामतः ।
 हिमवक्ष्युरे रथे जटायुर्यत्र पर्यन्तः ॥ १७६ ॥
 तद्वापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महोजसः ।
 हिरण्यनामा कौशिलः काञ्चीवः कुष्ठनिस्तथा ॥ १७७ ॥
 दैश्वरा योगधर्माणः सर्वे ते ज्ञात्वरेतमः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १७८ ॥
 ततो विश्वतिमे सर्वे परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 वाचःवदाः स्मृतो व्यासो भविष्यति महामतिः ॥ १७९ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि शृहद्वासतो नामतः ।
 अहहासप्रियायापि भविष्यन्ति तदा नराः ॥ १८० ॥
 तत्त्वेष हिमवत्पृष्ठे सिंहचारण सेविते ।
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महोजसः ।

महाकामानी महा सत्त्वा ध्यानिनो नियतवतः ॥ १८० ॥
 सुमन्तुवैर्येरिविदान् सुवन्धुः कुणिकम्भरः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं कदलोकाय ते गताः ॥ १८१ ॥
 एवाविश्वे पुनः प्रसि परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 वाचस्यतिः अूतो व्यासो यदा स जटिसत्तमः ॥ १८२ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि दार्को नाम नामतः ।
 तद्वाऽप्यहं भविष्यते पुरुषं देवदारवर्णं महत् ॥ १८३ ॥
 तत्रापि मम ते प्रता भविष्यन्ति महीजसः ।
 इत्यो हात्माचित्तैव (१) केतुमाल्ली वक्षाया (२) ॥ १८४ ॥
 योगाकामानी महाकामानी नियता शुद्धे तेतसः ।
 परमं योगमाल्याय कद्रुं प्राप्ताम्भवानवाः ॥ १८५ ॥
 इत्याविश्वे परिवर्त्ते तु व्यासः शुक्रायनो यदा ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि वाराष्ट्रसां महामुनिः ॥ १८६ ॥
 नाम्ना वै खाङ्गली भौमो यत्र देवाः सवासदाः ।
 इत्याचित्त मां कालो तस्मिन्नवौचैः इत्यायुधं ॥ १८७ ॥
 तत्रापि मम ते पुरुषा भविष्यन्ति सधार्थिकाः ।
 सुखाचिर्मधुपिङ्गाकाः ज्ञातकेतुस्त्रवैव च (२) ॥ १८८ ॥
 तेषि माहेश्वरं योगं प्राप्य ध्यानपरायणाः ।
 विरजा वल्लभयिष्ठा कदलोकाय संस्क्रिताः ॥ १८९ ॥
 परिवर्त्ते च योविश्वे शृणविन्दुव्यदा सुनिः ।

१. दात्मायचित्तैवेति च०, च० च ।

२. मवस्तुति च०, च० च ।

३. चेतितानक्षयैव चेति च० ।

व्यासो भविष्यति ब्रह्मा तदाऽहं भविता पुनः ।
 श्वतो नाम महाकायो शुभिपुत्रः सुधार्थिकः ॥ १८० ॥

तत्र वाक्यारिचामि तदा गिरिवरीतमि ।
 तेन कालस्त्ररो नाम भविष्यति स पर्यंतः । १८१ ॥

तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महोजसः ।
 ऊसिजो हृष्टदुक्ष्यय देवलः कविरेव च ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं गता हि ते ॥ १८२ ॥

परिवर्त्ते चतुविश्वे चहच्चो व्यासो भविष्यति ।
 तदाऽहं भविता ब्रह्मान् कलो तस्मिन् युगान्तिके । १८३ ॥

शूली नाम महायोगी नैमित्ये योगिवन्दिते ॥ १८४ ॥

तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्त्रिनः ।
 शालिहोन्नोऽग्निवेश्वरं युवनाशः भरहसुः ।
 तेऽपि योगबलोपेता रुद्रं वास्त्रन्ति सुवत्ताः ॥ १८५ ॥

पच्छविंश्च पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते वयाकमः ।
 वासिष्ठस्तु यदा व्यासः शक्तिर्नाम भविष्यति ॥ १८६ ॥

तदाऽप्यहं भविष्यामि दण्डो सुखोश्चरः प्रभुः ।
 कोटिवर्षं समाचाय (१) नगरं देवपूजितं ॥ १८७ ॥

तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति क्रमागताः ।
 योगाकान्तो महामानः सर्वे ते शूर्वरेतसः ॥ १८८ ॥

क्षगतः कुम्भकर्षाश्च; (२) कुम्भचैव प्रवाहुकः ।

१ कोटिवर्षं सहस्रनामिति का० ।

२ कुम्भकर्षं देविति का० ।

प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति तदैव ते ॥ १८८ ॥
 एवं विद्ये परिवर्त्ते तु यदा व्यासः पराशरः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सहिष्णुर्मनामतः ।
 मुखं वद्यते व्याप्त व्याप्त कस्तो तज्जिग् युगान्तिके ॥ १८९ ॥
 तथापि यत्ते मुच्च भविष्यन्ति सुधार्थिकाः ।
 उक्तूक्ती विच्छुतचैत् (१) चर्यकः (२) लाघुलायनः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गम्यारस्ते तदैव च ॥ २०० ॥
 तत्त्विंशतिमि प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमागते ।
 यात्कृकस्ती यदा व्यासो भविष्यति तपोधनः ॥ २०१ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सोमग्रन्थं दिजोत्तमः ।
 प्रभासतीर्थमासाद्य योगाकालोकविशुतः ॥ २०२ ॥
 तथापि यत्ते मुच्च भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 अस्याद्य उक्तूक्ती वक्तु एव च ॥ २०३ ॥
 योगाकालो भवाकालो विमलाः शुद्धवृत्तयः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं उक्तूक्तीकं ततो यतः ॥ २०४ ॥
 अष्टाविंश्चे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमागते ।
 पराशरसुतः श्रीमान् विच्छुलीकपितामहः ॥ २०५ ॥
 तदा भविष्यति व्यासो नाला हैपायनः प्रसुः ।
 तदा वहेन चांशेन काणः मुक्तवस्तमः ।
 वस्तुदेवाच्यदुत्तेहो वासुदेवी भविष्यति ॥ २०६ ॥
 तदा चाहं भविष्यामि योगाकालो योगमायया ।

१ विच्छुलीकपिता ॥

२ उक्तूक्ती ॥ ३ विच्छुलीकपिता वर्त्ते वर्त्ते इति नालाचालकारवित्तः ॥

क्षीकविच्छनार्थाय ब्रह्मचारिश्चैरकः ॥ २०७ ॥
 जग्गाने मतसुत्स्वर्षं हृषा क्षीकमनाथकं ।
 ब्राह्मणानां हितार्थाय प्रविष्टो योगमायथा ॥ २०८ ॥
 दिव्यां भेदशुहां पुरुषां त्वया सार्वद्व विच्छुना ।
 भविष्यामि तदा ब्रह्मन् नकुलो नामनामतः ॥ २०९ ॥
 कायारोहणमित्येवं सिद्धेच्छ वै तदा ।
 भविष्यति तु विच्छाते यावद्भूमिर्विष्यति ॥ २१० ॥
 तत्रापि भम ते पुक्षा भविष्यन्ति तपस्तिनः ।
 कुशिकाच्यैव गार्थ्य य मित्रको बहु एव च ॥ २११ ॥
 योगबुद्धा महाकामी ब्राह्मणा वेदपाठगाः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं विमला अूर्ध्वेततः ।
 एत्रलोकं गमिष्यन्ति युगशाहतिदुर्लभं ॥ २१२ ॥
 इत्येतत्वै भया प्रोक्षमवतारेषु सचकं ।
 मन्दादिकाश्चापर्यन्तमष्टाविंश्युगक्षमात् ।
 तत्र चृतिसमूहानां (१) विभागो धर्मसच्चाणं ॥ २१३ ॥
 इति श्रीमहापुराणे यायुप्रोक्ते माहेश्वरावतारयोगो
 नाम त्रयोविंश्योऽध्यायः ।

१ चृतिसमूहानामिति २० ।

ऋग्वेदसूत्रात्मकः ।

—१०६—

गायंश्वरं ।

काशुदवाच । भालारि भारते गर्वे सुगानि सुनयो विदुः ।
 क्षतं व्रेता वापरस्य तिष्ठते चतुर्युगं ॥ १ ॥
 एतमहस्तपर्यन्तमहयं द्रुद्धाणः स्फृतं ।
 वामाद्यास्तु गणाः सप्त रोमवन्तयतुर्देश ॥ २ ॥
 सशरीराः अथनेष्व जनलोकां सहानुगाः ।
 एवं देवेष्वतीतेषु महर्णोकाज्जनन्तपः ॥ ३ ॥
 मन्त्रस्तरेष्वतीतेषु देवाः सर्वे महोजसः ।
 ततस्येषु वलेष्वैः सायुज्यं कल्पवासिनां ॥ ४ ॥
 समेत्य देवेष्वदे देवाः प्राप्ते सक्षात्मे तदा ।
 महर्णोकां परित्यज्य गणाश्च वै चतुर्देश ॥ ५ ॥
 भूतादिष्वयथिष्टेषु (१) स्वावरान्तेषु वै तदा ।
 शून्येषु तेषु लोकेषु महोन्तेषु भुवादिषु ।
 देवेष्वय वलेष्वैः कल्पवासिषु वै लन् ॥ ६ ॥
 तस्मैत्य ततो ब्रह्मा देवदिंगणदानवान् ।
 संक्षापयति वै वर्षान् दाहस्त्रिया सुगचये ॥ ७ ॥

१ भूतादिष्वे शिरोचिति यः ।

योऽतीतः सप्तमः काल्यो मथा वः परिकीर्तिः ।
 समुद्रैः सप्तभिर्गाढमेकीभूतैर्महार्थवैः (१) ।
 आसौदेकार्थवद्विरमविभान् तमोमर्थं ॥ ८ ॥
 माययैकार्थवै तच्चिन् शङ्खचक्रगदाधरः ।
 जीभूताभीड्युजात्मविरोधीटी वीषतिर्हदिः ॥ ९ ॥
 नारायणसुखोदीर्थः सोऽष्टमः मुक्तोभासः ।
 अष्टवाहुर्महोरस्तो लोकानां योनिवृत्ते ।
 किमप्यचिन्त्य युक्ताक्षा योगमास्याय योगवित् ॥ १० ॥
 फलासहस्रकलित्तमप्रतिभवर्त्तसं ।
 महाभोगपतेर्भागमन्वास्त्रीर्थं मङ्गोऽकृत्यं ।
 तच्चिन्महति पर्यक्ते शीते वै कनकप्रभो ॥ ११ ॥
 एवं तत्र ग्रन्थानेन विच्छुना प्रभविच्छुना ।
 आकाशारमणं क्लौद्धार्थं छट्ठं नाभ्यान्तु पद्मज्ञं ॥ १२ ॥
 ग्रतयोजनविस्तीर्थं तद्वादित्यवर्त्तसं ।
 वज्रदण्डं महोत्सेषं लौकया प्रभविच्छुना ॥ १३ ॥
 तस्यैवं क्लौद्धमानस्य समीयं देवमीढुवः ।
 हेमब्रह्माण्डजो न्रेष्टा रुक्मिणीयो इतीन्द्रियः ।
 चतुर्मुखो विश्वालालः समागम्य बहुचक्रया ॥ १४ ॥
 विद्या युक्तेन नव्येन दृष्ट्वा रुक्मिणी तु भेजिवान् ॥ १५ ॥
 स विश्वायमशागम्य शस्त्रसंपूर्ण्या गिरा ।

(१) सप्तामैरिति वा ।

प्रीवाच को भवान् शेते आश्रितो मध्यमध्यमां ॥ १६ ॥
 अथ तस्याच्युतः त्रुत्वा ब्रह्मण्डम् शुभं वचः ।
 उद्दिष्टत पर्याप्तादिक्षायीत् फल्गुनीचनः ॥ १७ ॥
 प्रत्युवाचो ज्ञात्वा वै कियते यज्ञं किञ्चन ।
 यौरम्बारीचं भूतस्तु परं पदमहं प्रभुः ॥ १८ ॥
 तमेवमुक्ता भगवान् विष्णुः पुनरथाववीत् ।
 कस्त्वं खलु समायातः समौपं भगवान् कृतः ।
 कुतय भूयो गन्तव्यं कुच वा ते प्रतिव्रयः ॥ १९ ॥
 को भवान् विष्णमूर्तिस्त्वं कर्त्तव्यं किञ्च ते मया ।
 एवं हुवाणं वैकुण्ठं प्रत्युवाच पितामहः ॥ २० ॥
 यथा भवांसुषाच चाहमादिकर्ता प्रजापतिः ।
 नारायणसमाख्यातः सर्वं वै मयि तिहति ॥ २१ ॥
 सविष्यतं परं त्रुत्वा ब्रह्मणा लोककर्त्तव्या ।
 योइनुद्गाती भगवता वैकुण्ठो विष्णसम्भवः ॥ २२ ॥
 कौतूहलाक्षायोगी प्रविष्टो ब्रह्मणो सुखं ।
 इमानदादशष्टीपान् सप्तसुद्रान् सप्तर्षीतान् ।
 प्रविष्ट स सहातेजाचातुर्धर्षसमाकुलान् ।
 ब्रह्मादिक्षाम्बर्यन्तान् सप्तसौकान् सनातनान् ॥ २३ ॥
 ब्रह्मचर्युदरे छटा सर्वान् विष्णुर्महायथाः ।
 चहोऽस्य तपसी दीर्घं पुनः पुनरभाषत ॥ २४ ॥
 पर्वटन् विष्णान् लोकान् विष्णुर्नीनविधाच्रमान् ।
 ततो वर्षसहजान्ते नामां हि दृष्टये तदा ॥ २५ ॥
 तदाऽस्य वक्त्रान्विष्णुम् पश्येन्द्रारिकेतनः ।

अजातश्चुभिंगवान् पितामहमस्याववीत् ॥ २६ ॥
 भगवन् आदि मध्यस्त्र अन्तं कालदिशोनं च ।
 नाहमन्तं प्रपश्यामि शुदरस्य तवानव ॥ २७ ॥
 एवमुक्ताज्ञवौद्गुयः पितामहमिदं शहिः ।
 भवानप्येवमेवाच्य शुदरं मम शाश्वतं ।
 प्रविश्य लोकान् पश्यता ननौपम्यान् हिजोत्तम ॥ २८ ॥
 मनः पश्चादनीं वाणीं शुल्वा तस्याभिनन्दा च ।
 शोपतेरुदरं भूयः प्रविश्य पितामहः ॥ २९ ॥
 तानेव लोकान् गर्भस्थाः पश्यन् सोऽचिन्तयविक्रमः ।
 पर्यटिलादिदेवस्य इदर्यान्तं न वै इरेः ॥ ३० ॥
 ज्ञात्वागमन्तस्य पितामहस्य
 हाराणि सर्वाणि पिधाय विच्छुः ।
 विभुवीनः कर्तुमियेष चाश
 सुखं प्रसुप्तोऽच्छि महाज्ञीषे ॥ ३१ ॥
 ततो वाराणि सर्वाणि पिहितान्युपश्चाते ।
 सूक्ष्मं ज्ञात्वाऽनो रूपं नाभ्यां हारमविन्दत ॥ ३२ ॥
 पश्चसुत्तानुमागेण श्रानुगम्य पितामहः ।
 उज्जाहाराक्षरो रूपं पुष्कराच्छतुराननः ।
 विरराजारविन्दस्यः पश्चगर्भसमद्युतिः ॥ ३३ ॥
 एतच्छिवन्तरे ताभ्यां एकैकस्य तु कात्म्बिगतः ।
 गवेत्समाने संचर्षं सध्ये तस्यार्णवस्य तु ॥ ३४ ॥
 शूत उवाच । ततो शुपरि भेयाला भूतानां प्रभुरौखरः ।
 गूलपाणिमङ्गदिशो चैमचौराम्बरक्षदः ।

आगच्छद् यज सोइनन्तो नागभीगपतिहरिः ॥ ३५ ॥
 शीघ्रं विक्रमतस्तास्व पद्मामल्यन्तपीडिताः ।
 उदूतास्तुण्माकाशे पृथुलास्तोविन्दवः ।
 अत्युच्चात्यातिशीताव वायुस्तत्र ववौ स्त्रां ॥ ३६ ॥
 तद्वद्वा महदायव्ये लक्ष्मा विज्ञामभाषत ।
 अविन्दवो हि स्थलोच्चाः कम्पते चाम्बुजं स्त्रां ।
 एतं मे संशयं लूहि किञ्चान्यत् त्वच्चिकीर्षसि ॥ ३७ ॥
 यतदेवंविवरं वाक्यं पितामहसुखोऽव ।
 शुलाप्रतिमकर्माण भगवानसुरान्तकृत् ॥ ३८ ॥
 किञ्चु खल्वत्र मे नाभ्यां भूतमन्तत्कलालयं ।
 वदति पियमत्यर्थं विप्रियेषि च ते मधा ॥ ३९ ॥
 इत्येवं भनसा भ्यात्वा प्रत्युक्तचेदमुत्तरं ।
 किञ्चूल भगवान् तच्छिन् पुष्करे जातसुभूमः ॥ ४० ॥
 किं मया यत् कलन्देव यथा पियमनुजमं ।
 भाष्वे मुखश्चेष्ट किमर्थं लूहि तत्त्वतः ॥ ४१ ॥
 एवं लुब्धाणं देवेयं स्त्रीकायाचान्तु तत्त्वमां ।
 अत्युच्चाचाम्बुजाभास्तः लक्ष्मा वेदनिधिः प्रसुः ॥ ४२ ॥
 योइस्तौ तवोदरं पूर्वं प्रविष्टोऽहं त्वदिक्षया ।
 यथा ममोदरे लोकाः सच्चै दृष्टास्त्वया प्रभो ।
 तथैव दृष्टाः कार्त्त्वैर्ग्रन मया लोकास्तवोदरे ॥ ४३ ॥
 ततो वर्षेषुहस्तान्ते उपाहसस्य मित्रेष ।
 नूनं मकारभावेन मां वशीकर्तुमिच्छता ।
 आशु दाराणि सर्वाणि वटितानि त्वया पुनः ॥ ४४ ॥

ततो मया महाभाग सचिन्त्य स्नेन चितसा ।
 सब्दो नाभ्यां प्रवेशस्तु पश्चस्त्राहिनिर्गमः ॥ ४५ ॥
 माभूते मनसोऽल्पोऽपि व्याघ्रातोऽर्थं कथश्चन ।
 इत्येषामुग्निर्विश्वोः कार्याणामौषसर्विकौ ॥ ४६ ॥
 यक्षायानस्तरं कार्यं मयाभ्यक्षितं स्वयि ।
 त्वा चावाचितुकामेन क्लोडः पूर्वं यहुक्षया ।
 आशु द्वाराशि सर्वाणि घटितानि मया पुनः ॥ ४७ ॥
 न तेऽन्यद्यावस्त्रव्यो मान्यः पूज्यय मे भवान् ।
 सर्वं मन्त्रं कल्पाण यक्षया यत्कृतन्त्रव ।
 तस्माक्षयोच्चमानस्वं पश्चादत्यर पभो ॥ ४८ ॥
 नाहं भवन्तु शक्लोमि सोदुलेजोमयं गुरुं ।
 स चोवाच वरं ब्रूहि पश्चादवतराम्यहं ॥ ४९ ॥
 विश्वक्रवाच । पुत्रो भव ममारिज्ञ सुदं प्राप्ताचि शीभन्ते ।
 सत्वधनो महायोगी ल्वमीडः (१) प्रणवाम्बकः ॥ ५० ॥
 अद्यप्रभृति सर्वेष एतोऽग्नीष्विभूषणः ।
 पश्चयोनिरितीत्येवं स्वातो नाम्ना भविष्यसि ।
 पुत्रो मे त्वं भव ब्रह्मन् सर्वं सोकाधिप प्रभो ॥ ५१ ॥
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वरं ब्रह्म किरीटिनः ।
 एवं भवतु चेत्युज्ञा प्रीताक्षा गतमस्तरः ॥ ५२ ॥
 प्रत्यास्त्रमयायातं बालार्काभं महाननं ।
 भूतस्त्रिङ्गूतं हृष्टा नारायणमयावधीत् ॥ ५३ ॥

अपमेषो महाबङ्गो दंडी व्यस्तुशिरोरकः ।
 दयवाहुस्त्रिशूलाक्षो नयनैवि ज्ञतीमुखः ॥ ५४ ॥
 कोकप्रभुः स्वयं साच्चादिकाती मुच्छमेषुलो ।
 भेटु शीर्षेन सहता नदमानोऽतिभैरवं ॥ ५५ ॥
 कः स्वसेव पुमान् विष्णोते जोराशिर्महाद्युतिः ।
 व्याघ्र सर्वा दिशो वाच इत एवाभिवर्तते ॥ ५६ ॥
 तेनैवमुलो भगवान् विष्णुर्भाष्ममवशीत् ।
 पद्मान्तरनिपातेन यस्य विक्रमतोऽप्येवे ।
 विगेन महताकाशे व्यधिताच जलाशयाः ॥ ५७ ॥
 छटाभिर्विश्वतीऽत्यर्थं सिद्धते पद्मसक्तवः ।
 ध्राणजेन च बातेन कम्यमानं त्वया सह ।
 दोधूयते महापद्मं साच्छब्दं गम नाभिजं ॥ ५८ ॥
 स एष भगवानोऽशो हानादिवान्तर्कादिभुः ।
 भवान्वश्च सोऽप्य शुपतिष्ठाव गोध्वजं ॥ ५९ ॥
 ततः कुरुतेऽनुक्राप्तास्त्रं ब्रह्मा प्रोवाच केशये ।
 न भवान् शूलवाहानं कोकाना शीनिमुक्तम् ॥ ६० ॥
 लक्ष्मां सोकार्तार्दं भाष वित्ति सनातनं ।
 कोऽप्यं भोः शङ्खरो नाम श्वावयोर्व्यतिरिच्छते ॥ ६१ ॥
 तस्य तत् कोधजं वाक्यं शुल्वा विष्णुरभाषत ।
 आ मैर्व वद कथाच परिवादं महाबनः ॥ ६२ ॥
 मायायोगेश्वरी धर्मो दुराधर्मी वरप्रदः ।
 उत्तरस्त्रात जगतः पुराणः पुरुषोऽत्ययः ॥ ६३ ॥
 जीवः स्वसेव जीवाना ज्ञोतिरेकं प्रकाशते ।

वालक्ष्मीहृनकैद्वयः क्रीडतेश्वरः स्वयं ॥ ६४ ॥
 प्रधानमव्ययं व्योतिरव्यक्तं प्रकृतिस्तमः ।
 अस्य चैतानि नामानि नित्यं प्रसवधर्षिणः ।
 यः कः स इति दुःखात्मैश्वयते यतिभिः शिवः ॥ ६५ ॥
 एष वीजी भवान् दीजमहं योनिः सनातनः ।
 एव मुक्तोऽथ विष्वाका ब्रह्मा विष्णुमभावत ॥ ६६ ॥
 भवान्योनिरहं वीजं कथं वीजी महेश्वरः ।
 एतच्चे सूक्ष्ममव्यक्तं संशयं क्षेत्रमहंसि ॥ ६७ ॥
 आत्मा चैव समुत्पत्तिं ब्रह्मणा स्तोकतन्त्रिणा ।
 इदं परमसाहस्रं प्रश्नमध्यवद्वरिः ॥ ६८ ॥
 अस्याकाशहरं गुर्जं भूतमन्यत्रविद्यते ।
 महतः परमं धाम यिवमध्यात्मिनो पदं ॥ ६९ ॥
 हौधीभावेन चात्मानं प्रविष्टस्तु व्यवहितः ।
 निष्वासः सूक्ष्ममव्यक्तः सकलव भृशेश्वरः ॥ ७० ॥
 अस्य मायाविभिरस्य अगम्यगहनस्य च ।
 पुरा लिङ्गं भवद्वीजं प्रथमं त्वादिसर्गिं कं ॥ ७१ ॥
 मयि योनो समायुक्तं तद्वीजं कालपर्ययात् ।
 हिरण्यमयपारन्त्योन्यामण्डमजायत ॥ ७२ ॥
 गतानि दग्धवर्णामण्डकासु प्रतिष्ठितं ।
 अस्ते वयसहस्रस्य वायुना तद्विधा लतं ॥ ७३ ॥
 कपालमेकं वीर्जं त्रिकपालमयं चितिः ।
 उत्तमवास्य भृशोक्तेषं योऽसैकनकपर्वतः ॥ ७४ ॥
 ततस्तदात् प्रवृष्टाका देषो देववरः प्रभुः ।

हिरण्यगर्भो भगवान् अहं जग्मे चतुभुजः ॥ ७५ ॥
 सतोरथर्थसहस्राणि वायुना तदृदिवाक्षतः ।
 अताराजेन्द्रुनष्ठं शूलं कोकमयेष्व च ।
 कोकमयेन्द्रमित्ताते (१) कुमारास्तेऽभवंस्तदा ॥ ७६ ॥
 प्रिवदर्थनास्तु तनवी वेत्तीताः पूर्वजास्त्रव ।
 सूर्यो वर्षसहस्राणि तत एवाक्षास्त्रव ।
 सुखनानससहस्रायाः पञ्चपचायतेष्वाः ॥ ७७ ॥
 औमान् सनत्कुमारस्तु चटुयैवोर्जेतसो ।
 सनातनय सनकास्त्रयैव च सनन्दनः ।
 सत्यवाः समकालेन्द्रुहातौन्दियदर्थनाः ॥ ७८ ॥
 उत्पत्ताः प्रतिष्ठाक्षान्तो जगदुयैतदेव हि ।
 नारप्तस्ते च कर्माणि सापदयविवर्जिताः ॥ ७९ ॥
 अस्य सोम्यं यहुलेयं जरागोकसमन्वितं ।
 जीवितं मरणस्त्रैव सञ्चवत्तु पुनः पुनः ॥ ८० ॥
 स्वप्नभूतं पुनः ऋगे दुःखानि नरकांस्त्रया ।
 विदित्वा चागमं सर्वमयग्नं भवितव्यताम् ॥ ८१ ॥
 चटुं सनत्कुमारस्तु दृहा तत्र वये खिती ।
 अयस्तु औन् शुशान् चित्वा आज्ञाजाः सनकाद्यः ।
 वैवर्तेन तु छानेन निष्ठस्तो महोजसः ॥ ८२ ॥
 ततस्तोष्प्रपहत्तेषु सनकादिषु वै लिषु ।
 भविष्यति विमूढस्तु मायया शब्दरस्त तु ॥ ८३ ॥

१ कोकमयेन्द्रमित्ताते इति ष० ।

एवं कर्त्ये तु वैकर्त्ये (१) संग्रा नश्वति तेऽनव ।
 कल्पयेषापि भूतानि सुक्षमानि पारिष्वानि च ॥ ८४ ॥
 सा चैषा औच्छरी माया जगतः समुदाहृता ।
 स एष पर्वतो मेहदेवसोक उदाहृतः ॥ ८५ ॥
 तदैवेदं हि माहात्म्यं हृष्टा चाल्वानमामना ।
 चाल्वा चेष्टरसद्वाय चाल्वा मामञ्जुजेत्तर्थं ॥ ८६ ॥
 महादेवं महायोगं भूतानां वरदं प्रभुं ।
 प्रणवाम्बानमासाय नमस्तुत्वा जगहुरु ।
 त्वाच मात्सेव संकुर्वे निष्ठासाक्षिं हेदयं ॥ ८७ ॥
 एवं चाल्वा महायोगं अस्तुतिष्ठनं महावतः ।
 अहं त्वामप्ततः लाला ल्लोचिष्मनस्तप्तमं ॥ ८८ ॥
 सुत उवाच । ब्रह्माचमप्ततः लाला ततः स ब्रह्मप्ततः ।
 अतीतैव भविष्येव वर्त्तमानैसाधेव च ।
 नामभिञ्छास्त्वैवेद इदं स्त्रीत्वसुदीरयत् ॥ ८९ ॥
 नमस्तुत्यं भगवते सुवतेऽनन्ततेजसे ।
 नमः लेखाधिष्ठये वीजिने शूलिने नमः ॥ ९० ॥
 अमेद्रायोर्मेद्राय नमो वैकुण्ठरेतसे ।
 नमो ल्लेष्टाय शिष्टाय अपूर्वप्रथमाय च ॥ ९१ ॥
 नमो हव्याय पूज्याय सद्योजाताय वै नमः ।
 गङ्गराय धनेश्वाय लैमचीराम्बराय च ॥ ९२ ॥
 नमस्ते लालादीनां भूतानां प्रभावाय च ।

वेदकर्म्मावदानानां द्रव्याणां प्रभवे नमः ॥ ८३ ॥
 नमो योगस्य प्रभवे सौख्यस्य प्रभवे नमः ।
 नमो भ्रुवनिश्चीयान् । भ्रुवीणां पतये नमः ॥ ८४ ॥
 विशुद्धनिमेघानां गच्छितप्रभवे नमः ।
 उद्धौवाच्च प्रभवे हौपानां प्रभवे नमः ॥ ८५ ॥
 अद्वीनां प्रभवे चैव वर्णाणां प्रभवे नमः ।
 नमो नदानां प्रभवे नदीनां प्रभवे नमः ॥ ८६ ॥
 नमस्त्रौषधिप्रभवे तत्त्वाणां प्रभवे नमः ।
 धर्माध्यज्ञाय धर्माय स्थितीनां प्रभवे नमः ॥ ८७ ॥
 नमो इसानां प्रभवे रक्षानां प्रभवे नमः ।
 नमः लक्षणानां प्रभवे कल्पानां प्रभवे नमः ॥ ८८ ॥
 निमेषप्रभवे चैव काषानां प्रभवे नमः ।
 अहोरात्राहिमासानां मासीनां प्रभवे नमः ॥ ८९ ॥
 अम अतूनां प्रभवे संख्यायाः प्रभवे नमः ।
 प्रभवे च परार्थस्य परस्य प्रभवे नमः ॥ ९० ॥
 अमः शुश्रावप्रभवे तुलसा प्रभवे नमः ।
 अतुर्विवस्य चर्मस्य प्रभवेऽनन्तचक्रुवे ॥ ९१ ॥
 कालोदये निवहानां वार्तानां प्रभवे नमः ।
 नमो विश्वस्य प्रभवे व्रजादि प्रभवे नमः ॥ ९२ ॥
 विद्यानां प्रभवे चैव विद्यानां पतये नमः ।
 नमो व्रतानां पतये मन्त्राणां पतये नमः ॥ ९३ ॥
 पितृणां पतये चैव पञ्चनां पतये ।
 वाग्मृष्याय नमस्तुभ्युः पुराणहृषमाय च ॥ ९४ ॥

सुचारुमात्रकेवाय जाह्नव्यः गिराय च ।
 नमः पशुनां पतये गोहवेन्द्रध्वजाय च ॥ २०५ ॥
 प्रजापतीनां पतये सिद्धानां पतये नमः ।
 शङ्खोरगसपीर्णां पञ्चिणां पतये नमः ॥ २०६ ॥
 गोकर्णीय च गोष्ठाय शङ्खकर्णीय वै नमः ।
 वाराहायाप्रसेयाय रथोधिपतये नमः ॥ २०७ ॥
 नमेष्वराणां पतये गच्छानां द्वीपये नमः ।
 अभ्यसां पतये चैव तेजसां पतये नमः ॥ २०८ ॥
 नमोऽस्तु जात्यापतये चौमते द्वीपते नमः ।
 बलावलसमूहाय ज्ञात्योभव्योभवाय च ॥ २०९ ॥
 दीर्घवृक्षैकन्वद्वाय हृषभाय कलुणिने ।
 नमस्त्वेष्याय वपूषे तेजसे सुप्रभाय च ॥ २१० ॥
 भूताय च भविस्थाय वस्त्वमानाय वै नमः ।
 सुवर्च्चसेऽय वीराय शूराय ज्ञातिमाय च ॥ २११ ॥
 वरदाय वरेष्वाय नमः सर्वगताय च ।
 नमो भूताय भव्याय भवाय महते तथा ॥ २१२ ॥
 जनाय च नमस्तुभ्यं तपसे वरदाय च ।
 नमो वन्द्याय भौत्याय जनाय नरकाय च ॥ २१३ ॥
 भवाय भजमानाय इष्टाय याजकाय च ।
 अभ्युदीर्णीय द्वीपाय तत्त्वाय निर्गुणाय च ॥ २१४ ॥
 नमः पाशाय हस्ताय नमः स्वाभरणाय च ।
 हुताय अपहुताय प्रहुतप्रशिताय च ॥ २१५ ॥
 नमस्वष्टाय भूर्णीय ज्ञानिष्ठोमस्त्विजाय च ।

नमः कृताय सत्याय भूतायिपतये नमः ॥ २१६ ॥
 सदस्याय नमस्यैव दक्षिणावभूताय च ।
 अहिंसायाय स्तोकानां पशुमन्त्रोयधाय च ॥ २१७ ॥
 नमस्तुष्टिप्रदानाय चर्मकाय सुगत्यने ।
 नमोऽस्त्रमिद्यपतये परिहाराय स्तम्बिने ॥ २१८ ॥
 विश्वाय विश्वरूपाय विश्वतोऽक्षिमुखाय च ।
 सर्वतः पाणिपादाय कुद्रायाप्रमिताय च ॥ २१९ ॥
 नमोऽहम्बाय काम्बाय हृष्टकम्बाय चै नमः ।
 नमः सिंहाय मेघाय चेष्टाय त्वच्यवाय च ॥ २२० ॥
 सुवीराय सुवीराय छात्रीभ्यश्चीभणाय च ।
 सुमेधये सुप्रजाय दीपाय भास्तराय च ॥ २२१ ॥
 नमो नमः सुपर्णाय तपमीयनिभाय च ।
 विक्षयादाय चरणाय पिङ्गलाय महीजसे ॥ २२२ ॥
 हृष्टिग्राय नमस्यैव नमः सौम्येश्वराय च ।
 नमो चूलाय क्षेत्राय क्षेत्राय क्षीरिताय च ॥ २२४ ॥
 पिण्डितरब दिग्गजाव पीताय च लिप्तिण्ये ।
 नमस्तो ददिवेशाय निर्विशेशाय चै नमः ॥ २२५ ॥
 नमो चै पश्चदर्शाय खलुप्राय च शृत्यवे ।
 नमः श्यामाय गौराय काद्रवे रोहिताय च ॥ २२५ ॥
 नमः काम्बाय चरणाभवचाय बहुरूपिणे ।
 नमः कपालहस्ताय दिव्यस्त्राय कपर्हिने ॥ २२६ ॥
 अप्रभिवाय अर्थाय छावन्नाय वराय च ।
 शुरस्तात् पृष्ठतस्यैव विभाषाय ज्ञानवे ॥ २२७ ॥

दुर्गांव भहते चैव रोधाय विपिलाय च ।
 अकंप्रभश्वरीराय वलिने रंहस्याय च ॥ २२८ ॥
 विनाकिने प्रसिद्धाय स्फीताय प्रसृताय च ।
 सुमेधयेऽचमालाय दिव्यासाय शिखण्डिने ॥ २२९ ॥
 विचाय चित्रवर्णाय विचिचाय धराय च (१) ।
 चेकितानाय तुष्टाय नमस्त्रनिहिताय च ॥ २३० ॥
 नमः चान्ताय शान्ताय वज्रसंहननाय च ।
 रक्षोद्धाय भक्षोद्धाय शितिकाष्ठोद्धरेतसे ॥ २३१ ॥
 अरिहाय लालान्ताय तिम्बातुधराय च ।
 समोद्धाय प्रमोद्धाय इरिहायैष मे नमः ॥ २३२ ॥
 प्रथमप्रथमेवाय भक्षानी शर्मेहाय च ।
 कुम्भाधाय दक्षाय दक्षयज्ञहराय च ॥ २३३ ॥
 सर्वभूताय भूताय सर्वज्ञातिभयाय च ।
 पुरभेत्ते च यान्ताय कुम्भाय वरेश्वरे ॥ २३४ ॥
 पुष्पविना स्वरूपाय भगवेचान्तकाय च ।
 कणाद्याय विरिहाय कामाङ्गदद्वनाय च ॥ २२५ ॥
 रथैः कराणचक्राय नागेन्द्रदमनाय च ।
 देव्यानामन्तकायायो दिव्याकम्दकराय च ॥ २३६ ॥
 शशानरतिनित्याय नमस्त्रम्बकधारिये ।
 नमस्ते प्राणपालाय धर्मासाधराय च ॥ २३७ ॥
 प्रदीप्यमीकैविंविधेभूतैः परिष्टुताय च ।

नरनारोशरीराय देव्याः प्रियकराय च ॥ २४८ ॥
 जटिने दण्डने तुभ्यं व्यालयज्ञोपवीतिने ।
 नमोऽस्तु लृत्यशीलाय वाद्य लृत्यमिदाय च ॥ २४९ ॥
 मन्त्रवे शौतशीलाय सुगीतिगायते नमः ।
 कटककराय भौमाय चोथकपधराय च ॥ २५० ॥
 विभीषणाय भौमाय भगपमथनाय च ।
 सिंडैसकातशीताय भहाभागाय वै नमः ॥ २५१ ॥
 नमो मुक्ताहृदासाय लेहितास्फोटिताय च ।
 नदते कूदृते चैव नमः प्रभुदिताय च ॥ २५२ ॥
 नमोऽद्रिताय स्वपते भावते प्रस्थिताय च ।
 ध्यावते जूम्बते चैव तुदते द्रवते नमः ॥ २५३ ॥
 चलते क्रीड़ते चैव लभ्वोदरश्चरीरिणे ।
 नमः छताय कम्पाय मुख्याय विकराय च ॥ २५४ ॥
 नम उच्चत्वेषाय किंकिष्ठीकाय वै नमः ।
 नमो विकृतवेषाय कूरोषामर्वणाय च ॥ २५५ ॥
 अप्रभेयाय दीपये निर्गुणाय च ।
 नमः पियाय वादाय सुद्रामणिधराय च ॥ २५६ ॥
 नमस्त्रीकाय तनवे गुच्छेरप्रतिमाय च ।
 नमो गणाय गुणाय अगम्यागमनाय च ॥ २५७ ॥
 शोकधावो त्वियं भूमिः पादो सञ्जनसेविती ।
 अर्घ्येषां सिद्धयोगानामधिष्ठानन्तवोदरं ॥ २५८ ॥
 मध्येन्तरीचं विस्त्रौर्णवारागणविभूषितं ।
 तारापथ इषाभाति शौमानङ्गारस्तवोरसि ॥ २५९ ॥

दिशी दयभुजास्ते वै केयूराह्वदभूषिताः ।
 विस्त्रीर्णपरिषाहस्र नौलाभ्युदचयोपमः ॥ २५० ॥
 कश्चुट्टे शीभते त्रीमान् हेमस्त्रविभूषितः ।
 दंडाकरालदुहर्षमनौपम्यं सुखं तथ ॥ २५१ ॥
 पश्चमालाकातीष्यीर्णं गौरीरणं शीभते कथं ।
 दीपिः सर्वं वपुषन्ते स्वैर्येभूर्जनिलो वसे ॥ २५२ ॥
 तैत्तिरामन्त्री प्रभा चन्द्रे चे शक्तः गैत्यभस्तु च ।
 अचरोत्तमनिष्ट्यन्दान् गुणानेतान्विदुर्धाः ॥ २५३ ॥
 कपो जप्ती महायोगी महादेवो महेश्वरः ।
 पुरेश्वरी गुहावासी खेचरो रजानोचरः ॥ २५४ ॥
 तपोनिषिग्निगुरुरनन्दनो नन्दिवर्णनः ।
 हयश्चौर्द्धा धराधाता विधाता भूतिवाहनः ॥ २५५ ॥
 बोहव्यो बोधनो नेता धूर्म्महो दुःप्रकम्पकः ।
 सहद्वयो भीमकर्मा उहत्कौत्सिंधनस्त्रवः ॥ २५६ ॥
 घण्टापियो ध्वजो छली पताकाध्वजिनीपतिः ।
 कवचौ पहिशो शङ्खो पाशहस्तः पश्चवभृतः ॥ २५७ ॥
 अगमस्त्रवनघः शूरो देवराजारिमद्दनः ।
 त्वां प्रसाद्य पुरात्क्रामिदिष्टो निर्हीता युधि ॥ २५८ ॥
 अग्निस्त्रवं चाण्डेवान् सर्वान् पित्रेव न हर्ष्यते ।
 क्रोधाभारः प्रसवाक्षा कामहा कामदः ग्रियः ॥ २५९ ॥
 वद्धाञ्छो वद्धाचारी च गोप्त्रस्त्रं गिष्ठपूजितः ।
 वेदानामव्ययः कोशस्त्रव्या यज्ञः प्रकल्पितः ॥ २६० ॥
 वद्धाञ्छ विदं वद्धति वेदोत्तं इव्यवाहनः ।

प्रीते त्वयि महादेव यदं प्रीता भवामहे ॥ २६१ ॥
 भवानीशो नादिमान् भासराजि-
 न्द्रिया सोकानाम्बं कार्णा त्वादिसगः ।
 साक्ख्याः प्रकृतिभ्यः परमं त्वं विदित्वा
 चौषध्यानास्ते न वृत्तुं विशिल ॥ २६२ ॥
 योगेन त्वान्ध्यानिनो लित्युक्ताः
 आत्मा भोगान् सख्यजने पुनस्तान् ।
 येऽन्ये मर्त्याक्षरां प्रपदा विशुद्धाः
 ते कर्मभिर्दिव्यभोगान् भजन्ते ॥ २६३ ॥
 अप्रभेयस्य तत्त्वस्य यदा विद्धः स्वशिलितः ।
 कीर्तिं तत्प महाकरम पारं परमाकरः ।
 शिवो नो भव सर्वद योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ २६४ ॥
 इति योगहापुराणे वायुमीते गार्वसुवं नाम
 चतुर्विशेषाद्यादः ।

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

मधुकेठभोतपञ्चविनाशवर्णनं ।

अत चवाच । संपिवतिव तो हहा मधुपिङ्गायतेज्ञायः ।
 प्रहृष्टवदनोऽत्यर्थमभवत्त स्त्रकीत्तनात् ॥ १ ॥
 उमापतिर्विकृपाचो दत्तयज्ञविनाशनः ।
 पिनाकी खण्डपरश्चभूतपात्तलिलोचनः ॥ २ ॥
 ततः स भगवान् देवः नुखा वाक्यामृतन्तयोः ।
 जानत्पि महाभागः प्रीतपूर्वमवाहवीत् ॥ ३ ॥
 को भवत्तो महाकानो परस्परहितैषिणी ।
 समेतावभ्युजाभाष्यो तच्छिन् घोरे जलमृषि ॥ ४ ॥
 तावूचतुर्महाकानो सचिदौक्ष परस्परं ।
 भगवन् किञ्च तथेन विज्ञातेन त्वया विभो ।
 कुच वा सुखमानत्वमिच्छाचारस्ते त्वया ॥ ५ ॥
 उवाच भगवान् देवो मधुरज्ञाया गिरा ।
 भो भो हिरस्यगम्भै त्वां त्वां च कृष्ण बदाम्यह ॥ ६ ॥
 प्रीतोऽहमनया भक्ष्या यायताचरयुक्तया ।
 भवत्तो माननीयो वै मम इहतरावुभौ ।
 मुवाभ्यां किन्ददाम्यद्य वराणां वरमुत्तमं ॥ ७ ॥
 तेनैवसुक्ते वचने ब्रह्मानं विष्णुरवबौत् ।
 तूष्णि तूष्णि महाभाग वरो यस्ते विवक्षितः ॥ ८ ॥

प्रजाकामोऽस्याहं विष्णो पुत्रमिच्छा मि धूर्वहं ।
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वरेष्यु पुत्रलिप्स्या ॥ ८ ॥
 अथ विष्णुरुद्वाचेदं प्रजाकामं प्रजापति ।
 वीरमपतिमं पुर्वं यत् खमिच्छसि धूर्वहं ॥ ९ ॥
 पुत्रत्वेनाभियुक्त्वा त्वं देवदेवं महेश्वरं ।
 स तस्य काक्षं संपूर्ज्य केशवस्थं पितामहः ॥ १० ॥
 ईशानं वरदं रुद्रमभिवाद्य कृताच्छितः ।
 उवाच पुत्रकामस्तु वाक्यानि सह विष्णुना ॥ ११ ॥
 यदि मे भगवान् प्रीतः पुत्रकामस्य नित्यगः ।
 पुर्वो मे भव विश्वामन् स्वतुल्यो वापि धूर्वहः ।
 नान्यं वरमहं वने प्रीते त्वयि महेश्वर ॥ १२ ॥
 तस्य तां प्रार्थनां श्रुत्वा भगवान् भगवेश्वरा ।
 निष्कर्त्तव्यमायस्य वाङ्मित्यवौद्यतः ॥ १३ ॥
 यदा कार्यसमाप्ते कर्मिंशिष्यत सुब्रत ।
 अनिष्टस्तो च कार्यस्य जीघस्यां समुपेष्टति ।
 आज्ञैकादश चे रुद्रा विविताः प्राचहेतवः ॥ १४ ॥
 सोऽहमिकादयामा वै शूलहस्तः सहातुगः ।
 कर्षिर्धित्तो महामा वै क्लाणाऽविता तदा ॥ १५ ॥
 प्रसादमतुलं काला ब्रह्मणस्याहर्ण पुरा ।
 विष्णुं पुनरुद्वाचेदं इदामि च वरमत्व ॥ १६ ॥
 स होवाच महाभागो विष्णुर्भवमिदं वचः ।
 सर्वमेतत् कातं देव परितुष्टोऽसि मे यदि ।
 त्वयि मे सुपतिष्ठाऽस्तु भलिरम्बुदवाहन ॥ १७ ॥

एवमुत्तमातो देवः समभाषत केशवं ।
 विष्णो नृण यथा देव प्रीतोऽहनाव ग्राहत ॥ १६ ॥
 प्रकाशस्त्रं प्रकाशस्त्रं जडामं स्पावरक्षं यत् ।
 विश्वरूपमिदं सर्वं' कृष्णारायणात्मकां ॥ २० ॥
 अहमग्निभवान् सीमो भवान् रात्रिरहं दिनं ।
 भवान्तमहं सर्वं भवान् कल्पत्रं फलं ॥ २१ ॥
 भवान् ज्ञानमहं चेदं वज्रपिता भद्रा जनाः ।
 मां विश्विति त्वयि प्रीते जनाः चुकुरकारिणः ।
 आवाभ्यां सहिता चेव मनिर्नात्या यमच्छ्री ॥ २२ ॥
 आत्मानं प्रकृतिं विदि मां विदि मुख्यं शिवं ।
 भवान्देशरौरं भे त्वज्ञत्वं तश्चेव च ॥ २३ ॥
 वामपार्श्वमहम्याम्य योवस्तलचर्षं ।
 त्वच वासेत्वं पार्श्वलहं वै नीललोहितः ॥ २४ ॥
 त्वच मे हृदयं विष्णो तव चाहं हृदि श्वितः ।
 भवान् सर्वं सा कार्यत्वं कर्त्तिमधिदैवतं ॥ २५ ॥
 तदेहि स्मिति ते वक्ता गमिष्याम्यमुद्ग्रह ।
 एवमुक्ता गतो विष्णोद्देवोऽन्तर्वीनसीखरः ॥ २६ ॥
 ततः सोऽन्तर्विते देवे संप्रहृष्टस्तदा पुनः ।
 शर्णेत शप्नने शुप्र प्रविष्ट्याकर्त्तुले हरिः ॥ २७ ॥
 तं पद्मं पद्मगर्भामं पद्मात्रः पद्मसम्भवः ।
 सम्प्रहृष्टमना वद्धा भेजे वात्मा तदासनं ॥ २८ ॥
 आव हीर्षण कालेन तत्राप्यपतिमावुभौ ।
 महाकक्षो महाकक्षो आतरी मधुकैटभौ ॥ २९ ॥

ऊचतुचैव वचनं मस्त्रो कै नो भविष्यत्सि ।
 एवमुक्ता तु तो तच्छिवत्तदारीन् गतायुभौ ॥ ३० ॥
 दाक्षशन्तु तयोर्भावं आत्मा पुष्करसम्भवः ।
 माहात्म्यात्माम नो चुहा विज्ञातुमुपचक्षमि ॥ ३१ ॥
 कण्ठिकावठनं भूयो नाभ्यजानाहयदा गति' ।
 ततः स पञ्चनालैन अवतीर्ण रसातलं ।
 क्षम्याजिनोक्तरासङ्क्षेपेऽन्तर्जले हरि' ॥ ३२ ॥
 स च तं बोधयामास विद्युदचेदमवशीत् ।
 भूतेभ्यो मे भयं देव चायस्योक्तित्त गङ्गा ॥ ३३ ॥
 ततः स भगवान् विष्णुः सप्रहसनरिन्द्रियः ।
 न भेतव्यं न भेतव्यमित्युक्ता च मुनिः स्वयं ॥ ३४ ॥
 तथात्पूर्वं त्वया घोलं भूतेभ्यो मे मन्त्रदयं ।
 तथाऽङ्गता दिवाकैस्तो दैत्यी त्वं नाशयिष्यसि ॥ ३५ ॥
 भूर्भुवःस्वःस्तती देवं विद्युत्सामर्यानिजं ।
 ततः प्रदक्षिणं कल्पा तमेवासौनमागतं ॥ ३६ ॥
 गते तच्छिंश्चतोऽनन्त उड्हीर्णं भातरौ सुखात् ।
 विष्णुं जिंशुच्च प्रीवाच ब्रह्माण्यमभिरक्षतां ।
 मधुकैठभयोऽन्त्वा तथोदागमनं पुनः ॥ ३७ ॥
 चक्राते रूपसाहश्च विष्णोजिंशो च सक्तमौ ।
 उत्तसाहश्चक्षो तौ तावेवाभिमुखो स्थितौ ॥ ३८ ॥
 ततस्तो प्रीचतुर्हेत्यो तद्वाणं दाहणं वचः ।
 अच्छाकं युध्यमानानां अथो वै प्राश्चिको भव ॥ ३९ ॥
 ततस्तो जक्षमाविष्णु संस्कारयापः स्वमायवा ।

चक्रतुम्तुमलं युद्धं यस्य येनेष्वितं तदा ॥ ४० ॥
 तेषान्तु युध्यमानानां दिव्यं वर्णशतहृतं ।
 न च युद्धमदोषेको शान्तीन्यं संन्यवत्तं ॥ ४१ ॥
 सज्जापद्यसंखानाहृपवस्तैः स्थितेऽग्नितौ ।
 साहस्राद्याकुलमना ब्रह्मा ध्यानसुपागमत् ॥ ४२ ॥
 स तयोरन्तरं बुद्धा ब्रह्मा दिव्येन चक्षुषा ।
 पद्मकेसरजं सुचम्पं वदन्यं कवचस्तयोः ।
 आभेष्वलक्ष्य गाचन्त ततो मन्त्रसुदाहरत् ॥ ४३ ॥
 जपतस्वभवस्तकन्या विष्णुप्रसन्नुतिष्ठता ।
 पद्मे न्दुवदनप्रख्या पद्महस्ता शभा सतौ ।
 तां हृषा अवितो देखो भयाहर्षविवर्जितो ॥ ४४ ॥
 ततः प्रोवाच तां कन्या ब्रह्मा मधुरया गिरा ।
 काऽत्र त्वमवगत्या ब्रूहि सत्यमनिन्दिते ॥ ४५ ॥
 साक्षा संपूज्य सा कन्या ब्रह्माणं प्राञ्जलिस्तदा ।
 मोहिनोः विद्धि मां मायोः विष्णोः सन्देशकारिणी० ॥ ४६ ॥
 त्वया सङ्गोर्त्यमानाऽहं ब्रह्मन् प्राप्ता त्वरायुता ।
 अस्याः प्रौतमना ब्रह्मा गौणं नाम चकार ह ॥ ४७ ॥
 मया च व्याहृता यस्यात्वच्चैव समुपस्थिता ।
 महाव्याहृतिरित्येव नाम ते विचरिष्यति ॥ ४८ ॥
 उत्तिष्ठता च शिरो भिल्ला साविचो तेन चोच्यते ।
 एकानन्यात् यस्यात्वमनेकांशा भविष्यति ॥ ४९ ॥
 गौणानि तावदेतानि कर्मजान्यपरायि च ।
 नामानि ते भविष्यन्ति भव्यसादात् शमानन् ॥ ५० ॥

ततस्त्रौ पीडमानो तु वरमेनमयाचतां ।
 अनाहतं नौ भद्रणं पुचलच्छ भवेषत् ॥ ५१ ॥
 तथेत्युक्ता ततस्त्रौष्मनयश्चमसादनं ।
 अनयत्कैटभं विशुर्जिञ्चायाप्यनयश्चापुं ॥ ५२ ॥
 एवत्तौ लिङ्गतो हैत्यो विशुना जिशुना सह ।
 ग्रीतेन ब्रह्मणा चाच सोकानां हितकाम्यथा ॥ ५३ ॥
 पुचलमीर्णेन यथा त्वामा दत्ती लिङ्गोधत ।
 विशुना जिशुना सार्वं मधुकैटभयोस्तथा ।
 सम्प्रदाये व्यतिक्रान्ते ब्रह्मा विशुमभाषत ॥ ५४ ॥
 अद्य वर्षश्चतं पूर्णं समयः प्रत्युपस्थितः ।
 संचेपसप्तवहीरं स्वस्यानं यामि चाप्यहं ॥ ५५ ॥
 स तस्य वचसा देवः संहारमकरोत्तदा ।
 'महो' निखावरां कल्वा प्रकृतिस्त्रांश्च जडामान् ॥ ५६ ॥
 बहिर्गोविन्द भद्रन्ते चिमस्ते यादसां पतिः ।
 कूडि यत् करणीयं स्यान्यथा ते लक्ष्मिवर्द्धन(१) ॥ ५७ ॥
 वाढ़ं शृणु त्वं हेमाभ पञ्चयोने वचो मम ।
 प्रसादो यस्त्वया लक्ष्मि इश्वरात् पुचलिष्या ॥ ५८ ॥
 तन्त्रां सफलं कल्वा मत्तोऽभूददृग्ं भवान् ।
 चतुर्जिवानि भूतानि सज्ज त्वं विशुजस्त वा(२) ॥ ५९ ॥
 अवाप्य संज्ञाहोविन्दात् पञ्चयोनिः पितामहः ।
 प्रजाः स्त्रष्टुमनास्तेष्ये तप उर्धं ततो महत् ॥ ६० ॥

(१) प्रयोगोऽयं आर्द्धः ।

(२) लिम्बुजस्त लेति च ।

तस्येवम्भव्यमानसा न किञ्चित्समवचेत् ।
 ततो दीर्घेष्व कालेन दुःखात् कोधो व्यवहैत ॥ ६१ ॥
 सक्रीयाविष्टने चाभ्यामपतत्वशुविन्दतः ।
 ततस्तेभ्योऽशुविन्दभ्यो वातपि सकामकाः ॥ ६२ ॥
 महाभागा महासत्त्वाः स्वस्ति कैरभ्यलकृताः ।
 प्रकौर्णकेशाः सपीस्ते प्रादुर्भूता महाविष्याः ॥ ६३ ॥
 सपीस्तायज्ञान् हृष्टा ब्रह्मात्मनविन्दतः ।
 अहो विकृतपसामहास्ती कोधामर्थसमुद्भवा ।
 लोकवैनाशिकौ जग्ने आदावेष प्रजा सम ॥ ६४ ॥
 तस्य तौवाभवम्भूत्यो व्यवहार्यसंसमुद्भवा ।
 मूर्खीभितापेन तदा जहो प्राणान् प्रजापतिः ॥ ६५ ॥
 तस्यापतिसबोर्यसा देहात् कारण्यपूर्वकं ।
 आत्मकादृग् तो रुद्राः प्रीडूताकृदत्तमात्मा ।
 रोदनात् गवन् रुद्राष्टे रुद्रत्वं तेन तेषु तत् ॥ ६६ ॥
 ये रुद्राः खलु ते प्राणा ये प्राणास्ते तदामकाः ।
 प्राणाः प्राणमृतां ज्ञेयाः सर्वभूतेष्वस्थिताः ॥ ६७ ॥
 अत्युच्यते महत्त्वस्य साधुना चरितसा च ।
 तस्य प्राणान् ददो भूयस्तिशूली नौकलोहितः ।
 लक्षाटात् पश्योनेस्त् प्रभुरेकादशामकाः ॥ ६८ ॥
 ब्रह्मणः सोऽददात् प्राणानामज्ञाः स तदा पभुः ।
 प्रश्नहवदनो रुद्रः किञ्चित् प्रत्यागतासवे ।
 अभ्यभायतदा देवो ब्रह्माणं परमं वचः ॥ ६९ ॥
 उपयाचस्य मां ब्रह्मन् सार्त्तुभर्हसि चामनः ।

मां च विश्वाकर्जं रुद्रं प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७० ॥
 शुत्रा त्विदं वचसास्य प्रभूतस्य मनोगतं ।
 पितामहः प्रसवाभा नेत्रैः फुलाम्बुजप्रभैः ॥ ७१ ॥
 ततः प्रत्यागतप्राप्तः छिन्धगच्छौरया गिरा ।
 उवाच भगवान् ब्रह्मा 'शुद्धजाम्बूनदप्रभः' ॥ ७२ ॥
 भो भो वह महाभाग आनन्द्यसि मे मनः ।
 को भवान् विश्वभूतिस्व' स्थित एकादशात्मकः ॥ ७३ ॥
 एवमुक्ती भगवता लक्ष्म्यानन्तेजसा ।
 ततः प्रत्यवदहुद्दो लाभिवाद्यात्मजैः सज्ज ॥ ७४ ॥
 यत्ते वरमहं लक्ष्म्यात्मजितो विद्युता सह ।
 पुत्रो मे भव देवेति त्वत्स्तुत्यो वापि धूर्वहः ॥ ७५ ॥
 लोकेषु विश्वते कार्यं सर्वविज्ञात्मसम्भवैः ।
 विद्यादस्यज्ञ देवेश लोकांस्त्वं स्वदुमहेसि ॥ ७६ ॥
 एवं स भगवानुकूल ब्रह्मा प्रोतमनाभवत् ।
 रुद्रं प्रत्यवदद्द भूयो लोकान्ते नोललोहितं ॥ ७७ ॥
 साहाय्यं मम कार्याच्चिं प्रजाः सुख मया सह ।
 वौजौ त्वं सर्वं भूतानां तत् प्रपञ्चसद्या भव ।
 वादमित्येव तां वाणीं प्रतिजयात् गद्यरः ॥ ७८ ॥
 ततः स भगवान् ब्रह्मा कृष्णाजिनविभूपितः ।
 मनोऽथे सौडहनहेतो भूतानां धारणां ततः ।
 जिह्वा सरस्वतोऽहैव ततस्तां विश्वरूपिणोऽ ॥ ७९ ॥
 भृगुमत्रिरसं दद्वं पुलस्य पुलहं कर्तुं ।
 वसिष्ठच महातेजाः ससृजे सा मातसान्

पुचानाक्षमानन्यान् १ सीऽसुजिग्वसभवान् ।
 तेषां भूयोऽनुमार्गेण गावो वक्षादिजित्वे ॥ ८१ ॥
 ओकारप्रसुखान् वेदानभिमान्याच देवताः ।
 एवमितान् यथा प्रोक्षान् वक्षा स्तोकपितामहः ॥ ८२ ॥
 दद्यायान् मानसान् पुवान् प्रोवाच भगवान् प्रभुः ।
 प्रजाः सृजत भद्रं वो रुद्रेण सह धौमता ॥ ८३ ॥
 अनुगम्य महाकानं प्रजानां पतयस्तदा ।
 वयमिच्छामहे देव प्रजाः स्त्रष्टु त्वया सह ।
 वक्षाचस्वेष सन्देशस्तव चैव महेश्वर ॥ ८४ ॥
 तैरेवमुलो भगवान् रुद्रः प्रोवाच तान् प्रभुः ।
 वक्षाण्यथाक्षजा महां प्राणान् वक्षा च वै सुराः ॥ ८५ ॥
 कल्पायजायजानेतान् व्रात्याचानाक्षमजाक्षम ।
 वक्षादिस्त्राघपर्यन्तान् समलोकाक्षमाक्षम ।
 भवन्तः स्त्रष्टुर्महिति वचनाक्षम स्त्रस्ति वः ॥ ८६ ॥
 तेनेवमुक्ताः प्रत्युचुः रुद्रमाच्यन्तिशूलिनं ।
 यथाच्चापयसे देव तघा तदै भविष्यति ॥ ८७ ॥
 अनुमान्य महादेवं प्रजानां पतयस्तदा ।
 क्षुद्रैऽचं महाकानं भवान् श्रेष्ठः प्रजापतिः ।
 त्वां पुरस्त्वय भद्रन्ते प्रजाः स्त्रक्षामहे वयं ॥ ८८ ॥
 एवमस्तिवति वै दद्यः प्रत्यपद्यते भाषितं ।
 तैः सह स्त्रष्टुमारेभे प्रजाकामः प्रजापतिः ।
 सर्वस्तिवतः स्त्राणौ वक्षा सर्वमधार्षजत् ॥ ८९ ॥

२५ अ० ।] मधुकैटभोपत्तिविनाश वर्णनं ।

१८७

अथाच्या सम्बोधीते काल्ये वै सम्बूद्धतुः ।

कृष्णः सनस्त्वुमारथ तपोसोऽनिवासिनौ ।

ततो महर्षीनिव्यान् स भानसानसुजत् प्रभुः ॥ ८० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोत्ते मधुकैटभोपत्तिविनाश
वर्णनं नाम पञ्चविंश्योऽध्यरयः ।

अथ पद्विशोऽध्यायः ।

— ००० —

खरोत्पत्तिः ।

सुत उवाच । अहो विस्मयनौयानि रहस्यानि महामते ।
 त्वयोक्तानि यथातत्त्वं सोकानुषहकारणात् ॥ १ ॥
 तत्र यै संशयो महामवदारेषु गूलिनः ।
 किं कारणं महादेवः किं प्राप्य सुदारणं ।
 हित्वा युगानि पूर्णाणि अवतारं करोति कै ॥ २ ॥
 अचिक्षयन्वत्तरे चैव प्राप्ते वैदस्तते प्रभो ।
 अवतारं अवश्यके एतदिष्ट्वामि वेदितुं ॥ ३ ॥
 न तेऽस्यविदितं किञ्चिदिह सोके परत्वं च ।
 भक्तानामुपदेशाच्च विनयात् पुच्छती मम ।
 कथयस्त महामात्रं यदि चाच्च महामते ॥ ४ ॥
 सोमश उवाच(१) । एवं एषोऽथ भगवान् वायुसोकिहिते रतः ।
 इदमादृ महातेजा वायुसोकिनमस्तुतः ॥ ५ ॥
 एतद्वृपतम(२) सोके यन्मान्त्रं परिपृच्छसि ।
 तत्सर्वे युग्म गाधेय उच्यमानं यत्कर्म ॥ ६ ॥
 पुरा ज्ञेकार्थवै हते दिव्ये वर्यमहस्तके ।

१. सोमवर्षं तत्त्वाचेति कृ० ।

२. एतद्वृपतमस्तुति ष० ।

स्त्रष्टुकामः प्रजा ग्रन्था चिन्तयामास दुःखितः ॥ ७ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतः कुमारकः ।
 दिव्यगम्यः सुधापेष्ठो दिव्यो श्रुतिसुदीरयन् ॥ ८ ॥
 अशब्दस्यर्थं दपात्मामगम्या रसवर्जितां ।
 श्रुतिं शुद्धीरयन् देवो यामविन्दचतुर्घुणः ॥ ९ ॥
 ततस्य भानसंयुक्तस्याप आस्याव भैरवं ।
 चिन्तयामास मनसा वितयं कोऽन्वयन्विति ॥ १० ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतं तदत्तरं ।
 अशब्दस्यर्थं पूर्वं रसगम्यविवर्जितं ॥ ११ ॥
 अथोन्नमं स लोकेषु समूलिं चापि पश्यति ।
 ध्यायन्वै स तदा देवमध्येन पश्यते पुनः ॥ १२ ॥
 तं भेतमव रक्षय पौतं कृष्णं तदा पुनः ।
 वर्णस्यं तव पश्येत न सौ न च न सुमित्रकं ॥ १३ ॥
 तत्काच्चं सुचिरं ज्ञात्वा चिन्तयन् हि तदत्तरं ।
 तस्य चिन्तयमानस्य कण्ठादुत्तिष्ठतेऽचरः ॥ १४ ॥
 एकमात्रो महाबीषः श्वेतवर्णः सुनिर्दीलः ।
 न ओंकारो भवेदेदः अचरं वै महेश्वरः ॥ १५ ॥
 तत्चिन्तयमानस्य त्वचरं वै स्वयम्भुवः ।
 प्रादुर्भूतन्तु रक्तान्तु स देवः प्रथमः स्त्रूनः ॥ १६ ॥
 चहन्वेदं प्रथमं तस्य त्वमिमौले पुरोहितं ।
 एतो हृष्टा चर्चं ग्रन्था चिन्तयामास वै पुनः ।
 तदत्तरं महातेजाः किमेतदिति लोककरः ॥ १७ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य तत्त्वमव महेश्वरः ।

हिमाचमचरं जग्ने ईशित्वेन हिमाचिकं ॥ १८ ॥
 ततः पुनर्हिमात्रन्तु चिन्तयामास चाचरं ।
 प्रादुर्भूतस्य रक्तन्तत् क्षेदने ब्रह्मा सा यजुः ॥ १९ ॥
 इषे त्वीर्जेत्वा वायवः स्व देवो व; सविता पुनः ।
 ऋषेद एकमात्रस्तु हिमात्रन्तु यजुः अृतं ॥ २० ॥
 ततो विदं हिमाचल्नु हडा चैव तदचरं ।
 हिमाचं चिन्तयन् ब्रह्मा त्वचरं पुनरौख्यरः ॥ २१ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य चोक्षारः सम्भूत इ ।
 ततस्तदचरं ब्रह्मा चोक्षारे समचिन्तयत् ॥ २२ ॥
 अथापश्चतः पौत्रासुच्छैव समुत्थितान् ।
 अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ॥ २३ ॥
 ततस्तु स महातेजा हडा वेदानुपस्थितान् ।
 चिन्तयित्वा च भगवाञ्चिसम्य यज्ञिरचरं ।
 चिवर्णं यत् विष्ववणमोद्वारं ब्रह्मासञ्चितं ॥ २४ ॥
 ततश्चैव त्रिसंघोगात् त्रिवर्णन्तु तदचरं ।
 लक्ष्मालक्ष्मपदश्च सहितं चिदिवं व्रिकं ॥ २५ ॥
 त्रिमाचन्त्यपदश्चैव त्रियोगश्चैव ग्रामतं ।
 तस्माच्चत्तदचरं ब्रह्मा चिन्तयामास वै प्रभुः ॥ २६ ॥
 तस्माच्चत्तदचरं सोऽथ ब्रह्म रूपं स्वयम्भूवः ।
 चतुर्हंशमुखं देवं पश्यते दीपतेजसं ।
 तमोक्षारं स क्षत्वादौ विशेषः स स्वयम्भूवः ॥ २७ ॥
 चतुर्मुखमुखात्मादजायन्त चतुर्हंग ।
 नानावर्णाः स्वरा दिव्यमाद्यन्तव तदचरं ।

तथात् विषटिवर्णा वै अकारप्रभवाः सूताः ॥ २५ ॥
 ततः साधारणार्थं वर्णीनान्तु खयम्भुवः ।
 अकारस्य आदी तु श्लितः स प्रथमः स्वरः ॥ २६ ॥
 ततस्तेभ्यः ज्ञारेभ्यस्य चतुर्दशं महासुखाः ।
 अनवः सम्बद्धवन्ते दिष्टा मन्त्रवरे स्वराः ॥ २७ ॥
 चतुर्दशसुखो यत्र अकारो निष्ठासंचितः ।
 निष्ठाकारः समाख्यातः सर्ववर्णः प्रजापतिः ॥ २८ ॥
 सुखात् प्रवृत्तस्य मनुः स्वायम्भुवः सूतः ।
 अकारस्तु स विज्ञेयः श्लेतवर्णः खयम्भुवः ॥ २९ ॥
 द्वितीयात् सुखातस्य आकारो वै सुखः सूतः ।
 नाम्ना ज्ञारोचिषो नाम वर्णः पाण्डुर उच्चते ॥ ३० ॥
 द्वौतीयात् सुखातस्य इकारो यजुर्वां वरः ।
 यजुर्वर्णः स चादित्वो यजुर्वदी यतः सूतः ॥ ३१ ॥
 ईकारः स मनुष्यो रक्तवर्णः प्रतापवान् ।
 ततः चर्चं प्रवर्णं त तस्माद्ग्राहस्तु चित्रियः ॥ ३२ ॥
 चतुर्दशं सुखातस्य उकारः स्वर उच्चते ।
 वर्णतस्तु सूतस्त्रात्मः स मनुष्यामसः सूतः ॥ ३३ ॥
 प्रस्त्रमात् सुखातस्य ऊकारो नाम जायते ।
 योतको वर्णतवैव मनुष्यापि चरित्यावः ॥ ३४ ॥
 ततः षड्कारुष्यात्स्य औकारः कपिलः सूतः ।
 वरिष्ठय ततः षष्ठो विजयः स महातपाः ॥ ३५ ॥
 सप्तमात् सुखातस्य ततो वैवस्त्रतो मनुः ।
 ऋकारय स्वरस्त्रच वर्णतः लक्ष्य उच्चते ॥ ३६ ॥

अहमात् सुखात्स्य लकारः प्राप्तवर्णतः ।
 प्राप्तवर्णस्वर्णव ततः सावर्णिकच्चते ॥ ४० ॥
 सुखात् नवमात्स्य लकारो नवमः ग्रन्थः ।
 धूमो वै वर्णतया पि धूमव मनुष्यते ॥ ४१ ॥
 दशमात् सुखात्स्य लकारः प्रभुष्यते ।
 समयैव सद्वर्णव बभौ सावर्णिको मनुः ॥ ४२ ॥
 सुखादेवादयात्स्य एकारो मनुष्यते ।
 पिशङ्गो वर्णस्वैव पिशङ्गो वर्णं उच्यते ॥ ४३ ॥
 हादयात् सुखात्स्य एकारो नाम उच्यते ।
 पिशङ्गो भज्जवर्णाभः पिशङ्गो मनुष्यते ॥ ४४ ॥
 अयोदयात् सुखात्स्य ओकारो वर्णं उच्यते ।
 पश्चवर्णसमायुक्त ओकारो वर्णं उच्यतः ॥ ४५ ॥
 चतुर्थसुखात्स्य ओकारो वर्णं उच्यते ।
 कद्मूरो वर्णतयैव मनुः सावर्णिकच्चते ॥ ४६ ॥
 इत्येते मनवस्यैव स्वरा वर्णाय कल्पतः ।
 विज्ञेया हि यथात्स्वं स्वरतो वर्णतस्याऽय ॥ ४७ ॥
 पश्चपरस्वर्णाय स्वरा यथाद् इता हि वै ।
 तस्मात्तेषां सवर्णत्वादन्वयम् प्रकौत्तिंतः ॥ ४८ ॥
 सवर्णाः सहशाश्वैव यथाज्ञातात् कल्पजाः ।
 तस्मात् प्रजानां लोकाऽस्मिन् सवर्णाः सर्वसन्धयः ॥ ४९ ॥
 भविष्यन्ति यथाग्रेलं वर्णाश्च न्यायतोऽर्थतः ।
 अभ्यासात् मन्युष्यत्वैव तस्माज्ञेयाः स्वरा इति ॥ ५० ॥
 इति वीमहापुराणे वायुपोक्ते स्वरोत्पत्तिनाम
 षड्विंश्चोऽव्यायः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

—०००१०००—

महादेवतनुवर्णं ।

महस्य अनुः । अस्मिन् कल्पे लया चोक्तः प्रादुर्भावो महामनः ।
 महादेवस्य बहुस्य साधकैर्थ्यं निभिः सह ॥ १ ॥
 यत उचाच । उत्पत्तिराहिसर्वस्य मया प्रोक्ता समाप्तः ।
 विस्तरेचास्य वस्त्रामि नामानि तनुभिः सह ॥ २ ॥
 पश्येषु जनयामास महादेवः सुतान् वह्न ।
 कल्पेऽष्टमे व्यतीते तु(१) अस्मिन् कल्पे तु तच्छृणु ॥ ३ ॥
 कल्पादौ चाकानमूलं सुतं प्रधायतः प्रभोः ।
 प्रादुरासीततोऽस्य कुमारो नौललोहितः ।
 तं दधे सुखरं घोरं निर्दद्विव तेजसा ॥ ४ ॥
 हृष्टा कदन्तं सहसा कुमारं नौललोहितं ।
 किं रोदिवि कुमारेति ब्रह्मा तं प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥
 सोऽत्रवीहेहि मे नाम प्रथमं वै पितामह ।
 दद्रस्व' देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्युनः ॥ ६ ॥
 किं रोदिवीति तं ब्रह्मा शदन्तं पुनरववीत् ।
 नाम देहि दितीयं मे इत्युत्ताच व्ययभूते ॥ ७ ॥
 भवस्व' देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्युनः ।
 किं रोदिवीति'तं ब्रह्मा प्रत्युवाचाय शङ्करं ॥ ८ ॥
 हतीयं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।

शिवस्त्रं देव नामासि इत्युक्तः सोऽहदत्पुनः ॥ ८ ॥
 किं रोदिष्योति तं ब्रह्मा रुद्रन्तं पुनरववौत् ।
 चतुर्थं देहि मे नाम इत्युवाच स्वयम्भूतं ॥ १० ॥
 यशूनां त्वं पतिर्हेव इत्युक्तः सोऽहदत्पुनः ।
 किं रोदिष्योति तं ब्रह्मा रुद्रन्तं पुनरववौत् ॥ ११ ॥
 पञ्चमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।
 द्वेषस्त्रं देव नामासि इत्युक्तः सोऽहदत्पुनः ॥ १२ ॥
 किं रोदिष्योति तं ब्रह्मो रुद्रन्तं पुनरववौत् ।
 षष्ठं मे नाम देहोति इत्युवाचाश तं प्रभुं ॥ १३ ॥
 अ॒म॒स्त्रं देव नामासि इत्युक्तः सोऽहदत्पुनः ।
 किं रोदिष्योति तं ब्रह्मा रुद्रन्तं पुनरववौत् ॥ १४ ॥
 सप्तमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।
 उत्तरस्त्रं देव नामासि इत्युक्तः सोऽहदत्पुनः ॥ १५ ॥
 किं रोदिष्योति तं ब्रह्मा रुद्रन्तं पुनरववौत् ।
 अष्टमं देहि मे नाम त्वं विभो पुनरववौत् ।
 महादेवस्त्रं नामासि इत्युक्ती विराम ह ॥ १६ ॥
 स्त्र्यु नामानि चैतानि ब्रह्मणो नौलसोहितः ।
 प्रीवाच नामामेतेषां भूतानि प्रदिशेति ह ॥ १७ ॥
 ततोऽभि स्त्रास्त्रानव यथो नामां स्वयम्भूता ।
 सूर्यो महो जलं वज्रिर्वायुराकाशमेव च ॥ १८ ॥
 दीक्षितो ब्राह्मचर्यन्त इत्येते ब्रह्मधातवः ।
 तेषु पूज्यय वन्द्यः स्याद् रुद्रस्त्राच हिनस्त्रि वै ॥ १९ ॥
 गतोऽक्रमौत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं नौलसोहितं ।

हितीयं नामधेयन्ते मया प्रोक्तं भवेति यत् ।
 एतच्चापो हितीया ते तनुर्नामा भविष्यति ॥ २० ॥
 इत्युक्ते यत् स्थिरं तस्य शरीरस्य रसायनं ।
 तद्विवेद्य ततस्तोयं तच्चादापो भवः कृतः ॥ २१ ॥
 यच्चाद् भवन्ति भूतानि ताभ्यस्ता भाववन्ति च ।
 भवनामावनाचैव भूतानां सभ्ववः कृतः ॥ २२ ॥
 तच्चाक्षूर्चं पुरौषस्य नाम्नु कुर्वीति सर्वदा ।
 न चायेदप्सु नम्नय न निष्ठौवित् कदाचन ॥ २३ ॥
 मैष्युनं नैव सेवेत शिरःस्थानं वर्जयेत् ।
 न प्रीतः परिचक्षीत वहनं संस्थितोपि वा ॥ २४ ॥
 मेष्यामेष्यस्तौरत्वाचैव दुष्यन्तापः क्लचित् ।
 विवर्णरसगम्याय अत्याय परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥
 अपां योनिः समुद्रय तच्चात्तं कामयन्ति ताः ।
 मेष्यादैवामृताचैव भवन्ति प्राप्य सामरम् ॥ २६ ॥
 तच्चादपि न रथ्योत समुद्रं कामयन्ति ताः ।
 न हिनस्ति भवो देवः सदैवं योऽप्सु वर्तते ॥ २७ ॥
 ततोऽववोत् सुनवेष्टा तं देवं कृणलोहितं ।
 ग्रन्थस्त्रिमिति यवाम लतौयं समुदाहतं ।
 तस्य भूमिस्तूतीया तु तनुर्नामा भवत्यित्य ॥ २८ ॥
 इत्युक्ते यत् स्थिरं तस्य शरीरस्यास्थिसज्जितं ।
 तद्विवेद्य ततो भूमिस्तच्चाङ्गः ग्रन्थं उच्यते ॥ २९ ॥
 तच्चात् कुर्वीति नो विदान् पुरौषस्यूनमेव वा ।
 न चक्षायाया न सोपाने स्वच्छायां नापि मेहयेत् ॥ ३० ॥

शिरः पाहत्वं कुर्वीत अन्तर्दीपं वृणेमीहौ ।
 य एवं वर्त्तते भूमौ तं शब्दो न हिनस्ति वै ॥ ३१ ॥
 ततोऽवदौत्पुनर्बंधा त देवं नौक्षतोहितं ।
 ईशान इति यत् प्रोक्तं चतुर्थं नाम ते मया ॥ ३२ ॥
 चतुर्थस्य चतुर्थी स्याद्वायुर्नाम्ना ततुक्षत ।
 इत्युक्ते यच्छरीरस्य पञ्चधा प्राणसंज्ञितं ॥ ३३ ॥
 विवेश तं तदा वायुरोगानो वायुक्षते ।
 तस्मादेवं परिवदेदायतं वायुमौखरं ।
 एवं युक्तमवेगानो नेव देवो हिनस्ति तं ॥ ३४ ॥
 ततोऽवदौत् पुनर्बंधा तं देवं धूमतोहितं ।
 यत्ते पशुपतौत्युक्तं मया नामेष पश्चमं ।
 पश्चमो यच्छरीरस्य ततुर्नाम्नाम्निरस्तु ते ॥ ३५ ॥
 इत्युक्ते यच्छरीरस्य तेजस्तस्योपसंज्ञितम् ।
 विवेश तत्तदा श्चमिस्तस्यात्पशुपतिः पतिः(१) ॥ ३६ ॥
 चन्द्रमास्तु अतः सोमः तस्याक्षा श्चायधीगणः ।
 एवं यो वर्त्तते विदान् सदा पर्वणि पर्वणि ।
 न हन्ति तं महादेव एवं बन्देत तं प्रभुं(२) ॥ ३७ ॥
 गोपायति दिवादित्यः प्रजा नकन्तु चन्द्रमाः ।
 एकरात्रे समेवातां सूर्योचन्द्रमसावृभौ ।
 अमावास्यानिशायान्तु तस्मां सुक्तः सदा वसेत् ॥ ३८ ॥
 तचाविष्टं सर्वमिदस्तत्त्वमिर्नामभिः सत्त ।

(१) पशुपतिः अत एति ८० ।

(२) एवं ये देवता प्रभुमिति ८० ।

एकाकी यशस्विं च सूर्योऽसौ चन्द्र उच्यते ॥ ४८ ॥
 सूर्यस्य यत्प्रकाशेन बौद्धान्ते चक्षुषा प्रजाः ।
 शक्ताक्षा संखितो रुद्रः पितॄत्यधो गभस्तिभिः ॥ ४९ ॥
 अद्यते पौवते चैवायत्पानाक्षकानि या ।
 तत्तुराजभवा सा वै देहेष्वी वीपचौयते ॥ ५० ॥
 यवा धर्ते प्रजाः सर्वाः स्त्रिरौभूतेन चेतवा ।
 पादिर्बी सा तत्तुराज्या यावीं धारयति प्रजाः ॥ ५१ ॥
 यावत् स्थिता शरीरेषु भूतानां प्राणहत्तिभिः ।
 वायुभिका तु ऐशानौ सा प्राणाः प्राणिना सह ॥ ५२ ॥
 पीताग्नितानि पचति भूतानां जटरेषु या ।
 ततः पाषुपतो तस्य पाचिका गतिरुच्यते ॥ ५३ ॥
 बानोऽह सुषिराणि स्त्रैर्देहेष्वान्तर्गतानि वै ।
 वायोः यश्चरण्याद्य सा भौमा चोचते ततुः ॥ ५४ ॥
 वैतानदीचितानान्तु या स्थितिर्द्वयादिनां ।
 तत्तुराजाक्षिका सा तु तेनोयो दीचितः कृतः ॥ ५५ ॥
 यत्तु सद्वल्यकं तस्य प्रजास्त्रिह समं स्थितं ।
 सा तत्तुर्जानसौ तस्य चन्द्रमाः प्राणिषु स्थितः ॥ ५६ ॥
 नवो नवो भवति हि जायमानः पुनः पुनः ।
 नौयते यो यथाक्रमं विवृधैः पितॄभिः सह ।
 महादेवोऽभूताक्षाऽसौ लक्ष्मयवचन्द्रमाः स्थितः ॥ ५७ ॥
 तस्य या प्रथमा नाक्षा तनुरौद्रो प्रकौस्तिता ।
 पद्मौ सुवर्चला तस्य पुच्छस्याः श्वनैष्वरः ॥ ५८ ॥
 भवस्य या हितीया तु तत्तुरायः स्थृता तु वै ।

तस्मोदाच च्छ्रुता पद्मो पुच्छाप्यग्नाः च्छ्रुतः ॥ ५० ॥
 शब्दस्य या लृतीया तु नाम भूमिस्तनुः च्छ्रुता ।
 पद्मो तस्य विकेशीति पुच्छाङ्गारकः च्छ्रुतः ॥ ५१ ॥
 ईशानस्य चतुर्बहुस्य स्वर्गंतस्य(१) च या तनुः ।
 तस्य पद्मो गिरा नाम पुच्छास्य मनोजवः ॥ ५२ ॥
 नाम्ना पशुपतेषां तु तनुरभिन्दिंजैः च्छ्रुता ।
 तस्य पद्मो च्छ्रुता स्वाहा स्वल्पद्वापि सुतः च्छ्रुतः ॥ ५३ ॥
 नाम्ना षष्ठ्यस्य या भौमा तनुराकाश उच्चते ।
 दिशः पर्वतः च्छ्रुतास्तस्य स्वर्गंसास्य सुतः च्छ्रुतः ॥ ५४ ॥
 उत्ता तनुः सप्तमौ या दोक्षितैर्मात्रापैः च्छ्रुता ।
 दोक्षिता पद्मो च्छ्रुता तस्य सलानः सुव उच्चते ॥ ५५ ॥
 नाम्नाऽष्टमस्य महतस्तनुर्यां चन्द्रमाः च्छ्रुतः ।
 पद्मो तु रोहिणी तस्य पुच्छास्य बृधः च्छ्रुतः ॥ ५६ ॥
 इत्येतास्तनुवस्तास्य नामभिः परिकौर्भिताः ।
 ताम्भृत्यन्या नमस्यात् प्रतिनाम तनुषु वै ॥ ५७ ॥
 भक्तेः सूर्योऽप्सु पृथिव्यां वायुमित्र्योमदोक्षितः ।
 तथा च वै चन्द्रमसि तनुभिर्नामभिः सह ।
 प्रजावानेति मायुज्यमौष्ठरस्य नरो हि सः ॥ ५८ ॥
 इत्येतदो मयास्यातं गुरुः भौमस्य तदृयगः ।
 शब्दोऽस्तु दिपदे नित्यं शब्दोऽस्तु च चतुर्थदे ॥ ५९ ॥
 एतत् प्रीतं निदानं वस्तनुर्नां नामभिः सह ।
 महादेवस्य देवस्य भूगोस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ६० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीक्ते महादेवतनुवर्णं न
 नाम सप्तविंश्चोऽध्यायः ।

(१) सर्वेषांगेति च० ।

चथाहा विंश्चोऽध्यायः ।

—०००@०००—

कर्तव्यवंशानुकौर्तनं ।

चतु उपाच । अगोः स्थातिर्विजज्ञेऽय इष्टरौ सुखदुखयोः ।
 एमाष्टभवदातारौ सवंप्राप्यसृतामिह ।
 देवो धाताविधातारौ मन्वन्तरविचारिष्यो ॥ १ ॥
 तयोर्ज्येष्ठा तु भगिनी देवो शीर्णोकभाविनी ।
 सा तु नारायणं देवं पतिमासाद्य शोभनं ।
 नारायणाभजौ साख्यौ(१) बलोत्साहो व्यजायत ॥ २ ॥
 तस्माद्गुमानसाः पुचा ये चान्ये दिव्यचारिणः ।
 ये वहन्ति विमानानि देवानां पुण्यकर्मणां ॥ ३ ॥
 हे तु कन्ये अृते भार्ये विधातुर्धातुरेष च ।
 आयतिर्नियतिचैव तयोः पुक्त्रौ हृदवतौ ॥ ४ ॥
 पाञ्छुष्टैव सूक्ष्मुष्टैव लहाकोशी सनातनौ ।
 मनस्त्रियौ सूक्ष्मौष्टैव मार्कंण्डेयो वभूव इह ॥ ५ ॥
 सूतो वेदशिरास्तस्य भूर्वन्यायामजायत ।
 पीवर्ण्यो वेदशिरसः पुचा वंशकराः अृताः ।
 मार्कंण्डेय इतिस्थाता कर्षयो वेदपारगाः ॥ ६ ॥
 पाञ्छुष्टैव पुण्डरीकायां द्युतिमानाभजोऽभवत् ।
 उत्पत्तो द्युतिमन्तय सुजवानश्च(२) तावस्त्रौ ।

१ देवविनि च ० ।

२ सजवानश्च ति च ० ।

तयोः पुचाच्य पौत्राच्य भार्गवाणां परम्परं ।
 स्वायश्चुवेन्तरेऽतीते मरीचे: शृणुत पत्राः ॥ ७ ॥
 पद्मो मरीचे: समूतिविजज्ञे साक्षमन्मवं ।
 प्रजायते(१) पूर्णमासं कन्यायेमा निरोधत ।
 कुटिः पुष्टिस्त्रिया चैव तथा चापचितिः शभा ॥ ८ ॥
 पूर्णमासः सरस्वत्यां ही पुत्रावुद्धारयत् ।
 विरजचैव धर्मिणं पर्वं सखैव तावुभौ ॥ ९ ॥
 विरजस्याक्षो विहान् सुधामा नामविनृतः ।
 सुधामसुतवैराजः प्राच्यान्विति समाचितः(२) ॥ १० ॥
 स्त्रीकपालः सुखर्थाका गोरोपुषः प्रतापवान् ।
 पर्वसः सर्वगच्छानान्विष्टः स महायथाः ॥ ११ ॥
 पर्वसः पर्वसायान्तु जनयामास वै सुतौ ।
 यज्ञवामस्तु श्रीमन्तं सुतं काश्यपमीव च ।
 तयोर्गोत्रिकरो पुत्रो तौ जाती धर्मनियितौ ॥ १२ ॥
 स्त्रुतियाङ्गिरसः पद्मो जज्ञे तादाक्षमन्मवौ ।
 पुत्रौ कन्यायतस्य पुरुषास्ता स्त्रीकविशुताः ॥ १३ ॥
 सिनोवास्तो कुहयैव राका चानुमतिष्ठथा ।
 तथेत्र भरतान्वित्त वौकिंमन्ताच्च तावुभौ ॥ १४ ॥
 अग्नेः पुत्रन्तु पर्जन्यं संज्ञती सुपुत्रे प्रभुं ।
 हिरण्यरोमा पर्जन्यो मारीचामुद्धारयत् ।
 आभूतसंप्रवस्थायो लोकपालः स वै स्मृतः ॥ १५ ॥

(१) प्रजायते इत्यनिष्ठानप्रदो न समीक्षेनः ।

(२) सदा विद्यते इति ख ।

जज्ञे कीर्तिमत्यापि भेदुका नावकलयौ ।
 वरिष्ठं भृतिमन्तस्त्राप्युभावक्षिरसो वरौ ॥ १६ ॥
 तयोः पुचाय पौत्राय चेऽतीता वै सहस्रयः ।
 अनस्त्रयापि जज्ञे तान् पञ्चाचेदानकलयान् ॥ १७ ॥
 कल्याचैव श्रुतिं नाम माता गङ्गपदय या ।
 कर्दमस्तु तु या पल्लौ पुलहस्य प्रजापतेः ॥ १८ ॥
 सत्यनेत्रय शत्र्युष आपो भूतिं ग्रनोश्चरः (१) ।
 सोमय पञ्चमस्तुषामासोत् स्वायम्भूतेऽन्तरे ।
 यामेऽतीते भहातीताः पञ्चाचेयाः प्रकोर्त्तिताः ॥ १९ ॥
 तेषां पुत्राय पौत्राय द्वितिणा वै महाकना ।
 स्वायम्भूतेऽन्तरे यामि ग्रतगोऽय महस्त्रयः ॥ २० ॥
 प्रोत्यां पुलस्त्रयभार्यायां दत्तात्तिसत् सर्तोऽभवत् ।
 पूर्वैज्ञानि सोऽगस्त्यः चृतः स्वायम्भूतेऽन्तरे ।
 अध्यमो देववाहुष विनोतो नाम ते चयः ॥ २१ ॥
 खसा यवीयसो तेषां सदती नाम विश्रुता ।
 पञ्चन्यजननो शुभा पल्लौ त्वन्नेः चृता शुभा ॥ २२ ॥
 पौलस्त्रय चट्टेषापि प्रोतिपुत्रस्य धीमतः ।
 दत्तात्रेः सुषुवे पल्लौ सुजहुदीन् वहन् सुतान् ।
 पौलस्त्रय इति विश्वाताः चृताः स्वायम्भूतेऽन्तरे ॥ २३ ॥
 चमा तु सुषुवे पुत्रान् पुलहस्य प्रजापतेः ।
 ते चान्निवर्चसः सर्वे येषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥ २४ ॥
 कर्दमघाम्बरीयय सहिष्णुवेति ते त्रयः ।

अधिर्वनकपीयांशु शुभा कल्या च पौवरी ॥ २५ ॥
 कादंमस्य श्रुतिः पद्मी आलेयजनयस्तान् ।
 सुन्त शङ्कपदस्त्रैव कन्यां काम्यां तद्यैव च ॥ २६ ॥
 स वै शङ्कपदः श्रीमान् लोकपालः प्रजापतिः ।
 दच्चिषास्यां दिग्गि रतः काम्यां दत्वा प्रियव्रते ॥ २७ ॥
 काम्या प्रियव्रतान्नेभे स्वायभुवसमान् सुतान् ।
 दशकन्याद्यस्त्रैव यैः चलं सम्भवत्तिं ॥ २८ ॥
 मुखो धनकपीयांशु(१) सहिष्णुर्नामविश्रुतः ।
 यशोधारी विजये ते कामदेवः सुमध्यमः ॥ २९ ॥
 भट्टोः कन्तुसमः पुखो विजये सन्ततिः शुभा ।
 नैषो भाव्याद्युक्ति पुखो वा सर्वे ते शूर्वरेतसः ।
 यस्ये तानि सहस्राणि वालस्त्रिया इतिश्रुताः ॥ ३० ॥
 अदाचस्त्राभतो यन्ति परिवार्ये दिवाकरं ।
 आभृतसंत्यगवाल्सवे पतङ्गसङ्खचारिणः ॥ ३१ ॥
 स्वसारौ तु यवीयस्यौ पुण्याक्षसुमती च ते ।
 पर्वतस्य सुषेते वै पूर्णमाससुतस्य वै ॥ ३२ ॥
 अर्जायान्तु वसिष्ठस्य पुन्ना वै सप्त जज्ञिरे ।
 ज्यायसी च स्वसा तेषां पुण्डरीका सुमध्यमा ॥ ३३ ॥
 जननी सा द्युतिमतः पाण्डोस्तु महिषी प्रिया ।
 अस्यां लिमे यवीयांसो वासिष्ठाः सप्त विश्रुताः ॥ ३४ ॥
 रजःपुखोर्विवाहुष सवनथाधमय यः ।
 श्रुतपाः शङ्क इत्येते सर्वे सप्तर्थ्यः श्रुताः ॥ ३५ ॥

१ धनकपीयान्तर्कृति अ०, ८० च ।

रजसो वाप्यजनयचाकर्णे यौ यशस्त्रिनी ।
 प्रतीचां दिशि राजन्यं केतुमन्तं प्रजापतिं ॥ ३६ ॥
 नीवाचि नामभिस्तेषां वासिष्ठानां महामनां ।
 सायम्भुवेन्तरेऽतीतास्वन्मेष्टु नृणात प्रजाः ॥ ३७ ॥
 इत्येव ऋषिवंश्यस्तु सात्रुवन्यः प्रकोपितः ।
 विद्वारेचात्मपूर्व्यां चायन्मेष्टु नृणात प्रजाः ॥ ३८ ॥
 इति चीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिवंशानुकौट्ठनं
 नामाष्टाविंश्टीउद्यायः ।

अथोन्तिशोऽध्यायः ।

—००००—

अन्तिवंशवर्णनं ।

योऽसावस्त्रभिमानौ ज्ञासीत् स्वायच्चुवेऽल्लरे ।
ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्त्रात्साहा व्यजायत ॥ १ ॥
पावकः पवमानय पायमानय यः सूतः ।
शुचिः शौरस्तु विशेषः स्त्राहापुत्राच्छयस्तु ते ॥ २ ॥
निर्बोच्य पवमानस्तु शुचिः शौरस्तु यः सूतः ।
पावका वैयुताचैव तेषां स्त्रानानि यानि वै ॥ ३ ॥
पवमानाकाजैव काव्यवाहन उच्चाते ।
पावकात् सहरस्तु इव्यवाहः शुचेः सूतः ॥ ४ ॥
देवानां इव्यवाहोऽग्निः पितृशां आव्यवाहनः ।
सहरस्तोऽसुराणान्तु त्रयाणान्तु त्रयोऽग्नयः ॥ ५ ॥
एतेषां पुत्रपौत्रास्तु चत्वारिंशत्वैव तु ।
वच्चामि नामतस्ते षां प्रविभागं पूर्वक् पूर्वक् ॥ ६ ॥
वैद्युतो लौकिका अन्तिस्तु प्रथमो ब्रह्मणः सूतः ।
ब्रह्मोदनान्तिस्तु पुत्रो भरतो नाम विचुतः ॥ ७ ॥
वैश्वानरमुखस्तस्य महः काव्यो ज्ञापां रसः (१) ।
अमृतोऽथर्वणा पूर्वं मधितः पुष्करोदधो ।
सोऽथर्वा लौकिका अन्तिस्तु दध्यङ्गोऽथर्वणः सूतः ॥ ८ ॥

अथवा तु स्तु गुर्ज्योऽप्यक्षिराऽधर्वणः सुतः ।
 तथात् स लौकिकानिस्तु दध्यग्नोऽधर्वणः सुतः ॥ ८ ॥
 अथ यः पवमानोऽनिर्भयः कविभिः चातुः ।
 व ज्ञेयो गार्हपत्योऽनिस्तुतः पुच्छय चातुः ॥ ९ ॥
 शंस्यस्वाइवनीयोऽनिर्भयः चातुः हव्यवाइनः ।
 हितीयस्तु सुतः प्रोत्तः शक्रोऽनिर्भयः प्रणीयते ॥ १० ॥
 तथा(१) सम्यावस्थी वै शंस्यस्याम्बेः सुतावूमौ ।
 शंस्यास्तु घोड्यनदीयकमि हव्यवाइनः ।
 योऽसावाहवनीयोऽनिर्भिमानो दिजैः चातुः ॥ ११ ॥
 कावेरीः क्षत्यावेणीच नर्मदां यमुनालतया ।
 गोदावरीः वितस्ताच चन्द्रभागामिरावनो ॥ १२ ॥
 विपाशाशौगिकीचैव गतहृः सरयूनलया ।
 मौतां सरस्तीवैष चादिनोः पावनोः गवा ॥ १३ ॥
 तातु घोड्यधाकानं प्रविभज्य पृथक् पृथक् ।
 अस्तानं अदधात्तासु धिष्णीच्य वभूत यः ॥ १४ ॥
 धिष्णो दिव्यभिचारिण्यस्त्रास्त्रवत्त्रास्तु पिष्णयः ।
 धिष्णोषु यज्ञिरे यस्तादिष्णवस्तेन कौसिंताः ॥ १५ ॥
 इत्येते वै नदीपुचा धिष्णोच्चेव विजज्ञिरे ।
 तेषां विहरणोदाचे उपस्थिताश शेषयः ।
 तान् शृणुध्वं समासेन कौत्तमानान् यथा तथा ॥ १६ ॥
 जहतुः प्रवाहणोऽन्नोध्रः पुरस्तादिष्णयोऽपरे ।
 विष्णोयन्ते यस्तास्तानं सौत्येऽक्षिं सवनक्तमात् ॥ १७ ॥

अनिहैश्चान्वाचानामग्नोनां शृणुत कर्म ।
 सम्भालुभिः क्षयात् यो द्वितीयो चरवेदिकः ॥ १८ ॥
 सम्भालुभिः खृता श्वष्टौ उपतिष्ठन्ति तान् हिजाः ।
 अधस्तात्पर्वदभ्यस्तु हितीयः सोऽच इत्यते ॥ २० ॥
 प्रतदोचे नभो नाम चलारि स विभाव्यते ।
 ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्याने स उच्यते ॥ २१ ॥
 हव्यसूर्यादासंसृष्टः ग्रामिके स विभाव्यते ।
 विश्वस्याद समुद्रेभिर्वस्त्रस्याने स कौर्चिते ॥ २२ ॥
 कर्तुषामा च सुन्धेतिरोदुष्यर्थां स कौर्चिते ।
 ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्याने स उच्यते ॥ २३ ॥
 अनेकपादुपस्थेयः स वै शालासुखौयकः ।
 अनुहेश्चोप्यहिकुञ्जः(१) सोऽभिर्वृद्धपतिः खृतः ॥ २४ ॥
 शंसस्यैव सूताः सर्वे उपस्थेयाः हिजैः खृताः ।
 ततो विहरणीयांच वस्त्राम्यष्टी तु तत्सतान् ॥ २५ ॥
 कर्तुषाद्वाहनोऽभिर्वस्त्रवस्या धिष्यायोऽपरे ।
 विझयन्ते वस्त्रास्यानं सोत्वैऽक्षिं सवनकमात् ॥ २६ ॥
 पौत्रेयस्तु ततो श्वर्मिः खृतो यो हव्यवाहनः ।
 शालित्वाभिः प्रचेतास्तु द्वितीयः सर्व उच्यते(२) ॥ २७ ॥
 तथाभिर्विश्वदेवस्तु ब्रह्मस्याने स उच्यते ।
 अवचुरच्छावाकस्तु भुवः स्याने विभाव्यते ॥ २८ ॥
 उशीराभिः सर्वोयंस्तु नैडौयः संविभाव्यते ।

१. अनिहैश्चोप्यहिकुञ्ज इति च ।

२. शाल उच्यते इति च । शश उच्यते इति च ।

अष्टमस्तु व्यरतिस्तु मार्जीलौयः प्रकीर्तिः ॥ २८ ॥
 विष्वारा विहरणीया चे सौन्देनान्वेन चैत हि ।
 तयोर्बैः पावको नाम स चापां गर्भं उच्यते ॥ ३० ॥
 अग्निः सोऽवस्थबो चेयः सम्यक् प्राप्याप्तु हयते ।
 हृष्टयस्तुत्सुती आग्निर्जटरे यो लृणां स्थितः ॥ ३१ ॥
 मन्त्रुमात् जाठरस्ताम्बेविहानग्निः सुतः चातः ।
 परस्परोऽग्निः सुतानां ह विभुमहान् ॥ ३२ ॥
 पुत्रः सोऽग्नेमन्त्रुमतो चोरः संवर्तकः चातः ।
 पिवत्रपः स वत्रति समुद्रे वडवामुखः ॥ ३३ ॥
 समुद्रवासिनः पुत्रः सहरचो विभाव्यते ।
 सहरचसुतः चामी गद्धाणि स दहै द्वृष्टां ॥ ३४ ॥
 कव्यादोऽग्निः सुतस्तास्य पुरुषानन्ति यो सुतान् ।
 इत्वेते पावकस्याम्बेः पुत्रा द्वैव प्रकीर्तिः ॥ ३५ ॥
 ततः शुचेस्तु वैः सोरेग्न्यवरसुरावृतेः ।
 मधितो यस्त्वरस्यां वै सोऽग्निरग्निः समिच्यते ॥ ३६ ॥
 चायुर्नामाश भगवान् पश्यो यस्तु प्रख्ययते ।
 चायुर्बो महिमान् पुत्रः सयावाचामतः सुतः(१) ॥ ३७ ॥
 पाकयज्ञेभिमानी सोऽग्निमत् सवनः चातः ।
 पुत्रय सवनस्याम्बेद्वृतः स महायशः ॥ ३८ ॥
 विविधिस्वद्वृतस्यापि पुत्रोऽग्नेः स महान् चातः ।
 प्रायविच्छेष्य भौमानां द्रुतं भुङ्गते हविः सदा ॥ ३९ ॥

१. स सप्तमाभ्याः सुत इति च ॥

विविचेष्टु सुतो छाकों योऽन्निकास्य सुताक्षिप्ते ।
 अनीकवान् वाहुजवांश रक्षोहा पित्रक्षस्तवा ।
 सुरभिवंशुरद्वादो प्रविष्टो यथ इक्षवान् ॥ ४० ॥
 शुचेरन्ते; प्रत्या छेषा वक्षयस्तु चतुर्दश्य ।
 इत्येते वक्षयः प्रोक्ताः प्रश्नौयन्ते इधरेषु ये ॥ ४१ ॥
 आदिशर्गं छातौता वै यामैः सह सुरोत्तमैः ।
 स्वायम्भुवेन्तरे पूर्वमन्नयस्तोऽभिमानिनः ॥ ४२ ॥
 यते विहरौयास्तु वित्तनाचेतनेभिः ।
 स्वानानिमानिनो खोखे प्राणासन् इत्यवाहनाः ॥ ४३ ॥
 काम्ब्यनेभित्तिकाम्ब्यनेते कर्मक्षयक्षिताः ।
 पूर्वमन्नस्तरेऽतीते शुक्लैयमैः सुतैः सह ।
 देवैर्महाम्भिः पुष्ये: प्रश्नमस्यास्तरे मनोः ॥ ४४ ॥
 इत्येतानि मयोक्तानि स्वानानि स्वानिनय इ ।
 तेरेव तु प्रसंख्यातमतीतानागतेष्वपि ॥ ४५ ॥
 मन्नस्तरेषु सर्वेषु लक्षणं ज्ञातवेदसाराः ।
 सर्वं तपस्त्रिनो छेते सर्वं छावस्थास्तावा ।
 प्रजानां यतयः सर्वे ज्योतिष्मन्त्रं ते अृताः ॥ ४६ ॥
 स्वारोचिष्ठादिषु ज्ञेयाः सावर्ण्यन्तेषु सप्तसु ।
 मन्नस्तरेषु सर्वेषु नानाकृपप्रयोजनैः ॥ ४७ ॥
 वर्त्तन्ते वर्त्तमानैष देवैरिह सहाम्बयः ।
 अनागतैः सुरैः सार्हे वर्त्तन्ते इनामताम्बयः ॥ ४८ ॥

द्रव्येष विनयोऽमीनां मथा प्रोक्तो वस्त्रात्यं ।
 विस्तुरेषागुपूज्यार्थं च पिण्डपां वस्त्रते ततः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वादुग्रोहे अस्त्रिवंशवर्णनं
 शास्त्रोक्तव्योऽध्यायः ।

अथ चिंशोध्यायः ।

—000—

दक्षायवर्णनं ।

सूत उवाच । ब्रह्माप्तः सूततः पुचान् पूर्वे स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 अन्धांसि जज्ञिरे तानि मनुष्यासुरदेवताः ॥ १ ॥
 पितॄवन्धम्यमानस्य जज्ञिरे पितॄरोऽस्य वै ।
 संपादिसर्वं प्राणुको विक्षारस्तस्य वक्षते ॥ २ ॥
 देवासुरमनुषाचार्या हृष्टा देवोऽभ्यभाषत ।
 पितॄवन्धम्यमानस्य जज्ञिरे वीक्षणिताः ॥ ३ ॥
 मध्यादयः यसूतवस्तान् पितॄन् परिष्वज्ञते ।
 अहतवः पितॄरो देवा इत्येषा वैदिकौ श्रुतिः(१) ॥ ४ ॥
 मन्त्रवारेषु सर्वेषु ह्यतौतानागतेष्वपि ।
 ऐते स्वायम्भुवे पूर्वमुत्यन्ना ह्यत्तरे शुभे ॥ ५ ॥
 अग्निष्वाचातः स्मृता नाम्ना तथा वहिष्वदय वै ।
 अयज्वानस्तथातेषामासन् वै रुद्धमेधिनः ।
 अग्निष्वाचातः स्मृतास्ते वै पितॄरोऽनाहितास्तयः ॥ ६ ॥
 यज्वानस्तेषु ये ह्यासन् पितॄः सोमपीथिनः ।
 स्मृता वहिष्वदस्ते वै पितॄरस्त्वग्निहोत्रिणः ।
 अहतवः पितॄरो देवाः शास्त्रोऽस्मिन्निष्वयो भवतः ॥ ७ ॥

मधुमाधवी रसो ज्ञेयी शुचिशक्ति तु शुचिष्ठो ।
 नभैव नभाव जीवावेतावुदाहृती ॥ ८ ॥
 इवैव तजोर्ज्ञव सुधावस्तावुदाहृती ।
 सुहृष्टेव सुहृष्टवस्त्र मन्त्रमन्त्रो तु तौ अूतौ ।
 लपेष्य लपावस्त्र जीरावेती तु गैशिरी ॥ ९ ॥
 कालाकलास्तु पट् सेवामासास्त्रा वै व्यवस्थिताः ।
 त इमे चहतवः प्रोक्तावेतनाचेतनास्तु वै ॥ १० ॥
 चहतवी लक्षणः पुच्छ विज्ञेयास्ते भिमानिनः ।
 मासार्द्धमासस्यानेषु स्थानत्वं चहतवोर्ज्ञवाः^(१) ॥ ११ ॥
 स्थानानां व्यतिरेकेण ज्ञेयाः स्थानाभिमानिनः ।
 अहोरात्रस्त्र मासाव चहतवयावनानि च ॥ १२ ॥
 संवल्लदाव स्थानानि कालावस्थाभिमानिनः ।
 निमेषाव कल्पाः काष्ठा मुहूर्ता वै दिनचपाः ॥ १३ ॥
 एतेषु स्थानिनो ये तु कालावस्थावस्थिताः ।
 तथ्यत्वात्तदामानस्तान् वस्त्राभि निवोधत ॥ १४ ॥
 पञ्चस्थास्त्रिवयः सम्या पच्छा मासार्द्धसंग्रिताः ।
 हावर्द्धमाणी मासस्तु हो मासाहतुरुच्यते ॥ १५ ॥
 चहतुर्चयस्थाप्ययनं हेऽयने दत्तिष्ठोत्तरे ।
 संवल्लरः सुमेकस्तु स्थानावेतानि स्थानिनाः ॥ १६ ॥
 चहतवः सुमेकपुत्रा विज्ञेया छाषधा तु पट् ।
 चहतुपुच्छः अूताः पञ्च प्रजास्थार्द्धवलच्छाः ॥ १७ ॥

(१) अर्थात् इत्ययं प्रयोग आर्द्धः ।

स्वात्मेवार्थवेदास्त् जायन्ते स्वात्मजङ्गमाः ।
 स्वात्मवाः पितरचैव चहतवय पितामहाः ॥ १८ ॥
 सुमेकात् प्रसूयन्ते स्विष्टते च प्रजातयः ।
 स्वानेषु कानिनो छेते स्वानामानः प्रकीर्तिताः ।
 तदास्त्रास्त्राभयत्वाच तदाक्षानय ते चृताः ॥ १९ ॥
 प्रजापतिः चृतो यश्च, स तु संवक्षरो मतः ।
 संवक्षरः चृतो शमिः चहतमित्युच्चते हिजैः ॥ २० ॥
 चहतात् चहतवी यज्ञात् जग्निरे चहतवस्ततः ।
 माताः चहृ चहतवी चेद्यास्तेवा पञ्चात्मवाः सुताः ॥ २१ ॥
 हिष्ठाचतुष्ठाचैव पञ्चिसंतर्पंतामपि ।
 स्वावरासाच पञ्चानां पुर्यं कालात्मवं चृतं ॥ २२ ॥
 चहतुलमात्मवलच्च पिष्ठुलच्च प्रकीर्तितं ।
 इत्येते पितरो जेया चहतवच्चात्मवाच ये ॥ २३ ॥
 सर्वभूतानि तेभ्योऽय चहतुकालाहिजग्निरे ।
 तस्मादेतेऽपि पितर आत्मवा इति नः चृतं ॥ २४ ॥
 मन्त्रकारेषु सर्वेषु स्तिताः कालाभिमानिनः ।
 स्वानाभिमानिनो छेते तिष्ठन्तीह प्रसंबमात् ॥ २५ ॥
 अग्निच्छाता वहिष्पदः पितरो हिविधाः चृताः ।
 जप्ताते च पिष्ठम्यस्तु दे कन्ये सोवविश्वते ॥ २६ ॥
 मिना च धारिष्वी चैव याभ्यां विष्ठमिदं धृतं ।
 पितरस्ते निजे कन्ये धर्माध्यं प्रददुः शुभे ।
 त उभे द्रव्यादिभ्यो योगिन्नौ चैव ते उभे ॥ २७ ॥

अभिवाचास्तु ये प्रोत्तास्तेषां मेना तु मानसी ।
 धारणी मानसी चैव कन्या वर्हिषदां चृता ॥ १८ ॥
 मेरीस्तु धारणी नाम पत्नार्थं व्यस्तजग्म शुभा ।
 पितरस्ते वर्हिषदः चृता ये सोमपीयिनः ॥ १९ ॥
 अभिवाचास्तु तां मेना पल्लो हिमवते ददुः ।
 चृतास्ते ये तु दोहिवास्तुहोहिवान् निबोधत(१) ॥ २० ॥
 मेना हिमवतः पल्लो मैनाकं सान्वस्यत ।
 गङ्गा सरिहरा चैव पल्लो या लवणीदधि: ।
 मैनाकस्यानुजः कौचः कौचद्वौपो यतः चृतः ॥ २१ ॥
 मेरीस्तु धारणी पल्लो दिव्योषधिसमन्वित ।
 मन्दरं सुयुवे पुत्रं तिक्तः कन्याच विशुताः ॥ २२ ॥
 देला च नियतियैव द्रुतोया चायतिः पुनः ।
 भातुचैवायतिः पल्लो विधातुनियतिः चृता ॥ २३ ॥
 खायच्छुवेऽन्तरे पूर्वन्तरोवै कौसिंताः प्रजाः ।
 सुयुवे सागरादेला कन्यामेका मनिन्दिताः ॥ २४ ॥
 सावर्णिना च सासुद्रौ पल्लो प्राचीनवर्हिषः ।
 सवर्णा साव सासुद्रौ दशपाचीनवर्हिषः ।
 सर्वे प्रवेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ २५ ॥
 तेषां खायच्छुवो दक्षः पुत्रत्वे जडिवान् प्रसुः ।
 प्राप्तकस्याभियापेन चाच्छुवस्यान्तरे मनोः ॥ २६ ॥
 एतच्छुल्वा ततः सूतमष्टच्छुल्वांश्यपायनः ।

१ उपस्थिताः चृतास्ते ये तदोहिवास्तु निबोधते ति च । उपहताः चृतास्तु
 होहिवास्तु निबोधते ति च ।

सत्यमः स कथं दचो लभिशापाहवस्य तु ।
 चाच्छुष्यस्यान्वये पूर्वं तत्रः प्रद्वृदि पृच्छतां ॥ ३७ ॥
 इत्युक्तः कथयामास सती दचाश्रितां कथां ।
 गांशपायनमामन्त्रा व्राम्बकान्कापकारणं ॥ ३८ ॥
 दण्डस्यामन् सुता लाटो कन्या याः कीर्तिंता मया ।
 स्त्रेभ्यो गृहेभ्यो शानाय ताः पिताभ्यर्जयद् गृहे ।
 ततस्त्वभ्यर्जिताः सर्वा न्यवसंस्ताः पितुर्गृहे ॥ ४० ॥
 तासां ज्येष्ठा सती नाम पढ़ो या व्राम्बकस्य वै ।
 नाशुहावामाजां तां वै दक्षो उद्गमभिद्विधन् ॥ ४१ ॥
 अकरोऽन नतिं दद्ये न कदाचिच्छहेष्वरः ।
 जामाता शहरे तच्चिन् चमावात् तेजसि खितः ॥ ४२ ॥
 ततो चाला सती सर्वाः स्त्राः १) ग्रासाः पितुर्गृहं ।
 जगाम साप्यनाशता सती तत् स्त्रं पितुर्गृहं ॥ ४३ ॥
 ततोऽवौत्सा पितरं देवौ कीर्षादमर्पिता ।
 यौधीसौभ्यो ज्यायसों किन्तु पूजामिमां पभो ।
 असच्चातामवचाय कुतवानसि गर्हितां ॥ ४४ ॥
 अहं ज्येष्ठा वरिष्ठा हि न त्वसत्कर्त्तुमहसि ।
 एवमुलोऽवौदेनां दद्यः संरक्षलोचनः ॥ ४५ ॥
 त्वन्तु ये ला वरिष्ठा च पूज्या वाला सदा सदा ।
 तासां ये चैव भजरिस्ते मे वहमताः सदा ॥ ४६ ॥
 वद्विष्ठाच तपिष्ठाच महायीगाः सुधार्चिकाः ।
 गुणैर्वैवाचिकाः चाच्याः सर्वे ते च व्राम्बकामति ॥ ४७ ॥

वसिष्ठोऽचिः पुलस्य अङ्गिराः पुलहः कतुः ।
 स्त्रियमरीचिष्ठ तथा चेष्टा जामातरो मम ॥ ४८ ॥
 तस्याक्षा स च ते शर्वी भक्ता चासि हितं सदा ।
 लेन खी न बुभूषामि प्रतिकूलो हि मे भवः ॥ ४९ ॥
 इत्युपाख तदा इत्थः संप्रसूलेन चेतया ।
 यात्पर्यमात्मनवैव ये चोक्ताः परमर्थयः ॥ ५० ॥
 तत्त्वोक्ता प्रितरं सा वै कुदा देवीहमत्त्वीत् ।
 यात्मनःकार्यभिर्यसारददुर्दा मां विगच्छे ।
 तस्यात्प्रजाप्यहन्ते हमिदत्तात तयात्मजं ॥ ५१ ॥
 तत्त्वेनावमानेन सतो दुःखादमर्हिता ।
 अवबोहवर्णं देवी नमस्त्वा सहेष्वरं ॥ ५२ ॥
 अत्राहमुपपत्स्वेहं पुनदेहेन भास्ता ।
 तत्त्वाप्यहमस्मृदा सन्धूता धार्मिको पुनः ।
 गच्छेवं धर्मपत्रौलं चात्मकस्यैव धर्मातः ॥ ५३ ॥
 तत्त्वेवाव समासोना युक्ताक्षानं समादधे ।
 धारयामास चान्वेयोऽधारणां मनसात्मनः ॥ ५४ ॥
 तत आन्वेयोसमुत्थेन वायुना समुदीरितः ।
 सर्वाङ्गेभ्यो विनिःसत्य वज्ञिभंस्य चकार तां ॥ ५५ ॥
 तदुपश्यत्वं निधनं सत्या देवोऽय शुलष्टक(१) ।
 संवादस्य तयोर्बुद्धा याद्यात्मेन शङ्करः ।
 दक्षस्याव चहयोचाच चुकोप भगवान् प्रभुः ॥ ५६ ॥

१ शुलष्टकिं च०, क०, च ।

यस्ताद्वमता दद्ध मत्कृते नाम सा सती ।
 प्रशस्ताचेतराः सर्वाः स्वसुताः(१) भल्लभिः सह ॥ ५७ ॥
 तस्यादैवततं प्राप्य पुनरेव महीयः ।
 उत्पत्त्वात्त्वे दितीये वै मम वज्रे शशीनिजाः ॥ ५८ ॥
 हुते वै नद्याणा शुक्ले चाचुषस्यात्तरे मनोः ।
 अभिव्याहृत्व च कर्षीन् दद्धमभ्यगमत् पुनः ॥ ५९ ॥
 भविता चाचुषो राजा चाचुषसा समन्वये ।
 प्राचीनवर्हिषः पौत्रः पुत्रवै व प्रचेतसः ॥ ६० ॥
 दद्ध इत्येव नास्त्रा त्वं मार्यायां जनविष्वसि ।
 कन्यायां ग्राहिनाचैव प्राप्ते वै चाचुषेत्तरे ॥ ६१ ॥
 दद्ध उवाच । अहं तत्त्वापि ते विष्वमाचरिष्यामि दुर्घटे ।
 यस्याद्यकामयुक्तेषु कर्मचित्तुनः पुनः पुनः ॥ ६२ ॥
 यस्यात् त्वं मत्कृते कूरक्षीन् व्याहृतवानसि ।
 तस्याक्षार्द्धं हुरैर्यज्ञे न त्वां वक्षन्ति वै दिजाः ॥ ६३ ॥
 हुत्वाहुतिं ततः कूर अपस्त्वक्षन्ति(२) कर्मसु ।
 इहैव वत्स्यसि तथा दिवं हित्वा युग्मत्वात् ॥ ६४ ॥
 कद उवाच । सर्वयामेव लोकानां भूलैकस्वादिरुच्यते ।
 तमहं धारयिष्यामि निदेशात् परमेष्ठिनः ॥ ६५ ॥
 यस्याहृचित्तौ सुताः(३)लोकाः सर्वे तिष्ठन्ति भास्त्रराः(४)
 तानहं धारयामौह सततं न तवाच्या ॥ ६६ ॥
 चातुर्वर्णो हि देवानां ते चाप्येतत्र भुज्जते ।

(१) सप्तार इति च ।

(२) शूता इति च ।

(३) चापि यस्याद्यक्षीयि च । कृष्ण च ।

(४) भास्त्ररा इति च ।

नाहं तैः सह भीजामि ततो हास्यनि ने पृथक् ।
 ततो देवैः स तैः सार्थं नेत्रते शूद्धमित्यते ॥ ६० ॥
 ततोऽभिज्ञाहतो इचो इद्रेषामिततेजसा ।
 क्षायकुदेश्वरे ल्पाणा उत्पत्तो मात्रुषेच्छिः ॥ ६१ ॥
 ज्ञात्वा चहतिं हर्षं ज्ञानानामीश्वरं प्रभुं ।
 इचो गीत महाप्रदैः सोऽयजैवतैः सह ॥ ६२ ॥
 अब देवी सती या तु प्राप्ते देवत्वतेऽन्तरे ।
 भेनायां तासुमां देवौ जनयामास शैलराट् ॥ ६३ ॥
 सा तु देवी सती पूर्वं ततः पश्यादुमाऽभवत् ।
 सहवता भवस्यैवा न तदा सुन्यते भवः ।
 यावदित्यति संस्कारं प्रभुर्मन्तरेच्छिः ॥ ६४ ॥
 मारीचं कथपं देवौ यथा दितिरत्नवता ।
 साध्यं जारायणं औक्षु भवत्तं श्चौ यथा ॥ ६५ ॥
 विष्णुं कौरीं रुचिः सूर्यं विष्णुष्वाप्यकृत्यतौ
 जेतास्तु विजहत्ये तान् भृत्यं न् देव्यः कथचन ।
 आवत्तमानकल्पेषु पुनर्जीवनिः तैः सह ॥ ६६ ॥
 एवं प्राचेतसो इचो जडे वै चासुषेऽन्तरे ।
 प्राचीनकहिंदैः पौवैः पुरुषैः प्रचेतसः ॥ ६७ ॥
 दृश्यम्यस्तु प्रचेतोभ्यो मार्घीयाज्ज पुनर्लृपः ।
 जडे इद्राभिज्ञापेन दितीयेऽचित्तिश्चुतः ॥ ६८ ॥
 मृत्यादयस्तु ते सर्वे जडिरे वै महर्षयः ।
 आये जेतासुगे पूर्वं मनोर्ववस्तस्य ह ।
 देवस्य भहतो यज्ञे वारुणीं विभवतस्तुतुं ॥ ६९ ॥

इति लातुययोऽल्लासीन्योर्जात्यन्तरागतः ।
 प्रजापतेऽस्तु दक्षस्य चप्रम्बकस्त्र च धीमतः ॥ ७७ ॥
 तस्माद्वानुग्रहः कार्यो वैरिचिङ्ग कदाचन ।
 जात्यन्तरगतस्यापि भावितस्य शुभाशुभैः ।
 जन्तु न सुचति स्यातिस्त्रियं कार्यं विजानता ॥ ७८ ॥
 अष्टव्य जन्तुः । प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्त्रितेऽन्तरे ।
 विनाशमगमत् सूत हयमेधः प्रजापतेः ॥ ७९ ॥
 देव्या सूत्युः ज्ञातं मत्वा कुङ्कं सर्वाकाङ्क्ष प्रभुः ।
 कथं प्राप्ताद्यहर्षः सं यज्ञः काधितः कथे ।
 एतदेहिदितुमिष्ठामस्त्राचो द्रुहि यथात्थ ॥ ८० ॥
 उत उवाच । पुरा मेरोहिंजबेहाः शृङ्गः वैस्त्रोक्षविश्वासं ।
 ज्योतिष्ठानाम्नाष्ट्यां सर्वं रक्षविभूषितं ॥ ८१ ॥
 आप्रमेयमनाष्ट्यां सर्वं लोकनमस्तुतं ।
 तत्त्विन् (१) देवो गिरिश्चेष्टे सर्वं धातुविभूषिते ।
 पर्यन्तु इव विभाजन्तुपविष्टो बभूव ह ॥ ८२ ॥
 गैलराजसुता चास्य नित्यं पाञ्चस्त्रिताऽभवत् ।
 आदित्याय महाक्षानो वस्तवामितौजसः ॥ ८३ ॥
 तथैव च महाक्षानावश्चिन्नौ भिषजां वरौ ।
 तदा वैत्रवणो राजा गुद्धकैः परिवारितः ॥ ८४ ॥
 यचाणामीश्वरः द्योमान् कैलासनिलयः प्रभुः ।
 उपासते महाक्षानं उग्रनाथं महासुनिः ।
 सनटकुमारप्रमुखास्ते चैव परमर्थयः ॥ ८५ ॥

अङ्गिरः प्रसुखायैव तथा देवर्घोऽपरे ।
 विष्वावसुच गन्धवैक्षाता नारदपर्वतो ॥ ८५ ॥
 अस्त्रोगणसहाय समाजस्मुद्रनेकशः ।
 वयौ शिवः सुखो वायुर्नानागन्धवहः शुचिः ॥ ८६ ॥
 सर्वभूकुसुभीषेताः पुर्यवन्तो द्रुमास्त्रवा ।
 तथा विष्वावरायैव सिद्धायैव तपोधनाः ॥ ८७ ॥
 महादेवं पश्यति यथुपासन्ति तत्र वै ।
 मूलानि च तथान्यानि नानारूपधराण्यथ ॥ ८८ ॥
 राजसाय महारौद्राः पिशाचाय महावलाः ।
 वहुरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणीद्यताः ॥ ८९ ॥
 देवस्यानुचरास्त्रत तस्यवभानरोपमाः ।
 नन्दीश्वरस्य भगवान् देवस्यानुमते स्थितः ॥ ९० ॥
 प्रस्त्राज्वलितं शूलं दीप्यमानं स्वतेवसा ।
 गङ्गा च सरितां शेषा सर्वतोर्धजलोद्धवा ।
 पर्युपासत तदेवरूपिणी विजसभामाः ॥ ९१ ॥
 एवं सु भगवास्त्रत दीप्यमानः सुरर्घिभिः ।
 देवैष सुमहाभागैर्महादेवो व्यवस्थितः ॥ ९२ ॥
 पुरा हिमवतः पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमारभत् ।
 गङ्गादारे श्वेते देशे ऋषिसिद्धनिषेविते ॥ ९३ ॥
 ततस्तस्य मस्त्रे देवाः शतकतुपुरोगमाः ।
 गमनाय समागम्य वृहिमापेदिर तदा ॥ ९४ ॥
 सैविं मानैर्महाकानो ज्वलद्विज्वलनप्रभाः ।
 देवस्यानुमतेऽगच्छ न गङ्गादार इति श्रुतिः ॥ ९५ ॥

गन्धर्वापुरसाकोष्ठं नानाहुमताहतं ।
 कहिमधुः परिहतं दद्यं धर्मेभूतां वरं ॥ २० ॥
 पुष्टिव्यामलतरौचे वा ये च स्वकीयासिनः ।
 सर्वं प्राप्तलयो मूल्या उपतस्यः प्रजापतिं ॥ २१ ॥
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सह सरुहणैः ।
 जिञ्चुना सहिताः सर्वे आगता वज्रभागिनः ॥ २२ ॥
 उपपा: सोमपाष्ठैव आज्यपा धूमपाष्ठवा ।
 अस्तिनौ पितरस्तैव आगता वज्राचा सह ॥ १०० ॥
 एते चाच्ये च वहवो भूतपामास्तैव च ।
 जरादुकांपकाचैव लेदजोहित्यकाशका ॥ १०१ ॥
 आज्यता मन्त्रतः सर्वे देवाश सह पश्चिमिः (१) ।
 विराजन्ते विमानसा दीप्यमाना इवामयः ॥ १०२ ॥
 तान् हडा मन्त्रुमाविष्टो इघोचो वाक्यमन्त्रवीत् ।
 अपूज्यपूजने चैव पूज्यानां चाप्यपूजने ।
 नरः पापमवाप्नीति महदै नात्र संशयः ॥ १०३ ॥
 एवमुक्ता तु विप्रिः पुनर्दंचमभिष्ठत ।
 पूज्यन्तु पश्चमत्तोरं कस्मात्ताद्यसे प्रभुं ॥ १०४ ॥
 दद्य उवाच । सन्ति मे वहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपहिनः ।
 एकादशावस्थगता नान्यं विद्य भवेष्यते ॥ १०५ ॥
 इधोच उवाच । सर्वे निमन्त्रिता देवा येन देशो निमन्त्रितः ।
 यथाहं शक्तरादूर्ध्वं नान्यं पश्यामि देवतं ।
 तथा दद्य विपुलो यज्ञोदयं न भविष्यति ॥ १०६ ॥

(१) प्रकोपोद्यमार्पः ।

द्वच उवाच । एतचास्ते शूर सुवर्णपात्रे
 हृषिः समस्ते विद्युमन्त्रपूतं ।
 विष्णोर्नाम्यपतिमस्य सर्वं
 प्रभोर्विभी श्वाहवनीय नित्यं ॥ १०७ ॥

गतास्तु देवता आत्मा घैकराजसुता तदा ।
 उवाच ब्रह्मं चाच्छो देवं पश्यपतिं तदा(१) ॥ १०८ ॥

उमा उवाच । भगवन् का गता होते देवाः शक्तिपुरोगमाः ।
 शूष्टि तस्मेन तस्यज्ञ संशयो मे महानयं ॥ १०९ ॥

महेश्वर उवाच । द्वचो नाम महाभागो प्रजानां पतिकृत्तमः ।
 हवमेधेन वजते तत्र यान्ति दिवीकासः ॥ ११० ॥

देव्युवाच । यज्ञमेतं महाभागं किमर्थं न गतोऽसि वे ।
 योन वा प्रतिषेधेन गमनं प्रतिषिद्धते ॥ १११ ॥

महेश्वर उवाच । सुरोरेव महाभागे सर्वमेतद्दुष्टिर्णं ।
 यज्ञेषु मम सर्वेषु न भाग उपकल्पितः ॥ ११२ ॥

पूर्णीपात्रोपपतेन मार्गेण वरवर्णिनि ।
 न मि सुराः प्रव्यक्तन्ति भागं यज्ञस्य धीमतः ॥ ११३ ॥

देव्युवाच । भगवन् सर्वदेवेषु प्रभावानधिको गुणोः ।
 अजेयशाप्यद्वयं तेजसा यशसा श्रिया ॥ ११४ ॥

अनेन तु महाभाग प्रतिषेधेन नामतः ।
 अतौव दुःखमापदा विष्णुव ममानव ॥ ११५ ॥

किं नाम दानं नियमन्तपो वा
 कुर्वामहं योन पतिर्भागाद् ।

समेत भागं भगवानचिन्त्यो
 यज्ञस्य चार्द्दिमय वा लृतीयं ॥ ११६ ॥
 एव त्रुयाचां भगवानचिन्त्यः
 पद्मोऽप्रहृष्टः कुभितामुवाच ।
 न विक्षि देवेशि कश्योदराद्विः
 किं नाम युक्तं वचनन्तवदेदं ॥ ११७ ॥
 अहं हि जानामि विश्वाजनेते
 ध्यानेन सर्वं हि वदन्ति सन्तः ।
 न वाच्य मोहेन महेन्द्रदेवो
 क्षोकतयं सर्वं चासंप्रसूक्ष्मं ॥ ११८ ॥
 मामधरे शंसितारः सुविता
 रथन्तरे साम गावन्ति गेयं ।
 मा भाष्याणा महासचे यजन्ते
 माध्यर्थ्यवः कल्पयन्ते च भागं ॥ ११९ ॥
 देव्युवाच । अपाकृतोऽपि भगवान् सर्वं क्षोजनसंसदि ।
 स्त्रोति गोपायते(१) वापि स्वमात्रान् न संशयः ॥ १२० ॥
 भगवानुवाच । नामान् स्त्रोमि देवेशि पश्य त्वमुपगच्छ च ।
 यं स्वच्छामि वरारोहे भागार्थं वरवर्णिनि ॥ १२१ ॥
 एवमुक्ता तु भगवान् पद्मोऽपाणैरपि प्रियां ।
 सोऽसजद्गवान्वक्त्राङ्गूतं क्षीधामिसत्रिभं ॥ १२२ ॥
 सहस्रश्चौर्मि देवच्च सहस्रचरणेच्चाणं ।
 सहस्रमुहुरधरं सहस्रश्चरणाणिन् ॥ १२३ ॥

(१) गोपयत इति ४०, ४० ४ ।

बहुचकगदापाणिं दोसकामुकधारिणं ।
 परमसिधरं देवं महारौद्रं भयावहं ॥ १२४ ॥
 धीरहपेण हीर्ष्यन्तं चन्द्रार्दितभूषणं ।
 वसानं चर्ष्णं वैयाघं महाक्षिरनिस्तवं ॥ १२५ ॥
 दंडाकरालं विभान्तं महावक्तं महोदरं ।
 विशुलिङ्गं प्रसन्नोहं सर्वकर्णं^(१) दुरासदं ॥ १२६ ॥
 कुलिशोद्योतितकरस्याभिज्वलितमूर्तिं ।
 ज्वालामालापरिचितं मुकादामविमृष्टिं ॥ १२७ ॥
 तेजसा चैव दीप्यन्तं युगान्तमिव पावकं ।
 आकर्णदारितास्यान्तच्छ्रुदिंचु भयानकं^(२) ॥ १२८ ॥
 महावलं महातिजं महापुरुषमोशरं ।
 विश्वहर्त्तमहाकायं महान्यथोधमलङ्कलं ।
 युगपचन्द्रगतवहीर्ष्यन्तं मन्मथाभिवत् ॥ १२९ ॥
 चतुर्महास्यं सिततीलादं^३
 मत्तोथेजोबलकौतुकाठं ।
 युगान्तमुर्व्याभिसहस्रभासं
 सहस्रचन्द्रामलकान्तिकानं ।
 प्रदीपसर्वायधिमन्दरामं
 सुमित्रकेलासहिमादितुल्यं ॥ १३० ॥
 युगाकीर्मं महावीर्यज्ञाग्नासं महाननं ।

१ लक्ष्यकर्णभिति यः, इः च ।

२ चतुर्मुखं मध्यान्तकमिति यः, इः च ।

प्रचण्डगण्डं दीपाचं^(१) अभिज्वालाविलाननं^(२) ॥ १३१ ॥
 सुगेन्द्रकृत्तिवसनं महाभुजगवेष्टितं ।
 उच्छौषिष्ठं चन्द्रधरं क्षचिदुप्य क्षचित्समं ॥ १३२ ॥
 नानाकुसुमभूर्बाने नानागम्यानुलेपनं ।
 नानारकविचिकाङ्गं नानाभरणभूषितं ॥ १३३ ॥
 कणिकारसजं दीपं क्षोधाद्वानासोचनं ।
 क्षचित्तत्वति चिकाङ्गं क्षचिददति सुखरं^(३) ॥ १३४ ॥
 क्षचित्तायति गुलाबा क्षचित्सूतं प्रमार्जति ।
 क्षचित्तायति विजाबा क्षचिद्वौति सुहसुङ्घः ॥ १३५ ॥
 आनं वैराग्यमैश्वर्यंतपः सत्यं चक्रा धृतिः ।
 प्रभुत्वमाकाशस्वीधो ल्लिपिभानसुचैर्युतः ॥ १३६ ॥
 जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रस्तः प्राञ्जलिः स्थितः ।
 आज्ञापय त्वं देवेश किं कार्यं करवाणि ते ॥ १३७ ॥
 तमुवाचाचिप मर्खं दक्षस्येह महेश्वरः ।
 देवस्यानुमतिं गुत्वा वोरभद्रो महाबलः ।
 प्रणम्य गिरसा पादो देवेशस्य उमापतेः ॥ १३८ ॥
 ततो बन्धात् प्रमुकेन सिंहेनेवेह लौलया ।
 देव्या मन्युक्तं गत्वा हतो दक्षस्य स करुः ॥ १३९ ॥
 मन्युना च महाभौमा भद्रकालौ महेश्वरो ।
 आमनः सर्वसाचित्वे तेन साहं सहानुगा ॥ १४० ॥

१ प्रचण्डसन्तिर्दौप्राचमिति क० ।

२ अभिज्वालाक्षायिलार्थिनमिति क० ।

३ सुखरमिति च० ।

स एष भगवान् कुदः प्रेतावासुकातालयः ।
 वीरभद्र इतिरुद्यातो देव्य मनुप्रमार्जकः ॥ १४१ ॥
 सोऽसुजद्ग्रीमकूपेभ्यो रोद्रावाम गच्छरात् ।
 कदानुगा महावीर्यो रहस्यपराक्रमः ६४२ ॥
 कदस्यानुचराः सर्वे सर्वे बद्रसमप्रभाः ।
 ते निपेतुम्हातम्हार्ण शतशोऽय सहस्रयः ॥ ६४३ ॥
 ततः किलकिला यच्च आकार्ण पूर्वयत्रिव ।
 तेन शब्देन महता वस्त्राः सर्वे दिवीकरः ॥ ६४४ ॥
 पर्वताय व्यशीर्यन्त कम्पते च वसुम्भरा ।
 भिरुद चूर्णते विप्राः चुम्भन्ते वक्षणालयाः ॥ ६४५ ॥
 अम्भयो नैव दीप्त्यन्ते न च दीप्त्यन्ति भास्करः ।
 अहा नैव प्रकाशन्ते नचचाणि न तारकाः ॥ ६४६ ॥
 चक्रयो नाभ्यभासन्त न देवा न च दानवाः ।
 एवं हि तिमिरौमृतं निर्दृक्ति विमानिताः ॥ ६४७ ॥
 चिंहनार्दं प्रसुचन्ते लोहकपा महाबलाः ।
 प्रमाणन्ते परे धीरा यूपानुत्पाटयन्ति च ॥ ६४८ ॥
 प्रमर्दन्ति तथा चार्ये विहत्यन्ति तथाऽपरे ।
 आधावन्ति प्रधावन्ति वासुवेगा मनोजवाः ॥ ६४९ ॥
 चूर्णन्ते वक्षपाकाणि यागस्यायतनानि च ।
 शौर्यमाचानि हृष्णन्ते तारा इव नमस्तलात् ॥ ६५० ॥
 दिव्यावपानभजाणां राशयः पर्वतोपमाः ।
 चौरन्दिम्भवा चान्या द्रुतपायसकर्द्दमाः ।
 ममुमण्डोदका दिव्याः खण्डयकरवालुकाः ॥ ६५१ ॥

गद्यालिवहस्तन्या गुड़कुल्ला मनोरमाः ।
 सत्त्वावचानि मांसानि भज्याणि विविधानि च ॥ १५२ ॥
 यानि कानि च दिव्यानि लेशाच्छोषं तथाऽपरे ।
 भृष्टते विविधैर्वर्णैर्विलुण्ठन्ति च सर्वशः ।
 क्रीडन्ति विविधाकाराच्चित्पुः सुरयोषितः ॥ १५३ ॥
 कुद्रकोपमतुल्लास्तु सर्वदेवैः सुरचितं ।
 तं वज्रमहनन् ग्रीष्मं कुद्रकल्पाः समीपतः ॥ १५४ ॥
 चक्रुरन्ते तथा नादान् सर्वभूतभयकुरान् ।
 शिखा शिरोऽन्ते वज्रस्य विनदन्ति भयकुराः ॥ १५५ ॥
 श्वलो देवपतिष्ठैव देवो वज्रपतिक्षत्वा ।
 वज्रक्षेपे चाकाशे प्रपञ्चावितुमारभत् ॥ १५६ ॥
 वीरभद्रोप्रमेयाक्षा ज्ञाला तस्य बलमतदा ।
 अमरीक्षगतस्याश्च चिक्षेदास्य शिरो महान् ॥ १५७ ॥
 दक्षः प्रजापतिष्ठैव विनष्टः भ्रान्तचेतनः ।
 कुहैन वीरभद्रेण शिरः पादेन पीडितः ।
 जराभिभूततीवाक्षा निपयात महीतते ॥ १५८ ॥
 चयस्त्रिंश्चेवतानां ताः कोटी विमलालकाः ।
 पाशेनामिवलेनाशु बज्राः सिंहबलेन च ॥ १५९ ॥
 ततो जग्म र्महाक्षानं सर्वं देवा महाबलं ।
 प्रसीद भगवन् कुद्र श्वलानां मा कुधः प्रभो ॥ १६० ॥
 ततो वज्रादयो देवा दक्षषैव प्रजापतिः ।
 जचुः प्राच्छलयो भूत्वा कथतां को भवानिति ॥ १६१ ॥
 वीरभद्र उवाच । न च देवो न चादियो न च भोक्तुमिहागतः ।

नैव इष्टुं हि देवेन्द्राच च कोतूहलान्वितः ॥ १६२ ॥
 दत्तगायवर्णनाशार्थं सम्पासं विहि मामिह ।
 वीरभद्र इतिल्यातं बद्रकोपादिनिर्गतं ॥ १६३ ॥
 भद्रकाली च विजेया देव्याः कोधादिनिर्गता ।
 प्रेषिता देवदेवेन यज्ञान्तिकमिर्हागता ॥ १६४ ॥
 गरणं गच्छ राजेन्द्र देवस्तं त्वमुमापतिं ।
 वरं कोधीऽपि बद्रस्य वरदानं न देवतः । १ ॥ १६५ ॥
 वीरभद्रवचः चुत्वा दत्तो धर्मभृतां चरः ।
 तोषयामास देवेण शूलपाणिं भहेष्वर् ॥ १६६ ॥
 प्रदुषे(२) यज्ञवादे तु विद्वतेषु दिजातिषु ।
 तारामूर्गमये दीपे रोद्वे भौममहानले ॥ १६७ ॥
 शूलनिर्भिर्बद्नैः कूजङ्गिः परिचारकैः ।
 निखातोत्पाटितैर्यूपैरपवितैर्यतम्भृतः ॥ १६८ ॥
 उत्पत्तिः पतिष्ठिय यज्ञैराभिष्ठभृभिः ।
 पञ्चपातविनिर्वृतैः शिवाशतनिनादितैः ॥ १६९ ॥
 प्राणापानो सञ्चिहन्त ततः स्थानेन यज्ञतः ।
 विचार्य सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरभिविजित् ॥ १७० ॥
 सहस्रा देवदेवेशः अग्निकुण्डादुपागतः ।
 चन्द्र सूर्यसहस्रस्य तेजः सम्बर्त्तकोपर्य ॥ १७१ ॥
 प्रहस्य चैनं भगवानिदं वचनमवौत् ।
 नष्टस्तो चानतो दत्त प्रीतिस्ते मयि साम्रातं ॥ १७२ ॥

१ देवतमिति ४० ।

२ प्रदीपे इति ४० ।

चितं कल्वाइत्वीदाक्ष' ब्रूहि किञ्चुरवाणि ते ।
 आवितच समाख्याय देवानाङ्गुरभिः सह ॥ १७३ ॥
 तसुवाचाच्छलिं कल्वा दक्षो देवं प्रजापतिः ।
 भौतशहितविवस्तः सवाप्यवदनेचणः ॥ १७४ ॥
 यदि प्रसक्षो भगवान् यदि वाहनतव प्रियः ।
 यदि वाहमनुयाहो यदि देयो वरो मम ॥ १७५ ॥
 यज्ञम्भ' भृत्यितं पौत्रभृतिं यच्च नाशितं ।
 चर्वीकृतस्तापविह' यज्ञसम्भारमौहर्ण ॥ १७६ ॥
 दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन च सञ्चितं ।
 तत्र मिथ्या भवेत्ताहं वरमेत्तं हयोम्यहं ॥ १७७ ॥
 तवाऽस्त्वत्याह भवावान् भगवेवहरो हरः ।
 चर्वाच्यत्तं महादेवं चर्वात्तं वै प्रजापतिः ॥ १७८ ॥
 जातुभ्यामवनीकृत्वा दक्षो लक्ष्मा अवाहरं ।
 नाम्भामष्टसहस्रेष्ठ सुतवान् हृषभम्भजं ॥ १७९ ॥
 दक्ष उपाक्ष । नमस्ते देवदेवेष देवारिवतस्त्रदन ।
 देवेन्द्र शामरचेष देवदानवपूजित ॥ १८० ॥
 सहस्राच विष्णुपात्र चर्व यत्ताचिप प्रिय ।
 सर्वतः पाणिपादस्त्वं^(१) सर्वतोऽचिग्निरोमुखः ।
 सर्वतः श्रुतिमान् लोके सर्वानाहत्य तिष्ठसि ॥ १८१ ॥
 यद्युक्तं महाकर्त्तुं कुरुकर्णार्णवालय ।
 गणेन्द्रकर्णं गोकर्णं पाणिकर्णं नमोऽस्तुते ॥ १८२ ॥

१. पाणिपादान् इति च ।

शतोदर शतावर्षं शतजिह्व शतानन ।
 गायन्ति लां गायचिषो शुच्यन्ति तदाचिनः ॥ १८३ ॥
 देवदानवगोपा च ब्रह्मा च त्वं शतकातुः ।
 मूर्खीय त्वं महामूर्खं समुद्राभुधराय च ॥ १८४ ॥
 सर्वा शक्तिं देवतास्ते गावो गोष्ठ इवास्ते ।
 वरीरक्ते प्रपश्चामि सीममन्ते जलेष्वरं ॥ १८५ ॥
 आविलम्ब विच्छुच्च लङ्घात्वं सहहस्तिं ।
 किया कार्यं कारणस्ते कर्त्ता करणमेव च ॥ १८६ ॥
 असत्त्वं सदसत्त्वं तथैव प्रभवात्ययं ।
 नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ॥ १८७ ॥
 पश्चनां पतये चैव नमस्त्वम्बक्षातिने ।
 विजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलवरधारिणे ॥ १८८ ॥
 अम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुररघाय ते नमः ।
 नमस्त्वमुण्डाय मुण्डाय प्रशस्ताय धराय च ॥ १८९ ॥
 दण्डमासकार्णीय(१) दण्डमुण्डाय(२) ते नमः ।
 नमोऽईदण्डकेशाय निकाय विलताय च ॥ १९० ॥
 विलोहिताय धूमाय नौलयीवाय ते नमः ।
 नमस्त्वपतिरूपाय शिवाय च नमोऽस्तु ते ॥ १९१ ॥
 सूर्याय सूर्यपतये सूर्यधत्तपताकिने ।
 नमः पर्मधनावाय हयस्तम्बाय धन्विने ॥ १९२ ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकश्चाय च ।

१. पादीःयं न सबीचोऽसः ।

२. मुखिमुक्तायेति च ।

हिरण्यकृतचूडाय हिरण्यपतये नमः ॥ १८३ ॥
 सत्रषाताय(१) दग्धाय वर्णपानपुटाय च ।
 नमस्तुताय स्तूत्याय स्तूयमानाय वै नमः ॥ १८४ ॥
 सर्वायाभव्यभव्याय सर्वभूतात्तराकने ।
 नमो हीनाय मन्त्राय शुल्कजपताकिने ॥ १८५ ॥
 नमो नमाय नम्याय नमः किल्किलाय(२) च ।
 नमस्तु शशमानाय शशितायोतिथताय च ॥ १८६ ॥
 स्थिताय चलमानाय मुद्राय कुठिलाय च ।
 नमो नर्जनशीलाय मुखवादित्रकारिणे ॥ १८७ ॥
 नाटरोपहारलुभ्याय गोत्रवाद्यरताय च ।
 नमो ज्येष्ठाय ज्येष्ठाय वल्लप्रभवनाय च ॥ १८८ ॥
 कालनाय च काल्याय च्यायोपच्याय च ।
 भोमदुन्दुभिहासाय भोमसेनप्रियाय च ॥ १८९ ॥
 उथाय च नमो नित्यं नमस्तु दशवाहवे ।
 नमः कपालइस्ताय चिताभस्त्रप्रियाय च ॥ २०० ॥
 विभोषणाय भोषणाय भोषतधराय च ।
 नमो विकृतवचाय खड्डजिह्वाश्रदंश्ट्रिणे ॥ २०१ ॥
 पञ्चामसांसलुभ्याय तुम्बवीणाप्रियाय च ।
 नमो हृषाय हृष्याय हृष्याये हृषणाय च ॥ २०२ ॥
 कटचुटाय चण्डाय नमः सावधवाय च ।
 नमस्तु वरकण्णाय वराय वरदाय च ॥ २०३ ॥

१ स्योजानादेति श्व ।

२ किल्किलादेति क०, य०, व० च

वरगम्यमाल्यवस्त्राय वरातिवरवे नमः ।
 नमो वर्षीय बालाय शायामै आतपाय च ॥ २०४ ॥
 नमो रक्तविरक्ताय गोभिनावाचमालिने ।
 संधिकाय विभिन्नाय विविक्षिकटाय च ॥ २०५ ॥
 अघोररुपकृपाय(१) लोरघोरतदाय च ।
 नमः शिवाय ग्राम्याय नमः ग्राम्यतदाय च ॥ २०६ ॥
 एकपादवहुनेत्राय एकशीर्षं नमोऽप्स्तु ते ।
 नमो त्रिहाय त्रिव्याय संविभागप्रियाय च ॥ २०७ ॥
 पञ्चमालाचिंताङ्गाय नमः पाञ्चपताय च ।
 नमयगहाय बाणहाय घण्ठवा जग्धरभिष्ठे ॥ २०८ ॥
 सहस्रशतवर्णहाय घण्ठामालाप्रियाय च ।
 प्राचदक्षाय(२) त्यागाय नमो हिलिहिलाय च ॥ २०९ ॥
 छङ्गहाराय पाराय छङ्गकारप्रियाय च ।
 नमव शश्वरे गिल्वं गिरित्रशक्ताय च ॥ २१० ॥
 गर्भमासकर्माकाय तारकाय तराय च ।
 नमो बज्ज्वाधिष्ठतवे द्रुताशोपहृताय च ॥ २११ ॥
 योऽवाहाय दानाय(३) तप्ताय तपनाय च ।
 नमस्तदाय भव्याय तक्षिता पतये(४) नमः ॥ २१२ ॥
 अत्रदायाकपतये नमोऽस्त्रभवभवाय च ।

१ अघोरघोरकषायेति च ॥

२ गाँडदखायेति च ॥, क० च ॥

३ दानायेति च ॥

४ इवित्ता पतय इति च ॥

नमः सहस्रगोर्षय सहस्रचरणाय च ॥ २१६ ॥
 सहस्रोदयतश्चलाय सहस्रनयनाय च ।
 नमोऽस्तु बालरूपाय बालकपथराय च ॥ २१७ ॥
 बालानाञ्चैव गोम् च बालकौड़नकाय च ।
 नमः शुद्धाय शुद्धाय कीभग्नावाञ्चताय च ॥ २१८ ॥
 तरङ्गाहितकेशाय मुक्तकेशाय च नमः ।
 नमः घट्कर्मनिष्ठाय खिर्कर्मनिरताय च ॥ २१९ ॥
 वर्षाच्छमाणां विधिवत् पूर्वक् कर्मप्रवर्तिने ।
 नमो घासाष घोषाय नमः घासक्षाय च ॥ २२० ॥
 अतिष्ठुलमेशाय लक्ष्मरत्नेशार्थं च ।
 धर्मार्थकाममोक्षाय लक्ष्मनाय च ॥ २२१ ॥
 साह्याय साह्यमुख्याय वोगाधिपतिनेनमः ।
 भग्ना रथितश्चाय चतुर्थवरताय च ॥ २२२ ॥
 कृत्याजिनोत्तरौद्याय व्यालयज्ञीपवोतिने ।
 इगान वज्रसंहाय हरिकेश नमोऽस्तु ते ।
 अविवैक्यकनाशाय अतावत् नमोऽस्तु ते ॥ २२३ ॥
 काम कामद कामज्ञ भृत्यहृसनिश्चदनः ।
 सर्वे मर्वेद् सर्वेऽस सर्व्यराग नमोऽस्तु ते ॥ २२४ ॥
 महाबाल महावाहो महासत्त्व महाद्युते ।
 महामेघवरप्रेत्त महाकाल नमोऽस्तु ते ॥ २२५ ॥
 शूलजौर्णीङ्गजटिने वस्त्रलाजिनधारिणो ।
 दौससूख्यामिजटिने वस्त्रलाजिनवाससे ।
 सहस्रसूख्यप्रतिम तपोनित्य नमोऽस्तु ते ॥ २२६ ॥

उच्चादनश्चतावत्तं गङ्गातीयार्दसूर्जिः ।
 चन्द्रावत्तं शुगावत्तं भिषावत्तं नमोऽस्तु ते ॥ २२४ ॥
 स्वमध्यमध्यकर्त्ता च अथदत्त स्वभेद इ ।
 परम्परां च पक्षा च पक्षसुल्लपचे नमः ॥ २२५ ॥
 जरासुजोऽप्यज्ञेय स्तेहलीङ्गिज्ञ एव च ।
 स्वभेद देवदेवेयो भूतशामशतुर्विधः ॥ २२६ ॥
 चराचरस्त वक्षा (१) लं प्रतिहत्ता त्वभेद च ।
 स्वभेद व्रह्मविदुषामपि व्रह्मविदां वरः ॥ २२७ ॥
 सत्त्वस्य परमा योनिरव्यासुज्योतिषां निधिः ।
 कट्टसामानि तस्माकारमाहस्यां व्रह्मवादिनः ॥ २२८ ॥
 हर्विहावी हवो हावी हुवां वाचाहुतिः सदा ।
 गायन्ति लां सुरत्वे ल सामगा व्रह्मवादिनः ॥ २२९ ॥
 जनुर्मियो व्रह्मविद्य भामाश्वेमयस्तथा ।
 पठामे व्रह्मविद्यस्त्वं कल्पोपनिषदां गच्छः ॥ २३० ॥
 व्राह्मणाः चन्द्रिया वैश्याः शूद्रा वणीवराव च ।
 स्वामेव मेवसहाय विघ्नस्तुनितगच्छितं ॥ २३१ ॥
 संवत्सरस्वस्तवो मामा मासादेमेव च ।
 कलाकाशानिमंघास नक्षत्राणि युगा यद्वाः ॥ २३२ ॥
 वृषाणां ककुदं लं चिं गिरोणां गिर्वराणि च ।
 सिंहो रुगाणां पततां तार्क्षीऽनक्षत्र भोगिनी ॥ २३३ ॥
 चोरोदो शुद्धीनाश यन्वाणां धनुरेव च ।

वस्त्रांशहरणानाच बतानां सत्यमेव च ॥ २३८ ॥
 इच्छा हेषच रागच मोहः जामी दमः शमः ।
 व्यवसायो छुतिलोभः कामकोष्ठो जयाजयौ ॥ २३९ ॥
 लङ्घदी तं शर्तो चापि खडाहौ भर्भरी तथा(१) ।
 देता भेता प्रहर्ती च त्वं नेताऽप्यलक्षी मतः ॥ २४० ॥
 दग्धलक्षणसंयुक्तो धन्योऽप्येति; काम एव च ।
 इन्द्रः समुद्राः सरित; पश्चिमानि सरांसि च ॥ २४१ ॥
 सतावस्त्री दृशोषव्यः पश्चो दृगपश्चिमः ।
 दृश्यकर्म्मगुणारथः काळहुचक्षुपदः ॥ २४२ ॥
 आदिवान्तव गच्छ गायत्रीहृष्टर शब्द च ।
 इरितो लोहितः लक्ष्मी नीतः पौत्राशाऽदृष्टः ॥ २४३ ॥
 कहु च कपिलसैव कपोतो भैरवकस्त्राचा ।
 सुवर्णदेता विस्त्रातः सुवर्णयाप्यतो मतः ॥ २४४ ॥
 सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च ।
 त्वमिन्द्रोऽथ यमचैव वरुणो धनदोऽनसः ॥ २४५ ॥
 उत्कुलविलभानुष खर्मानुर्मानुरेव च ।
 होवं होता च होमर्हं हुतच प्रहृतं प्रसुः ॥ २४६ ॥
 सुपर्णच तथा वृद्धा वज्रां शतहृद्रियं ।
 पवित्राणां पवित्रच मङ्गलानाच मङ्गलं ॥ २४७ ॥
 गिरिः स्तोकस्तथा हृशो जौवः पुष्टु एव च ।
 सत्यं त्वच इज्ञाच तमच प्रजनं तथा ॥ २४८ ॥

(१) चाहाइवरणारथ रहित च ।

प्राचोऽपानः समानस उदानो व्यान एव च ।
 उन्मेषयैव मिष्ठान तथा जृष्टिसमेव च ॥ २४३ ॥
 लोकिताङ्गो गद्दी हंडु रहावङ्गो महोदरः ।
 शुचिरोमा इरित्तमनुरूपैकेयस्तिलाचनः ॥ २४४ ॥
 गौतमादिष्वल्लाङ्गी गौतमादनकपियः ।
 मन्त्रो जसी जसी(१) जस्तो जवः कालः कलीकलः ॥ २४५ ॥
 विकालसुकालसु दुःखालः कलनाशनः ।
 स्वत्यैव खोइस्त्वा समापायकरो हरः ॥ २४६ ॥
 संवर्त्तकोऽस्तकैव संवर्त्तकवत्तुङ्को ।
 घटो घटोको घण्टोको चूङ्गोलबलो वल(२) ॥ २४७ ॥
 ब्रह्मकालोऽग्निवक्त्र दण्डो सुण्डो च दण्डध्रक् ।
 चतुर्युगचतुर्वेदघतुहेतवशत्ययः ॥ २४८ ॥
 चतुराचमवेता च चातुर्वर्ष्यकरव च ।
 चराचरपियो धूर्तीऽग्नस्त्रोऽग्नस्त्रगचाधिपः ॥ २४९ ॥
 रहदाचमाच्चाच्चरधरो गिरिको गिरिकपियः ।
 गिरिपियः गिरिना चेष्टः सर्वं गिरिप्रवर्तकः ॥ २५० ॥
 भगवेचान्तकयन्द्रः पूर्णो दत्तविनाशनः ।
 गृहावर्त्तय गृहय गृहपतिनिषेविता ॥ २५१ ॥
 तरणस्तारकैव सर्वं भूतस्तारणः ।
 धाता विधाता सत्त्वानाविधाता धारणो धरः ॥ २५२ ॥
 तपो वद्ध च सत्यस्त्र वद्धचर्यमथाजीवं ।

१. मन्त्रो जसी जपन्ते ति स० ।

२. वलोक्ति स० ।

भूतात्मा भूतकालूतो भूतभव्यभवोऽवः ॥ २५५ ॥
 भूर्सुवस्त्रितचैव तथोत्पत्तिर्महेष्वरः ।
 देशानो वीक्षणः शान्तो दुर्दीन्तो दन्तनाशनः ॥ २५६ ॥
 ब्रह्मावत्तं सुरावत्तं कामावत्तं नमोऽसु ते ।
 कामविभवनिहस्ती च कचिंकादरजःप्रियः ॥ २५७ ॥
 मुखचन्द्रो भौमसुखः सुसुखो दुर्मुखो मुखः ।
 चतुर्मुखो बहुमुखो रथे छामिसुखः सदा ॥ २५८ ॥
 हिरण्यगम्भैः शकुनिर्महोदधिः परो विराट् ।
 अधर्महा महादण्डो दण्डधूरो रथप्रियः ॥ २५९ ॥
 शोतमो गोपतारवः गोहषेष्वरवाहनः ।
 धर्मजुडधर्मस्त्रष्टा च धर्मार्थी धर्मविदुत्तमः ॥ २६० ॥
 चैलोक्यवासोमा गोविन्दो मानदो मान एव च(१) ।
 तिष्ठस्त्रिरथ खाकुष त्रिष्कल्प्य जन्म्य एव च ॥ २६१ ॥
 दुर्वारणो दुर्विषयो दुःसङ्घो दुरतिकमः ।
 दुर्दीरो दुष्युकम्प्यच दुर्विदो दुज्यो जयः ॥ २६२ ॥
 यशः यशादः यमनः योतोष्टु दुर्जरात्यवट् ।
 आधयो व्याधयचैव व्याधिहा व्याधिगच्छ ह ॥ २६३ ॥
 महो यज्ञो सूर्या व्याधो व्याधीनामाकरोऽकरः ।
 गिर्जुष्टो पुण्डरीकाचः पुण्डरीकावलीकनः ॥ २६४ ॥
 दण्डधरः सदण्डय दण्डमुण्डविभूषितः(२) ।
 विषयोऽस्तपचैव सुरापः चौरसोमपः ॥ २६५ ॥

(१) येऽलोकमसर्वेः याज्ञो नेत्रांतो नामं एव चेति य ।

(२) दण्डमुण्डविभूषित इति च ०, ३० च ।

मधुपवाल्यपचैव सर्वपव महावलः ।
 हृषभवाङ्गो हृषभस्त्रिया हृषभलोचनः ॥ २६३ ॥
 हृषभचैव विश्वाती लोकानां लोकमत्संसारः ।
 चक्रादिक्षो चक्रुष्टो ते हृषयत्पितामहः ।
 अस्त्रिहापमाथा देवो धर्मकर्मप्रसावितः ॥ २६४ ॥
 न ब्रह्मा न च गोविन्दः पुराण ऋषया न च ।
 माहात्मा विदितुं शक्ता यात्मात्मेऽन ते शिव ॥ २६५ ॥
 या भूर्जयः सुख्याम्हो न महां यान्ति दर्शनं ।
 ताभिर्वां सततं रक्ष पिता पुबमिष्ठोरम् ॥ २६६ ॥
 रक्ष मो रक्षणोयोऽहन्तयानव नमोऽस्मि ते ।
 भक्तानुकम्भी भगवान् भक्तपाहं सदा त्वयि(१) ॥ २६७ ॥
 यः महस्त्रियतेकानि पुंसामाहृत्य दुर्दिगः ।
 तिष्ठत्वेकः समुद्रास्ते स मे गोमाऽस्त् निव्यगः ॥ २६८ ॥
 य विनिद्रा जितस्त्रासाः सत्त्वस्त्राः समदर्शनः ।
 ज्योतिः पश्यन्ति युज्ञानास्त्रियै योगात्मने नमः ॥ २६९ ॥
 सम्भव्य सर्वभूतानि युगान्ते समुपस्थिते ।
 यः श्रेते जलमध्यस्थम्हो प्रपवेऽप्यु गाविनं ॥ २७० ॥
 प्रविश्य वदने राहोर्यः सोमं यस्ते निशि ।
 यस्त्वर्कस्त्र रम्भानुभूत्वा सोमाग्निरेव च ॥ २७१ ॥
 योऽहृष्टमात्राः पुरुषां देहस्याः सर्वदेहिनां ।
 रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्यमात्र्यायथन्तु मां ॥ २७२ ॥
 ये चाप्यतिता गर्भादधीभागगतास्त्र ये ।

(१) विष रुदि यः ।

तेषां स्वाहा: स्वधाचैव आप्रवन्तु स्वदक्ष च ॥ २७६ ॥
 ये न राइन्ति देहस्थाः प्राणिनो रीढयन्ति च ।
 हृष्यन्ति च इष्टन्ति न मस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २७७ ॥
 ये ममुद्रे नदौदुर्यं पर्वते यु गुहासु च ।
 हृचमूलेषु गोष्ठेषु कालारगच्छेषु च ॥ २७८ ॥
 चतुष्क्षेप रथासु चत्वरेषु सभाषु च ।
 चन्द्राक्यार्मध्यगता ये च चन्द्राकरश्चिषु ॥ २७९ ॥
 रसात्कागता ये च ये च तस्मात्परङ्गताः ।
 नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्य नमस्तेभ्य नित्यशः ।
 चन्द्राः स्यूलाः कृत्या अस्त्रा नमस्तेभ्यस्त् नित्यशः ॥ २८० ॥
 सर्वस्वं सर्वं गो देव सर्वं भूतप्रतिभंवान् ।
 सर्वं भूतान्तरामा च तेन त्वं न निमन्तिः ॥ २८१ ॥
 त्वमेव कर्ता सर्वस्थ तेन त्वं निमन्तिः ॥ २८२ ॥
 अथ वा मायया देव मोहितः मूलया त्वया ।
 एतस्मात्कारणादापि तेन त्वं निमन्तिः ॥ २८३ ॥
 प्रसौद्र मम देवेश त्वमेव शरणं मम ।
 त्वङ्गतिस्वं प्रतिष्ठा च न चान्यास्ति न मे गतिः ॥ २८४ ॥
 स्तूत्वैवं स महादेवं विरराम प्रजापतिः ।
 भगवानपि सुप्रोतः पुनर्देवमभाषत ॥ २८५ ॥
 परितुष्टोऽस्मि ते दद्य स्तवेनानेन सुव्रत ।
 वहुनाव किस्तिन मस्तमौपं गमिष्यसि ॥ २८६ ॥
 अथेनमतवौदाक्ष्यं त्रैसोक्त्याधिप्रतिभंवः ।

कल्पाल्लासकरं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यमाहते ॥ २८० ॥
 दक्ष दक्ष न कार्त्तियो मन्युर्विज्ञमिमं प्रति ।
 अहं यज्ञहा न लेन्यो हृषते तत्पुरा त्वया ॥ २८१ ॥
 भूयश तं वरमिमं मत्तो गृह्णीय सुवेत ।
 प्रसन्नवदनो भूत्वा त्वमेकायमना; शृणु ॥ २८२ ॥
 अग्निवधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
 प्रजापते मत्प्रसादात् फलभागी भविष्यति ॥ २८३ ॥
 वेदान् वड़द्वानुदृत्य सांख्यान्योगांश कृत्यगः ।
 तपश्च विपुलान्तरा दुःखं देवदानवैः ॥ २८४ ॥
 अवैर्यादिसंयुक्ते गृदमप्राप्ननिर्भितं ।
 वर्णाश्रमकृतैर्धर्मविपर्वीतं कृचित्समं ॥ २८५ ॥
 चुत्वद्देवध्यवसितं पशुपाशविमोक्षणं ।
 सर्वेषामाश्रमाणान्तु भया पशुपतं व्रतं ।
 उत्तादितं शुभं दृशं सर्वपापविमोक्षणं ॥ २८६ ॥
 अस्त्र चौर्णस्त्र यज्ञमवकाफलं भवति पुक्षलं ।
 तदप्तु ते महाभाग मानसस्त्वं व्यती ज्वरः ॥ २८७ ॥
 एवमुक्ता महादेवः सप्तलोकाः सहानुगः ।
 अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविकलः ॥ २८८ ॥
 अवाक्यं च तदा भागं वक्षोत्तं व्रताणा भवः ।
 ज्वरस्त्र सर्ववर्मज्ञो वक्षुधा व्यभजत्तदा ।
 ग्राम्यवर्णं सर्वभूतानां शृणुक्षेत्राच वै हिजाः ॥ २८९ ॥
 शोष्ठाभितापो नागानां पर्वतानां शिलारुजः ।
 अपान्तु न लिकां विद्याविमोक्षमुजगेष्यति ॥ २९० ॥

खोरकः सौरभेयाणां ज्वरः शुचितीत्वे ।
 इभानामपि धर्मज्ञ हृष्टप्रत्यवरोधनं ॥ २६८ ॥
 रम्भोदृतं (१) तदाक्षानां शिखोद्देश वहिंचां ।
 नेचरोगः कोकिलानां ज्वरः मोहो महावभिः ॥ २६९ ॥
 अजानां पित्तभेदश सर्वेषामिति नः चुतं ।
 शुकानामपि सर्वेषां हिमिका प्रोत्तते ज्वरः ।
 शार्दूलेष्वपि वै विप्राः असो ज्वर इडोत्तते ॥ ३०० ॥
 मानुषेषु तु सर्वज्ञ (२) ज्वरो नामैष कीर्तिंतः ।
 मरणे जन्मनि तथा मध्ये च दिव्यते सदा ॥ ३०१ ॥
 एतन्माहेष्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदाहयः ।
 नमस्यत्वैव (३) मान्यता सर्वप्राणिभिरौष्ठरिः ॥ ३०२ ॥
 इसां ज्वरोत्पत्तिसमदौनमानसः ।
 यठेत्सदा यः सुखमाहितो नरः ।
 विमुक्तरोगः स नरो सुदा युतो
 लभेत कामान् स यथा मनोषितान् ॥ ३०३ ॥
 इच्छप्रोक्तं स्तुवत्थापि कीर्त्तयेदृयः शृणोति वा ।
 नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् द्वीर्घञ्चायुरवाप्नुयात् ॥ ३०४ ॥
 यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो योगवान् चरः ।
 तथा स्तुवो वरिष्ठोऽयं स्तवानां व्रज्ञनिर्णितः ॥ ३०५ ॥
 यशोराज्यसुखैर्घर्यविज्ञायुधेनकाङ्क्षिभिः ।

१. रम्भोदृततिः वा ।

२. सर्वेषिति वा ।

३. मनावस्थेषिति वा ।

स्त्रीत्यो भक्तिमालाय विशाकामेव यद्गतः ॥ ३०६ ॥
 आविसी कुःसिती हीनयोरप्यतो भवादितः ।
 राजकामैविदुलो वा सुचते महतो भवात् ॥ ३०७ ॥
 चमेन पैत्र दिवेन गच्छार्था स गच्छाखिपः ।
 एव सोके दुर्लभं नाम्य यत्प एवोपपत्तेऽ ॥ ३०८ ॥
 न च वद्याः पिशाचा वा न नागा न विशायकाः ।
 कुर्युर्विष्टं गुह्ये तत्त्वं यत्प संस्कृयते भवः ॥ ३०९ ॥
 गृहयात्ता इदं नारी सुभक्त्या गच्छाखारिणी ।
 पितृभिर्भूष्यपशाभ्यां पूज्या भवति देववत् ॥ ३१० ॥
 शृण्यादृत्वा इदं सर्वे कौर्त्त्येहाप्यभीक्षणः ।
 तत्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं गच्छत्प्रविज्ञतः ॥ ३११ ॥
 मनसा चिन्तितं यत्प यत्प वाचाप्यदाहतं ।
 सर्वे सम्मद्यते तस्य स्वावनस्यानुकोर्त्तनात् ॥ ३१२ ॥
 देवस्य सुगुह्याय देव्या नन्दीक्षरस्य तु ।
 विभिं विभवतः लोका दमिन नियमिन च ॥ ३१३ ॥
 ततः स युक्तो गुह्योयाकामान्वाशु यथाक्रमं ।
 ईचितान् लभते त्वयं कामान् भोग्याय मानवः ।
 शत्रु सर्वमाङ्गोति स्त्रीसहस्रपरीहतः ॥ ३१४ ॥
 सर्वकर्मसु युक्तो वा युक्तो वा सर्वपापैः ।
 पठन् दत्तापतं स्त्रीलं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 मृत्यु गच्छासालोकं पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ ३१५ ॥

१. परब उपपत्तेन इति यः ।

हृषेष विधिशुस्तेन विमानेन विराजते ।
 आभूतसंप्रवस्थायौ कदम्बागुचरो भवेत् ॥ ३१६ ॥
 इत्याह भगवान् व्यासः पराग्रसृतः प्रभुः ।
 नैतहेदयते क्षित्रेदं व्यावन्तु कस्यचित् ॥ ३१७ ॥
 शुल्वैतत्परमङ्गुष्ठां वेऽपि स्युः पापकारिणः ।
 वैश्या चित्तयस्य शूद्राद्य कद्रलोकमवाप्नुयः ॥ ३१८ ॥
 व्यावयेद्यस्तु विप्रेभ्यः सदा पर्वसु पर्वसु ।
 कद्रलोकमवाप्नीति हिन्दो वै नाच संशयः ॥ ३१९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वामुप्रीक्ते दद्यवापवर्णनं
नामं चिंयोज्यायः ।

अथैकत्रिशोऽध्यायः ।

—000—

देववंशवर्णनं ।

सूत उवाच । इत्येषा समनुज्ञाता कथा पापपणाग्निर्मी ।

या दद्धमधिक्लिक्षेत्रं कथा शब्दोदुपागता ॥ १ ॥

पितृवंशप्रसङ्गेन कथा शेषा प्रकौटिंता ।

पितृणामानुपूर्व्येण देवान् वच्चाम्यतः परं ॥ २ ॥

त्रितायुगमुखे पूर्वमासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

देवा यामा इतिख्याताः पूर्वे यज्ञसुनयः ॥ ३ ॥

अजिता वद्धाणः पूर्वा जिता जिदजिताय ये ।

पुत्राः स्वायम्भुवस्यैते शक्नान्वा तु मानसाः ॥ ४ ॥

त्रितिमन्तो यज्ञा श्चेति देवानान्तु चयः स्मृताः ।

कन्दोगास्तु त्रयस्त्रिंशस्त्रेव स्वायम्भुवस्य तु ॥ ५ ॥

यदुर्थियातिइर्वै देवौ द्वौधयः स्वरमो मतिः ।

विभासय कतु चैव पञ्चातिर्विशतो युतिः ॥ ६ ॥

वायसो मङ्गलचैव यामा हादग्र कौटिंता ।

अभिमन्युरुषहस्तिः समयोऽथ शुचिश्वाः ।

केवलो विश्वरूपस्य सुपक्षो मधुपस्तया ॥ ७ ॥

तु रौष्णो निर्हपुश्चैव युक्तो यावाजिनस्तु ते ।

यमिनो विश्वदेवादां यविष्ठोऽमृतवानपि ॥ ८ ॥

अजिरो विभुविभावस्य मृत्तिकोऽथ दिदेवकः ।

श्रुतिश्वर्णो वृहच्छुको देवा हादग्र कौटिंता ॥ ९ ॥

आसन् स्वायच्छुद्धेते अन्तरे सोमपायिनः ।
 लिंगिमन्तो गणा द्वेते वौर्यवल्लो महावल्लाः ॥ १० ॥
 तेषामिन्द्रः सदा श्वासोद विष्वभुक् प्रथमो विभुः ।
 असुरा ये तदा तेषामासन् दायाद्वान्धवाः ॥ ११ ॥
 सुपर्णयज्ञगन्धवर्णाः पिशाचोरगराज्ञसाः ।
 अष्टोते पिण्डभिः सार्वे(१) नाशत्वा देवयोनयः ॥ १२ ॥
 स्वायच्छुद्धेऽन्तरेऽतीताः प्रजास्त्वासां महस्यः ।
 प्रभावरुपसम्बद्धा आयुषा च वस्त्रं च ॥ १३ ॥
 विद्वादिङ्ग नोचन्ते मा प्रसङ्गो भवत्विह ।
 स्वायच्छुद्धी निसर्गं च विज्ञेयः साम्रातं मतुः ॥ १४ ॥
 अतौते वर्तमाने न हृषी वैवस्त्रतेन च ।
 प्रजाभिद्वताभिष्ठ चट्टविभिः पिण्डभिः सह ॥ १५ ॥
 तेषां समर्थयः पूर्वमासन्ते तान् निकोधत ।
 स्वर्वशिरा मरीचिश पुलख्यः पुलहः कतुः ॥ १६ ॥
 अत्रिच्छैव वसिष्ठव सप्त स्वायच्छुद्धेऽन्तरे ।
 अन्नोप्रवातिवाहुव मेधा मेधातिथिर्वसुः ॥ १७ ॥
 ज्योतिशान् द्युतिमान्(२) हृष्यः सवनः पुत्र एव च ।
 मनोः स्वायुवस्त्रैते दशपुत्रा महोजसः ॥ १८ ॥
 वायुप्रोक्ता महागत्वा राजानः प्रथमेऽन्तरे ।
 सामुरगत्वागन्धवं स्यज्ञोरगराज्ञसं ।
 सपिशाचमनुच्छ च सुपर्णास्त्रसाङ्गं ॥ १९ ॥

(१) नेऽतिष्ठन् मतुः पाइँसिति च ।

(२) द्युतिमात्रिति च ।

नो शक्तमानुपूर्वेष्य यत्तु वर्णवत्तैरपि ।

बहुत्वाचामधेयानां संस्कारेषां कुले तथा(१) ॥ १० ॥

या वै बजकुलाक्षाद्ग्रामासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

कालेन बहुनातीता चतुर्मुखग्रामैः ॥ ११ ॥

अहयव जन्मः । वा एष भवतान् कालः सर्वभूतापहारकः ।

किमादिक किलत्वं स किमामजः ॥ १२ ॥

किमस्त्र चन्द्रः का मूर्त्तिः के चास्यावयवाः चूताः ।

किंनामधेयः कोद्द्वाक्षा एतत् प्रबूढि पृच्छतां ॥ १३ ॥

सत उपाच । श्रूतयां कालसङ्गावः श्रुत्वा चैवावधार्यतां ।

सुर्ययोनिनिमिषेषादिः सङ्ख्याचन्द्रः स उच्चते ॥ १४ ॥

मूर्त्तिरस्य त्वं होराते निमिषावयवस्थ सः ।

संवत्सरशतं त्वस्य नाम चास्य कलाकारः ।

साम्यतानागतातीतकालात्मा स प्रजापतिः ॥ १५ ॥

पश्चानां पविभक्तानां कालावस्थात्रिष्ठोधत ।

दिनार्द्दिमासमासैस्त्र कटुभिस्वयनैस्तथा ॥ १६ ॥

संवत्सरस्त्र प्रथमो दितीयः परिवक्तरः ।

इदं सरस्तृतीयस्त्र चतुर्थं वानुवक्तरः ॥ १७ ॥

वक्तरः पश्चमस्त्रोषां कालः स गुगसंचितः ।

तेषान्तु तत्त्वं वस्त्रामि कोल्चमानलिंबोधत ॥ १८ ॥

कटुरग्निस्त्रयः प्रोक्तः स तु संवत्सरी मतः ।

आदित्येवस्वदसो सारः कालाम्बिः परिवक्तरः ॥ १९ ॥

शुक्रकल्प्या गतिशापि अपां सारमयः खगः ।

स इदावक्षरः सोमः पुराणे निष्ठयो मतः ॥ ३० ॥
 यथायन्तपते लोकांस्तनुभिः सप्तसप्तभिः ।
 आशु कर्ता च लोकस्य स वायुरिति वक्षरः (१) ॥ ३१ ॥
 अहमहारात् रुद्रं रुद्रः सद्गुतो ब्रह्मणस्त्रयः ।
 स रुद्रो वक्षरस्तीषां विजज्ञे नौलकोऽहितः ।
 तेषां हि तत्त्वं वक्षामि कीर्त्यमानं निष्ठोधत ॥ ३२ ॥
 अङ्गपत्वङ्गसंयोगात् कालाक्षा प्रपितामहः ।
 अट्टक्सामयज्ञुषां योनिः पञ्चानां पतिरीम्भरः ॥ ३३ ॥
 सोऽमित्यज्ञुष सोमय स भूतः स ग्रजापतिः ।
 पोक्तः संवत्सरस्येति सर्वो योऽमित्यनीषिभिः ॥ ३४ ॥
 यस्मात्कालविभागानां मासत्वं बनयोरपि ।
 यहनलक्षण्योतोष्टवर्षायुः कर्त्तव्या तथा ।
 योजितः प्रविभागानां दिवसानां च भास्त्ररः ॥ ३५ ॥
 वैकारिकः प्रसवाक्षा ब्रह्मपुचः प्रजापतिः ।
 एकेनैकोऽय दिवसे मासोऽयत्तुः पितामहः ॥ ३६ ॥
 आदिलः सविता भानुजीविनो ब्रह्मसत्कृतः ।
 प्रभवथात्यथैव भूतानां तेन भास्त्ररः ॥ ३७ ॥
 ताराभिमानो विज्ञेयस्तृतीयः परिवक्षरः ।
 सोमः सर्वभूतानां योगत्तेमकादीम्भरः ॥ ३८ ॥
 आजौवः सर्वभूतानां योगत्तेमकादीम्भरः ।
 अवेच्छमाणः सततं विभर्ति जगदंशुभिः ॥ ३९ ॥
 तिथीनां पर्वसन्नीनां पूर्णिमादशंयोरपि ।

(१) स वायुः परिवक्षर इति या ।

योनिनिंगाकरो यथ योऽस्ताका प्रजापतिः ॥ ४० ॥
 तस्मात् स पितृमान् सीम कहम्बुजुम्बन्दसामकः ।
 प्राणापानसमानादैर्यानोदानात्मकैरपि ॥ ४१ ॥
 कर्मभिः प्राणिनां जीके सर्वचेष्टाप्रवर्त्तकः ।
 प्राणापानसमानानां वायुनाम्भ प्रवर्त्तकः ॥ ४२ ॥
 षडानांचेन्द्रियमनीव्हिम्बृतिजलास्तनां ।
 समानकाल करणः कियाः सम्यादयविव ॥ ४३ ॥
 सर्वात्मा सर्वजीकानामावहः प्रवहादिभिः ।
 विधाता सर्वभूतानां चमो नित्यं प्रभवत्त्वः ॥ ४४ ॥
 योनिरम्बेदपां भूमिरवेशन्दमसत्य यः ।
 वायुः प्रजापतिर्भूतं ज्ञोकाक्षा प्रधितामहः ॥ ४५ ॥
 प्रजापतिसुखेदैवः सम्बगिष्ठकलार्थिभिः ।
 त्रिभिरेव कपालेस्तु अस्त्रकैरोषधित्वे ।
 इत्यते भगवान् यस्मात्साक्षात्मक उत्तरे ॥ ४६ ॥
 गायत्री चैव त्रिद्वयं च खगतो चैव या घृता ।
 चास्त्रका नामतः प्रोक्ता योनयः सवनस्य ताः ॥ ४७ ॥
 ताभिरेकत्वभूताभिस्त्रिविधाभिः स्ववौर्धतः ।
 चिसाधनपुरोडागच्छिकपालः स वै घृतः ॥ ४८ ॥
 इत्येतत्प्रचयं हि शुगं प्रोक्तं मनोर्थिभिः ।
 यच्चैव पश्चधाका वै प्रोक्तः संवत्सरो द्विजैः ।
 सैकं बट्कं विजप्तेऽय मध्यादीरुतवः किञ्च ॥ ४९ ॥
 कहतप्रचार्त्तवः पश्च इति सर्वे समाप्ततः ।
 इत्येव पवमानो वै प्राणिनां जीवितानि तु ॥ ५० ॥

नदीवेगसमायुक्तं कालो धावति संहरन् ।
 अहोरात्रकरस्तथा त् स वायुरभवत्पुनः ॥ ५१ ॥
 एते प्राजानां पतयः प्रधानाः सर्वदेहिनां(१) ।
 पितरः सर्वलोकानां लोकाभानः प्रकोर्तिताः ॥ ५२ ॥
 ध्यायती वद्धणो बडादुव्यन् समभवद्ववः ।
 अहविर्विषो महादेवो भूताक्षा प्रपितामहः ॥ ५३ ॥
 ईश्वरः सर्वभूतानां प्रणवायोषपद्यते ।
 आववेशेन भूतानामङ्गपत्यह्सस्थावः ॥ ५४ ॥
 अग्निः संवक्षरः सूर्यचन्द्रमा वायुरेव च ।
 वुगाभिमानी कालाक्षा नित्यं संज्ञेष्ठाहिभुः ।
 उच्चादकीश्वरशक्त्य इदवार उच्यते ॥ ५५ ॥
 बद्राविष्टो भगवता जगत्यक्षिन् ज्ञतेजसा ।
 आश्रयाश्रयसंयोगात्तुभिन्नमभिस्थावा ॥ ५६ ॥
 ततस्तस्य तु वौर्येष लोकात्तुश्वशकारकं ।
 हितीयं भद्रसंयोगं सन्तस्यैककारकं ॥ ५७ ॥
 देवत्वश्च पितृत्वश्च कालत्वश्चास्य यत्परं ।
 तस्मादै सर्वेषां भद्रस्तद्विरभिपूज्यते ॥ ५८ ॥
 पतिः पतीनां भगवान् प्रजेशानां प्रजापतिः ।
 भवनः सर्वभूतानां सर्वेषां नीललोहितः ।
 ओषधीः प्रतिसम्पत्ते बद्रः चौणाः पुनः पुनः ॥ ५९ ॥

१. चत्वार चतुर्वर्षका इति १०, च० ४ ।

इत्येषां यदपत्वं वे न तद्वक्तं प्रमाणतः ।
 यहुत्वात् परिसंख्यात् पुच्छपौचमनन्तकं ॥ ६० ॥
 इमं वंशं प्रजेशाना महतो पुच्छकर्मणां ।
 कौर्त्तयन् सिरकौर्त्तीना महतीं सिंहिमाप्रयात् ॥ ६१ ॥

इति चौमहापुराणे वायुपोले देववंशपर्वते न
 नामैकचिंशोऽध्यायः ।

च्रथ द्वाचिशोऽध्यायः ।

०००@०००

युगधर्माः ।

वायुरवाच । अत जर्दं प्रवस्थाभि प्रवस्थ विनिधयं ।

ओकारमस्तरं ब्रह्म चिर्णेष्वादितः स्मृतं ॥ १ ॥

यो यो यस्य यथा वर्णो विहितो देवतास्तथा ।

ऋचो यज्ञं विसामानि वायुरमिस्तथा जले ॥ २ ॥

तथात् अचरादेव मुनरस्ते प्रजाप्ति ।

चतुर्दश महाज्ञानो देवानां ये तु देवताः ॥ ३ ॥

तेषु सर्वगतयैव सर्वंगः सर्वयोगवित् ।

अतुपदाय लोकानामादिमध्यान्तं उच्चते ॥ ४ ॥

सप्तर्थस्तथेन्द्रा ये देवास्य पिण्डभिः सह ।

अचरादिःसताः सर्वं देवदेवान्महेश्वरात् ॥ ५ ॥

इहासुत्रं हितार्थाय वदन्ति परमं पदं ।

यूर्वमेव मयोक्तस्ते कालस्तु युगसंचितः ॥ ६ ॥

कृतं चेता द्वापरवा युगादिः कलिना सह ।

परिवर्त्तमानेस्तैरेव भ्रममाणेषु चक्रवर्त् ॥ ७ ॥

देवतास्तु तद्विद्म्भाः कालस्य वशमागताः ।

न शक्तुवन्ति तत्प्रानं संख्यापयितुमाक्षना ॥ ८ ॥

तदा ते चास्यता भूत्वा आदौ मन्त्रलरस्य ये ।

कष्टप्रयत्नैव देवास्य इन्द्रचैव महातपाः(१) ॥ ९ ॥

समाधाय मनस्त्रौवं सहस्रं परिवक्षरान् ।
 प्रपत्रास्ते महादेवं भौताः कालस्य वै तदा ॥ १० ॥
 अयं हि कालो देवेशब्रह्मभूत्तिं चतुर्मुखः ।
 कोऽस्य शिवाच्चाहादेव अग्राधस्य महेश्वर ॥ ११ ॥
 अथ हहा महादेवस्तु त्रिलक्ष्मीस्तु
 न भेतव्यमिति प्राह को वः कामः प्रदीयतां ॥ १२ ॥
 तत्करिष्याम्यहं सर्वं न त्रिशायं परिश्वमः ।
 उर्वाच देवो भगवान् स्वयक्षातः सुदुर्जयः ॥ १३ ॥
 यदेतस्य सुखं खेतं चतुर्निङ्गं हि लक्ष्यते ।
 एतत् कलायुगं नाम तस्य कालस्य वै सुखं ।
 असौ देवः सुरश्चेष्टो ब्रह्मा चेवस्तो सुखः ॥ १४ ॥
 यदेतद्रक्तवर्णाभं द्रवतीयं वः मृतं मया ।
 विजिह्वा^(१) लेलिहानन्तु एतत् चेतायुगं दिजाः ॥ १५ ॥
 अत्र यज्ञप्रहत्तिस्तु जायते हि महेश्वरात् ।
 तसोऽव इष्यते यज्ञस्तिस्तो निहास्तेसोऽनयः ।
 हहा चेवाम्यो विश्राः कालजिह्वा प्रवर्तते ॥ १६ ॥
 यदेतदै मुखं भौमं हिजिह्वा रक्तपिङ्गलं ।
 दिपादीऽच भविष्यामि हापरं नाम तद्युगं ॥ १७ ॥
 यदेतत् कल्पवर्णाभन्तुरीयं रक्तलोचनं ।
 एकजिह्वा पृथु यज्ञामं लेलिहानं पुनः पुनः ॥ १८ ॥
 ततः कलियुगं घोरं सर्वलोकभयहरं ।

१. विमेत्तमिति ल० ।

कलयस्य त मुखं स्तेतचतुर्थं नाम भीषणं ॥ १८ ॥
 न सुखं नापि निर्विषं तस्मिन् भवति वै युगे ।
 कालयमा प्रजा चापि युगे तस्मिन् भविष्यति ॥ २० ॥
 लक्ष्मा गतयुगे पूज्यस्ये तायां यज्ञ उच्यते ।
 हापरे पूज्यते विष्णुरहम्यज्यथतुर्थंपि ॥ २१ ॥
 वद्या विष्णुय यज्ञय कालस्यैव कलाक्रयः ।
 सर्वेषेव हि कालेषु चतुर्मूर्त्तिर्महेष्वरः ॥ २२ ॥
 अहं जनो जनयिता वः कालः कालप्रवर्त्तकः ।
 शुभकर्त्ता तथा चैव वरं पदपरायणः ॥ २३ ॥
 तस्मात् कलियुगं प्राप्य लोकानां हितकारणात् ।
 अभयार्थस्व देवानामुभयीर्लोकयोरपि ॥ २४ ॥
 तदा भव्यय पूज्यय भविष्यामि सुदोत्तमाः ।
 तस्माद्यं न कार्यस्व कलिं प्राप्य महोजसः ॥ २५ ॥
 एवमुकास्ततः सर्वो देवता ऋषिभिः सह ।
 प्रणम्य गिरसा देवं पुनरुच्छुर्जगत्पतिं ॥ २६ ॥
 देवर्थय ऊचुः । महातेजा महाकायो महावीर्यो महावृतिः ।
 भीषणः सर्वभूतानां कायं कालस्यतुर्मुखः ॥ २७ ॥
 महादेव उवाच । एष कालस्यतुर्मूर्त्तिर्महेष्वर तुमुखः ।
 लोकमंरक्षणार्थाय अतिकामति सर्वशः ॥ २८ ॥
 नामार्थं विद्यते चास्य सर्वस्मिन् सचराचरे ।
 कालः सजति भूतानि पुनः संहरति क्रमात् ॥ २९ ॥
 सर्वं कालस्य वशगा न कालः कस्यचिह्ने ।
 तस्मात् सर्वभूतानि कालः कलयते सदा ॥ ३० ॥

विकमस्य पदान्तस्य पूर्वोत्तान्वेकसप्तिः ।
 तानि मन्वल्लराष्ट्रोह परिवत्तयुगकमात् ॥ ३५ ॥
 एकं पदं परिकम्य पदानामेकसप्तिः ।
 यदा कालः प्रकमते तदा मन्वल्लराष्ट्रः ॥ ३६ ॥
 एवमुक्ता तु भगवान् देवर्षिपितृदानवान् ।
 नमस्तुतवैः सर्वेऽस्तुतवैः लरधोयत ॥ ३७ ॥
 एवं स काले भगवान् देवर्षिपितृदानवान् ।
 पुनः पुनः संहरते सूजते च पुनः पुनः ॥ ३८ ॥
 अतो मन्वल्लरे चैव देवर्षिपितृदानवैः ।
 पूज्यते भगवानौशो भयान् कालस्य तस्य वै ॥ ३९ ॥
 तस्मात् सर्वपञ्चेन कलो कुर्यात्तपो दिजः ।
 प्रपञ्चस्य महादेवं तस्य पुण्यफलं महत् ।
 तथाहेवा दिवहस्या अवतीर्थं च भूतले ॥ ४० ॥
 ऋषयेव देवाच कलिम्बाण्य शुदारुणं ।
 तप इच्छिति भूयिष्ठं कर्तुः धर्मपरायत्वाः ।
 अवतारान् कलिं प्राप्य करोति च पुनः पुनः ॥ ४१ ॥
 एवं कालान्तरे सर्वे येऽतीता वै सहस्रः ।
 वैवस्तुतेऽन्तरे तस्मिन् देवराजर्षयस्तदा ॥ ४२ ॥
 देवापिः पौरवो राजा मनुषे ल्लाकुर्वयजाः ।
 महायोगवकोपेताः कालान्तरमुपासते ॥ ४३ ॥
 त्वंगे कलिमुगे तस्मिन् तिथे लेतायुगे छते ।
 सप्तर्षिभिर्यैव साहैं भाव्ये लेतायुगे पुनः ।
 गोवाणां चत्रियाणां च भवित्यास्ति प्रकौर्तिताः ॥ ४४ ॥

हापरान्ते प्रतिहन्ते चत्रिया चत्रिभिः सह ।
 क्षते चेतायुगे चैव तथा चीणे च हापरे ।
 नराः पातकिनो ये वै वर्तम्भे ते कल्पी च्छ्रुताः ॥ ४१ ॥
 मन्थन्तराणां मसानां साम्भानार्थां श्रुतिः श्रुतिः ।
 एवमेतेषु सर्वेषु युगल्यकमस्तथा ॥ ४२ ॥
 परस्परं युगानाच लक्ष्मज्ञस्य चोद्गवः ।
 यथा वै प्रकृतिस्मेभ्यः प्रसुत्तानां यथाच्चयं ॥ ४३ ॥
 जामदग्नेन रामेण चक्रे निरवधेचिते ।
 कियम्भे कुलठाः सर्वाः चत्रियैवैश्वधाभिष्ठैः ।
 दिवक्षतानहनुभ्यं कीर्तयिष्ये निकोधत ॥ ४४ ॥
 ऐङ्गिष्ठाकुर्वयस्म ग्रन्थिं परिचक्षते ।
 राजानः चेष्टिव्यास्तु तथाऽन्ये चत्रिया भूषि ॥ ४५ ॥
 ऐङ्गिष्ठेऽय सम्भूता यथा चेष्ठाक्षो शृणाः ।
 तेभ्य एव गतं पूर्णं कुलानामभिषेचितं ॥ ४६ ॥
 भोजन्तु विशतं चत्रं चतुर्द्वा तद्यादिर्घं ॥ ४७ ॥
 तेष्वतौतास्तु राजानो ह्रुवनस्ताचिरीधत ।
 गतं वै प्रतिविष्ठानां हेत्यानां तथा गतं ॥ ४८ ॥
 धात्तराङ्गास्त्रे कगतं अग्नीतिर्जनमिजयाः ।
 गतं वै ब्रह्मदत्तानां कुलानां वौर्यिणां गतं ॥ ४९ ॥
 ततः गतन्तु पौलानां गतं काशिकगादयः ।
 तथाऽपरं सहस्रस्तु येऽतीताः शशविष्टवः ।
 इजानास्तेष्वमेष्टैस्तु सर्वे नियुतदचिष्ठैः ॥ ५० ॥

एवं संचेपतः प्रोक्ता न गक्षा विस्तरेण तु ।
 वक्तुं राजवर्यः कल्पता चेऽतीतामौर्यगैः सह ॥ ५१ ॥
 एते यथातिवर्गस्य बभूतुर्वैश्वर्वदनाः ।
 कौतिंताः युतिमस्तस्मै चे लोकान् भारयन्ति वै(१) ॥ ५२ ॥
 लभन्ते च वरान् पर्य दुल्भान् वज्ञनौकिकान् ।
 आदुः पुत्रा धनद्वौतिरैखर्यं भूतिरेव च ॥ ५३ ॥
 भारत्याच्छ्रवणात्तेव पश्चवर्गस्य धीमताः ।
 तद्वोक्ता स्त्रौकिकाच्चैव वज्ञलोकां वज्ञन्ति वै ॥ ५४ ॥
 चत्वार्योदुः सहस्राणि वर्षाणाच्च कृतं युगं ।
 तस्य तावक्तौ सन्ध्या सन्ध्यांगय तथाविधः ॥ ५५ ॥
 कृते वै ग्रन्थियापादूच्यतुः सहस्रं उच्यते ।
 तस्याच्चतुः शतं सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥ ५६ ॥
 चितादीनि सहस्राणि संख्यया मुनिभिः सह ।
 तस्यापि विग्रहौ सन्ध्या सन्ध्यांगस्तिशयतः च्छ्रुतः ॥ ५७ ॥
 अनुष्ठङ्गपादस्त्रेतायास्त्रिसाहस्रस्तु संख्यया ।
 हापरे चे सहस्रे तु वर्षाणां सम्प्रकौचित्तं ॥ ५८ ॥
 तस्यापि दिग्गतौ सन्ध्या सन्ध्यांगो दिग्गतस्तथा ।
 उपीदवातस्त्रौयस्तु हापरे पाद उच्यते ॥ ५९ ॥
 कलिं वैष्णवसहस्रन् प्राहुः संख्याविदो जनाः ।
 तस्यापि ग्रन्थिका सन्ध्या सन्ध्यांगः ग्रन्थमेव च ॥ ६० ॥
 संहारयादः संख्यातस्तुर्बो वै कलौ युगे ।
 मसन्ध्यानि सहांशानि चत्वारि तु युगानि वै ॥ ६१ ॥

(१) सहः परायाद्या इति ५० ।

एतत् वादयसाहस्रं चतुर्युगमिति चृतं ।
 एवं पादैः सहस्राणि शोकानां पञ्च पञ्च च ॥ ६२ ॥
 सन्ध्यासन्ध्यांशकैरेव हे सहस्रे तथाऽपरे ।
 एवं वादयसाहस्रं पुराणं कवयो विदुः ॥ ६३ ॥
 यथा वेदयतुष्यादयतुष्यादं तथा शुगं ।
 यथा शुगचतुष्यादं विधाचा विहितं स्वयं ।
 चतुष्यादं सुराणाम् तस्माचा विहितं पुरा ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोत्ते शुगधर्मनिष्ठपणं नाम
 शार्दिंशोऽभ्यावः ।

अथ चयस्त्रिंशोऽध्याय ।

—०००@०००—

स्नायम् ववंशवर्णनं ।

सूत उवाच । मन्वन्तरेषु सर्वे पु अतीतानागतेचिह्न ।

तुल्याभिमानिनः सर्वे जायन्ते नामकृपतः ॥ १ ॥

देवाय विधिषा ये च तस्मिन् मन्वन्तरेऽधिपाः ।

जहृयो मानवाचैव सर्वे तुल्याभिमानिनः ॥ २ ॥

महर्षिसर्वाः प्रीको चैव वंशं स्नायम्भुवस्य तु ।

विस्तरेणात् पूर्वी च कौस्त्रीमानं निर्बोधत ॥ ३ ॥

मनोः स्नायम्भुवस्यासन्देशं पौत्राभ्यु तत्त्वमाः ।

येरिवं पुश्चिवौ सर्वाः सप्तदोषसमन्विताः ॥ ४ ॥

सप्तमुद्रा करवतौ प्रतिवर्षविवेशिता ।

स्नायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमाद्ये चेताथुगे तदा ॥ ५ ॥

प्रियततस्य पुच्छस्तैः पौत्रैः स्नायम्भुवस्य तु ।

प्रजासर्गतपोयोगैस्तौरियं विनिवेशिता ॥ ६ ॥

प्रियत्रतात् प्रजावन्तः ॥ २ ॥ वौरात् कल्या व्यजायत ।

कन्या सा तु महाभागा कहूमस्य प्रजापतेः ॥ ७ ॥

कन्ये वे गतपुत्रांश्च सम्बाट् कुचिय ते उभे ।

तयोर्वै भवात्तरः शूराः प्रजापतिसमा दशः ॥ ८ ॥

१ सहदोषा सप्तमा हति ष०, द० च ।

२ पाठोऽप्य ल सप्तीचोनः ।

अम्लीधय वपुष्मांश(१) मेधा मेधातिविविभुः ।
 ज्येतिआन् युतिमान् हयः सबनः सर्वे एव च(२) ॥८॥
 प्रियव्रतोऽभिविष्टैतान् सप्त सप्तसु पराधिवान् ।
 हीयेषु तेषु धर्मण इष्पांस्तांश निबोधत ॥९॥
 जम्बूदीपेष्वरं चक्रे अम्लीधन्तु महावलं ।
 प्रचडीपेष्वरस्यापि तेन मेधातिथिः लतः ॥१०॥
 शाल्यसौ तु वपुष्मन्त राजानमभिविलवान् ।
 ज्योतिशन्त कुशदीपे राजानं लतवान् प्रभुः ॥११॥
 युतिमन्त राजानं कौशदीपे समादिशत् ।
 शाकहीपेष्वरस्यापि हव्याशको प्रियव्रतः ॥१२॥
 पुष्कराधिपतिच्छापि सबनं लतवान् प्रभुः ।
 पुष्करे सबनस्यापि महावीतः सुतोऽभवत् ।
 धातकिच्चैव दावेतो पुक्षो पुच्चवतां वरो ॥१४॥
 महावीतं शूतं वर्षं तस्य नाशा महावनः ।
 नाशा तु धातकिच्छापि धातकोखुण्ड उच्यते ॥१५॥
 हव्यो व्यजनयत् पुत्रान् शाकहीपेष्वरान् प्रभुः ।
 जलदश कुमारच सुकुमारं मणीचक(३) ।
 वसुमोदं सुमोदाकं सप्तमच महादुमः ॥१६॥
 जलदं जलदस्याव वर्षं प्रथमसुच्यते ।
 कुमारस्य च कौमारं दितीयं परिकौत्तिंत ॥१७॥

१ अम्लीधयाम्बिनाशदेवि च०, ८० च ।

२ सब एव चेति च० । पुष एव चेति च० ।

३ मणीचकस्यामे धर्मण मणीचकलि च । पुष्करपादः ।

सुकुमारं दत्तीयन् सुकुमारसा कीर्तिंतं ।
 मणोचकाचा चतुर्थं मणोचकमिहोचते ॥ १८ ॥
 वसुमोदस्त्र वै वर्षं पश्चमं वसुमोदकं ।
 मोदाकस्त्र तु मोदाकं वर्षं पश्चं प्रकीर्तिंतं ॥ १९ ॥
 महाहुमस्त्र नाला तु सप्तमस्त्रु महाहुमं ।
 एषाम्भु नामभिस्तानि सप्तवर्षाणि तत्र वै ॥ २० ॥
 कौशलौपेक्षरस्यापि सुका युतिमतस्तु वै ।
 कुशलो मनुगस्त्रोणः पौवरस्यान्यकारकः ।
 सुनिव दुन्दुभिष्यैव सुता युतिमतस्तु वै ॥ २१ ॥
 तेषां स्त्रनामभिहैश्याः कौशलौपेक्षराः शुभाः ।
 उच्चास्त्रोणः चातुर्थी देशः पौवरस्यापि पौवरः ॥ २२ ॥
 अन्यकारकदेशस्तु अन्यकारच कौर्त्यते ।
 सुनेत्स्तु सुनिदेशो वै दुन्दुभेदुदुभिः चातुर्थः ।
 एते जनपदाः सप्त कौशलौपेत्तु भास्त्रराः ॥ २३ ॥
 ज्योतिष्ठातः कुशलौपेसप्तैते सुमहोजसः ।
 उद्दिदी विशुमास्त्रैव स्त्रैरथो लवणो धृतिः ।
 पठः प्रभाकरस्यैव सप्तमः कपिलः रुद्रः ॥ २४ ॥
 उद्दिदं पश्चमं वर्षं हितीषं विशुमण्डलं ।
 दत्तीयं स्त्रैरथाकारं चतुर्थं लवणं चातुर्थं ॥ २५ ॥
 पश्चमं धृतिमद्वर्षं पठं वर्षं प्रभाकारं ।
 सप्तमं कपिलं नाम कपिलस्य प्रकौर्त्यतं ॥ २६ ॥
 तेषां हीपाः कुशलौपे तत्त्वानामान एव तु ।
 आत्रमाचारयुक्ताभिः प्रजाभिः समलङ्घताः ॥ २७ ॥

शास्त्रलक्ष्मेष्वराः सप्त पुत्रास्ते तु वपुष्टतः ।
 ज्ञेतस्य हरितस्यैव जीमूतो रोहितस्त्रावा ।
 वैद्युतो मानसस्यैव सुप्रभः सप्तमस्त्रावा ॥ २८ ॥
 ज्ञेतस्य ज्ञेतदेशस्तु रोहितस्य च रोहितः ।
 जीमूतस्य च जीमूतो हरितस्य च हारितः ॥ २९ ॥
 वैद्युतो वैद्युतस्यापि मानसस्यापि मानसः ।
 सुप्रभः सुप्रभस्यापि सप्तस्ते देशपालकाः ॥ ३० ॥
 सप्तहोये तु वक्ष्यामि जम्बूहीयादनन्तरं ।
 सप्त भेदातिथेः पुत्राः प्रच्छाहीयेष्वरा लृपाः ॥ ३१ ॥
 एव उः शान्तभवस्तोषो सप्तवर्णीयि तानि वै ।
 तस्माच्छान्तभवस्तोषो(१) शिगिरस्तु चृष्णोदयः ।
 आनन्दस्य भ्रुवस्यैव चेमकस्य शिवस्त्रावा ॥ ३२ ॥
 तानि तेषां सनामानि सप्तवर्णीयि भावशः ।
 निवेशितानि तैस्तानि पूर्वे खायम्बुद्धेऽन्तरे ॥ ३३ ॥
 भेदातिथेस्तु पुत्रैस्तोः सप्तहोयनिवासिभिः ।
 वर्णाश्रिमाचारयुक्ताः प्रच्छाहीये प्रजाः कृताः ॥ ३४ ॥
 प्रच्छाहीयादिकेष्वे व शाकदीपान्तरेषु वै ।
 चेयः पञ्चसु धर्मो वै वर्णाच्चमविभागशः ॥ ३५ ॥
 सख्यमायुषं रूपज्ञ चलं धर्माय नित्यशः ।
 पञ्चस्तेषु हीयेषु सर्वे साधारणं चमूतं ॥ ३६ ॥
 सप्तहोयपरिक्रान्त'(२) जम्बूहीयं निवोधत ।

१. शान्तमूत्राच्चेति क०, च० च ।

२. पञ्चदोपपरिक्रान्तमिति च०, च० च ।

अग्नीध्रं ज्येष्ठदायादं कन्यापुत्रं महाबलं ।
 प्रियव्रतोभ्यपिच्छतं जम्बूहीपेश्वरं लृपं ॥ ३७ ॥
 तस्य पुत्रा बभूतुहि प्रजापतिसमीक्षः ।
 ज्ये ष्ठो नाभिरितिच्छातस्तस्य किमुक्षोऽनुजः ॥ ३८ ॥
 हरिवर्षस्तौवस्तु चतुर्थोऽभूदिलाहतः ।
 रम्यः स्वात्मचमः पुत्रो हरिखमान् घण्ट उच्चते ॥ ३९ ॥
 कुरुस्तु सप्तमस्तुवा भद्राश्वी श्वेषमः स्तृतः ।
 नवमः केतुमालस्तु तेषां देशादिवीभत ॥ ४० ॥
 नाभेस्तु दक्षिणं वर्षं हिमाङ्गन्तु(१) पिता ददौ ।
 हेमकूटन्तु यदवर्षं ददौ किं पुरुषाय तत् ॥ ४१ ॥
 नैषधं यत् स्तृतं वर्षं हरिवर्षाय तददौ ।
 मध्यमं यस्तुमेरीस्तु स ददौ तदिलाहते ॥ ४२ ॥
 नौलन्तु यतस्तृतं वर्षं रम्यायैतत् पिता ददौ ।
 षेतं यदुत्तरं तस्मात् पिता दत्तं हरिखमते(२) ॥ ४३ ॥
 यदुत्तरं चक्रवर्ती वर्षं तत् कुरवे ददौ ।
 वर्षं मालवतस्यापि भद्राश्वाय न्यवेदयेत् ॥ ४४ ॥
 गन्धमादनवर्षन्तु केतुमाले न्यवेदयत् ।
 इत्येतानि महान्तीक्षं नववर्षाणि भागशः ॥ ४५ ॥
 अग्नीध्रस्तोषु सर्वेषु पुत्रांस्तानभ्यपिच्छत ।
 यथाक्रमं स धर्मात्मा ततस्तु तपसि स्थितः ॥ ४६ ॥
 इत्येतैः सप्तभिः कल्पाः सप्तहौपा निवेशिताः ।

१. प्रौद्यो लक्ष्मी इति खा ।

२. चरिष्मतः स्ताने सर्वेष चिरजादितिषाढः छा, च० चिकित्पुक्ते वर्तते ।

प्रियवतस्य पुच्छेस्तैः पौत्रैः स्वायम् वस्तु तु ॥ ४६ ॥
 यानि किम्पूरुषाद्यानि वर्षीयाण्डौ शभानि तु ।
 तेषां व्यभावतः सिद्धिः सुखप्राप्या ल्लयतः ॥ ४७ ॥
 विपर्ययो न तेष्वस्ति जराश्ट्रलुभयं न च ।
 धर्माधर्मैः न तेष्वास्त्रां नोत्तमाधरमध्यमाः ।
 न तेष्वस्ति युगावस्था लेखेवेव तु सर्वेषाः ॥ ४८ ॥
 नामेहि संग व्यक्तामि हिमाङ्गे तत्त्वदीघतः ।
 नाभिरुचजनयत् पुत्रं महदेव्या महाशुतिः(१) ।
 कर्षयभं पार्थिवत्रे हं सर्ववचस्य पूर्वजं ॥ ५० ॥
 कर्षयभं द्वारतो जडे वीरा पुच्छताप्ताः ।
 सोऽभिषिक्षाव भरतः पुत्रं प्रावाण्यमासितः ॥ ५१ ॥
 हिमाङ्गं दक्षिणं वर्षं भरताय न्यवेदयत् ।
 तस्मात्तद्वारतं वर्षं तस्य नामा विदुरुद्धाः ॥ ५२ ॥
 भरतस्याक्षर्जो विदान् सुमतिनाम धार्थिकः ।
 वभूव तक्षिण्याद्राज्यं भरतः संन्देशोजयत् ।
 पुच्छसंकामितश्चोको वनं राजा विवेश सः ॥ ५३ ॥
 तेजसस्तु सुतस्यापि प्रजापतिरमित्रजित् ।
 तेजसस्याक्षर्जो विदान् इन्द्रद्युम्न इतिश्रुतः ॥ ५४ ॥
 परमेष्ठौ सुतस्यापि निधने तस्य शोभनः ।
 प्रतीहारकुले तस्य नामा जडे तदन्धयात् ।
 प्रतिहत्तेति विख्यातो जडे तस्यापि धीमतः ॥ ५५ ॥

(१) महाशुतिविति ८० ।

उद्देता प्रतिहर्त्सुस्तु सुवस्तुस्तु सुतः स्तुतः ।
 उद्गोथस्तुस्य पुचोऽभूतपताविवापि(१) तत्सुतः ॥ ५६ ॥
 प्रतावेस्तु(२) विभुः पुचः पृथुस्तुस्य सुतो मतः ।
 पृथोवापि सुतो नक्तो नक्तस्तापि गयः स्तुतः ॥ ५७ ॥
 गयस्य तु नरः पुचो नरस्तापि सुतो विराट् ।
 विराट्सुतो महावीर्यौ धीमांस्तस्य सुतोऽभेदत् ॥ ५८ ॥
 धीमतस्य महान् पुत्रो महतस्तापि भौवनः ।
 भौवनस्य सुतस्त्वदा अरिजस्तस्य चाक्षजः ॥ ५९ ॥
 अरिजस्य इजः पुचः गतजिद्रजसो मतः ।
 तस्य पुत्रश्यतन्त्रं सौद्राजानः सर्वे एव ते ॥ ६० ॥
 विष्वज्योतिः प्रधाना यैस्तैरिमा वहिताः प्रजाः ।
 तेरिदं भारतं वर्णं समखण्डं क्षतं पुरा(३) ॥ ६१ ॥
 तेषां वंशप्रसूतैस्तु भुक्तेयं भारतो धरा ।
 कृतवेता दियुक्तानि युगास्यान्वेकसमतिः ॥ ६२ ॥
 चेऽतीतास्त्र्युगैः सावैः राजानस्ते तदन्वयाः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं गतशोऽथ सहस्रयः ॥ ६३ ॥
 एष स्वायम्भुवः सर्वो येनेदं यूरितं जगत् ।
 जहापिद्वतैश्चापि पिण्डगम्यव्यं रात्रेः ॥ ६४ ॥
 यच्चभूतपिशाचेष भनुत्यस्त्रयपरिभिः ।
 तेषां सृष्टिरियं लोके युगैः सह विवर्तते ॥ ६५ ॥
 इति चौमहापुराणे वायुतोले स्वायम्भुववंशानुकीर्त्तनं
 नाम चयस्त्विश्चोऽध्यायः ।

१. व्यायामावीर्योपि च० । प्रसादिवापोति च० ।

२. प्रतावेस्तु च० । प्रसादेनिविति च० । ३. सप्तदीपसिद्धालिङ्कमिति च० । च० ।

अथ चतुर्स्लिंगोऽध्यायः ।

जन्मवृहौपवर्णं ।

— ००० —

कर्त्तव्य जन्मः । एवं प्रजापतिवेशं शूल्या च कर्त्तव्यपूर्वकः ।
यपच्छ निषुणः सूतं पुष्टिचायामविस्तारी ॥ १ ॥
कति हीपाः समुद्रा च वैताथ कति प्रभो ।
किञ्चित्त चैव वर्षाणि तेषु नदाण काः शूलाः ॥ २ ॥
महाभूतप्रमाणाच्च लोकालोको तथैव च ।
पर्यायपारिमाणाच्च गतियन्द्रीकीयोस्तथा ।
एतत् प्रदूषितः सर्वं विस्तरेण यथा तथा ॥ ३ ॥
सूत उवाच । अत जाहं प्रवक्षामि एविव्यायामविस्तरं ।
सहश्राचैव समुद्राणां हीपानाचैव विस्तरं ॥ ४ ॥
ग्रावलिं चैव वर्षाणि तेषु नदाण याः शूलाः ।
महाभूतप्रमाणाच्च लोकालोको तथैव च ।
पर्यायपारिमाणाच्च(१) गतियन्द्रीकीयोस्तथा ॥ ५ ॥
हीपभेदमहस्ताणि सप्तस्तन्तर्यतानि चै ।
न शक्यते प्रमाणेन वक्तुं वर्षगतैरपि ॥ ६ ॥
सप्तहीपन्तु वक्त्वा मि चक्षादित्यच्छैः सह ।
चेषां मनुष्यास्तकेण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ७ ॥
अचिन्त्याः शुलु ये भावा न तांस्तकेण भावते ॥
प्रकृतिभ्यः परं यत्त तत्रित्यच्च प्रचक्षते(२) ॥ ८ ॥

(१) पर्यायपरिमाणवेति च ।

(२) प्रमाणत इति च । कृच ।

जबवर्षे प्रवक्षामि जन्मदीपं यता तथा ।
 विश्वारात् मण्डलाचैव योजनैस्त्रिवैष्टतः ॥ ८ ॥
 अतमेकं सहस्राचां योजनानां प्रमाणतः ।
 नानाजनपदाकौर्णः पुरैय विविधैः शुभैः ॥ ९ ॥
 सिंहचारकाम्यर्वपव्वैत्कृपशोभितं ।
 सर्वधातुनिवैष्ट गिलाजालसमुद्रैः ।
 पव्वैतप्रभवामित्व नदीभिः पव्वैत्स्त्रिता ॥ १० ॥
 जम्बूदीपः पृथुः श्रीमान् सर्वतः परिवारितः ।
 नवभित्ताहतः सर्वभुवनैभूतभावनैः ।
 कावणेन समुद्रेण सर्वतः परिवारितः ॥ १२ ॥
 जम्बूदीपस्त्र विश्वारात् समेत तु समस्ततः ।
 प्रागायत्रा: सुपर्वीळः एडिमे वर्षपव्वैताः ।
 आवगाढ़ा उभयतः समुद्री पूर्वपव्विमौ ॥ १३ ॥
 हिमपायच्च हिमवान् हेमकूटच्च हेमवान् ।
 तस्मादित्यवर्णाभो हेरयो निष्ठघः शृतः ॥ १४ ॥
 चातुर्वर्षम् सौषधैः मिहृषीचतुर्मः शृतः ।
 इताक्षिप्तम् १ चतुर्स्रः समुच्छितः ॥ १५ ॥
 नानावर्णं स्तु पार्वेषु प्रजापतिगुणान्वितः ।
 नाभिवस्तुनसम्भूतो ब्रह्मणोऽवशजन्मनः ॥ १६ ॥
 पूर्वतः वेतवर्णैः सौ ब्राह्मणस्तस्य तेन तत् ।

१ शतुर्वर्षम् साथैर्विति ४० ।

योत्तच दक्षिणेनासौ तेन वैश्वलमिष्टते(१) ॥ १७ ॥
 भृङ्गपत्रनिभस्त्रासौ पश्चिमेन महावतः ।
 तेनास्य शूद्रता इष्टा मेरोनार्नार्थकारणात् ॥ १८ ॥
 पात्रं सुत्तरतन्त्रास्य रक्तवर्णं स्त्रभावतः ।
 तेनास्य चक्षता च सादिति वर्णाः प्रकीर्तिसाः ।
 व्यक्तः स्त्रभावतः प्रोक्तो वर्णतः परिमाणतः ॥ १९ ॥
 नौलय वैदूर्यमयः खेतश्चृणौ हिरण्यमयः ।
 मयूरवर्णवर्णस्तु शातकोच्छुद्धश्चान् ॥ २० ॥
 एते पञ्चतत्त्वाजानः स्त्रियारथसेविताः ।
 तेषामन्तरविष्टक्षो नवसाहस्र उच्चते ॥ २१ ॥
 मध्ये त्विकाहतं यस्तु महामेरोः समवतः ।
 नवैव तु सहस्राणि विस्तौर्णः पञ्चतत्त्वु सः ।
 मध्येतत्त्वं महामेरोनिधूम इव पावकः ॥ २२ ॥
 वेदार्थं दक्षिणं मेरोक्तरार्द्धं तदोत्तरं ।
 वर्णाणि यानि सप्ताच तेषां ये वर्षपञ्चताः ।
 हेत्वे सहस्रे विस्तौर्ण योजनानि समुच्छयात् ॥ २३ ॥
 अम्बूदौपस्थ विस्तारानेषामायाम उच्चते ।
 योजनानां सहस्राणि गते हे मध्यमौ गिरी ॥ २४ ॥
 नौलय निषध्यैव ताभ्यां हीनाम्भु येऽपरे(२) ।
 खेतय हेमकूटय हिमवान् शृङ्गवर्णव यः ॥ २५ ॥
 अवतिर्हीवगीतिदौ सहस्राण्यायताम्भु ये ।

(१) वैश्वलमोक्षत इति ४० ।

(२) हीनेनौ च वर्षपञ्चताविति ४० ।

तेषां मध्ये जनपदास्तानि वर्षाणि सप्त वै ॥ २६ ॥
 सम्यातविषमै मौसु पञ्चतैराहुतानि च ।
 सलतानि नदीभैरगम्यानि परम्पर ।
 वमन्ति तेषु सत्वानि नाना जातीनि भाग्यः ॥ २७ ॥
 इदं हेमवतं वर्षे भारतं नाम विश्रुतं ।
 हेमकूटं परं तथाकाशा किंपुरुषं स्मृतं ॥ २८ ॥
 नैषधं हेमकूटन्तु हरिवर्षं तदुच्चते ।
 हरिवर्षात्परचैव मेरोच तदिनावतं ॥ २९ ॥
 इत्याहुतपरं नौलं रम्यकं नाम विश्रुतं ।
 रम्यात्परतरं शीतं विश्रुतलहिरसयं ।
 हिरसयात्परस्यापि शृङ्खलास्त् कुरु स्मृतं ॥ ३० ॥
 धनुःसंख्ये च विज्ञेये हे वर्ष दक्षिणात्तरि ।
 दोर्घालि तत्र अत्यारि मध्यमन्तरिक्षाहत ॥ ३१ ॥
 अर्धाक् च निषधस्याद वैद्यहे दक्षिणं स्मृतं ।
 परं नौलवतो यत्र वैद्यवेलु तदुच्चर ।
 वैद्यहे दक्षिणे त्रौणि वर्षाणि त्रौणि चोत्तरे ॥ ३२ ॥
 तयोर्भव्ये तु विज्ञेय मेरुमध्यमिलाहतं ।
 दक्षिणे तु नौलस्य निषधस्तोत्ररेण तु ॥ ३३ ॥
 उद्गायतो महायैलो मात्याकाशं पञ्चतः ।
 योजनानां सहस्रे करानौलनिषधायतः ।
 आयामत यतु क्षिंश्चक्षुरसाणि प्रकोतिंतः ॥ ३४ ॥
 रम्य प्रतीचां विज्ञेयः पवतो गन्धमादनः ।
 आयामादय विस्तारान्नाच्यवानिति विश्रुतः ॥ ३५ ॥

परिमण्डलयोमेष्वरकृतमपर्वतः ।
 चतुर्वर्णः सुमीवर्णचतुरस्तः समुच्छितः ।
 अव्यक्ता भातवः सर्वं समुत्पद्वा जलादयः ॥ ३६ ॥
 अव्यक्तात् पृथिवीपद्मं मे कृपर्वतकर्चिकं ।
 चतुर्घटं समुत्पद्वं अकं पञ्चगुणं महत् ॥ ३७ ॥
 ततः सर्वाः समुत्पद्वा हृतयो दिजसत्तमाः ।
 नैककल्पाजितैः पुरुषैर्विधैः प्रागुपार्जितैः ॥ ३८ ॥
 कृताक्षभिविनौताक्षा महाक्षा पुरुषोत्तमः ।
 महादेवो महायोगो जगज्ञेष्वो महेश्वरः ।
 मवेलोकगतीनन्तो लामूर्तिलादजायत ॥ ३९ ॥
 न तस्य पाकातामूर्तिमांसमेद्वौरस्थिसमावा ।
 योगाच्चेष्वरत्वाच सर्वाक्षागत एव(१) मः ॥ ४० ॥
 तत्त्विमित्तं समुत्पद्वं लोकपद्मं सनातनं ।
 कन्यशेषस्य तस्यादौ कालस्य गतिरौहग्नो ॥ ४१ ॥
 तत्त्विमित्तं पश्चे समुत्पद्वो देवदेवयत्तुर्भुवः ।
 प्रजायतिपतिवैद्या ईशानो जगतः प्रभुः ॥ ४२ ॥
 तस्य वोजानि मर्गो हि पञ्चरस्य यथार्थवत् ।
 काटस्त्रः प्रजानिभग्नेण विस्तरेणोह काव्यते ॥ ४३ ॥
 यदलं चैषावृक्षं कार्यं ततस्तत्त्वाभितोऽभवत् ।
 पद्माकारा समुत्पद्वा पृथिवी मवनद्रुमा ॥ ४४ ॥
 तदस्य लोकपद्मस्य विस्तरेण प्रकाशितं ।

वर्णमानं विभागेन क्रमशः शूण्यत हिजाः ॥ ४५ ॥
 महाद्वीपाम्बु विश्वाताश्वलारः पद्रसंखिताः ।
 ततः कर्णिकसंख्यानो भेदर्णाम महावसः ॥ ४६ ॥
 नानावर्णेषु पात्रेषु पूर्वतः ज्ञेत उच्यते ।
 पौत्रन्तु द्विष्टं तस्य शूण्यं कर्णं तथाऽपरं ॥ ४७ ॥
 चक्रं तस्य इति वै शोभिवर्णसमन्वितं ।
 भेदस्तु योभते शुभो राजवस्तु तु धिडितः ॥ ४८ ॥
 सहस्रादित्यवर्णाभ्यो विधम इव पात्रकः ।
 चतुरशोतिसाहस्रं उक्षेष्वेन प्रकौचितः ॥ ४९ ॥
 प्रविष्टः बोहृशाधस्तादिस्तुतस्तावदेव तु ।
 स ग्रहावस्थितः पूर्वे द्वाचिंशक्लूडि विस्तृतः ॥ ५० ॥
 विस्तारात् त्रिगुणयास्य परिणाहः समन्वतः ।
 मण्डलेन प्रभागेन वास्त्रेऽन्तु तदिष्यते ॥ ५१ ॥
 चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां समन्वतः ।
 अष्टाभिरधिकानि स्युः चास्ते माने प्रकौचितः ॥ ५२ ॥
 चतुरस्त्रेण मानेन परिणाहः समन्वतः ।
 चतुरष्टिसहस्राणि योजनानां विधीयते ॥ ५३ ॥
 स पर्वतो महादित्यो दित्योषधिमन्वितः ।
 भुवनैरावतः सर्वो जातकृपमयैः शुभैः ॥ ५४ ॥
 तत्र देवगणाः सर्वे गन्धर्वारगराचमाः ।
 शेलराजैः प्रहश्यन्ते शुभायाप्तरसाङ्गाः ॥ ५५ ॥
 स तु भेदः परिष्ठतो सुवनेभूतभावनः ।
 चत्वारो यस्य देशा वै नानापात्रेष्वधितः ॥ ५६ ॥

भद्राम्बो भरतयैव केतुमालय परिषमः ।
 कल्परा; कुरवयैव कृतपुण्यपतिश्चयाः ॥ ५७ ॥
 कर्णिका तस्य पद्मस्थ समन्तात्परिमण्डला ।
 योजनानां सहस्राचि नवतिः पट् प्रकौर्तिताः ।
 चत्वारयोप्यग्रीतिय अन्तरान्तरधिग्रिताः ॥ ५८ ॥
 विश्वनाथ सहस्राचि योजनानां प्रमाणतः ।
 तस्य केगरजालानि विमूर्त्तीर्णानि समन्ततः ॥ ५९ ॥
 अतसाहस्रिकायामा साशोतिषुषुलायता ।
 चत्वारि तस्य पत्राचि योजनानांचतुर्दिशः ॥ ६० ॥
 तत्र याऽसौ मया पूर्वं काञ्चिकोल्लभिश्चित्ता ।
 तीवर्ष्यमानामेकाद्या; समादेन निवीप्ततः ॥ ६१ ॥
 शताचिमेनं मेनेऽप्यः सहस्राचिष्ठिष्ठुर्गुः ।
 अष्टाचिमेनं सावर्णियतुरस्तनु भागुरिः ॥ ६२ ॥
 वर्षायषिष्ठु सामुद्रं गरावचैव गालवः ।
 कर्हुवेणौकृतहास्यः क्रीष्णिः परिमण्डलः ॥ ६३ ॥
 यद्यद्यस्य हि यत्पार्थं पर्वताधिपते चर्हिः ।
 तत्तदेवास्य वेदासौ ब्रह्मेन्द्रेद लक्ष्मयः ॥ ६४ ॥
 मणिरक्षमयं चित्रं नानावर्णमभावुतं ।
 अनेकवर्णनिचयं सौवर्णमरुणप्रभं ॥ ६५ ॥
 कान्तं सहस्रपर्वाणं सहस्रोदककन्दरं ।
 सहस्रयतपत्रनं विद्वि मेहत्रगोप्तमं ॥ ६६ ॥
 मणिरक्षापिंतस्तुच्छैर्मणिचित्रितवेदिकैः ।
 सुवर्णमणिचित्राङ्गं तथा विद्वमतोरणैः ॥ ६७ ॥

विमानयाने । श्रीमहिः गतसर्वादिवौकर्मा ।
 प्रभादीपितपर्यन्तं सिरं पर्वणि पर्वणि ॥ ६८ ॥
 तस्य पर्वमहस्तेऽस्मिन् नानाशयविभूषिते(१) ।
 सर्वदेवनिकायानि सत्रिविष्टान्यनेकगः ॥ ६९ ॥
 तमावस्थोदितले(२) देवदेवस्तमुखः ।
 वच्चा ब्रह्मचिदां चो लो वरिष्ठस्तिदिवौकर्मा ॥ ७० ॥
 महाभुवनसम्मूर्खः सर्वः कामफलपदैः(३) ।
 महासुरसहस्रस्तं दित्यनेकमाकुलं ॥ ७१ ॥
 तत्र ब्रह्मसभा रम्या ब्रह्मापिंगणमेविता ।
 नाम्ना मनोवतो नाम सर्वलोकेषु विश्रुता ॥ ७२ ॥
 तत्रेणानस्य देवस्य सहस्रादित्यपर्यन्तं ।
 भज्ञाविमानं संस्थाप्य महिमा वर्तते मदा ॥ ७३ ॥
 तत्र सर्विंशता देवास्तर्विक्षय ते तदा(४) ।
 तदेव तेजसां राशिंदेवानां तत्र कोर्यते ॥ ७४ ॥
 तत्रास्ते श्रीपतिः श्रीमान् सहस्राचः पुरन्दरः ।
 उपास्यमानस्तिद्वाग्महावोगे सुरपीयमि ॥ ७५ ॥
 तत्र लोकपतेः स्यानमादिवाममपचेषः ।
 महेन्द्राया महाराजः मध्येष्विद्वेष्वस्तर्म ॥ ७६ ॥
 तदिन्द्रार्थाकं लोकस्य कहराय परमया द्वृत ।
 द्वीप्यते तवसरथे हिमितिहैनित्यमेवित ॥ ७७ ॥

(१) नानाशयविभूषित इस शब्द ।
 (२) नापा भव्य शुरवं तदत्ति शब्द ।

(३) कामफलोभरः दूसि शब्द ।
 (४) चतुर्वर्षास्तर्विक्षयापि शब्द ।

हितोयेऽप्यन्तरतटे वैदिष्ये पूर्वदक्षिणे ।
 नानाधातुशतैचिचैः सुरम्यमतितेजसं ॥ ७८ ॥
 नैकारत्नाचिंतस्तमनेकस्त्रभसंयुतं ।
 जाम्बूनदक्षतोद्यानं नानारत्नसैदिकं ॥ ७९ ॥
 कूटागारैविनिच्छिसमनकैर्भवनोत्तमैः ।
 अहाविमार्जं प्रथितं भास्तरं जातवेदसं ॥ ८० ॥
 सा द्वि तेजोवती नाम इताशस्य महासभा ।
 साच्चात्त्वं सुरबेष्टः सर्वदेवसुखोऽनलः ॥ ८१ ॥
 विष्णाशतसहस्राङ्गो व्याजामास्त्रौ विभ्रवसुः ।
 सूष्टुते ल्लयते चैव तत्र सर्विश्चैः सुरैः ॥ ८२ ॥
 अधिदेवतानं विश्विश्वेषः च तु उच्चते ।
 सविभागज्ञ तेजसं सर्वं एव(१) न संश्वरः ॥ ८३ ॥
 भोगान्तरमनुपास एवतेजो विभुः च्छ्रुतः ।
 शृथक् त्वस्य हि युक्त्या तु कायिकारणमित्रितं ॥ ८४ ॥
 तमन्त्रिं सोकलोकज्ञैस्तद्वौयं स्तत्यराकमैः ।
 महाक्षमित्रैः सिङ्गैर्मंडाभैर्गैर्नमस्तुतं ॥ ८५ ॥
 हतोयेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा ।
 वैवस्त्रतस्य विज्ञेया लोके ख्याता सुसंयमा ॥ ८६ ॥
 तथा चतुर्थदिग् देशे नैकर्त्त्वाधिष्ठाते: सभा ।
 नाना काम्याङ्गाना नाम विष्णपात्रस्य धीमतः ॥ ८७ ॥
 यस्त्रेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा ।

वैवस्तस्य विज्ञे वा नामा शुभवती सती(१) ।
 उदकाधिपते ख्याता वरुणस्य महाक्षनः ॥ ८८ ॥
 परोक्तरे तथा देशे पठेऽन्तरतटे ग्रिये ।
 यायोग्यस्वती नाम सभा सर्वगुणोक्तरा ॥ ८९ ॥
 सप्तमेऽप्यन्तरतटे नववाधिपते: सभा ।
 नामा महोदया नाम शुद्धैदूर्घ्यवेदिका ॥ ९० ॥
 तथा इष्टमित्तरतटे ईशानस्य महाक्षनः ।
 यशोवती नाम सभा तमकाच्छनसुपभा ॥ ९१ ॥
 महाविभानान्येतानि दिल्लासु शभानि हि ।
 अष्टानां देवमुख्यानामिन्द्रादीनां महाक्षनां ॥ ९२ ॥
 कहिमिहैवगम्यवै रप्तरोभिमंहोरगैः ।
 येवितानि महाभागैकपख्यानगतैः सदा ॥ ९३ ॥
 नाकपृष्ठ दिवं स्वर्गमिति यैः परिपठते ।
 वैदवेदाङ्गविदिर्हि शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥ ९४ ॥
 तदेतत् सर्वदेवानामधिवासे लक्ष्मनां ।
 देवलोके गिरौ सच्चिन् सर्वशुतिषु गौयते(२) ॥ ९५ ॥
 निवसैविविधैर्यज्ञैर्हुभिर्नियतामभिः ।
 पुण्येरन्ये च विविधैर्नैकजातिगतार्जितैः ।
 प्राप्नोति देवलोकं तं स व्यग्ने इति चोचते ॥ ९६ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायप्रोक्ते जम्बुहोपवर्णने नाम
 चतुसिंगोऽथायः ।

चाय पञ्चत्रिशोऽध्यायः ।

—३०८—

जम्बु द्वौपवर्णनं ।

स्तुत उवाच । यन्नाहे कर्णिकामूलमिति वै संपकोत्तिं ।

तद्योजनसहस्राणां सप्ततीनामधः मृतं ॥ १ ॥

चत्वारिंशत्तथाष्टौ च सहस्रास्थत्र मण्डनं ।

यैतराजाहतं रम्यं मेषमूलमिति त्रुतिः ॥ २ ॥

तेषां गिरिसदस्राणामनेकेषु महोच्छ्रुताः ।

दिचु सर्वासु पर्यन्तैर्मर्यादाः प्रवृत्ताः चृताः ॥ ३ ॥

निकुञ्जकन्द्रनदौगुहा निर्भरयोभिताः ।

बहुप्रासादकटकैस्तटैष कुसमोक्षवलेः ॥ ४ ॥

नितम्पुष्यमालौषैः सातुभिर्धातुमण्डितैः ।

गिरखरैर्हैमकपिलैर्नकप्रस्तवणावैतैः ।

श्रीभिता गिरयः सर्वे पुष्टैरद्वसमर्पितैः ॥ ५ ॥

विहङ्गाशतसंयुष्टैः कुञ्चेरनुपमैरपि ।

सिंहयादूलशरभनकेषामरवारणैः ।

नानावर्णक्तिघरैः सेविता विविधैर्नैमैः(१) ॥ ६ ॥

समाख्यहरिकृष्णाद्वैतैकैं दग्धपर्वतं(२) ।

याश्चामाभ्यन्तरा ये तु चिवाहास्त्र समाः चृताः ॥ ७ ॥

जडरी देवदूर्य पूर्वस्या दिग्भि पर्वतैः ।

१. सेविता विविधैर्नैमैः नैमैत्या पश्चिमवैर्योत्ति एव ।

२. चौलकाहांसदं न समीक्षेन

तौ दक्षिणोत्तरायामा वानीलनिषधायतौ ॥ ८ ॥
 कैलासो हिमवौचैव दक्षिणोत्तरपर्वतौ ।
 पूर्वपश्चायता वितावर्णवान्तव्यवस्थितौ ॥ ९ ॥
 योऽस्मि मेहदीं जन्रेष्ठाः प्राणुः कनकपर्वतः ।
 विष्कम्भं तथा वस्त्रामि तथे निरादतः शृणु ॥ १० ॥
 महापादास्तु चत्वारो भेरीरथ चतुर्दिशं ।
 यैष्ट तत्त्वात् न चलति सम्बूद्धिपततो महो ॥ ११ ॥
 दग्धवीजनसादस्त्र आयामस्ते यु पठरते ।
 देवगन्धवं यज्ञात्मां नानारक्षीपोशोभिताः (१) ।
 नैकनिर्भरपादागा रम्यकन्दरजिर्मिताः ॥ १२ ॥
 नितस्वपुष्पकादव्यैः गोभिताविवसानवः ।
 मनःशिलादरोभित्य चरितात्तत्त्वैस्त्राया ॥ १३ ॥
 सुवर्णमणिचिक्षाभिगुणाभित्य समन्ततः ।
 शुद्धिङ्गुलकपर्वतैः काञ्चनेष्वातुमणितैः ॥ १४ ॥
 वरकाञ्चनचित्रैय प्रवालैः समलङ्घताः ।
 कुचिराः शतपर्वताः सिरावामा मृदाभिताः ।
 महाविमानैः शौभङ्गिः समन्तायरिदोपिताः ॥ १५ ॥
 पूर्वण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ।
 विपुलः पञ्चमे पाञ्चैः सुपाञ्चैश्चोत्तरे शृनतः ॥ १६ ॥
 तेषां सहस्रशृङ्गेषु वज्रवेदूर्यवेदिकाः ।
 शाखामहस्तकलिताः समूलाः सपतिष्ठिताः ॥ १७ ॥
 स्त्रिमध्येनोक्तेष्वैनैः पर्णः सञ्जवविविधायवाः ।

१. दक्षिणोत्तराय चरिता नानारक्षीपोशोभिता इति ष०, कृ. च ।

अनेकपञ्जनोलेवा महापुण्यफलोपगः ॥ १७ ॥
 यत्त्वगम्भैसेत्याश सेविताः सिद्धचारणैः ।
 महाहृष्टाः समुत्पत्तायत्वारो दीपकेतवः ॥ १८ ॥
 मन्दरस्य गिरेः शृङ्गे महाहृष्टः स केतुराट् ।
 आलम्बशाखाशिखरः कन्दरबैव पादपः ॥ १९ ॥
 महाकुम्भप्रसागैस्तु पुण्यर्थिकचकेसरैः ।
 महागम्भैर्मनोऽप्तैव शोभितः सर्वकालजैः ॥ २० ॥
 सहस्रमधिक सोऽय गम्भेनापूरयद् दिग्ः ।
 योजनार्णा समन्वये मन्दमादतवौजितः ॥ २१ ॥
 वरकेतुरेव प्रथितो भद्राश्वो नाम शो हिताः ।
 यत्र साक्षात् शृणुवीकेयः सिद्धसहैर्मंडीयते ॥ २२ ॥
 तस्य रुद्रकदम्बस्य तदा श्वेतहरी इहिः ।
 पासवानमरन्त्रेणः च तत्र सहितः पुरा ॥ २३ ॥
 तेन चालोकितं सर्वं होयं हियदनायकाः ।
 यस्य नाक्षा समाख्यातो भद्राश्वो नामनामतः ॥ २४ ॥
 इच्छिणस्यापि शैलस्य यिष्वरे देवसेविता ।
 जम्बूः सदा पुण्यफला सदा माल्योपशोभिता ॥ २५ ॥
 महामूलैर्महास्त्रैः स्त्रैः स्त्रियर्थिभूषिता ।
 नवैः सदापुण्यफलैः शाखाभिशोपशोभिता ॥ २६ ॥
 तस्या श्रुतिप्रमाणानि चादूनि च मृदूनि च ।
 फलान्यस्तकल्पानि पतन्ति गिरिमूँडनि ॥ २७ ॥
 तस्या हिरिवरप्रस्त्रात् पुनः प्रस्त्रन्दवाहिनी ।
 तदौ जम्बूनदौ नाम प्रहसा मधुवाहिनी ॥ २८ ॥

तत्र जम्बुनदेवाम सुवर्णं ज्वलनप्रभं ।
 देवानक्षारमतुलं जायते पापनाशनं ॥ ३० ॥
 देवदानवगन्धर्वा यज्ञरात्रसप्तवगा ।
 यत पिवस्त्वमृतप्रस्त्वं मधु जाम्बूरसस्त्रवं ॥ ३१ ॥
 स केतुर्दशिके हीपे जम्बूलीकेषु विशुता ।
 यस्या नामा स विश्वातो जम्बुहौपः सनातनः ॥ ३२ ॥
 विपुलस्यापि शैलस्य पवित्रस्य महामनः ।
 जातः शृङ्गे इतिसुमहानश्चत्यचैव पादपः ॥ ३३ ॥
 विलम्बिवरमालाद्यः सुवर्णमणिपेदिकः ।
 महोच्चस्त्रमृतविटयो नैकसत्त्वगुच्छालयः ॥ ३४ ॥
 कुञ्चप्रसार्गैः सुखदैः फलैः सर्वत्सुकैः शुभैः ।
 स केतुः केतुमालाना देवगन्धर्वमेवितः ॥ ३५ ॥
 केतुमालेन च यथा तस्या नाम प्रकौर्तितं ।
 तच्चिदोभत विप्रेन्द्रा निरुतं नाम कर्षितः ॥ ३६ ॥
 छीरीदमथने हृते दैत्यपञ्चे पराजिते ।
 महासमरसम्मद्दृहच्छोभविमद्दिता ॥ ३७ ॥
 सहस्राचेष्व विहिता माला तस्य सुतानिता ।
 तस्य स्त्रम्भे समासत्या छान्तश्चय वनस्पतेः ॥ ३८ ॥
 मा तथैव महागन्धा छान्ताना सर्वकामिकौ ।
 इत्यते सुमहाभागा विविधैः सिद्धचारणैः ॥ ३९ ॥
 तस्य केतोः सदा माला देवदत्ता विराजते ।
 पवनेनेरिता दिव्यं वाति गन्धं मनोरमं ॥ ४० ॥
 ताभ्यां नामाङ्गितो हौपः पश्चिमे वहुविस्तरः ।

केतुमाल इति स्वातो दिवि चेह च सर्वशः (१ ॥ ४१ ॥
 स्वपास्त्वीतरे चापि शृङ्गे जातो महाद्रुमः ।
 न्ययोधो विपलस्कम्भी इनकयोजनमण्डलः ॥ ४२ ॥
 मात्यदामकलार्थं विविधैर्गंभशालिभिः ।
 ग्रास्त्राविलम्बौ शुश्रुमे मिहचारणसेवितः ॥ ४३ ॥
 प्रवास्त्रकुरुत्यमहंश्मेष्टुपूर्णः फलैः सदा ।
 म श्रुत्वरकुरुषान्तु केतुहच्चः प्रकाशते ॥ ४४ ॥
 सनत् कुमारा वरजा मानसाः ब्रह्मणः सुताः ।
 सप्त तत्र महाभागाः कुरवो नामविश्रुताः ॥ ४५ ॥
 तत्र तैरागतज्ञानैः सत्त्वस्यैः पुण्यकौर्तिभिः ।
 अत्ययं चेममपरं लोकं प्राप्तं सनातनं ॥ ४६ ॥
 तेषां नामादितो होपः सप्तानां वै महामनां ।
 दिवि चेह च विश्वाता उत्तराः कुरवः सदा ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते जग्मुद्दीपवर्णनं नाम
 पञ्चतिंश्चोऽध्यायः ।

अथ षट्चिंशोऽध्यायः ।

—०००—

भुवनविनामः ।

भूत उदाच । सेषां चतुर्णां वस्त्राणि शैलेन्द्राणां यदाकम् ।
 अनुबन्धानि रम्याणि सर्वकालर्त्तुकानि च ॥ १ ॥
 सारिकाभिर्मयूरैष चकोरैष मदोत्कटैः ।
 शुकैष भृङ्गराजैष चित्रकैष समन्ततः ॥ २ ॥
 औषधीवकनादैष हेमकानाष्ठ नादितैः ।
 मत्तकोक्तिनादैष वस्त्रनाच निनादितैः(१) ॥ ३ ॥
 क्षुपौवकाचनरवैः कलविहृहतैषादा ।
 कृजिताम्लरश्चदैष शुरम्याणि च सर्वथः ॥ ४ ॥
 मदोत्कटैमंधुरैष भ्रमरैष महाक्षसैः(२) ।
 उपगौतवनाम्तानि किञ्चरैष क्षचित् क्षचित् ॥ ५ ॥
 पुष्पहृष्टि विसुचिति मम्दमादतकम्पिताः ।
 तरवो यत्र हश्यन्ते चाकपश्चवशोभिताः ॥ ६ ॥
 श्वावकैमंधुरैभित्य तात्वैः किञ्चलयैषादा ।
 मन्दवातवशाक्षोल्दर्देलयद्विष्टितानि च ॥ ७ ॥
 नानाप्रातुविचित्रैष कान्तरूपैः शिळागतैः ।
 शङ्खैः क्षचिद् हिजश्चेष्टा विना सौः शोभितानि च ॥ ८ ॥
 देवदानवगम्यवश्चराच्च सप्तत्रयैः ।

१ मत्तकोक्तिनादैषाचनाम्तानि नादितैरिति च ।

२ मदोत्कटैरिति च ।

सिंहास्त्रीगणैचैव सेवितानि तत्पत्तिः ॥ १३ ॥
 अनोहराणि चत्वारि देवाकौड़नकान्यथ ।
 अतुर्दिशसुदाराणि नान्ना शृणुत तानि मे ॥ १४ ॥
 पूर्वैचैत्रयं नाम दक्षिणै नन्दनं वनं ।
 वैभाजं पश्चिमं विद्यादुचरं सवितुर्वनं ॥ १५ ॥
 महावनेषु चैतेषु निविष्टानि यथाकर्म ।
 अनुबन्धानि रम्याणि विहङ्गैः कृजितानि च ॥ १६ ॥
 घनैर्दिश्लीर्यतीर्थानि महापुरावनानि च ।
 महानागाभिवासानि सेवितानि महाभिः ॥ १७ ॥
 सुरसामलतीयानि शिवानि सुखाखानि च ।
 सिंहदेवासुरवरैरुपस्थितजलानि च ॥ १८ ॥
 कृष्णप्रमाणैर्विकृतैर्महागन्धैर्मोहरैः ।
 पुण्डरीकैर्महापैरुत्पलैः शोभितानि च ।
 महामर्दामि चत्वारि तानि वस्त्रामि नामतः ॥ १९ ॥
 अहयोद सरः पूर्वै दक्षिण मानसं च्छ्रुतं ।
 सिताह पश्चिमसरो महाभद्रलयोत्तरः ॥ २० ॥
 अहयोदस्त्रं पूर्वं ये च ग्रेसास्त्रातः च्छ्रुताः ।
 तान् कौर्त्त्वमानांस्त्रत्वेन शृणुयं विस्ताराम ॥ २१ ॥
 श्रीताम्भव कुमुक्य शुवीरथाचलोत्तमः ।
 विकटो मणिशौलक्ष(१) त्रिभवाचलोत्तमः ॥ २२ ॥
 महानीलोत्तम रुचकः सविन्दुर्मन्त्ररस्त्रया ।

१. मणिशौलक्षे ति च ।

वेणुमांश सुमेघच निषधो देवपर्वतः ॥ १८ ॥
 इत्येते पर्वतवरा अस्ये च गिरयस्तथा ।
 पूर्वेण मन्दरस्त्रैते सिहवासा उदाङ्गताः ॥ २० ॥
 सरसो मानसस्त्रैह दक्षिणा ये महाचलाः ।
 ये खोर्जिता मया ते ये नामतस्त्राविषीधतः ॥ २१ ॥
 शैलस्त्रियखरवापि विशिरवाचसोत्तमः(१) ।
 कलिङ्गच पतलुष्ट्र रुचकचैव सामुमान् ॥ २२ ॥
 ताम्बाभव विशालुष्ट्र तथा श्वेतोदरो गिरिः ।
 समूलो विषधारव रुदधारव पर्वतः ॥ २३ ॥
 एकशूक्लो महामूलो गजशैलः पिशाचकः ।
 पश्चशैलोदय कैलासो हिमवाचाचलोत्तमः ॥ २४ ॥
 इत्येते देवचरिता शुद्धकष्टाः पर्वतोत्तमाः ।
 दिश्मागे दक्षिणे प्रोक्ता मेरीरमरवर्णसः ॥ २५ ॥
 अपरेण सितोदय सरसो हिमसत्तमाः ।
 उत्तमा ये महाशैलास्त्रान् प्रवक्ष्य यथाक्षमः ॥ २६ ॥
 त्रुवक्षाः शिखिशैलव कालो वैदूर्यपर्वतः ।
 कपिलः पिङ्गलो रुद्रः(२) सुरभ्यं महाचलः ॥ २७ ॥
 कुमुदो मधुमर्चिव अस्त्रनो सुकुटस्तथा ।
 काश्च याश्चक्रवैव सहस्रशिखरव च ॥ २८ ॥
 पारिपाचय(३) शैलेन्द्रस्त्रियक्षुभाचलोत्तमः ।

(१) शिखिश्वाचलोत्तम इति व०, क० ४ ।

(२) कुमुदो रुद्र इति व० ।

(३) पारिपाचयके ति व० । पारिपाचयति व०, क० ४ ।

इत्येते पर्वतवरा दिग्भागे पदिमे चृताः ॥ ३८ ॥
 महाभद्रस्य सरस उत्तरेणापि औमतः ।
 ये भया पूर्वताः प्रोक्तास्तात्पदिष्ये यथाक्रमं ॥ ३९ ॥
 शङ्कुटो महाशैलो हथभो हसपर्वतः ।
 नागय कपिलचेष इन्द्रशैलय सानुमान् ॥ ४० ॥
 नौलः कनकशृङ्खय गतशृङ्खय पर्वतः ।
 पुष्पकी मेघशैलय विराजयाचलोत्तमः ।
 जाह्नविष्वेष(१) शेषेन्द्र इत्येते उत्तराः चृताः ॥ ४१ ॥
 एतेषां शैलसुख्यानामस्तरेतु यथाक्रमं ।
 स्वाक्षोऽच्छत्तरद्रेष्यव सरांसि च नियोधत । ४२ ॥

इति औमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो
 नाम षट्क्रिंशोऽध्यायः ।

(१) जातु विष्वेषेति यो ।

चतुर सप्तसिंगोऽध्यायः ।

—०००—

भुवनविन्ध्यासः ।

स्वत उवाच । श्रीतान्तस्याचलेन्द्रस्य कुमुक्षसान्तरेण(१) तु ।
 द्वोषो विहृस्त्वुदा नानासत्त्विषेविताः ॥ १ ॥
 विद्योजनशतायामा विद्योषीः शतयोजनाः ।
 सुरसामस्तपानीयरम्यं तत्र सरोवरं ॥ २ ॥
 द्वोष्यायामप्रवाणे स्तु पुण्डरौकैः सुगन्धिभिः ।
 सहस्रशतपञ्चैहि महापश्चैरलङ्घनं ॥ ३ ॥
 महोरवैरध्युषितं महाभोगैरुद्ग्रासदेः ।
 देवदानवगम्यैरुपस्थितं जलं शुभं ॥ ४ ॥
 मुख्यं तच्छोभरो नाम प्रकाशं दिवि चेह च ।
 प्रसादजलसम्पूर्णं शरणं सर्वदेहिनां ॥ ५ ॥
 तत्र स्वेकं(२) महापश्चं मध्ये पश्चवनस्य ह ।
 कोटिपत्रप्रचारतत्त्वादित्यवच्चं ॥ ६ ॥
 नित्यं व्याकोशमजरं चाच्छ्वाचातिमण्डलं ।
 चाहकेशरजालाढां मत्तघट्पदनादितं ॥ ७ ॥
 तच्छिन् पश्चे भगवती साज्ञाच्छ्रीनिलमेव हि ।
 क्षम्याः पश्चं तदावासं मूर्तिमन्याः न संशयः ॥ ८ ॥
 सरसस्तस्य पूर्वच्छिन् तौरे सिहनिषेविते ।

१. मुख्याः करेते च । इत्यरसाकरेते च । २. तत्र तत्त्वे सदापश्चिति च ।

सदा पथफल इम्यं तत्र विलक्षणं महत् ॥ ८ ॥
 शतयोजनविम्तीर्णं वियोजनशतायतं ।
 अहेको गोचरगिरुरैमंडाहुचैः सहस्रयः ॥ ९ ॥
 शाखा सहस्रकलितैर्मंडास्त्रभैः समाकृतं ।
 कलैः सूखर्णं सहायैहंरितैः पाण्डरस्त्रया ॥ १० ॥
 असूतस्वादुसहयैर्भैरोमाचैः सुगन्धिभिः ।
 शोर्यमाणैः पतिष्ठित कीर्णो भूमिनिरस्तरा ॥ ११ ॥
 नाम्ना तच्छ्रीवनं नाम सर्वलोकेषु विचुतं ।
 गम्भीर्वैः किञ्चरैर्यज्ञैर्मंडानागैष सेवितं ॥ १२ ॥
 सिद्धैर्यैव समाकोर्णे नित्यं विलक्षणायिभिः ।
 विविधेभूतसहौव नित्यमेव निषेवितं ॥ १३ ॥
 तच्छिन यने भगवतौ साचाच्छ्रीनित्यमेव हि ।
 देवो मत्तिहिता तत्र मिहमङ्गनमस्तुता ॥ १४ ॥
 विकल्प्यावलेन्द्रियं मणिश्चेष्टय चान्तरे ।
 शतयोजनविम्तीर्णं दियोजनशतायतं ॥ १५ ॥
 विपुलचम्पकवनं सिद्धचारणमेवितं ।
 पुष्पलच्छाहुतं भाति ज्वलनमिव नित्यदा ॥ १६ ॥
 अहेको गोचरगिरुरैमंडास्त्रभैः पलायिभिः ।
 प्रकृतगाढ़ायिरुरैः पिञ्चरथाति तद्दनं ॥ १७ ॥
 शिवाहुपरिणाहैस्त्रिहस्तायामविम्तारैः ।
 मनःशिलाचूर्णनिभिः पाण्डुकेसरशालिभिः ॥ १८ ॥
 पुष्पैमंडोहरैर्योमं व्याकोशैर्गंभजालिभिः ।
 विराजते यने सर्वं मत्स्वरनादिसं ॥ १९ ॥

तदनं दानवैर्द्वग्न्यवैर्यचाराच्चमः ।
 किञ्चरैरस्त्रीभिष महानागेच सेवितं ॥ २१ ॥
 तचाच्चम भगवतः कल्पपत्त्वा प्रजापतेः ।
 सिद्धसाध्यगच्छाकौर्णे नानाशुतिविभूषितं ।
 महानौलकुमुखाभ्यामन्तरेष्यचलावद ॥ २२ ॥
 महानयाः हस्तायाच्चु तौरे सिद्धनिषेविते ।
 पश्चायद्योजनायामन्तिंश्चोजनविश्वरं ।
 दम्प तालवनं सहि अर्द्धकोश्योजनमस्तकं ॥ २३ ॥
 महामूलैर्हासारैः स्त्रैरविरवैः शुभैः ।
 कुमुदाच्चनसंखानैः परिष्टुतैर्महाफलैः ।
 कृष्णग्न्यसोपेतैरपेतं सिद्धेवितं ॥ २४ ॥
 माहेन्द्रस्य हिष्पेन्द्रस्य तत्र वास उदाशुतः ।
 एवायतस्य भद्रस्य सर्वलोकेषु विशुतः ॥ २५ ॥
 वेगुमन्तस्य घैलस्य सुमेधस्योत्तरेष्य च ।
 सहस्रयोजनायाम विश्वीर्णं ग्रहयोजनं ॥ २६ ॥
 हत्यगुलमन्ततागुच्छः सर्वबौद्धिरीरितं(१) ।
 दूर्धाप्रस्तारमेवाय सर्वसत्त्वविषजितं ॥ २७ ॥
 तथा निषध्यैतस्य देवघैलस्य चोत्तरे ।
 सहस्रयोजनायामा ग्रहयोजनविश्वता ॥ २८ ॥

(१) सर्वबौद्धिरीरितं तस्मिति कौ ।

सर्वी श्लेषकगिरा भूमित्वं च वोहहिवर्जिता ।

आङ्गुता पादभावेण शुद्धकेन समन्वयः ॥ २८ ॥

इत्येता ह्यान्तरद्वयो नानाकाराः प्रकौर्तिताः ।

मिरोः पूर्वण विप्रेन्द्रा यथावदनुपूर्वणः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोते भुवनविन्यासो नाम
सप्तश्चिंश्चीत्यायः ।

अथाहृतिशोऽध्यायः ।

—————०००६००————

भुवनविवासः ।

सूत उक्ताच । अतः परं प्रवच्छामि इच्छान्विग्रहमाचिताः ।
या ह्रीष्णः सिद्धचरितं शृणु ता शत्रुपूर्वशः ॥ १ ॥
गिरिरस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च ।
जल्लभूमिश्चिया युक्तं सतालिङ्गितपादपं ॥ २ ॥
पृथुक्षेपोचगिखरैः पादपैरुपश्चोभितं ।
उदुम्बरवं रम्यं पञ्चसङ्कुनिषेवितं ॥ ३ ॥
पक्षैर्विद्युमसङ्काशेभैर्धूर्पैर्मनोरमैः ।
ज्वलितं तदनं भाति महाकुकोपमैः कलैः ॥ ४ ॥
तत् सिंहयज्ञगम्भीर्णः किंवरा उरगास्त्राचा ।
विद्याधराच सुदिता उपजीवन्ति नित्यशः ॥ ५ ॥
प्रसदस्यादुसलिलास्त्राच नद्यो बङ्गदकाः ।
सुरसामन्ततोयास्त्राः सरास्ति च समन्ततः ॥ ६ ॥
तत्राचमं भगवतः कर्हमस्य प्रजापतेः ।
रम्य सुरगच्छाकौर्णे सर्वतस्त्रिवकाननं ।
समन्ताद्योजनश्चतं तदनं परिमण्डलं ॥ ७ ॥
ताम्बवर्णस्य शैलस्य पतङ्गस्यान्तरेण तु ।
शतयोजनविस्तौर्णे द्वियोजनशतायतं ॥ ८ ॥
तरुषादित्यसङ्काशैः पुष्टरीकैः समन्ततः ।

सहस्रपैर्विकाचैमंहापश्चरलक्ष्मतं ॥ ८ ॥
 तथा भगवत्संलोनैः शतपत्रैः सुगन्धिभिः ।
 प्रफुल्मैः शोभितजलं रक्तनीलैमंहोत्पत्तेः ॥ १० ॥
 सरोबरं महापुण्यं देवदानवसेवितं ।
 महोरग्नेरध्युषितं नौलजालविभूषितं ॥ ११ ॥
 तस्य मध्ये जनपदो ज्ञायतः शतयोजनः ।
 विंशद्वयोजनविस्तौर्णो रक्तधातुविभूषितः ॥ १२ ॥
 तस्योपरि महारथ्या प्रांशुपाकारतीरणा ।
 नरनारीगणाकोणैः स्फौता यिभवविस्तरैः ॥ १३ ॥
 वलभौकूटनियुः मंजिभलिविचित्रैः ।
 रद्धचित्रार्पिततत्त्वैः चूर्णचित्रोभरच्छदैः ॥ १४ ॥
 महाभवनमालाभिमंहाप्रांशुभिंहत्तमैः ।
 विद्याधरपुरं तत्र शीभते भाजयच्छुभं ॥ १५ ॥
 विद्याधरपतिस्त्रात्र पुलोमा तत्र विश्रुतः ।
 चित्रविषधरः स्वर्गी माहेन्द्रसहश्रव्युतिः ॥ १६ ॥
 दीपानां चित्रवेषाणां सूर्यप्रतिभतेजसां ।
 विद्याधरसहस्राणामनेकेषां स राजराट ॥ १७ ॥
 विशाखस्याचले नदस्य पतङ्गस्यान्तरेण च ।
 सरमस्तामवर्णस्य पूर्वे तौरे परिश्रुतं ॥ १८ ॥
 पञ्चेषुक्षेपश्चैर्विद्वं सुग्रास्यं वर्णशोभितं ।
 सर्वकालफलं तत्र स्फोतस्त्राव्यवनं महत् ॥ १९ ॥
 फलैः कनकमङ्गाशेमंहाप्यादैः सुगन्धिभिः ।
 महाकुम्भमग्नैयातनुग्राह्यं समन्वतः ॥ २० ॥

गम्भीर्किन्वरा यत्रा नागा विद्याधरा स्तुवा ।
 पिवस्त्यास्वरसं तच सुस्तादु श्वस्तोपमं ॥ २१ ॥
 तत्रास्वरसपौतानां मुदितानां महावनां ।
 शूयन्ते हृष्टतुष्टानां नाहास्त्राक्षिन् महावने ॥ २२ ॥
 सुमलस्याचलेन्द्रस्य वसुधारस्य चालते ।
 समा सुरभिपूर्णाङ्गा विद्वैरुपश्चोभिता ॥ २३ ॥
 चिंश्चयोजनविस्तौर्णा पश्चाश्चयोजनादता ।
 तच वित्तस्थलौ विपाः शुद्धा नित्यफलनुमाः ॥ २४ ॥
 सुखादैर्विद्वसनिभैः फलैर्वित्तवैरुपमैः ।
 श्वोर्यमाणैर्विश्चोणैश्च प्रक्रिच्छत्तलस्तिकाः ॥ २५ ॥
 तां स्वलोमुपजीवन्ति यत्रगम्भीर्किन्वरा ।
 सिडा नागाश वहुशो नित्यं वित्तफलशिनः ॥ २६ ॥
 अक्षरे वसुधारस्य रथधारस्य चालते ।
 चिंश्चयोजनविस्तौर्णमायतं शतयोजनं ॥ २७ ॥
 सुगम्भं किंशुकवनं नित्यं पुष्पितपादं ।
 पुष्पलक्ष्माहतं भाति प्रदीपस्मिव सर्वतः ॥ २८ ॥
 यस्य गम्भेन दिव्येन वास्यते परिमत्तलं ।
 समयं योजनशतं कालनानि समन्वतः ॥ २९ ॥
 तत् सिंहवारणमण्डरस्त्रोभियं चेवितं ।
 रम्यं तत् किंशुकवनं जलाश्चयाविमूर्खितं ॥ ३० ॥
 तत्रादिव्यस्य देवस्य दीपमायतनं महत् ।
 मासे माष्ठेऽवतरति तच सूर्यः प्रजापर्तिः ॥ ३१ ॥
 तच कालस्य कर्त्तारं सहस्राण्शु सुरोत्तमं ।

मिहसहृः। नमस्यन्ति सर्वलोकानमस्ततः ॥ ३२ ॥
 पश्चकटस्य शैलस्य कैलासस्यान्तरेष्ट तु ।
 बट्चिंश्चयोजनायाम् विश्वीणुं भ्रतयोजनं ॥ ३३ ॥
 सुद्रसत्त्वैर्नाभृष्टं सर्वतो हंसपाण्डुरं ।
 दुष्यारं सर्वसत्त्वानां दुर्गमं लोभहर्षं ॥ ३४ ॥
 इत्वेता अन्तरद्वोष्टो दक्षिणे परिकौर्त्तिः ।
 यथानुपूर्वमस्थिताः सिङ्गसङ्कुनिषेधिताः ॥ ३५ ॥
 पश्चिमायान्दिग्नि तथा येन्तरद्वोष्टिविस्तराः ।
 तान् वस्त्रमानांस्तत्वेन वृश्चतेमान् विजोचमाः ॥ ३६ ॥
 अन्तराले गिरो तस्मिन् सुवज्ञः पश्चिमैलयोः ।
 समन्ताद्योजनश्च एकम्भूमं शिलातत्त्वं ॥ ३७ ॥
 नित्यतमः सहायोरुं दुर्घार्षं रोमहर्षं ।
 आगम्यं सर्वसत्त्वानामोज्जराकां सुदारक्षं ॥ ३८ ॥
 मध्ये तस्यां गिलास्त्वानां विंशत्योजनमग्नहनं ।
 ज्वालामहस्तकलिं विङ्गस्यानं सुदारक्षं ॥ ३९ ॥
 अनिष्टनम्तच सदा ज्वालामासी विभावसुः ।
 ज्वलत्येष सदा देवः शश्वत्सच इत्तायनः ॥ ४० ॥
 पश्चिदेवक्तते योऽसावमेभीर्गो विष्णोयते ।
 स तत्र ज्वलते नित्यं लोकसंवर्त्तकोऽनलः ॥ ४१ ॥
 अन्तरे शैलवरयोर्देवा वापि तयोः शुभाः ।
 मातृलङ्घस्यलौ तत्र हायामाहशयोजना ॥ ४२ ॥
 मध्याक्षनम्त्वानैः सुरमैः कनकप्रमैः ।
 कलैः परिणतैः सर्वी गोभिता सा महास्त्वां ॥ ४३ ॥

तथा वमं महापुण्यं सिद्धसङ्कुनिवेवितं ।
 हहस्यते: प्रसुदितं सर्वकामगुणयुतं ॥ ४४ ॥
 तथैव शैलवरयोः कुमुदाञ्जनयोरपि ।
 अन्तरे केसरद्रोणिरनेकायामयोजना ॥ ४५ ॥
 दिवाङ्गपरिणाहे क्षेत्रिङ्गायत्रिकृतैः ।
 अन्द्राशुष्वर्णं वर्णाकोशैर्भूम्बद्यद्वनादितैः ॥ ४६ ॥
 मधुसप्तरिजः पूर्वैर्भूम्बागन्वैर्भूम्बोहरैः ।
 अवस्थान्तरानं (१) भाति कुमुदैः सर्वकालजैः ॥ ४७ ॥
 तत्र विष्णोः सुरगुरादीर्मायतनं महत् ।
 प्रकाशनिष्ठयु लीकेषु सर्वलोकनमस्तुतं ॥ ४८ ॥
 अन्तरे शैलवरयोः कुण्डपाण्डुरयोरपि ।
 द्विंश्योजनविस्तौर्ण नवत्यायतयोजनं ॥ ४९ ॥
 शूचयमेकशिलं देयं त्रित्रौरुद्दिवजिंतं ।
 सुखपादपचारस्य निष्ठोयतविवर्जितं ॥ ५० ॥
 मध्ये तु सरसस्तस्य रम्या तु स्थलपद्मिनी ।
 सहस्रपवेष्याकोशैः क्षत्रभाष्टेरलङ्घाता ॥ ५१ ॥
 पुण्डरौकैर्भूम्बाप्तैरुचिरैर्गन्धयालिभिः ।
 शतपत्रैय विकचैरुत्पलैर्नीलिपचकैः ॥ ५२ ॥
 मदोत्कटैर्भूकरैर्भूमरैय मदोत्कटैः ।
 सहुगहदकाण्डानां किञ्चराणाञ्च निष्ठनैः ॥ ५३ ॥
 उपगोतपद्मसुखाण्डाण्डा विस्तौर्ण स्थलपद्मिनी ।

यच्चगन्धर्वं च रिता सिद्धचारणसेविता ॥ ५४ ॥
 मध्ये तस्याच पश्चिम्या; पचयीजनमण्डतः ।
 लक्ष्मोधो विपुलस्कन्धो लानेकारोहमण्डितः ॥ ५५ ॥
 तत्र चन्द्रप्रभः श्रीमान् पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
 सहस्रवदनो देवो नौसवासाः सुरारिहा ॥ ५६ ॥
 पश्चमात्यधरस्यात् महामार्गोऽपराजितः ।
 इज्यते यच्चगन्धर्वं द्याधरस्यै स्थाया ॥ ५७ ॥
 तस्मिन्नायतने सात्त्वादनादिनिधनो हरिः ।
 पश्चोपहारैविविधं रित्यते सिद्धचारणैः ॥ ५८ ॥
 तदनन्तसदो नाम सर्वलोकेषु विनृतं ।
 पश्चमालायलम्बाभिर्मालाभिरुपशीभितं ॥ ५९ ॥
 तथा सहस्रगिर्वरकुमुदस्यान्तरेण च ।
 पश्चागद्योजनायामन्वित्योजनविमहात् ।
 इषुचेषोच्चगिर्वरं नानाविहगाश्चेवितं ॥ ६० ॥
 महागन्धर्महास्तादैश्चेजादेहनिभैः फलैः ।
 मधुस्त्रवैर्महात्पैश्चेषु येतं तत् समन्वतः ॥ ६१ ॥
 तत्रात्ममं महापुण्ड्रं देवधिंगणसेवितं ।
 शुक्रस्य प्रवितं तत्र भास्वरं पुण्ड्रकम्यः ॥ ६२ ॥
 शङ्खुकटस्य औलस्य हृषभस्यान्तरेण च ।
 पर्वतकस्त्रिलो रस्या लानेकायतयोजना ॥ ६३ ॥
 विश्वपमाणीय शुभेमहास्तादैः सुगम्भिभिः ।
 फलैः प्रक्लिन्यते भूमिः परपैतुं नविच्युतेः ॥ ६४ ॥
 तां स्त्रिलोमपज्ञौवत्ति किञ्चरोरगसाधवः ।

परुषकरसोन्मत्ता मानाढाम्भूत्र चारणः ॥ ६५ ॥
 कपिच्छलस्य गैलस्य नाशयैस्लस्य चान्तरे ।
 हियोजनश्चतायामा विस्तीर्णी शतयोजना ॥ ६६ ॥
 स्वल्ली भग्नोहरा सा हि नामावनविभूषिता ।
 नानापुष्टफलोपेता किञ्चरोरगमेविता ॥ ६७ ॥
 द्राचायनानि रम्याणि तथा नाशवनानि च ।
 खर्जुरवनखण्डानि नीकाणीकवनानि च ॥ ६८ ॥
 दाहिमानाच स्वादुनामचोटकवनानि च ।
 अतसौनितलकानाच कदलोनां वनानि च ॥ ६९ ॥
 वदरोगाच स्वादुनां वनवग्नानि सर्वगः ।
 स्वादुगोताम्बुपूर्णभिन्नदीभिः शोभितानि च ॥ ७० ॥
 तथा पुष्टकगैलस्य महामेवस्य चान्तरे ।
 षष्ठियोजनविद्वीर्णी सा भूमिः शतमायता ॥ ७१ ॥
 समा पाणितलपञ्चाकठिना पाणहरा घना ।
 वचयुलम्लतागुरुम् स्तूपैधायि विवर्जिता ॥ ७२ ॥
 वर्जिता विविधैः सत्वंचित्तिमस्त्रिन् निराचया ।
 सा काननस्थली नाम दारणा रोमहर्षणा ॥ ७३ ॥
 महावनानि सर्वाणि कान्तनामानि(१) सर्वगः ॥ ७४ ॥
 सरसाच वनानाच सा स्वल्ली च प्रज्ञापतेः ।

(१) सुरमानि चेति च ॥

कुद्राणा सरसाचेव संख्या तत्र न विचारेते ॥ ७५ ॥
 दग्ध हादग्ध सप्ताष्टो विश्वचिंश्च योजनाः ।
 स्वाक्षो द्रेष्यत विस्त्राताः सरांसि च बनानि च ॥ ७६ ॥
 केचित् सम्प्लि महाघोराः शामाः पर्वतकुञ्जयः ।
 सूर्योऽग्नाक्षरम् गृष्टा नित्यं श्रीता दुरासदाः ॥ ७७ ॥
 तथा शून्यतमानि सरांसि हित्रसत्तमाः ।
 शैलकुञ्जस्तरस्यानि सहस्राणि शतानि च ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सुवर्णविद्यायो
 नामाऽष्टचिंश्चोऽध्यायः ।

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—००—

भुषनविन्यासः ।

सूत उवाच । अतः परं प्रवच्यामि यस्मिन् यस्मिन् गिरोऽध्ये ।
 ये स्त्रिविष्टा देवानां विविधानां रहस्योत्तमाः ॥ १ ॥
 तत्र योऽसी महाशैलः शौताक्षो नैकविष्टरः ।
 नैकधातुगतैविचैत्तेऽकरत्वावाराकरः ॥ २ ॥
 नितम्यैः पुर्यसालम्बैऽनैकसत्त्वगुणात्मयः ।
 महाच्छ्वर्णमणिचिनाभिर्हैमवंशेरस्तङ्गातः ॥ ३ ॥
 नितम्यैः षट्पदोऽहोतैः प्रवालैर्हैमचित्तकैः ।
 तटैः कुसुमसङ्कौर्णैर्मन्त्रमरनादितैः ॥ ४ ॥
 लतालम्बैवित्तविहितैर्हैतुशताचित्तैः ।
 सानुभौरत्तचित्तैष पुर्यादैवव विभूषितः ॥ ५ ॥
 विमलस्त्रादुपानौयैनैकप्रस्त्रव्यैर्युतः ।
 निकुच्छैः कुसुमोत्कौर्णैरनेकैष विभूषितः ॥ ६ ॥
 पुर्योऽप्यहाभिष्य स्वतन्त्रोभिरतङ्गातः ।
 किवराचरिता भिष्य दरीभिः^(१) सर्वतस्तः ॥ ७ ॥
 यज्ञगम्यवचरितैरनेकैः कन्द्रोदरैः ।
 शोभितय सुखायैविचैर्गहनसङ्कटैः ॥ ८ ॥
 नानासत्त्वगच्छाकौर्णैः सुपानीयैः सुखाश्वैः ।

^(१) दरीभिरिति ४० ।

नानापुष्टिकोपेतैः पाद्यैः समस्ततः ॥ ८ ॥
 तस्मिन् गुहाच्छाकोर्षे अनेकोदरकम्बरे ।
 क्लीडावनं मचेन्द्रस्य सर्वकामगुणेयुं तं ॥ ९ ॥
 तत्र तदेवराजस्य पारिजातवनं महत् ।
 प्रकाशं लिषु सोकेषु गौयते चुतिनिरुद्यात् ॥ १० ॥
 तरुणादित्यसङ्खाशैर्महागम्भैर्मनोहरैः ।
 पुष्टैर्भास्ति नगचेष्टः सद्वीप इव सर्वयः ॥ ११ ॥
 समयं योजनशतं तं गम्यमनिलो वदौ ।
 पारिजातकपुष्टाणां माहेन्द्रवननिर्मतः ॥ १२ ॥
 वैदूर्यनौलैः कमलैः सोवर्णवर्णकेसरैः ।
 सर्वगम्भवकोपेतैर्मत्तवट्पद्मादितैः ॥ १३ ॥
 व्याकोशैर्विंकचैचापि गतपैर्मनोहरैः ।
 सपङ्गजैर्महापनैर्बाय्यस्त्रव विभूषिताः ॥ १४ ॥
 विरेजुरन्तरम्बुद्धाः सोवर्णमणिभूषिताः ।
 परिष्ठन्देचाणा नित्यं मोनयूयाः सहस्रयः ॥ १५ ॥
 कूमवानेकसंख्यानैर्मरलपरिष्ठतैः ।
 चम्भूर्यमाणैः सलिलैर्भास्ति चित्रं समस्ततः ॥ १६ ॥
 नानावण्यै गकुनैर्नानारब्दतनुकहैः(१) ।
 सुवर्णपुष्टैयानेकैर्मणिसुगडैर्दिंजातिभिः ॥ १७ ॥
 वस्त्रगुल्मैः सद्वीक्षतैः सम्पत्तिः समस्ततः ।
 शुद्धभै तदनं इत्यं सहस्राच्छस्य घौमतः ॥ १८ ॥

मत्तमरसद्वादैविहङ्गानाथ कूजितैः ।
 नित्यमानन्दितयनं तत्प्रात् कौड़ियनं महत् ॥ २० ॥
 भुवर्णपात्रैष नग्मेषिसुतापुरस्तैः ।
 मणिशृङ्कलापत्रैः पतहित समन्ततः ॥ २१ ॥
 गाखामृगैष चिचार्णैर्नारबतनुकृतैः ।
 नानावर्णप्रकारैष सत्वैरन्यैः शुभाकुलैः ॥ २२ ॥
 मुचन्ति पुर्यवर्णैष तत्त्व वालसता दुमाः ।
 परिजातकपुष्पाणां मन्दमारुतकम्पिताः ॥ २३ ॥
 शयनासननिर्यूहैः स्तौर्णैरबृद्धिभूषितैः ।
 विहारभूमयस्त्राव हिजाः शक्तवने शुभाः ।
 न च शीतो न चाप्यश्चो रविमत्वं समः सदा ॥ २४ ॥
 नित्यसुखादजननो मधुमाधवसभावः ।
 वाति चाप्यनिलस्त्र नानापुष्पाधिवासितः ।
 नित्यं सङ्कुखाहादौ अमङ्गसविनाशनः ॥ २५ ॥
 तम्भिरिन्द्रवने शुभे देवदानवपवगाः ।
 यत्तराचमगुहाथ गम्भर्वाचामितौजसः ॥ २६ ॥
 विवाधराथ सिद्धाथ किवराथ सुदायुताः ।
 तथाप्सरोगणायैव नित्यं कौड़िपरायतः ॥ २७ ॥
 तत्प्र पर्वतराजस्य पूर्वं पाश्चैः महोचितं ।
 कुमञ्जः(१) गौलराजानं नैकनिर्भैरकन्दरं ॥ २८ ॥
 तत्प्र धातुविचित्रेषु कूटेषु वहुविस्तराः ।
 अद्वौ पुर्यो शुद्धौर्णवदानवानां महाकनां ॥ २९ ॥

वचके पर्वते चापि अनेकशिखरोदरैः।
 उदीर्णा राजसावासा नरनारौसमाकुलाः ॥ १० ॥
 नीलका नाम ते शोरा राजसाः कामरूपिणः।
 तत्र तेऽभिरता नित्यं महाबलपराक्रमाः ॥ ११ ॥
 महानीलेपि शैलैन्द्रे पुराणि दश पञ्च च ।
 हयाननानां विस्थाराः^(१) किञ्चराणां महाभनां ॥ १२ ॥
 देवसेनो महावाहुबलमिन्द्रादयस्तथा ।
 तत्र किञ्चराजानो दश पञ्च च गर्विताः ॥ १३ ॥
 सुवर्णपाञ्चाः प्रायेष नानावर्णसमाकुलैः।
 विलप्रवैश्चैर्नगरैः शैलैन्द्रः सोऽभ्यालकृतः ॥ १४ ॥
 अतिदाकणा दृष्टिविषा शृण्वकीपा दुरासदाः।
 महोरगशतास्तत्र सुवर्णवशवतिंनः ॥ १५ ॥
 सुनागेऽपि महाशैले दैत्यावासाः सहस्रगः ।
 हस्यंप्रामादकलिलाः प्रांशुप्राकाशतोरणाः ॥ १६ ॥
 वेणुमन्ते महाशैले विद्याधरपुरचयं ।
 विंशदयोजनविस्तोर्णं पञ्चाशयोजनायतः ॥ १७ ॥
 उलूको रोमश्चैव महानेत्रं वौर्यधन् ।
 विद्याधरवरास्तत्र शक्तुत्त्वपराक्रमाः ॥ १८ ॥
 वैकाङ्गै शैलशिखरे शूलाःकन्दरनिर्भरे ।
 महोच्चशुद्धे रुचिरे रत्नधातुविवितिः ॥ १९ ॥
 तत्रास्ते गारुडिनित्यं उदगारिदुरासदः ।
 महावायुजवयशः सुशौबोनाम वौर्यवान् ॥ २० ॥

१. पाठोऽर्थ न समोचोनः।

महाप्रमाणे विकासै महाबलपराक्रमैः ।
 स शैलो छाहतः सर्वे पञ्चभिः पञ्चगारिभिः ॥ ४१ ॥
 करञ्जेऽभिरतो नित्यं सात्राहूतपतिः पभुः ।
 हृषभाङ्गो महादेवः यद्यदी योगिनां पभुः ॥ ४२ ॥
 नानावेषधरैभूतैः प्रसवैष दुराकृदैः ।
 करञ्जे सानवः सर्वे छावकोणाः समन्ततः ॥ ४३ ॥
 वसुधारे वसुमतां वसुनाममितौजसां ।
 अष्टावायतनान्याहः पूजितानि महाअनां ॥ ४४ ॥
 रत्नधातौ(१) गिरिवरे कहणीयाच महाअनां ।
 सप्ताश्रमाणि पुख्यानि सिडायासयुतानि च ॥ ४५ ॥
 महाप्रजापतेः स्थानं हेमकुङ्गे नगोच्चमे ।
 चतुर्ब्दक्षय देवस्य सर्वभूतनमसूत ॥ ४६ ॥
 गजशैले भगवतो नानाभूतयणाहताः ।
 कद्राः प्रसुदिता नित्यं सर्वभूतनमसूताः ॥ ४७ ॥
 सुमेघे धातुचिवादेऽग्नेन्द्रे मेषसत्रिभे ।
 नैकोदरदरीवप्रनिकुञ्जैयोपशीभिते ॥ ४८ ॥
 आदित्यानां वसुनाच्च रुद्राणाच्चामितौजसां ।
 तत्रायतनविन्यासा रम्याश्वेवाग्निरोरपि ॥ ४९ ॥
 स्थानानि सिङ्गेदेवानां स्थापितानि नगोच्चमे ।
 तत्र पूजापरा नित्यं यज्ञगन्धवं किवराः ॥ ५० ॥
 गन्धवं नगदी स्फोता हेमकुञ्जे नगोच्चमे ।

अग्नीलैभरपुर्व्याभा महाप्राकारतीरथा ॥ ५१ ॥
 सिंहा श्वपनना नाम गम्भवो युद्धशालिनः ।
 येषामधिपतिर्देवो राजराजः कपिश्चक्षः ॥ ५२ ॥
 अनले रात्रसावासाः पश्चकृटेऽपि दानवाः ।
 ऊजिंता देवरिपवो महाबलपराक्रमाः ॥ ५३ ॥
 शतशृङ्खे पुरश्चतं यत्ताणामभितौजसां ।
 तास्त्राभे काद्रवेयस्य तत्त्वकस्य पुरोत्तमं ॥ ५४ ॥
 विशाखे पर्वतश्चेष्टे नैकवपदरीषुभे ।
 शुद्धानिरतवासस्य शुद्धस्यायतनं महत् ॥ ५५ ॥
 शेतोदरे महाबैले महाभवनमण्डिते ।
 पुरं गद्युपुतस्य सुनाभस्य महाबनः ॥ ५६ ॥
 पिशाचके शिरिवरे हन्त्यं प्रासादमण्डितं ।
 यत्त्वगम्भवचरितं शुवेरभवनं महत् ॥ ५७ ॥
 हरिकूटे हरिदेवः सर्वभूतनमस्तुतः ।
 प्रभावाचस्य शैलोऽसौ महानामः प्रकाशते ॥ ५८ ॥
 कुमुदे किञ्चरावासा अस्तु च मद्दोरया ।
 क्षत्ये गम्भीरं नगरा महाभवनशालिनः ॥ ५९ ॥
 पाण्डुरे चाकशिखरे महाप्राकारतीरये ।
 विद्याधरपुरल्लव महाभवनमालिनं ॥ ६० ॥
 महस्त्रशिखरे शैले दैत्यानामुयकर्म्मयां ।
 पुराणि समृद्धौर्जीवानां महस्त्रं हेममालिनां ॥ ६१ ॥
 मुकुटे पश्चवावासा अनेकाः पर्वतोत्तमाः ।
 पुष्पके वै सुनिगणा नित्यमेव सुदायुताः ॥ ६२ ॥

वैवस्ततस्य मोमस्य वायोर्नाशा धिषस्य च ।
 सुपचे पर्वतवरे चत्वार्याधितनानि च ॥ ४३ ॥
 गम्यते किञ्चदेहीं चौरागेविद्याधरोत्तमैः ।
 मिडैहिंतेषु स्थानेषु नित्यमिष्टः प्रपूज्यते ॥ ४४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपीत्ते भुवनविन्यासो नामै-
 कोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ००७ —

भुवनविन्दा च ।

सूत उवाच । मर्यादाः पर्वते शुभे देवकृटे निवीधत ।
 विस्तीर्णं ग्रिघुरे तस्य कृटे गिरिवदस्य ड ॥ १ ॥
 समन्ताद्योजनश्चतं महाभवनमण्डितं ।
 जन्मचेत् सुपर्णस्य वैनतेयस्य धौमतः ॥ २ ॥
 नैवार्भिर्हापचिंगणैर्गीष्मः शीघ्रविक्रमैः ।
 सम्युग्मैवैयसम्बन्देन्मनैरुरगारिभिः ॥ ३ ॥
 पञ्चिराजस्य भवनं प्रथमं तत्प्रहालनः ।
 महावायुपवेगस्य गायत्रिलिङ्गोपवासिनः ॥ ४ ॥
 तस्यैव चारुमूर्च्छु कृटेषु च महर्दिषु ।
 दक्षिणेषु विचित्रेषु सप्तस्यपि तु शोभिनः ॥ ५ ॥
 सम्याभाभाः समुदिता कक्षपाकारतोरणाः ।
 महाभवनमालाभिः शोभिता देवनिर्भिताः ॥ ६ ॥
 विंशद्योजनविस्तीर्णं चत्वारिंशतमायताः ।
 सप्त गन्धवीनगरा नरनारीसमाकुलाः ॥ ७ ॥
 आग्नेया नाम गन्धवी महावल्लयराक्षमाः ।
 कुवेरानुचरा दौसास्तेषान्ते भवनोत्तमाः ॥ ८ ॥
 तस्य चोत्तरकृटेषु भुवनस्य महागिरेः ।
 हर्षीयप्राप्ताद्वलच्च उद्यानयनशोभितं ॥ ९ ॥
 पुरमाशीविष्टैः पूर्णे महाप्राकारतोरणं ।

वादिवशतनिर्बोधेरानन्दितवनान्तरं (१) ॥१०॥
 दुःप्रसादममिचाचां तिंश्चोजनमण्डलं ।
 नगरं सेंहिकेयानासुदीर्घं देवविहिष्ठा ।
 सिद्धदेवविंचरितं देवकूटे निवीधत ॥११॥
 हितौये हितशारूला मर्यादापर्वते एमे ।
 महाभवनमालाभिर्नानुवर्णाभिराहतं ॥१२॥
 सुवर्णमयिचिचाभिरनेकाभिरलङ्घतं ।
 विशालरथ्यन्दुर्धर्मं नित्यम्यमुदितं गिरं ॥१३॥
 नरनारोगणाकौर्यं प्राञ्जपाकारतोरणं ।
 वष्टियोजनविस्तौर्यं शतयोजनमायतं ॥१४॥
 नगरं कालकेयानाममुराणान्दुरासदं ।
 देवकूटतटे रस्ये सविविष्टं सुदुर्जयं ।
 महाभवचयसङ्काशं सुनासवाम विश्रुतं ॥१५॥
 तस्यैव दच्चिणे कूटे विंश्चोजनविस्तरं (२) ।
 दिष्टियोजनायामं हेमप्राकारतोरणं ॥१६॥
 छष्टपूष्टावलिप्तानां (३) आवासाः कामरूपिणी ।
 औत्कचानां प्रमुदितं राजमानां महापुरं ॥१७॥
 मध्यमे तु मडाकूटे देवकूटस्य वै गिरेः ।
 सुवर्णमयिपापाचैक्षिकैः श्वासातरैः शुभैः ।
 शाखागतसङ्क्षायेनकारीहसमाकृतं ॥१८॥

(१) आनन्दितवलोभमिति कृ ।

(२) विंश्चोजनविस्तरमित्युच्च विंशदित्यशं प्रथोग आदः ।

(३) छष्टपूष्टावलिप्तानामिति वृ ।

स्त्रिक्षेपर्यमहामूलमनेकस्कन्धवाहनं ।
 रस्य श्वरिकच्छायं दशयोजनमण्डलं ॥१८॥
 तत्र भूतवटबाम नानाभूतगणालयं ।
 महादेवस्य पश्चितं चत्रस्वकस्य महात्मनः ।
 दीपमायतनं तत्र सर्वलोकेषु विश्वतं ॥२०॥
 वराहगजसिंहच्याद् सकरभान्तेः ।
 गृध्रोलूकमुख्यैषैव मेषोद्धाजमहासुखैः ॥२१॥
 कदम्बैर्विकाटैः स्थूलैर्लक्ष्मेण्यतनुकृहैः ।
 नानावर्णाङ्गतिधरैर्नानासंख्यानसंख्यितैः ॥२२॥
 दीपैरने कौवचाच्छैर्भूतैरथपराक्रमैः ।
 अशून्यमभवित्यं महापारिषदेष्ठाया ॥२३॥
 तत्र भूतपतेभूता नित्यम्यूजा प्रयुक्तते ।
 अभर्तैः यज्ञपठैर्भैरोडिष्टिष्टिभगोमुखैः ॥२४॥
 ईचितात्तस्तिर्होडीतैनित्यम्बलितवर्जितैः ।
 विस्फूचिंतयत्तैस्त्राच पूजायुक्ता गणेष्वरा: ।
 प्रीताः पुरारिप्रमात्रास्त्राच कौडापराः सदा ॥२५॥
 मिष्टदेवर्धिं गन्धर्वयचनागेन्द्रपूजितः ।
 स्थाने तस्मिन् महादेवः साचाङ्गोक्यितः शिवः ॥२६॥

—

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीते भुवनविन्द्यासो नाम
चत्वारिंशोऽथायः ।

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००६०००—

सुवर्णविनासः ।

कृत उवाच । विविक्षाश्चित्परं पचितं ग्रहवर्षम् ।

कौलासं देवभक्तानामासयं सुकृताकर्ता ॥ १ ॥

तथा बूटतटे इम्ये मध्यमे कुन्दसविभे ।

योजनानां शतायामे पञ्चायच्च तथायतं ॥ २ ॥

सुवर्णमणिचिचाभिरनेकाभिरलङ्घात ।

महाभवनमालाभिर्भूषितं नैकचित्परं ॥ ३ ॥

घनाध्यतस्य देवस्य कुवेरस्य महाकर्त ।

नगरक्तदनादृष्ट्यस्तदियुतं सुदायुतं ॥ ४ ॥

तस्य मध्ये सभा इम्या नानाकर्तमच्छिदात ।

विषुला नाम विष्ण्याता विषुलस्तन्तोरणा ॥ ५ ॥

तत्र तत्पुष्पकं नाम नानारत्नविभूषितं ।

महाविमानं रुचिरं सर्वकामगुलैर्युतं ॥ ६ ॥

मनोजवं कामगमं हेमजातविभूषितं ।

वाहनं यज्ञराजस्य कुवेरस्य महाकर्त ॥ ७ ॥

तचैकपिङ्गलो देवी महादेवसत्त्वः स्वयं ।

वसति ए स यज्ञेन्द्रः सर्वभूतनमसूतः ॥ ८ ॥

तत्राप्सरोगणैर्यज्ञैर्गम्भवैः मिहवारणैः ।

वसति ए महाकाऽसौ कुवेरी देवसत्तमः ॥ ९ ॥

तत्र पश्यमहापश्यो तथा मकरकच्छपौ ।

कुमुदः ॥१॥ शङ्खनीजय नन्दमो निविसत्तमः ॥१॥
 अष्टाविंशतिर्या दिव्या धनेश्वर महाकालः ।
 महानिधानास्तिष्ठति सभायां रक्षसचिताः ॥२॥
 तथेन्द्राभियमादीनां देवानामस्त्रोगणैः ।
 तेषां कैलास आवासी यथ यच्चेन्द्र ग्रन्थः ॥३॥
 जल्वा पूर्वमुपस्थानं यच्चेन्द्रय महाकालः ।
 पद्माहस्तिर्या ये यस्य विहिताः परिचारकाः ॥४॥
 सत्त्व मन्दाकिनी नाम सुरम्या विपुलोदका ।
 सुवर्णमणिसोपाना नानापुष्पोत्कटोत्कटा ॥५॥
 जाम्बूनन्दमयैः पश्चैर्गम्भसाग्न्यगुणान्वितैः ।
 नौलवैदूर्यपत्रैश्च गम्भोपेतैर्महोत्पलैः ॥६॥
 तथा कुमुदखण्डैश्च महापश्चैरलङ्घनाः ।
 यद्यगन्धवंनारीभिरपश्चरोभिय गोभिता ॥७॥
 देवदानवगन्धवयैर्चराचसपश्चगैः ।
 उपस्थृतजल्वा इम्या वापी मन्दाकिनी तथा ॥८॥
 तथा अलकनन्दा च नन्दा च सरितां वरा ।
 एतैरेव गुणेषु ज्ञा नद्यो देवर्थिसेविताः ॥९॥
 तस्यैव शैलराजस्य पूर्वं कूटे परिश्रुताः ।
 सहस्रयोजनायामास्तिर्यायोजनविश्वराः ॥१०॥
 दश गम्भवंनगराः समहरा परया युताः ।
 महाभवैनमालाभिरनेकाभिर्विभूषिताः ॥११॥

सुवाहुहरिकेशाच्चावित्वमेनजराद्यः ।
 दश गम्भीराजानो दीपतिक्षिपराक्रमाः ॥२१॥
 तस्यैव पचिमे कूटे कुन्देन्दुसहश्रप्रभे ।
 नानाधातुश्चतैचित्रैः सिंहदेवर्षं सेविते ॥२२॥
 अग्नीतियोजनायामं चत्वारिंशत् प्रविस्तारं ।
 एकैकादशभवनं महोभवनमाक्षिणं ॥२३॥
 महायज्ञालयान्वय विंशदाढानि मे शृणु ।
 मुदाऽथ परमर्हिता च संयुतानि समन्वयः ॥२४॥
 महामालिक्षुनेत्राद्यास्तथा मणिवराद्यः ।
 उदीर्णो यज्ञराजानस्त्राच त्रिंशसदा बभुः ॥२५॥
 इत्येते कविता यज्ञा वायुमिसमतेजसः ।
 येषामधिपतिदेवः योमान् वैत्रवणः पभुः ॥२६॥
 तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे हिमवत्यचलोकमि(१) ।
 निकुञ्जनिर्भरगुहानैकसात्कृदीतटे ॥२७॥
 अर्णवादर्थं यावत् पूर्वपश्चायतेऽचले ।
 किञ्चराणां पुरश्चतं निविष्टं वै कृचित् कृचित् ॥२८॥
 नैकशृङ्गकलापस्य ग्रीष्मराजस्य कुचिषु ।
 नरनारीपमुदितं छष्टपुष्टजनाकुलं ॥२९॥
 द्रुमसुधीवस्त्रेन्याच्चा भगदत्तपुरः सराः ।
 तत्र राजशतं तेषां दीपानां वलशालिनां ॥३०॥
 विवाहो यत्र रुद्रस्य महादेव्योमया सह ।

(१) चिमवत्पर्वतोक्तमि इति ३० ।

तपस्त्रासवती चैव यत्र देवो वराङ्गना ॥३१॥
 किरातकृषिणा चैव तत्र कुद्रेण क्रीडितं ।
 यत्र चैव कृतं ताभ्यां जम्बूदीपावलीकर्तं ॥३२॥
 यत्र ताः सम्पूर्दा युताः नानाभूतगच्छेयुताः ।
 चित्रपुष्पफलोपेता कुद्रस्याकोडभूमयः ॥३३॥
 हृष्टा गिरिदर्तीवासाः कर्मोदयो मनोरमाः ।
 सुन्दर्यो यत्र किञ्चर्यो उमन्ते आ सुखोचनाः ॥३४॥
 तिश्चलाच्चान्तथा यत्ता अन्यावाप्तरसाङ्गणाः ।
 गम्भीराघाङ्गालिम्बो यत्र तत्र मुदा युताः ॥३५॥
 तत्रैवोमादनं नाम सर्वलोकेषु विशुतं ।
 अर्थनारीनरं कृपं भृतवान् यत्र ग्रहणः ॥३६॥
 तथा शरवनं नाम यत्र जातः पठाननः ॥
 यत्र चैव कृतोकाहः कौच्छयैतवनं प्रति ॥३७॥
 अजापताकिनचैव किञ्चित्तोजालमालिनं ।
 यत्र सिंहरथं युक्तं कार्तिकेयस्य धौमतः ॥३८॥
 चित्रपुष्पनिकुञ्जस्य कौच्छयं च गिरेस्तु ।
 देवारिस्तन्दनः स्तन्दो यत्र शक्तिं विसुक्तवान् ॥३९॥
 यत्राभिषिक्तय गृहः सेन्द्रोपेन्द्रः सुरोत्तमैः ।
 मेनापत्वे च दैत्यारिद्विद्याकंपतापयान् ॥४०॥
 भूतसङ्कावकीर्णनि एतान्यन्यानि च दिजाः ।
 तत्र तत्र कुमारस्य स्थानान्यायतनानि च ॥४१॥
 तथा पाग्नशिला नाम ह्याकोडा कौच्छवातिनः ।
 नानाभूतगच्छाकोटी पुष्टे जिमवतः शुभे ॥४२॥

तस्य पूर्वे तटे रम्ये सिंहावासम् दाङ्गतं ।
 कलापयाम मित्रेव नाना स्थाते मनीषिमि ॥४३॥
 मृकणहस्य वसिष्ठस्य भरतस्य नलस्य च ।
 विज्ञामित्रस्य विप्रधैर्मृत्युवोदालकस्य च । ४४॥
 अन्येषाच्चोपतपसां ऋषीणां भावितात्मना ।
 हिमवत्यात्रमाणा च सहस्राणि शतानि च ॥४५॥
 नैकसिंहगणावासं स्थानायतनमण्डितं ।
 यच्चगम्यवैचरितं नानाक्षेचकगणैर्युतं ॥४६॥
 नानारकाकरायुँ नानामत्वनिषेवितं ।
 नानानदोसहस्राणां सम्भवं प्रश्पवत् १) ॥४७॥
 पश्यमस्याचलेन्द्रस्य निषधस्य यथा दृश्यत् ।
 कौर्त्यमानमगेषण विशेषं शृणुत दिजाः ॥४८॥
 विमूर्तीणे भृद्यमि कृटे लेमधातुविभूयिते ।
 दौषमायतने विष्णोः सिंहर्दिगणसेवितं ।
 यच्चाप्यरसमाकौर्यं गम्यवैगणसेवितं ॥४९॥
 तत्र साक्षात्प्रहादेवः पीताम्बरधरो हरिः ॥
 चरदृः मेवते सिंहर्दिककर्ता सनातनः ॥५०॥
 तस्यैवाभ्यन्तरे कृटे नानाधातुविभूयिते ।
 तटे निषधकूटस्य लङ्घणचारुगिनातने ॥५१॥
 रुक्मिका ज्ञननिर्व्युत्त्वसकाच्छन्तोरणे ।
 अनेकवलभौकूटपतोलौशतमङ्गठं ॥५२॥

हर्ष्यं प्रासादमतुलन्तरकाश्चनभूषितं ।
 हर्ष्यं प्रासादवस्था सुदितच्छातिविस्तरं ॥५३॥
 उद्यानमालाकलितं लिंगदोलनमायतं ।
 हुः प्रसङ्गमभिज्ञेस्तत् पूर्णमाशीविषेषापमैः ।
 उक्तहीना(१) प्रसुदितं रक्षसां राजसं पुरं ॥५४॥
 तथैव दक्षिणे पाञ्चै नैकदैत्यगणालये ।
 गुहापवेशं नगरं गैलकुचो दुरासदं ॥५५॥
 तबैव पदिमे कूटे पारिजातगिस्तीक्ष्ये ।
 देवदानवभागानां सखानि मुराणि तु ॥५६॥
 तत्र सोमधिला नाम गिरेभास्य महातडे ।
 सोमो यत्वावतरति सदा पर्वशु पर्वशु ॥५७॥
 उपासते च औमन्तं तारापतिमभिन्दितं ।
 कठिपिक्षरगन्धवैः साचाहेवं तमीनुदं ॥५८॥
 तत्रयं चोपरे कूटे लक्षपाञ्चमिति च्छ्रुतं ।
 खानं तत्र सुरेश्य लक्षणः प्रधितन्दिवि ॥५९॥
 इज्यापूजानमस्त्वारैसाच सिद्धाः स्वयम्भूतं ।
 उपासते भद्रालानं यच्चगन्धर्वदानवाः ॥६०॥
 तथैवायतनं वङ्गेः सर्वलोकेषु विश्रुतं ।
 तत्र विश्रहवान् वङ्गिः सेव्यते सिद्धचारणैः ॥६१॥
 तथैव चोपरे रम्ये चिशृङ्गे वरपर्वते ।
 कठिपिदानुचरिते नानाभूतगणालये ।
 पुरन्तरं विषु लोकेषु हेमचित्रन्तु विश्रुतं ॥६२॥

 १. उक्तभीमासिति ८० ।

तथाणां देवमुख्यानां^(१) चौर्खेवायतनानि च ।
 नारायणस्यायतनं पूर्वकृटे दिजोत्तमाः ।
 मध्यमे ब्रह्मणः स्यानं ग्रहरस्य तु पदिभि ॥ ६३ ॥
 दैत्यदानवगम्यवर्यं चराच्चसपव्यग्नेः ।
 इजाना अभिपूर्वम्भी^(२) देवदेवां महाबलाः ॥ ६४ ॥
 तथा पुराणि रस्याति देवे चैव क्लिष्ट् क्लिष्ट् ।
 यच्चगम्यवर्यनागानां चिश्कृते वरपर्वते ॥ ६५ ॥
 तथैव चोत्तरे देशे जातुधी^(३) देवपर्वते ।
 अनेकशङ्ककलिते सिंहसाधुनिषेविते ॥ ६६ ॥
 यत्ताणां किञ्चराणां च गम्यवर्याणां सहस्रशः ।
 नागानां रात्रसानां च दैत्यानां च महाबले ॥ ६७ ॥
 कृटे तु मध्यमे तस्य सिंहसङ्कुनिषेविते ।
 रम्ये देवर्षिचरिते रत्नधातुविभूषिते ॥ ६८ ॥
 पद्मोत्पलवनैः कुलैः सौगम्यिकवनैस्तथा ।
 तथा कुमुदसङ्कृते विकृतैरपशोभिते ॥ ६९ ॥
 विहङ्गसङ्कुमशुष्टुं नानासत्त्वनिषेवितं ।
 हंसकारशङ्कयाकौर्मि^(४) मत्तवट्टपदसेवितं ॥ ७० ॥
 नानामत्वगणाकौर्मि^(५) विहङ्गैरुपशोभितं ।
 चाकतौर्षुसुसम्बाधं चिंश्योजनमण्डलं ॥ ७१ ॥
 सिंहैरुपस्थृष्टजलं जलदीषवितर्जितं ।

^(१) देवपूर्णानांगिति ल॒, छ० च ।

^(२) दैत्याः स्वस्तोः एव्यत्त दृशि ल॑ ।

^(३) जातुधीविति ल॒, छ० च ।

तत्रानन्दजलदाम महापुण्ड्रजलं सरः ॥ ७२ ॥
 तत्र नाशपतिष्ठथुयस्को नाम दुरासदः ।
 गतश्चीर्णो महाभागो विष्णुचक्राङ्गचिह्निः ।
 इत्येवमष्टी विज्ञेया विचित्रा देवपर्वताः ॥ ७३ ॥
 पुरैरायतनैः पुण्ड्रैः पुण्ड्रीदैष सरोवरैः ।
 सुवर्णपर्वतैऽनेकैस्तथा रजतपर्वतैः ॥ ७४ ॥
 नानारब्धप्रभासेय नैकैयमणिपर्वतैः ।
 हरितालपर्वतैऽनेकैस्तथा हिङ्गलकाष्ठनैः ॥ ७५ ॥
 शुद्धर्मनःशिलाजातैर्भीखरैरक्षणप्रभैः ।
 नानाधातुविचित्रैष नैकैष मणिपर्वतैः ॥ ७६ ॥
 पूर्णी वसुमती सवी शिरिभिर्नैकविष्णुरैः ।
 नदौकन्दरवैलादैरनेकैविचित्रसातुभिः ॥ ७७ ॥
 इत्येवमचक्रमुक्तैऽत्यराचसाधुभिः ।
 किञ्चरोरगगन्धवैविचित्रैः(१) सिद्धचारणैः ॥ ७८ ॥
 गन्धवरसरोभिष विविता नैकविष्णुराः ।
 पुण्ड्रक्षिः(२) समाकीर्णः केसराकृतयो नगाः ॥ ७९ ॥
 शिरिजालन्तु तस्मैरोः सिद्धलोकभिति च्छ्रुतं ।
 चित्रं नानाश्रयोपेतं प्रचारं सुक्षातावनां ॥ ८० ॥
 नात्युद्यक्मसिद्धानां प्रतिमा मध्यमाः च्छ्रुताः ।
 स हि खर्ण इतिष्ठातः क्रमस्वेष प्रकौर्तितः ॥ ८१ ॥
 चतुर्मुद्दाहीपवती चेयमुर्वी प्रकौर्तिता ।

(१) विविधेऽहिति श०, क० च ।

(२) पुण्ड्रक्षिःसि श० ।

नानावर्णप्रमाणैहि नानावर्णबलेष्टया ॥ अ२ ॥
 नानाभक्त्याचयानं च नानाक्षादनभूषणः ।
 प्रजाविकारैर्विविष्टिविष्टिरध्युषितैः सत्त्वः ॥ अ३ ॥
 चत्वारी नैकवर्णाद्या महादौषिपाः परिश्रुताः ।
 भद्राच भरताशैव केतुमालाय पश्चिमाः ।
 उत्तराः कुरुक्षेय कृतपुण्यप्रतिशयाः ॥ अ४ ॥
 सैषा चतुर्महादौषिपा नानादौषिपसमाकुला ।
 पृथिवी कौतिंता कृतस्था पद्माकारा मया दिजाः ॥ अ५ ॥
 तदेषा साक्षरदौषिपा सग्नेत्यवनकानना ।
 पश्चेत्यभिहिता कृतस्था पृथिवी वहविमतरा ॥ अ६ ॥
 सवद्वासदनं लोकं सदेवासुरमानुषं ।
 तिलोकमिति विष्वातं यस्तत्त्वं व्यवहार्यते ॥ अ७ ॥
 चन्द्रादित्यावतसं यज्ञजगत्परिगौयते ।
 गन्धवर्णैरसोपेतं शब्दस्पर्शगुणान्वितं ॥ अ८ ॥
 तं लोकपद्मं श्रुतिभिः पश्चमित्तमित्तियते ।
 एष सर्वपुराणेषु क्रमः सुपरिनिषितः ॥ अ९ ॥

इति औमहापुराणे वायुप्राणे भुवनविन्यासे
 नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयार्थोऽध्यायः ।

—००—

भुवनविनासः ।

सुत उवाच । सरोवरेभ्यः पुरुषोदाः (१) देवनदो विनिर्गताः ।
 महीघतीया नद्यस ताः शृणु ध्वं यथाक्रमं ॥ १ ॥
 आकाशाभ्योनिष्ठेऽसौ सोम इत्यभिधीयते ।
 आधारः सर्वभूतानां देवानामसूताकरः ॥ २ ॥
 तत्त्वात् प्रभूत्वा पुरुषोदा नदौ आकाशगामिनी ।
 सप्तमेनानिक्षेपदा प्रयाता विमलीदका ॥ ३ ॥
 सा ज्योतिषि निवर्त्त्वी ज्योतिर्गणनिषेदिता ।
 ताराकीठिसहस्राणां नभस्व समायता ॥ ४ ॥
 माहेन्द्रेण गजेन्द्रेण आकाशपथयायिना ।
 झोडिता आलरतले या सा विलोभितोदका ॥ ५ ॥
 नैकैविं मानसहातैः प्रकामहिनंभस्तात् ।
 सिंचैकपश्युष्टजला महापुरुषजला शिवा ॥ ६ ॥
 वायुना प्रियमाणा च अनेकाभीगगामिनी ।
 परिवर्त्त्वात्त्वहरहो यथा सूर्यस्त्रयैव सा ॥ ७ ॥
 चत्वार्थ्यश्वीः प्रतता योजनानां समन्ततः ।
 वेगेन कुर्वती मेरुं सा प्रयाता प्रदक्षिण ॥ ८ ॥

विभिन्नमाना सलिलैसौजसेनानिलेन च ।
 मिरोहत्तरकूटे प्र पतिताव चतुर्थपि ॥ ८ ॥
 मिरकूटतटान्नेभ्य उत्कृष्टेभ्यो निवर्त्तिता ।
 विकीर्णमाणसलिला चतुर्वां संस्तोदका(१) ॥ ९ ॥
 विष्टयोजनसाहस्रं निराकाशनमध्यरं ।
 निपपात महाभागा मिरोहत्तर चतुर्दिशं ॥ १० ॥
 सा चतुर्थभित्तैव महापादेषु शोभना ।
 मुखा मन्दरपूर्वेण पतिता हि महानदी ॥ ११ ॥
 पूर्वेषांशेन देवानां सर्वसिद्धगणालयं ।
 हुवयचित्तकटके नैकानिर्भरकन्दरं ॥ १२ ॥
 ह्लावयन्ती सशैलेन्द्रं मन्दरधारकन्दरं ।
 वप्रपत्तापशमनैरनेकैः स्फुटिकोदकैः(२) ॥ १३ ॥
 तथा चैत्रयं रम्यं ह्लावयन्ती प्रदक्षिण्यं ।
 प्रविष्टा शास्त्ररमदी शास्त्रोदसदोवरं ॥ १४ ॥
 अहोदात्रिहत्ताऽत्र श्रीतान्ते रम्यनिर्भरे ।
 शैले सिद्धमध्यावासे निपपात सुगामिनी(३) ॥ १५ ॥
 सौता नाम महापुरात्रा नदीनां प्रवरा नदी ।
 सा निकुञ्जनिहात् तु अनेकाभोगगामिनी ॥ १६ ॥
 श्रीतान्तगिरिखरादभद्रा मुकुच्चे वरपर्वते ।
 निपपात महाभागा तम्भादपि सुमधुरसं ॥ १७ ॥

१ संस्कृतोदकेति क० ।

२ स्फुटितोदकैरिति क० ।

३ विष्टयाताशुगामिनीति क० ।

तथान् माल्यवतं शैलं भावयन्ती वरापगा(१) ।
 वैकाङ्गं समनुपासा वैकाङ्गाच्छिपर्वतं ।
 मणिपर्वतान्महाशैलं जटधर्मं नेककन्दरं ॥ १८ ॥
 एवं शैलसहस्राणि दारथन्ती महानदी ।
 पतिताऽथ महाशैले जठरे सिङ्गसेविते ॥ १९ ॥
 तथादपि महाशैले देवकूटं तरङ्गिणी ।
 तथा कुचिसमुद्रान्ता क्रमेण पृथिवीं गता ॥ २० ॥
 सैवं स्थलोसहस्राणि शैलराजशतानि च ।
 वनानि च विचित्राणि सरांसि विविषानि च ॥ २१ ॥
 स्नावयन्ती महाभागा विष्णारेष्ववसीकाहा(२) ।
 नदीसहस्रानुगता प्रहरा च महानदी ॥ २२ ॥
 भद्राण्यं समवाहीयं प्लावयन्ती वरापगा ।
 प्रविष्टा श्वर्णवं पूर्वं पूर्वं द्विष्टे महानदी ॥ २३ ॥
 दक्षिणेऽपि प्रपत्ता या शैलेन्द्रि गन्धमादने ।
 चित्रैः प्रपातैर्विधिर्वैकविस्फालितोदका ॥ २४ ॥
 तद्भयमादनवनं नन्दनं देवनन्दनं ।
 प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता सा प्रदक्षिणं ॥ २५ ॥
 नाम्ना ह्लकनन्देति सर्वस्तोकेषु विश्रुता ।
 प्रविश्टुरसरो मानसं देवमानसं ॥ २६ ॥
 मानसाच्छैलराजानं रम्यं चिरिखरं गता ।
 चिकूटाच्छैलगिर्खरात् कलिङ्गशिखरं गता ॥ २७ ॥

१ प्राप्तवेति च ॥

२ विष्णारेषु विष्णासदेति च ॥

कलिहश्चिखराङ्गुष्टा रुचके निषपात सा ।
 रुचकाश्चियधं प्राप्ता ताम्बाभं निषधाद्विपि ॥ २८ ॥
 ताम्बाभयिखराङ्गुष्टा गता खेतोदरं गिरि ।
 तम्बाक्षुमूलं शैलेन्द्रं वसुधारच्च पर्वतं ॥ २९ ॥
 हेमकूटं गता तम्बाद् देवरुद्धे तती गता ।
 तम्बाइता महायैतं तत्त्वापि पिशाचकं ॥ ३० ॥
 विशाचकाच्छैलयरात् पश्चकूटङ्गता पुनः ।
 पश्चकूटात् कैलासं देवावासं शिलीच्छं ॥ ३१ ॥
 तम्बा कुचिष्ठु विभान्ता नैककन्दरसानुषु ।
 हिमवत्युत्तमनदी निषपाताचलोत्तमे ॥ ३२ ॥
 सेवं शैलसहस्राणि दारयन्ती(१) महानदी ।
 स्थलीयतान्यनेकाणि आवयस्याशुगमिनो ॥ ३३ ॥
 बनानाच सहस्राणि कान्दराणो शतानि च ।
 आवयन्ती महाभागा प्रयाता द्विजिपोदधिं ॥ ३४ ॥
 रम्या दीजनविस्तीर्षी शैलकुचिष्ठु संहता ।
 या झूला देवदेवेन शङ्खरेण महाबाना ॥ ३५ ॥
 पावनी द्विजशाहूलं दीराचामपि पापानां ।
 शङ्खरस्याङ्गुचंस्यर्गान्महादेवस्य धीमतः ।
 दिगुणं पवित्रसलिला सर्वलोके महानदी ॥ ३६ ॥
 अनुशीलं समन्ताच निर्गीता वहुभिर्षुखैः ।
 अशोऽन्येनाभिधानेन(२) स्याता नद्यः सहस्रगः ॥ ३७ ॥

१ पापशीति ३० ।

२ अन्योन्यं गांभधानेनेति ३० ॥

तथा विमवतो गङ्गा गता सा तु महानदी ।
 एवं गङ्गे ति नान्नादिप्रकाशा सिंहसेविता ॥ ४८ ॥
 धन्यास्ते सत्तमा देशा यत् गङ्गा महानदी ।
 कुद्रसाध्यानिलादित्यै जुष्टतोया यशस्वती ॥ ४९ ॥
 महापाद प्रवच्चामि मेरोरपि हि पञ्चिमं ।
 नानारक्षाकरं पुण्यं पुण्यकुद्धिनिर्वेवितं ॥ ५० ॥
 विपुलं शैलराजान् विपुलोदरकान्दरं ।
 नितम्बकुष्ठकटकैर्विमलैर्विष्णुतोदरं ॥ ५१ ॥
 अपि या व्रग्भकस्यैषा त्रिदशैः सेवितोदका ।
 वायुविगा गताभोगा लतेव भामिता पुनः (१) ॥ ५२ ॥
 मेरुकूटतटाद्वाटा प्रज्ञतौ खादितोदका ।
 विम्बोर्थमाणसलिला निर्वर्त्तागुकसविभा ॥ ५३ ॥
 तस्य कूटेऽम्बरनदौ सिंहचारणसेविता ।
 प्रदक्षिणमध्यात्म्या पतिता सा तु गामिनौ ॥ ५४ ॥
 देवभाजं महाभाजं सर्वभाजं महावनं ।
 प्रावयन्ती महाभागा नानापुण्यफलोदका ॥ ५५ ॥
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वाणा नानावनविभूविता ।
 प्रविष्टा पविमसरः सितोदं विमलोदकं ॥ ५६ ॥
 सा सितोदादृविनिष्कान्ता सुपच्चं प्रब्दं गता ।
 सुपच्चतस्मु पुण्योदात्ततो देवर्घिसेविता ॥ ५७ ॥
 सुपच्चकूटतटगा तथा च संग्रहितोदका ।
 निषपात महाभागा रमणं शिखिष्वर्घंतं ॥ ५८ ॥

शिखेष पर्वतात् कहुं कहाहृदैदूर्यपर्वतं ।
 वदूर्यात् कपिलं गैलं तच्चाच गन्धमादनं ॥ ५० ॥
 तच्चाद विद्वरात् प्राप्ता पित्तरं वरपर्वतं ।
 पित्तरात् सरसं याता तच्चाच कुसुदाचक्षं ॥ ५१ ॥
 मधुमन्तं जनस्त्वय(१) सुकुटच शिलोचयं ।
 सुकुटाच्छंगिकरात् जाच्च याता महामिरि ॥ ५२ ॥
 जाच्चात् खेतं महाशैलं महानगनिषेवितं ।
 खेतात् सहस्रशिखरं गैलेन्द्रं पतिता पुनः ॥ ५३ ॥
 अनेकाभिः स्त्रवन्तीभिराप्यायितजला शिवा ।
 एवं शैलसहस्राणि सादवन्तो महानदौ ।
 पारिजाते महाशैले निषपताशगामिनी ॥ ५४ ॥
 अनेकनिर्भरनदौ गुह्यासानुषु राजते ।
 तस्य कुञ्जिष्वनेकासु भास्ततोया तरक्षिणी ॥ ५५ ॥
 व्याहन्यमानसंवेगा गण्डशैलेनेकशः ।
 संविद्यमानसत्तिला गता च भरचौतसि ॥ ५६ ॥
 केतुमालं महादौयं नानाश्चक्षगच्छयुतं ।
 द्वावयन्तो महाभागा प्रयाता पद्धिमार्चवं ॥ ५७ ॥
 सुवर्णचित्रपार्श्वं तु सुपार्श्वप्रयुक्तरे गिरी ।
 भीरोचित्रमहापादे महासत्त्वनिषेविते ॥ ५८ ॥
 मेषकूटतठाद् ऋष्टा पवनेनेरितोदका ।

१. मधुमन्तावज्ञसंवेति च ॥

अनेकाभीगवकाङ्गी चित्तमाना नभस्तुते ॥ ५८ ॥
 पश्योजनमाहस्ते निशालम्बेऽस्तरे शुमे ।
 विकीर्यमाणा मालैय निपपात महानदी ॥ ५९ ॥
 एवं कृष्टतटैर्भूषा नैकेदैवथिसेवितैः ।
 विकीर्यमाणसलिला नैकपुष्टीहृषीत्कचा ॥ ६० ॥
 नानारक्षवनोहेशमरखां सतितुर्विनं ।
 महावनं महाभागा प्रावयस्ती प्रदत्तिण ॥ ६१ ॥
 सरोवरं महापुरुषं महाभागनिषेधितं ।
 तत्राविवेश कल्पाणी महाभद्रं सितोदका ॥ ६२ ॥
 मद्रसोमेति नामा द्वि महापारा महाजवा ।
 महानदी महापुरुषा महाभद्रा विनिर्गता ॥ ६३ ॥
 नैकनिर्भीरवपाठ्या शङ्खकृष्टते तु सा(१) ।
 तत्र कृष्टे गिरितटे निपपाता शुगामिनौ ॥ ६४ ॥
 शङ्खकृष्टतटाद्वृष्टा पषात हृषपञ्चतं ।
 हृषपञ्चतादृष्टवागिरि नामश्चैतं ततो गता ॥ ६५ ॥
 तच्चाक्रीलं नगच्छेष्टं संप्राप्ता वर्षपञ्चतं ।
 नौलात्कविज्ञालक्ष्मैय इन्द्रनौलक्ष्मि निक्षया ॥ ६६ ॥
 ततः परं महानोलं हेमशङ्खाच सा ययो ।
 हेमशङ्खादता खेतं खेताच सुनगं ययो ॥ ६७ ॥
 सुनगात् शतशङ्खश्च संप्राप्ता सा महानदी ।
 शतशङ्खाचहायैलं पुष्करं पुष्पमण्डितं ॥ ६८ ॥

(१) यमेति द० ।

पुष्कराच महाशैलं हिरण्यं सुमहावते ।
 वराहपञ्चतं तच्चाप्ययूरच शिलोचयं ॥ ७० ॥
 मयूराचैकशिखरं कन्द्रोदरमण्डितं ।
 जातुधिं(?) ग्रैलशिखरं निपपाताशुगामिनी ॥ ७१ ॥
 एवं गिरिसहस्राणि दारयत्तौ महानदौ ।
 चिशृङ्गं शृङ्गाकणिलं मर्यादापञ्चतं गता ॥ ७२ ॥
 चिशृङ्गतटविभृष्टा महाभागनिषेविता ।
 मेषकूटठटाद्विष्टा पवनेनेरितोदका ॥ ७३ ॥
 विषद्वं पञ्चतवरं पपात विमलोदका ।
 झावयत्तौ महाभागा प्रवाता पश्यमाण्वं ॥ ७४ ॥
 सुवर्णभुवि पाञ्जे तु सुपाञ्जेष्युतरे गिरी ।
 मेरोच्चिते महापादे महासत्त्वनिषेविते ॥ ७५ ॥
 कन्द्रोदरविभृष्टा तच्चादपि तरङ्गिणी ।
 नैकभोगा पपातोर्णीं चिचपुष्पोडुपीतकचा ॥ ७६ ॥
 झावयत्तौ प्रसुदिता उत्तरान् मा कुरुन्दिग्वा ।
 महादौपस्त्र मध्येन प्रयाता सोत्तराण्वं ॥ ७७ ॥
 एवं ताम्भु महानद्ययतस्त्रो विमलोदकाः ।
 महागिरितटभृष्टाः संप्रयाताच्यतुर्दिंशं ॥ ७८ ॥
 तत्त्वेयं कश्चितप्राया पृथिवौ बहुविमत्तरा ।
 मेरशैलमहाकीर्णविशक्त सर्वतो दिशं ॥ ७९ ॥
 चतुर्महादौपवत्तौ चतुराक्रोडकानना ।

चतुर्केतुमहाहया चतुर्वरसरस्ती ॥ ८० ॥

चतुर्मंहाशैलवती चतुरोरगसंचया(१) ।

अष्टोत्तरमहाशैला तथाष्टवरपर्वता ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीते भुवनविन्यासो नाम
हिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

१. चतुरानन्दसंचयेति अ० ।

अथ चिच्छारिंशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्द्यासः ।

सूत उवाच । गम्भमादनपाञ्चे तु स्फौता चीपरि गणिका ।
 दात्रिंशतं (१) सहस्राणि योजने: पूर्वपञ्चिमा ॥ १ ॥
 अस्यायामयतुच्छिंशतमहस्राणि प्रमाणतः ।
 तत्र ते शुभकर्मणः केतुमालाः परिश्रुताः ॥ २ ॥
 तत्र काला नराः सर्वे महामला महाबलाः ।
 क्षियथोत्पलपत्राभाः सर्वास्त्वाः प्रियदर्शनाः ॥ ३ ॥
 तत्र हिंसो महाहतः पनसः घडसामयः ।
 ईश्वरो जग्धणः पुरुषः कामचारी मनोजवः ।
 तस्य पौत्रा फलरसं जीवन्ति हि समायुते ॥ ४ ॥
 पाञ्चमालावतयापि पूर्वे पूर्वा तु गणिका ।
 आयामतोऽथ विस्तारावद्यैवापरगणिका ॥ ५ ॥
 भद्राखास्त्रत विज्ञेया नित्यं सुदितमानसाः ।
 भद्रं सालबनं तत्र कालाम्बाय महाद्रुमाः ॥ ६ ॥
 तत्र ते पुरुषाः श्रीता महासत्वा महाबलाः ।
 क्षियः कुमुदवर्णोभाः सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥
 चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।

१ प्राठोऽधं न समोचीनः ।

चन्द्रशीतलगात्राच चित्रवौत्पलगचिकाः ॥ ८ ॥
 दग्धवर्षसहस्राणि तेषामायुग्मिरामये ।
 कालास्वस्य रसं पौत्रा सर्वदा स्मित्योदलाः ॥ ९ ॥
 अहवय उच्चः । प्रमाणं वर्णमायुष बाहातये न कौतिंतं ।
 चतुर्णामपि हीपानां समासव तु विस्तारात् ॥ १० ॥
 सूत उवाच । भद्राश्वानां यथा चिङ्गं कौतिंतं कौतिंवर्णनाः ।
 तच्छुक्लाभ्यन्तु जात्स्वेन पूर्वमिडैवदाकृतं ॥ ११ ॥
 देवकटस्य सर्वस्य प्रथितस्येष वर्त्यरं ।
 पूर्वेण दिश्च सर्वोषु यथावश प्रकौतिंतं ॥ १२ ॥
 कुलाचलानां पञ्चानां नदीलाल विशेषतः ।
 तथा जनपदानाम यथा हृष्टं यथा चृतं ॥ १३ ॥
 मैयालो वर्णमालाच योरकौतिंतमः ।
 ग्रहतवर्षं च नीलव य पञ्चते कुलपवर्त्ताः ॥ १४ ॥
 तेषां प्रसूतिरन्येषि पर्वता बहुविस्तराः ।
 कौटिकोठिः क्षिती ज्ञेयाः यतशीऽप्य सहस्राम्यः ॥ १५ ॥
 तैविमित्रा जनपदैर्नानासत्त्वसमाकुलाः ।
 नानापकारज्ञातौयास्त्वनेकतृपपालिताः ॥ १६ ॥
 नामधेयैष विक्रान्तैः श्रीमद्भिः पुरुषवर्षमैः ।
 अध्यामिता जनपदाः कौतंनौयाच शोभिताः ॥ १७ ॥
 तेषान्तु नामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च ।
 गिर्यान्तरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ १८ ॥
 तथा सुमङ्गलाः शुद्धाद्यन्दकान्ताः सुनन्दनाः ।
 व्रजका नौकश्चैलेयाः सौबौरा विजयस्त्वाः ॥ १९ ॥

महास्तता: सुकामाथ महाकेशः सुमुद्रिजाः ।
 वातरंहाः सोपसङ्घाः परिवायाः पराचकाः ॥ २० ॥
 समवल्ला महानेत्राः सैवालास्तानपास्ताया ।
 कुमुदाः शाकसुण्डाय उरुः सङ्कोण्मौमकाः ॥ २१ ॥
 सोदका वस्तकाचेका वाराहा शारवामकाः ।
 गहार्था भाविमन्द्राय उत्तरा शैमभौमकाः ॥ २२ ॥
 रुचाभौमाः सुभौमाथ महाभौमाय कीर्तिताः ।
 एते चान्ये च विस्तारात् नानाजनपदा भया ॥ २३ ॥
 ते पिष्ठिं महापश्चां महागङ्गां महानदीं ।
 आदौ नैलोक्यवस्थात् गौता गौताम्बुद्याहिनी ॥ २४ ॥
 तथा च हंसवस्तिर्महाचका च निखरा ।
 चका यत्रा च कञ्ची च सुहसा चाण्डीत्तमा ॥ २५ ॥
 ग्राहावती चेन्द्रनदी भेदा मङ्गारवाहिनी ।
 कावेरो हरितोया च सोमावती गङ्गाच्छदा ॥ २६ ॥
 वनमाला वसुमती पम्मा पम्मावती शुभा ।
 कुवर्णा पञ्चवर्णा च तथा पुष्पा वपुष्पती ॥ २७ ॥
 मणिवप्रा सुवप्रा च लङ्घभागा शिलाशिनौ ।
 काञ्चुतोया च पुख्तीदा तथा नागपदी शुभा ॥ २८ ॥
 शैवालिप्ती मणितटा चारीदा चारुचावती ।
 तथा विष्णुपदी चैव महापुष्पा महानदी ॥ २९ ॥
 हिरण्यवाहिनीला-च॑) स्तुन्दमाला सुरावती ।
 वामोदा च पताका च विताली च महानदी ॥ ३० ॥

१. हि अनादिनौ सा चेति च० ॥

एता गङ्गा महानदो नायिका परिकीर्तिः ।
 सुद्रनवस्त्वसंख्याता; अतशोऽय सहस्रशः ॥ ३१ ॥
 पूर्वद्वौपस्थ वाहिन्यः पुरुषवत्यथ कीर्तिः ।
 कौर्त्तनेनापि चैतासां पूतः स्यादिति ने भवितः ॥ ३२ ॥
 समुद्राङ्गु स्फीतस्य नानाजलपदाकुलं ।
 नानाहस्तवनोहेयं नानानगसुवेष्टितं (१) ॥ ३३ ॥
 नरनारीगणाकोर्चं (२) नित्यं प्रसुदितं शिवं ।
 बहुधान्यवनोपेतं नानानृपतिपालितं ।
 उपेतं कोर्त्तनवैनानारकाकाराकरं ॥ ३४ ॥
 तच्चिन्देशी समाख्याता हेमशङ्कदक्षप्रभाः ।
 महाकाव्या महावीर्याः पुरुषाः पुरुषवर्भाः ॥ ३५ ॥
 सम्भावणं दर्शनस्य समस्यानीपदेवनं ।
 देवैः सह महाभागाः कुरुते तत्र वै प्रजाः ॥ ३६ ॥
 दशवर्षैसहस्राच्छित्यामायुः प्रकौर्तितं ।
 धर्माधर्मविशेषय न तेष्वस्ति महाभस्तु ।
 अहिंसा-सत्यवाक्यस्य प्रकाश्वैव श्विष्यते ॥ ३७ ॥
 ते भक्त्या शङ्करं देवं गौरोऽपरमवैष्णवश्वौ (३) ।
 इत्यापूजानमस्त्वारांस्त्राभ्यां नित्यं प्रशुच्छते ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुपीठे भुवनविन्यासो नाम
 चित्त्वा रिंशोऽध्यायः ।

१ नानालगसुवेष्टिति ३० ।

२ नरनारीसमाकोर्चिति ३१ ।

३ गौरीष प्रभविष्यतेभिति ३०, ३१, ३२ अ ।

अथ चतुर्थारिंशोऽध्यायः ।

—०००—

भुद्वनविन्दामः ।

सूत उवाच । निमग्ने एष विष्ण्यातो भद्राज्ञाना यद्याद्यत् ।
 शृणुधे केतुमालानां विस्तरेण प्रकौर्तनं (१) ॥ १ ॥
 निष्पत्त्याचलेन्द्रस्य पदिमस्य महामनः ।
 पदिमेन हि यज्ञव दिश्च मर्यासु कीर्तिं ॥ २ ॥
 कुलानलानां ममानां नदीनां च विशेषतः ।
 तथा जनपदानां च विस्तरं त्रीतुमद्द्वय ॥ ३ ॥
 विगालः कालवलः कृष्णो जगन्तो हरिपर्वतः ।
 अग्नीको वर्जिमानय सप्तसै कृष्णपर्वताः ॥ ४ ॥
 तेषां प्रसूतिरन्देषि पर्वता वहुविस्तराः ।
 कोटिकोटिगता जियाः अतग्रीष्म चक्षुस्तयः ॥ ५ ॥
 ते लिंगिमिस्ता जनपदा नानाजातिसमाकुलाः (२) ।
 नानाप्रकारविज्ञेयाकृत्वनेकनृपपालिताः ॥ ६ ॥
 ते नामधेयैविक्रान्ता विविधाः प्रथिता भुवि ।
 अथासिता जनपदैः कीर्तनैच विभूषिताः ॥ ७ ॥
 तेषां सनामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च ।

१ प्रकौर्तनिति कः ।

२ नानाजनसमाकुला इति च ।

गिर्वन्नरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ ८ ॥
 यथेह कदिताः पौरा गोमनुष्टकपीतकाः ।
 तत्सुखा भवता युथा माहियाचलकूटकाः ॥ ९ ॥
 सुमीलाः स्त्रावकाः क्रीचाः कृचाङ्गमणिपुङ्गकाः ।
 कूटकम्बलमीघीयाः समुद्रान्तरकास्त्राया ॥ १० ॥
 करभवाः कृचाः खेताः सवण्ठकटकाः शुभाः ।
 खेताङ्गाः कृचापादाय विहाः (१) कपिलकर्णिकाः ॥ ११ ॥
 अत्याकरालगोज्वासा हीनाना वनपातकाः ।
 महिषाः कुमुदाभाव वारवाटाः सहीतकचाः ॥ १२ ॥
 शुनकासा महानासा वनासगजमूर्मिकाः ।
 करण्डमण्डमा वाहाः किञ्चिष्ठीपाश्चुभूमिकाः ॥ १३ ॥
 शुवेरा धूमजा जङ्गा वङ्गा राजौवकोकिलाः ।
 वाचाङ्गाच महाङ्गाच मधोरेयाः (२) सुरेचकाः ॥ १४ ॥
 पित्तलाः काचलाचैव अवणा मत्तकासिकाः ।
 गोदावा वकुला वाङ्गा वङ्गका मोदकाः कलाः ॥ १५ ॥
 ते पिवन्ति महाभोगाः प्रवमान्तु महानदी ।
 सूतपां प्रश्नसलिलां महानामनिदेवितां ॥ १६ ॥
 कम्बलां तामसीं श्यामीं सुमेधां वकुलां नदीं ।
 विकीर्णीं शिखिमालाच्च तथा दर्भावतीमपि ॥ १७ ॥
 भद्रानदीं शुकनदीं पलाशाच्च महानदीं ।

(१) किञ्चा इति च ।

(२) सेवरेया इति च । साधपेया इति क ।

भौमां प्रभज्जनां काचीं पुण्याचैव कुशावतीं ॥ १८ ॥
 दचां याकवतीचैव पुण्योदाच महानदीं ।
 चन्द्रावतीं सुमूलाच चक्रभास्त्रापगीचमां ॥ १९ ॥
 नदीं समुद्रमालाच तथा चम्यावतीमपि ।
 एकाचां पुण्यलां बाहां सुवर्णी नन्दिनीमपि ॥ २० ॥
 कालिन्दीचैव पुण्योदां भारतीच महानदीं ।
 सौतोदाम्यातिकां भाष्टीं विगालाच महानदीं ॥ २१ ॥
 पीवरीं कुम्भकारोच रुषाचैवापगीचमां ।
 महिषीं मानुषीं दण्डां तथा नदनदीं शुभां ॥ २२ ॥
 एताचाम्याच पीयन्ते वहरो हि सरितीचमाः (१) ।
 देवधिंसिहचरिताः पुण्योदाः पापहाः शुभाः ॥ २३ ॥
 नानाजनपदास्फौतं महापगाविभूषितं ।
 नानारक्तैषसम्पूर्णैं नित्यं प्रसुदितं शिवं ॥ २४ ॥
 उदीर्णै धनधान्याद्यनीरवासैः समक्षतः ।
 सत्त्विष्ठं भजाहीपं पवित्रं सुखतामनां ।
 निसर्गैः केतुमालानामेष वः परिकीर्तिः ॥ २५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रीते भुवनविन्यासो
 नाम चतुर्थत्वारिंश्चोऽध्यायः ।

अथ पञ्चत्वारिंशीध्यायः ।

—०००—

भुवनविन्ध्यासः ।

शांशपायन उवाच(१) । पूर्वोपरौ समाख्यातौ हीदेशी नस्त्रया प्रभो ।
 उत्तराणां वर्षाणां दक्षिणाणां सर्वज्ञः ।
 आचक्ष्म नो यथात्थं ये च पञ्चत्वासिनः ॥ १ ॥
 सूत उवाच । दक्षिणेन तु ब्रेतस्य नौकास्त्रैवोत्तरेण तु ।
 वर्षे रमणकां नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २ ॥
 सर्वतुंकामदाः सत्वा जरादुर्गम्भवर्जिताः ।
 शुक्राभिजनसम्पन्नाः सर्वे च प्रियदर्शनाः ॥ ३ ॥
 तत्रापि सुमहान् दिव्यो न्यौधो रोहिणो महान् ।
 तस्य पौत्रा फलरसं पिवन्तो वर्त्तयन्त्युत ॥ ४ ॥
 दग्धवर्षे सहस्राणि गतानि दशपञ्च च ।
 जौवन्ति ते महाभागाः सदा छष्टा नरोत्तमाः ॥ ५ ॥
 उत्तरेण तु ब्रेतस्य चृष्णासाहस्रा दक्षिणे ।
 वर्षे हिरण्यतं नाम यत्र हैरण्यतौ नदौ ॥ ६ ॥
 महाबलाः सुतेजस्का जायन्ते तत्र मानवाः ।
 सर्वतुंकामदाः सत्वा धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥

१ यज्ञस्यायन उत्तराचेति च ।

एकादश सहस्राणि वर्षाणां तेऽमितीजसः ।
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दशपञ्च च ॥ ८ ॥
 तम्भिन् वर्षं महात्म्यो लक्ष्मः षड्सात्रयः ।
 तत्त्वं पौत्रा फलरसं तत्र जीवन्ति मानवाः ॥ ९ ॥
 त्रिष्णि शुद्धवतः शुद्धाण्युच्छितानि महान्ति च ।
 एकं मणिमयं तेषामिकचौव विरचयेत् ।
 सर्वरक्षमयचौकं भवते दृष्ट्योभितं ॥ १० ॥
 उत्तरस्ता समुद्रच्च समुद्रात्मे च दक्षिणे ।
 कुरुत्यस्तात् तद्वर्षं पुर्व्यं सिहनिषेवितं ॥ ११ ॥
 तत्र हृत्वा मैधुफला निल्यं पुष्पफलोपगाः ।
 वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ १२ ॥
 सर्वकामफलाद्यतन्त्रं लक्षिद्वृत्वा मनोरमाः ।
 गन्धवर्णरसोपेतं पश्चदत्ति मधूसमं ॥ १३ ॥
 अपरे चौरिणी नाम हृत्वाद्यतन्त्रं मनोरमाः ।
 ये चरन्ति सदा चौरं षड्सं द्वादशतीपर्वं ॥ १४ ॥
 सर्वौ मणिमयो भूमिः शुद्धकाण्डनवालुका ।
 सर्वतः सुखसंभवाणी निष्पङ्का नीकजा शुभा ॥ १५ ॥
 देवहीकाण्डाद्यताद्यत जायन्ते मानवाः शुभाः ।
 शुक्राभिजनसम्यवाः सर्वं च खिरघोवनाः ॥ १६ ॥
 मिथुनानि प्रसूयन्ते चिरयातिमनोहरा ।
 ते च तं चौरिणं हृत्वं पिवन्ति द्वादशतीपर्वं ॥ १७ ॥
 मिथुनं जायते सद्यः समचौव विवर्दते ।
 समं यौलज्ज रूपञ्च मिथुने चेव ते समं ॥ १८ ॥

अन्योग्यमहुरकाव चक्रवाकसधर्मिषः ।
 अनामया शशीकाव नित्यं सुखनिषेविषः ॥ १९ ॥
 श्वोदश सहस्राणि गतानि दशपञ्च च ।
 वीवस्ति ते महावीर्या न चान्तस्तीनिषेविषः ॥ २० ॥
 कुरुक्षामपि चैतेषां नुणुध्वं विस्तरेण तु ।
 जाहघः^(१) गैतराजस्ताप्युत्तरेणीकरस्य हि ।
 दित्यं सर्वीसु यद् यत्र कीर्त्यमानं विवीषत ॥ २१ ॥
 अनेककन्दरददौगुहानिर्भरमण्डितौ ।
 नैककुषलवनेषेतौ चित्प्रधातुविभूषितौ^(२) ॥ २२ ॥
 अनेकधातुकलिलौ सर्वंधातुविभूषितौ ।
 पुष्पमूलफलोषेतौ सिंहचारणेषितौ ॥ २३ ॥
 दावप्येतौ सुमहतावुच्छितौ कुस्तपर्वतौ ।
 ताभ्यां बूटयतैन्देष्टदौप्रसुप्तेषितं ॥ २४ ॥
 चन्द्रकोन्तथ गैत्रय सूर्यकान्तथ सानुमान् ।
 यवीमध्येन सा याता भद्रसोमा महानदौ ॥ २५ ॥
 सहस्रग्रन्थ नद्योऽन्याः प्रसक्तसुरसोदकाः ।
 पर्यासीदाः कुरुक्षाः हि खानपानावगाङ्गैः ॥ २६ ॥
 तथाऽन्याः चौरवाहिन्यो महानद्यः सहस्रग्रः ।
 मधुमैरेवयाहिन्यो हृतवाहिन्य एव च ॥ २७ ॥
 दभः गतकुरुक्षासान्यास्ततः स्वावृतपवतः ।
 असृतस्वादुकुरुक्षानि कलानि विविधानि च ॥ २८ ॥

१. वातुपुरिति च ।

२. चित्प्रधातुविभूषिताविति च ।

गम्भवर्णरसाठानि सूक्ष्मानि च फलानि च ।
 पञ्चयोजनमानानि महागम्यानि सर्वशः ॥ २८ ॥
 नानावर्णप्रकाराणि मुखाणि च सहस्रशः ।
 उपभोगसहस्राणि भद्राणि च महान्ति च ॥ २९ ॥
 गम्भवर्णरसाठानि स्वर्णपेतानि सर्वशः ।
 तमाकाशगुणवत्तानां सहस्रानां कलानि च ॥ ३१ ॥
 भग्नरैष्यवैतानि पकुडानि सदैव च ।
 हृष्टगुणवत्ताठानि वानानि सुसुखानि च ॥ ३२ ॥
 घट्पदैषपगीतानि दिजैषान्वैर्हिंजोत्तमाः ।
 पद्मोत्पलवनाठानि वरासि च सहस्रशः ॥ ३३ ॥
 भक्तमाल्यसहस्राव वर्णमाल्यानुलेपनाः ।
 मनोहरसुखैविवैः पश्चिसहैर्निकूजिताः ॥ ३४ ॥
 शयनासनोपभोगाच अनेकगुणविश्वराः ।
 विहारभूमयो रम्याः सर्वतुंषु सुखपदाः ॥ ३५ ॥
 आक्रोडाः सर्वतः स्तोताः मणिहेमपरिस्त्राः ।
 शिलाघटहा हृष्टघटहाः वरेष्याः कादलीघटहाः ॥ ३६ ॥
 सतार्थहसहस्राणि सुसुखानि समन्ततः ।
 शुद्धशुद्धदलाभानि भूमिवेश्वरगतानि च ॥ ३७ ॥
 तपनोदयगवाक्षाणि मणिजालान्तराणि च ।
 सुवर्णमणिचित्राणि सर्वच विपुलानि च ॥ ३८ ॥
 महाहृषसहस्राणि वरेष्यानि(१) च सर्वशः ।
 नानाकाराणि वासासि सूक्ष्मानि सुसुखानि च ॥ ३९ ॥

(१) रम्यानि इति क०, व० च ।

कृदङ्गवेणपणवौणादा बहुविमत्तराः ।
 फलन्ति कस्यहृष्टार्था सहस्राणि गतानि च ॥ ४० ॥
 सर्वं चैव तथोदानं सर्वं चैव हि तत्पुरु ।
 सर्वं हीपप्रसुदितं नरनारीसमाकुलं ।
 प्रवाति चानिलस्त्र नानापुच्छाविवासितः ॥ ४१ ॥
 नित्यमङ्गसुखाहादस्त्रमिन् दीपे चमापहे ।
 तत्र स्वर्गपरिभूषा जायन्ते हि नराः सदा ।
 भौमं तदपि हि स्वर्गं तत्रापि च मुशोक्तमं ॥ ४२ ॥
 अन्द्रकान्ता नरवराः आमाङ्गाः पूर्वकूलजाः ।
 आमावदाताः सुखिनः स्त्रीकान्ता वराः प्रजाः ॥ ४३ ॥
 तस्मिन् देशे नराः चेष्टाः देवसत्त्वपराक्रमाः ।
 सदा विहारिणः सर्वं कामसुख्या सुवर्चसः ॥ ४४ ॥
 वत्याहृदकेयूरहारकुण्डलभूषिताः ।
 स्त्रग्निविशितमुकुटायित्राच्छादनवःसः ॥ ४५ ॥
 अजीर्णयौवनधराः सुपिणाः प्रियदर्शनाः ।
 प्रजा वर्षसहस्राणि जीवन्ति सुबङ्गन्युत ॥ ४६ ॥
 न ताः प्रसवधिमिश्चो न वंशप्रचयो विधिः ।
 मित्रनं जायते द्वित्तादुपक्षममनीहर्गं ॥ ४७ ॥
 सामान्यविभवाः सर्वे समत्वपरिवर्जिताः ।
 न तत्र विद्यते धर्मो नात्म्यः सम्बवत्तेते ॥ ४८ ॥
 न व्याधिर्भूतं जरा तत्र न दुर्भानं च क्लमः ।
 पूर्णे काले विनश्चन्ति जलवुहुदवत्ते ॥ ४९ ॥
 एव समत्वन्तसुखिनः सर्वदुर्खविवर्जिताः ।

रक्ता धर्मे न पश्यन्ति दुःखादमौऽभिजायते ॥ ५० ॥
 उत्तराणां कुरुणान्तु पार्ष्णे ज्ञेयस्तु दक्षिणे ।
 समुद्रमूर्मिमालादां नानास्वरविभूयितं ॥ ५१ ॥
 पञ्चयोजनसाहस्रमतिकम्य सुरालयं ।
 चन्द्रहोपमिति स्वातः चन्द्रमण्डलसंस्थितं ॥ ५२ ॥
 सहस्रयोजनानान्त सर्वतः परिमण्डलं ।
 नानापुष्ट्यफलोपितं समुद्रां परया युतं ।
 ग्रातयोजनविसूर्णमुच्छितं तावदेव तु ॥ ५३ ॥
 तस्य मध्ये गिरिवरः मिडवारणमेवितः ।
 चन्द्रतुल्यप्रभः काले चन्द्राकारः सुलक्षणैः ॥ ५४ ॥
 शेषतबैदूर्ध्यकुमुदैचिलोऽसौ कुमुदप्रभः ।
 अनेकचित्रकोद्यानो नैकनिर्भरकचन्द्ररः ।
 महासानुदरीकुच्छिविविधैः मन्मलङ्गतः ॥ ५५ ॥
 तस्माच्छैलाकाहापुष्ट्या चन्द्रांश्चिमलोदका ।
 प्रवहत्युत्तमनदी चन्द्रावत्ती तरक्षिणी ॥ ५६ ॥
 तत्र चन्द्रमसः स्थानं नक्षत्राधिपतेर्वरः ।
 सदाऽवतरते तत्र चन्द्रमा ग्रहनायकः ॥ ५७ ॥
 तत्र चन्द्रमसो नामा ग्रेलः स तु परिच्छुतः ।
 चन्द्रहोपं महादौपं प्रकाश दिवि चेह च ॥ ५८ ॥
 तत्र चन्द्रपतीकाशाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
 चन्द्रकालाः प्रजाः सर्वा विमलाः चन्द्रदेवताः ॥ ५९ ॥
 अत्यन्तधर्मिकाः सौम्याः सत्यसन्धाः सुतेजसः ।
 प्रजास्तत्र मदाचाराः दग्धविगतायुषः ॥ ६० ॥

पविमेन तु होपस्य पविमस्य पक्षीमितं ।
 चतुर्योजनसाहस्रं समतौल्यं महाद्विं ॥ ६१ ॥
 दग्धोजनसाहस्रं समत्वात् परिमण्डनं ।
 होपं भद्राकरं नाम नानापुष्पोपयोमितं ॥ ६२ ॥
 प्रभूतधनधाराद्यमनेकलृपपञ्चितं ।
 नित्यं प्रसुदितं स्फोतं महागैत्रेयं शोभितं ॥ ६३ ॥
 तत्र भद्रासनं वायोर्नानारत्नेयं मणितं ।
 तत्र विष्ववान् वायुः सदा पर्वसु पूज्यते ॥ ६४ ॥
 तपनीयसुवर्चाभास्तपनीयविभूषिताः ।
 विराजन्ते मरपत्त्वास्त्रात् चिकाम्बरस्तजः ॥ ६५ ॥
 वीर्यवन्तो महाभासाः पचवर्षगतायुषः ।
 सत्यसम्या सुदा युक्ताः प्रजास्ता वायुदेवताः ॥ ६६ ॥
 सूत उवाच । एवमेव निसर्गैऽयं वर्षोणां भारते युगे ।
 हृष्टः परमतत्त्वज्ञेभूयः किं कीर्त्यामि ते ॥ ६७ ॥
 आश्वाने लेवसूषयः सूतपुत्रेण धीमता ।
 उत्तरश्चत्रं भूयः प्रपञ्चुस्तदनन्तरम् ॥ ६८ ॥
 सूत उच्चुः । यदिदं भारतं वर्षे यथिन् ऋव्यमुवादयः ।
 चतुर्दशिते भनवः प्रजासर्गं भवस्युत ॥ ६९ ॥
 एतदेदितुमिच्छामस्त्रिं निगदं सत्तम ।
 एतत् श्रुत्वा वचस्त्रिं भवत्रौपोमहस्त्रं ॥ ७० ॥
 पौराणिकस्तदा सूत कृष्णोणां भाविताभनां ।
 एतदिष्टरतो भूयस्तानुवाच तमाहितः ॥ ७१ ॥
 सूत उवाच । निसर्गं एव विष्वातः कुरुणान्तु यथार्थवत् ।

भारतस्य तु वच्चामि निसर्गंनं निवीधत ॥ ७२ ॥
 पुण्यतीर्ते हिमवतो दक्षिणस्यान्तलस्य हि ।
 पूर्वपश्चायतस्यात् दक्षिणेन दिक्षीत्तमा ॥ ७३ ॥
 तथा जनपदानाम् विश्वरूपोत्तमहीय ।
 अत्र वो वर्णयिष्यामि वर्णैस्त्विन् भारते प्रजाः ॥ ७४ ॥
 इदन्तु मध्यम् चित्रं शमाशभफलोदयं ।
 उत्तरं यज्ञासुद्रस्य हिमवह विश्वस्य यत् ॥ ७५ ॥
 वर्षं यज्ञारतं नाम यत्रेवं भारती प्रजा ।
 भरतात् प्रजानां वै मनुभरत उच्चते ।
 निरुत्तमवचनाच्चैव वर्षैन्द्रद्वारतं च्छ्रुतं ॥ ७६ ॥
 ततः स्वर्णस्य मौत्तर्यामध्यान्तस्य गच्छते ।
 न च्छ्वलन्त्यल मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ॥ ७७ ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नदैः भेदाः प्रकौर्तिताः ।
 समुद्रान्तरिता चियास्ते ल्वगम्याः परस्परं ॥ ७८ ॥
 इन्द्रहौपः कलेशव ताम्बवर्णो गमकिमान् ।
 नागहौपमकाशा सौम्यो गम्यवस्त्रव वाहनः ॥ ७९ ॥
 अयन्तु नवमस्तीष्ठा हौपः सागरमंतुतः ।
 योजनानां सहस्रन्तु हौपोऽयं दक्षिणोत्तरं ॥ ८० ॥
 आयतो श्वाकुमारिकादागङ्गाप्रभवाच वै ।
 तिर्यगुत्तरविम्होर्णः सहस्राणि नदैव तु ॥ ८१ ॥
 हौपो श्वृपनिविष्टोऽयं क्लेन्च्छैरन्तेषु नित्यशः ।
 पूर्वे किराता श्वस्यान्ते पवित्रे यवनाः च्छ्रुताः ॥ ८२ ॥
 व्रात्याणाः चक्षिया वैश्या मध्ये शृदाय भागशः ।

इत्यात्रुत्वचित्ताभिर्संयन्ती अवस्थिताः ॥ ८३ ॥
 तेषां संशब्दादोदयं वर्तते तु परम्परं ।
 धर्मार्थकाभसंयुक्तो वर्णनान्तु स्वकामंशु ॥ ८४ ॥
 सहृत्यपचमानान्तु आचमाणां यथाविधि ।
 इह लग्नापवर्गार्थं प्रहृतिर्यु मानुषी ॥ ८५ ॥
 यस्य नवमो हीपस्त्रियं गायत उच्छते ।
 कारणं जयति यो त्वेन स सम्बादित्वा कौच्यते ॥ ८६ ॥
 अयं लोकस्तु यै सम्बादत्वादौको विदाट् अृतः ।
 अदाङ्न्यः अृतोऽलोकः पुनर्वस्त्राभि विक्षारं ॥ ८७ ॥
 सप्त चामिन् सुपवर्णो विनुताः कुलपर्वताः ।
 महेन्द्रो भक्तयः सहाय शक्तिभानुभवर्वतः ।
 विन्द्य यारियात्र य समेते कुलपर्वतः ॥ ८८ ॥
 तेषां सहस्रशब्दान्ये पर्वतांस्तु समीपगाः ।
 अभिजाताः सर्वगुणा विपुलाभिचमानवः ॥ ८९ ॥
 अन्द्रः पर्वतश्रेष्ठो वैहारी दर्दुरस्त्रावा ।
 कोलाहलः ससुरसः (१) भैनाको वैष्णवस्त्रावा ॥ ९० ॥
 पातन्धमो नाम गिरिस्त्रावा पाण्डुरपर्वतः ।
 गन्तुप्रस्त्रः कृष्णगिरिगोधनो गिरिरेव च ॥ ९१ ॥
 पुष्पगिर्युज्ज्वल्ली च शैलो रैवतकस्त्रावा ।
 शौपर्वतय कारुष(२) कूटश्चेत्तो गिरिस्त्रावा ॥ ९२ ॥
 अन्ये तेभ्यः परिज्ञाताः कङ्गाः स्वर्णोपजौविनः ।

तैर्विभिन्ना जनपदा आर्थ्येच्छाय निष्ठायः ॥ ८३ ॥
 पौयन्ते यैरिमा नयो गङ्गा सिंधुसरस्ती ।
 शतहुचन्द्रभागा च बसना सरयूसादा ॥ ८४ ॥
 इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुहः ।
 गोमती भूतपापा च बाहुदा च हषडती ॥ ८५ ॥
 कौशिकी च छतीया तु निषोरा गाङ्गकी तथा ।
 इच्छुलीरिहित इत्येता हिमवत्यदनिःसत्ताः ॥ ८६ ॥
 विद्युतिर्वेदवती सुचध्री सिंधुरेव च ।
 वर्णगा चन्द्रना चैव सतीरा महती तथा (१) ॥ ८७ ॥
 परा चर्म्मचतुर्ती चैव विदिगा वेत्रवत्यपि ।
 शिगा ल्लवन्ती च तथा पारिश्राताच्याः सृताः ॥ ८८ ॥
 गोणो महानदचैव नर्मदा समहादुमा (२) ।
 मन्दाकिनी दग्धार्णा च चिक्रकटा तथैव च ॥ ८९ ॥
 तमसा पित्तला शोणी करतीया पिशाचिका ।
 नौलोत्पला विपाशा च जम्बुला (३) वालुवाहिनी ॥ ९० ॥
 मितेरजा शुक्रिमती मकुणा (४) चिदिवा क्रमात् ।
 करचपादात् प्रसूताम्ता नदो मणिनिभोदकाः ॥ ९१ ॥
 तापी पशीणी निर्विन्द्या मङ्गा च निषधा नदी ।
 वेन्वा वैतरणी चैव शितिवाहुः कुमवती ॥ ९२ ॥
 तीया चैव मङ्गागौरी दुर्गा चान्तिगिन्ता तथा ।
 विम्बपादप्रसूताय नदाः पुण्यजलाः शभाः ॥ ९३ ॥

(१) निषोरा सदी तथैति ष०, क० च ।

(२) विष्णुलिति क० ।

(३) शुरुदा द्रुमेति ष०, क० च ।

(४) मकुणि क० ।

गोदावरी भीमरथी काञ्चा वैश्यस्य वक्षुला ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा कावेरी च तदापगा ।
 दक्षिणापथनद्यस्तु सज्जपादादिनिःसूताः ॥ १०४ ॥
 कृतमाला ताम्बवणी पुष्पजात्युत्पलावती ।
 मलयाभिजातास्ता नद्यः सर्वाः शौतजलाः शुभाः ॥ १०५ ॥
 विसामा कृतुकूचा च इक्षुला लिदिवा च या ।
 लाङूलिनीं वंशधरा महेन्द्रतनयाः शृताः ॥ १०६ ॥
 कृष्णोका सुकुमारी च मन्दगा मन्दवाहिनी ।
 कृपा पलायिनी चैव शुक्लिमत्प्रभवाः शृताः ॥ १०७ ॥
 सर्वाः पुष्पाः सरस्त्वाः सर्वा गङ्गा; समुद्रगाः (१) ।
 विश्वस्य मातरः सर्वा अगस्त्यपहराः शृताः ॥ १०८ ॥
 नामां नद्युपनद्योऽपि ग्रन्थशोऽथ सञ्चस्त्वाः ।
 तालिकमे कुरुपाञ्चालाः गाञ्चाचैव सजाङ्गलाः ॥ १०९ ॥
 शूरसेना भद्रकारा चौधाः ग्रन्थप्रेष्वदैः ।
 वस्त्रः किमधाः (२) कृत्याय कृत्याः काञ्चिकोगलाः ॥ ११० ॥
 अब पाञ्चैतिनङ्गाय मगधाय इकैः मह ।
 मध्यद्विंशति चनपद्माः प्रायशोऽम्भो पर्वीस्तिंतः ॥ १११ ॥
 मल्लस्य चान्धरादेति यत्र गोदावरी नदी ।
 एषित्यानिति कर्त्त्वायां म प्रदेशो मनोरमः ॥ ११२ ॥
 तत्र गोवर्धनी नाम सुरदाजेन निर्मितः ।
 रामपियाद्यैः सर्वोऽयं ब्रह्मा श्रीष्ठध्यमलक्षा ॥ ११३ ॥
 भरद्वाजेन मनिना तत्प्रियार्थैऽवतारिताः ।

१. सर्वाः नद्यः वसुदगा इति कृ ।

२. किमधा इति कृ । किमधा इति कृ ।

अन्तःपुरवनोद्देशस्तेन(१) जगे मनोरमः ॥ ११४ ॥
 वाञ्छोका वाढधानाच आभौरा: कालतीयकाः ।
 अपरोताच शूद्राच पञ्चवाचमंखलिकाः ॥ ११५ ॥
 गाम्बारा यवनाचैव सिन्धुसौवीरभद्रकाः ।
 ग्रका झटा: कुलिन्द्राच परिता द्वारपूरिकाः ॥ ११६ ॥
 इमठा रक्षाटका केकया दग्धमानिकाः ।
 चचियोपनिवेशाच वैश्वाशूद्रकुलानि च ॥ ११७ ॥
 काम्बोजा द्रदाचैव वर्वराः प्रियस्त्रीकिकाः ।
 योनाचैव तुषाराच पञ्चवा वाञ्छतीदराः (२) ॥ ११८ ॥
 आत्रेयाच भरदाजाः प्रस्त्रालाच कस्त्रकाः ।
 सम्याका स्तनपाचैव पौडिका जुहुकैः सह ॥ ११९ ॥
 अपग्राहालिमद्राच विद्रातानाच जातयः ।
 तीमरा हंसमार्गाच कालीदासद्वाग्माचाचा ॥ १२० ॥
 चूलिकासाहुकाचैव पूर्णदर्वाष्टाचैव च ।
 एते देशा शुद्धोच्चाच प्राच्यान् देशाचिदोधत ॥ १२१ ॥
 अन्धुवाकाः सुजरका अन्तर्गिरिवहिर्गिराः ।
 तथा पवञ्जवञ्जेया मालदा मालवतिनः ॥ १२२ ॥
 वञ्चोत्तराः प्रथिजया भागेवा गेवमर्थकाः (३) ।
 प्रारञ्ज्योतिष्ठाच मुगडाच विनेद्वास्तामनिसकाः ।
 माला मगधगाविन्दः प्राच्यां जनयदा; मृताः ॥ १२३ ॥
 अत्रापरे जनयदा दक्षिणापश्चवामिनः ।

१ न जेति पः ।

२ रम्भारा चालीदरा इति १० ।

३ प्रारञ्ज्य न पश्चीमोन ।

पाण्डुराव केरलाधैव चौल्याः कुल्यास्तथैव च ॥ १२४ ॥
 मेतुका मूर्खिकाचैव कुमना वनवासिकाः ।
 महाराष्ट्रा माहिपकाः कलिकाचैव सर्वशः ॥ १२५ ॥
 अभीराः सहचैषोका आटत्याथ वराय ये ।
 पुस्तिन्द्रा विम्ब्यमूलीका वैदर्भा दण्डकैः सह ॥ १२६ ॥
 पौनिका मौनिकाचैव अचम्का भोगवद्दनाः ।
 नैर्णिकाः कुन्तला अन्धा उद्दिदा नलकालिकाः ॥ १२७ ॥
 हाचिण्यात्याचैव देशा अपराष्टात्रिवोधत ।
 सूर्पाकाराः कोलवना दुर्गाः कालौतकैः सह ॥ १२८ ॥
 मुख्येयाचैव सुराष्ट्राचैव सप्तसाक्षापचैः सह ।
 तथा तुरसिताचैव सर्वे चैव परचराः ॥ १२९ ॥
 नासिकाचाय ये चान्ये ये चैवाक्तरनर्मदाः ।
 भानुकच्छाः समा हेयाः सहसा ग्रामतैरपि ॥ १३० ॥
 कच्छुद्योयाचैव सुराष्ट्राचैव अनन्ताच्चावुद्देः सह ।
 इत्येते सम्पूर्णताचैव शृणुध्यं विम्ब्यवासिनः ॥ १३१ ॥
 मालवाच करुणाय मेकलाधीतकैः सह ।
 उत्तमर्णा दयार्णीय भोजाः किञ्चिन्म्बैः सह ॥ १३२ ॥
 तोमलाः कोमलाचैव लैपुरा चैदिकास्तथा ।
 तुमरामृद्युराचैव घट्सरा निषधैः सह ॥ १३३ ॥
 अनुपाम्तुष्ठिकेशाय वौतिहीचा द्वावन्तयः ।
 एते जनपदाः सर्वे विम्ब्यपुहनिवासिनः ॥ १३४ ॥
 अतो देशान् प्रवच्छामि पर्वताच्यिष्यत्य ये ।
 निश्चहं रा उसमार्णाः चृपणाम्ताङ्गाः खसाः ॥ १३५ ॥

कुण्ड्रावरस्ताचैव ज्ञाना दर्शाः सज्जदकाः ।
 विगत्ती मालवाचैव किराताम्भामसैः सज् ॥ १३६ ॥
 चत्वारि भारते वर्णे युगानि कल्पयो विदुः ।
 क्षतं लेता हापरस्त कलिष्ठेति चतुष्टयं ।
 तेषां निसर्गं वस्त्रामि उपरिष्टाखिबोधत ॥ १३७ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
 पञ्चचत्वारिंशीऽध्यायः ।

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु कषय उत्तरं पुनरेव ते ।

हुशूप्रबो मुदा युताः प्रमुक्तुलोऽमहर्षयां ॥ १ ॥

कषय जापुः । यज्ञ किं पुरुषं वर्णं हरिवर्णं सर्वैव च ।

आचर्ष नो यथातत्त्वं कौरितं भारतं ल्यता ॥ २ ॥

षट्क्षिप्तदं यथा विप्रैर्यथा प्रश्नं विशेषतः ।

उवाच सुनिनिर्दिष्टं पुराणं विहितं यथा ॥ ३ ॥

सूत उवाच । हुशूप्रया यत्र वो विप्रास्तत्त्वणुज्ञं मुदा युताः ।

प्रश्नज्ञाप्तः किं पुरुषे सुमहावन्दनोपमः ॥ ४ ॥

दशवर्णसहस्राणि स्त्रियः किं पुरुषे सूता ।

सुवर्णवर्णाय नरा स्त्रिययाप्सरसीपमाः ॥ ५ ॥

अनामया शशोकाय सर्वं ते हुडमानसाः ।

जायन्ते मानवास्त्रं निस्त्रमकानकप्रभाः ॥ ६ ॥

वर्णं किंपुरुषे पुरुषे प्रश्नो मधुवर्णः शुभः ।

तत्त्वं किंपुरुषाः सर्वे पिवन्ति रससुत्तमं ॥ ७ ॥

आतःपरं किंपुरुषाहरिवर्णः प्रचल्यते ।

महारजातसङ्गाशा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ८ ॥

देवकीकाञ्च्छ्रुताः सर्वे देवरूपाय ग्रवंगः ।

हरिवर्णं नराः सर्वे पिवन्तीक्षुरसं शुभं ॥ ९ ॥

एकादशं सहस्राणि वर्षीयान्तु मुदा युताः ।
 हरिवर्षे तु जीवन्ति सर्वे सुदितमानसाः ।
 न अरा वाघते तच जीर्णं न च ते नराः ॥ १० ॥
 मध्यमं यज्ञवा गोलं गामा वर्षमिलाहतं ।
 न तत्र स्थैर्यपति न च जीर्णं नानवाः ॥ ११ ॥
 चन्द्रस्थौ सनात्नावप्रकाशाविकाहते ।
 पश्चवर्णाः पश्चप्रभाः पश्चपत्रनिभेद्याः ।
 पश्चपत्रसुगम्याच जायते तच मानवाः ॥ १२ ॥
 जन्म्बुद्धसफलाहरा लानिवन्दाः सुगम्भिनः ।
 अनस्तिनो भुतभोगाः सत्कर्मफलभोगिनः ॥ १३ ॥
 देवसोकाच्छ्रुताः सर्वे जायते लाजरामराः ।
 चयोदशं सहस्राणि वर्षीयान्ते नरोऽन्तमः ॥ १४ ॥
 आशुप्रभाषं जीवन्ति ते तु वर्षं खिलाहते ।
 मेरोः प्रतिदिशं ते तु नवसाहस्रविस्तृते ॥ १५ ॥
 योनानां सहस्राणि वर्षविश्वस्य विस्तरः ।
 चतुरस्तः समन्ताच यदावाकारसंस्थितः ॥ १६ ॥
 मेरोऽस्तु पथिमे भागे नवसाहस्रसम्पिते ।
 चतुर्मिश्रतसहस्राणि गम्यमादनपर्वतः ॥ १७ ॥
 उद्गद्यजिणतवैष आनोलनिष्प्रायतः ।
 चत्वारिंशत्सहस्राणि परिवृतो महीततात् ।
 सहस्रमवगाढस्तु तावदेव तु धितिः ॥ १८ ॥
 पुर्वण मात्यवान् शैलस्तत्प्रमाणः पक्षोऽस्तिः ।
 दक्षिणेन तु नोलस्य निषधस्तीतरेण तु ॥ १९ ॥

तेवा मध्ये महामेषः सुप्रमाणः प्रकौर्त्तिः ।
 सर्वेषामेष गैलानामवगाढो यथा भवेत् ॥ २० ॥
 विश्वारस्त्रूप्रमाणः स्थादायामि नियुतः चृतः ।
 हत्तभावात् समुद्रस्य महीमण्डलभावनः ॥ २१ ॥
 आयामाः परिहौयन्ते चतुरस्त्राः समस्ततः ।
 अनाहताशतुष्केण भिद्यन्ते मध्यमागताः ॥ २२ ॥
 प्रभिवाञ्जनसहाया जम्बूरसवतौ नदौ ।
 मेरोद्धु दक्षिणे पाञ्चै निषधस्तोतरेण तु ॥ २३ ॥
 सुदर्घनो नाम महाजम्बूहृष्टः सनातनः ।
 नित्यपुष्पफलोपेतः सिद्धचारणवेचितः ॥ २४ ॥
 तस्य नामा समाल्पातौ जम्बूहृषि वनस्पतिः ।
 योजनानां सहस्रन्तु गतान्वयमहाहुमः ।
 उक्षेष्वौ हत्तराजस्य दिवं सृगति सर्वंशः ॥ २५ ॥
 अरबीनां गतान्वयहौ एकषष्ठरधिकानि तु ।
 फलप्रमाणं संख्यातमृषिभिस्तत्त्वदग्निभिः ॥ २६ ॥
 पतमानानि तान्वयां कुर्वन्ति विपुलं स्त्रनं ।
 तस्या जम्बूः फलरसो नदौभूय प्रसर्यति ॥ २७ ॥
 मेषः प्रदक्षिणीकल्प जम्बूत्पत्तं विश्वत्वधः ।
 ते पिवन्ति सदा हृष्टा जम्बूरसफलात्मताः ॥ २८ ॥
 जम्बूरसफलं पौत्रा न जरां प्राप्नुवन्ति ते ।
 न च भूतं (१) न रोगन्तु न च सृत्युं तथा ॥ विधं ॥ २९ ॥
 सच जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणं ।

इन्द्रमोपकस्तुप्यं जायते भाष्वरन् तत् ॥ ३० ॥
 सर्वशां वर्णहत्याचां शुभः फलदस्तु सः ।
 स्तवं भवति तच्छुक्रा कानको देवभूषणं ॥ ३१ ॥
 तेषां मूर्खं पुरीषच दिश्च सर्वाङ्ग भागशः ।
 ईश्वरानुपहात्मिहृतां यस्ते तु तान् ॥ ३२ ॥
 रथः पिण्डाचा यज्ञाच सर्वे वैभवताः षट्ताः ।
 हेमकूटे तु गन्धवी विशेषाः साप्तरोगणाः ॥ ३३ ॥
 सर्वे नामास्तु लिपिष्ठे शेषवासुकितचकाः ।
 महामेरी लयस्त्रियहुमन्ते याज्ञिकाः सुराः ।
 नीले तु वहूर्धमये सिंहवच्चार्थयो मताः ॥ ३४ ॥
 देव्यानां दानवानाच खेतपञ्चत उच्चाते ।
 शङ्खवानुपर्वतः श्रेष्ठः पिण्डाणां प्रतिसंचरः ॥ ३५ ॥
 नवस्तेषु वर्णेषु यथाभागस्तितेषु वै ।
 भूतान्यपनिविष्टानि गतिमस्ति ध्रुवाचि च ॥ ३६ ॥
 तेषां विहृष्टिर्हस्ता दृश्यते देवमानुयोः ।
 न यत्क्वा परिसंख्यातुं चडेयाऽशुब्दुभूषता ॥ ३७ ॥

इति चौमहापुराणे वायुप्रीते भुवनविन्यासो
 नाम षट्चत्वारिंगोऽध्यायः ।

अथ सप्तत्वारिशोऽध्यायः ।

- 800

भूवनविन्यासः ।

सूत उवाच । सर्वे हिमवतः पार्श्वे कैलासो नाम पर्वतः ।
तस्मिन्निवसति श्रीमान् कुबेरः सह राज्ञसैः ।
अप्सरोगणसंयुक्तो मीदते शालकाधिपः ॥ १ ॥
कैलासपादात् समूत्पं पुरुषं शीतजलं शुभं ।
मन्दं नामा कुमुहन्तं गरदम्बुदसत्रिभं ॥ २ ॥
तस्माद्दृढिव्या प्रभवति नदी मन्दाकिनी शुभा ।
दिव्यच नन्दनं तत्र तस्मास्तोरे महानं ॥ ३ ॥
प्राशुन्तरेण कैलासाहित्यसत्त्वौषधं गिरिः ।
सुरधातुमयं चिचं सुवर्णं पर्वतं प्रति ॥ ४ ॥
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः स शुद्धो रत्नसत्रिभः ।
तस्य पादे महाहित्यमच्छेदं नाम तत्त्वरः ॥ ५ ॥
तस्माद्विव्या प्रभवति शाच्छोदा नाम निष्ठगा ।
तस्मास्तोरे महादिव्य वनं चैवरथं अूतं ॥ ६ ॥
तस्मिन् गिरी निवसति मणिभद्रः सहानुगः ।
यथाचेनापतिः करुणाकैः परिवारितः ॥ ७ ॥
पुण्या मन्दाकिनी चैव निष्ठगाच्छोदिका तथा ।
महोमच्छत्तमध्येन प्रविष्टे ते महादिव्यः ॥ ८ ॥

कैलासाइचिष्ठप्राची यिवत्त्वोषधिं गुरम् ।
 मनःयिकामयं द्विष्टं पिशङ्गं पर्वतं प्रति ॥ ८ ॥
 सोहितो हेमवृक्षस्य गिरिः श्वर्यप्रभो महान् ।
 तथा पादे महद्विष्टं सोहितं नाम तत्परः ॥ ९ ॥
 तथात् पुण्यः प्रभवति सोहितः सदनी महान् ।
 देवारण्डं विशोकच तथा तीरे महावनं ॥ १० ॥
 तथिन् गिरो निवसति यज्ञो मधिवरो वशी ।
 सौम्यैः सुधामिं कैव्यै गुड्हकैः परिवारितः ॥ ११ ॥
 कैलासाइचिष्ठे पाण्डे कूरसत्त्वोषधिं गिरिं ।
 लक्षकायात् किलोत्पवमञ्जनं चिककुम्भति ॥ १२ ॥
 सर्वधातुमयस्तन् सुमहान् वेद्युतो गिरिः ।
 तथा पादे सरः पुण्यं मानसं मिडमेनितं ॥ १३ ॥
 तथात् प्रभवते पुण्या सरयूलीकमावनी ।
 तथास्तीरे वनं द्विष्टं वैभाजं नाम विश्रुतं ॥ १४ ॥
 कुवेरानुचरस्तच प्रहृततनयो वशी ।
 ब्रह्मपातो निवसति राजसोऽनन्तविक्षमः ।
 अन्तरोच च रैवैरैर्योतुघानशतैर्हेतः ॥ १५ ॥
 अपरेण तु कैलाशान्मुख्यसत्त्वोषधिं गिरिं ।
 अरुणं पर्वतं चेष्टं रक्षवधातुमयं प्रति ॥ १६ ॥
 भवस्य द्विष्टः त्रीमान् पर्वतो भेषसक्षिभः ।
 ग्रातकुम्भमयैः शुभैः यिकाजालैः समाहतः ॥ १७ ॥
 ग्रातसंख्यै स्तापनौयैः नृष्टै दिवमिवोऽग्निष्टन् ।
 सुञ्जवान् स महाद्विष्टो दुर्गायैलो हिमाचिंतः ॥ १८ ॥

तच्चिन् गिरो निवसति गिरिशो धूम्लोहितः ।
 तस्य पादात् प्रभवति गैलोदं नाम तक्षरः ॥ २० ॥
 तस्यात् प्रभवते दिव्या गैलोदा नाम निक्षणा ।
 सा चक्षुः शीतयोर्मधे प्रविष्टा लक्षणोदधिं ॥ २१ ॥
 तस्यास्तीरे वनं दिव्यं विशुतं सुरभीति वै ।
 अस्युत्तरेण कौलासाच्छिवसत्त्वोषधो गिरिः ॥ २२ ॥
 गोरो नाम गिरिस्तत्र हरितालमयः शुभः ।
 हिरण्यशूङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ २३ ॥
 तस्य पादे महहित्यं शुभं काष्ठनवालुकं ।
 एवं विन्दुसरो नाम यत्र यातो भगीरथः ॥ २४ ॥
 गङ्गानिमित्तं राजपिंडवास बहुस्ताः समाः ।
 दिवं यात्मन्ति मे पूर्वं गङ्गासीयपरिष्टुताः ॥ २५ ॥
 तत्र चिपथगा देवौ प्रब्रह्मन्तु प्रतिष्ठिता ।
 सोमपादप्रस्तुता सा सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥
 यूपा मणिमयास्त्र चित्यत्वं हिरण्यमया ।
 तत्रेषां तु गतः श्वर्वः शक्तः सर्वः सूर्यः सह ॥ २७ ॥
 हिविच्छायापदो यस्तु अनुनत्त्वमण्डले ।
 हृष्टते भास्त्ररो राजो देवौ चिपथगा तु सा ॥ २८ ॥
 अन्तरीक्षं दिवस्त्रैव भावयन्तौ भुवङ्गता ।
 भवोत्तमाङ्गे पतिता संक्षेपा योगमायया ॥ २९ ॥
 तस्या ये विन्दवः केचित् कुडाया ः पतिता चितौ ।
 ज्ञातं विन्दुसरस्तत्र ततो विन्दुसरः शूतं ॥ ३० ॥
 ततो विन्दवा देवौ सा भवेन आयता किल ।

चित्तयामास मनसा शहूरचेषणं प्रति ॥ ३१ ॥
 भित्त्वा विश्वामि पातालं शोतसा शहूरं शकरं ।
 ज्ञात्वा तस्या अभिप्रायं क्लूरं देव्या चिकीपिंतं ॥ ३२ ॥
 तिरोभावयितुं बुद्धिरासीदङ्गे यु तां नदीं ।
 तस्यावलेपं तं बुहा नद्याः कुहम्तु शकरः ।
 निरध्वं तु शिरस्येना वेगेन पतितां भुवि ॥ ३३ ॥
 एतच्छिवेव काले तु दृष्टा राजानमयतः ।
 धर्मजीमक्तं चौणं चुधापरिगतेन्द्रियं ॥ ३४ ॥
 अनेन तोषितश्च नद्याद्यं पूर्वमेतत्रिं ।
 बुद्धास्य वरदानन्तु कापं नियतवांश्च सः ॥ ३५ ॥
 ब्रह्मणी हि वचः शुत्वा प्रतिज्ञाधारणं प्रति ।
 ततो विसर्ज्यामास संकहां खेन तेजसा ।
 नदीं भगौरवस्याद्यं तपसोयेष तीव्रितः ॥ ३६ ॥
 ततो विसर्ज्यामानायाः शोतस्मात्ताङ्गतं ।
 अथः प्राचीमभिसुखं प्रतीचीं अथ एव तु ॥ ३७ ॥
 नद्याः शोतस्तु शहूरायाः प्रत्यपद्यात् सप्तधा ।
 नलिनी झादिनी चैव यादनी चैव प्राणगता ॥ ३८ ॥
 सौता चहूरं सिम्बुद्धं प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।
 सप्तमी लवुगा तासीं दलिष्ठेन भगौरवी॒ ॥ ३९ ॥
 तस्माहानीरवी॒ द्या सा प्रविष्टा लवण्योदधिं ।
 सप्तैता भावयन्तौह॒ हिमाङ्गं क्षमेव तु ॥ ४० ॥
 प्रसूताः सप्त नद्यस्ताः शुभा विन्दुसरोद्धवाः ।
 नानादेशान् भावयन्त्यो वहे च्छप्रायांशु सर्वगः ॥ ४१ ॥

स्वपश्चक्षति ताः सर्वा यतो वर्येति वासवः ।
 सिरिम्बुन् कुम्भलं चीनान् वर्वराग्यवसान् दुष्टान् ॥४२॥
 कृष्णाणीय कुणिन्दांच अङ्गलोकवराय ये ।
 कल्पा हिता मिम्बुमहं सौतागोत्यविमोदधिं ॥४३॥
 अथ चौतमस्तु व नक्षत्रान् सर्वमूलिकान् ।
 साधुं स्तुपा रांस्तम्पाकान् पक्षवान् दरदान् शकान् ।
 एतान् जनपदान् चक्षुः स्वावयव्यती०(१) गातोदधिं ॥४४॥
 दरदांय सकाश्मोरान् गाम्भारान् वरपान् झदान् ।
 शिवपोरानिन्द्रिष्टसान् वदानीय विसर्जयान् ॥४५॥
 सैम्बवान् रम्भुकरकान् अभमराभीररोहकान् ।
 युनासुखांचोर्हमनून् सिद्धारखेवितान् ॥४६॥
 गम्भीरान् किरातान् यज्ञान् इज्जोविद्यापरोरगान् ।
 कलापयामकांचैव पारदान् सौवर्णान् खमान् ॥४७॥
 किरातांय पल्लिन्दांय कुहन् मभदतानपि ।
 पञ्चालकांगिमात्यांय मगधाङ्गांस्तथैव च ॥४८॥
 जङ्घोचारांय वक्षुंय तामजिसोम्यैव च ।
 यतान् जनपदानार्थान् गङ्गा भावयते शुभान् ॥४९॥
 ततः प्रतिष्ठाता विम्ब्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिं ।
 ततयाच्चादिनो पुरुषः याचौतीमिमुखौ यदी ॥५०॥
 प्रावग्नम्बुपभौरांय निष्ठादानाच्च आतयः ।
 योवरानुषिकांचैव तथा नौलमुखानपि ॥५१॥
 किरलानुषुकर्णींच किरातानपि चैव हि ।

(१) प्रावयनीति प०, च० च०

कालोदरान् विवर्णांश्च कुमारान् स्वर्णभूषितान् ॥ ५२ ॥
 सा मण्डसे संसद्रव्य तिरोभूताऽनुपूर्वतः ।
 ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिशग्राहता ॥ ५३ ॥
 अपशान् भावयन्तीह इन्द्रद्युम्नसरोपि च ।
 तथा खरपर्वांश्चैव इन्द्रद्युपयानपि ॥ ५४ ॥
 मध्येनोद्यानमस्तारान् कुचप्रावरचान् यद्यो ।
 इन्द्रहोपसमुद्रे तु प्रविष्टा लवणीदधिं ॥ ५५ ॥
 ततश्च नलिनी चागान् प्राचीमाशां जवेन तु ।
 सीमरान् भावयन्तीह इंसमार्गीन्मङ्गलकान् (१) ॥ ५६ ॥
 पूर्वान् देवांश्च वेवलौ भित्त्वा सा जहृधा गिरीन् ।
 कांप्रावरणांश्चैव प्राप्य चाग्नसुखानपि ॥ ५७ ॥
 सिकतापर्वतमर्हन् गत्वा विद्याभरान् यद्यो ।
 नेमिमण्डलकोषे तु प्रविष्टा सा जहृदधिं ॥ ५८ ॥
 तासां नद्युपनद्युष्म यतश्चोद्युष्म सङ्घस्तगः ।
 उपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ॥ ५९ ॥
 वस्त्रोकसायास्तीर्तु वारिसुरभिविशुते ।
 इरिष्ट्वा तु वसति विद्यान् कौवेरको वशो ॥ ६० ॥
 यज्ञोपेतः स सुमहानमितोजाः सुविक्रमः ।
 तथागस्त्वैः परिहत्वै विहित्वंद्वाचस्तेः ।
 कौवेरानुचरा छोते चत्वारस्त्रक्षमाः स्युताः ॥ ६१ ॥
 एवमेव तु विज्ञेया जटिः पर्वतवासिनां ।
 परस्परेण दिगुणा धर्मितः कामतोऽर्थितः ॥ ६२ ॥

हेमकूटस्थ पृष्ठे तु सायनं नाम तम्भरः ।
 मनस्त्रिनौ प्रभवति तच्चाज्ञोतिष्ठतौ च सा ॥ ६३ ॥
 अवगार्ह शुभयतः समुद्रो पूर्वपश्चिमौ ।
 सरो विष्णुपदं नाम निष्ठे पर्वतोत्तमे ॥ ६४ ॥
 तच्चाहयं प्रभवति गाम्यवर्णं तत्त्वलौ च चा ।
 मेरोः पशात् प्रभवति ऋदयन्दपभी महान् ॥ ६५ ॥
 तत्र जाम्बूनदौ पुण्या यस्तां जाम्बूनदं शुभं ।
 पयोदन्तु सरो नीले सुशुभं पुण्डरौक्षत् ॥ ६६ ॥
 पुण्डरीका पयोदा च तच्चाक्षयो विनिर्गते ।
 अतात् प्रभवते पुण्यं सरस्तुत्तरसानसं ॥ ६७ ॥
 च्छोत्तरा च लगकाक्षा च तच्चाहु संबभूवतः ।
 मधुमध्यरः पुण्यच पश्चमीनहिजाकुलं ॥ ६८ ॥
 कल्पत्रुष्णसमाकोणं मधुवल्लदंतः कुखं ।
 ऋदकान्तमिति ख्यातं निर्मितं तद्विन तु ॥ ६९ ॥
 अन्ये चायत्र विख्याताः पश्चमीनहिजाकुलाः ।
 नाक्षा कृदा जया नाम (१) हादश्चोदधिमत्रिभाः ॥ ७० ॥
 तेभ्यः शान्ता च माम्बी च हे नदौ सम्बभूवतः ।
 यानि किंपुण्याद्यानि तेषु देषो न वर्षति ॥ ७१ ॥
 उद्दिज्जान्युदकान्युच प्रवहन्ति सहितराः ।
 ऋषभो दुन्दुभिष्वैव धूम्नयैव महागिरिः ॥ ७२ ॥
 पूर्वायता महाभागा निक्षता लवणाभसि ।
 चन्द्रकाङ्गमाद्या प्राणो महानस्त्रिः शिसोचयः ।

(१) नाक्षा कृदा जया नामेति च ॥

उदग्याता उदौचान्ता अवगाढा महोदधिं ॥ ७३ ॥
 सीमक्ष वराह्य नारद्य महोधरः ।
 प्रतीचीमायतास्ते वै प्रविष्टा लवणोदधिं ॥ ७४ ॥
 चक्षो वलाहकाचैव मैनाकशैव पर्वतः ।
 आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ।
 चन्द्रमैनाकशीर्षेभ्ये विदिशं दक्षिणां प्रति ॥ ७५ ॥
 तच संवर्तको नाम सोऽन्तिः पिवति तज्जलं ।
 नाक्ता समुद्रपः औमानीर्वः स वडवामुखः ॥ ७६ ॥
 हादश्चेते प्रविष्टा इ पर्वता लवणोदधिं ।
 महेन्द्रभवविचक्षता: पर्वतेन्द्रभयात्तदा ।
 यदेतहम्मते चन्द्रे चेते कृष्णग्राहकतिः ॥ ७७ ॥
 भारतस्य तु वर्षस्य भेदास्ते नव कौर्त्तिताः ।
 इहोदितस्य हम्मते तथाऽन्येऽन्यव नोदिते ॥ ७८ ॥
 उत्तरोत्तरमेतेषां वर्षसुहिम्मते गुच्छः ।
 आरोत्तामुःप्रमाणाभां धर्षतः कामतोऽर्थतः ॥ ७९ ॥
 समन्वितानि भूतानि गुच्छे तैसु भागतः ।
 वसन्ति नानाजातीनि तेषु वर्षेषु तानि वै ।
 इत्येषाऽवारयत् वर्षं पृथ्वी विश्वं लगत्स्थिता ॥ ८० ॥
 इति चौमहापुराणे वायुपोते भुवनविन्दासो नाम
 सप्त चत्वारिंश्चायः ।

चथाष्टुचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००—

‘भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । दक्षिणेनापि वर्षस्य भारतस्य निशोधत ।
 दग्धयोजनसाहस्रं समतील्य महाचर्चं ॥ १ ॥
 औष्ठेव तु सहस्राणि योजनानां समायतं ।
 अतस्मिभागविस्तौर्णे नानापुण्यफलोदयं ॥ २ ॥
 विदुरालब्धं महावैतं तत्रैकं कुलपर्वतं ।
 येन कूटतटैर्नकैस्त्राहीपं समलकृतं ॥ ३ ॥
 प्रसवस्थादुमलिनामत्तच नद्यः संहस्रगः ।
 बाप्यस्तस्य तु हौपस्य प्रहृता विमलोदकाः ॥ ४ ॥
 तस्य शैलस्य किंद्रेषु विम्लोगच्चायतेषु च ।
 अनेकेषु समष्टानि नानाकाराणि सर्वयः ॥ ५ ॥
 नरनारीसमादगानि सुदितानि महाक्षिं च ।
 तेषां तलप्रवेशानि सहस्राणि ग्रातानि च ॥ ६ ॥
 मुराणि सचिविष्टानि पर्वतान्नगंतानि च ।
 सुसम्बद्धानि तान्द्रीन्द्रीकदाराणि तान्द्रयः ॥ ७ ॥
 हौर्षमशुघराकानो लोका निष्ठसमप्रभाः ।
 जातमात्राः प्रजास्तत्र अशौतिपरमायुषः ॥ ८ ॥
 ग्राखान्तरगसधर्णात्रः फलमूलाग्निस्तथा ।

गोधर्माजो छनिदिंदा गोचाचारविवर्जिताः ॥ ८ ॥
 तहीयं ताहौयैः पूर्णे मत्तौजैः छुद्रमातुयैः ।
 एवमेतेऽन्तरहीया व्याख्याता आत्मपूर्वयः ॥ ९ ॥
 विश्विनिष्ठ व्याख्यत् व्यक्तिः शतं तथा ।
 सहस्रमयि चाप्युक्तं योजनानां समक्षतः ॥ १० ॥
 विस्तीर्णाचाचतायै नानासत्त्वसमाकुलाः ।
 वहिंचहीयपर्वाणि छुद्रहीयाः सहस्रयः ॥ ११ ॥
 अम्बुदीयप्रदेशास्त् यड़न्ये विविधाययाः ।
 अच हीयाः समाख्याता नानारब्दाकराः चित्तो ॥ १२ ॥
 अङ्गहीयं यमहीयं मलयहीयमेव च ।
 अङ्गहीयं कुशहीयं वराहीयमेव च ॥ १३ ॥
 अङ्गहीयं निबोध त्वं नानासङ्गममाकुलं ।
 नानास्त्वयगाकीयं तद्दीयं वहुविश्वरः ॥ १४ ॥
 हेमविहृमपूर्णानां रद्धानामाकरं चित्तो ।
 नद्दीयैस्त्वनैचित्तं सदिभं लवण्याच्यता ॥ १५ ॥
 तत्र चक्गिरिनीम नैकनिर्भरकान्ददः ।
 तत्र सा तु दरी चास्य नानासत्त्वसमायया ॥ १६ ॥
 स मध्ये नागदेशस्य नैकदेशो महागिरिः ।
 कोटिभ्यां नागनिलयं प्राप्तो नदनदीयति ॥ १७ ॥
 यमहीयमिति प्रोक्तं नानारब्दाकराचित् ।
 तत्रापि युतिमात्राम पर्वतो धातुमच्छितः ।
 समुद्रगानां पभवः पभवः काचनस्य तु ॥ १८ ॥
 तथैव मलयहीयमेव सुसंहितं ।

मणिरत्नाकरं स्फोतमाकरं कनकस्य च ॥ २० ॥
 आकरं चन्दनानाच समुद्रानां तथाकरं ।
 नानाच्छ्वेष्टगणाकीर्णं नदीपर्वतमणितं ॥ २१ ॥
 तत्र श्रीमांस्तु मलयः पर्वतो इत्याकरः ।
 महामलय इत्येवं विष्णुतो वरपर्वतः ॥ २२ ॥
 दितीयं मन्द्रं नाम प्रथितच सदा चितौ ।
 अगस्त्यभवनं तत्र देवासुरनमस्तुतं ॥ २३ ॥
 तथा काञ्चनपादस्य मलयस्यापरस्य हि ।
 निकुञ्जे स्तुतसोमाङ्गरात्रम् पुण्यसेवितं ॥ २४ ॥
 नानापुष्यफलोपेतं स्त्रीदृपि विशिष्टते ।
 तत्रावतरते स्वर्गः सदा पर्वतसु पर्वतः ॥ २५ ॥
 तथा त्रिकूटनिलये नानाधातुविभूषिते ।
 अनेकयोजनोक्तेष्वे चित्रसानुदृशीष्टहे ॥ २६ ॥
 तस्य कूटतटे रम्ये हेमप्राकारतीरणा ।
 निर्युहवक्षमौ चित्रा हर्षप्रासादमालिनी ॥ २७ ॥
 ग्रतयोजनविस्तीणा तिशदायामयोजना ।
 नित्यप्रभुदिता स्फोता लङ्घा नाम महापुरो ॥ २८ ॥
 सा कामरूपिणी स्थानं रात्रसानां महाकर्णा ।
 आवासो बलहसानां तदिद्यादेवविद्यां ।
 मानुषाणामसम्बाधा ज्ञागम्या सा महापुरो ॥ २९ ॥
 तस्य द्वौपस्य वै पूर्वं तौरे नदनदीपतेः ।
 गोकर्णनामधियस्य गद्यरस्यालयं महत् ॥ ३० ॥
 तथैकरात्र्यं विशेषं गद्यदीपसमाख्यितं ।

गतयोजनविस्तीर्णं नानाक्षेच्छगणालयं ॥ ३१ ॥
 तत्र गद्धगिरिनीम धौतशहदलपभः ।
 नानारक्षाकरः पुण्ड्रः पुण्ड्रहिनिवेषितः ॥ ३२ ॥
 शङ्खनागा महापुण्ड्रा यस्मात् प्रभवते नदौ ।
 यत्र शङ्खसुखो नाम नागराजः क्षतालयः ॥ ३३ ॥
 तथैव कुमुदहीयं नानापुण्ड्रोपशीभितं ।
 नानाशामसमाकोणी नानारक्षाकरं गिर्व ॥ ३४ ॥
 कुमुदा नाम महाभागा दुष्टचित्तनित्रहँगौ ।
 महादेवस्य भगिनौ यमाभिस्तरभिर्विज्ञते ॥ ३५ ॥
 तथा वराहदीपे च नानाक्षेच्छगणाकुले ।
 नानाजातिसमाकोणी नानाधिष्ठानपत्तने ॥ ३६ ॥
 धनसाम्यायते स्फौटे धर्मिष्ठजनसंकुले ।
 नदौशैक्षवनैयित्रैर्वहुपुष्पकलोपणैः ॥ ३७ ॥
 वराहपर्वती नाम तत्र रम्यः शिलोदयः ।
 अनेकास्तरदरीशुहानिर्भरशीभितः ॥ ३८ ॥
 तथाक्षुरसपानीया पुण्ड्रतीर्वतरहिंगौ ।
 वाराही नाम वरदा प्रहसाद्य महानदौ ॥ ३९ ॥
 वाराहकृष्णो तत्र विष्णुर्वे प्रभविष्णवे ।
 अनन्ददेवतास्त्रम्भे नमस्कृर्वन्ति विष्णवाः ॥ ४० ॥
 एवं घडेते कथिता अनुहौपाः समन्ततः ।
 भारतहौपदेशी यै दक्षिणे वहुविस्तरः ॥ ४१ ॥
 एवमेकमिदं वर्णं वहुहौपमिहोच्यते ।
 समुद्रजलसधिः खण्डं खण्डीक्षतं खृतं ॥ ४२ ॥

एवच्छतुर्ग्महादीपः सान्तरदीपमण्डितः ।
सानुदीपः समाख्यातो जन्महीयस्य विस्तरः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामा-
टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथैकोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

— ००० —

मुद्रनविकाशः ।

स्वत उवाच । इच्छौप्र प्रवस्थामि वद्यावदिह संग्रहात् ।

नृषुतेभ्यं यक्षातस्य हृषती मे दिजोत्तमाः ॥ १ ॥

जस्तूपस्य विस्ताराहिगुणस्य विस्तरः ।

विस्तारास्त्रिगुणाद्या परिणाहः समन्वयः ।

तेनाहतः समद्रोऽव्र होपेन सवणीदकः ॥ २ ॥

तत्र पुण्ड्रा जनपदाचिराच चित्यते प्रजा ।

कृत एव हि दुर्भिंश्च जराव्याचिभयं कृतः ॥ ३ ॥

तत्रापि पर्वताः शुभ्याः सप्तैव भणिभूषणाः ।

रक्षाकरास्ताद्या नद्यस्तासाक्षामानि वस्तते ॥ ४ ॥

इच्छौपादिषु तेषु सप्त सप्तसु सप्तसु ।

कर्त्तव्यावताः प्रतिदिश्य निविष्टाः पर्वताः सदा ॥ ५ ॥

इच्छौपे तु वस्थामि सप्तकोपाक्षडाचलान् ।

गोमेदकोऽव्र प्रथमः पर्वतो मेघसविमः ।

ख्यायते तस्य नाम्ना वै वर्णं गोमेदकन्तु तत् ॥ ६ ॥

हितौयः पर्वतवन्दः सर्वैर्धिसमन्वितः ।

अस्त्रिभ्यामस्तस्यार्थं ओषध्यस्त्र संखिताः ॥ ७ ॥

हतौयो नारदो नाम दुर्गमैली महीच्छयः ।

तत्राचले समुत्पन्नी पूर्णं नारदपर्वतौ ॥ ८ ॥

चतुर्थस्त्रज वै शैलो दुन्दुभिर्नाम नामतः ।
 शब्दस्त्वयुः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिष्ठाहितः सुरैः ।
 रक्षुदारो रक्षुमयः ग्रामलक्षासुरान्तकात् ॥ ८ ॥
 पश्चमः सोमको नाम देवैर्यचास्तुं पुरा ।
 सध्युतस्य हृतस्त्रैव मातुरर्थं गणकता ॥ ९ ॥
 पष्ठस्तु सुमना नाम स एवर्थम उच्चते ।
 द्विरख्याचो वराहेण तस्मिन् शैले निष्ठूदितः ॥ १० ॥
 वैभाजः सप्तमस्त्रज भाजिष्णुः स्फाटिको महान् ।
 यस्माहिभ्वाजतेऽचिर्भिर्यैभ्वाजस्तेन स च्युतः ॥ ११ ॥
 तेषां वर्षाणि वस्त्रामि नामतस्तु यथा क्रमं ।
 सोमेदं प्रथमं वर्षं नामा शान्तभर्य च्युतं ॥ १२ ॥
 चन्द्रस्य विष्णुरं नाम नारदस्य सुखोदयं ।
 आमन्दं दुन्दुभिर्वर्थं सोमकथा गिरं च्युतं ।
 लेमकं चक्रमस्यापि वैभाजस्य ध्रुवं तथा ॥ १३ ॥
 यतेषु देवगम्यार्थाः मिहाय सङ्घ चारणैः ।
 विहरन्ति रमन्ते च हश्यमानास्तु तैः सङ् ॥ १४ ॥
 तेषां नद्याय सप्तस्त्र ग्रन्तिवर्षं समुद्रगाः ।
 नामतस्ताः प्रवस्थामि सप्तमङ्गा महानदी ॥ १५ ॥
 अभिगच्छन्ति ता नद्यस्त्राभ्ययान्या ग्रन्तिवर्षः ।
 वङ्गदकाशोघवत्यो यतो वर्षति वासवः ॥ १६ ॥
 ताः पिवन्ति सदा ज्ञाता नदीजनपदास्तु ते ।
 शुभाः ग्रामतवहाशैव प्रमोदा ये च ते शिवाः ॥ १७ ॥
 आनन्दाय ध्रुवायैव लेमकाय ग्रन्तैः सङ् ।

वर्चोश्रमाचारयुक्ताः प्रजास्तेष्वइव सर्वं गः ॥ १६ ॥
 सर्वं प्रोगाः सुबलाः प्रजास्त्वा मयवक्षिताः ।
 अधःसर्विष्णो न तेष्वइति तदैवोक्तप्रिष्णो न च ॥ २० ॥
 न तचास्ति युगायस्ता चतुर्युगकृता क्वचित् ।
 चेतायुगसमः कालः सर्वदा तत्र वर्तते ॥ २१ ॥
 प्रच्छद्वीपादिषु ज्ञेयः पञ्चस्तेषु सर्वं गः ।
 देशस्तानुविधानेन कालस्तानुविधाः अनुताः ॥ २२ ॥
 पञ्चवर्षसहस्राणि तेषु जीवन्ति मानवाः ।
 सुरुपाच सुविधाच अदोगा वलिनस्तथा ॥ २३ ॥
 सुखमायुर्वलं रूपमारोग्यं धर्मं एव च ।
 प्रच्छद्वीपादिषु ज्ञेयं ग्राहकद्वीपान्तकेषु च ॥ २४ ॥
 प्रच्छद्वीपः पूर्युः श्रीमान् सर्वतो धनधान्यवान् ।
 दिव्योषधिफलापेतः सर्वोषधिवनस्पतिः ॥ २५ ॥
 आहतः पशुभिः सर्वः यामारस्त्रैः सहस्रगः ।
 लम्बूचेण संख्यातस्तस्य मध्ये द्विजोन्तमाः ।
 प्रच्छो नाम्ना महावृच्छसास्य नाम्ना स उच्यते ॥ २६ ॥
 स तत्र पूज्यते खाणुमं ज्ञेजनपदस्य हि ।
 स चापौक्तुरसोदेशः प्रच्छद्वीपसमाहृतः ॥ २७ ॥
 प्रच्छद्वीपस्य चैवेह वै पुल्यादिस्तरेण तु ।
 इत्येवं सत्त्विष्णो वः प्रच्छद्वीपस्य कौर्त्तिः ।
 आत्मपूर्वा समासेन ग्राम्यलन्तरिक्षो धन ॥ २८ ॥
 तत्र सूतौयं द्वीपानां ग्राम्यलं द्वीपमुक्तम् ।
 ग्राम्यलेन समुद्रसु द्वीपेनेत्तुरसीदकः ।

प्रचाहीपस्य विस्ताराद् इग्नेन समाहतः ॥ २८ ॥
 तत्त्वापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रक्षयोनयः ।
 रक्षाकरास्तथा नद्यस्तेषु वर्षेषु सप्तवु ॥ २९ ॥
 प्रथमः सूर्यसहायः कुमुदो नाम पर्वतः ।
 सब्बंधातुमयैः शृङ्गैः शिखाकालसमुद्भृतैः ॥ ३० ॥
 हितीयः पर्वतस्तस्य उवतो नाम विश्वतः ।
 हरितालमयैः शृङ्गैर्दिवमाहत्य तिष्ठति ॥ ३१ ॥
 लतीयः पर्वतस्तस्य वसाहक इति श्रुतः ।
 जात्यज्ञनमयैः शृङ्गैर्दिवमाहत्य तिष्ठति ॥ ३२ ॥
 चतुर्थः पर्वतो द्वीपो यज्ञीयभ्यो महावक्षः ।
 विग्रहकरणी चैव वृत्तसञ्जीवनी तथा ॥ ३३ ॥
 कल्पस्तु पश्चमस्तत्र पर्वतः सुमहीदयः ।
 दिव्यपुष्पाफलोपेतो हृत्यौरकमाहतः ॥ ३४ ॥
 पश्चस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसक्षिभः ।
 यस्मिन् सोऽग्निनिवसति महिषो नाम वारिजः ॥ ३५ ॥
 सप्तमः पर्वतस्तत्र ककुट्टाचाम भाष्यते ।
 तत्र रक्षान्वेकानि स्थानं वर्षति वासवः ।
 प्रजापतिसपादाय प्राजापत्ये विभिस्त्वयः ॥ ३६ ॥
 द्रुतेते पर्वताः सप्त शाल्मले मणिभूषिताः ।
 तेषां वर्णाणि वक्ष्यामि सप्तैष तु शुभानि चै ।
 कुमुदाणं प्रथमं ज्ञेतसुअतस्य तु लोहितं ॥ ३७ ॥
 वक्षाहकस्य लौकूतं द्वीपस्य हरितं श्रूतं ।
 कल्पस्य वैष्णवं नाम महिषस्य तु मानसं ॥ ३८ ॥

ककुदः सुप्रभं नाम सहेतानि तु समधा ।
 वर्द्धाणि पर्वताचैव नदीस्त्रेषु निकोधतः ॥ ४० ॥
 पानितोया विश्वा च चन्द्रा शका विमोचनौ ।
 निभृत्तिः सप्तमी तासां पतिवर्षं तु ताः शृताः ॥ ४१ ॥
 तासां समीपगाचान्याः ग्रातशोदृष्टं सहस्रशः ।
 अगक्षाः परिसंस्थारुं अत्रेयास्तु बुभूषता ॥ ४२ ॥
 इत्येष सत्त्विष्ठो वः शास्त्रालस्यापि कीर्त्तिः ।
 श्वास्त्रियिं पुलस्त्रान्धस्तस्य नाम्ना स उच्यते ।
 शाल्मलिस्तु समुद्रेण सुरीदेन समन्वतः ।
 विष्णाराज्ञालालस्यैव समेन तु समन्वतः ॥ ४४ ॥
 उत्तरेषु तु धर्मीज्ञाहौपेषु शृणुते प्रजाः ।
 यथाश्रुतं यथान्यायं हृष्टौ मे निकोधतः ॥ ४५ ॥
 कुशद्वीपं प्रवक्ष्यामि चतुर्थं तं समाप्ततः ।
 सुरोदकः परिभृतः कुशद्वीपेन सर्वतः ॥ ४६ ॥
 सप्तैव गिरयस्त्रियं वस्त्रंमानाविकोधतः ।
 शास्त्रालस्य तु विष्णाराहिगुणेन समन्वतः ॥ ४७ ॥
 कुशद्वीपे तु विश्वेषः पर्वतो विद्वमोचयः ।
 हौपेष्य प्रथमस्तस्य इतीयो हेमपर्वतः ॥ ४८ ॥
 छत्रौयो शुतिमाचाम जीमूतसहयो गिरिः ।
 चतुर्थः शुच्यवाचाम पञ्चमस्तु कुशीययः ॥ ४९ ॥
 पठो हरिगिरिर्कीमं सप्तमी मन्द्रः शृतः ।
 मन्द्रा इति शापां नाम मन्द्री दारणादपां ॥ ५० ॥

तेषामन्तरविष्टभी हिंगुणः परिवारितः ।
 उद्दिदं पथम् वर्षं हितोयं वेणुमण्डलं ॥ ५१ ॥
 हृतोयं स्वैरथाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतं ।
 पञ्चमं छ्रुतिमङ्गवं षष्ठं वर्षं प्रभाकरं ।
 सप्तमं कपिलं नाम सप्तैते वर्षपर्वताः ॥ ५२ ॥
 एतेषु देवगन्धवर्णाः प्रभासु जगदौखराः ।
 विहरन्ति रमन्ते च हस्यमानास्तु वर्षयः ॥ ५३ ॥
 न तेषु दध्यवः सन्ति ज्ञेयजात्यस्तु वैय च ।
 गौरप्रायो जनः सर्वं क्रमाच्च मियते तथा ॥ ५४ ॥
 तथापि नवः सप्तैव भूतपापाः शिवास्तथा ।
 पवित्रा सन्ततिचैव छ्रुतिगर्भर्मी भृती तथा ॥ ५५ ॥
 अन्नास्ताभ्यः परिप्राताः अतश्चोऽष्ट सहस्रायः ।
 अभिगच्छन्ति ताः सर्वां वर्षो वर्षति ब्राह्मवः ॥ ५६ ॥
 इतोदेन कुशद्वौपो बाहुतः परिवारितः ।
 विज्ञेयः स तु विश्वारात् कुशद्वौपसमेन तु ॥ ५७ ॥
 इत्येष सत्रिवोशो वः कुशद्वौपस्य वर्णितः ।
 क्रौञ्चद्वौपस्य विश्वारात् वच्चास्यहमतः परं ॥ ५८ ॥
 कुशद्वौपस्य विश्वाराद् विंगुणः स तु वै स्मृतः ।
 इतोदक्षसमद्रो वै क्रौञ्चद्वौपेन संतुतः ॥ ५९ ॥
 तथिन् द्वौपे नगचेषुः क्रौञ्चस्यः प्रथमो गिरिः ।
 क्रौञ्चात्यरो वामनको वामनादभ्यकारकः ॥ ६० ॥
 अभ्यकारात्परथापि द्विवाहुताम पञ्चतः ।
 द्विवाहुतः परथापि द्विविन्दो गिरि रुचते ॥ ६१ ॥

दिविन्दात्परतसापि पुरुषरीको महागिरिः ।
 पुरुषरीकात्परतापि ग्रीच्छते दुन्दुभिस्तनः ॥ ६२ ॥
 एते रक्षमयाः सप्त क्लीच्छौपस्य पर्वताः ।
 बहुहृष्टकस्तीपेता नानाहृष्टलताहृताः ॥ ६३ ॥
 परस्तारेण द्विशुषा विष्कम्भाहृष्टपर्वताः ।
 वर्षाणि तत्र वक्षामि नामतस्तु निर्बोधत ॥ ६४ ॥
 क्लीच्छौपस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोकुगः ।
 मनोकुगात्परक्लीच्छौतीयो देश उच्चते ॥ ६५ ॥
 उच्चात्परः प्रावरकः प्रावदादन्धकारकः ।
 अन्धकारकदेशात् सुनिदेशः परः स्मृतः ॥ ६६ ॥
 सुनिदेशात्परत्येष प्रीच्छते दुन्दुभिस्तनः ।
 सिंहवारणस्तीर्णो गौरप्रायो जनः स्मृतः ॥ ६७ ॥
 तत्रापि नद्यः सप्तैषं परिवर्षं आृताः शुभाः ।
 गौरो कुमुहतो चैव सम्ब्रादात्मिनोजवा ।
 स्थातिष्ठ पुरुषरीका च गङ्गा सप्तविदा आृता ॥ ६८ ॥
 तासां समुद्रगायान्वया नद्यो यास्तु समीपगाः (१) ।
 असुमच्छन्ति ताः सर्वा विषुकाः सुवक्षदकाः ॥ ६९ ॥
 क्लीच्छौपः सप्तद्रेष दधिमण्डोदकेन तु ।
 आहृतः सर्वतः श्रीमान् क्लीच्छौपसमेन तु ॥ ७० ॥
 द्वच्छौपाद्वो द्वेते समासेन प्रकीर्तिताः ।
 तेषां निमग्नी द्वीपानां आशुपूर्वेष सर्वेषः ॥ ७१ ॥
 न शक्य विलाहत्तुमपि वर्षशतैरपि ।

(१) शास्त्रां यक्षायत्तावान्वया नादो वाक् समुद्रगाया इति च ।

निरुगोऽयं प्रजानान्तु संहारी यथ तासु वै ॥७२॥
 अत जहं प्रवक्ष्यामि शाकदीपस्य यो विधिः ।
 शाकदीपस्य कृत्स्नस्य यथावदिह निरुगात् ।
 शूणुधं वै यथातत्त्वं शूनतो मे यथार्थत् ॥७३॥
 क्रोक्षदीपस्य विस्ताराद् हिगुणस्तस्य विस्तारः ।
 परिवार्यं समुद्रं म दधिमगडोदकं स्थितः ॥७४॥
 तत्र पुण्या जनपदायिराच चियते जनः ।
 कृत एव तु दुर्भिक्षज्ञराव्याधिभयं कृतः ॥७५॥
 तत्रापि पर्वताः शुभाः सहैव मणिभूषिताः ।
 रक्षाकराक्षाद्या नवक्षासां नामानि मे शृणु ॥७६॥
 देवपिंशब्दवर्णयुलः प्रणमो भेदवचते ।
 प्रागायतः ससौवर्णं उद्यो नाम पर्वतः ॥७७॥
 तत्र मेघास्तु हव्यर्थं प्रभवन्ति च यान्ति च ।
 तस्यापरेण सुमहान् जलघादो महागिरिः ॥७८॥
 तस्याविल्यमुपादने वामवः परमं जलं ।
 ततो वर्णं प्रभवति वर्णाकाले प्रजाच्चिह्नः ॥७९॥
 तस्यापरे देवतको यत्र नित्यं प्रसिद्धिता ।
 देवतो दिवि नच्च चं पितामहकर्तो गिरिः ॥८०॥
 तस्यापरेण सुमहान् ग्र्यामो नाम महागिरिः ।
 तत्रात् ग्र्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमाः किञ्च ॥८१॥
 तस्यापरेण रजतो महानदो गिरिः शूतः ।
 तस्यापरेणाम्बिकेयो दुर्गः शेनो हिमावितः ॥८२॥
 आम्बिकेयात्परो रम्यः मव्योधिसमन्वितः ।

स चैव केयरीत्युलो वतो वायुः प्रवायति ॥ ८३ ॥
 शृणुष्व नामतस्तु नि वदावदत्तुपूर्वगः ।
 चदयस्त्रीदयं वर्णं जलदं नाम विश्रुतं ॥ ८४ ॥
 हितीवं जलधारस्य सुकुमारमिति चृतं ।
 दैवतस्य तु कीमारं ज्ञानस्य तु मणीचक्रं ॥ ८५ ॥
 अस्त्राणायि शुभं वर्णं विश्वेषं कुसुमोचरं ।
 आज्ञिकेवस्य नीदाकं केसरेषु महाद्रुमं ॥ ८६ ॥
 हीयस्य परिमाणस्य ऋखदीर्घत्वमेव च ।
 शाकाहीपेन विष्ण्यातस्तस्य मध्ये वनस्पतिः ।
 शाको नाम महाहच्छस्त्रापुजां प्रदद्धते ॥ ८७ ॥
 एतेन देवगन्धर्वाः सिद्धाय सह चरणैः ।
 विहरन्ति रमन्ते च हृष्टमानाघ तैः सह ॥ ८८ ॥
 तत्र पुरुषा जनपदायातुर्वर्णसमन्विताः ।
 तेषु नद्याय सप्तैव प्रतिवर्णं समुद्रगाः ।
 विद्वि नामवता: सर्वा गङ्गास्ताः सप्तधा चृताः ॥ ८९ ॥
 प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला तथा ।
 अनुतसा च नामैव नदी सम्परिकीर्तिंता ॥ ९० ॥
 कुमारी नामतः मिहा हितीया मा पुनः सतौ ।
 नन्दा च पार्वती चैव लतीया परिकीर्तिंता ॥ ९१ ॥
 शिवेतिका (१) चतुर्थीं स्यात् विदिवा च पुनः चृता ।
 इच्छुत्वं पश्यमी चेदां तदैव च पुनः कल्पुः ॥ ९२ ॥
 धेनुका च सृता चैव व्रह्णी संपरिकीर्तिंता ।

(१) शिवेतिकेति च ॥ १ शिवेतिकेति च ॥

एताः सप्त महागङ्गाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः ।
 भावयन्ति जगं सर्वे ग्राकडीपनिवासिनं ॥ ८३ ॥
 अनुगच्छन्ति तास्वन्या नदीनेत्राः सहस्राः ।
 बङ्गदक्षपरिस्थावा (१) यतो वर्षति वासवः ॥ ८४ ॥
 तासान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
 न शक्वं परिसंख्यात् पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ।
 ताः पिवन्ति सदा कृष्टा नदीज्ञनपदास्तु ते ॥ ८५ ॥
 शंभपावन विस्त्रीयेऽद्योऽसौ चक्रसंस्थितः ।
 नदीजलैः प्रतिश्वसः पर्वतैऽवाभसक्षिभः ॥ ८६ ॥
 सर्वं धारातुविचित्रैः भृशिविहुमभूवितैः ।
 मुरैव विविधाकारैः स्त्रौतैर्ज्ञनपदैरपि ॥ ८७ ॥
 हृष्टैः पुण्यफलोपेतैः समलालनधान्यवान् ।
 श्वीरोदेन समुद्रेण सर्वतः परिवारितः ।
 श्राकडीपस्तु विद्धाश्रात् समेन तु समन्ततः ॥ ८८ ॥
 तच्चिन् ज्ञनपदाः पुण्याः पर्वतान्तरिते शुभाः ।
 वर्णाश्रमसमाकौण्डी देश में सप्त वै स्मृताः ॥ ८९ ॥
 न सङ्करय तेष्वस्ति वर्णाश्रमज्ञनः कर्त्तन् ।
 धर्मस्य चाव्यभौचारादेकान्तसुखिताः प्रजाः ॥ ९० ॥
 न तेषु लोभो माया वा ईर्ष्या स्त्र्याऽङ्गुष्ठिः कुतः ।
 विषयेष्वा न तेष्वस्ति एतत् स्वाभाविकं स्मृतं ॥ ९१ ॥
 करोत्यज्ञिनं तेष्वस्ति न दण्डो न च दण्डकाः ।

स्वधर्मेणैव धर्मज्ञा स्ते रक्षन्ति परस्परं ॥ १०२ ॥
 एतावदेव शक्त्वा वै तथिन् द्वौपे निवासिनां ।
 पुञ्चरं सप्तमं हौपं प्रवच्यामि निबोधत ॥ १०३ ॥
 पुञ्चरेण तु द्वौपेन छतः चौरोदकी वहिः ।
 याकहौपस्य विमारादृ दिगुणेन ममन्ततः ॥ १०४ ॥
 पुञ्चरे पर्वतः चौमान् एक एव महागिलः ।
 चित्रैर्मणिमयैः शीलैः शिखरैस्तु ममचिह्नतैः ॥ १०५ ॥
 हौपस्य तथ्य पूर्वार्द्धे चित्रमानः स्थितो महान् ।
 परिमण्डलसहस्राणि विस्तोर्णः पञ्चविश्विः ॥ १०६ ॥
 कर्द्देष्व चतुर्छिंशकहस्राणि ममाचिनः ।
 हौपार्द्धस्य परिस्तोर्णः पर्वतो मानसीलमः ॥ १०७ ॥
 स्थितो विलासमौपे त नवचन्द्र इवोदितः ।
 शोलानानां सहस्राणि कर्द्दे पञ्चाशतुचिह्नतैः ॥ १०८ ॥
 तावदेव स विस्तोर्णः सर्वतः परिमण्डलः ।
 क एवं चोपपश्यार्द्धे मानसः पूर्विवोधरः ॥ १०९ ॥
 एष एव सहस्रानुः सविवेशादृ दिभा छतः ।
 स्तादूदकेनोद्धिना सर्वतः परिवारितः ॥ ११० ॥
 पुञ्चरहौपविश्वाराहिस्त्रीर्णोऽसो वमन्ततः ।
 तथिन् हौपे च्छ्रौतो हो त मुख्षो जनपदो शम्भो ।
 अभितो मानसपात्र पर्वतस्यानुमण्डलो ॥ १११ ॥
 महावौतन्तु यहर्वं वाश्रातो मानसस्य तत् ।
 तस्येवाभ्यन्तरे यत् धातकोष्ठण्डसुच्यते ॥ ११२ ॥
 दग्धवर्षसहस्राणि तत्र जौवन्ति मानवाः ।

आरोच्यसुखभूयिष्ठा मानसौ सिहिमास्तिः ॥ ११३ ॥
 समसायुष रूपञ्च तस्मिन् वर्षद्वये स्थितं ।
 अधमोन्नमौ न तेष्वास्त्रां तुल्याभ्ये रूपशीलतः ॥ ११४ ॥
 न तत्र वचको नेत्र्या न स्तेया न मर्य तथा ।
 नियहो न च दण्डोऽस्ति न लोभो न परियहः ॥ ११५ ॥
 सत्याकृतं न तत्रास्ति धर्माधर्मां तथैव च ।
 वर्णाश्चमाणां वाचां वा पाशुपत्यं तणिक्क्षिया ॥ ११६ ॥
 त्रयो विद्या दण्डनीतिः शुश्रूषा ग्रन्थमेव च ।
 वर्षद्वये सर्वमेतत् पुष्करस्य न विद्यते ॥ ११७ ॥
 न तत्र नद्यो वर्षस्य गौतीषां वा न विद्यते ।
 उहिज्ञानुग्रहकान्वय गिरिपश्चवणानि च ॥ ११८ ॥
 उत्तराश्च कुरुक्ष्याच्च तुल्यकालो जनः सदा ।
 सर्वं च सुसुखमत्वं जराक्लमविवर्जितः ॥ ११९ ॥
 इत्येव धातकीक्षण्डो महावीते तथैव च ।
 आनुपूर्वर्यादिविः तत्त्वः पुष्करस्य प्रकौर्तिः ॥ १२० ॥
 खादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः ।
 विस्तरान्वण्डलाचैव पुष्करस्य तथैव च ॥ १२१ ॥
 एवं हौपाः समद्वैष्टु सप्त सप्तभिराहुताः ।
 हौपस्यानन्तरी यस्तु समद्वैष्टु समन्ततः ॥ १२२ ॥
 एवं हौपसमुद्राणां उहिज्ञेया परस्परात् ।
 अपाचैव समद्वेकात् समद्रा इति संज्ञिताः ॥ १२३ ॥
 अहययो निवसत्यस्मिन् प्रजा यच्चाच्छतुर्विधाः ।
 तस्माद्वर्षमिति प्रोक्तं प्रजानां सखदन्तु तत् ॥ १२४ ॥

नद्य इत्येव नद्ययः ॥१॥ हृष्णः ग्रन्थिप्रबन्धने ।
 इतिप्रबन्धनात् ॥२॥ सिद्धं चर्वलं तेन तेषु तत् ॥ १३५ ॥
 शुक्रपते चन्द्रघटो समुद्रः पूर्वते तदा ।
 प्रचीयमाणे बहुते चीयते ॥स्तमिते खगे ॥ १३६ ॥
 आपूर्वमाणे उदधिः अत एवाभिपूर्वते ।
 ततोऽपचीयमाणेऽपि स्वाक्षर्णैवापक्षते ॥ १३७ ॥
 उत्तासामलिङ्गोगात् जलमुद्रित्यते वथा ।
 तथा महोदधिगतं तोयमुद्रित्यते ततः ॥ १३८ ॥
 अन्युना शनिरिताय वर्षन्त्यापो झसन्ति च ।
 उदयाम्तमिते वेन्द्रोः पञ्चयोः शुक्रकञ्चयोः ।
 अथवाहृष्णिरेवमुदधिः सोमहृष्णिच्छयात्युनः ॥ १३९ ॥
 दशोत्तराणि पञ्चेव अङ्गलीनां शतानि तु ।
 अपां हृष्णिः लयो हृष्टः समुद्रागान्तु पवसु ॥ १४० ॥
 हिरण्यत्वात् अूता औपाः सर्वतोदकाहताः ।
 उदकसाधानं वस्त्राच तस्मादुदधिरुच्यते ॥ १४१ ॥
 अपर्वाणम्तु गिरयः पर्वभिः पर्वताः अूताः ।
 अच्छहौपे तु गोमेदः पर्वतस्तेन चोच्यते ॥ १४२ ॥
 शालमलिः शालमलहौपे पूज्यते च महाद्रुमः ।
 कुगहौपे कुशम्तम्भम्भय नास्ता स उच्यते ॥ १४३ ॥
 क्लोचहौपे गिरिः क्लोचो मध्ये जनयदस्य ह ।
 शाकहौपे द्रुमः शाकस्त्व नास्ता स उच्यते ॥ १४४ ॥
 न्यायोधः पुष्करहौपे तत्र नैः स नमस्तुतः ।

महादेवः पुर्जरे तु ब्रह्मा चिभुवनेश्वरः ॥ १३५ ॥
 तस्मिन्निवसति ब्रह्मा माध्ये: मार्गे प्रजापतिः ।
 उपासते तत्र देवास्त्रयस्तिंश्चाहविभिः ।
 स तत्र पूज्यते चैव देवैर्देवोत्तमोत्तमः ॥ १३६ ॥
 अम्बूदीपास्त्युवर्त्तन्ते रक्षानि विविधानि च ।
 द्वौपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां हि क्रमास्त्रिवह ॥ १३७ ॥
 सर्वशो ब्रह्मचर्यश्च सखेन च दमेन च ।
 आरोग्यायुः प्रभाणाद्वि दिग्गुणश्च समन्ततः ॥ १३८ ॥
 एतस्मिन् पुर्जरद्वौपे यदुलं वर्षकद्वयं ।
 गोपायति प्रजास्तत्र स्त्रयं सज्जनमचित्ताः ॥ १३९ ॥
 देवश्वरो दग्धस्यास्य ब्रह्मा चिभुवनेश्वरः ।
 सविष्णुः सशिरो देवः सपिता सपितामेषः ॥ १४० ॥
 भीजनस्याप्रयत्नेन तत्र स्वयम्प्रस्थितं ।
 यद्वसं सुमहावौर्यं भुज्ञते च प्रजाः सदा ॥ १४१ ॥
 परेण पुर्जरस्याश्च अङ्गुत्या यः स्थितो महान् ।
 नानुदकः समद्रम्हु समन्तात्परिवेष्टितः ॥ १४२ ॥
 परेण तस्य महतौ दृशते लोकसंस्थितिः ।
 काञ्चनौ दिग्गणा भूमिः सर्वा चैकशिलोपमा ॥ १४३ ॥
 तस्मात्परेण शेषस्तु मर्यादान्ते तु मण्डलं ।
 प्रकाशयाप्रकाशय लोकालोकः स उच्यते ॥ १४४ ॥
 आलोकस्तस्य चार्दकु निराशाकस्तातः परं
 योजनानां महस्ताणि दग्ध नस्योक्तुषः चासः ॥ १४५ ॥
 तारांश्च विस्तरस्यास्य वृष्णिवर्णां कामग्राम सः ।

आलोके लोकगद्यसु निरालोके सलोकता ।
 लोकार्थं सम्भातो लोको निरालोकसु वाचातः ॥ १४६ ॥
 लोकविमुक्तारमावन् आलोकः सर्वती वहिः ।
 परिज्ञवः समन्ताच उद्गेनाहतव चः ।
 निरालोकात्परवापि अण्डमाहत्वं तिष्ठति ॥ १४७ ॥
 अण्डस्यान्तस्त्रिवमे लोकाः सहस्रौपा च मैदिनी ।
 भूलोकोद्य भुगलोकः स्वर्वौकोद्य भवस्त्राचा ॥ १४८ ॥
 जनस्तापस्तथा सत्य एतावन् लोकसंयहः ।
 एतावनेव विज्ञेयो लोकान्तर्वैव तत्परः ॥ १४९ ॥
 गुम्भस्यायो भवेण्डयाहक् प्रतीचान्दिग्नि चन्द्रमाः ।
 आदितः शुलपचस्य यपुरण्डस्य तदिधं ॥ १५० ॥
 अण्डानामोहशानान्तु कोठरो ज्ञेयाः सहस्रगः ।
 तिर्थगूढं सधमाच कारणस्याव्यव्याकानः ।
 कारणैः प्राकृतैस्त्राच ज्ञाहतं प्रतिसप्तभिः ॥ १५१ ॥
 दग्धाधिक्येन चाल्योन्यं धारयन्ति परस्परं ।
 परस्पराहृताः सर्वे उत्पवाच परस्परात् ॥ १५२ ॥
 अण्डस्याच्य समन्ताच्च सज्जिविष्टो घनोदधिः ।
 समन्तादयेन तोयेन धार्यमाणः स तिष्ठति ॥ १५३ ॥
 वाज्ञातो घनतोयस्य तिर्थगूढानुमण्डलं ।
 धार्यमाणं समन्ताच्च तिष्ठते घनतेजसा ॥ १५४ ॥
 अवोगुडनिभो वर्जिः समन्ताच्छलाकृतिः ।
 समन्तादयत्वातेन धार्यमाणः स तिष्ठति ।
 घनवात्मत्राकागम्यारयानसु तिष्ठति ॥ १५५ ॥

भूतादिय तथाकाशं भूताद्य वाप्यसो महान् ।
 महान् व्यासो शून्येन अव्यक्तेन तु धार्थते ॥ १५६ ॥
 अनन्तमपरिव्यक्तन्दशभा सूक्ष्म एव च ।
 अनन्तमकृतामानमनादिनिधनश्च तत् ॥ १५७ ॥
 अतीत्य परती ओरमनालम्बमनामयं ।
 नैकयीजनसाहस्रं विप्रकाशं तमोहतं ॥ १५८ ॥
 तम एव निरालोकमर्यादमदेशिकं ।
 देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितं ॥ १५९ ॥
 तमसोऽन्ते च विष्ण्यातमाकाशान्ते च भास्तरं ।
 मर्यादायामतस्तस्य शिवस्यायतनं महत् ॥ १६० ॥
 चिदशानामगम्यन्तु खानं दिव्यमिति श्रुतिः ।
 महतो देवदेवस्य मर्यादायां व्यवस्थितं ॥ १६१ ॥
 चन्द्रादिल्यावस्थास्तु ये लोकाः प्रथिता बुधैः ।
 ते लोका दूत्यभिहिता जगतय न संशयः ॥ १६२ ॥
 इसातलतलात् सप्त सप्तयोर्हितलाः श्रितो ।
 सप्तस्तु यावद्य वायोः सप्तस्तु सप्तनां दिजाः ॥ १६३ ॥
 आपातालादिवं यावद्य पञ्चविधा गतिः ।
 ग्रामाणमेतज् जगत एव संसारसागरः ॥ १६४ ॥
 अनाद्यन्ता प्रथाल्येवं नैकजातिसमुद्घवा ।
 विचित्रा जगतः सा वै प्रह्लिदनवस्थिता ॥ १६५ ॥
 यद्यैतद्योतिकं नाम निसर्वबहुविद्वारं ।
 अतीन्द्रियेभूमाभागैः सिद्धैरपि न लक्ष्यते ॥ १६६ ॥
 चृष्टिव्याप्तामिवायूना महतस्तमस्तस्या ।

ईश्वरस्य हु देवस्य अनन्तस्य हिजीत्तमाः ॥ १६० ॥
 चयो वा परिमाणं वा अन्तो वापि न विद्यते ।
 अनन्त एव सर्वत्र सर्वस्थानेषु पठते ।
 तस्य चोक्तं मया पूर्वं तच्छिवामानुकीर्त्तने ॥ १६१ ॥
 य एव शिवनामा हि तदः कात्स्फूरन कीर्तिं ।
 स एव सर्वत्र गतः सर्वस्थानेषु पूर्वते ॥ १६२ ॥
 भूमी रसातसे चैव आकाशे पथनेऽनसे ।
 अर्द्धेषु च सर्वेषु दिवि चैव न संशयः ॥ १६३ ॥
 तथा तपसि विज्ञेय एव एव महाश्चुतिः ।
 अनेकधा विभक्ताङ्गो मडाधोगी महेश्वरः ।
 सर्वलोकेषु लीकेष इच्यते बहुधा प्रभुः ॥ १६४ ॥
 एवं परस्यरोत्पत्ता धार्यन्ते च परप्यराग् ।
 आधाराद्येयभावेन विकारास्ते विकारिणः ॥ १६५ ॥
 पृथुगादयो विकारास्ते परिच्छिकाः परस्यरं ।
 परस्यराधिकाचैव प्रविष्टाच परस्यरं ॥ १६६ ॥
 यच्चाद्विष्टाच तेऽन्योन्यं तच्चात् स्वैर्यसुपागताः (१) ।
 प्रागासन् छविशेषास्तु विशेषान्योन्यवेयनात् (२) ।
 पृथिव्यादाच वायुन्तः परिच्छिकास्यस्तु ते ॥ १६७ ॥
 गुणापचयसारेण परिच्छेदो विशेषतः ।
 शेषाणान्तु परिच्छेदः सौक्ष्मान्त्रेष्व विभावते ॥ १६८ ॥

(१) स्वैर्यं गुणसुपागता रति च ॥

(२) विभेषान्योन्यदग्निं इवि च ॥

भूतेभ्यः परतस्ते भ्यो छालोकः परतः चूतः ।
 भूतान्यासीक आकाशे परिच्छिद्वानि सर्वंगः ॥ १०६ ॥
 पात्रे महति पात्राणि यथैवान्तर्गतानि तु ।
 भवस्यन्योन्यहीनानि परस्परसमाचयात् ।
 तथा छालोक आकाशे भेदास्वस्तर्गता मताः ॥ १०७ ॥
 कृतस्त्रान्येतानि चत्वारि अन्योन्यसाधिकानि तु ।
 यावदेतानि भूतानि तावदुत्पत्तिरुच्यते ॥ १०८ ॥
 जन्मनामिह संस्कारो भूतेष्वन्तर्गतो मतः ।
 प्रत्यास्थाय च भूतानि कार्योत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १०९ ॥
 तस्मात्परिमिता भेदाः चूताः कार्याकाशु ते ।
 करणात्मकाञ्चैव चुर्मेदा ये महदादयः ॥ ११० ॥
 इत्येष सत्त्वित्यो षोडशो विभागशः ।
 सप्तहीपसमुद्राया याथात्येन चैव हिन्दाः ॥ १११ ॥
 विस्ताराराघण्डलाञ्चैव प्रसंख्यातेन चैव ति ।
 वैश्वर्यं प्रधानस्य परिमाणैकदेशिर्क ॥ ११२ ॥
 अधिष्ठानं भगवती यस्य सर्वमिदं जगत् ।
 एवं भूतगणाः सप्त सत्त्विष्टाः परस्परं ॥ ११३ ॥
 एतावान् सत्त्वित्यस्तु यथा शक्यः प्रभावितुं ।
 एतावदेव श्रोतव्यं सत्त्वित्य तु पादिव ॥ ११४ ॥
 सप्त प्रकृतयस्त्रे ता धारयन्ति परस्परं ।
 तास्त्रस्यपरिमाणेन प्रसंख्यातुमिहोच्यते ।
 असंख्येयाः प्रकृतयस्त्रिष्टिर्गृह्मधय याः ॥ ११५ ॥
 तारकासत्त्वित्यस्य यावदित्यम्भु भण्डसे ।

भर्यादासचिवेशस्तु भूमिष्ठदग्नुमण्डलं ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यां वै हिजोत्तमाः ॥ १ - ६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपीठे भुवनविन्यासो नामै-
कोनपञ्चाशीश्वायः ।

अथ पञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

ज्योतिःप्रचारः ।

सुत उवाच । अधःप्रमाणमूर्त्य वस्त्रमानं निष्ठोधत ।

एश्विवी वायुराकाशमापो ज्योतिष्य पञ्चमं ।

अनन्तधातवो श्रेते व्यापकासु प्रकीर्तितः ॥ १ ॥

जननी सर्वभूतानां सर्वभूतधरा धरा ।

नानाजनपदाकीर्णा नानाधिलानपत्तना ॥ २ ॥

नानानदनदीश्वरा नैकजातिसमाकुला ।

अनन्ता गौयते देवी एश्विवी बहुविस्तरा ॥ ३ ॥

गदीनदसमुद्द्यास्तथा त्रुद्रावयाः स्थिताः ।

पर्वताकाशसंसाय अन्तमूर्मिगताय याः ॥ ४ ॥

आपोऽनन्ताय विज्ञेयास्तथाभिः सर्वलौकिकः ।

अनन्तः पठाते चैव (१) व्यापकः सर्वसभवः ॥ ५ ॥

तथाकाशमनन्तस्व रस्यं नानाश्रयं खुनं ।

अनन्तं प्रश्नितं सर्वं वायुवाकाशसच्चावः ॥ ६ ॥

आपः एश्विव्यासुदके एश्विवी चोपरि स्थिता ।

आकाशचापरमधः पुनर्भूमिः पुनर्ज्ञानं ॥ ७ ॥

एव मन्त्रमनन्तस्य भौतिकाश्य च विद्यते ।

पुरा सुरैरभिर्हितं निचितन्तु निष्ठोधत ॥ ८ ॥

भूमिजेतमथाकाशमिति ज्ञेया परम्परा ।
 स्थितिरेषा तु विज्ञेया सप्तस्त्रियान् इसातले ॥ ८ ॥
 दग्धयोजनसाहस्रमिकभीमं इसातलं ।
 साधुभिः परिविश्वातमिकैकं बहुविश्वरं ॥ ९ ॥
 प्रथममतलच्चैव (१) सुतलान्तु ततः परं ।
 ततः परतरं विद्याहितसं वहुविश्वरं ॥ ११ ॥
 ततो गम्भस्तुलं नाम परतस्य महातलं ।
 औतलच्च ततः प्राहुः पातालं सप्तमं चूतं ॥ १२ ॥
 लक्ष्मभीमच्च प्रथमं भूमिभागच्च कीर्तिंत ।
 पाण्डुभीमं द्वितीयल्लु द्वितीयं रात्रमृतिकं ॥ १३ ॥
 पीतभीमच्छतुर्थेन्तु पञ्चमं चक्रेततलं ।
 षष्ठं गिराभयच्चैव सौवर्णीं सप्तमतलं ॥ १४ ॥
 प्रथमे तु तत्त्वे ख्यातमहूरेन्द्रस्य मन्दिरं ।
 नसुचेरिन्द्रग्रीष्मिं महानादस्य चाच्य ॥ १५ ॥
 पुरस्य शशुकर्णस्य कवचस्य च मन्दिरं ।
 निष्कुलादस्य च पुरं प्रकटजनसञ्जुलं ॥ १६ ॥
 रात्रसप्तस्य च भीमस्य शूलदम्भस्य चालयं ।
 क्षीहिताचक्लिङ्गानां (२) नगरं खापदस्य तु ॥ १७ ॥
 धनञ्जयस्य च पुरं माहिन्द्रस्य महामनः ।
 कालियस्य च नागस्य नगरं कलसस्य च ॥ १८ ॥
 एवं पुरस्त्रहस्याणि नागदानवरचसाँ ।

१ प्रथमं इसातलं नामेति खा ।

२ ज्योतिःप्रचाराचक्लिङ्गाभ्यामिति खा, खा, प० ४ ।

तले जेशानि प्रथमे लाञ्छभौमे न संशयः ॥ १६ ॥
 हितीयेऽपि तले विप्रा दैत्येन्द्रस्य सुरचनः ।
 महाजन्मस्य च तथा नगरं प्रभयस्य तु ॥ २० ॥
 हययौवस्य लाञ्छस्य निकुञ्जस्य च मन्दिरं ।
 गङ्गाख्येयस्य च पुरं नगरं गोमुखस्य च ॥ २१ ॥
 राजसस्य च नौलस्य भित्तस्य कथनस्य च ।
 पुरच कुरुपादस्य महोश्चीयस्य चालयं ॥ २२ ॥
 कम्बलस्य च नागस्य पुरमधतरस्य च ।
 कद्रुपवस्य च पुरं तत्त्वकस्य महामनः ॥ २३ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरचनां ।
 हितीयेऽप्निन् तले विप्राः पाण्डुभौमे न संशयः ॥ २४ ॥
 द्वौये तु तले स्थाते प्रचादस्य महामनः ।
 अनुज्ञादस्य च पुरं दैत्येन्द्रस्य महामनः ॥ २५ ॥
 तारकाख्यस्य च पुरं पुरल्लिंगिरसहाया ।
 शिश्मारस्य च पुरं हृष्टपुष्टजनाकुलं ॥ २६ ॥
 चवनस्य च विज्ञेयं राजसस्य च मन्दिरं ।
 राजसेन्द्रस्य च पुरं कुभिलस्य खरस्य च ॥ २७ ॥
 विराघस्य (१) च कूरस्य पुरसुल्कामुखस्य च ।
 हेमकस्य च नागस्य तथा पाण्डुरकस्य च ॥ २८ ॥
 मत्तिमन्त्रस्य च पुरं कपिलस्य च मन्दिरं ।
 नन्दस्य चोरगपतिविंशातस्य च मन्दिरं ॥ २९ ॥

(१) विराघस्येति श्लोकः ।

एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 ततौयेऽस्मिन्स्तले किप्राः पौतभीमे न संग्रहः ॥ ३० ॥
 चतुर्थे दैत्यसिंहस्य कालनेभीमहाभ्यनः ।
 गजकाणस्य च पुरं नगरं कुञ्जरस्य च ॥ ३१ ॥
 राजमेन्द्रस्य च पुरं सुमालेश्वरुविहारं ।
 मुखस्य लोकनाथस्य हक्कवक्षस्य चालयं ॥ ३२ ॥
 बहुयोजनसाहस्रं बहुपचिसमाकुलं ।
 नगरं वैनतेयस्य चतुर्थेऽस्मिन् रसातले ॥ ३३ ॥
 पश्चमे शर्कराभीमे बहुयोजनविस्तृते ।
 विरोचनस्य नगरं दैत्यसिंहस्य धौमतः ॥ ३४ ॥
 वैदूर्यस्य विजिह्वास्य हिरण्यालस्य चालयं ।
 पुरस्य विद्युजिह्वास्य राजमस्य च धौमतः ॥ ३५ ॥
 महामेघस्य च पुरं राजमेन्द्रस्य गालिनः ।
 कर्णारस्य च नागस्य स्वस्तिकास्य जयस्य च ॥ ३६ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 पश्चमेपि तथा शेषं शर्करानिलये सदा ॥ ३७ ॥
 वष्टे तले दैत्यपतेः केशरेन्द्रशरीरम् ।
 मुपर्व्वयः सुसोक्तव नगरं महिषस्य च ।
 राजमेन्द्रस्य च पुरमुत्तोगस्य महाभ्यनः ॥ ३८ ॥
 तथास्ते सुरसापुत्रः गतश्चौर्वी सुदा युतः ।
 कर्णपत्न्यहतः श्रीमान् वासुकिनीम नागराट् ॥ ३९ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां ।
 वष्टे तलेऽस्मिन् विख्याते शिलाभीमे रसातले ॥ ४० ॥

सप्तमि तु तत्त्वे चिय पाताले सर्वपथिमि ।
 पुरं वलेः प्रसुदितं नरनारीसमाकुलं ॥ ४१ ॥
 असुराग्नीविषैः पूर्णं सुहृत्वैः वशवभिः ।
 मुचुकुन्दस्य दैत्यस्य तत्त्वे नगरं महत् ॥ ४२ ॥
 अनेकैदिं तिपुश्वाणां समुदीर्घं महापुरैः ।
 तत्त्वैव नामनगरैः कर्त्तिमहिः सहस्रगः ॥ ४३ ॥
 देत्यानां दानवानाश्च समुदीर्घं महापुरैः ।
 उदीर्घं राजसावासैरनेकैय समाकुलं ॥ ४४ ॥
 पातालाले च विषेन्द्रा विष्णौर्ध्वं वहयोजने ।
 आद्ये रक्षारविक्षात्तो महाक्षा शाजरामरः ॥ ४५ ॥
 धीतयहीदरवपुर्नीतिवासा महाभुजः ।
 विश्वालभीतो युतिमांसिद्वमालाधरो बली ॥ ४६ ॥
 कलमयुद्धावदतेन दीपास्येन विराजता ।
 प्रभुमुखसहस्रेष्ठ ग्रीभते वै स कुण्डली ॥ ४७ ॥
 स जिह्वामालया देषो लोलज्वालानसार्चिष्या ।
 ज्वालामालापरिच्छिमः कैलास इव लक्ष्यते ॥ ४८ ॥
 स तु नेत्रसहस्रेण हिगुणेन विराजता ।
 वालसुर्याभिताम्बेष्य ग्रीभते चित्तमण्डलः ॥ ४९ ॥
 तस्य कुन्देन्दुवर्णस्य अब्दमाला विराजते ।
 तदणादिलामालेव श्वेतपर्वतमूर्द्धिनि ॥ ५० ॥
 लटाकरात्तो युतिमान् लक्ष्यते ग्रथनासने ।
 विष्णौर्ध्वं इव मेदिन्या सहस्रशिखुरो गिरिः ॥ ५१ ॥
 महाभोगी महाभाग्नीर्थानागैर्महाबले ।

उपास्यते महातेजा महानागयतिः स्वयं ॥ ५२ ॥
 स राजा सर्वेनागानी शेषो नाम महाद्युतिः ।
 सा वैष्णवी छहितनुर्भूर्यादायां व्यवस्थिता ॥ ५३ ॥
 सप्तैवमेते कविता व्यवहार्या इसातकाः ।
 देवासुरमहानागराच्चसाध्युषिताः सदा ॥ ५४ ॥
 अतःपरमनालोकमग्रस्य सिद्धसाधुभिः ।
 देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितं ॥ ५५ ॥
 पृथिव्यमात्म्यवायूनां नभस्य हिंजीतमाः ।
 महत्त्वमेवसृष्टिभिर्गण्ठते नान संशयः ॥ ५६ ॥
 अत लाङ्गं प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्गतिं ।
 सूर्याचन्द्रमसावितो भूमन्तो व्यवदेव तु ।
 प्रकाशतः लभाभिस्तो गणहत्यां सप्तास्तिं ॥ ५७ ॥
 सप्तानां स सुद्राणां होपानाक्तु स विहारः ।
 विहाराहं पृथिव्यास्तु भवेदन्यत वाहृतः ॥ ५८ ॥
 पर्यासपारिमाश्वन्तु चन्द्रादित्यो प्रकाशतः ।
 पर्यासपारिमाश्वेन भूमेस्तुत्यं दिवं चूतं ॥ ५९ ॥
 अवधातुः प्रकाशाच्छो छवनाक्त रविः सूर्तः ॥ ६० ॥
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्योः ।
 महितलाक्षहीयद्वे छस्त्रिन् वर्षे निषात्यते ॥ ६१ ॥
 अस्य भाद्रतवर्षस्य विष्णवान्तु सुविस्तर ।
 मण्डलं भास्तरसाऽष्ट योजनानी निरोधतः ॥ ६२ ॥
 नवद्वोजनसाहस्रो विष्णारो भास्तरस्य तु ।

विस्तारात्तिगुणवाचा परिणाहोऽय मण्डलं ।
 विष्कम्भो मण्डलस्त्रैव भास्तराहिगुणः गशी ॥ ६३ ॥
 अतः पृथिव्या वक्षामि प्रमाणं योजनैः सह ।
 सप्तद्वौपसमुद्राया विस्तारो मण्डलच यत् ॥ ६४ ॥
 इत्येतदिह संख्यातं पुराणं परिमाणतः ।
 तदस्यामि प्रसंख्याय साम्पत्तेरभिमानिभिः ॥ ६५ ॥
 अभिमानिव्यतीता ये तुल्यास्ते साम्पत्तेरितः ।
 देवा ये वे लातीतास्ते रूपैर्नामभिरेव च ॥ ६६ ॥
 तत्त्वात्तु साम्पत्तेर्देवैवैत्त्वामि वसुधातलं ।
 दिवस्तु सत्रिवैश्वी वै साम्पत्तेरेव लात्त्वयः ॥ ६७ ॥
 शतार्दीकीटिविस्तारा पृथिव्यी क्लात्त्वतः चृता ।
 तस्या वाधप्रमाणेन मेरोर्वै चातुरक्षरं ॥ ६८ ॥
 पृथिव्या वाधविस्तारो योजनायात्पृष्ठीचित्तिः ।
 मेहमध्यात् प्रतिदिग्यं कोटिरेकादश चृताः ॥ ६९ ॥
 तस्या शतसहस्राणि एकोननवतिः पुनः ।
 पृथिव्याणि सहश्राणि पृथिव्या वाधविस्तारः ॥ ७० ॥
 पृथिव्या विस्तारं क्लात्त्वं योजनैस्त्रिवैधत ।
 तिस्तःकोशस्तु विस्तारः संख्यातः स चतुर्दिग्यं ॥ ७१ ॥
 तस्या शतसहस्राणामेकीनाशौतिरुच्यते ।
 सप्तद्वौपसमुद्रायाः पृथिव्यास्त्रैव विस्तारः ॥ ७२ ॥
 विस्तारात्तिगुणस्त्रैव पृथिव्यन्तस्य मण्डलं ।
 गणितं योजनायत्तु कोटिरस्त्रैकादश चृताः ॥ ७३ ॥
 तस्या शतसहस्रन्तु सप्तत्रिंशात्तिकानि तु ।

शूलेतदे प्रसंख्यातं पृथिव्यान्तस्य मण्डलं ॥ ७४ ॥
 तारकासनिवेशस्य दिवि यावहि मण्डलं ।
 पर्योसः सत्रिवेशस्य भूमेश्वरावसु मण्डलं ॥ ७५ ॥
 पर्योसपारिमाण्डेन भूमेश्वर्ये दिवं स्थूरं ।
 सप्तानामपि लोकानामेतत्यानं प्रकीर्तिं ॥ ७६ ॥
 पर्योसपारिमाण्डेन मण्डलानुगतेन च ।
 उपस्थूरपरि लोकानां छत्रवत्यरिमण्डलं ॥ ७७ ॥
 संस्थितिर्विहिता सर्वा वेषु तिष्ठन्ति जनतः ।
 एतदण्डकटाहस्य प्रमाणं परिकोर्त्तिं ॥ ७८ ॥
 अण्डस्यान्तस्थितमे लोकाः सप्तहीपा च मेदिनो ।
 भूलौकय भूवच्चैव तृतीयः करिति चातः ।
 महलौकीको अनेष्टैव तपः सत्यघ सप्तमः ॥ ७९ ॥
 यते सप्त कृता लोकान्छत्रवाकारा व्यवस्थिताः ।
 स्वकैरावररूपैः सर्वे धर्मार्थमाणाः पूर्वक् पूर्वक् ॥ ८० ॥
 दग्धभागाधिकाभिष्व ताभिः प्रकृतिभिर्विहिः ।
 धार्थमाणा विशेषैष समुत्पदैः परस्परं ॥ ८१ ॥
 अस्याण्डस्य समन्तानं सत्रिविष्टो चनोदधिः ।
 पृथिवीमण्डलं लक्ष्म्यं घनतोयेन धार्थते ॥ ८२ ॥
 चनोदधिपरेणाव धार्थते घनतेजसा ।
 वाङ्मती घनतेजस्तु तिर्थगृहैन्तु मण्डलं ॥ ८३ ॥
 समन्ताहनवालेन धार्थमाणं प्रतिष्ठितं ।
 घनवातासयाकाशमाकाश भद्रावना ॥ ८४ ॥
 भूतादिना छत्रं सर्वे भूतादिमेष्टता हतः ।

हतो महानन्तोन पधानेनाव्ययात्मना ॥ ८३ ॥
 पुराणि लोकपालानां प्रवक्ष्यामि यथाकर्म ।
 ज्योतिर्गणवचारस्य प्रमाणं परिवक्षते ॥ ८४ ॥
 मरोः प्राचां दिशि तथा मानसस्यैव मूर्दनि ।
 तथोक्तारा माहेन्द्री पुरुषा हेमपरिष्कृता ॥ ८५ ॥
 दक्षिणे पुनर्मर्दोर्मानसस्यैव मूर्दनि ।
 वैवस्ततो निवसति यमः संयमने पुरे ॥ ८६ ॥
 प्रतीक्षान्तु पुनर्मर्दोर्मानसस्यैव मूर्दनि ।
 सुखा नाम पुरी रम्या वरुणस्याय धीमतः ॥ ८७ ॥
 दिश्युतरस्यां मरोक्तु मानसस्यैव मूर्दनि ।
 तुल्या माहेन्द्रपुर्या तु सोमस्यापि विभावरी ॥ ८८ ॥
 सानसोतरप्ले तु लोकपालायतुहिंशं ।
 क्षिता धर्माश्वस्यायै लोकमंरचणाय च ॥ ८९ ॥
 लोकपालोपरिष्टान् सर्वतो दक्षिणायने ।
 काष्ठागतस्य कूर्यस्य गतिर्या तां निवैधत ॥ ९० ॥
 दक्षिणे प्रकमे स्थिरः क्षिप्तेषुरिव सर्पति ।
 ज्योतिषाचकमादाय सततं परिगच्छति ॥ ९१ ॥
 मध्यग्रामरावत्वां यदा भवति भास्करः ।
 वैवस्तते संयमने उदयस्तत्र तत्त्वते ॥ ९२ ॥
 सुखायामहंरात्रेष्व मध्यगः स्वाद्रविंयदा ।
 सुखायामस्व वाहस्तासुनिडन् स तु हस्तते ॥ ९३ ॥
 विभावामहंरात्रं खान् माहेन्द्रगमस्तमेति च ।
 तदा दक्षिणपूर्ववामपरात्रोविधौयते ॥ ९४ ॥

दक्षिणापरदेश्याना पूर्वीङ्गः परिकीर्त्तते ।
 सेवामपररात्रं ये जना उत्तरापये ॥ ८७ ॥
 देशा उत्तरपूर्वी ये पूर्वरात्रन्तु तान् प्रति ।
 एवमेवीतरेष्वको भवनेषु विराजते ॥ ८८ ॥
 मुखायामव बाहस्यां मध्याङ्गे चार्यमा यदा ।
 विभावर्था सोमपुर्वीमुचितिः विभावसुः ॥ ८९ ॥
 रात्रर्थः आमरावत्यामस्तमेति यमस्य च ।
 सोमपुर्वी विभायान्तु मध्याङ्गे स्याहिवाकरः ॥ ९० ॥
 महेन्द्रस्यामरावत्यामुचितिः यदा रविः ।
 अर्हतात् संघमने बाहुण्यामस्तमेति च ॥ ९१ ॥
 म श्रीप्रभमेति पर्यंति भास्त्ररोऽलात्तचक्षवग् ।
 भमन् वै भ्रममाणानि कहचानि गमने रविः ॥ ९२ ॥
 एवचतुर्वृं हौपेषु दक्षिणान्तेन सर्पति ।
 उदयाम्बमनेनासादुचितिः पुनः पुनः ॥ ९३ ॥
 पूर्वाङ्गे चापराङ्गे तु ही देवालयौ तु सः ।
 तपथेकन्तु मध्याङ्गे तेरेव तु सरक्षिभिः ॥ ९४ ॥
 उदितो वष्टिमानाभिरामध्याङ्गं तपश् रविः ।
 अतः परं क्षसन्तीभिर्गोभिरस्तः स गच्छति ॥ ९५ ॥
 उदयाम्बमयाभ्यां हि अन्ते पूर्वापरे दिशो ।
 यायत्पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे तु पार्वयोः ॥ ९६ ॥
 यज्ञोद्यन् हृष्टते सर्वसेषां स उदयः अृतः ।
 यज्ञ गणाशमायाति तेषामस्तः स उच्चते ॥ ९७ ॥
 सर्वेषामुत्तरे मेष्टकोकालोकस्ता दक्षिणे ।

विद्वरभावादकंस्य भूमेलंखात्वतस्य च ।
 ज्ञियते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न हस्यते ॥ १०८ ॥
 अहनस्त्रभताराणां दर्शनं भास्तरस्य च ।
 उच्छ्रयस्य प्रमाणेन अवस्थामनोदयं ॥ १०९ ॥
 शुक्रकाषीऽग्निरापण लक्ष्माच्छाया च मेदिनी ।
 विद्वरभावादकंस्य उद्यतस्य विरश्मिता ।
 रक्ताभावो विरश्मित्वाद्रक्तत्वाभाव्यनुष्टाता ॥ ११० ॥
 सेख्यावस्थितः सूर्यो यज्ञ यज्ञ तु हस्यते ।
 ऊर्बं गतः सहस्रन्तु योजनानां स हस्यते ॥ १११ ॥
 प्रभा हि सौरी पादेन अस्त्रहस्तिभास्तरे ।
 अग्निमाविश्वते रात्रौ तस्माहूरात् प्रकाशते ॥ ११२ ॥
 उदितस्तु पुनः सूर्यः अस्तमान्नेष्माविश्वत् ।
 संयुक्तो वज्रिना सूर्यस्ततः स तपते दिवा ॥ ११३ ॥
 प्राकाश्यत तथौख्यत्वं सूर्यान्नेष्वी च तेजसो ।
 परस्परानुपवेशादाप्यादेते दिवानिश्च ॥ ११४ ॥
 उत्तरे चैव भूम्यदौ तथा तस्मिंश्च दक्षिणे ।
 उत्तिष्ठति तथा सूर्यं रात्रिराविश्वते त्वपः ।
 तस्मात्ताम्बा भवत्यापो दिवारात्रिपवेशनात् ॥ ११५ ॥
 अस्तु याति पुनः सूर्यं दिने वै प्रविशत्यपः ।
 तस्माच्छुक्रा भवत्यापो नक्षमङ्गः पवेशनात् ॥ ११६ ॥
 एतेन क्लमयोगेन भूम्यदौ दक्षिणोत्तरे ।
 उदयास्तमनेऽकंस्य (१) अहोरात्रं विश्वत्यपः ॥ ११७ ॥

दिनं सर्वपकाशास्त्रं तामसो रात्रिरुचते ।
 तथा दद्यवस्थिता रात्रिः सूर्यावेषमहः मृत्युं ॥ ११८ ॥
 एवं पुण्यरमध्येन यदा सर्वति भास्तरः ।
 चिंशांश्कर्तु (१) भेदित्वा मुहूर्ते व गच्छति ॥ ११९ ॥
 योजनाशाम् मुहूर्तं स्य इमां संख्यां निबोधत ।
 पूर्णे गतसहस्राशामेकचिंशक्तु सा खृता ॥ १२० ॥
 पश्चायत् तथात्यानि सहस्राश्चाधिकानि तु ।
 मौहूर्तिं की गतिरेषां सूर्यस्य तु विघ्नीयते ॥ १२१ ॥
 एतेन गतियोगेन यदा काष्ठान्तु दद्विष्टाः ।
 पर्यागच्छेतदादित्यो माघे काष्ठान्तमेव हि ॥ १२२ ॥
 सर्पते दद्विष्टायान्तु काष्ठायां लक्षितोधत ।
 नवकीदः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डले ॥ १२३ ॥
 तथा गतसहस्रायि चत्वारिंशक्तु पश्च च ।
 अहो रात्रात्पत्तुस्य गतिरेषा विघ्नीयते ॥ १२४ ॥
 दद्विष्टादिनिष्टोऽसो विषुवस्यो यदा इविः ।
 ज्योतीरदस्य समुद्रस्य उत्तरान्ता दिशबद्रन् ॥ १२५ ॥
 मण्डलं विषुवद्यायि योजनैः स्तुतिवोधत ।
 तिसः कीदृश्मृतिस्त्रीर्णा विषुवद्यायि सा न्यूना ॥ १२६ ॥
 तथा गतसहस्राशामशीत्येकाधिका पुनः ।
 अथेषे चोत्तरां काष्ठाचित्प्रभानुर्यदा भवेत् ।
 ग्राकदीपस्य यज्ञस्य उत्तरान्ता दिशबद्रन् ॥ १२७ ॥
 उत्तरायाच्च काष्ठायां ग्रभार्ण मण्डलस्य च ।

(१) चिंशकर्त्तुस्त्रीर्णः । विषुवद्यायि च ।

योजनायात्मुसंख्याता कोटिरेका तु सा हिनैः ॥ १२८ ॥
 अशीतिनिंयुतानीह योजनानां तदैव च ।
 अष्टपञ्चाशतचैव योजनान्वधिकानि तु ॥ १२९ ॥
 नागवौष्टुभरावौष्टी अजवौष्टी च दक्षिणा ।
 मूलचैव तथाषाढे श्लजवौष्टुदयास्त्रयः ।
 अभिजित्यूर्वतः खातिर्नांगवौष्टुदयास्त्रयः ॥ १३० ॥
 काष्ठयोरन्तरं यत्तदेव योजनैः पुनः ।
 एतच्छतसहस्राणामेकचिंशोत्तरं शतं ॥ १३१ ॥
 अर्थात्तंशाधिकाषाण्ये चयस्तिंश्च योजनैः ।
 काष्ठयोरन्तरं श्लेषद् योजनायात् प्रतिष्ठितं ॥ १३२ ॥
 काष्ठयोर्लेखयोष्टैव अन्तरे दक्षिणोत्तरे ।
 ते तु यस्तामि संख्याय योजनैश्चतिर्वोधत ॥ १३३ ॥
 एकैकमन्तरन्तस्या नियुताम्बेकसप्ततिः ।
 सहस्राण्यतिरिक्ताय ततोऽन्या यस्तसप्ततिः ॥ १३४ ॥
 लेखयोः काष्ठयोष्टैव वास्त्राभ्यन्तरयोः शतं ।
 अभ्यन्तरन्तु पर्येति मण्डलान्युक्तरायणे ॥ १३५ ॥
 वास्त्रतो दक्षिणे चैव सततन्तु यथाक्रमं ।
 मण्डलानां गतं पूर्णमशीत्यधिकमन्तरं ॥ १३६ ॥
 चरते दक्षिणे चापि तावदेव विभावसुः ।
 प्रमाणं मण्डलस्याय योजनायाचिर्वोधत ॥ १३७ ॥
 एकविंशद् योजनानां सहस्राणि समाप्ततः ।
 शते हि पुनरप्यन्ये योजनानां प्रकौर्त्तिने ॥ १३८ ॥
 एकविंशतिभिर्यैव योजनैरधिकैर्हि ते ।

एतत्प्रमाणमाच्यात् योजनैर्मण्डलं हि तत् ॥ १३६ ॥
 विष्णवो मण्डलसौष तिर्यक् स तु विधीयते ।
 प्रत्यहस्तरते तानि सूर्यो वै मण्डलम् ॥ १४० ॥
 कुलालचक्रपर्यन्तो यथा शीघ्रं निवर्तते ।
 दक्षिणे प्रकाशे सूर्यस्तथा शीघ्रं निवर्तते ॥ १४१ ॥
 तत्प्रात् प्रकाशं भूमित्वा कालेनालयेन गच्छति ।
 सूर्यो हादशभिः शीघ्रं सुहङ्कर्त्तर्दक्षिणोत्तरे ॥ १४२ ॥
 चयोदशार्द्दलचाणामहानुचरते रविः ।
 सुहङ्कर्त्तरस्तावहृष्टाणि नक्षमष्टादशैवरन् ॥ १४३ ॥
 कुलालचक्रमध्यस्तु यथा मन्दं प्रसर्पति ।
 तयोदशार्द्दलसूर्योः सर्पते मन्दविक्रमः ॥ १४४ ॥
 तयोदशार्द्दलसूर्योः चरते रविः ।
 तत्प्राद्यार्द्दलेण कालेन भूमिमत्या निगच्छति ॥ १४५ ॥
 अष्टादशसुहङ्कर्त्तरस्तु उत्तरायणपरिविमं ।
 अद्यमवति तत्प्रापि चरते मन्दविक्रमः ॥ १४६ ॥
 चयोदशार्द्दलसूर्योः चरते रविः ।
 सुहङ्कर्त्तरस्तावहृष्टाणि नक्षमष्टादशैवरन् ॥ १४७ ॥
 ततो मन्दतरं ताभ्याचक्रं भ्रमति वै यथा ।
 भृत्यग्नु इव मध्यस्तो भ्रुवो भ्रमति वै तथा ॥ १४८ ॥
 चिंशन्सुहङ्कर्त्तरनिवाहुरहोरात्रं भ्रुवो भ्रमन् ।
 उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि सः ॥ १४९ ॥
 कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्त्वैव वर्तते ।
 भृत्यस्तथा हि विज्ञेयस्तत्त्वैव परिवर्तते ॥ १५० ॥

उभयोः काष्ठयोर्भवे भवतो मण्डलानि तु ।
 दिवा नक्षत्रं सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ॥ १५१ ॥
 उच्चरे प्रक्रमे त्विन्दोर्दिवा मन्दा गतिः चृता ।
 तथैव च पुनर्नैकं शीघ्रा सूर्यस्य वै गतिः ॥ १५२ ॥
 दक्षिणे प्रक्रमे चैव दिवा शीघ्रं विधीयते ।
 गतिः सूर्यस्य नक्षत्रं वै मन्दा चापि तथा चृता ॥ १५३ ॥
 एवं गतिविशेषेण विभजन् रात्रगहानि तु ।
 तथा विचरते मासं समेन विष्मेण च ॥ १५४ ॥
 लोकालोके स्थिता ये ते लोकपात्रावदुहिंशं ।
 अगस्त्यथरते तिषामुपरिष्टाज्जवेन तु ।
 भजन्नसावहोरात्रमेवङ्गतिविशेषैः (१) ॥ १५५ ॥
 दक्षिणे नागवीथायां लोकालोकस्य चोक्तरं ।
 लोकसन्नारको शेषं वैश्वानरपथाहहिः ॥ १५६ ॥
 पृष्ठे यावत्प्रभा सौरी पुरस्तात् सम्बकाशते ।
 पार्श्वयोः पृष्ठस्तावल्लोकालोकस्य सर्वतः ॥ १५७ ॥
 योजनानां सहस्राणि दशोर्द्दिन्तुल्लितो गिरिः ।
 प्रकाशवाप्रकाशय सर्वतः परिमण्डलः ॥ १५८ ॥
 नक्षत्रचन्द्रसूर्याय यहास्तारागणैः सह ।
 अभ्यन्तरं प्रकाशन्ते लोकालोकस्य वै गिरेः ॥ १५९ ॥
 एतावानेव लोकस्तु निरालोकस्वतः परं ।
 लोकालोक एकधा तु निरालोकस्वनेकधा ॥ १६० ॥

लोकालोकन्तु सम्बन्धे यस्मात् सूर्यः परिवर्त्ते ।
 तस्मात्सम्भवेति ताम् । दुरुषाव्युष्टयोर्यदुल्तरं ।
 उषा रात्रिः स्मृता विप्रैर्बुद्धिष्ठिता पि त्वदः स्मृतं ॥ १६१ ॥
 सूर्यं हि यस्मानानां सम्भाकाले हि रक्षसाः ।
 प्रजापतिभिर्योगेन यापस्तेषां दुराक्षरानां ।
 अच्युत्यस्य देहस्य प्रापिता मरणं तथा ॥ १६२ ॥
 तिरः कीटास्तु विश्वाता मन्देहा नाम राजसाः ।
 प्राणीयन्ति सहस्राण्शसुद्यन्ति दिने दिने ।
 तापयन्तो दुराक्षरानाः सूर्यमिच्छन्ति खः दि तुं ॥ १६३ ॥
 अथ सूर्यस्य तेषाच्च युडमासीत् सुदारणं ।
 ततो ब्रह्मा च देवाय लाभ्याणां चैव सत्तमाः ।
 सम्भवेति समुपासनः चेपयन्ति महाजलं ॥ १६४ ॥
 ओंकारब्रह्मसंपुत्रं गायत्रा चाभिमन्त्रितं ।
 तेन दशन्ति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिष्या ॥ १६५ ॥
 ततः पुनर्भूतेजा महाव्युतिपराक्रमः ।
 योजनानां सहस्राण्यि कर्द्दसुतिष्ठते गतं ॥ १६६ ॥
 ततः प्रयाति भगवान् ब्रह्मादैः परिवारितः ।
 बालखिल्लैव सुनिभिः ऊतार्थैः समरीचिभिः ॥ १६७ ॥
 काला निर्मेया दश पञ्च चैव
 विंशत्ति काला गणयेत् कलान्तः ।
 विंशत् कलाचैव भवेन्द्रुज्ञर्त-
 र्दैस्त्रिंशता राज्यक्षतौ समेते ॥ १६८ ॥
 कालसम्भो त्वद्भीर्गदिवसानां यज्ञाक्रमं ।

मन्त्रा मुहूर्तमानन्तु ज्ञाये हुयो समा च्छ्रुता ॥ १६८ ॥
 सेष्वाप्रभूत्यादित्ये चिसुहृत्तामते तु वै ।
 प्रातस्तुतः च्छ्रुतः कालो भागश्वङ्गः स पञ्चमः ॥ १६९ ॥
 तच्चात् प्रातस्तुतात्कालात् चिसुहृत्तस्तु सङ्ख्यः ।
 मध्याङ्गच्छिमुहृत्तस्तु तच्चात् कालाच्च सङ्ख्यात् ॥ १७० ॥
 तच्चात्यमध्यन्दिनात् कालादपराङ्ग इति च्छ्रुतः ।
 एव एव मुहृत्ताच्छ्रुतं तच्चात् कालाच्च मध्यमात् (१) ॥ १७१ ॥
 अपराङ्गे अतीपाते कालः सायाङ्ग चक्षते ।
 दशपञ्चसुहृत्ताहै सुहृत्ताच्छ्रुतं एव च ॥ १७२ ॥
 दशपञ्चसुहृत्तावै अहर्विषुवति च्छ्रुतं ।
 दशपञ्चसुहृत्ताहै रात्रिन्दिवमिति च्छ्रुतं ॥ १७३ ॥
 वर्हते च्छ्रुते चैव अयने दक्षिणोत्तरे ।
 अहस्तु यस्ते रात्रिं रात्रिस्तुष्टुते त्वदः ॥ १७४ ॥
 श्रद्धसन्तयोर्मध्ये चिषुवन्तदिभाव्यते ।
 अहोरात्रं कला चैव सप्त मोमः सप्तच्छ्रुते ॥ १७५ ॥
 तथा पञ्चदशाच्छ्रुतिं पञ्च दृश्यमिष्ठीयते ।
 हो पञ्चो च भवेन्नासो ही मासावन्तराडतुः ।
 कर्तुजयमयनं च्छ्रुते यने वर्षभुच्यते ॥ १७६ ॥
 निमिषादिक्ततः कालः काष्ठाया दश पञ्च च ।
 कलायास्त्रिंशतः काष्ठा मात्राशीतिदशास्त्रिका ॥ १७७ ॥
 शतस्त्रिकोनकास्त्रिंशता चात्रिंशत् यदुत्तरा ।
 दिवस्त्रिभाकृत्योविंशत्याचायाच्च चला भवेत् ॥ १७८ ॥

१. पाठोऽप्य पुनराङ्ग एव परिभासि ।

चत्वा॒रिंशत् सहस्रा॑णि शतान्वष्टौ च विद्युतिः ।
 सप्ततिष्ठा॑पि तत्रैव नवतिं विहि निषये ॥ १०० ॥
 चत्वार्ण्यैव शतान्व्याहुविद्युतौ वैधसंयुगे ।
 चरांशी शेष विज्ञेयो नात्मिका चाच कारणं ॥ १०१ ॥
 संवक्षरादयः पञ्च चतुर्मालविकल्पिताः ।
 निषयः सर्वकालस्य युग इत्यभिधीयते ॥ १०२ ॥
 संवक्षरस्त् प्रथमो हितीयः परिवक्तरः ।
 इदत्तरस्त् तीवस्त् चतुर्व्यानुवक्तरः ।
 पञ्चमो वक्त्रस्तो पां कालस्त् परिसंज्ञितः ॥ १०३ ॥
 विंशतिं (१) भवेत् पूर्णं पञ्चान्तु रविष्युगं ।
 एतान्वष्टादशक्लिंशदुद्यो भास्करस्य च ॥ १०४ ॥
 ऋतवक्षिंशतः सौरा अयनानि दशेव तु ।
 पञ्चविंशत् शतापि षट्टिर्मासाव भास्करः ॥ १०५ ॥
 विंशदेव लहोरात्रं स तु मासव भास्करः ।
 एकषष्टिश्वहोरात्रा दशरेको विभाव्यते ॥ १०६ ॥
 अङ्गान्तु व्रग्धिकाशीतिः शताप्यधिकं भवेत् ।
 मानन्तविभ्रभानोस्त् विज्ञेयं भुवनस्य तु ॥ १०७ ॥
 सौरसोम्यन्तु विज्ञेयं नच्च सावनन्तव्या ।
 नामान्वेतानि चब्बारि यैः पुराणं विभाव्यते ॥ १०८ ॥
 खेतस्योक्तस्यैव शुक्रवात्राम पर्वतः ।
 त्रीणि तस्य तु शुक्राणि स्तूपन्तीव नभस्तात् ॥ १०९ ॥

तैयापि शृङ्खलाभासं सर्वत्रैष विशुनः ॥१॥
 एकमार्गं विम्बारो विष्कम्भायापि कोर्त्तिंतः ॥१२०॥
 तस्य वै सर्वतः शृङ्खला मध्यमन्तरिक्षमयः ।
 दक्षिणं राजत्रैष शृङ्खला स्फटिकप्रभं ॥१२१॥
 सर्वरक्षमयैकं शृङ्खलासुतरसुतम् ।
 एवं कूटेष्ठिभिः शैलैः शृङ्खलानिति विशुनः ॥१२२॥
 यतदिषुवतं शृङ्खलादर्कीः प्रतिपद्यते ।
 शरहसन्तयोर्मध्ये मध्यमां गतिमास्थितः ।
 अहम्स्तुत्यामद्वा रात्रिं करोति तिभिरापहः ॥१२३॥
 हरिताश्च इया दिव्यास्ते नियुक्ता महारथे ।
 अनुलिप्ता इवाभान्ति पश्चरक्षेभवितिभिः ॥१२४॥
 भेषजते च तुलान्ते च भास्त्ररोदयतः स्फूताः ।
 मुहूर्तां दश पञ्चैव अहोरात्रिव तावतो ॥१२५॥
 कृचिकानां यदा सूर्यः प्रवमांशगतो भवेत् ।
 विगात्तानां तदा ज्ञेयतुर्थांशि निशाकरः ॥१२६॥
 विगात्तावां यदा मूर्यचरतेऽमं लृतीयकं ।
 तदा चन्द्रं विजानोद्यान् कणिकाशिरसि स्तितं ॥१२७॥
 विषुवन्तं तदा विद्यादेवमाहुर्महर्षयः ।
 सूर्येण विषुवं विद्यात्कानं सोमेन लक्षयेत् ॥१२८॥
 समा रात्रिरहैष यदा तदिषुवद्वेत् ।
 तदा दानानि देवानि विवर्ध्यो विषुवत्वपि ।
 आश्चेष्यो विशेषेण मुखमेतनु तु दैवतं ॥१२९॥

१ तैयापि शृङ्खला य अग्ने शृङ्खलाभासं विशुन इति य ।

कनदाचिमासी च जलाकाष्ठामुहूर्तीका: ।
 पीर्णमासी तथा ज्येष्ठा अमावास्या तदैव च ।
 सिनोवाली कुष्ठयैव राका चानुमतिष्ठथा ॥ २०१ ॥
 तपस्तपस्तो मधुमाध्यो च
 शुक्लः शुचियायनमुखरं स्थान् ।
 नभो नभस्त्रीय इयुः सहीङ्गः
 सहः सहस्याविति दशिणं स्थान् ॥ २०२ ॥
 संवत्सरामतो ज्येष्ठा: पश्चाष्टा: ग्राहणः सूर्याः (१) ।
 तस्मात् चहतबो ज्येष्ठा चहतबो छत्तराः सूर्याः ॥ २०३ ॥
 तस्मात् चहतबो ज्येष्ठा अमावास्याय पर्यगः ।
 तस्मात् विषुवं ज्येष्ठं पितॄदैवहिंतं सदा ॥ २०४ ॥
 एवं ज्ञात्वा न मुहोत दैवे पितॄ च मानवः ।
 तस्मात् चूतं प्रजाती वै विषुवसर्वगं सदा ॥ २०५ ॥
 आसीकान्तः चूतो लोको लोकान्तो स्त्रीक उच्यते ।
 लोकपालाः स्त्रियाद्य लोकान्तोकर्त्तव्यमध्यतः ॥ २०६ ॥
 चत्वारस्ते महाकानस्त्रिष्ठल्याभूतसंप्रवात् ।
 सधामा चैव वैराजः कर्हिमः गङ्गापस्तथा ।
 हिरण्यकोमा पञ्जीन्यः केतुमान् जातनिशयः ॥ २०७ ॥
 निरभीमाना निरस्त्रा निष्परिशङ्खाः ।
 लोकपालाः किंता ज्येष्ठे लोकान्तोके चतुहिंशः ॥ २०८ ॥
 उत्तरं वदगस्त्वस्य अज्ञवीच्याच दशिणः ।
 पितॄयानः स वै पत्न्या वैष्वानरपत्नाहिः ॥ २०९ ॥

(१) वैष्वानरपत्नाहिः एताः इति च ।

तत्रासते प्रजावन्तो मुनयो शम्भिष्ठोत्रिणः ।
 स्त्रीकथ्य सन्तानकराः पितृयाने पश्य श्चिताः ॥ २०८ ॥
 भूतारभृतं कर्म प्रायिषा चर्त्तिगुच्छे ।
 प्रारम्भते लोककामास्तेषां पत्न्याः सद्विचिताः ॥ २१० ॥
 अलितन्ते पुनर्जन्म्ये स्त्रापयन्ति मुगे युगे ।
 सन्तत्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ॥ २११ ॥
 जायमानास्तु पूर्वे वै पश्यिमानां शुहेषु च ।
 पश्यिमाचैव जायते पूर्वेषां निधनेष्यपि ।
 एवमावत्तमानास्ते तिष्ठस्यामूतसंप्रवात् ॥ २१२ ॥
 अष्टाव्यौतिसहस्राणि सुनोनां शुहमेधिनां ।
 सवितुद्विचितां मार्ये श्रिता शाशन्दतारकं ।
 क्रियावतो प्रसंस्क्येया ये शमगानानि भेजिरे ॥ २१३ ॥
 स्त्रीकसंबन्धहरेष भूतारभृतेन च ।
 शृङ्खादेषप्रकात्या च मैत्रुनोपयमेन च ॥ २१४ ॥
 तथा कायक्तेनेषु सेवनाहिषयस्य च ।
 एतैश्चैः कारणैः सिद्धाः शमगानानि हि भेजिरे ।
 प्रजैविणस्ते मुनयो द्वापरेष्विष्ठ जडिरे ॥ २१५ ॥
 नागवौष्टुन्नरे यथ सप्तपिंभ्यय दृचितां ।
 उत्तरः सवितुः पश्य देवयानस्तु म मृतः ॥ २१६ ॥
 यत्र ते वासिनः सिद्धा विमला वद्धाचारिणः ।
 सततस्ते शुगुणस्ते तत्त्वान् शृण्युच्चितस्तु तैः ॥ २१७ ॥
 अष्टाव्यौतिसहस्राणि तेषामप्यूर्द्देतासां ।
 उद्दक्षपत्न्यानमर्यकः श्रिता शामूतसंप्रवात् ॥ २१८ ॥

इत्येतेः कारणैः शुद्धस्तोऽमृतत्वं हि भेजिरे ।
 आभूतसंप्रवस्थानामसृतत्वं विभाव्यते ॥ २१६ ॥
 चैलोक्यश्चितिकास्तोऽयमपुनर्मीर्गगमिनः ।
 मध्यहत्याक्षमेधाभ्यो पुरुषापक्तोऽपरं ।
 आभूतसंप्रवाले तु चौयन्ते शूद्रे इतसः ॥ २१७ ॥
 अहोत्तरस्त्रिभ्यस्तु ध्रुवी यत्पक्षि वै अृतं ।
 एतदिष्टुपदं दिव्यं दत्तोयं व्योग्यि भास्वरं ॥ २१८ ॥
 तत्र गत्वा न शोचन्ति तदिष्टोः परमं पदं ।
 धर्माध्रुवाद्याद्विष्टलियत्वं ते लोकसाधकाः ॥ २१९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःपचारी
 नाम पचार्योऽध्यायः ।

अदैकपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

ज्योतिःप्रचारः ।

शूत उवाच । स्वायम्भुवे निसर्गे तु चाम्बातान्वृत्तराणि तु ।
 भविष्याणि च सर्वाणि लेषां वस्त्राम्बुद्धुम् ॥ १ ॥
 यतच्छुत्वा तु मुनयः पपञ्चुल्लोमहर्षयां ।
 सूर्याचन्द्रमसो यारं यहात्ताहैव सर्वशः ॥ २ ॥
 अहरय जातुः । अभमन्ते कथमेतानि ज्योतीषि दिवि मण्डलं ।
 तिर्थग्रन्थ्युहेन सर्वाणि तदेवासङ्करेण च ।
 कथ भासयते तानि भवन्ति यदि या स्यां ॥ ३ ॥
 एतदेदितुमिच्छामस्त्री निगद मत्तम् ।
 भूतसर्वोहनन्त्वेतच्छ्रीतुमिच्छा प्रवर्तते ॥ ४ ॥
 शूत उवाच । भूतसर्वोहनं छेतदमुवतो मे निर्वीधतः ।
 प्रत्यक्षमपि हर्षयं यज्ञत भंसीहयते पञ्चाः ॥ ५ ॥
 योऽसौ चतुर्दिशं पुच्छे गिरुमारे व्यवस्थितः ।
 उत्तानपादपुच्छोऽसौ मेधौभूतो भ्रुवो दिवि ॥ ६ ॥
 स हि अभमन् भासयते चन्द्रादित्यौ यहैः सह ।
 अभमन्तुगच्छन्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥ ७ ॥
 भ्रुवस्य मनसा चासौ सर्पते भगवाः स्यां (१) ।

(१) ज्योतिर्णा गच्छ इति १०, १०, ४ ।

सूर्योचन्द्रमसो तारा नक्षत्राणि यहैः सह ॥ ८ ॥
 वातानीकमयैवं भूषु व बडानि तानि ये ।
 तेषां योग्य भेदाय कालचारमहायैव च ॥ ९ ॥
 अस्तोदयो तथोत्पाता अयने दशियोन्तरे ।
 विषुवद् इवर्षीय भूवास्त्वं प्रवर्तते ॥ १० ॥
 वर्षी वर्षी हिमं राशिः समया चैव दिनं तथा ।
 शुभाशुभं प्रजानाय भूवास्त्वं प्रवर्तते ॥ ११ ॥
 भूवेणाधिकात्यैव सूर्योऽपाहृत्य तिष्ठति ।
 तदेष दीप्तिरणः स कालाभिद्वाकरः ॥ १२ ॥
 परिवर्त्तकमादिपा भाभिरासोकयन् दिगः ।
 सूर्यः किरणाजातेन वायुयुक्ते चर्यगः ।
 जगती जलमादते कृत्यस्य विजसत्तमाः (१) ॥ १३ ॥
 आदित्यपौतं सूर्योन्मेः सोमं संकरते जने ।
 नाडौभिर्वायुयुक्ताभिर्नोकाधानं प्रवर्तते ॥ १४ ॥
 यत् सोमात् ऊपते सूर्यस्तदेव्यतिष्ठते ।
 मेघा वायुनिष्ठातेन विश्वनन्ति जलधूवि ॥ १५ ॥
 एवमुत्तिष्ठते चैव पतते च पुनर्ज्यले (२) ।
 नानापकारसुदकस्तदेव परिवर्तते ॥ १६ ॥
 सम्यारणार्थं भूतानां मायैषा विश्वनिर्धिता ।
 अनया मायया व्याप्तं चैलोक्यं चचराचरं ॥ १७ ॥
 विश्वेशी लोकलहेवः सहस्राणुः प्रजापतिः ।
 धाता कृत्यस्य लोकस्य प्रभुविश्वादिवाकरः ॥ १८ ॥

सर्वलौकिकमन्दो वै यत्सोमात्रभगः चूतं (१) ।
 सोमाधारं (२) जगत्कर्व मेतत्तद्ये प्रकीर्तिं ॥ १८ ॥
 सर्वादुक्षां निरुपते सोमाच्छ्रौतं प्रवर्त्तते ।
 गोतोष्ट्रवोर्योऽहावेतौ युक्तो धारयतो जगत् ॥ २० ॥
 सोमाधारा नदी गङ्गा पवित्रा विमलोदका ।
 सोमपुत्रपुरोगाय महानद्यो द्विजोत्तमाः ॥ २१ ॥
 सर्वभूतश्चरीरेषु आपो इनुमताय याः ।
 तेषु सन्दृशमानेषु जडमस्यावरेषु च ।
 धूमभूतास्तु ता आपो निष्ठामल्लौह सर्वशः ॥ २२ ॥
 तेन चाभाणि जायन्ते स्वानमत्राच्चसां चूतं ।
 आर्केन्द्रियो हि भूतेभ्यो इदं रस्त्रिभिर्जलं ॥ २३ ॥
 समुद्राहासु संयोगादइन्द्रियो गमस्तायः ।
 यतस्त्रृतयात् काले परिषत्तो दिवाकरः ।
 यक्तव्यो हि मेषेभ्यः शक्ता; शक्तगमस्त्रिभिः ॥ २४ ॥
 अभ्यस्ता; प्रपतन्त्यापो वायुना समुद्रोरिताः ।
 सर्वभूतहितार्थाय वायुभित्र समत्ततः ॥ २५ ॥
 ततो वर्णति पश्चासान् सर्वभूतविडवेते ।
 वायुव्यं स्तनितचैव वैद्युतश्चाग्निसम्बवं ॥ २६ ॥
 मेहनाच मिहेदीतोर्मेघतं व्यक्त्यर्तिं च ।
 न भग्नान्ति यतस्वापस्तादभ्यं कवयो विदुः ॥ २७ ॥
 मेषानां पुनरहत्यनिर्मितिविधा योनिरुच्यते ।
 आम्नेया ब्रह्मजायै व पञ्चजाय पूर्वमिधाः ।

चिधा घनाः समास्थाताकेषां वक्षामि सम्भवं ॥ २८ ॥
 आस्त्रेयस्त्रेणजाः प्रोक्षास्त्रेषां तस्मात् प्रवर्त्तनं ।
 श्रीतदुदिनवाता ये खगुणास्ते व्यवस्थिताः ॥ २९ ॥
 महिषाश वराहाश मत्तमातङ्गामिनः ।
 भूत्वा धरणिमध्येत्वं विचरन्ति रमन्ति च ॥ ३० ॥
 जीमूता नाम ते मेघा एतेभ्यो जौवसम्भवाः ।
 विद्युहुणविहीनाश लक्षधाराविलम्बिनः ॥ ३१ ॥
 भूका घना भहःकाया प्रवाहस्य वशानुगाः ।
 क्रीयमात्राच वर्षन्ति क्रीयार्द्दिपि च युनः ॥ ३२ ॥
 पर्वताग्नितम्बिष्यु वर्षन्ति च रमन्ति च ।
 वल्लाकागभेदावैष वल्लाकागभेदादिगः ॥ ३३ ॥
 वल्लजा नाम ते मेघा वल्लनिष्वाससम्भवाः ।
 ते हि विद्युहुणीपेताः यतनयन्ति खनपियाः ॥ ३४ ॥
 तेषां शब्दप्रणादेन भूमिः स्वाक्षरहीडमा ।
 राज्ञो राज्ञामिविकेव मुनर्येविनमश्चुते ।
 तेष्वियं प्रीतिमासत्ता भूतानां जौवितीङ्गवा ॥ ३५ ॥
 जीमूता नाम ते मेघा तेभ्यो जौवस्य सम्भवाः ।
 दितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाचिताः ॥ ३६ ॥
 एते योजनमात्राच साहृदायिष्विष्टुतादपि ।
 हृष्टिमर्गस्त्राणा तेषां धारामाराः पक्षीस्तिताः ।
 पुरुषरावर्त्तका नाम ये मेघाः पञ्चसम्भवाः ॥ ३७ ॥
 ग्रक्षेण पञ्चान्तिका ये पञ्चतानां भूतीजसाः ।
 कामगानां पहडानां भूतानां गिरमिछतां ॥ ३८ ॥

पुष्करा नाम ते मेघा वृहत्सूयमवाराः ।
 पुष्करावत्तकास्तेन काइचिनेह शक्तिः ॥ ३८ ॥
 नानारूपधरायैव महावीरतरात्र ते ।
 कल्पः न्तत्त्वेः स्त्रावरः सम्बन्धिनेनियामकाः ॥ ४० ॥
 वर्षमन्ते युगान्तेषु हृतीयास्ते प्रकीर्तिः ।
 भनेकरूपसस्तानाः पूरयन्ती महोत्तमः ।
 यामुं परं वदन्तः स्वराचिताः कल्पसाधकाः ॥ ४१ ॥
 यान्यसागुणकपालस्य प्राकृतस्याभवेष्टदः ।
 तस्माद्वृष्टा समुत्पदयतुर्वृक्षः स्त्रयभूवः ।
 तान्येवागुणकपालस्य सर्वे मेघाः प्रकीर्तिः ॥ ४२ ॥
 तेषामाप्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः ।
 तेषां चेष्टस्त् पञ्चन्यशत्वारचैष दिग्गजाः ॥ ४३ ॥
 गजानां पञ्चतानां च मेघानां भोगिभिः सह ।
 कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरेका जलं च्छ्रुतं ॥ ४४ ॥
 पञ्चन्यो दिग्गजायैष हेमस्ते शीतसमवाः ।
 तुषारहृष्टिं वर्षन्ति सर्वसस्यविष्टुष्टये ॥ ४५ ॥
 चेष्टः परिवडो नाम तेषां वायुरपात्रवः ।
 योऽसौ विभृतिं भगवान् गडामाकाश्चोचराः ।
 दिव्यामतिजलां पुरुषां विद्यां स्तरं पथि खिताः ॥ ४६ ॥
 तस्याविष्ट्यन्तजलोयं दिग्गजाः पृथुभिः करैः ।
 शीकरं संप्रसुच्छन्ति नौडार इति स च्छ्रुतः ॥ ४७ ॥
 इतिषेन गिरियोऽसौ हेमकूट इति च्छ्रुतः ।
 उदग्भिसवतः शैकादुभरस्य च दुर्विष्टे ।

पुण्ड्रं नाम समाख्यातं नगरं तत्र वै चूतं ॥ ४८ ॥
 तथाविषयतितं वर्णं चतुष्पारसकुडवं ।
 ततस्तदावहो वायुहिं मर्गेलात् समुद्रहन् ।
 आनयस्याभयोनेन सिञ्चनानो महागिरि ॥ ४९ ॥
 हिमवत्समतिकाम्य हृषिशिं ततः परं ।
 इहाभ्येति ततः परादपरात्मविहृदये ॥ ५० ॥
 मेवाकाम्यायनस्त्रैव सर्वमेतत् प्रकौर्तिं ।
 सर्वं एव तु छटीनां राष्ट्रा समुपदिश्यते ॥ ५१ ॥
 भृत्येषावेष्टिः सर्वस्त्रभ्यां हृषिः प्रवर्तते ।
 भृत्येषावेष्टितो वायुहृषिं संहरते पुनः ॥ ५२ ॥
 यज्ञाग्निः सूख्योत् कृत्ये नचवस्त्रहने ।
 वारस्यान्ते विश्ववक्त्वं भृत्येष परिवेष्टिं ॥ ५३ ॥
 अतः सर्वरक्षस्याय सत्रिवेशं निबोधत ।
 संवितेनैकचक्रेण पश्चारेण चिनामिना ॥ ५४ ॥
 हिरण्यमयेन भगवान् पर्वणा तु महोजसा ।
 नष्टवर्णाभ्यकारेण घटप्रकारैकनेमिना ।
 चक्रेण भास्त्रता भूर्यः स्थानेन प्रसर्यति ॥ ५५ ॥
 दशयोजनसाहस्रो विस्तारायामतः चृतः ।
 हिगुणोऽप्य रथोपस्थादीयादण्डप्रमाणतः ॥ ५६ ॥
 स तस्य वृद्धिया सुष्टो रथो लार्यवयेन तु ।
 असङ्कः काचनो दिव्यो युक्तः परमगैर्येः ॥ ५७ ॥
 छन्दोभिर्वाजिरुपे स्तु यतः शुक्रस्ततः स्त्रितः ।
 वक्षणस्थानस्येह लक्षणैः सहशस्रं सः ।

तेनाऽसौ संपत्ति व्योमिभा भास्ता तु दिवाकरः ॥ ५८ ॥
 अद्येमानि तु सूर्यस्य प्रव्यद्धानि रथस्य तु ।
 संवक्षरस्यावयवैः कण्ठितानि यथाकर्म ॥ ५९ ॥
 अहस्तु नाभिः सूर्यस्य एकचक्रः स वै स्मृतः ।
 आराः पञ्चत्त्वस्तस्य नेत्रिः षष्ठुतयः स्मृताः ॥ ६० ॥
 रथनोडः स्मृतो श्वस्त्रस्वयने कूवरावुभौ ।
 मुहूर्ता वस्तुरास्तस्य यस्या तस्य कलाः स्मृताः ॥ ६१ ॥
 तस्य कालाः स्मृता घोणा ईशादगुणः चक्रास्त्रै ।
 निमिषायानुकर्षीस्य ईशा चास्य लयाः स्मृताः ॥ ६२ ॥
 दाचिवरुद्धो चक्रीस्य अज्ञ ज्ञाहस्तुच्छ्रितः ।
 युगाच्चकोटी ते तस्य अर्थकामावृभौ स्मृतौ ॥ ६३ ॥
 समाग्रहक्षयास्त्रांसि वहने वामतो ध्रुवौ ।
 गायत्री चैव त्रिष्टुप्च अनुष्टुप्जगतीं तथा ॥ ६४ ॥
 पञ्चक्षिय हहतो चैव उच्चिक्षैव तु सप्तमं ।
 अच्च चक्रां निष्ठान्तु ध्रुवे त्वचः सप्तमितः ॥ ६५ ॥
 सहचक्रो भ्रमत्यच्चः सहात्री भ्रमति ध्रुवः ।
 अच्चः सहैव चक्रेण भ्रमतेऽसौ ध्रुवेरितः ॥ ६६ ॥
 एवमर्थवशालस्य सत्रिवेशो रथस्य तु ।
 तथा संयोगभगिन संसिद्धो भास्तरो रथः ॥ ६७ ॥
 तेनाऽसौ तरक्षिर्वस्त्ररसा संपत्ते दिवि ।
 युगाच्चकोटिमन्त्रौ रथमौ हो स्वस्त्रस्य हि ॥ ६८ ॥
 ध्रुवेण भ्रमतो रथमौ विचक्षयुग्योन्त् वै ।
 भ्रमतो भण्डुलानि स्तु विचरस्य रथस्य तु ॥ ६९ ॥

युगाचकोटी ते तस्य दक्षिणे स्थानस्य तु ।
 भ्रुवेष संदृष्टो ते वै हितकम्भेतरक्षुद्रत् ॥ ७० ॥
 भ्रमन्तमनुगच्छे तां भ्रुवं रक्षी तु तावभौ ।
 युगाचकोटी ते तस्य वातोमैं स्थानस्य तु ॥ ७१ ॥
 कौलासको यदा रक्षुर्भूमते सर्वतो दिग्म् ।
 ऋषतस्तस्य रक्षी तो मण्डलेषु सरायचे ॥ ७२ ॥
 वर्हेते वक्षिष्ये चैव भ्रमती मण्डलानि तु ।
 भ्रुवेष संदृष्टो तु रक्षी वै नवतो दिविं ॥ ७३ ॥
 आकृष्टेते यदा तो वै भ्रुवेष समचिह्नितो ।
 तदा सोऽध्यनारं सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥ ७४ ॥
 अश्वीतिमण्डलयतं काष्ठयोरुभयोरवन् ।
 भ्रुवेष सुच्चमानाभ्यो रज्जिभ्यां तु चरेव तु ॥ ७५ ॥
 तथैव वाह्निः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ।
 उद्देष्यवन् स वेगेन मण्डलानि तु गच्छति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहामुराणि वायुमीले ज्योतिःप्रचारो नामे-
 कपचाश्वीऽध्यायः ।

अथ दिपचाशोऽध्यायः ।

—————०००—————

स्थीतिःप्रचारः ।

सूत इवाच । स रक्षीऽधिकितो देवैरादिव्यैकर्त्तव्यमिमाण्डा ।
 गन्धव्यरप्सरोभित्य यामचोमपर्यदाच्छसेः ॥ १ ॥

एते वसन्ति वे सूर्यं ही द्वौ मासौ कर्मण तु ।
 धातार्थमा पुलस्त्रव पुलहय प्रलापतिः ॥ २ ॥

उरगो वासुकिष्वेष मङ्गोर्णीरथ तावुभौ ।
 तुम्बुर्मारिद्यैव गन्धव्यै गायतां वरो ॥ ३ ॥

आतुस्त्रव्यस्त्ररायैव तत्त्वा वे पुष्टिकल्पतौ ।
 यामचो रथकश्च तपोर्यैव तायुभौ ॥ ४ ॥

रक्षो हेतिः प्रहेतिव यातुधानावुदाहृतौ ।
 मधुमाधवयोरेष गणो वसति भास्तरे ॥ ५ ॥

वासन्तो यैषिको मासौ भित्य वक्षण्य ह ।
 फट्पिरचिवैश्चित्य तत्त्वको रथ एव च ॥ ६ ॥

मिनका सहजन्या च गन्धव्यै च लक्षा तुङ्गः ।
 रथस्त्रन्य यामचो रथचित्य तावुभौ ॥ ७ ॥

पौरुषेषो खयैव यातुधानावुदाहृतौ ।
 एते वसन्ति वे सूर्यं मासौ शुचिशुकयोः ॥ ८ ॥

ततः सूर्यं पुनर्स्त्रन्या लिपमन्तोऽहं देवताः ।

इन्द्रथेव विवस्तांच अहिरा शुभरेत च ॥ १० ॥
 एषापर्यं स्त्रादा सर्पः गङ्गापालव तावुभो ।
 विष्वावसूयसेनो च प्रातशैवाक्षण्य इ ॥ ११ ॥
 प्रस्त्राचेति च विष्वाता निष्ट्राचेति च ते उभे ।
 यातुधानस्त्रादा सर्पौ व्याघ्रः ज्ञेतव्य तावुभो ।
 नभोनमस्त्रायोरेष यग्नो वस्ति भास्त्ररे ॥ १२ ॥
 शरद्वती पुनः शुभ्वा वसन्ति सुनिदेवताः ।
 पर्यन्तव्याथ पूषा च भरद्वाजः सगोतमः ॥ १३ ॥
 विष्वावसूय गम्भवौस्त्रायैव सुरभिष यः ।
 विष्वाचो च धृताचो च उभे ते शुभलक्षणे ॥ १४ ॥
 नाग ऐरावतथैव विष्वुतव धनञ्जगः ।
 सेनजित्र सुषेणव सेनानीर्यामणोश तौ ॥ १५ ॥
 आपो वातव्य तवितो यातुधानावुभो शृतो ।
 वसन्त्येते तु वै सूख्ये मासयोश इयोर्जयोः ॥ १६ ॥
 हेमन्तिको तु हो मासो वसन्ति तु दिवाकरे ।
 अंशो भगव इवितो कम्बयव्य कहतुय इ ॥ १७ ॥
 भुजङ्गव महापद्मः सर्पः कर्कोटकस्त्रा ।
 नित्रसेनव गम्भव्य काणागुपैव तावुभो ॥ १८ ॥
 सर्वशो विप्रविज्ञिव तथैवाश्वरसो शुभे ।
 तार्च्यारिहनेमिव सेनानीर्यामणोश तौ ॥ १९ ॥
 विष्वुतस्त्राय तावुयो यातुधानावुदाहतो ।
 महे चैव मडस्ये च वसन्त्येते दिवाकरे ॥ २० ॥
 ततः गैगिरयोशापि मासयोनिवसन्ति वे ।

लष्टा विष्णुजीमद्भिर्विश्वामित्रस्त्रैव च ॥ २० ॥
 काङ्गवेष्यो तथा नागो कम्बलास्तराधुभौ ।
 गम्भर्वो छत्राहृष्ट चूर्ध्ववर्षास्त्रैव च ॥ २१ ॥
 तिसोत्तमाप्सादृचैव देवी रक्षा मनोहरा ।
 चहतजिक्षत्वजिक्षैव यामण्डो सोकविश्रुतो ॥ २२ ॥
 व्रह्मोपेतस्तथा दक्षो यज्ञोपेतस्य स अमृतः ।
 एते देवा वसन्त्यक्षे हो मासौ तु कमेण तु ॥ २३ ॥
 स्यानाभिमानिनो श्रेते गच्छ दादृश सप्तकाः ।
 सुर्योमाप्यायवस्थेते तेजसा तेज उत्तमं ॥ २४ ॥
 प्रथितैर्हृष्वचोभिस्त् शुचिति सुखयो रविं ।
 गम्भर्वोप्सरस्त्रैव गौतम्येषपासते ॥ २५ ॥
 यामणीवशभूतास्त् कुञ्जते भीमसंघर्षं (१) ।
 सर्वैः वहन्ति सूर्योऽथ यातुधानानुयान्ति च (२) ।
 वालखिन्या नयन्त्वस्त्रं प्रित्वाख्योदयाद्रविं ॥ २६ ॥
 एतेषामिव देवानां यथावौर्ध्वं यथातपः ।
 यथावौर्ध्वं यथासत्यं यथाधर्घ्वं यथाबलं ॥ २७ ॥
 यथा तपत्वसौ सूर्यस्त्रेषां सिद्धस्त् तेजसा ।
 इत्येते वै वसन्तोह हो हो मासौ दिवाकारे ॥ २८ ॥
 ऋषयो देवगम्भर्वाः पश्चाप्सरसाङ्गाः ।
 यामण्डो तथा यत्ता यातुधानाव भूयशः ॥ २९ ॥
 एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सूचन्ति च ।
 भूतानामशुभकुर्व्य व्यपोहस्तोह कीर्तिः ॥ ३० ॥

मानवानां शमं छेते हरन्ति दुरिताकर्ता ।
 दुरितं कि पचाराणी व्यपोहन्ति क्षचित् क्षचित् ॥ ३१ ॥
 विमानेऽवस्थिता दिव्ये कामगा वातरंहसः ।
 एते सहेव स्वर्णं भवन्ति दिवसाकुण्डः ॥ ३२ ॥
 वर्णन्तय तपन्तय लादवलय वै प्रजाः ।
 गोपायन्ति तु भूतानि सर्वानीकामनुचयात् ॥ ३३ ॥
 स्वामाभिमालिनामितत् स्वामं मन्त्रन्तरेषु वै ।
 अतीतानागतानां वै वर्त्तन्ते साम्रातन्तुये ॥ ३४ ॥
 एवं वसन्ति वै स्वर्णं सप्तकास्ते चतुर्दिव्यं ।
 चतुर्दिव्यसु सर्वेषु गणां मन्त्रन्तरेषु च ॥ ३५ ॥
 पीषे हिमे च वर्धासु सुचमानो
 घर्मं हिमश्च वर्षश्च दिनं निशाच्च ।
 कालेन गच्छत्यतुवशात् परिहृतरस्मि-
 देवान् पितृं च मनुजां च तप्यन् यै ॥ ३६ ॥
 प्रीषाति देवानस्तेन स्वर्णः
 सोमं सुषुक्षेन विवर्णयित्वा ।
 शक्ते तु पूर्णं दिवसकमेष
 तं क्षणपचे विवृधाः पिवन्ति ॥ ३७ ॥
 पीतन्तु सोमं हिककावशिष्टं
 क्षाक्षये रस्मिभिस्त्रां चरन्तं ।
 सुधामतं तत्त्वितरः पिवन्ति
 देवाश्च सोम्याश्च तथैव कर्त्त्वं ॥ ३८ ॥
 सुर्वेषां गोभिस्तु समुदृताभि-

रहिः पुनर्वै समुद्रताभिः ।
 हृष्टा तिष्ठदा भिरथौषधौभि-
 मंत्यैः कुधन्त्यत्प्रानैर्जयन्ति ॥ १८ ॥
 प्रमृतेन हृषिस्त्वद्दिमासं सुराशो (१)
 मासाहित्वसिः स्त्रधया विनृणां ।
 अद्वेन शश्वत् दधाति मर्त्यान्
 सूर्यः स्वयं तच विभर्ति गोभिः ॥ ४९ ॥
 अयं हरिहर्ष्ट्विरभिस्तुरक्षमै-
 रयन् चिं चापो हरतीति रज्ञभिः ।
 विमग्नकाले विसृज्य ताः पुनः
 विभर्ति शश्वत् सविता चराचरं ॥ ५१ ॥
 हरिहर्ष्ट्विरहिंश्चते सुरक्षमैः
 पितॄत्यधापी हरिभिः सहस्रधा ।
 तः प्रमुखत्वयि ताक्षवसौ हरिः
 स मुक्तमानो हरिभिस्तुरक्षमैः ॥ ५२ ॥
 इत्येष एकचकेण स्युर्मृणैः रथेन तु ।
 भद्रैस्तेरक्षतेरक्षैः सप्ततेऽसौ दिवि चये ॥ ५३ ॥
 अहोरात्राद्येनाऽसौ एकचकेण तु भ्रमन् ।
 सप्तहौपसमुद्रान्तं सप्तभिः सप्तभिर्हयैः ॥ ५४ ॥
 क्षन्दोभिरक्षरूपैस्तेर्यंतयक्षततः स्थितैः ।
 क्षामरूपैः क्षक्षयैरमितैस्तैमन्तोजयैः ॥ ५५ ॥
 हरितैरक्षयैः पिङ्गैरीज्वरैङ्गावादिभिः ।

(१) सत्याद चादर्थादुपत्ती मुदितः यस्तु स मोक्षीयः ।

अयोतिमण्डलशतं भीमगत्येन ते शयः ॥ ४६ ॥
 वाक्षमभ्यन्तरस्त्रैव मण्डलं दिवसकमात् ।
 कथादौ सम्प्रयुक्तास्ते वक्षव्याभूतसंझवात् ।
 आहुता वाक्षणिक्येष्वे भवत्ते राजद्वाणि तु ॥ ४७ ॥
 प्रवितेष्वं चोभिरस्त्रैः स्त्रौयमानो महर्विभिः ।
 सेव्यते गीतनृत्यैव गच्छरस्त्रोग्यैः ।
 यतङ्गः पतगैरस्त्रैभीममाणो दिवस्तिः ॥ ४८ ॥
 वीक्षाच्याच्याचि चरति नक्षत्राणि तत्वा शयो ।
 झासहृदी तथैवाच्य रञ्जीनो सूर्यवत् आते ॥ ४९ ॥
 चित्तकीभयपाच्चस्त्रौ विज्ञेयः शगिनो रथः ।
 अपाकृत्मसमुत्पन्नो रथः सातः समारद्धिः ।
 शतारैव त्रिभिरक्तेर्युक्तः एकैर्हयोरप्तेः ॥ ५० ॥
 दयभिस्तु क्लेशेदिव्यैरस्त्रैभृत्योजयैः ।
 सक्षयुते रथे तस्मिन् वहन्ते चायुगच्यात् ॥ ५१ ॥
 संखड्यैते रथे तस्मिन् ज्वितव्यहृत्यवासु वे ।
 अग्नास्तमिकावर्णाद्वो वहन्ते गङ्गवर्षसं ॥ ५२ ॥
 ययुत विमलादेव हृषो राजो वसो हयः ।
 अक्षो यामस्तुरण्यव हंसो व्योमो मृगस्तवा ॥ ५३ ॥
 इव्येते नामभिः सर्वे दद्य चन्द्रमसो हयः ।
 एते चन्द्रमसन्देवं वहन्ति दिवसक्षयात् ॥ ५४ ॥
 देवैः परिहतः सौम्यः पितृभिरैव गच्छति ।
 सोमस्य इक्षपचादौ भास्त्ररे पुरतः क्षिते ।
 आपूर्यते पुरस्यान्तः सततं दिवसकमात् ॥ ५५ ॥

देवैः पौत्रं चये सोममाप्याययति नित्यदा ।
 पौत्रं पश्चदग्नाहन्तु रश्मिन्नेत्रेन भास्करः ॥ ५६ ॥
 आपूरयन् सुषुभेन भागं भागमहङ्कमात् ।
 सुषुभाप्यायमानस्य शक्ता वद्विति वै कलाः ॥ ५७ ॥
 तच्चाद्विति वै क्षणे शक्ता आप्याययन्ति च ।
 इत्येवं सूर्यवीर्येण चक्षुस्याप्यायिता तनुः ॥ ५८ ॥
 पीर्यमास्यां स हस्तेत शक्तः सम्पूर्णमण्डलः ।
 एवमाप्यायितः सोमः शक्तपञ्चे दिनकमात् ॥ ५९ ॥
 ततो हितौयापश्चति वद्वलस्य चतुर्दशी ।
 अप्यायारमयस्त्वेन्द्रोरसमाचाकाश्य च ।
 पिवत्याम्बुद्यं देवा मधु सौम्यं सुषाम्यं ॥ ६० ॥
 सच्छृतच्छ्राईमासेन अस्तं सूर्यसेजसा ।
 भक्ताध्यमस्तं सौम्यं पीर्यमास्यामुपासते ॥ ६१ ॥
 एकरात्रं सुरैः सर्वैः पितृभिष्व महर्षिभिः ।
 सोमस्य लक्ष्यपञ्चादो भास्कराभिमुखस्य च ॥ ६२ ॥
 प्रक्षीयते पुरस्याक्षः पौयमानाः कलाः कमात् ।
 श्वीयते तच्चात् क्षणे याः शक्ते आप्याययन्ति ताः ॥ ६३ ॥
 एवं दिनकमातीते विवृधास्तु निशाकरं ।
 पीत्वाऽर्द्धमासङ्गच्छन्ति अमावास्यां सुरीशमाः ।
 पितृशोपतिष्ठन्ति अमावास्यां निशाकरं ॥ ६४ ॥
 ततः पश्चदग्ने भागे किञ्चिद्विष्टे कलाकके ।
 अपराह्णे पितृगणे ज्वन्तः पर्युपासते ॥ ६५ ॥
 पिवन्ति हिकलाकालं गिरा तस्य तु या कला-

निःखरं तदमाषास्यामुभित्तिभ्यः स्वधामृतं ।
 तां स्वधां मासलूप्तैः तु पौत्रा गच्छन्ति तेऽमृतं ॥ ६६ ॥
 सौम्या वर्हिषद्यैव चमिष्वासास्त्वयैव च ।
 कव्यायैव (१) तु ये प्रोक्ताः पितरः सर्वं एव ते ॥ ६७ ॥
 संवलराम्यु वै कव्याः (२) पश्चात्प्रद्यु ये हिज्जः चृताः ।
 सौम्यास्यु चहत्वो ज्ञेया मासा वर्हिषद्यु चृताः ।
 चमिष्वासास्त्वयैव पितृसर्गी हि वै हिज्जः ॥ ६८ ॥
 पितृभिः पौयमानस्य पश्चदग्न्यां कला तु वै ।
 यावद् शोवते तस्य भागः पश्चदग्न्यु सः ॥ ६९ ॥
 अमावस्यान्तदा तस्य अन्तमापूर्यते परं ।
 हुहिष्यो वै पश्चाद्यो योडस्यां शगिनः चृतौ ॥ ७० ॥
 एवं सूर्यनिमित्तेषां चयहुहिनिश्चाकरे ।
 तारापश्चायां वशानि शर्मानोष रथं पुनः ॥ ७१ ॥
 शोवतेजोमयः शुभः सौमपुष्पय वै रथः ।
 युक्तो इयैः पिशङ्कैषु चाटाभिषीतरंहस्यैः (३) ॥ ७२ ॥
 सवरुद्धः सातुकर्षः सूतो दिव्यो रथे महान् ।
 सोपामङ्गपताकम् च अज्ञो मेत्यस्तिभः (४) ॥ ७३ ॥
 भार्गवस्य रथः श्रीमान् तेजसा सूर्यस्तिभः ।
 पूर्विष्वौसम्प्रवयुंलो नानावर्णं श्वीरमैः ॥ ७४ ॥
 श्रेतः पिशङ्कः सारङ्गो नीकः पीती विशोऽहितः ।
 लक्ष्म्यच लरितयैव दूषतः पूर्णिरेव च ।

१. कालाद्ये वैति च ॥

२. काला इति च ॥

३. चाटाभिरतिरंबसैरिति च ॥

४. चेत्यस्तिभ इति च ॥

दशभिस्तैर्महाभागैरक्षयैर्बातवेगितैः ॥ ७५ ॥
 अष्टाव्यः काञ्चनः श्रीमान् सोमस्यापि रघोऽभवत् ।
 असङ्गेलौहितैरज्ञैः सर्वंगैरज्ञिसञ्चयैः ।
 सर्वतेऽसौ कुमारी वै जटलुवकांशुचक्राः ॥ ७६ ॥
 अतस्याहिंश्चसो विदान् देवाचार्यो हृष्टस्थितिः ।
 शोणैरज्ञैः काञ्चनेन स्वन्दनेन प्रसर्पति ॥ ७७ ॥
 युक्तस्यु वाजिभिर्द्वैरष्टाभिर्बातसञ्चितैः ।
 नचत्वेऽस्त्रियस्ति सधिगच्छेन गच्छति ॥ ७८ ॥
 ततः शनैर्वरोऽप्यज्ञैः शब्दैश्चैमिसञ्चयैः ।
 काञ्चन्यिसं समाकृष्टा स्वन्दनं वाति वै शनैः ॥ ७९ ॥
 अभानोस्ता तथैवाज्ञा ज्ञाता शाष्टो मनोज्ञवाः ।
 इवन्नमोमयन्नस्य सकलद्युक्ता वहन्तुगत ॥ ८० ॥
 आदित्याज्ञिः सूर्यो राहुः सोमं गच्छति पर्वत्सु ।
 आदित्यमेति सोमाच पुनः सौरेषु पर्वत्सु ॥ ८१ ॥
 अथ केतुरथस्याज्ञा अष्टाष्टो वातरहसः ।
 पक्षालभूमसकृज्ञाः शब्दैः वासमाहाराः ॥ ८२ ॥
 एते वाहा यज्ञाणां वै मया पोक्ताः (१) रथैः सह ।
 सर्वं भूवनिवडास्ति प्रवडा वातरञ्जिभिः ॥ ८३ ॥
 एते वै अव्यमाणाम्तु यथायोगं अभस्ति वै ।
 वायव्याभिरहयाभिः प्रवडा वातरञ्जिभिः ॥ ८४ ॥
 परिभ्रमन्ति तद्वडायन्दस्त्वयैवहा दिवि ।
 भूमन्तमतुगच्छन्ति भूवन्ते ज्योतिषां गणाः ॥ ८५ ॥

यथा नष्टुदके नौस्तु सखिलेन सहोच्चाते ।
 तथा देवाक्षया छेते उच्चाते वातरविभिः ।
 तथात्स्वर्वेष्व हम्मन्ते ज्योति देवगणास्तु ते ॥ ८५ ॥
 यावत्यचैव तारास्तु तावन्तो वातरमयः ।
 सर्वां भूवनिवदास्ता भवमयो भासवन्ति तं ॥ ८६ ॥
 तेषांपीडाकरं 'चक्रं' भवद्वामयते यथा ।
 तथा भवन्ति ज्योतींवि वातवदानि सर्वयः ॥ ८७ ॥
 अकातचक्रावद्यान्ति वातचक्रेतिनि तु ।
 यथाज्ञयोतींवि वहते प्रवहंस्तेन स अृतः ॥ ८८ ॥
 एवं भूवनिवदोऽसौ सर्पते ज्योतिषां गणः ।
 सेष तारामयो चेयः गिरुमारो भूवी दिवि ।
 यदक्षा कुरुते पापं हृषा तं नियि मुच्यते ॥ ८९ ॥
 यावत्यचैव तारास्ता; गिरुमाराश्चिता दिवि ।
 तावन्त्येव तु वर्षांवि जीवन्त्यभ्यधिकानि(१)तु ॥ ९० ॥
 ग्रास्तः गिरुमारोऽसौ विचेयः प्रविभागयः ।
 उत्सानपादस्तास्य विचेयो चक्रारो अनुः ॥ ९१ ॥
 यज्ञोऽधरस्त् विचेयो धर्मो भूहानमाचितः ।
 त्वदि नारायणः साधः अग्निनो पूर्व्यपादयोः ॥ ९२ ॥
 वहणायांव्यमा चैव परिमे तस्य ग्रन्थिनि ।
 शिश्रः संवस्त्रपदात्य मित्रोऽपाने समाचितः ॥ ९३ ॥
 पुर्व्येऽमित्य भवेन्द्रय मरीचिः कश्यपो भूवः ।
 तारकाः गिरुमारव नास्तुमेति चतुष्यं ॥ ९४ ॥

(१) ते जीवन्त्याश्चिकानीयि हृषे । लोकान् तु सर्वदेवि च ।

न चत्र चन्द्रसूर्याय यहास्तारागच्छः सहः ।
 उन्मुखाभिसुखाः सर्वे चक्रीभूताच्चिता दिवि ॥ ८६ ॥
 भ्रुवेणाच्चित्तिताः सर्वे भ्रुवमेव प्रदक्षिणं ।
 प्रयात्तीह वरं चेष्टमेष्ठीभूतं भ्रुवन्दिवि ॥ ८७ ॥
 भ्रुवाच्चित्तिकाश्चपानान्तु वरसासो भ्रुवः चृतः ।
 एक एव मूर्मल्येष मेष्टपर्वतमूर्हनि ॥ ८८ ॥
 ल्योतिषाच्चकमेतदि सदा कर्षत्यवाच्चुखः ।
 मेष्टमालीकयत्येष प्रयात्तीह प्रदक्षिणं ॥ ८९ ॥

इति चौमहापुराणे वायुपीठे भ्रुवचर्या नाम
 हिपचाशोऽन्धायः ।

अथ त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

—००—

ज्योतिःसचिवेशः ।

अंगपायन उवाच । एतत् शुल्वा तु मूलयः पुनर्मे संशयान्वितः ।
 प्रमद्धुक्तरं भूयस्तदा ते लोमहर्षयं ॥ १ ॥
 अहवयज्ञशुः । यदेतदुक्तम्भवता गृहाण्येतानि विश्रुतं ।
 कथं देवगृहाणि स्युः कथं ज्योतीर्पि वर्णय ॥ २ ॥
 एतस्मव्यं समाचक्ष ज्योतिषाच्चैव निश्चयं ।
 शुल्वा तु वचनं तेषां तदा स्रुतः समाहितः ॥ ३ ॥
 अस्मिन्नर्वे महाप्राप्तेयदुक्तं आनवुहिभिः ।
 तदीडहं सम्बन्धानि सुर्यांचन्द्रमसोभवं ।
 यथा देवगृहाणीषु सुर्यांचन्द्रमसोर्षवं ॥ ४ ॥
 अतःपरं त्रिविधा र्मेव च इन्तु समुद्भवं ।
 दिव्यस्य भौतिकस्यान्नेरथान्नेः पार्थिवस्य च ॥ ५ ॥
 व्युष्टयान्तु रजन्यो वै लक्षणीयवक्त्रजग्ननः ।
 अव्याकृतमिदन्त्यासीनैश्चेन तमसाहृतं ॥ ६ ॥
 चतुर्भूताविशिष्टेऽधिन् पार्थिवः सोऽनिष्टते ।
 यथादौ तपते सुर्यो शुचिरनिरुप स रूपः ॥ ७ ॥
 वेद्याताव्यम्भु विज्ञेयस्तेषां वक्त्वे इव न वृण्णं ।

वैश्यनी जाठरः सौरो श्वपाकमीम्बद्योऽग्नयः ।
 तच्चादपः पिवन् सूर्यो गोभिर्दीप्यत्वाऽसो दिवि ॥ ८ ॥
 वैश्युतेन समाविष्टो वाच्चो नाह्निः प्रशास्यति ।
 मानवानाच्च कुचिल्लो नाह्निः शास्यति पावकः ॥ ९ ॥
 अर्चिआन् परमः सोऽग्निः प्रभवो जाठरः शूतः ।
 यज्ञायं मण्डसौ शुक्लो निरुप्या संप्रकाशते ॥ १० ॥
 प्रभा हि सौरी पादेन शस्त्रं याति दिवाकरे ।
 अग्निमाविश्वे रात्रो तच्चाहरात् प्रकाशते ॥ ११ ॥
 उद्यत्तच्च पुनः सूर्यमौष्ण्याद्ग्नेष्वाद्ग्निलक्ष्यसौ ॥ १२ ॥
 पादेन पार्थिवस्याम्बेद्युष्माद्ग्निलक्ष्यसौ ॥ १३ ॥
 प्रकाशय तथोष्णाच्च सौराम्बेद्ये तु तिजस्त्रौ ।
 परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिश्च ॥ १४ ॥
 उत्तरे चैव भूम्यहै तच्चादग्निं दद्विष्टे ।
 उत्तिष्ठति पुनः सूर्ये रात्रिरात्रिश्वेते त्वपः ।
 तच्चाच्चाच्च भवत्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् ॥ १५ ॥
 अस्त्रं याति पुनः सूर्ये अहूर्वे प्रविशत्वपः ।
 तच्चाच्चाच्च पुनः शुक्ला आपो विश्वनिः (१)भास्त्ररे ॥ १६ ॥
 एतेन क्रमयोगेन भूम्यहै दद्विष्टोत्तरे ।
 उद्यास्त्रामये नित्यमहोरात्रं विश्वत्वपः ॥ १७ ॥
 यथा सौ तपते सूर्ये पिवत्यापो गमधिभिः ।
 पार्थिवी हि विमित्रोऽसौ दिव्यः शुचिरिति शूतः ॥ १८ ॥
 सहस्रपादः सोऽग्निश्वादुत्तरः कुरुनिभः शुचिः ।

(१) पार्थिवी ते यस्त्रोत्तरः ।

आदते तन् रश्मीनां (१) सहस्रं समन्वयः ॥ १५ ॥
 नादेशोदेव सामुद्री कौप्यादेव सधान्वनीः ।
 स्थायरा जडामादेव यथ सूर्यो हिरण्यमयः ।
 तथ रश्मिसहस्रन्तु वर्णशीलोपालनिश्चव ॥ १६ ॥
 तासाच्चतुशता नाश्चो वर्णनि विश्वमूर्जयः ।
 यन्दनादेव वस्त्राच्च छहतना नूतनादाद्या ।
 असृता नामतः सर्वा रश्मयो त्रिष्टुपाजनाः ॥ १७ ॥
 हिमवाहाद ताम्योऽन्यो रश्मयस्तिगताः पुनः ।
 हृष्टा मेधाय वास्त्राय झादिन्यो हिमसज्जनाः ॥ १८ ॥
 अन्दास्ता नामतः सर्वाः पौत्राशास्तु रामसृताय ।
 शुक्राच ककुभैर्व रावो विश्वभृतसृताय ॥ १९ ॥
 शुक्राच्च नामतः सर्वाच्चित्यता वर्णसज्जनाः ।
 समं विभति ताभिप्तु मनुष्यपितृदेवताः ॥ २० ॥
 मनुष्यानौषधिनेह खचया च विद्वनपि ।
 अस्तेन सुरान् सर्वांस्तीच्छिभिस्तप्यत्यस्तो ॥ २१ ॥
 वसन्ते चैव शीघ्रे च सतैः सुतप्ते विभिः ।
 वर्णास्तयो शहदि च चतुर्भिः सम्पर्कति ॥ २२ ॥
 हिमन्ते शिशिरे चैव हिमं स सृजते विभिः ।
 शोषधीमु वल्म्यते स्वचया च पिद्वनपि ।
 सूर्योऽमरत्वमसृतवयन्त्रिषु नियच्छति ॥ २३ ॥
 एवं रश्मिसहस्रनामं सौरं लोकार्थसाधकं ।
 भिद्यते चहतमासाद्य जलशीलोपालनिश्चव ॥ २४ ॥

१. नाडीमासिति या, ४० च ।

इतेतमण्डलं शक्तं भास्तरं सूर्यसंज्ञितं ।
 नच्चचप्रहसीमाना प्रतिष्ठायोनिरेव च ।
 प्रह्लदवन्दयहाः सर्वे विजेयाः सूर्यसंभवाः ॥ २८ ॥
 नच्चचाचिपतिः सोमो चहराजो दिवाकरः ।
 श्रीघाः पञ्चयहा ज्ञेयाः रैग्नराः कामकपितः ॥ २९ ॥
 पठाते चामिनिरादित्य ओहकयन्दमाः अृतः ।
 श्रीघार्णि प्रकृतिं सम्बग्वस्त्रीमाना निषोधत ॥ ३० ॥
 सुरवेनापतिः स्तन्दः पठातेऽङ्गारको यहः ।
 नाशायणं बुधं प्राहुदेवं शानविदी विदुः (१) ॥ ३१ ॥
 बद्रो वैवस्ततः साचाहन्ती सोमे प्रभुः स्वयं ।
 महायहो हिजचेहो मन्दगामी शनैवरः ॥ ३२ ॥
 देवासुरगुरु शो तु भाशुमलो महायहो ।
 प्रजापतिसुतावेतायुभौ शक्तप्रहस्ती ।
 हैत्यो महेन्द्रय तयोदाच्चिपत्ये विनिर्मितौ ॥ ३३ ॥
 आदित्यमूलमस्त्रियां चिलोकं नाच संशयः ।
 भवत्यस्य जगत् खट्टसं सदेवासुरमानुषं ॥ ३४ ॥
 कदेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विप्रेन्द्राच्छिदिवोक्तसां ।
 द्युतिर्च्युतिमत्ता खत्त्या यज्ञेजः सावैलोकिकं ॥ ३५ ॥
 बर्वाक्षा सर्वं लोकेशो भूलं परमदैवतं ।
 ततः संजायते सर्वं तत्र चैव प्रसौयते ॥ ३६ ॥
 भावाभावो हि लोकानामादित्याच्चिःशती भुवा ।
 जगज्ज्ञेयो यहो विप्रा दौसिमान् सुयहो रविः ॥ ३७ ॥

१ शानविदी बुधः १३ अ०, ३० अ० ।

यत्र गच्छति निधनं जायन्ते च पुनः पुनः ।
 चणा मुहूर्ती दिवसा निश्चाः पश्चात् कृत्यगः ।
 नासा संवल्लरात्रैव प्रदत्तवोऽप्यद्युगानि च ॥१८॥
 तदादित्याहृते तेषां (१) कालसम्भूता न विद्यते ।
 कालाहृते न निश्चो न हीना नाश्चिकान्तः ॥१९॥
 जहस्तु नामविभागव उच्चमूलकां कुतः ।
 कुतः शस्त्राभिनिष्ठितिर्गुरुं चोषधिगणादि च ॥२०॥
 अभावो व्यवहाराचो देवानां दिवि चेष्ट च ।
 जगत्प्रतापनस्ते भास्तरं वारितस्तरं ॥२१॥
 स एव कालसामित्य हादशस्त्रा प्रजापतिः ।
 तपत्वेष दिवचेहाच्छेत्वेष सचराचरं ॥२२॥
 स एव तेजसो रायिः समस्तः सर्वेत्किकः ।
 सत्तमं मार्गसाख्याय वायोर्भास्त्रिदक्षगत् ।
 पाञ्चमूर्धमध्यैव तापयत्वेष सर्वशः (२) ॥२३॥
 इवेरश्चित्तहस्तं यत् प्राकृमया समुदाहृतं ।
 तेषां चेष्टा: पुनः सम इत्ययो यज्ञदीनयः ॥२४॥
 चूपुन्नो हरिकेश्वा विश्वकर्मा तथैव च ।
 विश्वश्वाः पुनसान्त्वः सम्प्रदास्तरः परं ।
 अर्बांवसुः (३) पुनवान्दो मया चाच प्रकौपितः ॥२५॥
 सुपुन्नः सूर्यरश्मिस्त्रृ चीणं शशिनसेधयन् ।
 तिर्थगूरुं प्रभावोऽसो सुपुन्नः परिकौर्त्ते ॥२६॥

१. देवास्त्रिति द०।

२. तापयत्वेष में जगदिति च ॥

३. सम्प्रदास्त्रिति च ॥

हरिकेयः पुरस्त्राच्या कट्टचयोनिः प्रकोर्त्तिते ।
 दत्तिते विश्वकर्मा तु रश्मिर्वैयते शुद्धं ॥ ४७ ॥
 विष्वच्छवास्तु यः पश्चात् शुक्लयोनिः शूता शुधैः ।
 सम्पदसुव यो रश्मिः सा योनिलोहितस्त्र च ॥ ४८ ॥
 षष्ठ्यस्त्रव्यावस्त्ररश्मिर्वैनिस्त्र स वृहस्पते ।
 शनैवरं पुनर्यापि रश्मिराप्यायते स्वराट् ॥ ४९ ॥
 एवं सूर्यप्रभावेण यज्ञनचतुरतारकाः ।
 वर्द्धन्ते विदिताः सर्वां दिग्गच्छेदं पुनर्जगत् ।
 न चोयन्ते पुनस्तानि तच्चायचतुरता शूता ॥ ५० ॥
 चेत्तास्थेतानि वै पूर्वमापतन्ति गमस्त्विभिः ।
 तेषां चिवाय्यथादत्ते सूर्यो नचतुरताङ्गतः ॥ ५१ ॥
 तीर्णानां सुकृतेनेत्रं सुकृतान्ते यहाय्यात् ।
 ताराणां तारका श्वेताः शुक्लत्वाचैव तारकाः ॥ ५२ ॥
 दिव्याणां पार्श्विवानाज्ञ नैशानाचैव सुवर्णः ।
 आदानाचित्यमादित्यस्तमसां तेजसां महान् ॥ ५३ ॥
 सुवर्णि स्वन्दनार्द्धं च धातुरेष विभाव्यते ।
 सवनाज्ञोऽपाच्च तेनासो मविता मतः ॥ ५४ ॥
 वह्निर्यन्त्र इत्येष श्वादने धातुरिष्यते ।
 शुक्लत्वे चाश्वत्वे च गौतत्वे च विभाव्यते ॥ ५५ ॥
 मूर्योचन्द्रसोदिष्ये मण्डले भास्त्रे खगे ।
 ऋषतत्त्वेऽमये शुक्ले हृत्तकुम्भनिमे शुभे ॥ ५६ ॥
 घनसोयामकं तत्र मण्डलं ग्रगिनः शूतं ।
 शूते जीमयं शुक्लं मण्डलं भास्त्रं च तु ॥ ५७ ॥

विगन्ति सर्वदेवास्तु स्थानार्थितानि सर्वशः ।
 मन्त्रलारेषु सर्वेषु चहसुर्यथाश्रवाः ॥ ५८ ॥
 तानि देवग्रहांयैव तदास्थास्ते भवन्ति च ।
 सौरं मूर्यो विश्वानं सौम्यं सौमस्तुयैव च ॥ ५९ ॥
 शौकं शुक्रो विश्वानं योग्यार्थिः प्रतापवान् ।
 हृषीहस्तियैव शौहित्यैव शौहितः ।
 शानैधरं तथा स्थानं देवयैव शनैरहरः ॥ ६० ॥
 आदित्यरविसंयोगात् संपकाशालिकाः शूताः ।
 नवदोजनसाहस्रो विश्वार्थः सवितुः शूतः ॥ ६१ ॥
 विशुणस्तस्य विमतारो मण्डलास्त्रं प्रमाणतः ।
 दिगुणः मूर्यविष्टाराद् विस्तारः शशिनः शूतः ॥ ६२ ॥
 तुत्यस्त्रायौस्तु स्वर्मानुभूत्वाधस्तात् प्रसर्यति ।
 उद्गत्य पराविरक्तायां निर्मितो मण्डलाकृतिः ॥ ६३ ॥
 स्वर्मानोस्तु हृषीत् स्थानविर्मितं यज्ञसोमयः ।
 आदित्यात्तज्ज निष्कृत्य सौमप्लक्षति पर्यन्तः ॥ ६४ ॥
 आदित्यमेति सौमाच्च पुनः सौमश्च पर्यन्तः ।
 स्वर्मासा नुदते यमात्ततः स्वर्मानुरक्षते ॥ ६५ ॥
 चन्द्रस्त्रं योग्यांगो भागो भागेव विधीयते ।
 विश्वार्थान्मण्डलाचैव योजनायात् प्रमाणतः ॥ ६६ ॥
 भागेवार्थादहीनस्तु विच्छेयो वै हृषीस्तिः ।
 हृषीस्तिः पादहीनो कुजसोरावभौ शूतौ ।
 विश्वार्थान्मण्डलाचैव पादहीनस्त्रयोर्नुधः ॥ ६७ ॥
 तारानक्षत्ररूपाणि वपुष्मतोह यानि वै ।

बुधेन समतुच्चानि विष्टाराभण्डलादय ॥ ६८ ॥
 प्रायश्चत्तद्योगानि विष्टाहच्चाणि तत्त्ववित् ।
 तारानक्षत्रक्षणाणि विष्टानि तु परंस्तरं ॥ ६९ ॥
 अतानि पञ्च चत्वारि चौक्षि हे चैव योजने ।
 पूर्वापरनिक्षणानि तारकामण्डलानि तु ।
 योजनान्वर्तमाणाणि सेम्यो 'ङ्गस्त' न विद्यते ॥ ७० ॥
 उपरिष्टात्क्रयक्षेषां चहा ये दूरस्पिंशः ।
 मौरोऽडिराय वक्षय (१) चेया मन्दविचारिणः ॥ ७१ ॥
 तेभ्योऽधम्भात्तु चत्वारः पुनरन्ये महाचक्राः ।
 सूर्यः सोमो बुधस्य आर्यं च चैव चौक्षणाः ॥ ७२ ॥
 यावच्छदारकाः क्षीटप्रसादहच्चाणि सर्वंशः ।
 वोद्योनां नियमाचैवक्षचमानीं व्यवस्थितः ॥ ७३ ॥
 गतिष्ठाचैव सूर्यसा नौचौक्ष्येऽयनक्षमात् ।
 उत्तरावणमार्गस्त्रो यदा पर्वेषु चन्द्रमाः ।
 बौद्धं बौधोऽथ स्वर्भातुः स्वर्भानोः स्वानमास्तिः ॥ ७४ ॥
 नक्षत्राणि च सर्वाणि लग्नोत्तीर्णिं सुक्लात्मनां ॥ ७५ ॥
 कक्षादौ संप्रहलानि निर्मितानि स्वयम्भवा ।
 स्थानान्तोतानि तिष्ठन्ति यावदाभूतसंपूर्व ॥ ७६ ॥
 मन्त्रन्तरेषु सर्वेषु देवतायतनानि वै ।
 अभिमानिनोऽप्तिष्ठन्ति यावदाभूतसंपूर्व ॥ ७७ ॥
 अतीतैस्तु महातीता भाव्या भाव्यैः सुराश्वरैः ।

(१) मौरोऽडिरा चक्रक्षयेति च ॥

वर्त्तमे वर्त्तमानैव स्थानानि स्वेः सुरैः सह ॥ ७८ ॥
 अस्थान् सन्ध्यलरे चैव अहा वैमानिकाः स्मृताः ।
 विषयानदितेः पुनः सूख्यौ चैव स्वतेऽलरे ॥ ७९ ॥
 लिपिमान् धर्मपुच्छु सोमदेवो वक्षुः स्मृताः ।
 शुक्रो देवक्षु विज्ञेयो भासीवोऽसुरराजकाः ॥ ८० ॥
 सहस्रे जाः स्मृतो देवो देवाचार्यौऽहितःसुतः ।
 दुधो मनोऽसुरचैव लिपिपुच्छु (१) सः स्मृताः ॥ ८१ ॥
 अग्निविंकस्यात् संज्ञेण गुवाऽसो सोहिताधिपः ।
 नस्त्रवक्षात्सग्निन्यो दाचायस्यः स्मृतास्तु ताः ॥ ८२ ॥
 स्वर्भानुः सिंहिकापुत्रो भूतसन्तापनोऽसुरः ।
 सोमर्जपहमूर्यं तु कोतिंतास्त्रभिमानितः ॥ ८३ ॥
 स्थानान्वेतान्वयोऽसानि स्थानित्यचैव देवताः ।
 शुक्रमग्निमयं स्थानं सहस्रांशोदिवस्तः ॥ ८४ ॥
 सहस्रांशोस्त्रिवदः स्थानमस्य शुक्रभेव च ।
 अथ ज्यामं मनोऽस्य पञ्चरश्मेष्टहं स्मृतं ॥ ८५ ॥
 शुक्रस्याप्यमयं स्थानं सद्य योऽश्वरश्मिवत् ।
 नवरश्मेष्टु गूणो हि सोहितस्थानमस्य ॥ ८६ ॥
 हरिश्चाप्यं हृष्टविषयाद्यादशांशोऽन्तस्तेः ।
 अष्टरश्मेष्टहं प्रोक्तं ज्ञाय चृदस्य अप्ययं ॥ ८७ ॥
 स्वर्भानोऽस्तामसं स्थानं भूतसन्तापनास्य ।
 विज्ञेयास्तारकाः सर्वास्त्रभयास्त्रेकरश्मयः ॥ ८८ ॥
 आश्रयाः पुण्यकीर्तिनां सुशुक्राचैव वर्णतः ।

(१) लिपिपुच्छ्वति च ।

चतुर्तोयः लिका औयाः कल्पाद्वौ वेदनिर्मिताः ॥ ८८ ॥
 उच्चत्वाद्यस्ते श्रीघ्रमभिव्यक्तेऽभित्तिः ।
 तथा दक्षिणमार्गस्थो नौचौबौद्धीसमाचितः ॥ ८९ ॥
 भूमिलेखाङ्गतः सूर्यः पूर्णामावास्योऽप्तवा ।
 न हस्ताते वथाकालं श्रीव्रतोऽप्तमुपैति च ॥ ९० ॥
 तथादुक्तरमार्गस्थो श्वामावास्यां निशाकारः ।
 हश्यते दक्षिणे मार्गे नियमाद् हश्यते न च ॥ ९१ ॥
 ज्योतिषां गतिशीगेन सूर्याचन्द्रमसायुभो ।
 समानकालास्तमयो विषुवत् सु समीदयो ॥ ९२ ॥
 तप्तरासु च योग्योषु अन्तरास्तमयोदयो ।
 पोर्णामावास्योऽप्तयो ज्योतिष्यकाऽनुवर्तिनो ॥ ९३ ॥
 दक्षिणायनमार्गस्थो यदा भवति रज्जिवान् ।
 तदा मर्याद्यहासां स सूर्योऽप्तसात् प्रसर्पति ॥ ९४ ॥
 विश्वीर्णं मण्डलं कल्पा तस्योर्ब्रह्मते शमो ।
 न चतुर्मण्डलं कल्पां सोमादूर्ध्वं प्रसर्पति ॥ ९५ ॥
 न चत्वेभ्यो युध्योर्ध्वं युध्यादूर्ध्वं हुक्षस्यतः ।
 तथा चक्षनैव योर्ध्वीर्णस्तस्यास्यमविमण्डलो ।
 कल्पोणाचेव सप्तानां भ्रव तर्हं व्यवस्थितः ॥ ९६ ॥
 दिग्गुणेषु सहस्रेषु योजनानां यतेषु च ।
 तारायहान्तराणि स्युक्षपरिष्टाव्याकमं ॥ ९७ ॥
 ग्रहास चन्द्रसूर्यो तु दिवि दिव्येन तेजसा ।
 नित्यमृचेषु युज्यन्ति गच्छान्ति नियमकमात् ॥ ९८ ॥
 ग्रहनक्षत्रसूर्यास्तु नौचोचस्तद्वस्थिताः ।

समागमे च भेदे च पश्चान्ति युगपत् प्रजाः ॥ १०० ॥
 परम्परस्थिता स्मृते युज्यन्ते च परम्परं ।
 असहारेण विज्ञेयस्तीषां योगस्तु वै बुधैः ॥ १०१ ॥
 इत्येष मत्रिवेशो वः पृथिव्यां ज्योतिष्यस्य च ।
 होपानामुदधौनाच्च पञ्चतामां तथैव च ॥ १०२ ॥
 वर्षाणां च नदीनां च येषु तेषु वसन्ति वै ।
 एते चैव यहाः पूर्वं न च तेषु समुत्थिताः ॥ १०३ ॥
 विवरानान्दिनेः पुचः सूर्यो वै चक्षुवेऽन्तरे ।
 विगाखासु समुत्पत्तो यहाणां प्रथमो यहः ॥ १०४ ॥
 त्विषिमान् धर्मपुत्रस्तु सोमो विक्षावसुखात् ।
 श्रीतरस्मिः समुत्पत्तः कृतिकामु निशाकरः ॥ १०५ ॥
 योद्धार्थिर्भूमिः एतवः एकः सूर्यादनन्तरं ।
 तारायहाणां प्रवरः (१) तिथ्यत्तेषु समुत्थितः (२) ॥ १०६ ॥
 यहयाच्छिरसः पुचो तादग्निर्भूमितः ।
 फालगुनीषु समुत्पत्तः सञ्चालु च जगद्गुलः ॥ १०७ ॥
 नवाचिर्लोहिताङ्गस्तु प्रजापतिसुतो यहः ।
 आपादाचिह्नं पूर्वासु समुत्पत्त इति चुतिः ॥ १०८ ॥
 रेवतीत्येव सप्ताचिर्लासाथा भौरगनैयरः ।
 रोहिनीषु समुत्पत्तो यहो चन्द्राकंसर्हनी ॥ १०९ ॥
 एते तारायहाचैव बोडेव्या भार्मवाद्यः ।
 जन्मनचन्द्रपौडासु यान्ति वैगुण्यतां यतः ।
 स्मृगन्ते तेन दीपेण ततङ्गा यहभक्तिषु ॥ ११० ॥

सर्वयहाणा भेतेषामादिरादित्य उच्चते ।
 ताराश्रहाणां शक्त्यु केतुनाशैव धूमवान् ॥ १११ ॥
 ध्रुवः कालो यहाणान्तु विभक्तानाश्चतुर्दिशं ।
 नक्षत्राणां अविडा स्थाद्यनानां तदोच्चरं ॥ ११२ ॥
 वर्षाणांश्चापि पश्चानामाद्यः संवस्त्रः अृतः ।
 अहतूणां ग्रिश्मिरच्छापि मासानां भाष एव च ॥ ११३ ॥
 पचाणां शक्तपश्चक्षु तिथीनां प्रतिपत्तया ।
 अहोरात्रविभाणामहस्यापि प्रकौर्तिंतः ॥ ११४ ॥
 मुहूर्तानां तथैवादिर्मुहूर्ते रुद्रदैवतः ।
 अल्पोद्यापि दिमेशादिः कालः कालविद्वि मतः ॥ ११५ ॥
 अवनान्तं अविडादि मुग्नं स्वात् पश्चवाधिकं ।
 भानोग्निविशेषेण चक्रवत् परिवर्त्तते ॥ ११६ ॥
 दिवाकरः स्मृतस्तस्मात् कालस्तं विश्विचेष्वरं ।
 चतुर्विधानां भूतानां प्रवर्त्तकनिवर्त्तकः ॥ ११७ ॥
 इत्येष ज्योतिषाभिय सत्रिवेशोऽव्यंनिषयात् ।
 लोकसंव्यवहारार्थमीष्वरेण विनिर्भितः ॥ ११८ ॥
 उत्त्वतः अवणेनासौ (१) संचितय भ्रुवे तदा ।
 सर्वतोऽन्तेषु विश्वीर्णो हृत्ताकार इतिस्थितिः ॥ ११९ ॥
 बुदिपूर्व्यश्ववता कल्यादी संप्रकौर्तिः ।
 सात्रयः सोऽभिमानौ च सर्वस्य ज्योतिषाकाकः ।
 विष्वरूपः प्रधानस्य परिणामोऽयमङ्गुतः ॥ १२० ॥
 भैव अवधं प्रसंख्यात् यात्तथेन केनचित् ।

१ पाठीयं न चतुर्विधः ।

गतागते मनुषेषु ज्योतिषां मासचक्राः ॥ १२१ ॥

आगमादतुमानाच प्रत्यक्षादुपपत्तिः ।

परीक्ष्य निपुणं भक्ष्या त्रिवातव्यं विपद्धिता ॥ १२२ ॥

चक्रः ग्रास्तः जलं लेख्यं गच्छितं बुद्धिसत्तमाः ।

पञ्चेते हेतवो चेयाः ज्योतिर्गच्छविचिन्तने ॥ १२३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःसचिवेशी नाम
चिपक्षाशीघ्रायः ।

अथ चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

नीलकण्ठस्तवः ।

करपय जचुः । कस्मिन् देशे महापुण्यमितदाख्यानमुत्तमं ।
 हत्तं वज्रपुरोगाणां कस्मिन् काले महाच्छ्रुते ।
 एतदाख्याहि नः सम्यग् यथा हत्तं रथोधन ॥ १ ॥
 सूत उथाच । यथा श्रुतं मया पूर्वं वासुना जगदायुना (१) ।
 कथमानं हिजश्चैहाः सब्रे वर्षसहस्राते ॥ २ ॥
 नीलता येन कण्ठस्य देवदेवस्य शूलिनः ।
 तदहं कीर्त्यिष्यामि शृणुष्व गंसितवताः ॥ ३ ॥
 उत्तरे गैलराजस्य सरांसि सरितो झटः ।
 पुण्योद्यानेषु तौर्बेषु देवताधतनेषु च ।
 गिरिश्वेषु तुङ्गेषु गङ्गरोपवनेषु च ॥ ४ ॥
 देवभक्ता महाकानो मूनयः गंसितवताः ।
 क्षुबन्ति च महादेवं यत्र यत्र यथाविधि ॥ ५ ॥
 कहस्यजुःसामवेदैच नृत्यगीतार्चनादिभिः ।
 ओकारेण नमस्कारैरच्चयन्ति सदा गिर्व ॥ ६ ॥
 ग्रहते ज्योतिषां चक्रे मध्यव्याप्ते दिवाकरे ।
 देवता नियताकानः सर्वे तिष्ठन्ति तां काणाः ।

(१) पाठोऽप्य आदर्शसमातो मुदिनः परम् जगदायुषा इत्यर्थं पाठः समीक्षानः ।

अथ नियमपत्रसाच प्राणशेषव्यवस्थितः ॥ १ ॥
 नमस्ते नौलकण्ठाय इत्युवाच सदागतिः ।
 तच्छुल्वा भाविताक्षानो कृत्यः अंचित्ब्रताः ।
 वालखिल्लेतिविश्वाताः पतङ्गसहचारिणः ॥ २ ॥
 अष्टागीतिसहस्राणि मुनीनामूर्धिरेतसाः ।
 तस्मात् पुच्छन्ति वै वायुं वायुपर्णाम्बुभोजनाः ॥ ३ ॥
 कृथय उत्तुः । नौलकण्ठेतियत् प्रोक्तं त्वया पवनसत्तमः ।
 एतद्वग्रुद्धं पवित्राणां पुरुषं पुरुषकृत्य वराः ॥ ४ ॥
 तद्वयं श्रीतुभिज्ञामस्त्वत् प्रसादात् प्रभञ्जन ।
 नौलताय येन कण्ठस्य कारणेनाभिकापते ॥ ५ ॥
 श्रीतुभिज्ञामहे सम्यक्तव वक्त्राहिशेषतः ।
 यावदाचः प्रथमं न्ते सार्थास्त्राच त्वयेतिराः ॥ ६ ॥
 वर्णस्यानगते वायो वाम्बिधिः संप्रवर्तते ।
 ज्ञानं पूर्वमधोलाहस्त्वतो वायो प्रवर्तते ॥ ७ ॥
 त्वयि निष्पन्दमाने तु शेषा वर्णप्रहृतयः ।
 यत्र वाचो निवर्तन्ते देहबन्धाय दुर्लभाः ॥ ८ ॥
 तत्रापि तेऽस्ति सज्जावः सर्वगस्त्वं सदानितः ।
 नान्यः सर्वगतो देवस्त्वदतेऽस्ति समीरण ॥ ९ ॥
 एष वै जौवकीकस्ते प्रत्यक्षः सर्वतोऽनितः ।
 वित्य वाचस्पतिं देवं मनोनायकमीक्षरं ॥ १० ॥
 ग्रुहि तत् कण्ठदेशस्य किंकर्ता रूपसिक्षिया ।
 शुल्वा वाक्यन्ततस्त्वेषामृष्योणां भाविताक्षानां ।
 प्रत्युवाच महातेजा वायुर्लोकिनमस्तुतः ॥ ११ ॥

वायुरुचाच । पुरा छतयुगे विश्वो वेदनिर्णयतत्परः ।

वसिष्ठो नाम धर्मात्मा मानसो वै प्रजापतेः ॥ १८ ॥

प्रपञ्च कात्तिकेयं वै मयूरवरवाहनं ।

महिषासुरनारीनां नयनाञ्जनतखारं ॥ १९ ॥

महासेनं महात्मानं मेषस्तनितनिष्ठनं ।

उमामनः प्रहृष्टेण वालकं छञ्चलुपिण्यं ॥ २० ॥

क्रौञ्जीवितहर्तारं पार्वतीहृदि नन्दनं ।

वसिष्ठः पृच्छते भक्त्या कात्तिकेयं महावतं ॥ २१ ॥

वसिष्ठ उवाच । नमस्ते हरनन्दाय उमागम्भे नमोऽस्तु ते ।

नमस्ते अग्निगर्भाय गङ्गागम्भे नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥

नमस्ते शरणर्भाय नमस्ते कृतिकासुत ।

नमो हादग्नेत्राय पशुमुखाय तमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥

नमस्ते ग्रहिणस्ताय दिव्याघण्डापताकिने ।

एवं सूत्वा महासेनं पप्रक्ष शिखियाहनं ॥ २४ ॥

यदेतद् दृश्यते वर्णं शुभं शुभाञ्जनप्रभं ।

तत्किमथं समुत्पत्तं कर्त्तु तु तदेन्दुसंप्रभे ॥ २५ ॥

एतदासाय भक्त्या दासाय ब्रूहि पृच्छते (१) ।

काथां मङ्गलसंयुतां पवित्रां पापनाशिनीं ।

मत्पियार्थं महाभाग वलुमर्हस्याश्रेष्ठतः ॥ २६ ॥

शुत्वा वाक्यं ततस्तस्य वसिष्ठस्य महामनः ।

प्रत्यवाच महातेजाः सुरारिबलसद्दनः ॥ २७ ॥

शृणुत्वं वदतां चेष्ट कथ्यमानं वचो मम ।

(१) दिनं परिवर्षते इति एते ।

उमोक्षहनिविष्टेन मया पूर्वं यथा तुतं ॥ २८ ॥
 पार्वत्या सह संवादः सर्वस्य च महाबनः ।
 तद्वद्गौत्तियामि त्वत्पियाश्चं महासुने ॥ २९ ॥
 कैलासगिर्वरे रम्ये नानाधातुविचितिः ।
 नानाहुमलताकौशं चक्रवाकीपश्चोभिते ॥ ३० ॥
 घट्पदोदगौतवद्वले धारासम्प्रातनादिते ।
 मत्तक्षीष्मवूरुचां नादैषद्वद्वकन्दरे (१) ॥ ३१ ॥
 अस्त्रोग्रसद्गौत्तिः किञ्चरेष्योपश्चोभिते ।
 जीयज्ञीवकजातीनां वीरुद्धिरुपश्चोभिते ॥ ३२ ॥
 कोकिलारायमधुरे सिङ्गचारणसेविते ।
 सौरसेयोनिनादाढेऽचवस्त्रनितनित्तने ॥ ३३ ॥
 विनायकभयोदिन्ने कुञ्चरेयुक्तकन्दरे ।
 वीणावादिवनिर्वेष्यैः वीबेन्द्रियमनोरम्भः ॥ ३४ ॥
 दोलालभ्यितसम्प्राते वनितासहस्रेविते ।
 अज्ञैर्ज्ञितदोलानां चण्डानां निनदाकुले ॥ ३५ ॥
 मुखमर्दलवादित्रेवंलिनां स्फोटितैस्तथा ।
 क्लीडारवविचाराणां निर्वेष्यैः पूर्वमन्दिरे (२) ॥ ३६ ॥
 हासैः सन्त्वासजननैविकरालमुखैस्तथा ।
 देहगम्यैविचितैः प्रक्लीडितगणेष्वरैः ॥ ३७ ॥
 वज्रस्फटिकसीपानचिचपहिग्निलातलैः ।
 व्याघ्रसिंहमुखैस्तथैर्गजवाजिमुखैस्तथा ॥ ३८ ॥
 विडासवदनैस्त्रौष्टैः क्ल एकाकारमूर्त्तिंभिः ।

ज्ञस्त्रैदीर्घिः लग्नः सूक्ष्मस्त्रोदरमहोदरैः ॥ ३८ ॥

ऋत्वजहौष लम्बोष्टि म्ता लजहौष्टापरैः ।

गोकणरेककण्य भवाक्षरकण्कः ॥ ३९ ॥

बहुपादैर्महापादैरेकपादैरपादकैः ।

वहुगौष्ठमहागौष्ठरेकगौष्ठरगौष्ठकैः ॥ ४० ॥

वहुनेचैर्महानेचैरेकनेचैरनेचकैः ।

एवंविधेमहायोगिभूतेभूतयतिर्वैतः ॥ ४१ ॥

विशुद्धसुकामणिरत्नभूषिते

शिलातले हेममये मनोरमे ।

सुखोपविष्टं भद्रनाङ्गनाशनं

प्रोवाच वाक्यं गिरिराजपुत्रैः ॥ ४२ ॥

देश्यवाच । भगवन् भूतभव्येम गोकृषाङ्गित शासन ।

तव करणे महादेव भ्वाजतेऽस्वदसञ्चिभं ॥ ४३ ॥

नाल्युल्वणं नातिशुभं नोलाङ्गनचयोपमं ।

किमिदन्दोष्यते देव करणे कामाङ्गनाशन ॥ ४४ ॥

को हेतु; कारणं किञ्च करणे नोलाल्वमीश्वर ।

एतत्कथं यथान्वायं वृहि कौतूहलं चिभे ॥ ४५ ॥

शुखा वाक्यं ततस्तस्याः पार्वत्याः पार्वतीप्रियः ।

कथां भद्रलसंयुक्ता कथयामास गङ्गरः ॥ ४६ ॥

मथमनेऽमृते पूर्वं चौरोहे सुरदानवैः ।

अये समुद्धितं तस्मिन् विषद्वालानलग्रभं ॥ ४७ ॥

तं हृष्टा सुरसङ्गाद दैत्याथैष वरानने ।

विषवद्वनाः सर्वं गतास्त्रो तज्ज्ञानोऽन्तिकं ॥ ४८ ॥

हृषा सुरगणान् भीतान् ब्रह्मोवाच महावृति ।
 किमर्थं भी महाभागा भीता उहिमनचेतसः ॥ ५१ ॥
 मयादगुणमैश्चर्थं भवता सम्बन्धितं ।
 केन व्यावर्त्तैश्चर्था यूर्यं वै सुरसत्तमाः ॥ ५२ ॥
 चैलोक्यस्त्रिरा यूर्यं सर्वं वै विशतज्जराः ।
 प्रजासर्वे न सोऽस्तीह आज्ञा यो मे निवर्त्येत् ॥ ५३ ॥
 विमानगामिनः सर्वं सर्वे स्वरूपगामिनः ।
 अध्यात्मे चाधिभूते च अधिदेवे च नित्याशः ।
 प्रजाः वाय्येविपाकेन गता यूर्यं प्रवर्त्तितुं ॥ ५४ ॥
 तत् किमर्थं भयोहिमना मृगाः सिंहादिता इव ।
 किं दुःखं जेन सत्तापः कुतो वा भयमागतं ।
 एतस्त्रियद्वान्यायं गौष्ठमारव्यानुभवेत् ॥ ५५ ॥
 शुत्वा वाय्यं ततस्तस्य ब्रह्मणो वै महाक्षमः ।
 जचुस्ते लघिभिः सार्वं सुरदैत्येन्द्रदानवाः ॥ ५६ ॥
 सुरासुरैर्भव्यमाने पायोधी च महाभमिः ।
 भुजक्षषक्षस्त्रायं नीलजीमूतसविभं ।
 प्रादुर्भूतं विदं द्वौरं सम्बन्धिसमप्रभं ॥ ५७ ॥
 कालमत्युरिवोदूतं गुगान्तादित्यवर्चसं ।
 वैलोक्योऽसादि स्त्रीर्थं प्रसुरन्तः (१) समस्ततः ॥ ५८ ॥
 विषेणोत्तिष्ठमानेन कालानस्तसमत्विषा ।
 निर्देशो रक्षगौराह्मः उत्तराशो जनार्दनः ॥ ५९ ॥
 हृषा तं रक्षगौराह्मः उत्तराशो जनार्दनं ।

(१) गौरीर्थं न सहीकोनः ।

भीताः सर्वे वयं देशास्त्रानीव अरणकृताः ॥ ५८ ॥
 सुराणामसुराणाच्च शुत्वा वाष्ठ' पितामहः ।
 प्रलुब्धाच महातेजा लोकानां हितकाम्यवा ॥ ५९ ॥
 शुशुभ्य' दैवताः सर्वे कृष्णवत् तपोधनाः ।
 यज्ञदेये समुत्पद्यं मध्यमाने महोदधी ॥ ६० ॥
 विष्णुं कालानन्तप्रस्थं कालकूटेतिविश्रुतं ।
 येन प्रोद्भूतमार्चे कालकृष्णो जनार्दनः ॥ ६१ ॥
 तथा विश्वरुद्धप्रापि सर्वे ते सुरमुक्तवाः ।
 न गङ्गुश्चित् वे सोऽनु वेगमन्ये तु गङ्गरात् ॥ ६२ ॥
 इत्युक्ता पश्चगभीमः पश्चयोनिरयोनिजः ।
 ततस्तोतुं समारब्धो गङ्गा लोकपितामहः ॥ ६३ ॥
 नमस्तुर्भ्यं विरुपाच नमस्तेऽनेकाचक्षुषे ।
 नमः पिनाकहस्ताय वस्त्रहस्ताय वै नमः ॥ ६४ ॥
 नमस्त्वैलोक्यनाशाय भूतानाम्यतये नमः ।
 नमः सुरारिसंहर्षं तापसाय तिचक्षुषे (१) ॥ ६५ ॥
 गङ्ग्यो चैव रद्राय विश्वाये चैव ते नमः ।
 साहाराय चैव योशाय भूतप्रामाय वै नमः ॥ ६६ ॥
 मन्त्रवाह्यविनाशाय कालकालाय वै नमः ।
 रद्राय च सुरेशाय देवदेवाय ते नमः (२) ॥ ६७ ॥
 कपदिने करालाय शङ्कराय कपालिने (३) ।
 पिरुपायैकरुपाय ग्रिवाय वरदाय च ॥ ६८ ॥

(१) शीमसूक्यानिवाच इति ३० ।

(२) देवाय वायुर्वच्छे इति ४० ।

(३) वराय चेति ३१ ।

त्रिपुरम्भाय वन्द्याय (१) मातृणाम्भतये नमः ।
 बुद्धाय चैव शुद्धाय सुखाय चेद्यताय च ॥ ३० ॥
 नमः कमलहस्याय दिग्बासाय यिष्ठिणे ।
 सोकवयविधात्रे च चन्द्राय (२) वद्याय च ॥ ३१ ॥
 अथायु चैव चीम्भाय विप्रायानेकचहृषे ।
 रजसे चैव सत्त्वाय तमसेऽव्याप्तयोमये ॥ ३२ ॥
 नित्यायानित्यरूपाय नित्यानित्याय दे नमः ।
 व्यक्ताय चैवाव्यक्ताय व्यक्ताव्यक्ताय दे नमः ॥ ३३ ॥
 चिक्षाय चैवाचिक्षाय चिक्षाचिक्षाय दे नमः ।
 भक्तानामात्तिनाशाय नरनारायणाय च (३) ॥ ३४ ॥
 लमपियाय शर्वाय नन्दिचक्राङ्गिताय च (४) ।
 पक्षमासाद्विमासाय नमः चंचलराय च ॥ ३५ ॥
 बहुरूपाय मुण्डाय दण्डिनेऽष्ट वरुणिने ।
 नमः कपालहस्याय दिग्बासाय यिष्ठिणे ॥ ३६ ॥
 घजिने रघिने चैव यमिने नम्मचारिणे ।
 कर्म्मयजुःसामवेदाय पुरुषायेष्वराय च ।
 इत्येवमादिचरितैसुभ्यं देव नमोऽस्तु ते ॥ ३७ ॥
 श्रीमहादेव उवाच । एवं स्तुतस्तातो देवैः प्रणिपत्य वरानने (५) ॥ ३८ ॥
 ज्ञात्वा तु भक्तिं भग्न देवदेवो
 गङ्गाजलाप्नावितकेशदेशः ।

(१) त्रिपुरम्भमन्त्रादेति ३० ।

(२) हस्यादेति ३० ।

(३) निष्ठनारायणाय चेति ३० ।

(४) नन्दिचक्रपराय चेति ३० ।

(५) अग्न सोकार्द्धं पतितं प्रतिभावि ।

सूक्ष्मोऽतियोगातिशयादचिन्त्यो
न हि श्रुतो व्यक्तमुपैति चन्द्रः ॥ ७८ ॥

एवं भगवता पूर्वं ब्रह्मणा सोककहौणा ।
स्तुतोऽहं विविधे स्तो चैवैद्येदाङ्ग सञ्चयैः ॥ ८० ॥

ततः प्रीतोऽङ्गाहन्तमै ब्रह्मणे सुमहामने ।
ततोऽहं सुक्षमया वाचा पितामहमवासुवं ॥ ८१ ॥

भगवन् भूतभव्येय लोकनाथ जगत्पते ।
किं कार्यं ते मया ब्रह्मन् कर्त्तव्यं वद सुवत ॥ ८२ ॥

शुल्वा वाचवं ततो ब्रह्मा पत्न्यवाचामुजेत्पणः ।
भूतभव्यभवताव चूयता कारणेष्वर ॥ ८३ ॥

सुरासुरैर्मध्यमाने पयोधावस्तुजेत्पण ।
भगवन्नेत्रवक्षाण्य नीलजीमूलसविमं ॥ ८४ ॥

प्रादुभूतं विषष्टोरं सम्वत्तानिसमप्रभं ।
कालमृत्युरिवोदूतं युगान्तादित्यवर्धं ॥ ८५ ॥

चैतोक्तोक्तादि स्थिताभं विष्फुरन्तं समवतः ।
अये समुत्थितं तथिन् विषक्काकानलप्रभम् ॥ ८६ ॥

तं हृष्टा तु वयं सर्वे भौताः सम्भास्तेतसः ।
तत् पिष्पस्त महादेव सोकानां हितकाम्यया ।
भवानग्रस्य भौता वै भवाचैव वरः प्रभुः ॥ ८७ ॥

त्वाम्भतेऽन्यो महादेव विषं सोदुं न विद्यते ।
नाहि कवित् पुमान् ग्रन्थासौ लोक्येषु च गौयते ॥ ८८ ॥

एवं तस्य वचः शुल्वा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
बाहुमिल्येव तद्वाक्षं प्रतिगृह्ण वरानने ॥ ८९ ॥

ततोऽहं पातुमारब्धो विषमस्तकस्त्रिभं ।
 पिवतो मे महाद्वीरं विषं सुरभयस्त्रं ।
 कण्ठः सुमभवत्तुष्टु^० लक्ष्मी मे वर्वश्चिनि ॥ ८० ॥
 तं हृष्टोरपत्स्त्राभं कण्ठे सत्तमिवोरगं ।
 तचकं नागराजानं लेखिहानमिवस्त्रितं ॥ ८१ ॥
 अद्वीवाच महातेजा महा लोकपितामहः ।
 श्रोभसे त्वं महादेव कण्ठेनानेन सुवत ॥ ८२ ॥
 ततस्त्रस्य वचः श्रुत्वा मया गिरिवराक्षजे ।
 पश्चतां देवसहानां देव्यानां वरानने ॥ ८३ ॥
 यज्ञगन्ध्वंभूतानां पिशाचोरगरचमां ।
 हृतं कण्ठे विषं द्वीरं नीलकण्ठस्त्रोऽहं ॥ ८४ ॥
 तत् कालकूटं विषभुयतेजः ।
 कण्ठे मया पञ्चताजपुत्रि ।
 निवेश्यमानं सुरदेवसहो
 हृष्टा परं विष्ण्यमाजगाम ॥ ८५ ॥
 ततः सुरगच्छः सञ्चे^० सदैत्योरगराचसाः ।
 जनुः प्राञ्छलयो भूत्वा मसमातङ्गामिनि ॥ ८६ ॥
 अहो बलं वीर्यपराक्रमस्ते
 अहो पुनर्दीगबलं तवैव ।
 अहो प्रभुत्वं तव देवदेव
 गद्वाजलासकालितसुककेश ॥ ८७ ॥
 त्वमेव विष्णु वतुराननस्त्र
 त्वमेव सृत्युर्वदस्त्रमेव ।

त्वमेव सूर्यो रजनीकरण
 त्वमेव भूमिः सत्त्विलं त्वमेव ॥ ८८ ॥
 त्वमेव यज्ञो नियमस्वमेव
 त्वमेव भूतं भविता त्वमेव ।
 त्वमेव चादिनिधनं त्वमेव
 स्तुलघ सूक्ष्मः (१) पुरुषस्वमेव ॥ ८९ ॥

त्वमेव सूक्ष्मसा परस्य सूक्ष्मः
 त्वमेव यज्ञः पवनस्वमेव ।
 त्वमेव सर्वसा चराचरस्य
 स्त्रीकस्य कार्त्ती प्रत्यये च गोपा ॥ १०० ॥
 इतीदसुक्ष्मा वचनं सुरेन्द्राः
 प्रश्नक्षमा मोर्म प्रश्निपत्त्वं भूर्ज्ञा ।
 गता विमानैरनिश्चला विगै-
 महाक्षमो मेहसुपेत्य सर्वे ॥ १०१ ॥

इत्येतत्परमं गुह्यं पुरुषात् पुरुषमहत्तरम् (२) ।
 नीककर्णेति यत्प्रेक्षं विच्छातं लीकविश्रुतं (३) ॥ १०२ ॥
 क्षयं स्त्रयस्युवा प्रोक्तां पुरुषां वापप्रवाशनीं ।
 यस्तु धारयते निवमिनां वक्ष्योद्ग्रवां कथां ।
 तस्याहं संप्रवच्यामि फलं वै विषुलं महत् ॥ १०३ ॥
 विषं तस्य वरारोहे स्थावरं जडामन्तव्या ।
 गावं प्राप्य च सुखेऽग्नि चिप्रं तत्प्रतिहन्यते ॥ १०४ ॥

१. लक्ष्मेव सूर्य इति ड० ।

२. पुरुषतर्सं सर्वदिवि आ० ।

३. विश्वकोक्षेषु विष्यनभिमि उ० ।

गमयत्वाहभं विरं दुःखप्रसापकार्ति ।
 ज्ञौषु वहभतां याति चभायां पार्थिवस्त्र च ॥ १०३ ॥
 विवादे जयमाप्नोति सुवे शूरत्वमेव च ।
 गच्छतः चेममध्यानं चहो च नित्यसम्पदः ॥ १०४ ॥
 शरीरभेदे वस्त्राभिः गतिं तस्य वरानने ।
 नीलकण्ठो हरितश्चनुः शशाङ्काहितमूर्हजः ॥ १०५ ॥
 लग्नच्छिशूलपाणिय लघवानः पिनाकधृक् ।
 नन्दितुलबलः शौमान् नन्दितुल्यपराक्रमः ॥ १०६ ॥
 विषरत्यविरात् सर्वान् सर्वलोकान्माज्या ।
 न हन्ते गतिस्तस्य अनिलस्य यथाऽन्वरे ।
 मम तुल्यवलो भूत्वा तिष्ठत्याभूतसंप्रवं ॥ १०७ ॥
 मम भक्ता वरारोहे ये च शृणुन्ति मानवाः ।
 तेषां गतिं पवस्त्राभिः इह लोके परत्र च ॥ १०८ ॥
 ग्राह्याच्या वेदमाप्नोति लभियो जयते महोः ।
 वैश्यस्तु लभते लाभं शूदः सुखमवाप्नुयान् ॥ १०९ ॥
 व्याधितो सुखते रोगाद्वलो सुखेत वन्धनात् ।
 गुर्विषी लभते पुत्रं कन्या विन्दति सत्यतिं ।
 नष्टव्य लभते सर्वं इह लोके परत्र च ॥ ११० ॥
 गवा शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्कलं ।
 तत्कलं भवति शूत्वा विमोदिव्याभिमां कथां ॥ १११ ॥
 पादं वा यदि वाय्यैः ज्ञोकं ज्ञोकाहिमेव वा ।
 यस्तु धारयते नित्यं हद्रलोकं स गच्छति ॥ ११२ ॥
 कथाभिमां पुस्त्रफलादियुक्तां

निवेद्य देव्याः गग्निवद्भूर्इजः ।
 हयस्य शुष्ठेन सहोमया प्रभु-
 वीगाम किञ्चित्प्रगुहां गुहप्रियः ॥ ११५ ॥
 क्रान्तं मया पापहरं महापदं
 निवेद्य तेभ्यः पदद्वौ प्रभज्जनेः ।
 अधौत्वं सर्वत्वचिलं सुलक्षणं
 जगाम आदित्यपरं दिजोन्तमः ॥ ११६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपोक्ते नौलकखण्डस्त्रिवो
 नाम चतुःपक्षाश्रोऽस्मायः ।

अथ पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

किञ्चीत्वस्तवः ।

ऋषयज्ञः । गुणकर्मप्रभावैव कोऽधिको वदता वरः ।
श्रोतुमिच्छामहे सम्यगाश्चये गुणविस्तरं ॥ १ ॥
सूत उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीमस्तिहासं पुरातनं ।
महादेवस्य माहात्म्यं विभूत्वच महात्मनः ॥ २ ॥
पूर्वं चैलोक्याविजये विष्णुना समुदाहृतं ।
वत्तिं बहु भजोजास्यु (१) लैलोक्याधिष्ठिः पुरा ॥ ३ ॥
प्रनष्टेषु च दैत्यैषु प्रहृष्टे च अचौपती ।
अथाजग्मुः प्रभुन्दद्युं सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ४ ॥
यत्तद्वेव विष्णुरूपात्मा ज्ञौरोदस्य समीपतः ।
सिद्धत्रिष्णुर्यो यत्ता गम्भर्वाप्तरसाङ्गयाः ॥ ५ ॥
नामा देवर्घयैव नद्यः सर्वे च पर्वताः ।
अभिगम्य महात्मानं स्तुवन्ति पुरुषं हरिं ॥ ६ ॥
त्वं धाता त्वं च कर्त्ताऽस्य त्वं लोकान् सजसि प्रभो ।
त्वत्प्रसादात्मा कर्त्ताणं प्राप्तं चैलोक्यमव्ययं ।
असुराय जिताः सर्वे वलिर्वद्य वै त्वया ॥ ७ ॥

(१) भजोत्तजा इति ३० ।

एवमुक्तः सुरेविष्णुः सिंहैव परमधिभिः ।
 प्रत्युवाच ततो देवान् सर्वांस्तान् पुरुषोत्तमः ॥ ८ ॥
 अयूतामभिधास्यामि कारणं सुरसत्तमाः ।
 यः स्त्री सर्वभूतानां कालः कालकरः (१) प्रभुः ॥ ९ ॥
 येन हि ब्रह्माचा सार्वं स्त्री लोकाव भावया ।
 तस्यैव च प्रसादेन आदी सिद्धिमागते ॥ १० ॥
 पुरा तमसि चाव्यते (२) लैलोक्ये याचिते भवा ।
 उदरस्येषु भूतेषु लोकेऽहं शयितस्तदा ॥ ११ ॥
 सहस्रगीषो भूत्वा सहस्राचाः सहस्रपात् ।
 शङ्खचक्रगदापातिः शवितो विमलेऽधसि ॥ १२ ॥
 एतचित्तन्तरे दूरात् पश्यामि शमितप्रभं ।
 शतसूर्यप्रतीकाग्रं ज्वलत्तं स्वेन तेजसा ॥ १३ ॥
 चतुर्वक्त्रं महायोगं पुरुषं कालनप्रभे ।
 कल्पांजिनधरं देवं कमल्लुविभूषितं ।
 निमेषान्तरमात्रेण प्राप्तोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १४ ॥
 ततो मामवौद् ब्रह्मा सर्वलोकनमस्तुतः ।
 कस्तु कुतो वा किञ्चेह तिष्ठते वह भे विभो ॥ १५ ॥
 अहं कर्त्ता॒ऽस्मि लोकानां श्यामू॑विष्णुतोमुखः ।
 एवमुक्तमादा तेन ब्रह्मणाहमुवाच तं ॥ १६ ॥
 अहं कर्त्ता॒ च लोकानां संहत्ता॒ च पुनः पुनः ।
 एवं सम्भाष्यमाणाभ्यां परम्परजयैषिणां ।
 उत्तरां दिग्मास्त्राय ज्वाला हष्टाप्यधिष्ठिता ॥ १७ ॥

ज्वाला न्नतस्या मालीका विशिष्टौ च तदामधीः ।
 तेजसा चैव तेजाव सर्वे ज्योतिः कृतचलं ॥ १८ ॥
 वर्षमाने तदा बङ्गावत्यन्तपरमाहुते ।
 अतिदुद्राव तां ज्वाला बङ्गा चाहच सत्त्वरः ॥ १९ ॥
 दिवं भूमिक्ष विहृष्य तिष्ठत्वं (१) ज्वालमचलं ।
 तस्य ज्वालस्य मध्ये तु पश्चाद्यो विपुस्त्रभं ॥ २० ॥
 प्रादेशमाचमच्छलं लिङ्गं परमदीपितं ।
 न च तत्काशनं मध्ये न गैलं न च राजतं ॥ २१ ॥
 अनिहैश्च मच्छ्वस्य लच्छालच्युं पुनः पुनः ।
 महौजसं महाघोरं वर्षमानं भूमं तदा ।
 ज्वाला मालायतं व्यगतं सर्वे भूतभयङ्गरं ॥ २२ ॥
 अस्य लिङ्गस्य योऽन्ते वै गच्छते मन्त्रवारणां ।
 घोरकपिष्ठमत्यर्थं भिद्वत्भिव रोदसी ॥ २३ ॥
 ततो मामवैदृ बङ्गा अघो गच्छतन्दितः ।
 अन्तमस्य विजानीमो लिङ्गस्य तु महालनः ॥ २४ ॥
 अहमूर्द्धं गमिष्यामि योवदन्तोऽस्य हृष्टते ।
 तदा तौ समयं कृत्वा गतावृहमध्ये ह ॥ २५ ॥
 ततो वर्षसहस्रन्तु अहं पुनरधो गतः ।
 न च पश्चामि तस्यान्तं भौतयाहं न संशयः ॥ २६ ॥
 तथा बङ्गा च आन्तय न चान्तस्य पश्यति ।
 समागतो भया साहं तचैव च महाधर्मि ॥ २७ ॥
 ततो विश्वयमापश्चाषुभौ (२) तस्य महालनः ।

१ पांडीत्यं न समीक्षीतः ।

२ विश्वयमापश्चौ भौतादिति २३ ।

मायथा भोङ्गतौ तेन नष्टसंज्ञो व्यवस्थितौ ॥ २८ ॥
 ततो भानगतन्त्रव ईश्वरं सर्वतोमुखं ।
 प्रभवं निधनचैव लोकानां प्रभुमव्ययं ॥ २९ ॥
 ब्रह्माज्ञलिपुष्टी भूत्वा तस्मै शर्वाय शूलिने ।
 महाभैरवनादाय भीमकृपाय दंडिष्ठे ।
 अव्यक्ताय महान्ताय नमस्कारं प्रकुर्विहे ॥ ३० ॥

 नमोऽस्तु ते लोकसुरेण देव
 नमोऽस्तु ते भूतपते महान् ।
 नमोऽस्तु ते शाश्वत सिद्धिने
 नमोऽस्तु ते सर्वजगतपतिष्ठ ॥ ३१ ॥
 परमेष्ठौ परं वद्ध अच्चरं परमं पदं ।
 ओष्ठस्त्र वासदेवय कद्रः स्तन्दः शिवः प्रभुः ॥ ३२ ॥
 त्वं यज्ञस्त्रं वपट्कारस्त्रमोऽकारः परं पदं ।
 खाद्याकारो नमस्कारः संस्कारः सर्वकर्मणां ॥ ३३ ॥
 खधाकारव जाप्यव (१) व्रतानि नियमास्तथा ।
 वेदा लोकाय देवाय भगवानेव सर्वशः ॥ ३४ ॥
 आकाशस्य च शब्दस्त्रं भूतानां प्रभवाव्ययं ।
 भूमिर्गम्यो इमवाप्तां तेजोरूपं भडेश्वर ॥ ३५ ॥
 वायोः स्पर्शेण देवय वपुश्चन्द्रसमस्तथा ।
 बुधो ज्ञानस्त्र देवेश प्रकृतौ वीजमेव च ॥ ३६ ॥
 त्वं कक्षीं सर्वभूतानां कालो सूत्युर्मोऽन्तकः ।
 त्वन्धारयसि लोकांस्त्रौस्त्रमेव सजसि प्रभो ॥ ३७ ॥

पूर्वेण वदनेन त्वमिन्द्रत्वं प्रकाशये ।
 दक्षिणेन च वज्रेण सीकान् संचियते प्रभो(१) ॥ ४८ ॥
 पश्यमेन तु वज्रेण वदत्वत्वं करोयि वै ।
 उत्तरेण तु वज्रेण सोम्यत्वं व्यवस्थितं ॥ ४९ ॥
 राजसे (२) वहूधा देव सीकान्नं प्रभवाव्ययः ।
 आदित्या वस्त्रो रुद्रा मवत्सामिनीसुतो ॥ ५० ॥
 साध्या विद्याधरा नाशाशारथाच तपीधनाः ।
 वालखिक्षा महाकामस्तपःसिहाश सुव्रताः ॥ ५१ ॥
 त्वतः प्रसूता देवेश ये चान्ये नियतव्रताः ।
 उमा सीता सिनौवालौ कुङ्गर्गायत्रिदेव च ॥ ५२ ॥
 लक्ष्मीः कौलिंधूः लिमेधा लक्ष्मा चान्तिर्वयुः खधा ।
 तुष्टिः पुष्टिः क्लिष्ठा चैव वाचां देवी (३) सरस्वती ।
 त्वतः प्रसूता देवेश सम्यग्या रात्रिस्तदेव च ॥ ५३ ॥

सूर्यायुतानामयुतप्रभा च
 नमोऽस्तु ते चन्द्रसहस्रगोचर ।
 नमोऽस्तु ते पर्वतकृपधारिणे
 नमोऽस्तु ते सर्वगुणाकराय ॥ ५४ ॥
 नमोऽस्तु ते पहिशरुपधारिणे
 नमोऽस्तु ते चर्छविभूतिधारिणे ।
 नमोऽस्तु ते कद्रियनाकपाणये
 नमोऽस्तु ते शायकचक्रधारिणे (४) ॥ ५५ ॥

१. सीकान सर्वाभ्यु पकामष्ट इतिक्षण । २. रमस इति या०, च०, त० च ।
३. या० च इति०मि ड०। ४. शायकचक्रपाणय इति ड०।

नमोऽस्तु ते भक्षविभूषिताङ्ग
 नमोऽस्तु ते कामशरौरनाशन ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवासने
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहने ॥ ४६ ॥
 नमोऽस्तु ते देवहिरण्यरूप
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यनाभ ।
 नमोऽस्तु ते नेत्रमहस्तचित्र
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यरेतः ॥ ४७ ॥
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्ण
 नमोऽस्तु ते देवहिरण्यगर्भ ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यचीर
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यदायिने ॥ ४८ ॥
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यमालिने
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहिने ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्मने
 नमोऽस्तु ते भैरवनादनादिने ॥ ४९ ॥
 नमोऽस्तु ते भैरववेगवेग
 नमोऽस्तु ते शङ्खर नीलकाशण ।
 नमोऽस्तु ते दिव्यसहस्रवाहो
 नमोऽस्तु ते नर्तनवादनपिय ॥ ५० ॥
 एवं संसूतमानस्तु व्यक्तो भूत्वा महामतिः ।
 भाति देवो गहायोगी सूर्यकीटिसमयमः ॥ ५१ ॥
 अभिभावस्तदा हष्टी महादेवो गहेश्वरः ।

यक्षकोटिसहस्रेण यसमान इवापरं ॥ ५३ ॥
 एकशोषस्वेकजटो नानाभूषणभूषितः ।
 नानाचिच्चिचिद्विचिद्वाजः १) नानामाल्यानुसेपनः ॥ ५३ ॥
 पिनाकपाणिभैरगवान् हृषभासनशूलधृक् २) ।
 दल्लक्षणाजिनघरः कपाल्लो घोरकपहृक् ॥ ५४ ॥
 व्यालयज्ञोपवीती च सुरानामभयहरः ।
 दुन्दुभिस्तननिर्वीषपर्जन्यनिनदीपमः ।
 मुक्तो हासस्तादा तेन नमः सर्वमपूरयत् ॥ ५५ ॥
 तेन शब्देन महता वयं भीता महाक्षनः ।
 तदोधाच महायोगी प्रीतोऽहं सुरसच्चमौ ॥ ५६ ॥
 पश्येताख महामायां भयं सर्वं प्रमुच्यतां ।
 युवां प्रसूतो गालेषु मम पूर्वं सनातनौ ॥ ५७ ॥
 अयं मे दक्षिणो वाहृन्दल्ला लोकपितामहः ।
 वासी वाहृय मे विशुर्नित्यं युद्धेषु तिष्ठति ।
 प्रीतोऽहं युवयोः सम्यग्वरं दग्धि विषितं ॥ ५८ ॥
 ततः प्रहृष्टमनसौ प्रणतो पादयोः पुनः ।
 ऊचतुय महाक्षनौ पुनरेव तदानवौ ॥ ५९ ॥
 यदि प्रोतिः ससुत्यवा यदि देयो वरय नौ ।
 भक्तिर्भवतु नौ नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ॥ ६० ॥
 भगवानुवाच । एवमस्तु महाभागी सजतां विविधाः प्रजाः ।
 एवमुक्ता स भगवान्स्तवैवान्तरधीयत ॥ ६१ ॥
 एवमेष भयोक्तो वः प्रभावस्तस्य योगिनः ।

१) नानारत्नविविद्वाज इति ६० । २) पद्मिनामनशूलधृक् इति ५३ ।

तेन सर्वमिदं स्फटं हेतुमात्रा वयन्ति ह ॥ ६२ ॥
 एतद्वि कृपमज्ञातमव्यक्तं शिवसंज्ञितं ।
 अचिक्ष्य तदहश्च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६३ ॥
 तस्मै देवाधिपत्नाय (१) नमस्कारं प्रयुक्तं ह ।
 येन सुखमचिक्ष्य च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६४ ॥
 महादेव नमस्तोऽस्तु, महेश्वर नमोऽस्तुते ।
 सुरासुरवह शेष मनोहंस नमोऽस्तुते ॥ ६५ ॥
 स्तुत उवाच । एतच्छुल्वा गताः सर्वं सुराः स्वं स्वं निवैश्वनं ।
 नमस्कारं प्रयुज्ज्ञानाः शुद्धराय महाक्षमे ॥ ६६ ॥
 इमं स्तुतं पठेद्यस्तु ईश्वरस्य महाक्षमः ।
 कामांश्च लभते सर्वान् पापेभ्यस्तु विमुचते ॥ ६७ ॥
 एतत्काव्यं सदा तेन विश्वुना प्रभविश्वुना ।
 महादेवप्रसादेन उक्तं चक्षु सनातनं ।
 एतद्वां सर्वं माख्यातं मया माहेश्वरं बत्तं ॥ ६८ ॥

इति शोभहापुराणे वायुग्रोक्ते लिङ्गोद्घवस्तवो नाम
 पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ पट्पञ्चाशोऽध्यायः ।

— ००० —

प्रश्नकरणं ।

गांशपायन उवाच । अग्नित्वादममावासा मासि मासि दिवं लृपः ।

ऐङ्गुष्ठः पुरुषवा: सूत कवं वाइतर्पयत् पिण्डून् ॥ १ ॥
सूत उवाच । तस्य चाहं प्रवच्यामि प्रभावं ग्रांशपायन ।

ऐङ्गुष्ठादित्यसंयोगं सोमस्य च महाकरणः ॥ २ ॥

अपांसारमवस्थेन्दोः पञ्चयोः शङ्खकण्ठयोः ।

ज्ञासहस्रौ पिण्डमतः पञ्चस्य च विनिर्णयः ॥ ३ ॥

सोमाच्छेदासूतप्राप्तिः पिण्डूषास्तर्पयं तथा ।

कव्याभेदात्सोमानी पिण्डूषाच्छेद दर्थं ॥ ४ ॥

कव्या पुरुषवा वैङ्गस्तर्पयामास वै पिण्डून् ।

एतत्कर्त्त्वं प्रवच्यामि पञ्चांशि च यदा कर्म ॥ ५ ॥

यदा तु चन्द्रसूर्यैँ तो नक्षत्रेष्व समागमते ।

अमावास्याविवसत एकरात्रैकमण्डले ॥ ६ ॥

स गच्छति तदा इष्टु दिवाकरनिश्चाकरो ।

अमावस्याममावासा मातामहपितामहो ।

अभिवाद्य तदा तत्र कालपितः (१) प्रतीच्यते ॥ ७ ॥

(१) कालपितः दीप च ।

प्रसीदमानात् सोमाच्च पितॄर्थं तत्परिस्तवात् ।
 एतः पुरुरवा विहान् मासि मासि प्रयत्नतः (१) ।
 उपास्ते पितॄमन्तं तं ससोमं स दिवाख्यितः ॥ ८ ॥
 हिलवं कुहुमावन्तु ते उभे तु विचार्यं सः ।
 सिनोवालौप्रमाणेन सिनोवालौमुपासकः ॥ ९ ॥
 कुहुमात्रां कलाचैव ज्ञात्वोपास्ते कुहुं पुनः ।
 स तदा भानुमत्येककालाविच्छी प्रयश्चति ॥ १० ॥
 सुधामन्तं कुतः सोमात् प्रस्तवेनासद्वस्ये ।
 दशभिः पच्चभिचैव सुधामन्तपरिस्तवैः ॥ ११ ॥
 लक्षणपञ्चे तदा पौखा हुआमानं तवांश्चिभिः ।
 कथ्यः प्रचारता तेज सौम्येन मधुना च सः ॥ १२ ॥
 निष्ठीपणार्थं इतेन पितॄष्ट विधिना लृपः ।
 सुधामन्तेन राजेन्द्रस्तर्पयामास वै पितॄग् ।
 सौम्या वहिंयदः काव्या अन्निक्षात्तास्तुयैव च ॥ १३ ॥
 अहतुरभिस्तु यः प्रोतः स तु संवक्तुरी मतः ।
 अन्निरे हृतवस्तुस्याहतुभ्यवात्तवाय च ॥ १४ ॥
 आत्तवा हृद्दमासास्त्वा: पितॄरो ज्ञान्दसुनवः ।
 जटतुः पितॄमहा मासा जटतुचैवाच्चसूनवः ॥ १५ ॥
 प्रवित्तमहास्तु वै देवाः पच्चाश्वाः वद्याच्च सुताः ।
 सौम्यास्तु सौम्यज्ञा ज्ञेयाः काव्याः ज्ञेया कविः सुताः ॥ १६ ॥
 उपहृताः (२) अमृता देवाः सोमज्ञाः सोमपास्त्वा ।
 अच्युपास्तु अृताः काव्यास्तुप्र्यन्ति पितॄजातयः ॥ १७ ॥

काव्या वहिंषद्वैव अग्निवाचात्तात् ते त्रिभा ।
 गृहस्था ये च यज्वाना ऋतुर्वहिंषदो ध्रुवं ॥ १८ ॥
 गृहस्थात्तापि यज्वाना अग्निवाचात्तास्त्रवात्त्वाः ।
 अष्टकापतयः काव्याः पञ्चाष्टास्त्रात्तिवीधत ॥ १९ ॥
 एवां संवाक्षरो शास्त्रिः सूर्यस्तु परिवक्षरः ।
 सोम इहवरः प्रोतो वायुचैवाग्नवक्षरः ॥ २० ॥
 रुद्रस्तु वक्षरस्त्रीर्णा पञ्चाष्टा ये तुगाक्षकाः ।
 लेखाचैवेऽपाचैव दिवाक्तीर्णीच ते चृताः ॥ २१ ॥
 एते पितृस्त्रमावास्त्रा मासि मासि सुधां दिवि ।
 तांस्तेन तर्पयामास यावदासीत् युक्तरवाः ॥ २२ ॥
 यस्त्रात् प्रस्त्रवते सोमान् मासि मासि निवीधत ।
 तस्यात् सुधास्त्रतं तच्च पितृणां सोमपायिनाः ॥ २३ ॥
 एवं तदस्त्रतं सोम्य सुधा च मधु चैव ह ।
 क्षाण्यपचे यथा चेष्टोः कला; पञ्चदश क्रमात् ॥ २४ ॥
 पितृस्त्रम्बुद्धीदेवास्त्रयस्त्रियं तु क्रन्दजाः ।
 पीत्वा च मासं गच्छन्ति चतुर्हस्तां सुधास्त्रतं ॥ २५ ॥
 इत्येवं पीत्यसानस्तु देवतैश्च निशाकरः ।
 समाग्रहदमावास्त्रा भागे पञ्चदशे स्थितः ॥ २६ ॥
 सुधुमाप्यायितचैव आमावास्त्रा यथाक्रमं ।
 पितृन्ति दिकालं कालं पितृरस्ते सुधास्त्रतं ॥ २७ ॥
 ततः पीत्वा चेऽस्मे सूर्योऽसाविकरस्त्रियाना ।
 आप्याययत्सुधुम्बेन पितृर्णा सोमपायिनाः ॥ २८ ॥
 निःगेषास्त्रा कलायान्तु सोममाप्याययत् पुनः ।

सुषुक्षाप्यायमानस्त्र भागं भागमहः क्रमात् ।
 कलाः शीयन्ति ताः कलाः शक्ताप्याययन्ति च ॥२६॥
 एवं सूर्यस्य वौद्येण चन्द्रस्याप्यायिता ततुः ।
 हश्चते पौर्णमास्त्रां वै शक्तः सम्पूर्णमण्डलः ।
 संसिद्धिरेवं सोमस्त्र पञ्चयोः शक्तकलायोः ॥ ३० ॥
 इत्येष पितृमान् सोमः अमृत इदम्भरः क्रमात् ।
 ज्ञान्तः पञ्चदशैः सार्वे सुधामृतपरिस्त्रवैः ॥ ३१ ॥
 अतः पञ्चाणि वच्चामि पञ्चाणि सम्बयन्ताथा ।
 यन्त्रिमन्ति यथा पञ्चाणीच्छुवेष्टोभवन्त्वतु ॥ ३२ ॥
 तथाऽमासपञ्चाणि शक्तकलायानि वै विदुः ।
 पूर्णमावासाक्षयोर्भवेद्यन्त्वयां सम्बवय वै (१) ।
 अहंमासान् पञ्चाणि हतोयापभूतौनि तु ॥ ३३ ॥
 अग्नाधानक्रिया यच्चात् कियते पञ्चसन्धिषु ।
 कायाङ्गे पतिपञ्चैव स कालः पौर्णमासिकः ॥ ३४ ॥
 व्यतीपाति स्थिते सूर्ये लेखोर्दिन्तु युगान्तरे ।
 युगान्तरोद्दिते चैव लेखोर्दिं गणिनः क्रमात् ॥ ३५ ॥
 पौर्णमासे व्यतीपाते यदीक्षिते परस्परम् ।
 यज्ञिन् काले स मौमान्ते स व्यतीपात एव तु ॥ ३६ ॥
 कालं सूर्यस्य निर्देशं हड्डा संख्या तु संपत्ति ।
 स चै पश्य क्रियाकालः कालाकायो विघौयते ॥ ३७ ॥
 पूर्णेन्द्रोः पूर्णपञ्चे तु रात्रिमन्त्रिषु पूर्णिमा ।
 यच्चात्तामनुपश्चन्ति पितरो दैवतैः सह ।

(१) एषमासाक्षामसाक्षां भवेद्य ग्रन्थमन्तर्गति श्लो ।

तथा दद्युमति नीम पूर्णिमा प्रथमा चृता ॥ ३८ ॥
 अत्थैँ भ्राजते यस्यात् पौर्णिमास्याविश्वाकरः ।
 रक्षतात्त्वैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥ ३९ ॥
 अमा वसेतास्त्वे तु यदा चन्द्रदिवाकरी ।
 एका पचदग्नौ रात्रिममावास्या ततःचृता ॥ ४० ॥
 ततोऽपरस्य तैर्यकाः पौर्णिमास्यानि शाकरः ।
 यदीजते अतीपाते दिवा पूर्णे परस्यर ।
 चन्द्रार्काविपराङ्गे तु पूर्णिमानी तु पूर्णिमा ॥ ४१ ॥
 विच्छिन्नां ताममावास्यां पश्यतव समाप्तां ।
 अन्योन्यं चन्द्रसूख्यौ तौ यदा तद्यन्यं उच्यते ॥ ४२ ॥
 हो हो लवावमावास्यां यः कालः पञ्चसन्धिषु ।
 हातरं कुहमावन्तु एवं कालस्य समृतः ।
 नष्टचन्द्राप्यमावास्या मध्यसूख्येण सङ्कृता (१) ॥ ४३ ॥
 दिवसाहृष्टं रात्रयैः सूर्यं पाप्य तु चन्द्रमाः ।
 सूर्येण सहसा सुल्लिं गत्वा प्रातस्त्रोक्षवै (२) ।
 हो कालो सङ्गमस्यैव मध्याङ्गे निष्पतेद्रविः ॥ ४४ ॥
 प्रतिपक्षपक्षस्य चन्द्रमाः सूर्यमण्डलात् ।
 निर्मुच्यमानयोर्मध्ये तयोर्मण्डलयोऽप्तु वै ॥ ४५ ॥
 स तदा आहुतेः कालो दर्शस्य च वषट्क्रिया ।
 एतहत्तुमुखं ज्येष्ठममावास्यास्य पञ्चषः ॥ ४६ ॥
 दिवा पञ्चस्यमावास्यां औकेन्द्रो वहुते तु वै ।

(१) स्थानात् संप्रयत्नं इति च ।

(२) प्रातोऽप्य आदर्शवक्त्रो मुदितः परन्तरिम् पादे न पूर्णपादमहनिर्दिति ।

तक्षादिवा श्रमावासां वृद्धतेऽसो दिवाकरः ।
 वृद्धते वै दिवा श्राद्मावासां दिविचयैः ॥ ४७ ॥
 कलानामपि वै तासां वृद्मान्वाजहामकैः ।
 तिथीनां नामधेयानि विहङ्गः संज्ञितानि वै ॥ ४८ ॥
 दर्शयेतामथान्योन्यं सूर्याचन्द्रमसादुभौ ।
 निष्क्रामत्वय तेनैव कामयः सूर्यमण्डलात् ॥ ४९ ॥
 हितवेत शाहोरात्रं भास्करं स्मृशते शम्भौ ।
 स तदा शाहृतेः कालो दर्शन्त्वा च वषट्क्रिया ॥ ५० ॥
 कुरुते तीक्ष्णेनोलो चः कालः परिचिक्षितः ।
 तत्कालसंज्ञिता वृद्मावासा कुरुः शृता ॥ ५१ ॥
 सिनीवास्तीवमायेन शौचशीषो निशाकरः ।
 अमावास्या विश्वत्वां सिनीवास्ती ततः शृता ॥ ५२ ॥
 पर्वतः पर्वकाशस्तु तुच्छो वै तु वषट्क्रिया ।
 चन्द्रसूर्यव्यतीपते उभे ते पूर्णिमे शृते ॥ ५३ ॥
 प्रतिपत्प्रदश्यो च पर्वकालो दिमात्रकः ।
 कालः कुरुसिनीवास्तीः समुद्रो हितवः शृतः ॥ ५४ ॥
 अर्काद्विमण्डले सोमे पर्वकालः कलात्वयः ।
 एवं स मुक्तपत्रो वै रजन्याः पर्वसन्धिषु ॥ ५५ ॥
 संपूर्णमण्डलः श्रीमान् चन्द्रमा उपरज्यते (१) ।
 यस्तादाप्यायते सोमः पञ्चदश्यान्तु पूर्णिमा ॥ ५६ ॥
 दशभिः पञ्चभिश्चैव कलाभिर्दिवसङ्गमात् ।
 तस्मात्कला पञ्चदशी सोमे नाश्चित् तु षोडशी ।

तस्मात्मोमस्य भवति पञ्चदशां महाचायः ॥ ५० ॥
 दूर्लेते पितरो देवाः सोमपाः सोमवर्जिताः ।
 आत्मवा कृतवो यत्कारे देवा भावयन्ति च ॥ ५१ ॥
 अतः पितृन् प्रवक्ष्यामि मासत्राहमुजस्तु चे ।
 तेषां गतिच्छ सख्य गतिं चाहस्य चैव हि ॥ ५२ ॥
 न यतानाङ्गतिः यत्का विज्ञातुं पुनरागतिः ।
 तपसापि प्रसिद्धेन किं पुनर्मांसचक्षुषाः ॥ ५३ ॥
 आहदेवान् पितृनेतान् पितरो लौकिकाः सृताः ।
 देवाः सोम्याय जग्वान् सर्वे चैव श्लोनिजाः ॥ ५४ ॥
 देवास्ते पितरः सर्वे देवास्तान् भावयन्त्युत ।
 मनुष्याः पितरचैव तेभ्योन्ये लौकिकाः सृताः ॥ ५५ ॥
 पिता पितामहचैव तथैव प्रपितामहः ।
 यज्ञानो चे तु सोमिन् सोमवस्तस्तु ते सृताः ॥ ५६ ॥
 ये यज्ञानः सृतास्ते यां ते वै वर्हिषदः सृताः ।
 कर्मस्ते तेषु गुलास्ते दृप्यक्षादेहसम्भवात् ॥ ५७ ॥
 अग्नियात्ताः सृतास्ते यां छोमिनो याज्ञायाजिनः ।
 ये वाप्यायमध्येष्यं प्रस्तानेषु व्यवस्थिताः ॥ ५८ ॥
 अन्ते च नैव सोदन्ति अवायुलेन कर्मणा ।
 ब्रह्मचर्येष्यं तपसा यज्ञेन प्रजया च वै ॥ ५९ ॥
 अवया विद्यया चैव प्रदानेन च सप्तधा ।
 कर्मस्तेषु ये गुला भवन्त्वादेहपातनात् ॥ ६० ॥
 देवैस्तैः पितृभिः साऽऽसृज्ञकैः सोमपायकैः ।
 स्वर्गता दिवि मोदन्ते पितृमन्तमुपासते ॥ ६१ ॥

प्रजावतां प्रगंसैव यूता सिद्धा क्रियावतां ।
 तेषां निवापदन्नाच्च तत्कुलीनैष वास्त्वैः ॥ ५८ ॥
 मासं चादमुजस्तु सिं लभन्ते सोमलोकिकाः ।
 एते मनुष्याः पितरो मासि चादभुजस्तु ते ॥ ५९ ॥
 तेष्योऽपरे तु ये चान्ये सङ्खोर्णाः कर्म्मयोनिषु ।
 भृष्टाचाच्चमध्येभ्यः स्वधास्वाहाविविज्ञिताः ॥ ६० ॥
 भिवदेहा दुराक्षानः प्रतभूता वमचये ।
 स्वकर्म्माच्छेष श्रीचन्ति यातनास्तानमागताः ॥ ६१ ॥
 दीर्घाद्युषोऽतिशुक्षाच्च विवर्णाच्च (१) विवाससः ।
 चुत्पिपासापरीताच्च विद्रवन्ति इतस्ततः ॥ ६२ ॥
 सरिक्षरस्ताङ्गानि वापीषैव अस्तेष्वः ।
 पराक्षानि च लिङ्गान्ते कम्पमानास्तास्तुतः ॥ ६३ ॥
 यानेषु पाच्चमानाच्च यातायातेषु तेषु चै ।
 शाल्यालौ वैतरण्याच्च कुरुपोषकेषु तेषु च ॥ ६४ ॥
 करम्भवाल्कायाच्च असिपत्रवने तथा ।
 शिळासम्येषगे चैष पात्वमानाः स्वकर्म्मभिः ॥ ६५ ॥
 तच स्यानानि तेषां ते दुःखानासप्यनाक्षत्र ।
 तेषां लोकान्तरस्यानां विविधैर्नामगोत्रतः ॥ ६६ ॥
 भूम्यापसव्यद्भेषु दत्त्वा पिण्डचयन्तु वै ।
 पतितांस्ताप्यन्ते च प्रतस्यानेष्विभिताः ॥ ६७ ॥
 अपासा यातनास्तानं स्तुष्टा ये भुवि पञ्चधा ।
 पम्बादिस्यावरान्तेषु भूतानां तेषु कर्म्मसः ॥ ६८ ॥

(१) श्रावणीति च ।

नानारूपासु जातोषु (१) तिर्थ्योनिषु जातिषु ।
 यदाहारा भवत्येते तासु तालिष योनिषु ।
 तस्मिंस्तस्मिंस्ताहारं चाहदत्तोपतिष्ठति (२) ॥ ८० ॥
 काले न्यायागतं पात्रं विधिना प्रतिपादितं ।
 मात्रोत्तमं यथादत्तं बन्धुर्यात्वतिष्ठते ॥ ८१ ॥
 यथा गोषु प्रमणासु वक्तो विष्टिति मातरं ।
 तथा आदि तदिष्ठानी मन्त्रः प्रापयते पितृन् ॥ ८२ ॥
 एवं स्त्रिविकलं आदि चाहदत्तमु मन्त्रतः ।
 सनत्कुमारः प्रोवाच पश्यन् दिव्येन चक्षुषा ।
 गतागतिङ्गः प्रेतानां पासग्राहस्य चैव हि ॥ ८३ ॥
 बह्वीकायोऽपाचैव दिवाकौर्त्त्वाय ते चूताः ।
 स्त्रायापचक्षुलहस्तेषां शुक्रः सप्त्राय गर्वरा ॥ ८४ ॥
 इत्येते पितरी देवा देवाय पितरय वै ।
 अताच्च अनेको तु अन्योत्तपितरः चूताः ॥ ८५ ॥
 एते तु पितरी देवा मानुषाः पितरय ये ।
 प्रीतेषु तेषु प्रीयन्ते अहायुक्तेन कर्त्तव्या ॥ ८६ ॥
 इत्येवं पितरः प्रोत्ताः पितृणां सोभयाविनां ।
 एतत्पितृमतत्वं हि पुराणे नियतो मतः ॥ ८७ ॥
 इत्यक्षिपितृसोमानां एकस्य च समागमः ।
 सधाहृतस्य चायासि; पितृणांचैव तर्पनं ॥ ८८ ॥
 पूर्णमावास्ययोः कालः पितृणां स्वातमेव च ।
 ममामातकोर्चिंतस्त्रभ्यसेव सर्गः मनातनः ॥ ८९ ॥

१. दर्शकाराणापात्र आदिः । २. पाठोत्तरं न समीक्षीत्वं न मानसाति ।

दैत्यकथ्यन्तु सर्वस्य कथितस्त्रैकदेशिकं ।
 न यत्कर्त्तव्यातुं अहेऽयं भूतिमिष्टता ॥ ८० ॥
 सायम्भुवस्य हीत्वेष (१) सर्वः क्रान्तो मरणात् वै ।
 विद्वरेणात् पूर्वा च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥ ८१ ॥

इति ऋग्वेदापुराणे वायुप्रोक्ते पितॄवर्चनं ताम
 वट्पच्चाश्चोऽध्यायः ।

१. सायम्भुवेत्तरे पूर्वे ॥ इति अ० ।

अथ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

वचनं ।

ज्ञापय जातुः । चतुर्युग्मानि यात्याचन् पूर्वं स्त्रायमुद्देश्यते ।
 तेषां निसर्गं तत्त्वं च ओतुमिच्छामि विस्तारात् ॥ १ ॥
 सूत उवाच । दृष्टिव्यादिप्रसङ्गेन यज्ञवा पाणुदाहतं ।
 तेषाच्चतुर्युग्मं छेतत् प्रवक्ष्यामि निबोधतः ॥ २ ॥
 संख्येष्व प्रसंख्याय विस्तारात्तैव सर्वंशः ।
 युगम्भ युगमेदभ्युगम्भं युगमध्यंत्ययैव ॥ ३ ॥
 युगमध्यं शक्तैव युगमध्यानमेव च ।
 घटप्रकारयुगाख्यानां प्रवक्ष्यामौह तत्त्वतः ॥ ४ ॥
 सौकिकेन प्रमाणेन विदुहोऽदस्तु मातृषः ।
 तिनाच्चेन प्रसंख्याय वक्ष्यामौह चतुर्युग्मं ॥ ५ ॥
 निमिषकालः काष्ठा च कलाव्यापि सुङ्गसंकाः ।
 निमिषकालतुल्यं हि विद्यामध्युक्तरस्य यत् ॥ ६ ॥
 काष्ठा निमिषा दद्य पञ्च लैव
 चिंश्च काष्ठा गणयेत् कालास्ताः ।
 चिंश्च काष्ठा गणयेत् कालास्ताः ।
 चातुर्चिंश्च रात्राहणी समेते ॥ ७ ॥
 अहोरात्रे विभजते सुव्यो मातृषदेविके ।

रात्राहः कर्मचेष्टायां रात्रिः स्वप्नाय कल्पयते ॥ ५ ॥
 पितेर रात्राहणी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः।
 स्वप्नायक्षम्बद्धस्तयोः शक्तः स्वप्नाय शर्वरी ॥ ६ ॥
 लिंगश्च मानुषा मासाः पित्रो मासस्व स शूतः।
 श्रतानि श्रीणि मासानां षष्ठ्या चाष्टधिकानि वै।
 पित्रः संवत्सरो ह्येष मानुषेण विभाष्यते ॥ ७ ॥
 मानुषेणैव मानेन वर्षाणां वर्षातं भवेत्।
 पित्राणां श्रीणि वर्षाणि संख्यातानीह तानि वै।
 अत्तरस्त्राधिका मासाः पित्रे चैवेह कौत्तिंतः ॥ ८ ॥
 शौकिकेनैव मानेन अष्टदो वो मानुषः शूतः।
 एतद्विष्वमहोरात्र शाश्वेऽस्मिन् निषयो मतः ॥ ९ ॥
 दिव्ये रात्राहणी वर्षे प्रविभागस्तयोः पुनः।
 अहस्तश्रीदग्धयनं रात्रिः स्वाहश्चित्तायनं ॥ १० ॥
 ये ते रात्राहणी दिव्ये प्रसंख्याते तयोः पुनः।
 चिंश्च तानि वर्षाणि दिव्यो मासस्तु स शूतः ॥ ११ ॥
 मानुषश्च शतं विहिद्विष्वमासास्त्रयस्तु ते।
 दश चैव तत्त्वाहानि दिव्यो ह्येष विधिः शूतः ॥ १२ ॥
 श्रीणि वर्षयतान्वेष यष्टिवर्षाणि यानि च।
 दिव्यः संवत्सरो ह्येष मानुषेण प्रकौत्तिंतः ॥ १३ ॥
 श्रीणि वर्षमहस्त्राणि मानुषेण प्रमाणतः।
 चिंश्चद्वानि तु वर्षाणि मतः सप्तदिवस्तरः ॥ १४ ॥
 नव यानि सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु।
 अन्यानि नवतिष्वैव श्रीद्वयः संवत्सरः शूतः ॥ १५ ॥

पट्टिं शत् सहस्राणि वर्षीया मानुषाणि तु ।
 वर्षीयान्तु गतं ज्ञेयं दिव्यो ज्ञेय विधिः शृतः ॥ १८ ॥
 चीर्खेय नियुतान्ते व वर्षीया मानुषाणि च ।
 वटिथैव सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया ।
 दिव्यवर्षसहस्रान्तु प्राङ्मुः संख्याविदी जनाः ॥ १९ ॥
 इत्येवसूधिभिर्गतं दिव्यया संख्यान्तिं ।
 दिव्येनैव प्रमाणेन युग्मसंख्याप्रकाश्यन् ॥ २० ॥
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयो विदुः ।
 पूर्वं कातयुगं नाम तत्स्त्रिता विधीयते ।
 द्वापरय कलिथैव युगान्तेतानि काश्येत ॥ २१ ॥
 चत्वार्थाङ्मुः सहस्राणि वर्षीयान्तु कातं युगं ।
 तत्र तावच्छतौ सम्या सम्यांश्च तथाविधः ॥ २२ ॥
 इतरासु च सम्याषु सम्यांशेषु च वै त्रिषु ।
 एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ २३ ॥
 चेता चीर्खि सहस्राणि संख्यैव परिकीर्त्तने ।
 तस्याम्तु चिश्टतौ सम्या सम्यांश्च तथाविधः ॥ २४ ॥
 द्वापरं च सहस्रे तु युगमाङ्मुं नौविषः ।
 तस्यापि दिश्टतौ सम्या सम्यांशः सम्याया समः ॥ २५ ॥
 कलिं वर्षेसहस्रान्तु युगमाङ्मुं नौविषः ।
 तस्याप्येकश्टतौ सम्या सम्यांशः सम्याया समः ॥ २६ ॥
 एषा चाद्यसाहस्रौ युगस्या परिकीर्त्तता ।
 कातन्त्रिता द्वापरय कलिथैव चतुष्टयः ॥ २७ ॥
 अत्र संवर्कराः सदा मानुषण प्रमाणतः ।

क्षतस्य तावदक्षामि वर्षीयां तत्प्रमाणतः ॥ २६ ॥
 सहस्राणां गतान्यच चतुर्दश तु संख्या ।
 चत्वारिंशत् सहस्राणि कलिकालयुगम् तु ॥ २० ॥
 एवं संख्यातकालय कालेचिह्न विशेषतः ।
 एवं चतुर्युगः कालो विना सन्ध्यांशकैः चृतः ॥ २१ ॥
 चत्वारिंशत्क्रौणि चैव नियुतानि च संख्या ।
 विंशतिष्ठ सहस्राणि संसन्ध्यांशयतुर्युगः ॥ २२ ॥
 एवं चतुर्युगस्या तु साधिका छेकसप्तिः ।
 क्षतव्रेतादियुता सा मनोरन्तरमुच्चते ॥ २३ ॥
 मन्त्रन्तरस्य संख्या तु वर्षीयेष निकोधतः ।
 विंशतिष्ठ सहस्राणि कालोऽयं साधिकां विना ॥ २४ ॥
 सप्तष्टिसहस्रान्वानि नियुतान्वधिकानि तु ।
 विंशतिष्ठ सहस्राणि कालोऽयं साधिकां विना ॥ २५ ॥
 मन्त्रन्तरस्य संख्याविद्विजैः चृता ।
 मन्त्रन्तरस्य कालोऽयं युग्मः सार्वे प्रकौटिंतः ॥ २६ ॥
 चतुःसहस्रयुता वै प्रथमन्तत् कृतं युग्म ।
 चेतावयिष्ठ वक्षामि दापरं कलिमेव च ॥ २७ ॥
 युग्मपस्मवेताद्यौ द्विधा वक्तुं न शक्वते ।
 क्रमागतं यद्या छेतन्तुभ्यः प्रोक्तं युग्मदयं ।
 अधिवंशप्रसङ्गेन व्याकुलत्वात्तदैव च ॥ २८ ॥
 तत्र चेतायुगस्यादी मतुः सप्तष्टयते ।
 औतं आत्मच धर्मस्य सहस्राणा च प्रचोदितं ॥ २९ ॥
 दारान्तिहोवसंयोगमन्यजःसामसंज्ञितं ।

इत्यादिलक्षणं चौतं धर्मं सप्तर्थयोऽसुवन् ॥ ४० ॥
 परम्परागतं धर्मं चात्मेचाचारलक्षणं ।
 वर्षांचमाचारयुतं मनुः स्वायभुवोऽवशीर्ण ॥ ४१ ॥
 सत्येन ब्रह्मचर्येण शुतेन तपसा च वै ।
 तेषां शुतसतपसामार्थ्येण क्रमेण तु ॥ ४२ ॥
 सप्तर्थिणां मनोचैव चाचे वेतासुगम्य तु ।
 अबुदिपूर्वकं तेषामक्षियापूर्वमेव च ॥ ४३ ॥
 अभिव्यक्तास्तु ते मन्त्रास्तारकाचैनिंदर्शनैः ।
 आदिकल्पे तु देवानां प्रादुर्भूतास्तु ते स्वयं ॥ ४४ ॥
 प्रथमे (१) त्वय सिद्धीनामप्यासात्र प्रवर्तनं ।
 आसन् मन्त्रा व्यतोत्तेषु ये कर्त्त्येषु सञ्चरयः ।
 ते मन्त्रा वै पुनस्तेषां प्रतिभाससमुत्तिष्ठताः ॥ ४५ ॥
 ऋचो यजूषि समानि मन्त्रायावर्वतानि च ।
 सप्तर्थिभिस्तु ते ग्रोक्ताः स्मात्मं धर्मं मनुजंगो ॥ ४६ ॥
 वेतादौ संहिता वेदाः किवला धर्मशेषतः ।
 संरोधादायुषयैव व्यस्त्वे ढापरेषु ते ॥ ४७ ॥
 ऋषयस्तपसा देवाः कल्पौ च हापरेषु वै ।
 अनादिनिष्ठना दिव्याः पूर्वे शृष्टाः स्वयभ्वा ॥ ४८ ॥
 सधर्माः सप्तजाः साङ्गा यथाधर्मं सुगे युगे ।
 विक्रीड़न्ते समानार्थी वेदवादा यथासुगं ॥ ४९ ॥
 आरथयज्ञाः चत्रस्त्र इविष्ठावा विशाम्यते ।
 परिचारयज्ञाः शृद्रास्त्र जपयज्ञा हिजोन्माः ॥ ५० ॥

तथा प्रसुदिता वर्णास्तेतायां धर्मपालिताः ।
 कियावन्तः प्रजावन्तः समुद्राः सुखिनस्तथा ॥ ५१ ॥
 ब्राह्मणाननुवत्तन्ते चक्रियाः चक्रियान् विशः ।
 वैश्याननुवर्त्तनः शूद्राः परस्परसनुवत्ताः ॥ ५२ ॥
 शुभाः प्रहृतयस्तेषां भर्त्री वर्णात्मास्तथा ।
 सङ्कलितेन मनसा वाचोक्तेन स्वकर्मणा ।
 चेतायुगे लविकलः कर्मारच्छः प्रसिद्धति ॥ ५३ ॥
 अःयुग्मधा बलं रूपमारोग्यं धर्मयोक्ताः ।
 सर्वसाधारणा श्रीते चेतायां वै भवन्त्युत ॥ ५४ ॥
 वर्णात्मव्यवस्थानं तेषां ब्रह्मा ततोऽकरोत् ।
 पुतः प्रजास्तु ता सोहासाग् धर्मात्र ज्ञपालयन् ॥ ५५ ॥
 परस्परविरोधेन मनुन्ताः प्रुनरन्वयुः ।
 मनुः काम्यवो हहा यावात्यं प्रजापतिः ॥ ५६ ॥
 धात्वा तु गतकृपायाः पुमाद् स उदपादयत् ।
 प्रियवतीज्ञानपादो प्रथमलो महोपतो ॥ ५७ ॥
 ततः प्रभृति राजान् उत्पवा दग्धधरिणः ।
 प्रजानां रज्जनाचेव राजानस्त्वभवत्यपाः ॥ ५८ ॥
 प्रच्छक्षपापा ये जेतुमशक्या मनुजा भुवि ।
 धर्ममंसापनाद्याय तेषां ग्रास्ते तयो मया ॥ ५९ ॥
 वर्णानां प्रविभागाच लेतायां संपर्कीतिताः ।
 संहिताव ततो मन्दा चक्रिभिर्वृद्धयैस्तु ते ॥ ६० ॥
 यज्ञः प्रवर्तीत यैव तदा ज्ञेन्तु देवतैः ।
 यामैः एक्षर्जपैष्यै च सर्वसाधारसंवृतैः ॥ ६१ ॥

साईं विश्वभूजा चैव देवेन्द्रेष महोजसा ।
 आयम्भूतेन्तरे देवैर्यज्ञास्ते प्राक् प्रवक्तिंतः ॥ ६२ ॥
 सत्यं जपस्तापो दानं व्रेतायां धर्मं उच्चते ।
 किया धर्मय च्छसते सत्यधर्माः प्रवक्तते ॥ ६३ ॥
 प्रजायन्ते ततः शूरा आयुमन्तो महावस्ताः ।
 न्यग्नदण्डमहाभागा यज्ञानो नव्यवादिनः ॥ ६४ ॥
 पश्चपवायताच्चाच पश्चरस्काः सुमंजिताः ।
 सिंहान्तका महासत्त्वाः (१) मत्तमातङ्गमामिनः ॥ ६५ ॥
 महाधनुर्दंराच्चव व्रेतायां चक्रवक्तिनः ।
 सर्वलक्षणसम्पदा न्ययोधपरिमण्डलाः ॥ ६६ ॥
 न्ययोदी तौ चूतौ बाह्ल व्यामो न्ययोध उच्चते ।
 वामेनैवोच्छयाद् यस्य उम उर्वान्तु देहिनः ।
 समुच्छयपरीणाहो ज्ञेयो न्ययोधपरिमण्डलः (२) ॥ ६७ ॥
 चक्रं रथो मणिर्यांया निधिरज्ञा गजास्तथा ।
 यस्तिग्नयरज्ञानि सर्वेषाच्चक्रवक्तिनां ॥ ६८ ॥
 चक्रं रथो मणिः खड़ं धनुरदृशं पश्चमं ।
 केतुनिंधिय मसेते प्राचहीनाः प्रकौसिताः ॥ ६९ ॥
 भायो पुरोहितयैव सेनानी रथक्षण यः ।
 मन्त्रग्रन्थः कलभयेव प्राणिन् सम्प्रवौचिताः ॥ ७० ॥
 रज्ञान्येतानि दिव्यानि संसिद्धानि महावर्णाः ।
 चतुर्थं विवेशानि सर्वेषां चक्रवक्तिनां ॥ ७१ ॥

१. सिंहान्तका इनि च ॥
२. न्ययोधपरिमण्डिः न्ययोधपरिमण्डल रथग्रन्थः पाठः ३०, ३१ पुस्तकद्वये जाचि ।

विष्णीरं शेन जायन्ते पृथिव्या चक्रवर्तीनः ।
 मन्वक्षरेषु सर्वेषु अतौतानामतेषु वै ॥ ०२ ॥
 भूतभव्यानि यानोह वर्तमानानि यानि च ।
 त्रितायुगादिकेचत्र जायन्ते चक्रवर्तीनः ॥ ०३ ॥
 भद्राशोमानि तेषां वै भवन्तीह महोचितां ।
 अद्वृतानि च चत्वारि चतुर्वर्षाः सुखस्थनं ॥ ०४ ॥
 अन्योन्यस्याविरोधेन प्राप्यन्ते वै नृपैः समं ।
 अर्थो धर्मय कामय यशो विजय एव च ॥ ०५ ॥
 ऐश्वर्येषाणिमाच्येन प्रभुयज्ञया तथैव च ।
 अन्येन तपसा चैव चक्रवीनभिभवति च ।
 बलेन तपसा चैव देवदानवमानुषान् ॥ ०६ ॥
 लक्षणेषापि जायन्ते ग्रीरख्यैरमानुषैः ।
 केशस्थिता लक्ष्माटेषां जिह्वा चासाप्रमाणं नौ ।
 तासप्रभोष्ठदन्तोष्ठाः श्रीवत्साशीर्वदोमशाः ॥ ०७ ॥
 आजानुवाहवयैव जालहस्ता हृषाङ्गिताः ।
 न्यग्रोधपरिणाहाच्च सिंहस्तन्वाः सुमेहनाः ।
 गजेन्द्रगतययैव महाहनव एव च ॥ ०८ ॥
 पादयोधकमल्लो तु गङ्गपद्मो तु हस्तयोः ।
 पञ्चाश्मौतिसहस्राणि ते भवन्यजरा लृपाः ॥ ०९ ॥
 असङ्गा गतयस्तेया चृतस्त्रसक्रवर्तीनां ।
 अन्तरीक्षे समुद्रे च पाताले पर्वतेषु च ॥ १० ॥
 इच्छा दानं तपः सत्यं त्रितायां धर्मं उच्यते ।
 तदा प्रवर्तते धर्मो वर्षां वर्षां च मविभागयः ॥ ११ ॥

मर्यादास्यापनार्थे च दण्डनोति; प्रवर्तते ।
 हृष्टपुष्टः प्रजाः सर्वा लक्ष्मीगः पूर्णमानसाः ॥ ८२ ॥
 यक्षो वेदचतुष्पादस्तेतायुगविधौ स्मृतः ।
 चौणि वर्षमहस्ताणि तदा जीवन्ति मानवाः ॥ ८३ ॥
 एतपौवसमाकोर्णा मित्रमते च क्रमेण तु ।
 एष चेतायुगे धर्मस्तेतासम्भौ निरोधत ॥ ८४ ॥
 चेतायुगस्त्रभावस्तु सम्बापादेन वर्तते ।
 सम्भायां वे लभावस्तु यगपादेन तिष्ठति ॥ ८५ ॥
 गंश उवाच (१) । कर्व चेतःयुगमुखे यज्ञस्यामोत्प्रवर्तनं ।
 पृच्छ व्यायश्चुवे मर्य यत्रावलङ्घवीहि मे ॥ ८६ ॥
 अन्तर्हितायां सम्भायां सार्वं कातयुगेन वै ।
 कलास्यायां प्रहृतायां प्राप्ते चेतायुगे तदा ।
 वर्णाश्चमव्यवस्थानं कातयुगेन वै पुनः ॥ ८७ ॥
 सम्भारांस्तार्थं सम्भूत्वं कर्वे यज्ञः प्रवर्तितः ।
 एतत् चुल्लाद्वौस्तुतः च्युतां गंशपायन ॥ ८८ ॥
 यथा चेतायुगमुखे यज्ञस्यास्त्रोत्प्रवर्तनं ।
 ओषधौषु च जातासु प्रहृते हृष्टिसञ्जने ।
 प्रतिष्ठितायां वार्तायां रटहात्मपुरेषु च ॥ ८९ ॥
 वर्णाश्चमव्यवस्थानं काला मन्त्रांव संहिताः ।
 मन्त्रान् संयोजयित्वा च इहासुचेषु कर्मसु ॥ ९० ॥
 तथा विश्वभूगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्तयतदा ।
 दैवतैः सहितः सर्वैः सर्वसम्भारसम्भृतं ॥ ९१ ॥

१. गंशपायन उपादेति क० । वैश्वायन उपादेति क० ।

अथात्मभिष्ठे वितते समाजमुर्मुर्दृष्टयः ।
शजन्ते पशुभिर्भैः इत्या (१) सर्वे समागताः ॥ ८२ ॥
कर्त्तव्ययेषु कर्त्तवित्तु सतते यज्ञकर्मणि ।
सम्प्रगौतेषु तेष्वे वमागभिष्वद्य सत्त्वरं ॥ ८३ ॥
परिकान्तेषु लघुषु अव्युत्थभेषु च ।
आलभेषु च मेष्येषु तथा पशुगणेषु चै ॥ ८४ ॥
इविष्यम्बो हृष्यमाने देवानां देवचोहभिः ।
आङ्गतेषु च देवेषु यज्ञभास्तु महाक्षसु ॥ ८५ ॥
य इन्द्रियात्मका देवा यज्ञभाजस्तथा तु ये ।
रान् यज्ञके तदा देवाः क्षमादिषु भवन्ति ये ॥ ८६ ॥
अव्यैवः प्रेषकाले श्रुतिष्ठाने ये महर्षयः ।
महर्षवस्तु तान् दृष्टा दीनान् पशुगणान् स्थितान् ।
प्रपञ्चरिष्ट सम्भूय कीर्त्य यज्ञविधिस्तथा ॥ ८७ ॥
अधर्मो बलवानेषु हिंसाधर्मस्यांस्या तत्व ।
नेष्टः पशुवधस्त्वेष तत्व यज्ञे सुरोत्तम ॥ ८८ ॥
अधर्मो धर्मात्माय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ।
नायं धर्मोऽप्यधर्मोऽयं न हि सा धर्म उच्यते ॥ ८९ ॥
आगमेन भवान् यज्ञं करोतु वर्दिहेच्छसि ।
विष्वहृष्टेन यज्ञेन धर्ममव्ययेत्तुना ।
यज्ञवौजैः सुरत्रेष्ठ थेषु हिंसा न विद्यते ॥ ९० ॥
चियर्थपरमं कालसुषितैरपरोहिभिः ।
एष धर्मो महानिन्द्र स्वयम्भूविहितः पुरा ॥ ९१ ॥

१ कचरीलि दा ।

एवं विश्वभुगिन्दस्तु मनिभिस्त्रात्मदशिभिः ।
 जङ्गमेऽस्यावरेवेति कैव्यश्चमिहोचते ॥ १०२ ॥
 ते तु खित्रा विषादेन तत्त्वयुक्ता महाव्यः ।
 सन्नाय वाक्यमिन्देण प्रपञ्चुद्योग्यरं वसुः ॥ १०३ ॥
 अष्टय ऊनुः । महाप्राप्तं कथं हृष्टस्त्वया यज्ञविधिनृप ।
 उत्तानपादे प्रदूषि संग्रहं क्षित्यि नः पभो ॥ १०४ ॥
 श्रुत्वा वाक्यं तत्स्तीषामविचार्यं बलावत्स ।
 विद्याश्चमनुस्थृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ।
 यद्योपदिष्टैर्यैष्टव्यमितिहोवाच पार्थिवः ॥ १०५ ॥
 यष्टव्यं पश्चभिर्मध्येरथं वीजैः फलैस्तथा ।
 हिंसात्मभावो यज्ञस्य इति मे दर्शयत्यसौ ॥ १०६ ॥
 यथेह संहितामन्त्रा हिंसालिङ्गा महार्थिभिः ।
 दीर्घेष्व तपसा युतैर्दर्शनेस्तारकादिभिः ।
 तत्प्राप्ताण्डान्नया खीलं तस्माद्या मनुमहेष ॥ १०७ ॥
 यदि प्रमाणं तान्येव मन्त्रवाक्यानि वै दिजाः ।
 सदा प्रावर्त्ततां यज्ञो द्यन्यवा नोऽनुतं वचः ।
 यथं ज्ञात्वारस्ते वै युक्तात्मानस्तपोधनाः ॥ १०८ ॥
 अष्टय भवनं हृष्टा तमर्थं वास्थतो भव ।
 मिथ्यावादौ वृषो यस्याग् प्रविवेय रसात्म ॥ १०९ ॥
 इत्यज्ञमात्रे लृपतिः प्रविवेय रसात्मतः ।
 अहं चारौ वसुभूत्वा रसात्मतरोऽभवत् ॥ ११० ॥
 वसुधात्मवासौ तु तेन वाक्येन वोऽभदत् ।
 धर्मार्थां संशयकृत्ता राजा वसुरथागतः ॥ १११ ॥

तम्भावं वाच्यमेकेन वहुज्ञेनापि मंशयः ।
 वहुडारस्त्र धर्मस्य सूत्तमाइमसुपागतिः ॥ ११२ ॥
 तम्भावं निवद्याद्वलु धर्मः गवाम् केनचित् ।
 देवान्हपोनुपादाय सारमृतमते मन् ॥ ११३ ॥
 तम्भावं ज्ञिमा धर्मस्य शारमत्तमेष्विभिः ।
 जहयिकोटिसङ्कलितमेष्विभिः स्वैर्दिवं ययुः ॥ ११४ ॥
 तम्भावं द्वानं यज्ञं या प्रगंमन्ति महययः ।
 सूक्ष्मं सूक्ष्मं फलं गाकमदपावं तपोधनाः ।
 एवं दत्त्वा विभवतः अवेलोके प्रतिहिताः ॥ ११५ ॥
 अद्वीहयाप्यत्तोभव दमो भूगदया तपः ।
 वहुचय्यै तथा भव्यमनुकोशः तमा छृतिः ।
 मनाननस्य धर्मस्य सूलमेतद्वामदं (१) ॥ ११६ ॥
 धर्मस्यामत्त्वाक्तो यज्ञस्तपयत्तमनश्चनामत्त्वाक्तो ।
 यज्ञेन देवानाप्नोति वै राज्यं तपसा पुनः ॥ ११७ ॥
 वाच्यस्य कर्मसंल्यासादैराच्यात् प्रेतते लयं ।
 ज्ञानात् आप्नोति वै कर्त्त्वं पञ्चेतावातयः अनाः ॥ ११८ ॥
 एवं विवदः समहावृत्यामोन पतर्णे ।
 अहपोणां देवतानाच्च पूर्वं स्वायस्यविज्ञाने ॥ ११९ ॥
 सतस्ते करपदो द्वडाऽद्वते वर्कं वलेन तु ।
 वसीर्वायत्तमनाहन्त्र जम्मुम्ते वै यथागताः ॥ १२० ॥
 गतेषु देवसहिष्य देवा यज्ञमवाप्नुयः ।
 यवन्ते ज्ञितपासिडा वहुच्यन्तमया नृपाः ॥ १२१ ॥

प्रायव्रतीत्तानपादौ ध्रुवो मेधातिकिर्षसुः ।
 सुमिथा विरजायै गङ्गापाद्रज एव च ।
 प्राचीनवहिः पञ्जन्यो हविर्विनादयो लृपाः ॥ १२२ ॥
 एते चान्ये च वद्विवा लृपाः सिद्धा दिवकृताः ।
 राजर्षयो महासत्त्वा वेदां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥ १२३ ॥
 तत्त्वादिशिष्टते यज्ञात्मपः सर्वेषु कारणैः ।
 ग्रहणा तपसा स्तुतं जगहिमिदं पुरा ॥ १२४ ॥
 तत्त्वादात्मेति तद्यज्ञं तपोमूलमिदं चातुं ।
 यज्ञप्रवर्जनं लावभरतः स्वायम्भूवेऽन्तरे ।
 ततः प्रभृति यज्ञोऽयं युग्मैः सह अवर्तत (१) ॥ १२५॥

इति शौमज्ञापुराणे वायुपोक्ते यज्ञप्रवर्जनं नाम
 सप्तपञ्चशौमध्यायः ।

१ युग्मैः शार्दूलप्रवर्तत इति च ।

अथाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

—००—

चतुर्युगाख्यानं ।

सत उवाच । अत कदं प्रवच्यामि हापरम् विधिं पुनः ।
 तत्र वेतायुगे चीषे द्वापरं प्रतिपद्यते ॥ १ ॥
 हापरादौ प्रजानान्तु मिहिक्ते तायुगे तु या ।
 परिहते युगे तच्छिन् ततः सा संप्रणश्यति ॥ २ ॥
 ततः प्रवत्तते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः ।
 खोभोऽधृतिर्विग्युह तच्चानामविनिश्चयः ॥ ३ ॥
 सम्भेदं चैव वर्णानां कार्याणां चाविनिश्चयः ।
 यज्ञोदये पश्चाद्युक्ता प्रहृतिर्हीपरे चृता ॥ ४ ॥
 आद्ये एते च घर्माद्यस्ति वेतायां नम्यपद्यते ।
 द्वापरे व्याकुलोभूत्वा प्रणश्यति कलो युगे ॥ ५ ॥
 वर्णानां विपरिष्ठंसः संकोच्यते तथाचमः ।
 हैवमुत्पद्यते चैव युगे तच्छिन् श्रुतौ चृतौ ॥ ६ ॥
 हेषान् श्रुते चृते चैव निययो नाधिगम्यते ।
 अनिययाधिगमनाऽस्मीतत्त्वं निश्चयते ।
 धर्मनत्त्वे तु भिजानां मतिभेदो भवेत्पूर्णां ॥ ७ ॥
 परस्यरविभिर्चैम्हृदैषोनां (१) विभ्रमेण च ।

अयं धर्मो ल्लयं नेति निषयो नाभिगम्यते () ॥ ८ ॥
 कारणानां ज्ञ वै कल्पात् कारणसाऽप्यनिषयात् ।
 मतिभेदे च तेषां वै हृषीनां विमनो भवेत् ॥ ९ ॥
 ततो हृषिविभिन्नैऽदौः कर्तं शास्त्रकुलनिवदं ।
 एको विद्यतुष्टा दक्षो तास्त्रिवृत्तिष्ठीयते ॥ १० ॥
 संरोधादासुष्टैव हृषते द्वापरेषु च ।
 विद्यासै बहुधीं तु व्यस्तते द्वापरादिषु ॥ ११ ॥
 कर्तव्यपुनैः पुनर्वेदा भिद्यते हृषिविभवैः ।
 मन्त्रज्ञानाद्यविन्यासैः शाश्वतगीविषयैः ॥ १२ ॥
 संहिता कर्तव्यज्ञुः मात्रां संहन्यते चुतविभिः ।
 सामान्याद् वैकातासैव हृषिभिन्नैः कन्तिकवित् ॥ १३ ॥
 व्याख्यां कल्पन्यत्वाणि मन्त्रप्रवचनानि च ।
 अन्ये तु पहितास्तीर्थैः केचित्तान् प्रत्यवसिताः ॥ १४ ॥
 द्वापरेषु प्रवर्त्तन्ते भित्रहन्ताश्चमा द्विजाः ।
 एकमात्रव्यैषं पूर्वमासौहृष्टं पुनश्चातः ॥ १५ ॥
 सामान्यविषयैर्तीर्थैः कर्तं शास्त्रकुलनिवदं ।
 व्याख्यवस्था प्रस्तावैवंहृषा व्याकुलं कर्तं ॥ १६ ॥
 तत्त्वेवार्थवैक्सामात्रां विकल्पैताप्यसंक्षयैः ।
 व्याकुलं द्वापरे भित्रे क्रियते भित्रदर्शनैः ॥ १७ ॥
 तेषां भेदाः प्रभेदात् विकल्पैवाप्यसंक्षयाः (२) ।
 द्वापरे सम्प्रवर्तन्ते विनश्यन्ति पुनः कर्तौ ॥ १८ ॥

१ नाभिगम्यते इति अ० ।

२ एकदेवाप्यर्थया इति अ० ।

तेषां विषयं याचैव भवति हापरे पुनः ।
 अहृष्टिर्मरणचैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ॥ १६ ॥
 वाङ्मनः कर्मजैर्दुःखैर्निर्वै दो जायते पुनः ।
 निर्बद्धाजायते तेषां दुखमीचविचारणा ॥ २० ॥
 विचारणाच वैराग्यं वैराग्याददोषदग्धं ।
 दोषाणां दग्धनालेव हापरे ज्ञानसम्भवः ॥ २१ ॥
 तिथाच (१) मानिनां पूर्वमात्रे स्वायभ्युवेऽन्तरे ।
 उत्पद्यन्ते हि शास्त्राणां हापरे परिपन्थिनः ॥ २२ ॥
 आयुर्वेदविकल्पाच अक्षाणां ज्योतिषम् च ।
 अर्थशास्त्रविकल्पय हेतुशास्त्रविकल्पनं ॥ २३ ॥
 अृतिशास्त्रप्रभेदाच प्रस्तानानि पृथक् पृथक् ।
 हापरेष्वभिवर्त्तन्ते मतिभेदास्तथा लृणां ॥ २४ ॥
 मनसा कर्मचा वाचा कृच्छ्रादाच्चां प्रसिद्धति ।
 हापरे सर्वभूतानां कायकेभ्युरस्तता ॥ २५ ॥
 लोभोऽहृतिर्विग्रहं तत्त्वानामविनिवाचः ।
 वेदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां शङ्करस्तथा ॥ २६ ॥
 हापरेषु प्रवर्तन्ते रोगो लोभो वधस्तथा ।
 वर्णात्रमपरिभ्वसाः कामहेष्वै तथैव च ॥ २७ ॥
 पूर्णं वर्धसहस्रे द्वे परमायुस्तथा लृणां ।
 निःशेषे हापरे तस्मिन् तथ्य सम्ब्यां तु पादतः ॥ २८ ॥
 प्रतिष्ठते गुणैर्हीनो धर्मोऽसो हापरस्य तु ।
 तथैव सम्ब्यापादेन अंगस्त्रस्यावतिष्ठते ॥ २९ ॥

इपरस्य च वर्णं या तिष्ठस्य तु निबीधत ।
 इपरस्यांश्शेषे तु प्रतिपत्तिः कलिरतः ॥ १० ॥
 हिंसासूयाहृतं माया बधचैव तपस्तिनां ।
 एते समावास्तिष्ठस्य साधयन्ति च वै प्रजाः ॥ ११ ॥
 एष धर्मोऽस्तः कल्पो धर्मो य परिहीयते ॥
 मनसा कर्मणा सुत्वा वाची मिष्टति वा न वा ॥ १२ ॥
 कल्पो प्रमारको रोगः सततं ज्ञानयामि वै ।
 अनाभिलिभयं घोरं दर्यनस्य विपर्ययं ॥ १३ ॥
 न प्रमाणे अतेरस्ति तिथे सीकेयुगे युगे ।
 गर्भस्तो मिथते कथिदौवनस्यस्यापरः ।
 स्याविरे मध्यकोमारे मिथतो वै कल्पो प्रजाः ॥ १४ ॥
 अधार्मिकास्वनाचारा सोहकोपाल्पतेजसः (१) ।
 अहृतसुवश सततनिष्ठे जायन्ति वै प्रजाः ॥ १५ ॥
 दुरिष्टेदुरचौतेष दुराचारेदुरागमैः ।
 विपाणां कर्मदीप्तैः प्रजानां जायते भयं ॥ १६ ॥
 हिंसा माया तथेष्ठी च कोषीऽसूयाऽज्ञमाऽहृतं ।
 तिथे भवन्ति जन्मूजां रागो लोभश्च सर्वंभः ॥ १७ ॥
 संक्षीभो जायतेऽत्यर्थं कलिमासाद्य वै युगं ।
 नाधोयन्ते तदा वैदा न यजन्ते हिकातयः ।
 उक्षीदन्ति नराचैव चत्रियाः सविशः क्रमात् ॥ १८ ॥
 ज्ञानाचामन्त्ययोने स्तु सब्बन्ना ब्राह्मणैः सह ।
 भवन्तीह कलो तस्मिन् शयनामनभोजनैः ॥ १९ ॥

(१) अधार्मिककदाचाराचोरहकोपाल्पते अस्ति इति च ।

राजानः शूद्रभूयिता (१) पाषण्डानां प्रवर्तकः ।
 भूष्यहत्याः प्रजास्तत्र प्रजा एवं प्रवर्तते ॥ ४० ॥
 आशुमेधा वलं रुपं कुलचैव प्रहोयते ।
 शूद्राय ब्राह्मणाचाराः शूद्राचाराय आद्धराः ॥ ४१ ॥
 राजहत्ये स्थिताचौराष्ट्रैरहत्याष्ट्र पार्विकाः ।
 भूत्याय नष्टसुहृदी युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४२ ॥
 अश्वीलिङ्गोऽप्रताश्यापि क्लिंघो मदाभिषिधाः ।
 मात्रामात्रा भविष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४३ ॥
 ऋषापदप्रबलत्वस्त्र गवाचैवाप्युपचयः ।
 साधूनां विनिष्ठुतिष्ठ विद्यास्त्रिग् कलौ युगे ॥ ४४ ॥
 तदा शूक्रे महोदको दुर्लभो भोगिनास्तथा (२) ।
 चतुरात्रमधैर्यित्यात्मैः प्रविचलिष्यति ॥ ४५ ॥
 तदा शूल्यफला देवो भवेद्गुमिर्मडोयसी ।
 शूद्रास्तपश्चरिष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४६ ॥
 तदा शौकाहिको धर्मो द्वापरे यथ मासिकः ।
 चितायां वक्तरस्य एकाच्छादितिरिष्यते ॥ ४७ ॥
 अरचितारो हर्तारो वलिभागस्य पार्विकाः ।
 युगान्ते त्रु भविष्यन्ति स्वरक्षणप्रदायणाः ॥ ४८ ॥
 अच्छन्याय राजानो विशः शूद्रोपजीविनः ।
 शूद्राभियादिनः सर्वे युगान्ते दिजसत्तमाः ॥ ४९ ॥
 यतद्यता भविष्यन्ति वहवोऽच्छिन् कलौ युगे ।
 चित्रवर्णी तदा देवो यदा स्यात् युगात्मयः ॥ ५० ॥

१ शूद्रभूयिता इति च० ।

२ इनमूल्यांशति च०, उ० च ।

सर्वे वाणिजकायापि भविष्यन्तयमेषु ये ।
 भूविलं कूटमानैव परस्यविक्रीततेजनैः ॥ ५१ ॥
 कुशोल्लचर्या पायग्नेष्विथारूपैः समाप्तं ।
 पुरुषाख्यं बहुमूलोकं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५२ ॥
 बहुवाचनको लोको भविष्यति परस्यर्थं ।
 कव्यादनः कूरवाक्यो नार्जीयो नानस्यकः ॥ ५३ ॥
 न करो प्रतिकर्ता च चौणो लोको भविष्यति ।
 अग्नहा चैव पतिते तदयुगान्तस्य लक्षणं ॥ ५४ ॥
 नरशून्या वसुमती शून्या चैव भविष्यति ।
 मण्डलानि मध्यन्यन् हेत्रेषु नगरेषु च ॥ ५५ ॥
 अल्पोदका चाल्यफला भविष्यति वसुभरा ।
 गोमादशाप्यगोमारः प्रभविष्यन्तयगामनाः ॥ ५६ ॥
 हर्तारः परदलानां परदाराधर्घकाः ।
 कामाक्षानो दुराक्षानो छाधम्भीकाहसपियाः ॥ ५७ ॥
 प्रनष्टचेतनाः पुंसो मुक्तकेशाङ्कु चूलिकाः (१) ।
 जानशोङ्गश्वर्णाय प्रजायन्ते युगचये ॥ ५८ ॥
 शुल्कदन्ताः (२) जिताञ्चाच मुग्धाः काषायवाससः ।
 शूद्रा धर्मचरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५९ ॥
 ससाचौरा भविष्यन्ति तथा चौमिमशीनाः ।
 चौराचौरस्य हर्तारो हर्तुहर्तार एव च ॥ ६० ॥
 अनकर्णस्युपरते लोके निष्क्रियताष्टते ।
 कौटमूषिकसप्तैव धर्मविष्यन्ति मानवान् ॥ ६१ ॥

सुभिर्वं चेममारीग्यं सामर्थ्यं दुलैर्भं भवेत् ।
 कौशिकाः प्रतिवक्ष्यन्ति देशान् ज्ञान्यपौडितान् ॥ ६१ ॥
 दुःखेनाभिष्टुतानां च परमायुः ग्रतं भवेत् ।
 हश्यन्ते न च हश्यन्ते वेदाः कलिगुरुमेऽचिलाः ॥ ६२ ॥
 उब्दोदन्ति तथा यज्ञाः केवलाधर्मपौडिताः ।
 यथा विषय निर्यन्तास्तथा कापालिनय इ ॥ ६३ ॥
 चेदविक्यायिषान्ये तीर्थविक्यायोऽ परे ।
 वर्णाचमाणां ये चाच्ये पाषण्डाः परिपत्यनः ॥ ६४ ॥
 उत्पद्यन्ते तथा ते वै संपासे तु कलौ सुगे ।
 नाधीयन्ते तदा वेदाः शूद्रा धर्मार्थकोविदाः ॥ ६५ ॥
 यज्ञाने नाशमेष्वेन राजानः शूद्रोनवः ।
 ख्लौवर्धं गोवर्धं कल्पा हत्वा चैव परस्परं ।
 उपहन्त्युम्हादाऽन्योन्यं साधयन्ति तथा प्रजाः ॥ ६६ ॥
 दुःखप्रचारतीत्यायुदं गोक्षादः सरोगता ।
 सोहो ग्लानिस्तथा सौख्यं तसोहतं कलौ शृतं ॥ ६७ ॥
 प्रजा तु भूगडतायामय वै सम्बवत्तंते ।
 तथादायुर्वं रुपं कलिं प्राप्य प्रहोयते ।
 दुःखेनाभिष्टुतानां वै परमायुः ग्रतं लृणां ॥ ६८ ॥
 हश्यन्ते नाभिष्टुतान्ते वेदाः कलिगुरुमेऽचिलाः ।
 उब्दोदन्ति तदा यज्ञाः केवला धर्मपौडिताः ॥ ६९ ॥
 तदा त्वलेन कालेन सिद्धिं यास्यन्ति मानवाः ।
 धर्मा धर्माचरित्यन्ति युगान्ते दिजसन्तमाः ॥ ७० ॥
 श्रुतिशृृल्युदितं वर्षं ये चरन्त्यनसुयकाः ।

चेतावीं वार्षिको धन्वों हापरे मासिकः स्मृतः ।
 यथाशक्ति चरन् प्राज्ञस्तदज्ञा प्राप्नुयात् कलौ ॥ ७२ ॥
 एषा कलियुगेऽवस्था सम्बांशन्तु निरोध मि ।
 युगे युगे तु हीयस्ते दीक्षोन् पादाश सिद्धयः ॥ ७३ ॥
 युगस्तभावासम्बास्तु तिष्ठन्तौमास्तु पादयः ।
 सम्बास्तभावासम्बिष्टु पादयस्ते प्रतिष्ठिताः ॥ ७४ ॥
 एवं सम्बांशके काले सम्बासि तु युगान्तिके ।
 तेषां ग्रासा आसाधनां शृणुतां निधनोरिष्यतः ॥ ७५ ॥
 गोलेण वै चन्द्रमसो नामा प्रभितिकच्छते ।
 माधवस्ता तु सोऽशेषं पूर्वं स्वायम्भृष्टेऽन्तरे ॥ ७६ ॥
 समाः स विंशतिं पूर्णाः पर्यटन् वै बस्यरां ।
 आचकर्त्त एवै मेतां सवाजिरथकुञ्जरां ॥ ७७ ॥
 प्रदृढोतायुषेविमैः गतयोरिष्ट सहस्रगः ।
 स तदा तैः परिभूतो चेच्छान् हन्ति सहस्रगः ॥ ७८ ॥
 स चला सर्वयथैव राज्ञस्तान् शूद्रयोनिजान् ।
 पावड्डान् स ततः सर्वान्निःशेषान् कृतवान् प्रसुः ॥ ७९ ॥
 नात्यर्थं वर्णिका ये च तान् सर्वान् हन्ति सर्वगः ।
 कर्णव्यत्यासजातांश्य ये च तानुपजीविनः ॥ ८० ॥
 उदीच्छाक्षम्यदेशांश्य पार्वतौर्यस्तथैव च ।
 प्राच्यान् प्रतीच्छांश्य तथा विन्युक्तापरान्तिकान् ॥ ८१ ॥
 तथैव दक्षिणात्यांश्य द्रविड्डान् सिंहस्तैः सह ।
 गाम्यारान् पारदीशेव पङ्गवान् यवनान् तथा ॥ ८२ ॥
 तुषारान् वर्वर्तादीनान् शूलिकान् दरदान् खसान् ।

स्तम्भाकानय केतांव किरातानाच्च जातयः ॥ ८३ ॥
 प्रहृत चक्रो बलवान् स्तेच्छानामन्तकाहिभुः ।
 अष्टुष्टः सर्वभूतानां च चादाव वसुभरदा ॥ ८४ ॥
 माधवम् तु भौद्गेन देवस्य हि विजित्वान् ।
 पूर्वजन्मविज्ञैव प्रमितिर्नाम वौर्यवान् ॥ ८५ ॥
 गोदेण वै चन्द्रमसः पूर्वं कलियुगे प्रभुः ।
 द्वाविशेष्युदिते वर्षे प्रलभ्ने विंशतिं समाः ॥ ८६ ॥
 विनिघ्नन् सर्वभूतानि मानवानि सहस्रसः ।
 कृत्वा वौर्यावशेषान्तु इथौ रुदेण कर्मणा ।
 परस्तारनिमित्तेन कोषेन तक्षिकेन तु ॥ ८७ ॥
 स माभयित्वा वृपकान् पायशस्तानधार्थिकान् ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्तः सहानुगः ॥ ८८ ॥
 ततो व्यतीते तथिंस्त अमाले सत्वसैनिके ।
 सत्साय पार्थिवान् सर्वान् स्तेच्छाविव सहस्रयः ॥ ८९ ॥
 तत्र भूम्यांशके काले सम्माले त युगाल्लिके ।
 क्षितास्त्वावशिष्टासु प्रजाल्लिह क्षचित् क्षेचित् ॥ ९० ॥
 आपयहास्ततस्ता वै लोकचेष्टास्तु छन्दयः ।
 उपहिंसन्ति चान्योन्यं प्रपद्यन्ते परस्परं ॥ ९१ ॥
 अराजके युगवयान् संशये समुपस्थिते ।
 प्रजास्ता वै ततः सर्वाः परस्परभयादिताः ॥ ९२ ॥
 व्याकुञ्जाय परिश्रान्तास्यज्ञा दारान् युहाणि च ।
 स्तान् पाणान् समवेच्छन्तो निष्ठां प्राप्ताः सुदुःखिताः ॥ ९३ ॥
 नष्टे चोते च्छृते धर्मे परस्परहतास्तदा ।

निर्मयीहा निराकान्दा निषेहा निरपव्रपाः ॥ ८४ ॥
 नष्टे वर्षे प्रतिहता छलकाः पच्चविशकाः ।
 हिला दारांशु युषीष विषादव्याकुलेन्द्रियाः ॥ ८५ ॥
 अनाहुषिहताचैव वास्त्वासुत्सञ्जु दुःखिताः ।
 प्रत्यन्तांस्तादिवेवसे हिला जनपदान् स्त्रियान् ॥ ८६ ॥
 सरितः सागरान् कूपान् वेवसे पर्वतांस्त्रिदा ।
 मधुमांसैर्भूकफलैर्वंजयक्ति सदुःखिताः ॥ ८७ ॥
 चौरवस्त्राजिनधरा निष्ठत्रा निष्ठरियहा ।
 वर्णाच्चमपरिभृष्टाः सङ्करं घोरमाल्यिताः ॥ ८८ ॥
 एता काषामनुपासा अक्षयेषांस्तथा प्रजाः ।
 जराव्याधिहृधाविष्टा दुःखाचिवेदमागमन् ॥ ८९ ॥
 विचारणम् निर्देहात् साम्यावस्था विचारणात् ।
 साम्यावस्थायु सम्बोधः सम्बोधादस्मैत्यौलता ॥ ९० ॥
 तासुपगमयुक्तासु कलिशिष्टासु वै अवृं ।
 अहोरात्र तदा सासां युगम् परिवर्तते ॥ ९१ ॥
 चित्तसम्प्रोक्षन् कल्पा तासान्ते सम्प्रमल्तु तत् ।
 भाविनीद्येष्य च वलात्तः कलतमवर्तं ॥ ९२ ॥
 प्रहर्ते तु पुनस्त्रिमंसतः कलयुगे तु वै ।
 उत्पन्नाः कलिशिष्टासु जातेयुग्यः प्रजास्तदा ॥ ९३ ॥
 तिष्ठन्ति चेह ये सिद्धाः सुहृष्टा विचरन्ति च ।
 सदा सपर्वरयैव (१) तत्र ते च व्यवस्थिताः ॥ ९४ ॥

१. सह सपर्वरयैवेति इ०, ८० ४ ।

बद्धाचरितः शूद्रा वीजार्थं ये शृता इह ।
 कलिजैः सह ते सर्वे निर्विशेषासादाभवन् ॥ १०५ ॥
 तेषां समर्थो धर्मं कथयन्तीतरेषु च ।
 वर्णायमाचारयुक्तः योतः चातौ दिधा तु सः ॥ १०६ ॥
 ततस्तेषु कियावस्तु वर्त्तते वै प्रजाः कर्ते ।
 योतः चातौः कृतानान्तु धर्मः सप्तविदधितः ॥ १०७ ॥
 तासु धर्मव्यवस्थार्थं तिष्ठन्तीहायुगच्छयात् ।
 मन्त्रताराधिकारेषु तिष्ठन्ति सुनवस्तु वै ॥ १०८ ॥
 यथा दावप्रदन्वेषु द्वयेचिह्नं तपे कर्तौ ।
 नवानां प्रथमं दृष्टस्तेषां शूले तु सम्भवः ॥ १०९ ॥
 एवं युगाद्युगस्ये ह सन्तानस्तु परम्परं ।
 वर्त्तते शब्दवच्छिदादृ यावनन्तरच्छयः ॥ ११० ॥
 सुखमायुर्बलं रूपं धर्माशार्थं कामं एव च ।
 युगेचेतानि हीयन्ते(१) चौणि पादकमेण तु ॥ १११ ॥
 सप्तव्यांशेषु हीयन्ते युगानां धर्मसिद्धयः ।
 इत्येष प्रतिसन्धिवः कोर्त्तितस्तु मया दिजाः ॥ ११२ ॥
 चतुर्युगानां सर्वेषामेतेनैव प्रमाधनं ।
 यथा चतुर्युगाद्वच्छिदासहस्रात् प्रवर्त्तते(२) ॥ ११३ ॥
 बद्धाचर्महहः प्रोक्तं रात्रिश तावतो शृता ।
 अत्रार्जवं जडीभाषी भूतानामायुगच्छयात् ॥ ११४ ॥
 एतदेव तु सर्वेषां युगानां लक्षणं शृतं ।

१. युगे युगे प्राप्तोष्टका इति ख० । २. आस्त्रचाद्यगुणीकृतेति क०, ड० च ।

एषा चतुर्थगात्रान्तु गणना शेषसप्ततिः ।
 क्लेश परिहस्ता तु मनोरन्तरमुच्यते ॥ ११५ ॥
 चतुर्थे तथैकस्त्रियं भवतीह यथाकृतं ।
 तथा चान्येषु भवति पुनस्तद्वै यथाक्रमं ॥ ११६ ॥
 सर्वे सर्वे वदा भेदा उत्पद्यन्ते तथैव तु ।
 पश्चविंशत्वरिमिता न व्यूना नाधिकासाधा ॥ ११७ ॥
 तथा कल्पयुग्मैः साहै भवन्ति समलक्षणाः ।
 मन्त्रमत्तराणां सर्वेषामेतदेव तु स्त्रियां ॥ ११८ ॥
 तथा युगानां परिवर्त्तनानि
 चिदपहन्तानि युगम्भावात् ।
 तथा न स्त्रियन्ति जीवस्तोकाः
 चयोदयाभ्यां परिवर्त्तमानः ॥ ११९ ॥
 दृश्यताक्षर्यां प्रीतं युगानां वै समाप्ततः ।
 अतीतानागतानां वै सर्वमन्तरेविह ॥ १२० ॥
 अनागतेषु तदृशं तर्कः कार्यो विजानता ।
 मन्त्रमत्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेविह ॥ १२१ ॥
 मन्त्रमत्तरेष्याद्येन सर्वाण्येवान्तरणि वै ।
 व्याख्यातानि विजानीयं कालो कल्पेन चैव हि ॥ १२२ ॥
 अस्याभिमानिनः सर्वे नामकृपैर्भवन्त्युत ।
 देवा इष्टविधा ये च इह मन्त्रमत्तरेष्यराः ॥ १२३ ॥
 ऋषयो मनवयैव सर्वे तुत्याः प्रयोजनैः ।
 एवं वर्णात्माणान्तु प्रविभागो युगे युगे ॥ १२४ ॥
 युगम्भावाण्ण तथा विधत्ते वै सदा प्रभुः ।

वर्णीचमविभागय युगानि सुगसिद्धये ॥ १२५ ॥
 अनुष्ठानः समाख्यातः सुष्टिसर्वं विकोधत ।
 विश्वरेणानुपूर्व्या च स्थितिं वचो युगेविह ॥ १२६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपीते चतुर्थुगाण्यानं
 नामाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथीनषष्ठ्यध्यायः ।

—०—

कविस्त्रिम् ।

सूत उवाच । युनेषु धार्तु जायन्ते प्रजास्ता वै निवीधत ।
 आसुरी सर्पगोपचिपैशाचौ यज्ञरात्रसौ ।
 यच्छिम् युगे च सम्भूतिस्तासां यावत्तु जीवितं ॥ १ ॥
 पिशाचासुररग्न्यर्लाङ् यज्ञरात्रसपत्नगाः ।
 युगमात्रन्तु जीवन्ति क्षते सत्यमधिन ते ॥ २ ॥
 मानुषाणां पश्चनात्प चिकिणां स्वावरैः सह ।
 तेषामायुः परिकाळ्य युगधर्मेषु सर्वंशः ॥ ३ ॥
 अस्त्रितिसु कलो हटा भूतानामायुषस्तु यै ।
 परमायुः ग्रतन्वेतन्मानुषाणां कलो चूतं ॥ ४ ॥
 देवासुरप्रभाणात् सप्तसप्ताङ्गुलं छसत् ।
 अङ्गुलाणां ग्रतं पूर्णमष्टपञ्चाश्चदुत्तरं ॥ ५ ॥
 देवासुरप्रभाणन्तदुच्छायं कलिजैः सृतं ।
 चत्वारशाष्टीतिथ कलिजैरङ्गुलैः चूतं ॥ ६ ॥
 स्वेनाङ्गुलप्रभाणेन कर्त्तमापादमस्ताकं ।
 इत्येष मानुषीस्तेभो छसतीह सुगान्तिके ॥ ७ ॥
 सर्वेषु युगकालेषु अतीतानागतेचिह्न ।
 स्वेनाङ्गुलप्रभाणेन अष्टसालः चूतो तरः ॥ ८ ॥

आपादतो मस्तकेन्तु नवताळो भवेत् यः ।
 संहताजानुवाहम्, स हरैरपि पूज्यते ॥ ६ ॥
 गवाश्वहस्तिनाचैव महिषस्रावराजनां ।
 कमीणैतेन योगेन ऋसुवदी युगे युगे ॥ १० ॥
 घटसप्तत्वहुलोक्तेष्वः पश्चनां ककुदम् ये ।
 अङ्गुलाष्टयतं पूर्णसुत्येष्वः करिणां चृतः ॥ ११ ॥
 अङ्गुलानां सहस्रन्तु चत्वारिंशाहुलं विना ।
 पश्चायतं हयानाच्च उत्त्येष्वः शास्त्रिनां चृतः ॥ १२ ॥
 मानुषस्य ग्रीरस्य सचिवेशस्तु याह्यः ।
 तत्त्वचणस्तु देवानां दृश्यते तत्त्वदर्थं नात् (१) ॥ १३ ॥
 दुर्बयातिशययुक्ताच्च देवानां कायमुच्यते ।
 देवानतिशययुक्तैव मानुषं कायमुच्यते ॥ १४ ॥
 इत्येति वै परिक्रान्ता भावा ये दिव्यमानुषाः ।
 पश्चनां पच्छिणाचैव स्वावराणां निवोधतः ॥ १५ ॥
 गावो छाजा महिषोऽस्त्रा हस्तिनः पञ्चिणी नगाः ।
 उपयुक्ताः क्रियास्तेन यज्ञियात्मिह सर्वेषः ॥ १६ ॥
 देवस्वानेषु जायन्ते तदूपा एव ते युनः ।
 यद्यायोपभोगाद्य, देवानां शुभमूर्त्यः ॥ १७ ॥
 तिष्ठ रुपानुरुपैस्त्रैः प्रमाणैस्वाणां जडमैः ।
 मनोज्ञैस्त्रात्मभावज्ञैः सुखिनो ज्ञापयेदिरे ॥ १८ ॥
 अतः शिष्टान् प्रवच्छामि यतः साधुस्त्रैव च ।

सदिति ब्रह्मणः गद्भूतोऽतो ये भवन्त्युत ।
 सायुज्यं ब्रह्मोऽत्यन्तं लेन सन्तः प्रचक्षते ॥ १८ ॥
 दशावके ये विषये कारणे चाष्टलवये ।
 न कुर्यन्ति न हन्तन्ति जितावानभूते ते च्छ्रुताः ॥ १९ ॥
 सामान्येषु च धर्मेषु तथा वैशीषिकेषु च ।
 ब्रह्माचविश्वो युक्ता यमाभ्यासाहिजातयः ॥ २० ॥
 वर्षाश्रमेषु युक्तस्य स्वर्णगोमुखचारिणः ।
 औत्तरांस्तस्य धर्मस्य आनाहर्मः स उच्यते ॥ २१ ॥
 विश्वायाः साधनात्माभुवेष्वाचारी गुरोर्हितः ।
 क्षियाणां साधनाचैत्र ब्रह्मस्यः साधनस्यते ॥ २२ ॥
 साधनात्मपसोऽरण्ये साधुवेष्वानसः च्छ्रुतः ।
 यतमानो यतिः साधुः च्छ्रुतो योगस्य साधनात् ॥ २३ ॥
 एवमाश्रमधर्माणां साधनात् साधवः च्छ्रुताः ।
 गद्भूतो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिष्मकः ॥ २४ ॥
 न च देवा न पितरो सुनयो न च मानवाः ।
 अयम्भूतो लायं नेति त्रुवन्तोऽभिक्रदश्यनाः ॥ २५ ॥
 धर्माधर्माविडं प्रीतो गद्भूतेतो क्षियावकौ ।
 कुर्यात्कुर्यां कर्मा धर्माधर्माविति च्छ्रुतौ ॥ २६ ॥
 धारणा भृतिरित्यर्थातोऽर्थर्मः प्रकोप्तिः ।
 अभाराणेऽमहत्वे च अधर्मं इति चोच्यते ॥ २७ ॥
 अत्रेष्वपका धर्मा आचार्येष्वपदिश्यते ।
 हृषा लालोलुपा चैव आत्मवन्तो लादस्यका ।
 सम्बिनीता नहजवस्तानाचार्यान् प्रचक्षते ॥ २८ ॥

स्वयमानरते यस्मादानारं शापयत्तिः ।
 आचिनोति च शास्त्रार्थान् यमैः सक्षियमैयुतः ॥ ३० ॥
 पूर्वेभ्यो वेदविक्षेपं चौतं सप्तर्षयोऽनुबन् ।
 चहन्ति यजूषि सामानि वृद्धगोऽङ्गानि च शुतिः ॥ ३१ ॥
 मन्वन्तरस्तातौतस्य अृत्वाचारं पुनर्जगो ।
 तस्मात्त्वात्तः अृतो धर्मो वर्णाच्यमविभागजः ॥ ३२ ॥
 स एष हिविधो धर्मः शिष्टाचार इहोच्यते ।
 शिष्टशिष्टात् शिष्ट इति शिष्टाचारः प्रचक्षते ॥ ३३ ॥
 मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिहन्ति धार्मिकाः ।
 मनुः सप्तर्षयैव कीकसन्तानकारणात् ।
 धर्मार्थं ये च शिष्टा यै वायातयं प्रचक्षते ॥ ३४ ॥
 मन्वादयत्र ये शिष्टा यै मया प्रागुदीरिताः ।
 तैः शिष्टेष्वरितो धर्मः सम्यगेव तुगे तुगे ॥ ३५ ॥
 चयो वातां दण्डनीतिरिच्छा वर्णाच्यमास्तथा ।
 शिष्टेराचर्यते यस्मात्त्वनुना च पुनः पुनः ।
 पूर्वः पूर्वं गतत्वाच्च शिष्टाचारः स शाश्वतः ॥ ३६ ॥
 दानं सत्यन्तपोऽलोभो विद्येजाप्रजनौ दया ।
 अष्टो तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणं ॥ ३७ ॥
 शिष्टा यस्मात्तरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयै यै ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्तः अृतः ॥ ३८ ॥
 विज्ञेयः अवस्थात् चौतः स्वरूपात् यात्ते उच्यते ।
 इच्छावेदात्मकः चौतः यातो वर्णाच्यमात्मकः ।
 प्रत्यक्षानि च यस्मानि धर्मस्येह तु लक्षणं ॥ ३९ ॥

हङ्गा प्रभूतमर्थं यः पुष्टो वै न मिगूहति ।
 यथा भूतप्रवादस्तु इत्येतत्कल्पकाचर्णं ॥ ४० ॥
 तत्त्वाचर्णं जपो मौनं निराहारत्वमेव च ।
 इत्येतत् तपसो मूलं सुवोरं तहुरासदं ॥ ४१ ॥
 पश्चान्ते द्रव्यचिकित्सास्त्रक्षामयज्ञुषां तथा ।
 चात्मिजां दक्षिणाच्च संबोगो योग उच्यते ॥ ४२ ॥
 आकाशवर्णभूतेषु यो हितायाहिताय च ।
 समा प्रवर्त्तते उष्टिः कत्त्वा ज्ञेया दया च्छ्रुता ॥ ४३ ॥
 आकृष्टोऽभिहतो वापि नाकोशेष्यो न हन्ति चा ।
 वाच्मनःकर्मभिः चान्तिक्षितिज्ञेया जमा च्छ्रुता ॥ ४४ ॥
 स्वामिनाऽरज्ञमायानामुत्सुकानाय मृत्यु च ।
 यदस्वानामन्तःदानमलोभ इह जीवेते ॥ ४५ ॥
 मैवनस्ताममाचारो ज्ञाचिन्तनमकाल्पन ।
 निहृत्तिद्वाच्चर्णं तद्विद्रूपं दम उच्यते ॥ ४६ ॥
 आकार्णं वा परार्णं वा इन्द्रियाणीह वस्त्र वै ।
 न मिथ्या सम्प्रवर्त्तते ग्रमस्यैतत् लक्षणं ॥ ४७ ॥
 दशामके दो विषये कारणे चाहलचणे ।
 न क्रुञ्जेत् प्रतिहतः स जिताक्षा विभाव्यते ॥ ४८ ॥
 यद्यग्दिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनोपागतज्ञ यत् ।
 तत्तद्वाच्चवते देयमित्येतदानलक्षणं ॥ ४९ ॥
 दानं विविधमित्येतत्कनिष्ठज्ञेषुमध्यम् ।
 तत्र नैःचैवसं ज्येष्ठं कनिष्ठं स्वार्थंसिद्धये ।
 कारण्यासर्वभूतेभ्यः सविभागम् चन्द्रपु ॥ ५० ॥

शुतिष्ठु तिभ्यो विहितो धर्मो वर्णीश्च मात्राः ।
 शिष्टाचाराविनृदय धर्मः सक्षाधुसङ्गतः ॥ ५१ ॥
 अपदेष्ठो लग्निष्टेषु तथेष्टानभिनन्दनं ।
 प्रोतितापविदादेभ्यो विनिहृत्तिविरक्तता ॥ ५२ ॥
 सत्यासः कर्मणो न्यासः लक्षानामङ्गतैः सह ।
 कुम्हलाकुम्हलानाश प्रहाणं त्वाग उच्चते ॥ ५३ ॥
 अव्यक्ताद्योऽविशेषाच विकारीस्त्रिवृचितने ।
 चितनाऽचेतनान्यत्वविज्ञानं लानमुच्यते ॥ ५४ ॥
 प्रत्यक्षानान्तु धर्मस्य इत्येतत्काचर्चं चूत् ।
 अष्टसिभिर्धर्मात्मज्ञैः पूर्वे स्वायम्भवेऽन्तरे ॥ ५५ ॥
 अत वो वर्त्तयिष्यामि विधिर्वन्नतरस्य यः ।
 इतरेतरवर्णस्य चातुर्वर्णस्य चैव हि ।
 प्रतिमन्वन्तरस्यैव शुतिरस्या विधीयते ॥ ५६ ॥
 अहं चो यजुःषि सामान्यं वद्यावतप्रतिदैवतं ।
 आभूतसंप्रवस्थापि वज्र्यैकं गतहृद्वियं ॥ ५७ ॥
 विधिर्हीति तथा स्तोत्रं पूर्ववलम्बन्तते ।
 द्रव्यस्तोत्रं गुणस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च ।
 चतुर्वर्णमामिजनिकं स्तोत्रमेतत्तु विधं ॥ ५८ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यथा देवा भवन्ति ये ।
 पृथक्यति तेषां वै ग्रन्थस्तोत्रं चतुर्विधं ।
 एवं मन्वगुणानाश समुत्पत्तियतु विधा ॥ ५९ ॥
 अवर्ण्य त्वयां साम्वां विदेष्विह पृथक् पृथक् ।
 अष्टोत्रात्मप्यतामुच्यन्तपः परमदुष्टरं ॥ ६० ॥

मन्त्राः प्रादुर्बभूव्विं पूर्व्यमन्तरेऽचिह्न ।
 परितोषद्याद् दुःखात्मुखाक्षीकाच पच्छधा ॥ ६१ ॥
 कट्टिलालायः कालेन दर्शनेन बहुच्छया ।
 कट्टिलां यहसिलं हि तदक्षामोह लक्षणेः ॥ ६२ ॥
 अतीतानागतानाम् पच्छधा कट्टिलच्छते ।
 अतः द्विषोषां तस्मानि ज्ञार्थं च समुद्भवं ॥ ६३ ॥
 गुणसाम्ये वस्तमाने सर्वसम्भलये तदा ।
 अतिचारे त (१) देवानामतिदेशे तथोर्थ्यथा ॥ ६४ ॥
 अवृद्धिपूर्वकं तदै चेतनार्थं प्रवर्तते ।
 तेन ज्ञायृद्धिपूर्वे तस्मिनेन ज्ञायितिं ॥ ६५ ॥
 वर्तते च यथा तो तु यथा मत्स्योदके उभे ।
 चेतनायितिन्तत्त्वं प्रवर्तति गुणालाना ॥ ६६ ॥
 करणात्वात्था कार्यं तदा तस्य प्रवर्तते ।
 विवरे विषयित्वाच ज्ञायैर्वित्वाचयेच ॥ ६७ ॥
 कालेन प्रापयौयेन भेदास्तु कारणात्मकाः ।
 संसिद्धिन्ति तदा व्यक्ताः क्लीणं महदादयः ॥ ६८ ॥
 महतयाप्यहम् रसात्माहूतेन्द्रियाणि च ।
 भूतभेदास्तु भेदेभ्यो जप्तिरे ते परस्परं ।
 संसिद्धिकारणं कार्यं सद्य एव विवर्तते (२) ॥ ६९ ॥
 यथोहमुक्तुटबूर्जिमेकालं प्रवर्तते ।
 तथा विहराः जीवाः कालेनेकेन कर्मणा (३) ॥ ७० ॥

(१) अविभावे विति क०, ड० च । (२) प्रवर्तत इति क० ।

(३) कालेनेतेविति क०, ड० च ।

यथास्यकारे खद्योतः सहसा सम्भृश्यते ।
 तथा विहृतो ज्ञायकात् खद्योत इव चोख्यनः ॥ ४१ ॥
 स महान् लग्नरीरस्तु यत्वेवाचे व्यवस्थितः ।
 तत्वैव संस्थितो विहृतं द्वारगालामुखे स्थितः ॥ ४२ ॥
 महांस्तु तमसः पारे वैकल्प्यादविभाव्यते ।
 तत्वैव संस्थितो विहृतामनोऽन्त इति श्रुतिः ॥ ४३ ॥
 तु दिविवर्जनमानस्य पादुभूता चतुर्विधा ।
 ज्ञानं वैराग्यमेष्वर्णं धर्मचेति चतुष्टयं ॥ ४४ ॥
 सांस्कारिकान्यद्यैतानि सुप्रतीकानि तस्य वै ।
 महतः सग्रहीरस्य वैवर्ज्यात् सिद्धिरुच्यते ॥ ४५ ॥
 अत्र शेते च यत्पुर्यां चेतकानमथापि वा ।
 पुरोगत्वाच्च पुरुषः चेतकानात् समुच्चते ॥ ४६ ॥
 चेतकः चेतकिनात् भगवान् मतिरुच्यते ।
 यमाद् वृद्धा तु शेते ह तमाद् चोधान्मकः स वै ।
 संसिद्धये परिगतं व्यक्ताच्यक्तमचेतनं ॥ ४७ ॥
 एवं निष्ठिः ज्ञेतज्ञा चेतज्ञेनाभिसंहिता ।
 चेतज्ञेन परिज्ञातो भौम्योऽयं विषयस्तिति ॥ ४८ ॥
 कर्षणोलेप गतो धातुः शुतौ सत्ये तपस्यत ।
 गतव्यनिन्देत गच्छनन्तराणा स चहयि श्रूतः ॥ ४९ ॥
 निष्ठिसमकालन्तु वृद्धाऽच्यतामयिः श्वयम् ।
 परं चित्त चहयते यस्मात्परमधिंश्वतः श्रूतः ॥ ५० ॥
 गत्यथीद्वयनेहाँतोनीमनिहितिरादितः ।

यस्मादेष स्वयम्भूतस्ताचाकामविता श्रुता ।
 ईश्वराः स्वयम्भूता मानसाः ब्रह्मणः सुताः ॥ ८१ ॥
 यस्माक्ष इन्द्रेते मानैमहान् परिगतः पुरः ।
 यस्माऽहंपति ये धोरा भद्रान्तं सर्वतो गुणैः ।
 तस्माक्षद्वयः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः ॥ ८२ ॥
 ईश्वराणां शुभास्तेषां मानसान्तरसाय ते ।
 अहम्हारं तमवैत त्वज्ञा च कहिताङ्गताः ॥ ८३ ॥
 तस्मात् कहयस्ते वै भूतादौ तत्त्वदर्शनाः ।
 कहिपुत्रा कष्टीकाम्त मैथुनादभैसप्तवाः ॥ ८४ ॥
 तस्माचाणि च मलाक्ष कहयस्ते ते महोजमः ।
 सत्यर्थदस्ततस्ते वै परमाः सत्यदर्शनाः ॥ ८५ ॥
 कहयोगाच्च सुतास्ते तु विज्ञेया कहिपुत्रकाः ।
 कहयन्ति वै श्रुतं यस्मादिशीयोयेव तत्त्वतः ।
 तस्मात् श्रुतद्वयस्तेषि श्रुतस्य परिदर्शनाः ॥ ८६ ॥
 अत्यज्ञाका भद्राका चाहम्हाराका तत्त्वैव च ।
 भूताका चेन्द्रियाका च तेषां तज्ज्ञानसुचर्ते ।
 इत्येता कहिज्ञातौस्तु नामभिः पञ्च वै शूण ॥ ८७ ॥
 शूगुमंडीचिरविद्य अद्विराः पुलहः कतः ।
 मनुदंचो वसिष्ठय सुलख्येति ते दग ।
 चत्त्राणो मानसा लोते उद्भूताः स्वयमोश्वराः ॥ ८८ ॥
 प्रवक्त्रंते कहयेष्यस्माच्छाहान्तस्तमान्तहर्षयः ।
 ईश्वराणां सुतास्तेषे कहयस्ताक्षिकोधत ॥ ८९ ॥
 काच्यो विहस्यतिद्यैव कश्यपस्तोयनास्ताया ।

चतुर्थो वामदेवय अयोऽवैशिजन्तया ॥ ८० ॥
 कदं मो विश्वाः शक्तिर्वालिभित्यस्तथा धराः (१)।
 इत्येते चाहवयः प्रोक्ता आनन्दो चट्टिष्ठाहृताः ॥ ८१ ॥
 चट्टिष्ठुनान् चट्टिपौकांस्तु गम्भीर्यजातिबोधत ।
 वस्त्रो न चहृयैव भारदानस्तु वै च ॥ ८२ ॥
 हहदुर्तयः शरदांच अगस्त्यधौसिजस्तथा (२)।
 चट्टिदीर्घितमावैव हहदुक्यः शरदतः ॥ ८३ ॥
 वाजन्त्रवाः सुविभय सुवाम्बेष्यपरायणः ।
 दधौचः शङ्खमांचैव राजा वै चतुष्पक्षात्या ।
 इत्येते चट्टिकाः प्रोक्तास्तु सत्याहृषिताहृताः ॥ ८४ ॥
 इत्यरा चट्टिकावैव ये चान्ये ये तथा चृताः ।
 एते मन्त्रकातः सर्वे लक्ष्मयस्तातिबोधत ॥ ८५ ॥
 भृगुः काव्यः प्रचेतास्तु दधौचो आव्यामपि ।
 और्योऽथ जमदग्निय विदः सारस्तत्त्वाया ॥ ८६ ॥
 अदिष्टेणः (३) आरूपव वीतहृव्यः (४) सुमिष्टसः ।
 वैन्यः पृथुर्द्वीदासः प्रस्तारो गृह्णमात्रमः ।
 एकोनविंशदित्येते चट्टियो मन्त्रवादिनः ॥ ८७ ॥
 अहिरा वेष्टस्त्रैव भारदानोऽय वाक्तिः ।
 तत्राऽस्तस्तु गायः श्रीनो संहृतिरेव च (५) ॥ ८८ ॥
 एककुक्ताऽय मान्याता अम्बरीषप्तयैव च ।

(१) तथा धरा इति च । (२) आमलायोऽप्तजामत्येति च ।

(३) आदिष्टेण इति इति । (४) आरूपव इति च ।

(५) श्रीनो इति च । (५) संहृतिरेव चेति कृ । संहृतिरेव चेति कृ ।

आहार्योऽवाजमीठच चहमो वलिरेव च ॥ ८८ ॥
 पुषदस्त्रो विकपश काष्ठयैवाच मुहुरः ।
 शुद्धनाशः पौरुकुलः आसदस्त्रः सदस्त्रुमान् ॥ १०० ॥
 उत्तर्यश भरहाजस्त्रावा वाजन्वदा अपि ।
 आवाप्य चुवित्तिश वासदेव स्त्रैव च ॥ १०१ ॥
 श्रीगजो हुहुक्षय चहयिदीर्घतपास्त्राया ।
 काञ्चीवांश चयस्त्रिंश्ट छृता अङ्गिरसी वरा ।
 एते मन्त्रकान्तः सर्वं काश्यापांशु निषोधत ॥ १०२ ॥
 काञ्चयपयैव वक्तारो विभमो रेख्य एव च ।
 असितो देवतायैव षड्गते ब्रह्मावादिनः ॥ १०३ ॥
 अचिरचिंसनयैव इत्तामूर्वांशाथ लिहृः ।
 वल्गूतजो मुनिर्दीमास्त्रावा पूर्वोत्तिथिश यः ।
 इत्येते चाचयः प्रोक्ता मन्त्रकारा महर्ययः ॥ १०४ ॥
 वसिष्ठयैव शशिक्ष तस्यैव परामरः ।
 अतुर्बृहद्वप्नमतिः पञ्चमस्तु भरहस्तः ॥ १०५ ॥
 महस्तु मैत्रायरुणः कुण्डिनः सप्तमस्त्रावा ।
 सुद्युक्तवाण्मयैव नवमोऽय हुहयतिः ।
 द्वयसस्तु भरहाजो मन्त्राज्ञानकारकाः ॥ १०६ ॥
 एते चैव हि कर्त्तारो विधर्याद्यंसकारिषः ।
 सत्त्वार्थं ब्रह्मायैतहिहितं सर्वं ग्राणिनां ॥ १०७ ॥
 हेतुर्हितेः छृतो धातोर्यक्षिहुक्युदितम्परैः ।
 अथ वार्षीपरिप्रासेहिनोते गंतिकमंगः ॥ १०८ ॥
 तथा निर्वचनं द्रुगाहाक्वार्थं क्षावधारणं ।

निन्दान्तामाहुरात्वाच्यो यदीपाचित्यते वचः ॥ १०८ ॥
 प्रपूर्वाच्छुभतेधीतीः पश्चमा गुणवत्तया ।
 इदन्तिवद्भिद्वेद्भित्यनित्यं संग्रहः ॥ १०९ ॥
 इदमेव विधात्यभित्यं विधिक्षते ।
 अन्यस्यान्यस्य चोक्त्वादुवृत्ताः परक्लितिः स्मृता ॥ ११० ॥
 यो शुल्कन्तरोक्तव्य पुराकल्पः स उच्चरते ।
 पुराविकान्तवाचित्वात् पुराकल्पस्य कल्पना ॥ १११ ॥
 मन्त्रव्राच्छाणकत्वे स्तु निगमैः शुद्धिविस्तरैः ।
 अन्तिवित्य कात्तामाहुव्यवधारणवास्पनां ॥ ११२ ॥
 यथा हौदन्तव्या तदै इदं वापि तद्वैव तत् ।
 इत्येष शुपदेशीडये दग्धमो नाशान्तस्य तु ॥ ११३ ॥
 इतेषतद् नाशान्तस्यादौ विर्हितं लक्षणम्बुद्धैः ।
 तस्य तहसिकहिष्टा व्याख्याप्यनुपदं दिजैः ॥ ११४ ॥
 मन्त्राणां कल्पनस्त्रैव विधिहृष्टेषु कर्मसु ।
 मन्त्रो मन्त्रयतेधीतीत्रीत्यगो वक्ष्यणोदयनात् ॥ ११५ ॥
 अनुपाचरमसन्दिग्धं सारवद्विष्टतोमुखं ।
 अमृतोभगवद्यज्ञं स्वं सूत्रविदो विदुः ॥ ११६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपोक्ते कर्त्तवित्तव्यं
 नामोनपष्टुध्यायः ।

चतुर्थांश्चात्मैव वर्णनम् ।

— १० —

महाकान्तीर्थीवर्णनम् ।

कहय जनुः । कहयस्तद्वचः चुक्ता चूतमाहः चुदुक्तारं ।
 कथं वेदाः पुरा अस्तास्तात्री कृषि महामते ॥ १ ॥
 चूत उवाच । हापरे तु पराहते मनोः स्त्रायस्तुवोऽल्लरे ।
 लक्ष्मा मनुभुवाचेदन्तहित्ये महामते ॥ २ ॥
 परिभुत्ते शुगे तात स्वल्पवीर्यः दिजातयः ।
 संहत्ता शुगदोपेण सर्वे चैव यथात्मनं ॥ ३ ॥
 भव्यसाहस्रभागेन आवश्यिष्टं ज्ञातादिदं ॥ ४ ॥
 वीर्यं तेजो बलं बाक्यं सर्वचैव प्रणश्यति ।
 वेदवेदा हि कार्याः श्यमीभूषेदविजातनं ॥ ५ ॥
 वेदे नाशमनुपासे यज्ञो नाशं गमिष्यति ।
 यज्ञे नष्टे देवनाशस्तः सर्वं प्रणश्यति ॥ ६ ॥
 आशो वेदयत्प्रादः यतसाहस्रसंज्ञिः ।
 शुनदंशशुणः छत्त्रो यज्ञो वै सर्वं बामधुक् ॥ ७ ॥
 एवमुत्तस्तथेत्युक्ता मनुर्लीकिहिते रतः ।
 वेदमेकं चतुर्थादं चतुर्थी अभज्ञतप्तुः ॥ ८ ॥
 लक्ष्मी वचनात्तात् लोकानां हितकाम्यया ।
 तदिदं यत्तमानेन शुक्ताकं वेदकल्पनं ॥ ९ ॥

मन्त्रक्षतरेव वच्चामि व्यतीतानां प्रकल्पनं ।
 प्रत्यक्षेण परोक्षं वै तत्रिष्ठोधत सत्तमाः ॥ १० ॥
 अस्मिन् युगे तातो व्यासः पाराशर्णः परम्परः ।
 हृषयन इतिष्यातो विष्णोरंगः प्रकोटिंतः ॥ ११ ॥
 ब्रह्मा चोदितः सोऽस्मिन् वैदं व्यस्तुं प्रचक्षमे ।
 अथ गिर्यान् स जयाह चतुरी वेदकारणात् ॥ १२ ॥
 जैमिनिष सुमन्तुष्ठ वै गम्यायनमेव च ।
 पैलनेषां चतुर्थन्तु पञ्चमं लोमहर्षं ॥ १३ ॥
 कहम्बेदवावकं पैलज्ञयाह विधिवहिंजे ।
 यजुर्बेदपवत्तारं वै गम्यायनमेव च ॥ १४ ॥
 जैमिनिं सामवेदार्थावकं सोऽन्वपव्यत ।
 तथैवाश्ववेदस्य सुमन्तुष्ठिसत्तमं ॥ १५ ॥
 इतिहासपुराणस्य वक्तारं सम्यगेव हि ।
 मातृष्ठे प्रतिजयाह भगवानोक्त्वा; प्रभुः ॥ १६ ॥
 एक आसोद्यजुर्बेदसा चतुर्डा व्यक्त्वपयत् ।
 चतुर्हीविनभूत्तचिर्म्लेन यज्ञसकलपयत् ॥ १७ ॥
 आधर्यवं यजुर्बिष्ठु ऋस्मिर्हीवं तथैव च ।
 उद्दावं सामभियके ब्रह्मत्वचाप्यवर्त्तमि; ।
 ब्रह्मत्वसकलोद्यज्ञे वेदेनाथर्यवेन तु ॥ १८ ॥
 ततः स कह च मुहूर्य कहम्बेदं समकलपयत् ।
 होहकं कल्पयते तेन यज्ञवाहं जगदितं ॥ १९ ॥
 सामभिः सामवेदज्ञ तेनोहात्मरोचयत् ।
 राजस्ववर्त्तवेदेन सर्वकर्माण्यकारवत् ॥ २० ॥

आस्थानै चाप्युपास्थानै गंधाभिः कुलकर्मभिः ।
पुराणसहिताच्चके पुराणार्थविशारदः ॥ २१ ॥
यच्छिष्टन्तु वज्रुवेदे तेन वज्रमथायुजत् ।
शुच्छानः स यजुर्वद इति शास्त्रविनिवेदः ॥ २२ ॥
पदानामुद्दत्तत्वाच वज्रुं विविष्टमाणि वै ।
स तेनोद्दृतवौयस्तु कहत्विभिर्दपारगैः ।
प्रयुज्यते शास्त्रमेधस्तेन वा युज्यते तु सः ॥ २३ ॥
कहचो रुहीत्वा पैलस्तु व्यभजत्तद्विधा पुनः ।
दिःक्लत्वा संयुगे चैव शिष्याभ्यामददृप्रभुः ॥ २४ ॥
इन्द्रप्रमतये चैकां दितीयां वाक्तलाय च ।
चतस्रः संहिताः क्लत्वा वाक्त्विज्ञेयसत्तमः ।
शिष्यानध्यापयामास शशूषाभिरतान् हितान् ॥ २५ ॥
बीधन्तु पद्मसी शास्त्रां दितीयाभिमिमाठरं ।
यादाग्ने द्वृतौयान्तु याजवाक्तामयापराम् ॥ २६ ॥
इन्द्रप्रमतिरेकान्तु संहितां हिजसत्तमः ।
अध्यापयन्नाहाभागं माकंण्डेयं यज्ञस्तिवन् ॥ २७ ॥
सत्यस्त्रवसमयान्तु पुत्रं स तु महाययाः ।
सत्यस्त्रवाः सत्यहितं पुनरध्यापयद् दितिः ॥ २८ ॥
सोऽपि सत्यतरं पुर्वं पुनरध्यापयद्विभः ।
सत्यशिवं महामानं सत्यधर्मपरायणं ॥ २९ ॥
अभवंस्त्राणा शिष्या वै त्रयस्तु सुमहोजसः ।
सत्यश्रियस्त्रु विष्टासः शास्त्रयहणतत्पराः ॥ ३० ॥
शाक्त्यः पद्मस्तुष्टां तत्त्वादन्त्यो रथान्तरः ।

वायुकलिष्म भरदाज इतिशास्त्राप्रवर्तीकाः ॥ ३१ ॥
 देवमित्रस्तु ग्राकल्पो ज्ञानाहङ्कारमवितः ।
 जनकस्य म यज्ञे वै विनाशमगमहितः ॥ ३२ ॥
 ग्रांगपाथम उवाच(१) । कवं विनाशमगमक्ष मुनिज्ञानगवितः ।
 जनकस्याम्भेदेन कथं वादी बभूव च ॥ ३३ ॥
 किमयं ज्ञाभवदादः केन सार्जिमथापि वा ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमाच्च विदितन्तव ।
 कर्षोषान्तु वचः शुत्वा तदुत्तरमथाववीत् ॥ ३४ ॥
 सूतउवाच । जनकस्याम्भेदे तु महानासीक्षमागमः ।
 नहयोर्वान्तु सहस्राणि तत्राजमसुरनेत्र गः ।
 राजघर्जनकस्यात्त त वज्रं हि दिव्यवः ॥ ३५ ॥
 आगतान् ब्राह्मणान् हङ्का जिज्ञासाय्याभवत्तः ।
 को न्वेष्ट ज्ञात्तणः चेष्टः कवं मे निषयो भवेत् ।
 इति निशित्य अनसा दुर्बिं चक्रे जनाधिपः ॥ ३६ ॥
 गवी सहस्रमादाय सुवर्णमधिकं ततः ।
 यामान् रक्षानि दासीय (२) मुनीन् प्राह नराधिपः ।
 सर्वानहं पश्यत्तोऽस्मि शिरसा चेष्टभागिनः ॥ ३७ ॥
 यदेतदा हृतं वित्तं यो वः चेष्टतमो भवेत् ।
 तथे तदुपनीतं हि विद्यावित्तं दिष्ठोत्तमाः ॥ ३८ ॥
 जनकस्य वचः शुत्वा मुनयस्ति शुरिज्ञमः ।
 हङ्का धनं महासारं धनहङ्का जिज्ञासवः ।

(१) वैश्याण्यम उक्ताचेति अ० ।

(२) यामान् दासोगकं चेतेति अ० ।

यत्वाऽप्यकुरन्वीन्य विद्वानमदीक्षणाः ॥ ४८ ॥
 मनसा गतविज्ञास्तो ममेवं धनमित्युत ।
 ममैवेतत्तदेव्यन्यो लूहि किं वा विकल्पाते ।
 इत्येवं धनहीयेष्व वादाऽप्यकुरनेकाशः ॥ ४९ ॥
 तथाऽन्यस्तत्र ये विद्वान् ब्रह्मवाहसुतः कविः ।
 याऽप्यवलक्षी महातेजास्त्रापक्षी लक्ष्मिपत्नमः ॥ ५० ॥
 ब्रह्मगोऽप्याग्नं समुत्पत्तो वाक्यं प्रीत्वा च सुन्वरं ।
 शिष्यं ब्रह्मविदां श्रीष्ठो धनमेतदृश्यहाय भो ॥ ५१ ॥
 नयन्व च रुद्धं वक्त्रं ममैतज्ञात लंशयः ।
 सर्वविदेष्वहं वक्ता नान्यः कवित्तु मत्समः ।
 यो वा न प्रीयते विष्णुः स मे छ्रयतु माऽचिर ॥ ५२ ॥
 ततो ब्रह्मार्थवः स्तुत्वः समुद्र इव संझवे ।
 तानुवाच ततः यस्यो याऽप्यवलक्षी इस्त्रिव ॥ ५३ ॥
 क्लोधं माकाषुविहासो भवन्तः सत्यवादिनः ।
 वदानहे यथायुक्तं जिज्ञासन्तः परस्परं ॥ ५४ ॥
 ततोऽभ्युपागमं स्तोषी वादा जग्मुरनेकाशः ।
 सहस्रधा शुभेरवेः सुचादर्थं न सम्भवेः ॥ ५५ ॥
 लोके विदे तथाभ्यामे विद्वास्त्रानैरलक्ष्मनाः ।
 गोपोत्तमसुणैश्च लोकूपोषपरिवर्जनाः (१) ।
 वादाः समभवं स्ताच धनहेतोऽभ्युपाग्नाः ॥ ५६ ॥
 ऋषयस्वेकरतः सर्वं याऽप्यवलक्षीस्त्रैकरतः ।

सर्वे ते मुनयस्तेन याज्ञवल्क्येन खोमता ।
 एकैकश्चतः पृष्ठा नैवोपास्त्रमया हुवन् ॥ ४८ ॥
 तान्विजित्य मुनीन् सर्वान् श्रद्धारागिर्भाद्युतिः ।
 शाकल्यमिति होवाच वादकत्तोरमच्छमा ॥ ४९ ॥
 साकल्य वद लक्ष्यं किं ध्यायत्वतिष्ठते ।
 पूर्णस्त्र्यं जलमनेन वाताधमातो यथा हतिः ॥ ५० ॥
 एवं स धर्षितस्तेन रोषात्ताम्नास्त्रियो चनः ।
 प्रीवाच याज्ञवल्क्यो तं पुरुषं मुनिसत्त्विदो ॥ ५१ ॥
 त्वमस्त्रास्त्रणवस्त्वज्ञा तथैवेमान् दिजीतमःन् ।
 विद्याधनं महासारं स्वयं चाहं जिष्टत्वसि ॥ ५२ ॥
 शाकल्यनैवमुक्तः स्त्राक्ताज्ञवल्क्यः समवौत् ।
 लक्ष्मितानि बलं विहि विद्यातत्त्वाद्यद्यन्तं ॥ ५३ ॥
 कामयाद्येन सम्बद्धेनार्थं कामयामहे ।
 कामप्रश्वर्धना विग्राः कामप्रश्वान्वदामहे ॥ ५४ ॥
 पण्डियोऽस्य राजेष्वस्त्रात्मोत्तं धनं सया ।
 एतच्छत्वा वचस्त्रस्य शाकल्यः क्रीधमूच्छितः ।
 याज्ञवल्क्यामयोवाच कामप्रश्वाद्यमहतः ॥ ५५ ॥
 ब्रूहीदानीं ययोहिष्टान् कामप्रश्वान् यद्याद्यतः ।
 ततः समभवदादस्तयोर्ब्रह्मविदीर्घ्यहान् ॥ ५६ ॥
 सायं प्रश्वसहस्रन्तु साकल्यस्तम दूरुदत् ।
 याज्ञवल्क्योऽवौत्सर्वान् कहयौरां शृणवतां तदा ॥ ५७ ॥
 शाकल्ये चापि निर्बादे याज्ञवल्क्यमवौत् ।
 प्रश्वसेवं समाप्ति लं वद शाकल्य कामिके ।

शायः पणोऽस्य वादस्य अहुवन् स्त्रियुमान्वजेत् ॥ ५८ ॥
 अथ सत्रीदितं पश्यं याज्ञवल्क्येन धीमता ।
 शाकल्पस्त्रियविज्ञाय सद्यो खल्युमवाप्नुयात् ॥ ५९ ॥
 एवं सूतः स शाकल्पः प्रश्नव्याख्यानपीडितः ।
 एवं वादव सुमहानासौसेषां धनाविभिः ।
 ऋषीणां सुनिभिः साहृं याज्ञवल्क्यस्य चैव हि ॥ ६० ॥
 सर्वे पृष्ठास्तु सन्तश्चान्वग्निर्गतश्च सहस्रशः ।
 व्याख्याय वै सुने तेषां प्रश्नसारं महागतिः ॥ ६१ ॥
 याज्ञवल्क्यो धनं गृह्ण यशो विष्ण्याप्य चामनः ।
 जग्नाम वै गृह ऋस्यः गिर्थैः परिष्टुती वशो ॥ ६२ ॥
 देवमित्रस्तु शाकल्पो महात्मा दिजसत्तमः ।
 चकार संहिताः पश्च बुद्धिमान् पदवित्तमः ॥ ६३ ॥
 तत् शिष्या अभवन् पश्च सुहत्तो गोलकामतया ।
 शालीयव तथा मल्लः शैशिरेवस्तु पश्चमः ॥ ६४ ॥
 प्रोवाच संहितात्मिकः शाकपूर्णदयीतरः (१) ।
 निरुत्तम पुनर्वके चतुर्थं दिजसत्तमः ॥ ६५ ॥
 तस्य गिर्थास्तु चत्वारः केतवो दालकिस्तावा ।
 धर्माशर्यां देवशर्यां सर्वे न्रतधरो दिजाः ॥ ६६ ॥
 शाकल्पेत् तु सते सर्वे वद्धन्नास्ते वभूविरे ।
 तदा चिक्षां परां प्राप्य गताम्हे वद्धगोऽन्तिकं ॥ ६७ ॥
 तान् जात्या चेतया गत्या प्रेषितः पवने पुरे ।

(१) पादोऽप्य न समीक्षीय ।

तत्र गच्छत यूयं व; सद्यः प्राप्यं प्रणश्वति ॥ ६८ ॥
 छादगार्कं नमस्कृत्य तथा चै वाज्ञकोऽवरं ।
 एकादग तथा कृद्रान् वायुपुत्रं विगेषतः ।
 कुण्डे च तुष्टये स्त्रात्वा ब्रह्महत्या तरित्वय ॥ ६९ ॥
 सर्वे श्रीघ्रतरा भूत्वा तत् पुरं समुपागताः ।
 स्थानं कृतं विधानेन देवानां दर्शनं कृतं ॥ ७० ॥
 उभरेऽवरं नमस्कृत्य वाङ्मानां प्रसादतः ।
 सर्वे पापविनिमुक्ता गतास्ति सूर्यमण्डलं ॥ ७१ ॥
 तदा प्रभृति तत्त्वीर्थं जातं प्रातकानाशनं ।
 वायोः पुरं परिवद्य वायुना निर्मितं पुरा ॥ ७२ ॥
 अस्त्रानागभूतस्थूतहतुमान् पवनामजः ।
 वदा जातो महादेवहतुमान् सत्यविक्रमः ।
 तदेवं निर्मितं तौर्धं वायुना वस्त्रादोनिना ॥ ७३ ॥
 जर्व्यां जातास्तु ये शूद्राः ब्राह्मणानां निवेदिताः ।
 हृत्यर्थं सद्यवज्ञात्वं करस्तेषु कृतो महान् ॥ ७४ ॥
 अनेन विधिना जातं विप्राणां ग्रासनं महत् ।
 गोध्नो वापि लातझो वा सुरापौ शुरुतस्तप्तः ।
 वाङ्मादित्यं नमस्कृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७५ ॥

इति ओमहायुराणे वायुगोत्रे महास्त्रान्तौर्ध्वयर्णनं
 नाम पञ्चाभ्यायः ।

अथेकषष्टप्रधायः ।

—०—

प्रजापतिवंशानुकीर्तनं ।

वहवय जातुः । भारदाचो याज्ञवल्क्यो गात्रिकः साक्षिश्वामा ।
 धीमान् ग्रन्थवल्क्याकृष्ण नैगमव द्विजोत्तमः ॥ १ ॥
 वाङ्मालिष भरदाजमित्रस्तः प्रोवाच संहिताः ।
 रथीतरो निहत्तस्थ एनश्च के चतुर्थकं ॥ २ ॥
 तत्यस्तु स्वाभवन् गिरा महामानो गुणान्विताः ।
 धीमाचन्द्रायनीयस्तु प्रदग्धारिय बुद्धिमान् ।
 दृतीवधार्थवस्ते च तपसा संसितव्रताः ॥ ३ ॥
 वीतरामा महाते जा संहिताज्ञानपारमाः ।
 दृत्येते वह्न्याचा प्रोक्ताः संहिता यैः प्रवत्तिताः ॥ ४ ॥
 वैगम्यायनगोचोऽसौ यज्ञवैद्यं अक्षययत् ।
 वड्गौतिस्तु येनोक्ताः संहिता यज्ञवौ शमाः ॥ ५ ॥
 शिष्येभ्यः प्रददो तात्र जगद्वस्ते विद्वानतः ।
 एकस्तत्र परित्यक्तो याज्ञवल्क्यो महात्माः ।
 घड्गौतिष तस्यापि संहितानां विकल्पकाः ॥ ६ ॥
 सर्वेषामेव तेषां वै विद्वा भेदाः प्रकौत्तिताः ।
 त्रिधा भेदास्तु ते प्रोक्ता भिन्नेऽस्मिन्नवभे शमे ॥ ७ ॥
 उद्दीप्ता मध्यदेशात् प्राच्याद्यैव पृथग्विधाः ।
 श्वामायनिकदीक्षानां प्रधानः सम्भूत च ॥ ८ ॥

मध्यदेशप्रतिष्ठानामाहणिः प्रथमः स्तुतः ।
 आलच्चिरादिः प्राच्यानान्वयोदश्चादयस्तु(१)ते ॥ ६ ॥
 इत्येते चरकाः प्रीकाः संहितावादिनो दिजाः ।
 चरपथस्तादच्चः शुत्वा सूतं जिज्ञासवीऽनुवन् ॥ ७ ॥
 चरकाख्यर्थवः केन कारणं नूहि-तत्त्वतः ।
 किञ्चीर्णं कस्य हेतोय वाचकल्पज्ञ भेजिरे ।
 दृत्युक्तः प्राच तेषां स चरकल्पमभूद्यथा ॥ ८ ॥
 सूत उवाच । कार्यमासौद्वौणाच्च किञ्चिद्ग्राह्यसत्तमाः ।
 सेवपृष्ठं समासाद्य तैस्तदा त्विति मन्त्रितं ॥ ९ ॥
 यो नोऽच सप्तरात्रेष नागच्छेहिजसत्तमाः ।
 स कुर्याद्ब्रह्मवध्यां वै समयो नः प्रकोपितिः ॥ १० ॥
 ततस्मे सगच्छाः सर्वे वैशम्यायनवर्जिताः ।
 प्रयशुः सप्तरात्रेण यत्र सन्धिः ज्ञातोऽभवत् ॥ ११ ॥
 आलच्चानान्व वचनाद् नच्चवध्याच्चकार सः ।
 शिष्यानव समानोय स वैशम्यायनोऽवौत् ॥ १२ ॥
 ब्रह्मवध्याच्चरध्यवै मरुक्ते दिजसत्तमाः ।
 सर्वे यूर्यं समागम्य ब्रूत मे तदित वचः ॥ १३ ॥
 यात्त्रवल्क्य उवाच । अहमेव चरिष्यामि तिष्ठन्तु सुनयस्त्वमे ।
 बलभोत्थापयिष्यामि तपसा स्वेतं भावितः ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तुतः कुडो यांश्चवल्क्यमयाऽन्वौत् ।
 उवाच यज्ञव्याधीतं सर्वं प्रत्यर्थयस्तु मे ॥ १५ ॥

१ शास्त्रोऽनं न भवीचीतः ।

एवमुलः स रूपाचि यजूंषि प्रददो गुरोः ।
 रुधिरेण तथाज्ञानि छहित्वा ब्रह्मविषमः ॥ १६ ॥
 ततः स भ्यानमास्याय सूर्यमाराधयद् इजाः ।
 सूर्यब्रह्म यदुक्षिङ्गं (१) स्वहत्वा प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥
 ततो यानि गतान्यूर्ध्वे यजूंषादित्यमण्डलां ।
 तानि तस्मै दद्हो तुष्टः सूर्यो वै ब्रह्मदीतये ।
 अस्त्ररूपाय मार्त्तरुद्धो याज्ञवल्क्याय धीमते ॥ २१ ।
 यजूंषाद्वौद्यन्ते यानि ब्राह्मणा येन केन च ।
 अस्त्ररूपाय दज्ञानि ततस्ते वाजिनोऽभवन् ॥ २२ ॥
 ब्रह्महत्या तु यैवौर्णा चरणाचरकाः स्मृताः ।
 वैशम्पायनगिर्वास्ते चरकाः समुदाहृताः ॥ २३ ॥
 इत्येते चरकाः प्रीक्ता वाजिनस्ताविक्षेपतः ।
 याज्ञवल्क्यास्य गिर्वास्ते कर्णवैधेयगालिनः ॥ २४ ॥
 मध्यन्दिनय श्रापियो विदिष्यंशाय उहलः ।
 ताम्बायष्ट्रं वाक्यं तथा गालवैष्टिरी ।
 आटवौ च तथा पर्णी वौरणी सपरायणः ॥ २५ ॥
 इत्येते वाजिनः प्रीक्ता दग्ध पञ्च च संस्मृताः ।
 शतमिकाधिकं लतूर्ज्ज्ञं यज्ञपां चै विकल्पकाः ॥ २६ ॥
 पुच्चमध्यापयामास सुमन्तुमय जैमिनिः ।
 सुमन्तुमयापि सुत्वान् पुच्चमध्यापयत्प्रभः ।
 सुकर्माणं सुतं सुत्वा पुच्चमध्यापयत्प्रभः ॥ २७ ॥

स सहस्रमधीत्वाद् तुकमीप्यव संहिताः ।
 प्रोवाचाय सहस्रस्य तुकमी सूर्यवर्चमः ॥ २८ ॥
 अनध्यायेऽधीयानांकान् जधान अतक्तुः ।
 प्रायोपवेशमकरोत्तोऽसो शिष्यकारशात् ॥ २९ ॥
 कुरु हहा ततः शक्तो वरमस्मै ददौ पुनः ।
 भाविनो ते महावीर्योँ शिष्यावनस्वर्चसौ ॥ ३० ॥
 अधीयानो महाप्राञ्छो सहस्रं संहितावभौ ।
 एतो सुरो महाभागो मा क्रुद्य हिजसत्तम ॥ ३१ ॥
 इत्युक्ता वासवः श्रीमान् सुकमीणं यशस्विनं ।
 याक्षकोषं हिङं हहा तचैवाक्षरधीयत ॥ ३२ ॥
 तस्य शिष्यो भवेद्वीमान् पौष्टिको हिजसत्तमाः ।
 हिरण्यनाभः कौशिक्यो हितीयोऽभूत्तराच्छिपः ॥ ३३ ॥
 अभ्यापयत्तु पौष्टिको सहस्राद्बन्तु संहिताः ।
 तेनान्वोदीचसामाच्या; शिष्या; पौष्टिक्षिनः शुभाः ॥ ३४ ॥
 शतानि पञ्च कौशिक्यः संहितानाच्च वीर्यवान् ।
 शिष्या हिरण्यनाभस्य अतःस्तो प्राच्यसामग्राः ॥ ३५ ॥
 लोकाच्चो कृष्णसिष्येव कुशीती लाङ्गलिम्पौष्टा ।
 पौष्टिक्षिगिष्यायत्वारसेषां भेदाविदीप्तत ॥ ३६ ॥
 राणायनीयः संहिताप्तिपुच-
 सहस्रादन्वी मूलवारौ सुविदान् ।
 सकतिपुचः सहस्रायपुच
 एतान् भेदान्वित्त लोकाज्ञितम् ॥ ३७ ॥
 अयस्तु कृष्णमेः पुचा औरमी रमयासरः ।

भागविसिष्ट सेजखो लिखिधाः कौष्ठमाः शूताः ॥ ३८ ॥
 शौरिद्युः शृङ्गपत्रस इवेतो चरितमतो ।
 राष्ट्रायनीयः सोमिक्षिः सामवेदविशारदी ॥ ३९ ॥
 प्रोवाच संहिताद्विसः शृङ्गपुत्रो महातपाः ।
 चैतः प्राचीनयोगस तुरात्मस हितोन्माः ॥ ४० ॥
 प्रोवाच संहिताः पट् तु पाराशर्यस्त् कौष्ठमः ।
 आसुरायणवेशाखो वेदहृषपरायणे ॥ ४१ ॥
 प्राचीनयोगपुत्रस बुद्धिमाय पतञ्जलिः ।
 कौष्ठमस्य तु भेदास्ते पाराशर्यस्य पट्चूताः ।
 लाङ्गुलिः शालिहोचय पट्चबट् प्रोवाच संहिताः ॥ ४२ ॥
 भालकिः कामहानिष औमिनिलोमगायिनः ।
 कण्ठय कोहलयैव षड्गते लाङ्गुलाः शूताः ।
 यते लाङ्गुलिनः गिर्याः संहिता यैः प्रसाधिताः ॥ ४३ ॥
 ततो हिरण्यनाभस्य क्षतगिर्यो नृपामजः ।
 सोऽकारीच चतुर्विंशत्यहिताः दिपदौ वरः ।
 प्रोवाच चैव शिष्येभ्यो येभ्यस्तांष निमोषतः ॥ ४४ ॥
 राङ्गय महावीर्यस पच्चमो वाङ्मनस्तथा ।
 तालकः पाण्डकचैष कालिको राजिकस्तथा ।
 गौतमस्थानवस्तव सोमराजापतस्तः ॥ ४५ ॥
 पृष्ठस्तः परिक्षणस्त उल्लूखलक एव च ।
 गयोवस्थ वैशालो शृङ्गलौयय कौशिकः ॥ ४६ ॥
 सालिमस्त्रिसत्यस काषीयः कानिकाश यः ।
 पराशरस धर्माका इति कालास्तु सामग्राः ॥ ४७ ॥

सामगानात्मु मन्त्रेभां ये हो ही तु प्रकौर्चितौ ।
 यौज्ञजियं कृतियैव संहितानां विकल्पको ॥ ४८ ॥
 अनुर्ध्वाणं हिधा कृत्वा सुमन्तुरदददिजाः ।
 कवच्याय पुनः कृत्स्नं स च विद्याव्यथाकर्म ॥ ४९ ॥
 कवच्यस्तु हिधा कृत्वा पथ्यायेकम्पुनदृद्दो ।
 हितीयं वेदस्यगीयं स चतुर्वौकरोत् पुनः ॥ ५० ॥
 मोदो ब्रह्मशब्दयैव पिपूष्यत्वादस्तयैव च ।
 शौकायनिष्ठ भर्माङ्गशसुर्यस्तपुनः स्मृतः ।
 वेदस्यर्थस्य चत्वारः शिष्यास्तेऽटवताः ॥ ५१ ॥
 पुनर्यतिविधिं विहि पथ्यानां भेदसुत्तमं ।
 जाजलिः कुमुदादिच तत्त्वीयः शौकाः स्मृतः ॥ ५२ ॥
 शौकास्तु हिधा कृत्वा ददविकन्तु वस्त्वे ।
 हितीयां संहितां धीमान् सैन्यवायनसंज्ञिते ॥ ५३ ॥
 सैन्यवो सुख्यकेयाय भित्रा साच हिधा पुनः ।
 नवचकस्यो वैतानस्तुतीयः संहिताविधिः ।
 चतुर्थोऽग्निरसः कस्यो ग्रान्तिकरपच पच्चमः ॥ ५४ ॥
 ये उत्स्वर्वद्यो छेते संहितानां विकल्पनाः ।
 घट्गः कृत्वा मयाप्युक्तं पुराणस्त्विसृज्जमाः ॥ ५५ ॥
 आचेयः सुमतिर्धिमान् काश्यपी श्वाकृतव्यणः ।
 भारद्वाजोऽस्मिवर्चाय विशिष्टो मित्रयुध यः ।
 सावर्णिः सोमदत्तिस्तु सुगर्भा शांश्यपावनः ॥ ५६ ॥
 एते शिष्या मम ब्रह्मन् पुराणेषु हडवताः ।
 त्रिभिर्द्विजाः कृतास्तिस्तः संहिताः पुनरेव हि ॥ ५७ ॥

काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः ग्रांथपादनः ।
 सामिका च चतुर्थी स्वाक्षरा चेष्टा पूर्वसंहिता ॥ ५८ ॥
 सर्वास्त्राहि चतुर्थादाः सर्वावेकार्थवाचिकाः ।
 पाठान्तरे एषमभूता वेदग्राह्या यथा तथा ।
 चतुःसाहस्रिकाः सर्वाः ग्रांथपादयनिकास्ते ॥ ५९ ॥
 लोमहर्षिका मूलास्त्राः काश्यपिकाः पराः ।
 सावर्णिकास्त्रास्त्रीवास्त्रा यजुर्वाक्यार्थपञ्चिताः ॥ ६० ॥
 ग्रांथपादयनिकरथान्या नोदनार्थविभूषिताः ।
 सहस्राणि कर्त्तामष्टौ षट्यतानि तथैव च ॥ ६१ ॥
 यताः पश्चदग्राह्याद दग्राह्याद ग्रभिस्त्रया ।
 वालिहित्याः समप्रैख्याः (१) समावर्णाः प्रकोतिताः ॥ ६२ ॥
 अष्टौ सामसहस्राणि सामाणि च चतुर्हृष्ट ।
 आरण्यकं सहस्राणि छन्द आधर्यवं च्युतं ।
 यजुर्वाक्यानां च यथा (२) व्यासो व्यक्त्यवत् ॥ ६४ ॥
 सप्तास्त्रारण्यकन्तश्चात् समव्यकरणं तथा ।
 अतः परकर्त्तानान्तु पूर्वा इति विशेषणां ॥ ६५ ॥
 याम्यारण्यां समन्वयं चह्यवाक्यायजुः च्युतं ।
 तथा हारिद्रवीयाणां खिलान्त्युपखिलानि च ।
 तथैव तैत्तिरीयाणां परच्छुद्रा इतिच्युतं ॥ ६६ ॥
 हे सहस्रे यतन्यूने वेदे वाजसनेयके ।
 कहमगणः परिसंख्यातो वाक्यान्तु चतुर्गुणां ॥ ६७ ॥

१ एषेषा इति ष० । एषेषा इति ड० । २ तैत्ति ड० ।

अष्टो सहस्राणि गतानि चाष्टो
 अग्नीतिरन्तान्यधिकाय पादः ।
 एतत्प्रसारणं यजुषासूचास्त्
 सहस्रियं साखिलयाऽन्वेष्य ॥ ६८ ॥
 तथा चरणविवाहाणां प्रमाणं संहितां शृणु ।
 घटसाङ्गसूचासूक्तासूचः एहस्थितिः पुनः ।
 एतावदधिकं तेषां यजुः कामं विवक्षति ॥ ६९ ॥
 एकादश सहस्राणि दश चान्या दशोत्तराः ।
 कर्त्तव्यादश सहस्राणि अग्नीतिरिगतानि च ॥ ७० ॥
 सहस्रमेकं मन्त्राणासूचासूक्तं प्रमाणतः ।
 एतावद्गुविस्तारमन्यचार्यस्थिकं बहु ॥ ७१ ॥
 कर्त्तव्यामध्येणां पश्च सहस्राणि विनिययः (१) ।
 सहस्रमन्यद्विज्ञेयस्थिभिविश्यति विना ॥ ७२ ॥
 एतद्विश्वसा प्रोत्त्वेषामादश्यकम्पुनः ।
 इति संख्या प्रसंख्याता याष्टाभेदास्तथैव च ॥ ७३ ॥
 कर्त्तव्यैव याष्टानां भेदे हेतुमत्त्वैव च ।
 सञ्चमन्वलतरेष्वेवं याष्टाभेदाः समाः सूताः ॥ ७४ ॥
 प्राजापत्या श्रुतिनित्या तहिकल्पास्त्वमि सूताः ।
 अनित्यभावदेवनां मन्त्रोत्पत्तिः पुनः पुनः ॥ ७५ ॥
 मन्वलतराणां कियते सुराणां नामनिययः ।
 द्वापरेषु पुनर्भेदाः श्रुतानां परिकीर्तिताः ॥ ७६ ॥
 एवं विद्वत्तदान्यस्य भगवान्तिष्ठिमन्तमः ।

शिष्येभ्य ए पुनर्देस्वा तपस्माहुं गतो वने ।
 तस्म शिष्यपशिष्यैस्तु शाश्वाभेदाल्लिखमि लताः ॥ ७७ ॥
 अहानि वेदाचत्वारी भीमोक्ता न्यायविमुदः ।
 धर्मशास्त्रं पुराणाच विद्याक्षेताचतुर्दश ॥ ७८ ॥
 आयुर्वदो धर्मवदो गाम्यव्यवैव ते वयः ।
 अर्थशास्त्रं चतुर्दश्तु विद्यास्त्राद्यैव तु ॥ ७९ ॥
 ज्ञेया लक्ष्मीर्थयः पूर्वस्तेभ्यो देवर्थयः पुनः ।
 राजर्थयः पुनस्तेभ्य ऋषिप्रकातयस्तयः ।
 तेभ्य ऋषिप्रकातयो मुनिभिः संग्रहत्वते ॥ ८० ॥
 कल्पपेषु विद्यिषेषु तस्मा भृखङ्गिरोऽतिषु
 पत्तस्तेषु जायन्ते योनिषु व्रह्मायादिनः ।
 यस्माहृषिन्ति लक्ष्मीस्तत्त्वेन लक्ष्मीर्थयः स्मृताः ॥ ८१ ॥
 धर्मशास्त्रं पुलस्त्रय कर्तोव पुलहस्य च ।
 प्रत्यूषस्य प्रभासस्य कल्पपस्य तस्मा पुनः ॥ ८२ ॥
 देवर्थयः सुतास्तेषां नामतस्माद्विद्वधत ।
 देवर्थयः धर्मपुर्वो तु नरनारायणावुभौ ॥ ८३ ॥
 वालिखित्याः कर्तोः पुत्राः कर्दमः पुलहस्य तु ।
 कुवेरवैव पौलस्त्रयः प्रत्यूषस्याच्चतः स्मृतः ॥ ८४ ॥
 यवंतो नारदवैव कल्पपस्यात्मजावुभौ ।
 ऋषिन्ति देवान्यस्यात्ते तस्माद् देवर्थयः स्मृताः ॥ ८५ ॥
 मानवे वैष्णवे वंशे विश्वर्थये च ये लृपाः ।
 ऐहा एत्याकनाभागा ज्ञेया राजर्थयस्तते ॥ ८६ ॥
 ऋषिन्ति रक्षनायस्यात्प्रजा राजर्थयप्रताः ।

ब्रह्मलोकपतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्थयो मताः ॥ ८७ ॥
 देवलोकपतिष्ठाय ज्ञेया देवर्थयः शुभाः ।
 इन्द्रलोकपतिष्ठास्तु सर्वे राजर्थयो मताः ॥ ८८ ॥
 अभिजात्वा च तपसा मन्त्रव्याहरणमृष्टथा ।
 एवं ब्रह्मर्थयः गोत्रा दिव्या राजर्थयस्तु ये ॥ ८९ ॥
 देवर्थयस्तादान्ये च तेषां वच्चामि लक्षणं ।
 भूतभव्यभवत्तानं सत्याभिव्याहृतं तथा ॥ ९० ॥
 सम्बुद्धास्तु स्वयं ये तु सम्बद्धा ये च वै स्वयं ।
 तपसेह प्रसिद्धा ये गर्भे यैव प्रमोदितं ॥ ९१ ॥
 मन्त्रव्याहारिणो ये च ऐश्वर्याक्षवर्णगाव ये ।
 इत्येते ऋषिभिर्युक्ता देवदिवजल्पास्तु ये ॥ ९२ ॥
 एतान् भावानधीयाना ये चैत चरणयो मताः ।
 सप्तैते सप्तभिषेव गुणैः सप्तर्थयः सप्तताः ॥ ९३ ॥
 दीर्घायुषो मन्त्रकृत ईश्वरा दिव्यचक्षुषः ।
 शुद्धाः प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रवर्तकाय ये ॥ ९४ ॥
 पठ्कमर्माभिरता नित्यं गालिनो रुहभिरिनः ।
 तुल्यैर्व्यष्टिरन्ति या अहृष्टैः कर्महेतुभिः ॥ ९५ ॥
 अयाम्बौद्धं त्यन्ति स्म रसैषेव स्वयंज्ञतैः ।
 कुटुभिन कृदिमन्तो वाज्ञान्तरनिवासिनः ॥ ९६ ॥
 कृतादिषु तुयाख्येषु सर्वेष्वे व पुनः पुनः ।
 वर्णाश्रमव्यवस्थानं कियन्ते प्रथमन्तु वै ॥ ९७ ॥
 प्राप्ति जेतायुगमुखे पुनः सप्तर्थयस्तिवह ।
 प्रवर्त्यन्ति ये वर्णानाश्रमाश्वेव सर्वभः ।

तेषामेवान्वये वौरा उत्पद्यते पुनः पुनः ॥ ८८ ॥
 जायमाने पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ।
 एवं समेत्याविच्छेदादृष्टं यत्त्वामुग्धयात् ।
 अष्टाशौतिसहस्राणि प्रोक्तानि यहमेधिनां ॥ ८९ ॥
 अर्थमो दक्षिणा ये तु पितृष्ठानं समाचिताः ।
 दारामिहोचिष्ठो वै ये प्रजाहेतवः चातुराः ॥ ९० ॥
 यहमेधिनां संख्येयाः इमयानान्याच्यन्ति ते ।
 अष्टाशौतिसहस्राणि निहिता उत्तरायणे ॥ ९१ ॥
 ये शूलन्ते दिव प्राप्ता कृषयो ल्लौहिरेतसः ।
 मन्त्रब्राह्मणकर्त्तारो जायन्ते ह युगचये ॥ ९२ ॥
 एवमावर्त्तमानास्ते दापरेषु पुनः पुनः ।
 कस्यानां भाग्यविद्यानां नानाशास्त्रातः चये ॥ ९३ ॥
 भविष्ये इपरे चैव द्वोचिर्द्विपायनः पुनः ।
 विद्यासो लातीतेऽस्मिन् भविता सुमहातपाः ॥ ९४ ॥
 भविष्यन्ति भविष्येतु यास्ताप्रत्ययनानि तु ।
 तच्चै तदृष्ट्याचा ब्रह्म तपसा प्राप्तमव्यवः ॥ ९५ ॥
 तपसा कर्म सम्पासं कर्मचा हि ततो यथः ।
 यथसा प्राप्य सत्यं हि सत्येनासो हि चात्ययः ॥ ९६ ॥
 अव्ययादमृतं शक्तमस्तात् चर्वमेव हि ।
 भ्रुवमेकाक्षरमिदं स्वामन्येव व्यवस्थितं ।
 हहस्त्वादृष्टं हणात्वैव तदुत्त्रोत्तरमिधीयते ॥ ९७ ॥
 प्रणवावस्थितं भूयो भूभूवः स्वरितिः स्वतं ।
 ऋग्यजुःसामावर्चर्वपितो व्रज्ञाणे नमः ॥ ९८ ॥

जगतः प्रक्षयोत्पक्षो यज्ञस्त्वारणसंज्ञितं ।
 महतः परमं गुरुं तथै सुवद्धुषे नमः ॥ १०८ ॥
 अग्राधापरमचयं जगत्स्वोहनालयं ।
 सप्रकाशपत्रिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनं ॥ १०९ ॥
 साङ्गारज्ञानवतां निष्ठा गतिः सङ्गारभावनः ।
 यज्ञदव्यक्तमसृतं प्रकृतिवद्ध याप्ततः ॥ ११० ॥
 प्रधानमालयोनिष्ठ गुरुं सत्त्वस्त्र शब्दते ।
 अविभागस्त्रया शुक्रमचरं वहुवाचकं ।
 परमव्रद्धये तथै निष्ठमेव नमो नमः ॥ १११ ॥
 क्षते पुनःक्षिया नास्ति क्षत एवाक्षतक्षिया ।
 सङ्गारेव क्षते सर्वे यहै सोके क्षताक्षते ॥ ११२ ॥
 श्रीतव्यं वै श्रुतं वापि तथैवासाधुसाधुता ।
 ज्ञातव्यस्त्रय मन्त्रयं स्प्रष्टव्यं भौजमेव च ।
 द्रष्टव्यस्त्रय श्रीतव्यं ज्ञातव्यं वाश किञ्चन ॥ ११३ ॥
 दग्धिंतं यदनेनैव ज्ञानं तहै सुरधिंशां ।
 यहै दग्धिंतवानेव कम्तदन्वेष्टमहंति ।
 सर्वांगि सर्वांन् सर्वांश्च भगवानेव सोऽवौत् ॥ ११४ ॥
 यदा यत्क्षयते येन तदा तस्मोऽभिमन्यते ।
 येनेवं क्षियते पूर्वं तदन्वेन विभावितं ॥ ११५ ॥
 यदा तु क्षियते किञ्चित्केनचिद्वाक्यमयं क्षित ।
 तेनैव तत्क्षतं पूर्वं कर्त्तुं शां प्रतिभासि वै ॥ ११६ ॥
 विरक्षातिरिक्ष ज्ञानाज्ञाने प्रियापिये ।
 खर्षीधर्षीं भुखं दुःखं शुत्युथाक्षतमेव च ।

ऊर्जितयेगचोभागस्त्रैवाहृष्टकारणं ॥ ११८ ॥
 स्वायश्चुवोऽथ ल्लेष्टस्य व्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 प्रत्येकविद्याभ्ववति व्रेतास्त्रिह पुनः पुनः ॥ ११९ ॥
 अस्यते श्लेष्टविद्यन्तद् व्रापरेषु पुनः पुनः ।
 महावैतदुवाचादी तस्मिन्दैवस्यतेऽन्तरे ॥ १२० ॥
 आवत्तमाना व्रह्मयो युगाच्छासु पुनः पुनः ।
 कुर्वन्ति संहिता श्लेष्टे जायमानाः परस्यरं ॥ १२१ ॥
 अष्टाशौतिसहस्राणि श्रुतर्थीणां स्मृतानि वै ।
 ता एव संहिता श्लेष्टे आवत्तमे पुनः पुनः ॥ १२२ ॥
 विता दधिणपत्न्यानं ये इमश्चानानि भेजिरे ।
 युगे युगे तु ताः याच्छा व्यस्यन्ते तैः पुनः पुनः ॥ १२३ ॥
 हापरेष्विह सर्वेषु संहिताय श्रुतर्थीभिः ।
 तेषां गोवेष्विमाः याच्छा भवन्तीह पुनः पुनः ।
 ताः याच्छास्त्रन् वार्तारो भवन्तीह युगच्छयात् ॥ १२४ ॥
 एवमेव तु विश्वेषं व्यतीतानामतेष्विह ।
 मन्त्रन्तरेषु सर्वेषु याच्छाप्रश्नयनानि वै ॥ १२५ ॥
 अतीतेषु अतीतानि वर्त्तने साम्यतेषु च ।
 भविष्याणि च यानि स्वर्वर्ष्यन्तेऽनाशनेष्विह ॥ १२६ ॥
 पूर्वेण परिमं चेयं वर्त्तमानेन चोभयं ।
 एतेन क्रमयोगेन मन्त्रन्तरविनिषयः ॥ १२७ ॥
 एव देवाश पितर व्रह्मयो मनवय ये ।
 मन्त्रैः सहोऽहंकृत्यन्ति आवत्तमे च तैः सह ॥ १२८ ॥
 जनलोकात्सुराः सर्वं पश्यकल्पात्पुनः पुनः ।

पर्याप्तकाले (१) मम्मासे सम्भूगा नैव नस्य तु (२) ॥१३६॥
 अवश्यक्षमा विनार्थेन सम्बन्धन्ते तदा तु ते ।
 ततस्ते दोषवज्राच्च पश्चात्ते रागपूर्वकं ॥१३०॥
 निवर्तते तदा हृतिस्तोषामा दोषदर्शनात् ।
 एवं देवयुगान्तोऽहं दद्य लत्वा निवर्तते ॥१३१॥
 जनलोकात्तदोलीकं गच्छन्तोऽहा निवर्तनं ।
 एव देवयुगान्तोऽहं अतीतानि महस्यः ॥
 निधनं ब्रह्मलोके वै गतानि सुनिभिस्त्वाह ॥१३२॥
 न शक्यमानपूर्वण तेषां वक्तुं सविस्तरान् ।
 अनादित्वाच कालस्य आसंख्यानाच सर्वशः ।
 मन्वन्तरास्तीतानि यानि कर्म्मः पुरा सह ।
 पितृभिसुनिभिर्देवैः सार्वं सप्तर्षिभिर्वै ।
 कालेन प्रतिसृष्टानां युगानाच निवर्तनं ॥१३४॥
 एतेन क्रमयोगेन कल्पमन्वन्तराणि तु ।
 मपञ्जानि अतीतानि गतयोऽयं सहस्रः ॥१३५॥
 मन्वन्तरान्ते संहारः संहारान्ते च सम्भवः ।
 देवतानामृषीणाच्च मनोः पितृगणस्य च ॥१३६॥
 न शक्यमानपूर्वण वक्तुं वर्षशतैरपि ।
 विस्तरस्तु निसर्गस्य संहारस्य च सर्वशः ।
 मन्वन्तरस्य संख्या तु मानुषेण निर्बोधत ॥१३७॥
 देवतानामृषीणाच्च संख्यानार्थविशारदैः ।

१ पर्याप्तकाले इति उ० ।

२ पादोऽयं आदर्शसंप्रबोधदिति, परम्परा न समोचीमः ।

विंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संख्या द्विजैः ॥१३८॥
 सप्तषष्ठिसूखान्यानि नियुतानि च संख्या ।
 विंशतिष्य सहस्राणि कालोऽयं सोऽधिकान् विना ॥१३९॥
 मन्वन्तरस्य संख्याया मातुवेष प्रकौर्तिता ।
 वक्षरेत्यैव दिव्येन प्रवक्ष्याम्यन्तरभानोः ॥ १४० ॥
 अष्टो शतसहस्राणि दिव्यया संख्या सहतं ।
 शिष्माग्निथान्यानि सहस्राण्युचिकानि तु ॥ १४१ ॥
 चतुर्हृण्युक्तो लोप काल आङ्गतसंझवः ।
 पूर्णे युगमसहस्रं स्या सद्गुणं आगः सहतं ॥ १४२ ॥
 तत्र सर्वाणि भूतानि दखान्यादित्यरश्मिभिः ।
 ज्ञाणाण्यमध्यतः कृत्वा सह देवधिंदानवैः ।
 प्रविशति शुरत्रे छं देवदेवं महेष्वरं ॥ १४३ ॥
 स ऋषा सर्वभूतानि कल्पादिषु पुनः पुनः ।
 इत्येष श्वितिकालो वै मनोदेवधिभिः सह ॥ १४४ ॥
 सर्वमन्वन्तराणा वै प्रतिसम्भिं निष्ठोधत ।
 युगाख्या या समुद्दिटा प्रागेवाच्चिन् मया तत्र ॥ १४५ ॥
 कृतचेतादिसंयुक्तं चतुर्युभमिति चृतं ।
 तदेकसप्ततिगुणे परिहतन्तु साधिकं ।
 मनोरेकमधीकारं प्रोवाच भगवान् प्रभुः ॥ १४६ ॥
 एत्रं मन्वन्तराणान्तु सर्वेषामेव लक्षणं ।
 अतौतानागतानां वै वर्तमानेन कोर्तितं ॥ १४७ ॥
 इत्येष कोर्तितः सर्वो मनोः स्वायश्चुवस्य ह ।
 प्रतिसम्भिन्तु वच्यामि तस्य वै चापरस्य ह ॥ १४८ ॥

मन्वन्तरं यथा पूर्वस्थिरिदेवतैः सह ।
 अवश्यक्षमाविनायैन् यथा तदै निवर्त्तते ॥ १४८ ॥
 चमिन् मन्वन्तरे पूर्वे लोकयस्येभास्तु ये ।
 सप्तष्ठ्यय देवास्ते पितरो मनवस्तया ।
 मन्वन्तरस्य काले तु सम्पूर्णे साधकामत्या ॥ १५० ॥
 चोणाधिकाराः संहता बृहा पर्यायमात्रानः ।
 महलोकाय ते सर्वे उक्तुखा दधिरे गतिः ॥ १५१ ॥
 ततो मन्वन्तरे तच्छिन् प्रचोणा देवतास्तु ताः ।
 सम्पूर्णे शितिकाले तु तिष्ठन्त्येकं क्षतं युगं ॥ १५२ ॥
 उत्पदान्ते भविष्यात् यावन्मन्वन्तरेष्टराः ।
 देवताः पितरस्यैव क्षेत्रयो मनुरेव च ॥ १५३ ॥
 मन्वन्तरे तु सम्पूर्णे यद्यन्वद् वै कलो युगे ।
 सम्यदते क्षतं तेषु कलिगिष्टेषु वै तदा ॥ १५४ ॥
 यथा कलत्य सन्तानः कलिपूर्वः अतो बुधैः ।
 तथा मन्वन्तराल्लेषु आदिमन्वन्तरस्य च ॥ १५५ ॥
 चोणे मन्वन्तरे पूर्वे प्रख्यते चापरे पुनः ।
 सुखे क्षतयुगस्याय तेषां शिष्टास्तु वै तदा ॥ १५६ ॥
 सप्तष्ठ्यो मनुरेव कालावेचास्तु ये शिताः ।
 मन्वन्तरं प्रतोक्त्वा चोयते तपसि शिताः ॥ १५७ ॥
 मन्वन्तरव्यवस्थार्थं सन्तत्यर्थं सर्वंगः ।
 पूर्ववत् सम्यवत्तन्ते पहच्चे लृष्टिसर्जने ॥ १५८ ॥
 हन्तेषु सम्बुद्धेषु उत्पदासौषधोषु च ।
 प्रजासु च निकेतासु संस्थितासु वाचित् क्वचित् ॥ १५९ ॥

वाचार्थान्तु प्रहृतायां सहस्रे कहविभाविते ।
 निरानन्दे गते लोके नष्टे स्थावरजडमि ॥ १६० ॥
 अयामनगरे चैव वर्णाश्रमविवर्जिते ।
 पूर्वमन्वलरे शिष्टे ये भवत्तोह धार्मिकाः ।
 सप्तर्थी मनुष्ये च सन्तानार्थं व्यवस्थिताः ॥ १६१ ॥
 प्रजार्थं तपतास्तेषां तपः परमदुष्करं ।
 सत्यद्यन्तोह सर्वथां निघनेचिह्नं सर्वथाः ॥ १६२ ॥
 देवासुराः पितृगणा मनयो मनवस्त्राया ।
 सर्पी भूताः पिण्डाचाच गम्भर्वा यज्ञरात्रसाः ॥ १६३ ॥
 लतमेघान्तु ये शिष्टाः शिष्टाचारान्प्रचक्षते ।
 सप्तर्थीयो मनुष्यैव आदी मन्वलहम्य ह ।
 पारधन्ते च कर्णीणि मनुष्या देवताः सह ॥ १६४ ॥
 मन्वलरादी प्रागेव चेताशुगमस्ये तृतः ।
 पूर्वे देवास्ततस्ते वै श्विते भूम्य तु सर्वंगः ॥ १६५ ॥
 ऋषीयां ब्रह्मचर्यण गत्वाऽनुशेषान्तु वै ततः ।
 पितृणां प्रजाया चैव देवानामित्यया तथा ॥ १६६ ॥
 शतं वर्षसहस्राणि धर्मां वर्णाश्रमाद्याया ।
 श्वापयित्वाश्रमाचैव स्वर्गाय इधिरे मरीः ॥ १६७ ॥
 पूर्वे देवेषु तेष्वेत्र स्वर्गाय प्रसुखेषु च ।
 पूर्वे देवास्ततस्ते वै श्विता धर्मेण कारकाः ॥ १६८ ॥
 मन्वलरे परात्मने स्थानान्त्यःसृज्य सर्वंगः ।
 मन्वैः सहोद्रहस्यन्ति महर्णीकमनावयं ॥ १६९ ॥

विनिष्टविकारास्ते मानसीं सिद्धिमाल्लिताः ।
 अवेचमाणा वशिनंस्थिष्ठत्वाभूतसंप्रवृत्ते ॥ १७० ॥
 ततस्तेषु व्यतीतेषु सर्वेष्वेतेषु सर्वदा ।
 शून्येषु देवस्यानेषु तैलोक्ये तेषु सर्वशः ।
 उपस्थिता इहैवान्ये देवा ये स्वर्गवासिनः ॥ १७१ ॥
 ततस्ते तपसा युक्ता स्वानान्यापूरवन्ति वै ।
 सत्येन वचाचर्यणं श्रुतेन च समन्विताः ॥ १७२ ॥
 सप्तर्षीणां मनोखैव देवानां पितॄभिः सह ।
 निधनानीह पूर्वेषामादिना च भविष्यता ॥ १७३ ॥
 तेषामत्यन्तविच्छेद इह मन्वन्तरव्याप्त ।
 एवं पूर्वानुपूर्वेष खितिरेषानवस्थिता ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाभूतसंप्रवृत्ते ॥ १७४ ॥
 एवं मन्वन्तराणान्तु प्रतिस्थानलक्षणे ।
 अतीतानागतानाम्तु पीकं स्वायथ्युत्तेन तु ॥ १७५ ॥
 मन्वन्तरेष्वतीतेषु भविष्याणान्तु साधनं ।
 एव मत्वन्ततिच्छक्षं भवत्वाभूतसंप्रवाप् ॥ १७६ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्तनानि
 एकान्ततस्तानि महर्जतानि ।
 महर्जनकैव जनन्तपष
 एकान्तगानि स्म भवन्ति मत्ये ॥ १७७ ॥
 तद्विनां तत्र तु दर्शनेन
 नानात्वहृष्टेन च प्रत्ययेन ।
 सत्ये खितानीह तदा तु तानि

प्राप्ते विकारे प्रतिष्ठग्नकाले ॥ १०८ ॥
 मन्त्रलाराणां परिवर्त्तनानि
 सुशक्ति सत्यन्तु ततोऽपराजे ।
 ततोऽभियोगात्तिष्ठमपमाणं
 विश्वन्ति नारायणमेव देवं ॥ १०९ ॥
 मन्त्रलाराणां परिवर्त्तनेतु ।
 चिरप्रहृतेषु विधिस्तमावात् ।
 चचं रसं तिक्ष्णति जीवलोकः
 चवीदयाभ्यां परिवर्त्तनानः ॥ ११० ॥
 इत्युत्तराश्वेतमृषिस्तुतानां
 धर्मात्मानां दिग्ब्रहणां मनुजां ।
 वायुप्रणीतान्युपलभ्य हृष्णं
 दिव्योजसा व्याससमासयोगैः ॥ १११ ॥
 सर्वाणि राजर्थिसुररथिमन्ति
 ब्रह्मविदेवोर्गवन्ति चेव ।
 कुरेशसपर्विष्टव्यप्रजेते-
 शुल्कानि सम्यक् परिवर्त्तनानि ॥ ११२ ॥
 चदारवंशाभिजनयुतीनां
 प्रकाष्टमेधाभिसमेष्वितानां ।
 कौरींशुतिख्यातिभिरन्वितानां
 मुष्टं हि विख्यापत्तीक्ष्वराणां ॥ ११३ ॥
 क्षर्मीयमेतत् परमं पवित्रं
 पुच्छीयमेतत् परं रहस्यं ।

जप्यं महत्पर्वत्सु चैतद्यंग
 दुःखप्रशान्तिं परमायुषेषं ॥ १८४ ॥
 प्रजेयदेवदिं मनुपधानां
 पुण्यप्रसूतिं प्रद्युतामजस्य ।
 ममापि विश्वापनसंयमाय
 सिद्धिं लुप्यत्वं सुमहेश्वरत्वं ॥ १८५ ॥
 इत्येतदत्तरं प्रोक्तं मनोः स्वायन्तुवस्ता तु ।
 विश्वारेणात्पूर्वगां च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥ १८६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रजापतिवंशानुकोर्त्तनं
 नामैकवल्लभायः ।

समाप्तम् प्रथमखण्डः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

वायुपुराणम् ।

अथोत्तरभागे

प्रथमोऽध्यायः ।

एतिवीदाद्यतं ।

आंष्टपायन उवाच । कमः मन्वन्तराणान् आतुमिच्छामि तत्पतः ।

ईवतानां च मर्वर्षा ये च यस्यान्तरे मनोः ॥ १ ॥

स्वत उवाच । मन्वन्तराणां यानि सुरलीलानागतानि ह ।

समाशादिस्तराचैव लुक्तो वै निवेदाधत ॥ २ ॥

स्वावस्मुक्तो मनुः पूर्वे मनुः स्वारेचिवस्तथा ।

चैत्तमस्तामस्यैव तथा ईवतचाचुष्टौ ।

षड्ते मनवेऽतीता वक्ष्यास्यद्वावनागतान् ॥ ३ ॥

मावर्षा; पश्चरौच्यस्त्रै भौत्यो ईवस्तस्तस्तथा^(१) ।

वक्ष्यास्येतान् पुरस्तान् मनोर्वैवस्तस्तथा ह ॥ ४ ॥

मनवः पश्च येऽतीता मानवासान् निवेदाधत ।

मन्वन्तरं मया चोके कान्तं स्वायस्मुदस्य ह ॥ ५ ॥

१ सावर्षा मनवौ चाचेति ट ॥

अत ऊर्जे प्रवक्ष्यामि मनोः स्वरोचिष्यते ।
 प्रजासर्गं समाचेन द्वितीयस्तु महात्मनः ॥ ६ ॥
 आसन् वै तुषिता देवा मनुस्त्वारोचिषेऽन्तरे ।
 पारावतास्य विदीशो द्वावेव तु गणो सहतौ ॥ ७ ॥
 तुषिताथां समुत्पन्नाः कलोः पुचाः स्वरोचिषः ।
 पारावतास्य गिर्हास्य द्वादशौ तौ गणो सहतौ ।
 इन्द्रजास्य चतुर्विंश्टैवास्ते वै तदा स्वताः ॥ ८ ॥
 देवस्त्रोऽथ वामान्त्रो गोपा देवायनस्तथा^(१) ।
 अजस्य भगवान् देवो दुरोषस्य महावतः ॥ ९ ॥
 आपश्चापि महावाङ्मर्द्दिक्षासापि वीर्यवान् ।
 चिकिलान्^(२) विभूतो यस्य अङ्गो अङ्गैव पश्यते ।
 इत्येते कतुपुत्रास्तु तदासन् सोमपायिनः ॥ १० ॥
 प्रचेतास्यैव चो देवो विशेषैवास्तथैव च ।
 अमङ्गो विश्रुतो यस्य अजिञ्छायारिमर्द्दनः ॥ ११ ॥
 अजिञ्छानमहीयानौ विद्यावन्नौ तथैव च ।
 अजेऽपि च^(३) महाभागो यत्रीयस्य महावतः ॥ १२ ॥
 हेता यज्ञा च इत्येते पराक्रान्ताः^(४) परावताः ।
 इत्येता देवता ज्ञासनमनुस्त्वारोचिषेऽन्तरे ॥ १३ ॥
 सोमपास्तु तदा ज्ञोतास्यतुर्विंश्टिदेवताः ।
 तेषामिन्द्रसदा ज्ञासीदध्य लोकविश्रुतः ॥ १४ ॥

१ देवायनस्तथैति क० । २ विवित्यानिति उ० ।

३ आजस्याँ चेति ख० । ४ पद्मानाम इति श०, ड० ४ ।

जर्जा वचिहपुजस्तु स्माः काष्ठप एव च ।
 भार्गवस्तु तदा द्रेणो चषमोऽक्षिरसकाया ॥१५॥
 पितॄस्त्वयैव इत्तापिराचेयो निश्चलस्तया ।
 पितॄस्त्वयैव धावांस्तु एते सप्तर्थयः स्माः ॥१६॥
 देवः कविहतस्यैव स्तान्मो विकृतो इवि ॥
 हृष्टुहो नवद्यैव स्तास्तेते ॥ च च स्ताः ॥१७॥
 मनोः स्तारोचिष्ठैते पुणा वंशकराः स्ताः ।
 पुराणे परिकल्पाता दितीयस्तैतदस्तरं ॥१८॥
 सप्तर्थयोः मनुर्देवाः पितॄरु चतुष्टयं ।
 मूलं मन्वन्तरस्तैते तेषाम्बैवान्तरे प्रजाः ॥१९॥
 क्षवीणां देवताः पुणाः पितॄरो देवस्तुतवः ।
 चष्टयो देवपुचाच्च इति ग्राल्लविनिश्चयः ॥२०॥
 मनोः च च विश्वस्यैव सप्तर्थयो दितातयः ।
 एतकाल्यकरं प्रोक्तं समाप्ताच्च तु विकारत् ॥२१॥
 स्तायस्तु विकारस्त्वय वर्णु वर्णातेऽपि ।
 पुनरुक्तवङ्गान् प्रजानां वै कुले कुले ॥२२॥
 हतीयस्त्वय पर्याय चौत्तमस्तान्तरे मनोः ।
 पञ्च चैव गणाः प्रोक्तासान् वल्लामि निवेदन ॥२३॥
 सुधामानस्तु देवाच्च ये चान्ये वशवर्जितः ।

१ विकृतो इविरिति ड० ।

२ सुभास्त्रैत इति ड० ।

प्रतहनाः शिवाः सत्या गणा दादृशं वै सहनाः ॥५ ४॥
 सत्यो धृतिर्दमो दान्तः क्षमः क्षमो धृतिः शुचिः ।
 हेषोऽर्जास्त तथा येषो वपुश्चांसैव दादृश ।
 इत्येते नामभिः कान्ताः सुधामानस्तु दादृश ॥५ ५॥
 सहस्रधारो विश्वात्मा अमितारो दृष्टदम्भः ।
 विश्वधा विश्वकर्मा च मनस्त्वन्तो विश्वाश्चाः^(३) ॥५ ६॥
 ज्योतिर्द्यौव विभाव्य तीर्त्तिवान् वंशकारिणः ।
 अन्यानाराधितो देवो वसुधिष्ठो विवस्त्वम्^(४) ॥५ ७॥
 दिनकर्तुः सुषम्भा च धृतवर्मा व्यजस्त्विनः^(५) ।
 केतुमार्द्येव इत्येते कीर्तितास्तु प्रतहनाः ॥५ ८॥
 अस्त्रस्त्रोराहिष्ठा चैव प्रतहनयग्रस्त्ररौ ।
 सदानो वसुदानव्य समज्ञस्त्रविषादुभैः ॥५ ९॥
 अनुवाहयतिर्द्यौव सुविज्ञसुगव्यसाथा ।
 शिवा होते तु विजेया यज्ञिया दादृशापराः ॥५ १०॥
 सत्यानामपि नामानि निकेधत्त यथामत्त ।
 दिक्पत्निर्वाक्पत्निर्द्यौव विश्वः ग्रन्थस्त्रद्यौव च ॥५ ११॥
 रुद्रहडीकोऽधिपत्न्यैव^(६) वर्षाधा सुद्धमर्त्ता^(७) ।

१ विश्वाङ् यश इति छ० ।

२ वसुधिष्ठो विवस्त्रस्त्रिति छ० ।

३ व्यजस्त्विना इति छ०, ट० ५ ।

४ अमृताकोऽधिपत्न्यैति छ० ।

५ याठोऽयं आदृशसमतो मुदितः, परन्वयमादृशदेष्ये सनीधीनो भवितुं गाहतीति ।

बासवश सदाश्वश लेमानन्दौ तथैव च ॥३२॥
 सत्या ज्ञोते परिकामा यज्ञिया द्वादशापराः ।
 द्रष्टेता देवता शासक्तमस्तान्तरे भग्नाः ॥३३॥
 अथव परद्वयैव दिव्यो दिव्यौपरिवर्णवः ।
 देवानुकांशप्रतिको महोम्भाष्टौजिग्रस्या ॥३४॥
 विनीतव चुकेतुव सुनिष्ठः सुक्षमः इुचिः ।
 श्रीकामस्य भग्नाः पुच्छल्योदय महात्मनः ।
 एते चतप्रणेतारसूतीयस्तैतदन्तरम् ॥३५॥
 श्रीकामे परिशङ्खातः सर्गः स्वारोचिषेण तु ।
 विश्वरेणानुपूर्व्या च तामसांक्षाच्चित्तेऽधित ॥३६॥
 शतुर्च लक्ष पर्याये तामसस्थान्तरे भग्नाः ।
 सत्याः स्वरूपाः सुधियो द्रवयत्तुरो गताः ॥३७॥
 पुलस्त्यपुच्छ्य सुतास्तामसस्थान्तरे भग्नाः ।
 गणस्तु तेषां देवानामेकैकः पञ्चविंश्टकः ॥३८॥
 इन्द्रियाणां ग्रन्थं चह्नि सुनयः प्रतिजागते ।
 सत्यप्राणान्तु श्रीर्थ्यास्तमस्तैवाष्टमस्तथा ।
 इन्द्रियाणि तदा देवा भग्नास्तान्तरे स्तताः ॥३९॥
 तेषां प्रभुदेवानां शिविरिद्धः प्रतापवान् ।
 सप्तर्ण्योऽन्तरे चैव ताच्चित्तेऽधित सन्नमाः ॥४०॥
 काम्यो हर्यस्था चैव काम्यपः इत्युरेव च ।
 आचेद्याग्निशिवे ज्योतिधामा च भाग्नवः ॥४१॥
 पैलहो वनपीठेष गोचे वासिन एव च ।

चैचक्षाथापि पौलस्य चक्रवर्षामनेऽन्नरे ॥४५॥
 अनुघण्डक्षाथा गान्तिर्नरः स्वातिर्भयक्षाथा ।
 प्रियमत्क्षो लक्षणिष्ठ पृष्ठेषोढो दृढोद्यतः^(१) ।
 चक्रश्च चक्रवर्ष्य तामसक्ष मनोः सुनाः ॥४६॥
 पञ्चमे त्वय पर्णीये मनोद्यारिष्णवेऽन्नरे ।
 गणान्तु सुममाख्याना देवताना निवेदनतः ॥४७॥
 अस्ताभास्तरजोविकुण्ठाः समुभेदमः ।
 चरिष्णोन्तु इडुभाः पुचा वचिष्ट्य प्रजापतेः ।
 चतुर्दश च चत्वारो गणास्तेषान्तु भास्तराः ॥४८॥
 स्वचविप्रोऽग्निभासद्व प्रयोनिहास्तस्याथा ।
 सुमतिर्वाविरावद वाचिनोदः स्वास्याथा ॥४९॥
 प्रविराशी च वादद्व प्राप्तशेति^(२) चतुर्दश ।
 अस्ताभाः स्वता चेते देवाद्यारिष्णवेऽन्नरे ॥४१॥
 मतिथ सुमतिशैव चक्रमत्क्षीया तशैव च ।
 आहृतिर्विहृतिशैव मदो विनय एव च ॥४१॥
 जेता जिष्णुः सहस्रैव चुतिमान् स्ववस्याथा ।
 इत्येतानीह नामानि आभृतरजसौ विदुः ॥४८॥
 हृषभेत्ता जयो भीमः इच्छिर्दान्तो यथो दमः ।
 नाशो विद्वानजेयस्य कंशो गैरो भ्रुवक्षाथा ।
 कौर्चिन्तान्तु विकुण्ठा वै समेभान्तु निवेदनतः ॥४९॥

१ दृष्टिर्घटिति उ०, ट० च ।

२ अतश्चेतीति उ०, ट० च ।

मेर्धा मेर्धानितिश्चैव सत्यमेर्धास्त्रैव च ।
 एतिमेर्धाक्षयमेर्धाद्य भृत्योमेर्धादयः प्रभुः ॥५.१॥
 दीप्तिमेर्धा यज्ञोमेर्धा लिंगमेर्धास्त्रैव च ।
 यज्ञमेर्धायज्ञमेर्धाद्य प्रतिमेर्धाद्य च सूतः ।
 मेर्धावाण् मेर्धहीना च कीर्तिमात्मा सुमेर्धसः ॥५.२॥
 विष्वुरिद्वक्षदा तेषामाचीदिक्षान्तपौराणः ।
 पौराणक्षो वेदवाङ्मय यजुर्गामा च काण्डपः ॥५.३॥
 विष्वरोमाङ्गिरस्ये वेदश्चैव भाग्वतः ।
 ऊर्ज्ववाङ्मय वासिष्ठः पर्जन्यः पौराणस्तथा ।
 सत्यनेत्रस्तथाचेत्य च्छययो इवतान्तरे ॥५.४॥
 महापुराणसम्भावः प्रत्यक्ष्यपरदा गुच्छः ।
 अत्यवन्मुर्निरामित्वः केतुस्त्रङ्गो इवत्वतः ।
 चरित्यावस्थं पुच्छके पश्चमस्तैतदत्तरे ॥५.५॥
 स्तारोचिदोन्नमस्त्रैव तामसो इवतस्तथा ।
 प्रियव्रतान्यथा श्रोते चलारो मनवस्तथा ॥५.६॥
 यहे चत्वय पर्याये देवा ये चालुवेऽन्तरे ।
 आश्चाः प्रसूता भावाद्य इयुकाद्य दिवौकसः ।
 महानुभावतेष्याद्य पञ्च देवगणाः सूताः ॥५.७॥
 दिवौकसः सर्व एष प्रोच्छते मात्रनामभिः ।
 अत्रः पुच्छस्य नप्तार आरण्यका प्रजापतेः ।
 गणाच्च तेषान्देवानामेकैको चाष्टकः सूतः ॥५.८॥
 अन्नारीको वसुच्छयो शूनितिश्च प्रियव्रतः ।

शोता मना सुमना च आद्या श्वेते प्रकीर्तिः ॥५८॥
 श्वेनभद्रस्थाया पश्चः पश्चनेत्रो महायशः ।
 सुमनाद्या सुवेतास्त्र रेवतः सुप्रचेतसः ।
 चुतिश्वैव महासलः प्रसूताः परिकीर्तिः ॥५९॥
 विजयः सुजयश्वैव मनोद्यानौ तदैव च ।
 सुमतिः सुपरिश्वैव विज्ञाताऽर्थपतिश्च यः ।
 भाव्या श्वेते स्त्रादेवा एषुकांसु निबोधत ॥६०॥
 अजिष्ठः ग्राक्षने देवो वानपृष्ठस्थैव च ।
 आहूरः सत्याधृष्ट्युस्त्र विष्णुस्त्र विजयस्थाया ।
 अजितश्च महाभागः प्रयुक्तास्त्रे दिवैकसः ॥६१॥
 क्षेत्रांस्त्राया प्रवद्यामि त्रुतो मे निबोधत ।
 मनोजवः प्रथापस्तु प्रचेतास्तु महायशः ॥६२॥
 वातो भुवन्तिश्वैव अहृतश्वैव वीर्यवान् ।
 अवनो दृहस्तिश्वैव लेखा उपरिकीर्तिः ॥६३॥
 मनोजवो महावीर्यक्षेत्राभिन्द्रस्तदाभवत् ।
 उत्त्रतो भार्गवश्वैव हविभावज्ञिरःस्तः ॥६४॥
 सुधामा कामपश्वैव वासिष्ठो विरजस्थाया ।
 अतिमानस्तु^(१) पौलस्थायः चिह्न्युः पौलस्थाया ।
 मधुराचेय इत्येते सप्त वै चातुर्वेन्नरे ॥६५॥
 कहः पूरः ग्रात्युषस्तपस्त्री सत्यवाक् छन्तिः ।
 अग्निष्टुदतिराचस्य सुद्युक्ष्येति ते नव ॥६६॥

^(१) अभिमानचेति उ०, ठ० च ।

अभिमनुष्य दग्धमो नादूबलेया मनोः सुताः ।
 चाचुषस्य सुता छोते षष्ठ्यैव तदल्लरम् ॥६३॥
 वैवस्ततेन सङ्क्रातस्य सर्गो महात्मनः ।
 विस्तरेणानुपूर्वा च कथितं वै मया दिजाः ॥६४॥
 अथव ऊचुः । चाचुषस्य तु दायादः समूतः कम्पापान्वये ।
 तस्यान्वयाये वेऽप्यन्ये तस्मा ब्रूहि यथात्मये ॥७०॥
 सूत उवाच । चाचुषस्य निर्मर्गनु ममाशाच्छ्रातुमर्हय ।
 तस्यान्वयाये समूतः पूर्वीण्यः प्रतापवान् ॥७१॥
 प्रजानां पतवश्यान्ये दक्षः प्राचेतसस्याया ।
 उत्तानपादं जग्याह पुचमत्रिः प्रजापतिः ॥७२॥
 दक्षकस्य तु पुचोऽस्य राजा द्वासीत् प्रजापतेः ।
 स्थायक्षुतेन मनुना दन्तोऽत्रेः कारणं प्रति ॥७३॥
 मन्वन्नरमथासाद्य भवियं चाचुषस्य ह ।
 षष्ठ्यन्नदनुवक्ष्यामि उपेहातेन वै दिजाः^(१) ॥७४॥
 उत्तानपादाचतुरा स्त्रुता विज्ञाविनी ।
 उत्त्यन्ना चाधिधर्मेण भ्रुवस्य जननी इतुभा ।
 धर्मस्य पल्वां लक्ष्म्यां वै उत्त्यन्ना सा इतुचिसिता ॥७५॥
 भ्रुवस्य कोर्जिमलक्ष्म्य अथस्मन्ते वसुन्नथा ।
 उत्तानपादोऽजनयत् कन्ये दे च इतुचिसिते ।
 मनस्त्रिनीं स्त्रराज्ञैव^(२) तयोः पुत्राः प्रकीर्तिः ॥७६॥

१ सूत उवाचेत्यादिः उपेहातेन वै दिजा इत्यन्तः पाठो न पूर्वापरसङ्कृतः ।
 २ मनस्त्रिनीं स्त्रराज्ञैवेति ख० ।

भ्रुवो वर्षमहस्ताणि दग्ध दिव्यानि वीर्यवान् ।
 तपसेपे निराहारः प्रार्थयन् विपुलं यशः^(१) ॥७७॥
 चेतायुगे तु प्रथमे पौत्रः स्वायस्मुकस्य सः ।
 आत्मानं धारयन् योगात्^(२) प्रार्थयन् सुमहद्यशः ॥७८॥
 तस्मै बहुदा ददौ प्रीतो ज्योतिषां स्वानसुन्नमं ।
 आभृतमंजस्व इद्यमस्तोदयविवर्जितं ॥७९॥
 तस्यातिमात्रास्तद्विश्व महिमानं निरोच्य उ ।
 दैत्यासुराणामाचार्यः स्नोकमषुश्वना जगौ ॥८०॥
 अहोऽस्मि तपस्या वीर्यमहो सुतमहो ज्ञतं ।
 मिताः सप्तर्षयः कला अदेनसुपरि भ्रुवं ।
 भ्रुवे हिं यमाशक्तमीश्वरः स दिवस्यतिः ॥८१॥
 भ्रुवात्पुष्टिश्व भवच्छ^(३) भृतिः सा सुषुवे नृपौ ।
 स्त्रां कायामाह वै पुष्टिर्भव नारी तु त्रां विभुः ॥८२॥
 सत्याभिव्याहृते तस्य मध्यः स्त्री साऽभवत्तदा ।
 दिव्यसंहननाञ्छाद्या दिव्याभरणभृतिः ॥८३॥
 क्षायाद्यां पुष्टिराधनं पञ्च पुत्रानकल्पयन् ।
 प्राचीनगम्भै दृष्टकं^(४) दृक्कञ्च दृक्कलं धृतिः^(५) ॥८४॥

१. सुमहद्य यश इति ठ० ।

२. आत्मानं गौरवस्त्रैवेति ठ० ।

३. भ्रुवाल् पुष्टिश्व धान्यवेति ठ० ।

४. दृष्टभृतिः ठ० ।

५. दृतिभृतिः ठ० ।

पङ्को प्राप्तीमगम्भेष्य सुवर्णा सुकुमे नृपं ।
 नार्थोदारधियं पुचमिन्द्रो यः पूर्ववस्त्रानि ॥८५॥
 संवत्सरसहस्रान्ते यज्ञहात्माहरत् ।
 एवं मन्त्रनारं सुकमिन्द्रानं प्राप्तवान्विषुः ॥८६॥
 उदारधेः सुर्तं भद्राऽजग्नयसा दिवस्य ।
 रिपुं रिपुच्छवं वलो^(१) वराही शा दिवस्यात् ॥८७॥
 रिपोराधत् दृहती चातुर्वं सर्वतेजसम् ।
 व्यजीजनत् पुष्करिष्णा वारुण्या चातुर्वो मनुम् ।
 प्रजापतेरात्मजायां अरण्यस्य महात्मनः ॥८८॥
 मनोरजायन्त् इश लदलायां गुभाः सुनाः ।
 कन्यायां वै महाभाग वैराजस्य प्रजापतेः ॥८९॥
 ऊरुः पुरुः शतद्युन्नसुपक्षी सत्यवाक् कविः ।
 अग्निपुदतिरात्रस्य सुचुच्छेति ते नव ।
 अभिमन्युष्ट दृष्टेऽन नदलायां मनोः सुनाः ॥९०॥
 ऊरोरजनयत् पुचान् षडाश्रेष्ठी महाप्रभान् ।
 अङ्गः सुमनसं खातिं कतुमङ्गिरमं शिवं ॥९१॥
 अङ्गात् सुनीथाऽपत्यं वै वेष्टेकं व्यजायत ।
 अपचारेण वेष्टस्य प्रकोपः सुमहानभृत् ॥९२॥
 प्रजार्थन्त्रयस्त्वस्य ममन्त्रद्विषयं करं ।
 वेष्टस्य पाणीं मधिते समभूतं महान्तुपः ।
 वैष्णो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तिः ॥९३॥

१. जनधातेरकर्म्मक्षेत्रात् सकर्म्मकप्रयोग आर्वः ।

स धन्वी कवची जातसोऽसा प्रज्वलन्निव ।
 पृथ्वेष्टः सर्वलोकान् ररच जन्मपूर्वजः ॥८.४॥
 राजसूयाभियक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः ।
 तस्य स्वावार्थमुत्पन्नौ निषुणै सुतमागद्धौ ॥८.५॥
 तेनेव गौर्महाराजा दुर्घा सखानि धीमता ।
 प्रजानां वृत्तिकामानां दैवैर्विदिगणैः सह ॥८.६॥
 पितृभिर्दानवैश्वैव गग्न्यर्चरप्यरोगणैः ।
 सर्वैः पुष्टजनैश्वैव वीरहङ्गः पर्वतेन्दुष्या ॥८.७॥
 तेषु तेषु तु पातेषु दुश्माना वसुभरा ।
 प्रादाद्यविषितं चीरं तेन लोकांस्वधारयत् ॥८.८॥
 अथय ऊरुः । विष्णुरेण पृथोर्जन्मा कीर्त्यस्त महामते ।
 यथा महामना दुर्घा पूर्वं तेन वसुभरा ॥८.९॥
 यथा देवैश्व नारैश्व यथा ब्रह्मर्हिभिः सह^(१) ।
 यथा यजौः सगग्न्यर्चरप्यरोभिर्यथा पुरा ॥९.०॥
 तेषां पातविशेषांश्च दोषधारं चीरमेव च ।
 तथा वसुविशेषांश्च तत्रः प्रबूहिः^(२) पृच्छतां ॥९.१॥
 यस्मिंश्च कारणे पाणिर्वेणस्य मरितः पुरा ।
 कुरुमहर्हिभिः पूर्वं तत् सर्वं कथयस्त नः ॥९.२॥
 सृत उवाच । वर्णयिष्यामि वै विभ्राः पृथोर्वृष्णस्य सम्भवं ।
 एकाद्याः प्रथनाश्वैव गुरुषुष्व दिजोन्नमा ॥९.३॥

१ ब्रह्मर्हिभिष्व हेति ठ० ।

२ तस्मातः ब्रूहोति ठ० ।

नाशुचेनापि पापाय नाहिक्यायाहिताय च ।
 वर्णयेद्यमिन् पुण्यं नाशताय कथञ्चन ॥१.०४॥
 स्त्रगैयं यज्ञस्त्रमाद्युष्यं पुण्यं वेदैव यज्ञितं ।
 रहस्यं अधिभिः प्रोक्तं इट्युपाद्यो न सूचकः ॥१.०५॥
 यज्ञेमं आवदेन् भवेत् पृथोर्वैष्णवास्त्रं सम्बवं ।
 नाश्वाणेभ्यो नमस्कृत्य न च ज्ञेन्तात्मानं ।
 गोप्ता धर्मस्य राजाऽसौ बभूवाचिसमः प्रसुः ॥१.०६॥
 अचिवंशसुतपत्रो चक्रो नाम प्रजापतिः ।
 अस्य पुत्रोऽभवदेषो नात्ययै धार्मिकस्तथा ॥१.०७॥
 जातो स्वत्तुमुत्तायां वै सुनीथायां प्रजापतिः ।
 स मातामहदेषेण वेणः कालात्मजात्मजः ॥१.०८॥
 स धर्मं शृणुतः कल्पा कामाणोभे व्यवर्त्तेत ।
 स्वापनं स्वापयामाव धर्मापेतं स पार्चिवः ॥१.०९॥
 चेदशास्त्राण्यतिकम्य चाधर्मेण निरतोऽभवत् ।
 निःस्थाध्यायवद्वद्काराः प्रजास्त्रिमिन् प्रशासति ।
 आसन् न च पपुः सोमं ऊतं यज्ञेषु देवताः ॥१.१०॥
 न यष्टुव्ये न हेतव्यमिति तस्म प्रजापतेः ।
 आसीत् प्रतिज्ञा कूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥१.११॥
 अहमिष्वस्य पूज्यस्य सर्वयज्ञे हिजातिभिः ।
 मति यज्ञो विचारयो भव्य हेतव्यमित्यपि ॥१.१२॥
 तमनिकान्तमर्थादमाददानमसाम्प्रतं ।
 ऊर्मिर्वर्षयः सर्वे मरीचिप्रसुषाकृत्या ॥१.१३॥

वर्णं दीक्षा प्रवच्छामः संवक्षुरगतान् वज्ञन् ।
 माऽधमै वेण कार्यस्त्वं नैष धर्मः सनातनः ।
 निधने च प्रसूतोऽसि प्रजापतिरसंज्ञयः ॥१.१.४॥
 पालयिष्ये प्रजाश्चेति तथा पर्वं प्रतिश्रुतं ।
 तांस्त्रया वादिनः सर्वान् ब्रह्मार्थेनवीतदा ॥१.१.५॥
 स प्रहस्य तु दुर्बुद्धिरिदं वचनकोविदः ।
 अष्टा धर्मस्य कश्चान्यः शोतव्य कस्य वै मया ॥१.१.६॥
 वीर्यश्रुतपःसर्वैर्मया वा कः समो भुवि ।
 महावान्मनूर्न मां यूयं जानीत तत्त्वतः ॥१.१.७॥
 प्रभवः सर्वलोकानां धर्मासाध्य विशेषतः ।
 इच्छन् ददेवं पृथिवीं भावयेदं जलेन वा ।
 सुजेयं वा यसेयं वा नाच कार्या विचारणा ॥१.१.८॥
 अदा न इच्छते सत्कारान्मानाच्च स्तुतमोदितः ।
 अनुनेतुं नृपो वेणस्तः कुद्धा महर्षयः ॥१.१.९॥
 निगद्य तं महावाङ्मं विस्फुरन्तं यथाऽमलं ।
 ततोऽस्य वामहस्ते ते अमलुम्बुद्धेऽपिताः ॥१.१.१०॥
 तस्मात् प्रमथ्यमानाहौ जशे पूर्वमभिश्रुतः ।
 हृस्तोऽतिमात्रं पुरुषः कृष्णश्चापि तथा दिजाः ॥१.१.११॥
 स भौतः प्राञ्जलिश्वैव स्थितवान् व्याकुलेन्द्रियः ।
 तमात्मे विकलं दृष्ट्वा निषीदेत्यनुवन् किल ॥१.१.१२॥
 निषादवंशकर्नाऽसौ वभृतवान्नविक्रमः ।
 धीवरानस्त्रज्ञत्सोऽपि वेणकलायसम्भवान् ॥१.१.१३॥

ये सान्ये विनश्यनिलयास्तुत्युरा: ॥१॥ तुवरा: खण्डः ।
 अधर्महचयद्यापि समूला वेणकलयात् ॥२॥ ४॥
 पुनर्महर्वस्तुत्या पाणिं वेणस्तु दक्षिणं ।
 अरणीनिव संरक्षान्ममन्तुर्जीतमन्यतः ॥३॥ ५॥
 प्रसुस्तुत्यात् समुत्पदः करात्कालमतेजाः ।
 पृथोः करतत्त्वादापि यस्तात् जातः पृथुक्तः ।
 दीप्तमानः स्वपुषा साजादग्निरिवोज्ज्वलः ॥४॥ ६॥
 आश्चमाजनवं नाम धनुर्मूर्त्या महारवं ।
 भर्ताच्च विभद्रजायं कवचस्तु महाप्रभं ॥५॥ ७॥
 तस्मिन् जातेऽयं भूतानि संप्रदृष्टानि सर्वशः ।
 समुत्पद्ये सहाराज्ञि वेणस्तु चिदिवङ्गतः ॥६॥ ८॥
 समुत्पद्ये राजर्षिः स सत्पुचेण धीमता ।
 पुरुषव्याघ्रः पुरुषो नरकात्तायते ततः ॥७॥ ९॥
 तं नश्यत्य समुद्रात्य रक्षाम्यादाय सर्वज्ञः ।
 समागम्य तदा वैष्णवमध्यष्ठिष्ठवराधिपं ।
 महता राजराज्येन महाराजं महाशुतिं ॥८॥ १०॥
 वेदाभिषिको महाराजा देवैरङ्गिरसः सुनैः ।
 आहिराजो महाराजः पृथुर्वेणः प्रतापवान् ॥९॥ ११॥
 पित्रापरञ्जितास्तुत्या प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ।
 तस्मै राजेति नामास्तु अनुरामादजायत ॥१०॥ १२॥
 आपस्तुत्यमिते चास्तु समुद्रमध्यास्तुतः ।

१ तुम्हरा हति कौ ।

पर्वताद्य विशीर्यन्ते धजभङ्गाद्य नाभवत् ॥१ इ३॥
 अक्षयपद्मा एथिंवि सिद्धान्त्यन्नानि चिन्नाया ।
 सर्वकामदुधा गावः पुटके पुटके मधु ॥१ इ४॥
 एतस्मिन्नेव काले च यज्ञे पैतामहे मुमे ।
 सूतः सुत्यां समुत्पद्मः सौत्येऽहनि महामतिः ।
 तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राप्तोऽय मागधः ॥१ इ५॥
 ऐन्द्रेण इविष्वा चापि हविः पूर्वं दृहस्थतेः ।
 गुहावेन्द्राय देवेन ततः सूतो व्यजायत ॥१ इ६॥
 प्रमादसात्र सद्गच्छे प्रायश्चित्तस्य कर्मसु ।
 शिष्यहवेन यत् पुरां अभिभूतं गुरोर्हविः ।
 अधरोत्तरसारेण जज्ञे तदर्थवैष्टतं ॥१ इ७॥
 यत्र लक्षणमभवद् लक्षणाणां सीनयोनितः ।
 सूतः पूर्वण साधर्म्मतुत्त्वधर्मः प्रकीर्तिः ॥१ इ८॥
 मध्यमो त्वेष सूतस्य धर्मः त्वचोपजीवनं ।
 रथनागाद्य चरितं जगन्त्यज्ञ चिकित्सितं ॥१ इ९॥
 पृथ्याख्यायं तौ तत्र समावृतौ सुरर्विभिः ।
 तामूचुर्मुनयः सर्वं सूत्यतामेष पार्थिवः ।
 कमेतदनुरूपं वां पात्रं सोत्तस्य चाप्यद्य ॥२ इ१॥
 तावूचतुलदा सर्वांस्तानूवीन् सूतमागधौ ।
 आवां देवानृथोद्यैव प्रीजयावः स्वकर्मभिः ॥२ इ२॥
 न चास्य कर्म वै विद्वः न तथा लक्षणं यज्ञः ।
 सोत्रं येनास्य कुर्यावो राज्ञस्त्रिलिनो दिजाः ॥२ इ३॥

स्त्रियभिसौ नियुक्तौ तु भविष्यते स्त्रयतामिति ।
 दानधर्कर्त्तो निवृत्य बल्यवान् स जितेन्द्रियः ।
 शानशीलो वदान्यस्तु संपातेष्वपराजितः ॥१.४.३॥
 यानि कर्माणि हतवान् प्रथुद्यापि महावलः ।
 तानि शीलेन बहूनि क्षुव्विः स्त्रतमागर्हैः ॥१.४.४॥
 तत्त्वावान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात् प्रजेचरः ।
 अनूपदेवं स्त्राय मगधं मागधाय च ॥१.४.५॥
 तदा वै पृथिवीपालाः स्त्रयन्ते स्त्रतमागर्हैः ।
 आशीर्वादैः प्रवेष्यन्ते स्त्रतमागधवन्दिभिः ॥१.४.६॥
 तं हृष्टा परमप्रीताः^(१) प्रजा ऊर्मिर्वर्षयः ।
 एष वै हृतिं वैष्णो भवत्विति नराधिपः ॥१.४.७॥
 ततो वैष्णं महाभागं प्रजाः समभिदुद्गुः ।
 तत्रो हृति विधस्त्वेति महर्वर्षचनात्तदा ।
 चोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्ष्या ॥१.४.८॥
 धनुर्मृद्दीप्ता वाणीक्ष वसुधामाद्यहृती ।
 अस्याद्वन्मध्यनसा गौर्भूला प्राद्रवनस्ती ॥१.४.९॥
 तां पृथुर्धनुरादाय द्रवनीमन्त्वधावत ।
 सा लोकान् ब्रह्मलोकादीन् गत्वा वैष्णवयात्तदा ।
 ददर्श चायतो वैष्णं कार्युकोद्यतधारिणं ॥१.४.०॥
 ज्वलहिर्विश्वेष्वैर्वाणैर्दीप्तेजसमच्युतं ।

१. तं हृष्टा ब्रह्मनुयितमिति खः ।

महावोगं महात्मानं दुर्दृष्टममरैरपि ॥१.५१॥
 अस्तभन्नी तदा चाण वैष्णवेवाक्षयत ।
 कृताञ्जलिपुटा देवी पूज्या लोकैक्षिभिः सदा^(१) ॥१.५२॥
 उवाच वैष्णवं नाधयं कृतवधे परिपक्षसि ।
 कथं धारयिता चासि प्रजा राजनाया विना ॥१.५३॥
 मयि लोकाः स्थिता राजन् मयेदम्भार्यते अगत् ।
 मदृते च विनश्येद्युः प्रजाः पार्थिवसत्तम ॥१.५४॥
 न सामर्हंसि वै हनुं शेषसेवं विकीर्षसि ।
 प्रजामर्हं इचिवीपाल इद्गु चेदं वचो मम ॥१.५५॥
 उपाचतः समारक्षाः सर्वे सिद्धशुपक्षमाः ।
 हत्वापि मां न शक्तस्त्रं प्रजामर्हं पालने नृप ॥१.५६॥
 अज्ञभृता अविद्यामि जहि कोपं महाद्युते ।
 अबध्यात्म स्थितः प्राङ्गक्षिर्यमयोनिष्ठतेष्यपि ।
 मत्वैव वृथिवीपाल धर्मे न लकुमर्हंसि ॥१.५७॥
 एवं बडविधं बाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः ।
 कोधं निरुद्धा धर्माक्षा वसुधामिदमन्तीत् ॥१.५८॥
 एकस्त्रार्थाय चो हन्यादात्मानो वा परस्त्र वा ।
 एकं प्राणं बहून् वापि कामस्त्रस्त्रास्ति पातकं ॥१.५९॥
 यस्मिंस्तु निहते भद्रे सभन्ते बहवः सुखं ।
 तस्मिन् इते शुभे नास्ति पातकस्त्रोपपातकं ॥१.६०॥

१. दृष्टा लोकैक्षिभिरुदेति ठ०।

योऽहं प्रजाणित्वा मामि वधिकामि वसुन्धरे ।
 यदि मे वचनं जाष वरिष्ठिं जगद्द्वितीयं ॥१.६.१॥
 त्वा निष्ठवाच वापेन सक्षात्करात्मुखो ।
 आत्मानं प्रथिलेष धारत्तिष्ठाम्बहं प्रजाः^(१) ॥१.६.२॥
 या वे वचनमत्तास्य मम धर्मस्तानां वरे ।
 सद्गीवय प्रजा नित्यं यज्ञा यज्ञि न संशयः ॥१.६.३॥
 सुहित्वाच से गम्य एतमेतं महादर्श ।
 निष्ठव्ये भास्तु धर्मार्थे प्रयुक्तं घोरदर्शने ॥१.६.४॥
 प्रस्तुवाच ततो वैष्णवे एवमुक्ता यती मही ।
 एवमेतदहं राजन् विधास्यामि न संशयः ॥१.६.५॥
 वसुन्मु मम तं यज्ञ चरेयं येन वक्षला ।
 समाच्छ कुरु यज्ञं मां वं धर्मस्तानां वर ।
 यथा विव्यक्त्वानाम् चौरं यज्ञं भावये ॥१.६.६॥
 तत उत्तरयामाच गिराचारानि यज्ञः ।
 भगुतोत्ता ततो वैष्णवेन गैत्रा विवर्द्धिताः ॥१.६.७॥
 मन्त्रवरेष्वतीतेषु^(२) विषमासोदसुन्धरा ।
 सभायेनाभवंस्तथा: समानि विषमानि च ॥१.६.८॥
 न हि पूर्वनिश्चर्गे वै विषमे वृथिवीतते ।
 प्रविभागः पुराणां वा यामाणां वापि विष्टते ॥१.६.९॥

१. प्रजायाचयिता खयमिति ख ॥

२. समन्तरेषु सर्वविति ख ॥

न सक्तानि न गोरक्षा न क्षयिर्वच्छिक्पथः ।
 चाचुषस्यान्नरे पूर्वमेतदासीत् पूरा किञ्च ।
 वैवस्ततेऽन्नरे तस्मिन्^(१) सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥१.७०॥
 समावं यत्र यत्तासीत् भूयस्तस्मिंसादेव हि ।
 तत्र तत्र प्रजास्ता वै निवसन्ति स्म चर्वदा ॥१.७१॥
 आचारः फलमुखन् प्रजानामभवत्किञ्च ।
 वैष्णवात् प्रस्तुति लोकेऽस्मिन् सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥१.७२॥
 कृच्छ्रेण महता शोऽपि प्रनष्टास्तोषधीषु वै ।
 स कल्पयित्वा वस्तुन् चाचुषं मनुमीश्वरः ।
 पृथुर्दुर्दोष सक्तानि स्वतते पृथिवीं ततः ॥१.७३॥
 सक्तानि तेज दुग्धानि वैष्णेन तु वसुन्धरां ।
 मनुच्च चाचुषं कृत्वा वसुन्धाते च भूमये ।
 तेजान्नेन तदा ता वै वर्त्तयन्ते प्रजाः सदा ॥१.७४॥
 चक्षिभिः सूखते वापि पूनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
 वस्मः सोमस्वभूत् तेषां दोग्धा चापि वृहस्पतिः ॥१.७५॥
 पाचमासीन् चक्षन्दौसि गायत्रादीनि सर्वज्ञः ।
 चीरमासीत्तदा तेषां तपो ब्रह्म च शाश्वते ॥१.७६॥
 पुनर्मृत्वा देवगणैः पुरन्दरपुरोगम्भैः ।
 सौवर्णीं पाचमादाय अस्तुतं दुदुडे तदा ।
 ते नैव वर्त्तयन्ते च देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥१.७७॥

१. वैवस्ततेऽन्नरे पूर्वमिति ख० ।

नारेषु स्तुयते दुरधा विवं चीरं तदा मही ।
 तेषाम् वासुकिर्दीर्घा काद्रवेया महोजमः ॥१.७८॥
 नागानी वै दिजस्त्रेषु सर्पालाक्षैव सर्वशः ।
 तेनैव वर्णयन्तुया महाकाश्या महोल्लाशः ।
 तदाहाराल्लादाचाराल्लदीर्घाम्भु तदाश्रयाः ॥१.७९॥
 आपाते पुनर्दुर्घा लल्लद्वानभिर्य मही ।
 वत्सं वै अवरणे कृत्वा यच्चैः पुष्टजनैस्तथा ॥१.८०॥
 दोरघा च जतुनाभम्भु पिता मणिवरस्य सः ।
 यत्तात्मजो महात्मजो वशी स सुमहावतः ।
 तेन ते वर्णयन्तीति परमविरुद्धात् ह ॥१.८१॥
 रात्रसैषु पित्राचैषु पुनर्दुर्घा वसुन्धरा ।
 ब्रह्मोपेतस्तु देवघा वै तेषामासीत् कुवेरकः ॥१.८२॥
 रत्नः सुमाली बलवान् चीरं दूधिरमेव च ।
 कपालपात्रे निर्दुर्घा अल्लद्वानञ्च रात्रैः ।
 तेन चीरेण रत्नांसि वर्णयन्तीह सर्वशः ॥१.८३॥
 पद्मपात्रे पुनर्दुर्घा गन्धर्वरप्त्रोगणैः ।
 वत्सस्त्रिचरथद्वृत्ता शुचौन् गन्धांस्तथैव च ॥१.८४॥
 तेषां विश्वावसुख्वाचीद् देवघा पुत्रो सुनेः शुचिः ।
 गन्धर्वराजोऽतिवत्तो महात्मा सूर्यसन्निभः ॥१.८५॥
 श्वेषु स्तुयते दुरघा पुनर्देवी वसुन्धरा ।
 तच्चायधीर्मन्तिर्मन्ती रत्नानि विविधानि च ॥१.८६॥
 वत्सस्तु शिमवास्तेषां भेर्दीर्घा महागिरिः ।

पाचन् वैलमेवासीनैन शैलः प्रतिष्ठितः ॥१८७॥
 स्तुयते हृषीकेशः पुनर्दुर्गमा वसुभरा ।
 पञ्चाशपाचमाहाय दुर्गं चिकित्सप्रतोहणं ॥१८८॥
 कामधुक् पुच्छितः शैलः ग्रन्थो वत्सो यजस्तिनी ।
 सर्वकामदुष्टा दोग्नी इशिवी भृतभाविनी ॥१८९॥
 सेषा धाची विधाची च धारणी च वसुभरा ।
 दुर्गमा चितार्थं लोकानां पृथुना इति नः श्रुतं ।
 चराचरस्य लोकस्य प्रतिष्ठायोनिरेव च ॥१९०॥

इति_ श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते इशिवीदेवता नाम
प्रथमोऽथायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

—०५६०—

एषुर्वंशानुकीर्तनं ।

सत उवाच । आशीदिवं मसुद्रान्ता भेदिनीति परिश्रुता ।
 वसु धारयते अमादृ वसुधा तेन चोच्यते ॥१॥
 मधुकैटभयोः पूर्वे भेदसा संपरिकृता ।
 ततोऽभ्युपगमाद्राजः पृथ्वौवैष्णस्य धीमतः ॥२॥
 इवज्ञासीत् मसुद्रान्ता भेदिनीति परिश्रुता ।
 दुहित्वलमनुप्राप्ता पृथिवीत्युच्यते ततः ॥३॥
 प्रथिता प्रविभक्ता च ग्रामिता च वसुन्धरा ।
 मस्याकरवती राजा पञ्चनाकरमालिनी ।
 चातुर्वर्णसमाकीर्णं रचिता तेन धीमता ॥४॥
 एवं प्रभावो राजासीडैषः स नृपसन्तमः ।
 नमस्यैव पूज्यस्य भृतयामेष मर्वशः ॥५॥
 ग्राम्याणेष्य महाभागेवं देवदाङ्गपारगैः ।
 वृशुरेव नमस्कार्या ग्रन्थयोनिः सनातनः ॥६॥
 पार्थिवैष्य महाभागैः प्रार्थयद्विर्महद्यशः ।
 आदिराजा नमस्कार्यैः पृथ्वैष्यः प्रतापवान् ॥७॥
 योधरपि च संयामे प्रार्थयानैर्जयं युधि ।
 आदिकर्ता नराणां वै नमस्यः पृथुरेव हि ॥८॥

यो हि योद्धा रणं याति कीर्भयिला पृथुमृष्टं ।
 म घोरहृषे संशामे ज्ञेमी तरति कीर्जिमान् ॥६॥
 वैश्वरपि च राजर्थिवैश्वरनिसमास्थितैः ।
 पृथुरेव नमस्कार्यैः वृत्तिदाता महायज्ञः ॥७॥
 एते वसुविशेषाश्च दोग्धारः वीरभेद च ।
 पात्राणि च मयोक्तानि मन्त्राणेव यथाकर्म ॥८॥
 ब्रह्मणा प्रथमं दुर्ग्धा पुरा पृथ्वी महात्मना ।
 वायुदूता तदा वर्षं वीजानि वसुधात्मे ॥९॥
 ततः स्त्रायम्भुवे पूर्वन्नदा मन्त्रनारे पुनः ।
 वर्षं स्त्रायम्भुवं कला दुर्ग्धा शीघ्रेण वै मही ॥१०॥
 मनौ स्त्रारोचिष्ठे दुर्ग्धा मही चैवेष धीमता ।
 मनुं स्त्रारोचिष्ठं कला वर्षं मस्यानि वै पुरा^(१) ॥११॥
 उत्तमेऽनुत्तमेनापि दुर्ग्धा देवभुजेन तु ।
 मनुदूत्वोत्तमं वर्षं सर्वसस्यानि धीमता ॥१२॥
 पुनश्च पश्चमे^(२) पृथ्वी तामसस्यान्तरे मनोः ।
 दुर्ग्धेयं तामसं वर्षं कला तु बलवन्धुना ॥१३॥
 चारिष्ठावस्थ देवस्थ संप्राप्ते चान्तरे मनोः ।
 दुर्ग्धा मही पुराणेन वसुज्ञारिष्ठावं प्रति ॥१४॥
 चानुषेऽपि च सम्प्राप्ते तदा मन्त्रनारे पुनः ।
 दुर्ग्धा मही पुराणेन वर्षं कला तु चानुषं ॥१५॥

^(१) ज्ञाकोऽयं कर्विङ्गितपुस्तके नालि ।

^(२) तामसस्थ चतुर्थमनुत्तमात् पश्चमे इत्येवं पाठो न समीचीनः ।

चातुषस्त्रान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्तते पुनः ।
 वैष्णोनेथं मही दुग्धा यथा ते कीर्तिं मया ॥१८॥
 एतैदुग्धा पुरा पृथ्वी व्यतीतेष्वन्तरेषु वै ।
 देवादिभिर्भीम्बौद्ध तथा भूतादिभिर्य या ॥१९॥
 एवं सर्वेषु विज्ञेया श्रान्तीतानागतेष्विह ।
 देवा मन्त्रन्तरेष्वस्य पृथ्वोम्हु इद्गुत प्रजाः ॥२०॥
 पृथ्वोम्हु पुचो विकासौ जडातेऽन्तर्द्विपाजिनौ ।
 शिखपिण्डनी हविर्द्वानमनकूरानाद् यजायत ॥२१॥
 हविर्द्वानात् यडाद्येद्यी धिषणाऽजनयत् सुतान् ।
 प्राचीनवर्द्धिर्भेगवान् महानाशीत् प्रजापतिः ।
 बलश्रुततपेऽवर्यिः पृथिव्यामेकराङ्गौ ।
 प्राचीनायाः कुञ्जस्त्वा तस्मात् प्राचीनवर्द्धिमौ^(१) ॥२३॥
 समुद्रतनयायान्तु क्षतदारः स वै प्रभुः ।
 महतस्तमसः पारे सर्वार्थां प्रजापतेः ।
 सर्वांधनं आसुद्दी इति प्राचीनवर्द्धिः ॥२४॥
 सर्वं प्रदेतसो नाम धनुर्वदस्य पारगाः ।
 अप्यग्नधर्मचरणस्तेऽप्यन्त महत्पः ।
 दद्ववर्यसहस्राणि समुद्रस्तित्वेष्याः ॥२५॥
 तपस्वरसु पृथिवीं प्रदेतःसु महोहहाः ।
 अरद्व्यमानामावस्तुर्भूतात् प्रजात्यः ॥२६॥

^(१) प्रताजिनाविति क०, छ० च । ^(२) पाठोद्यं न समीक्षीनः ।

प्रत्याहते तदा तस्मिन् चाचुषस्यान्ते मनोः ।
 नाशकनमारुतो वातुं कृतं स्वमभवद्द्रुमैः ।
 दशवर्षमहस्ताणि न शेकुयेष्टितुं प्रजाः ॥२८॥
 तदुपशुय तपसा सर्वे युक्ताः प्रचेतसः ।
 मुखेभ्यो वायुमग्निस्त सम्पुर्जातमन्यवः ॥२९॥
 उक्तलानय तान् उक्तान् कृत्वा वायुरशोधयत् ।
 तानग्निरदद्धघोर एवमासीद्द्रुमन्यवः ॥३०॥
 द्रुमन्यवमधो बुद्धा किञ्चिच्छेषु ग्राहिषु ।
 उपगन्धाव्रवीदेतान् राजा शोभः प्रचेतसः ॥३१॥
 हृष्टा प्रयोजने सर्वे लोकसन्तानकारणात् ।
 कौपन्यजत राजानः सर्वे प्राचीनवर्हिषः ॥३२॥
 उक्ताः किंत्यां जनिष्वन्ति ग्राम्येतामग्निमारुतौ ।
 रद्धभूता तु कन्येषं उक्ताणां वर्वर्णिनी ॥३३॥
 भविष्यं जानता क्षेषा मया गोभिर्विवर्हिता ।
 मारिषा नाम नामेषा दृष्टिरेत विनिर्विता ।
 भार्या भवतु वै क्षेषा सेमगर्भविवर्हिता ॥३४॥
 युग्माकं तेजसोऽर्हन् मम चार्हन् तेजसः ।
 अस्त्रामुत्पत्त्यते विदान् दशो नाम प्रजापतिः ॥३५॥
 स दसां दग्धभृथिष्ठां^(१) युग्मत्तेजानयेन वै ।
 अग्निनाग्निसमो भृयः प्रजाः संवर्हयिष्यसि ॥३६॥
 ततः शोभस्य वचनाङ्गस्तजसे प्रचेतसः ।
 संहृत्य कोर्य वृत्तेभ्यः पर्वो धर्मण मारिषां ॥३७॥

१ दुःखमूर्धिष्ठानिति ख० ।

मारिषाया ततसे वै मनसा गर्भमादधः ।
 दद्मध्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषाया प्रजापतिः ॥३८॥
 दत्तो जग्ने महातेजाः सोमस्त्रांश्चेन वीर्यवान् ।
 अस्तु अन्नानसानादै^(१) प्रजा इत्साऽय मैथुनात् ॥३९॥
 अवरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽय चतुर्पदान् ।
 विष्णुज्य मनसा दक्षः पश्चादस्तु ज्ञत लियः ॥४०॥
 ददौ च दद्म धर्माय कम्पपाय चयोदद्म ।
 कामस्य नवने शुक्राः सप्तविंशतिमिन्द्रवे ॥४१॥
 एभ्यो इत्या ततोऽन्या वै चतुर्लोऽरिष्टुनेमिने ।
 दे चैव वाङ्पुच्याय दे चैवाङ्गिरसे तथा ।
 कन्यामेकां कृत्याश्वाय तेभ्योऽपत्यं निवेदत ॥४२॥
 अन्नरं चालुषस्याच मनोः षष्ठ्यु शीघ्रते ।
 मनोैव वस्तुतस्यापि सप्तमस्य प्रजापते: ॥४३॥
 तासु देवाः यज्ञा गायो नाशा दिनिजदानवाः ।
 गन्धर्वाण्शुरमस्यैव जड्जिरेऽन्याच्च जातयः ॥४४॥
 ततः प्रभूति लोकेऽस्त्रिन् प्रजा मैथुनसम्भवाः ।
 सद्गत्याहृश्चनात् स्पर्शात् पूर्वेषां स्फुटिरुच्यते ॥४५॥
 अष्टव्य ऊचुः । देवानां दानवानां च देवर्षीणां च ते शुभः ।
 सम्भवः कथितः पूर्वे दक्षस्य च महात्मानः ॥४६॥
 प्राणात् प्रजापते अन्नम् दक्षस्य कथितं त्वया ।
 कथं प्राचेतसलभ्य पुनर्लभे महातपाः ॥४७॥
 एततः संशयं सुन व्याख्यानं लभिहार्षि ।

^१ अस्तु अन्नसा चादाविति द० ।

स दौहित्रश्च सोमस्य कर्थं शुद्धुरताङ्गनः ॥४८॥
 सूत उवाच । उत्पत्तिस्य निरोधस्य नित्यं भूतेषु सत्तमाः ।
 च्छयोऽन् न मुद्द्यन्ति विद्यावन्नस्य ये नराः ॥४९॥
 युगे युगे भवन्त्येते सर्वे इच्छादयो दिजाः ।
 पुनर्शैव निरुद्धन्ते विदांस्त्रच न मुद्द्यति ॥५०॥
 व्यैष्यं कानिष्ठद्यमयीयां पूर्वं नामीत् दिजोत्तमाः ।
 तप एव गरीयोऽभृत् प्रभावशैव कारणं ॥५१॥
 इमां विस्तुष्टिं यो वेद चाचुषस्य चराचरं ।
 प्रजाग्रामायुद्धनीर्णः स्वर्गलोके महीयते ॥५२॥
 एष सर्गः समाख्यातसाचुषस्य समाप्तः ।
 इत्येते षड् विसर्गा हि कान्ता मन्त्रनारात्रकाः ।
 स्वायम्भुवादाः संसेपाचाचुषान्ता यथाकर्म ॥५३॥
 एते सर्गाणां^(१) यथाप्रकां प्रोक्ता वै दिजसत्तमाः ।
 वैवस्तुतनिष्ठर्गेण तेषां ज्ञेयस्तु विस्तुरः ॥५४॥
 अनन्ता नातिरिक्तात्य सर्वे सर्गां विवस्तुतः ।
 आरोग्यायुःप्रमाणेन धर्मतःकामतोऽर्थतः ।
 एतानेव गुणानेति यः पठत्यनस्त्रयकः ॥५५॥
 वैवस्तुतस्य वल्ल्यामि साम्युतस्य महात्मनः ।
 समाप्ताद्व्याप्ततः सर्गं ब्रुवतो मे निवेद्यत ॥५६॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथुवंशानुकीर्तनं
 नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

१. सर्वे इति क० ।

आथ दृतीयोऽध्यायः ।

३५४

वैवस्तुतसर्ववर्णं ।

सुत उवाच । ब्रह्मे लक्ष पर्याये मनोर्विवरणतम् ॥ १ ॥

मारीचाक्षपाइवा जङ्गिरे परमर्थः ॥ २ ॥

आदित्या वसेवा रुद्रा साधा विश्वे महाद्वाः ।

भृगेवोऽङ्गिरसस्त्रैव लाटौ देवगणाः स्वताः ॥ ३ ॥

आदित्या महतो रुद्रा विशेषाः कश्यपात्मजाः ।

साधाद्य वसेवा विश्वे धर्मपुचाक्षयो गणाः ॥ ४ ॥

भृगोऽस्तु भार्गवो देवो छङ्गिरोऽङ्गिरसः सुतः ।

वैवस्तुतेऽन्तरे छङ्गिरन् निष्ठं ते इन्द्रजाः सुराः ॥ ५ ॥

एष सर्वस्तु मारीचो विशेषः साम्प्रतः शुभः ।

तेजस्सी साम्प्रतसोवामिक्षो नात्मा महावक्षः ॥ ६ ॥

ऋतीतानागता ये च वर्त्तन्ते ये च साम्प्रतं ।

वर्वे मन्यवत्तरेऽन्नास्तु विशेषास्तुलक्षणाः ॥ ७ ॥

भूतभव्यभवत्तायः सहस्राक्षः पुरन्दरः ।

मधवन्तस्य ते शर्वे उटङ्गिष्ठो वक्षपाण्यः ।

शर्वैः कहुकरेनेहुं प्रथक् छतगुणेन तु ॥ ८ ॥

चैलोक्ये यानि सत्त्वानि गतिमन्त्यवक्षानि च ।

अभिभूत्यावतिष्ठन्ते धर्मीयैः कारणैरपि ॥ ९ ॥

तेजया तपसा बुद्धा बलशुतपराकमैः ।
 भूतभव्यभवक्षाया यथा ते प्रभविष्णवः ।
 एतस्मै प्रवच्छामि ब्रुतो मे निबोधत ॥८॥
 भूतं भव्यं भविष्यन्तः स्फृतं लोकचयं दिजैः ।
 भूर्लोकोऽयं स्फृतो भूमिरन्तरीयं भुवं स्फृतं ।
 भव्यं स्फृतं दिवं छोतत् तेषां वच्छामि साधनं ॥९०॥
 ध्यायता पुत्रकामेन ब्रह्मणाये विभाषिते ।
 भूरिति व्याहृतं पूर्वं भूर्लोकोऽयमभूतदा ॥९१॥
 भूखत्तापां स्फृतो धातुक्षायाऽप्यै लोकदर्शने ।
 भूतलाहृष्टंनलाच भूर्लोकोऽयमभूततः ।
 अतोऽयं प्रथमो लोके भूतलाहृष्टिजैः स्फृतः ॥९२॥
 भूतेऽस्मिन् भवदित्युक्तं दितीयं ब्रह्मणा पुनः ।
 भवत्युत्पत्यमानेन कालशब्दोऽयमुच्यते ॥९३॥
 भवनात् भुवर्लोको निरुक्तौर्निरुच्यते ।
 अनासीचं सुवस्त्रामान् दितीयो लोक उच्यते ॥९४॥
 उत्पन्ने तु भुवर्लोके हतीयं ब्रह्मणा पुनः ।
 भवेति व्याहृतं यस्मात् भव्यो लोकस्तदाऽभवत् ॥९५॥
 अनागते भव्य इति ग्रन्थं एष विभावते ।
 तस्माद्द्वयो हृष्टौ लोको नामतस्तु दिवं स्फृतं^(१) ॥९६॥
 स्फृतियुक्तं हतीयोऽन्यो भाव्यो लोकस्तदाऽभवत् ।
 भाव्य इत्येष धातुर्वै भाव्ये काले विभावते ॥९७॥

^(१) भवनात् सुवर्णोक्त इत्यादिः दिवं स्फृतमित्यन्तः पाठः लोकपुर्वके नामिः ।

भूरितीयं स्वता भूमिरकारीलं भुवे स्वतं ।
 दिवं स्वतं तथा भाव्यं चैलोक्यसैव संयहः ॥१८॥
 चैलोक्ययुक्तैर्वाहारैसिस्तो व्याहतयोऽभवन् ।
 नाथ इत्येष धातुर्व धातुज्ञः पात्रने स्वतः ॥१९॥
 यस्माद्गूतस्य लोकस्य भव्यस्य भवतसादा ।
 लोकवयस्य नाथास्ते तस्मादिक्षा दिजैः स्वताः ॥२०॥
 प्रधानभूता देवेन्द्रा गुणभूतास्तदैव च ।
 मन्त्रन्तरेषु ये देवा ब्रह्माजेऽभवन्ति हि ॥२१॥
 यज्ञग्रन्थव्यरचांसि पिशाचोरगदानवाः ।
 महिमानः स्वता छोते देवेन्द्राणांसु सर्वशः ॥२२॥
 देवेन्द्रा गुरुवा नाथा राजानः पितरो हि ते ।
 इतन्नीमाः प्रजाः सर्वा धर्मेष्व सुरोन्नमाः ॥२३॥
 इत्येतक्षणे प्रोक्ते देवेन्द्राणां समाप्ततः ।
 सप्तर्णेन् सम्प्रवक्ष्यामि साम्प्रतं ये दिवि स्तिताः ॥२४॥
 गाधिजः कौशिको धीमान् विश्वामित्रो महातपाः ।
 भार्गवो जमदग्निः उरुपुचः प्रतापवान् ॥२५॥
 वृहस्पतिसुतशापि भारद्वाजो महातपाः ।
 श्रौतयो गौतमो विद्वान् शरद्वात्राम धार्मिकः ॥२६॥
 स्वायम्भुतोऽचिर्भगवान् ब्रह्मकोशस्तु पञ्चमः ।
 वष्टो वाशिष्ठपुचस्तु वसमान् लोकविश्वुतः ॥२७॥
 वत्सारः काश्यपसैव सर्वते साधुसमाताः ।
 एते सप्तर्णयः सिद्धा वर्त्तने साम्प्रतेऽन्तरे ॥२८॥

दक्षाकुस्तीव नाभागो धृष्टः व्यातिरेव च^(१) ।
 नरिक्षलाश्च विख्यातो नाम उद्दिष्ट एव च ॥२८॥
 कहयश्च पृथग्रथ्य वसुमान् नवमः स्थितः ।
 मने वैवस्तुतस्यैते नव पुचाः प्रकीर्तिः ।
 कीर्तिः वै मधा ल्लोते सप्तमस्तुतदन्तरं ॥३०॥
 इत्येव वै मधा पादो दितीयः कश्चितो दिजाः ।
 विस्तरेणानुपूर्वा च भूयः किं वर्णयास्यहं ॥३१॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्तुतस्तर्गवर्णनं नाम द्वतीयो-
 द्वयायः । समाप्तोऽत्यमनुष्ठापादः ।

१ व्यातिरेव चेति क०, ऊ०, ट० च ।

अब चतुर्वेदियाः ।

प्रजापतिवंशानुकीर्तिं ।

अथ जातुः । कुला पादं दितीयस्तु कान्तं सूतेन धीमता ।
 अतस्मृतीयं प्रश्नह पादं वै इति पात्यनः ॥१॥
 पादः कान्तो द्वितीयोऽयमनुष्ठृणु अस्त्वया ।
 द्वितीयं विश्वरात्यादं सोपेषादातं प्रकीर्तय ।
 एवमुक्तोऽन्तिसूतः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥२॥
 सूत उवाच । कीर्तयिष्ये द्वितीयस्तु सोपेषादातं सविश्वरं ।
 पादं समुदयादिप्रा गदतो मे निवेदित ॥३॥
 मनेर्विवस्तस्मेभं साम्प्रतस्य महात्मनः ।
 विश्वरेणानुपूर्वा च निसर्गे इष्टुत द्विजाः ॥४॥
 चतुर्थुमैकसप्तत्या सखातः पूर्वमेव तु ।
 सह देवगणैश्चैव चषिभिर्दानवैः सह ॥५॥
 पितृगच्छ्वर्यस्त्वैश्च रक्षोभूतगणैस्तथा^(१) ।
 मानुषैः पठुभिश्चैव पचिभिः स्त्रावरैः सह ॥६॥
 मन्त्रादिकं भविष्यान्तं चात्यानैर्वृत्विश्वरं ।
 वक्ष्ये वैवस्ततं सर्गं नमस्तुत्य विश्वते ॥७॥
 आये मन्त्रारेऽतीताः सर्गाः प्रावर्तकाश्च ये ।

^(१) रक्षोभूतगणैरपीति ख., ४० अ ।

स्वायम्भुवेऽन्नरे पूर्वं सप्तासन् ये महर्षयः ।
 चातुष्वस्तान्नरैऽतीते प्राप्ते वैवस्तते पुनः ॥८॥
 दत्तस्य च चक्षीणास्त्रं भग्वादीनां महाजनां ।
 ग्रापान्नहेत्वरस्त्रात्कीतं प्रादुर्भावो महाजनां ॥९॥
 अ॒द्यः सप्तर्षयस्त्रे च उत्पत्ताः सप्तं मानसाः ।
 पुच्छे कल्पितासैव स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥१०॥
 प्रजासन्नानहङ्कृष्टैहत्पत्तदङ्कृमंदात्मभिः ।
 पुनः प्रवर्जितः सर्वे सद्यापूर्वं यथाक्षमं ॥११॥
 तेषां प्रसूतिं वज्रामि विशुद्धानकर्त्त्वाणी ।
 समाप्त्यासयोगाभ्यां सद्यावश्नुपूर्वयः ॥१२॥
 येवामन्त्यसम्मूलैर्लोकोऽयं सचराचरः ।
 पुनः स पूरितः सर्वे यहनक्तमण्डितः ॥१३॥
 एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य सुनीनां शंशयोऽभवत् ।
 ततस्मि संशयाविष्टाः स्तुतं संशयनिश्चये ।
 मातृत्यं परि प्रपञ्चुर्सुनयः क्षमितताः ॥१४॥
 अ॒ष्टय ऊचुः । कथं सप्तर्षयः पूर्वमुत्पत्ताः सप्तं मानसाः ।
 पुच्छे कल्पितासैव तत्रो निगदं सत्तम ।
 ततोऽनवीनाहतेजाः स्तुतः पौराणिकः इदुर्भ ॥१५॥
 कथं सप्तर्षयः मिद्धाः^(१) ये वै स्वायम्भुवेऽन्नरे ।
 मन्त्रनां समाप्त्य युनैवस्ततं किञ्च ॥१६॥

१. शुद्धा इति १० ।

भवाभिश्चापालंदित्या चापासांसे तदा तपः ।
 उपपद्मा जगे लोके सङ्कटागामिनस्ते ॥१७॥
 जनुः सर्वे ततोऽन्योन्ये जनलोके महर्षयः ।
 जनुरेव महाभागा बाह्ये वितते क्रतौ ॥१८॥
 सर्वे दद्यं प्रसूच्यामसात्तुष्टान्तरे जनोः ।
 पितामहातात्माः सर्वे ततः अद्यो भविष्यति ॥१९॥
 स्वाध्ययुजेऽन्तरे ब्रह्माः ब्रह्मार्थे ते भवेत् तु ।
 अज्ञिरे दै पुनर्लोके जनलोकाद्विंशताः^(१) ॥२०॥
 देवस्य महतो यज्ञे^(२) बाह्यणो विभूतस्तनुं ।
 ब्रह्मणो अुक्तः इकमद्वौ पूर्वं प्रवेश्यत ।
 अ॒षययो अज्ञिरे पूर्वं द्वितीयमिनि नः चुतं ॥२१॥
 महारङ्गिना अरीचिः पुक्तः पुक्तः क्रतुः ।
 अ॒चिसैव विष्णुस्य अष्टौ ते ब्रह्मणः सुताः ॥२२॥
 तथाच वितते यज्ञे देवाः सर्वे समागताः ।
 यज्ञाकूनानि च सर्वाणि वषट्कारस्य मूर्जिमान् ॥२३॥
 मूर्जिमिनि च सामानि यजूंषि च सहस्रः ।
 चक्रवेदयाभवत्तत्र पदकमविभृषितः ॥२४॥
 यजुंवैदश्च वृत्तात्यु कारवदनोऽन्तः ।
 स्त्रितो यज्ञार्थमंहत्सुक्तमाप्नुयामन्तवान् ॥२५॥

^(१) जनलोकादिश्चागता इति ख०, छ०, ट० च ।

^(२) देवस्य महतो यज्ञ इति ट० ।

मामेदद्य हृत्तावः सर्वगेयपुरःसरः ।
 विश्वावल्लादिभिः साहै गच्छन्वैः समृतोऽभवत् ॥५५॥
 ब्रह्मेदस्तथा धोरैः कृत्याविधिभिरन्वितः ।
 प्रत्यक्षिन्नसयोग्मीय द्विग्नीरज्ञिरोऽभवत्^(१) ॥५६॥
 स्वत्तणानि स्वरा स्वोभा निहतस्वरभक्तयः ।
 आशयस्तु वषट्कारो निरहप्रपहावपि ॥५७॥
 दीप्ता दीप्तिरिता देवी दिशः प्रदिशगोश्वराः^(२) ।
 देवकन्याव पञ्चत तथा मातर एव च ॥५८॥
 आयुः सर्वत एवैते देवता यजतो सुखे ।
 मूर्च्छिभूतः स्वरूपास्या वस्त्रस्य वपुर्द्वंशः ॥५९॥
 स्वयम्भुवक्तु ता हृष्टा रेतः समपत्तुवि ।
 प्रज्ञर्थर्भावभूतस्य विधानाच न संशयः ॥६०॥
 कृता जुहात सुभ्यास्त्र सुखेण परिष्टक्ता च ।
 आज्यवक्तुज्वास्त्रके भूतवक्त्र पितामहः ॥६१॥
 ततः स अनयामास भूतयामं प्रजापतिः ।
 तस्यार्द्वाक्तुजस्त्रास्य यहो लोकेषु तैजसं ।
 तमसाभावव्याप्त्यत्वं तथा सच्च तथा रजः^(३) ॥६२॥
 सगुणान्नेजसो नित्यं आकाशे तमसि स्थितं ।
 तमसस्तेजस्त्राच सर्वभूतानि जज्ञिरे ॥६३॥

(१) दिशरीरस्थितोऽभवदिति ख ॥

(२) पाठोऽप्य न समोचीनः ।

(३) तमसाभावमाप्त्यत्वमाप्त्यत्वं तथा रज इति ट ॥

यदा तस्मिन्द्वाचन्त काले पुचार्थ कर्मजा^(१) ।
 आज्ञम्बाज्ञासुपादाय स्वशुकं उत्तर्णय इ ॥५॥
 इके उत्तेऽथ तस्मिन्द्व प्रादुर्भूता नहर्षयः ।
 अलक्ष्मो वपुषा युक्तः वस्त ते प्रसवैर्गुण्डैः ॥६॥
 उत्ते चाहौ सहस्रुके जात्यादा निःसूतः कविः ।
 हिरण्यगर्भसं दृष्ट्वा जातो भित्ता विनिःसूत ।
 स्वगुम्भिति चेत्याद वस्तानस्तात् ये ते स्वगुः ॥७॥
 महादेवस्त्वाद्भूतं दृष्ट्वा वाङ्मायमवीत् ।
 मन्त्रेष पुत्रकामस्य दीक्षितस्य लक्ष्यं प्रभो ।
 विजेऽथ स्वगुह्येभो मम पुत्रो भवत्यर्थ ॥८॥
 तथेति समनुद्घातो महादेवः स्वयम्भूता ।
 पुत्रले कल्पयामास महादेवस्त्वा स्वगुः ।
 वाहूणा स्वगुम्भिति तदपत्यज्ञ स प्रभुः ॥९॥
 द्वितीयनु ततः इकमङ्गारेवपतत् प्रभुः ।
 अङ्गारेवङ्गिरोऽङ्गानि चैतितानि ततोऽङ्गिराः ॥१०॥
 सम्भूतिं तस्य तां दृष्ट्वा वक्षिर्द्वाष्टमवीत् ।
 रेतोधाम्भमेवाहं द्वितीयोऽयं ममाक्षिति ॥११॥
 एवमक्षिति चेऽपुक्तो वाहूणा सदसत्यतिः ।
 तस्मादङ्गिरस्यापि चाश्रेया इति नः श्रुते ॥१२॥
 यद्वक्तव्यमुनः इके वद्वाणा लोककारिणा^(२) ।

१ सगुवात्तेजस इत्यादिः कर्मजा इत्यन्तः पाठः क०, ट० पुस्तके नाचि।
२ लोककारियेति ख० ।

उते समभवस्तुष वद्यन्नाष इति श्रुतिः ॥४३॥
 मरीचिः प्रथमस्तुष मरीचिभिः समुत्तिवतः ।
 कतौ तस्मिन् सुतो जग्ने यत्साक्षात् वै कतुः ॥४४॥
 अहं द्वनीय इत्यर्थसाक्षाद्विचिः स कोर्त्तते ।
 केशेषु निश्चिन्नैर्भूतः पुष्टस्त्वसेन स लक्षणः ॥४५॥
 केशैर्लभैः^(१) समुद्भूतस्त्वसात् पुलाहः स्तुतः ।
 वसुमध्यात् समुत्पन्नो वसुमान् वसुधारयः ॥४६॥
 वशिष्ठ इति तत्त्वात् प्रोच्यते नद्यावादिभिः ।
 इत्यते नद्याः पुणा भाग्याः वसुमध्ययः ॥४७॥
 लोकस्त्र सन्तानकरासैरिमा वर्द्धिताः प्रजाः ।
 प्रकापतय इत्येवं पद्यन्ते नद्याणः सुताः ॥४८॥
 अपरे पितरो नाम एतैरेव महर्षिभिः ।
 ऊषादिता ऊषिगणाः सप्त लोकेषु विश्रुताः ॥४९॥
 मारीचा भार्गवासैव नर्योवाक्त्रिरभोऽपरे ।
 पौत्रस्त्वाः पौत्रहासैव वागिष्ठासैव विश्रुताः ।
 आचेयाद्य गणाः प्रोक्ताः पितृणां लोकविश्रुताः ॥५०॥
 एते समाप्तस्तात् पुरैव तु गुणास्तयः ।
 अपूर्वाद्य^(२) प्रकाशाद्य ज्योतिश्चक्षु विश्रुताः ॥५१॥
 तेषां राजा यमो देवो यमीर्विहितकलाषाः ।

^१ केशैर्लभैरिति श०, ढ० च ।

^२ अपूर्वाद्येति ठ० ।

अपरे प्रजानां पतयसान् उद्गुष्मतिष्ठितः ॥५.१॥
 कर्दमः कम्भयः शेषो विकानः सुमुवासाचा ।
 बहुपुच्छः सुमारच्छ विवसान् बहुचिक्षवाः ॥५.२॥
 प्रचेतयोऽरिण्येनिर्जलस्थ प्रजापतिः ।
 इत्येवमादयोऽन्येऽपि वस्त्राच्च प्रजेयराः ॥५.३॥
 कुब्रोच्चया वाचशिक्षाः समूनाः परमर्थयः ।
 मनोअवाः सर्वकान्ताः वार्यभौमाच्च तेऽभवन् ॥५.४॥
 आता भवत्यपेहिन्द्यौ वह्निर्विगणमवताः ।
 वैखानसा सुनिगणाच्छ्रुतपरायणाः ॥५.५॥
 ओतोभवस्थ चोत्पञ्चावश्चिनौ रूपसचिनौ ।
 विदुर्जन्माचरजयो विमला निवसत्यवाः ॥५.६॥
 व्येष्टः प्रजानां पतयः ओतोभवस्थ अश्चिरे ।
 अवययो रोमकूपेभवस्थाच्च स्वेदमलोद्धवाः ॥५.७॥
 दाहण इ इते भासा^(१) निर्यासाः पवसन्धयः ।
 वस्त्राच्च लेलेत्तिमित्याङ्गेऽहितं कनकं स्फुरते ।
 तनौचमिति विज्ञेयं धुमस्य पङ्कवः स्फुरताः ॥५.८॥
 चेऽर्चयस्थ ते रुद्रासाच्चादित्याः सुहुद्धवाः ।
 अह्नारेभ्यः समुत्पन्ना व्योतिष्ठो दिव्यमानुषाः ॥५.९॥

१. प्रजानां पतयः सर्वे तान् उद्गुष्मं समाविता हति ख० ।

२. पाठोऽयमादर्शसमतो सुक्षितः प्रस्त्रयं न समीचीनः ।

शादिमानस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मसुद्धवः ।
 सर्वकामदमित्याङ्गस्तत्र कन्यासुदाहरन् ॥६.२॥
 ब्रह्मा सुरगुहस्तत्र चिद्गैः संप्रसीदति ।
 इमे वै अनविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेयराः ॥६.३॥
 सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चापि तपस्त्विनः ।
 तत्प्रभादादिमान् लोकान् धारयेयुरिमाः किमाः^(१) ॥६.४॥
 इन्द्रं सर्वदूचामास तत्र तेजो विवर्द्धनं ।
 देवेषु वेदविदीषः^(२) सर्वे राजर्वयस्तथा ॥६.५॥
 वेदमन्तराः सर्वे प्रजापतिगुणोऽवाः ।
 सर्वान्न ब्रह्म यत्यस्त तपस्य परमं भुवि ॥६.६॥
 सर्वे हि वयमेते च तत्त्वैव प्रसवः प्रभो ।
 ब्रह्म च आत्माणांचैव लोकांचैव चराचराः ॥६.७॥
 मरीचिमादितः हला देवाश्च चक्रिभिः सह ।
 चक्रियानीह सच्चिन्द्र्य तेऽपत्यकामयामहे ॥६.८॥
 तच्छिन् यज्ञे महाभागा देवाश्च चक्रिभिः सह ।
 एतदंशसुद्धताः स्वानकालाभिमानिनः ॥६.९॥
 न च तेनैव रूपेण स्वापयेयुरिमाः प्रजाः ।
 युगादिनिधनांचैव स्वापयेयुरिमाः प्रजाः ॥७.०॥
 ततोऽवदीक्रोक्तगृहः परमित्यविचारथन् ।

^(१) प्रजा इति ख० ।

^(२) सर्वे च देवदेविभिः क० ।

एवं देवा विनिश्चित्य मथा स्तृष्टा न संशयः ।
 भवतां वंशसम्मूलाः पुनरेते भवत्ययः ॥७१॥
 तेषां स्त्रियोः कीर्तयिष्ये वर्णं पूर्वमहात्मनः ।
 विस्तारेणानुपूर्वा च प्रथमस्य प्रजापतेः ॥७२॥
 भार्या स्त्रियोरप्रतिभेदे उत्तमेऽभिजने गुणे ।
 हिरण्यकशिष्योः कन्या दिव्या नाम परिकुला ।
 पुखोऽख्यापि पैतेलोमी दुष्टिला वरवर्णिनी ॥७३॥
 स्त्रियोरख्यात्मद्विद्वान् काव्यं वेदविदां वरं ।
 देवासुराणामाचार्यं गुरुकङ्कविसुतं यहं ॥७४॥
 स गुरुक्षेत्राचनाः स्त्रियाः स्त्रियः काव्योऽपि नामतः ।
 पितृणां मानसी कन्या शोभपानां यशस्विनी ।
 गुरुकस्य भार्याङ्गृही^(१) नाम विजडे चतुरः सुतान् ॥७५॥
 ब्राह्मण तेजसा युक्तः स जातो ब्रह्मविज्ञमः ।
 तस्यामेव तु चलारः पुचाः इतुकस्य जग्निरे ॥७६॥
 स्त्रियो वक्ष्यते द्वावेतौ शङ्खामकां च तावुभौ ।
 ते तदादित्यसहाया ब्रह्मकल्पाः प्रभावतः ॥७७॥
 रक्षनः पृथुरग्निर्विद्यान्वयस्य दृष्टिराः ।
 वक्ष्यते भुतां च तेषां ब्रह्माणाः सुरद्याजकाः ॥७८॥
 दृश्याधर्मविनाशार्थं मनुमेत्याभ्ययोजयन् ।
 निरस्यमानं वै धर्मं दृष्टेन्द्रो मनुमन्त्रीत् ॥७९॥

१. पाठोऽयं व्यादर्शसम्मतो सुवितः ।

एतैरेव तु कामं त्वा प्रापयिष्यामि याजलं^(१) ।
 शुद्धेन्द्रियं तु तदाकर्यं तस्माद्यादपाकमन् ॥८०॥
 तिरोभृतेषु तेष्विन्द्रो धर्मपद्मीष्वं चेतना ।
 यहेण मोक्षयित्वा तु ततः योऽनुसारद त्वा ॥८१॥
 तत इन्द्रविनाशाय अतमानान्यतीक्ष्णं तान् ।
 तचागतान् पुनर्दृढ्या दुष्टानिन्द्रः प्रहन्त्य तु ।
 सुखाप देवदेवत्वं वेदां वै दक्षिणे ततः ॥८२॥
 तेषान्तु भक्तमाणानी तत्र जालाखकैः यह ।
 शीर्षाणि न्यपतेष्वानि खर्जुराणाऽभवत्सतः ॥८३॥
 एवं वक्ष्यन्निष्ठः पुरा इत्येष निहिताः पुरा ।
 यजन्यान्देवतानी च शुक्लं दुहिताऽभवत् ॥८४॥
 चिङ्गिरा विश्वरूपस्तु तथुः पुरोऽभवत्वाहान् ।
 विश्वरूपानुजश्चापि विश्वकर्मा यमः स्तूतः ॥८५॥
 भगोम्भु भगवो देवा जिङ्गरे दादशात्मजाः ।
 देवानान् सुषुवे सर्वान् काव्यश्चैवात्मजान्^(२) प्रभुः ॥८६॥
 मुवनो भावनश्चैव अन्यद्यान्तं चयतसाया ।
 कतुः यवाश्च मूर्ढा च व्यजयो व्यशुवस्य यः ।
 प्रसवशापजश्चैव दादोऽधिपतिः स्तूतः ॥८७॥
 इत्येते भगवो देवाः स्तूता दादश वाज्ञिकाः ।
 पौलोम्यजनयत्पुत्रं बह्मिष्वं वसिनं विभुं ॥८८॥

१. याजयज्ञिति ख० ।

२. काव्यश्चैवात्मजानिति छ०, ट० च ।

व्याधितः सोऽग्ने मायि गर्भकुरेण कर्त्तव्या ।
 चक्रवर्णाच्छक्रवर्णासोऽयं चेतनमहु प्रचेतसः ।
 प्राचेतसाच्छक्रवर्णोधादध्वानं पुरुषादजः^(१) ॥८८॥
 अनयामाय पुर्वै द्वौ सुकृत्याद्याज्ञ भार्गवः ।
 आत्मवान्^(२) दधीचस्त्र^(३) तावुभौ बाधुसक्तां ॥८९॥
 सारस्वतः चरस्वत्यां दधीचाचोपपद्धते ।
 हृषी पद्मी^(४) महाभागा आत्मवानस्य नात्मवी ॥८१॥
 तस्य उर्वाच्छिर्जिते उक्त भिन्ना महायज्ञाः ।
 और्ब्दवासीदृचौकमहु दीप्ताग्निसदृशप्रभः ॥८२॥
 जमदग्निर्हृषीकस्य सत्यवत्यां व्यजायत ।
 भगोद्य वृचिपर्याये^(५) रौद्रवैष्णवोल्लासा ॥८३॥
 जमग्नादैषत्रस्मादेऽर्जुमदग्निरजायत ।
 रेणुका जमदग्नेष्ठ भक्तुर्जन्मपराक्रमं ।
 अस्त्राचत्रमयं रामं सुषुप्तेऽमिततेजसं ॥८४॥
 और्ब्दवासीतपुच्छतं जमदग्निपुरोगमं ।
 तेषां पुत्रमहस्याणि भार्गवाणां परस्परान् ॥८५॥
 चक्रवर्णरेषु वै वाह्ना वहवो भार्गवाः स्मृताः ।

१. औरकार्डिनिर्द न समीक्षीय ।

२. आत्मवान् चेति उ० ।

३. दधीचित्तेति उ० ।

४. वृचिपलीति उ० ।

५. वृचिपर्याये इति उ० ।

वत्सो विश्वोऽश्रियेणस्य^(१) पाषङ्गः पञ्चः सप्तौनकः ।
 गोचरे सप्तमा द्योने पक्षा ज्ञेयास्तु भार्गवाः ॥८६॥
 इट्टुताङ्गिरसेऽद्वामयोः पुच्छ धीमतः ।
 यस्यान्ववाचे समूता भारद्वाजाः समौतमाः ।
 देवाशाङ्गिरसेऽसुखाल्लिपुमन्तो भईजसः ॥८७॥
 सुरुपा चैव मारीची कार्हमी च तथा स्वराद् ।
 पञ्च च मानवी कन्या तिर्सो भार्यास्त्वयर्वणः ।
 इत्येताङ्गिरसः पञ्चसासु वज्यामि सन्ततिं ॥८८॥
 अथर्वणस्तु दायादाक्षासु जाताः कुलोदहाः ।
 उत्पन्ना महता चैव तपसा भावितात्मनां ॥८९॥
 हृहस्पतिः सुरुपायां गौतमः सुषुवे स्वराद् ।
 अबन्धं वामदेवञ्च उत्पन्नमुक्तिजन्तया ॥९०॥
 धिष्णुः पुच्छतु पञ्चायां संवर्त्तस्त्रैव मानसः ।
 विचित्तस्य तथायस्यः भर्दांश्चायुतयजः ॥९०१॥
 अग्निजो दीर्घतमा हृहस्पत्यो वामदेवजः ।
 धिष्णोः पुच्छः सुधन्वानं कर्त्तव्यम् सुधन्वनः ॥९०२॥
 रथकाराः सहता देवा चक्रयो ये परिश्रुताः ।
 हृहस्पतेभर्द्वाजो विश्रुतः सुमहायशाः ॥९०३॥
 अङ्गिरसस्तु भवर्त्ती देवानङ्गिरसः इट्टु ।
 हृहस्पतेयंवीर्यांसेऽदेवा ज्ञाङ्गिरसः सहताः ॥९०४॥
 चैरसाङ्गिरसः पुच्छः सुरुपायां विजिते ।

^(१) पाठोऽयं वादर्द्दर्शसमतो सुक्तिः ।

औदार्याद्युद्दनुद्दचो दर्भः प्राणस्तैव च ।
 हविश्चात्मा हविष्युत्त ऋतुः सत्यस्ते इति ॥१०५॥
 अथस्यात् उत्त्यात् वामदेवस्त्रयोऽस्मिनः ।
 भारद्वाजाः गाढुतिका गार्डकास्वरथीतराः ॥१०६॥
 सुद्गला विष्णुहृदात्मा हरिता वायवस्त्रात् ।
 तथा भावा भरद्वाजा आर्द्धभाः किञ्चास्त्रात् ॥१०७॥
 एते शत्रियसः पक्षा विशेषा दश पक्ष च ।
 अस्यन्तरेषु वै वाक्या वहवेऽङ्गिरसः सहताः ॥१०८॥
 मारीचं परिवक्ष्यामि वंशसुन्तमपूरुषम् ।
 यस्तात्मवाये समूत्तं जगन् स्यावरज्ञाम् ॥१०९॥
 मरीचिरापद्मकमे ताभिष्यायन् प्रजेष्यथा^(१) ।
 पुचः सर्वंगणोपेतः प्रजावान् सुरचिर्दितिः ।
 संपूर्वते प्राणस्त्रायां मनसा भाविता प्रभुः ॥११०॥
 आहृतात्मा ततः सर्वा आपः समवस्त् प्रभुः ।
 तासु प्रणिहितादानमेकः सोऽजनयत् प्रभुः ॥१११॥
 पुचमप्रतिमन्द्राच्चाऽरिष्टनेमिः प्रजापतिः ।
 पुचं मरीचं सूर्याभं वधीवेशो^(२) व्यजीजनन् ॥११२॥
 प्रधायन् हि सतीं वाचं पुचार्थीं सलिले क्षितः ।
 सप्तवर्षसहस्राणि ततः सोऽप्रतिमोऽभवत् ॥११३॥
 कश्यपः सवितुविद्वांस्तेन सः^(३) ब्रह्मणः समः ।

१. प्रजेष्यदेविख्यः ।

२. पाठोऽयमसमीचीनः ।

३. तेजसेति खः ।

मन्त्रमत्तरेषु सर्वेषु भ्रान्ताणांशेन जायते ॥१.१.४॥
 कन्यानिमित्तमित्युके दक्षेण कुपिताः प्रजाः ।
 अपिवास तदा कन्यां कन्यां मन्त्रमित्तोच्याते ॥१.१.५॥
 हात्येकमा हि^१ विशेषा भ्रान्ताः कन्या उच्यते ।
 कन्यां मन्त्रं स्मरते विप्रैः कन्यपानात् कन्यपः ॥१.१.६॥
 करोति नाम यदाचो वाचं कूरमुदाहरते ।
 दक्षाभिग्रहः कुपितः कन्यपस्तेन सोऽभवत् ॥१.१.७॥
 तस्माच्च कन्यपेनोक्तो भ्रान्तां परमेष्ठिना ।
 तस्माद्दत्तः कन्यपाच्य कन्यास्ताः प्रत्यपद्धते ।
 सर्वात्म भ्रान्तावादिन्यः सर्वास्ता लोकमातरः ॥१.१.८॥
 इत्येतन्निर्विसर्गेन्तु पुण्यं यो वेद वाहणं ।
 आयुषान् पुण्यवाग् इडुः सुखमाप्नोत्यनुत्तमं ।
 धारणात् अवणाचैव सर्वपापैः प्रसुच्याते ॥१.१.९॥
 अथावृत्तु पुणः सर्वं सुनयो रोमहर्षणे ।
 विनिवृत्ते प्रजासर्गे यहे वै चातुर्थ्यम् ।
 निर्वर्गः सम्प्रवृत्तोऽयं मनोर्वैवस्तत्त्वम् ॥१.१.१०॥
 सूत उवाच । प्रजाः सूजेति चादिषुः स्तुव्य दक्षः स्तुव्यमुवा ।
 समर्ज दक्षो भूतानि गतिमन्ति भ्रुवाणि च ।
 उपस्थितेन्तरे त्वस्मिन् मनोर्वैवस्तत्त्वम् ॥१.१.११॥
 ततः प्रहृतो दक्षस्तु प्रजाः स्तुत्यतुर्लिङ्घाः ।
 अरायुआ अण्डजात्य उद्दिजाः स्तेदजास्ताया ॥१.१.१२॥

^१ पाठोयमादर्थसम्बोधे मुहितः । परन्तरयमसमीक्षीनः ।

दग्धवर्धमहस्याणि तत्प्रा चोरं महत्प्रः ।
 सम्भाविते योगवस्त्रेणिमाद्यिर्बिष्टेष्टः ॥१२३॥
 आत्मानं व्यभजन् शीमान् मनुष्योरगराज्ञान् ।
 देवासुरसगम्बर्वान् दिक्षंक्षमग्रजान् ।
 ईश्वरानात्मानकुञ्जान् रूपद्विष्टेजसा ॥१२४॥
 तथैवान्वानि सुदिते गतिमन्ति प्रूपाणि च ।
 मानसान्वेव भूतानि विसूचुर्विधाः प्रजाः ॥१२५॥
 अथीन् देवान् सगम्बर्वान् मनुष्योरगराज्ञान् ।
 यज्ञभूतपिशाचांश्च वयःपश्चृणांस्तथा ॥१२६॥
 यदाच्य भगवा सृष्टा न व्यवहृत्वा ताः प्रजाः ।
 अपथ्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥१२७॥
 मैथुनेन च भावेन विसूचुर्विधाः प्रजाः ।
 असिक्षी^(१) चावहत्पङ्कीं वीरणस्य प्रजापतेः ॥१२८॥
 सुतां सुमहता सुक्रां तपसा लोकधारिणीं ।
 यथा धृतमिदै वर्षे जगत् स्थावरजड्मं ॥१२९॥
 अचायुदाहरनीमौ क्षेत्रौ प्राचेतसं ग्रन्ति ।
 इत्योऽहतेता भार्यामसिक्षों वीरणों परां^(२) ॥१३०॥
 कृपानां नियुतं दक्षः सर्पिणां साभिमानिनां ।
 नदीगिरिषु सर्वज्ञाः पृष्ठतोऽनुशयौ प्रभुः ॥१३१॥
 तं दृष्ट्वा अविभिः प्रोक्ते प्रतिष्ठास्ति वै प्रजाः ।

^१ अस्त्रचीमिति ठ० ।

^२ मुरेति ठ० ।

प्रथमाच दितीया तु दत्तस्येह प्रजापतेः ॥१.३२॥
 तथागच्छद् यथाकालं कृपार्णा नियुते तु सः ।
 असिङ्गों वैरिणों च दत्तः प्राचेतसोऽवहत् ॥१.३.३॥
 अथ पुच्छशस्त्रं स वैरिण्णाममितौजसा ।
 असिङ्गर्ण जनयामास दत्तः प्राचेतसः प्रभुः ॥१.३.४॥
 तस्य हृष्टा महातेजाः स विवर्द्धयिष्युन् प्रजाः ।
 देवर्थिः प्रियसंवादो नारदो ब्रह्मणः सुतः ।
 नाशाय वचनं तेषां ग्रापायैवात्मनोऽत्रवीत् ॥१.३.५॥
 यः स वै प्राच्यते विप्रः कश्यपस्येति द्वचिमः ।
 दत्तशापभवाहीतो अद्वार्धिस्तेन कर्मणा ॥१.३.६॥
 यः कश्यपसुतसाय परमेष्ठो व्यायात ।
 मानसः कश्यपस्येह दत्तशापभवात् पुनः ॥१.३.७॥
 तस्मात् स कश्यपसुतसाय दितीयं मानसोऽभवत् ।
 स हि पूर्वसमुत्पद्धो नारदः परमेष्ठिनः ॥१.३.८॥
 येन दत्तस्य पुच्छास्ते इर्याया इतिविश्रुताः ।
 निन्दार्थं नाशिताः सर्वे विनष्टाय न संशयः ॥१.३.९॥
 तस्योद्यतस्तदा दत्तः कुरुद्वा नाशाय वै प्रभुः ।
 अद्वार्धिन् वै पुरुषत्य व्याचितः परमेष्ठिना ॥१.४.०॥
 ततोऽभिषम्भितं चके दत्तस्तु परमेष्ठिना ।
 कश्यायां नारदो मत्त्वं तत्र पुच्छो भवतिति ॥१.४.१॥
 ततो दत्तः सुतां प्रादात् प्रियां वै परमेष्ठिने ।
 तस्मात् स नारदो जले भूयः शान्तो भवादृषिः ॥१.४.२॥

तदुपशुत्य विप्रासो जातका ॥१॥
 अपृच्छन् बदना शेष सुते तत्त्वार्थदर्शिनं ॥१.४३॥
 अवय ऊः । कथं विनाशिताः पुचा नारदेन महात्मणा ।
 प्रजापतिसुतासे वै प्रजाः प्राचेतसामन्नाः ॥१.४४॥
 स तथां वचनं सुला जिह्वामासक्तवं गुम्भं^(१) ।
 प्रेवाच मधुरं वाक्यं तेषां अवर्गुणान्वितं ॥१.४५॥
 दत्तपुचाच इर्याच विवर्द्धयिष्वः प्रजाः ।
 समागता महात्रीया नारदस्तानुवाच च ॥१.४६॥
 वास्तिशा वत यूर्यं वै न प्रजानीय भूततः ।
 अन्तमूर्द्धमधस्तैव कथं स्त्रियय वै प्रजाः ॥१.४७॥
 किं प्रभाणन् भेदिन्वाः स्त्रैव्यानि तर्यैव च ।
 अविज्ञायेह स्त्रैव्यं अन्यथा किं मु स्त्रैव्य ।
 अत्यं वापि वज्रवापि तत्र दोषकृ दृशते ॥१.४८॥
 ते तु तदृचनं अुला प्रथाता अर्वतो दिशः ।
 वायुन् समग्रप्राण^(२) गतास्ते वै पराभवं ॥१.४९॥
 अस्तापि न निवर्त्तन्ते भ्रमन्ते वायुमिश्रिताः ।
 एवं वायुयत्यं प्राप्य भ्रमन्ते ते महर्षयः ॥१.५०॥
 स्त्रेषु पुत्रेषु गणेषु दत्तः प्राचेतसः पुनः ।
 वैरिष्याकेव पुचाणी सहस्रमस्त्रजत् प्रभुः ॥१.५१॥
 प्रजा विवर्द्धयिष्वः अवस्त्राचाः पुनर्कृ ते ।

१. पुमरिति ख० ।

२. वायुन् नामनं प्राप्येति ख०, छ०, ठ० च ।

पूर्वमुक्तं वचस् नारदेन च ॥१.५३॥
 तत्कुला वचस् सर्वे कुमारासो महीजाः ।
 अन्याऽन्यमुक्तसो मर्वे सम्यगाह महान् यिः ।
 भात्तणां पदवौ चैव गन्तव्या नाच संशयः ॥२.५.३॥
 ज्ञात्वा प्रमाणं पृथग्नाथं सुखं स्वत्यामहे प्रजाः ।
 तेऽपि तेनैव मर्वेण प्रथाताः मर्वतो दिशम् ।
 अस्यापि न निवर्त्तन्ते मसुद्रेभ्य इवापगाः ॥२.५.४॥
 ततः प्रस्तुति वै भाता भातुरन्वेष्ये रताः ।
 प्रथातो व्यक्तिं तथा तत्र कार्यं विजानता ॥२.५.५॥
 नष्टेषु अवलाशेषु दक्षः कुहोऽभवदिसुः ।
 नारदं नाशमेहीति मर्वेवासं वसेति च ॥२.५.६॥
 तथा तेष्यपि नष्टेषु मध्यतमसु पुरा किञ्च ।
 यहिकन्याऽस्तजहतो वैरिष्यामेव दिशुताः ॥२.५.७॥
 तास्तदा प्रतिजयाह पर्वर्थं कश्यपः प्रभुः ।
 धर्मः सोमस्तु भगवांस्तथैवान्ये महर्थयः ॥२.५.८॥
 इमां विद्विष्ट दत्तस्य कृत्वां यो वेद तत्त्वतः ।
 आयुषान् कीर्त्तिमान् धर्मः प्रजातांश्च भवत्युत्^(१) ॥२.५.९॥
 इति शीमद्वापुराणे वायुपोक्ते प्रजापतिःशानुकीर्त्तनं नाम
 चतुर्थोऽथायः ।

१. अथाध्याये वक्ष्यु श्वानेषु पूर्वोपरसङ्कलिताद्विद्येनासमीक्षितेन च
शाठः प्रतिभावि ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

— ● —
पञ्चपीदप्रकाशः ।

अथ ऊरुः । देवानां दात्रानाम् देवानामैव वर्णः ।

उत्पत्तिं विज्ञारेचेह कृषि वैवस्तुतेऽन्नरे ॥१॥

सूत उवाच । धर्मोऽन्नावद् वल्लामि लिङ्गैँ तं निवेदित ।

सहन्वती वसुर्यासी समा भानुर्महती ॥२॥

सहस्र्या च मुहूर्दा च साधा विश्वा तथैव च ।

धर्मपत्थो दश लेता इजः प्राप्तेत्यो ददौ ॥३॥

साधा पुर्वासु धर्मस्त्र साधान् द्वादश अज्ञिरे ।

साधा नाम महाभागाम्हन्दजा अज्ञभागिनः ।

देवेभस्तान् परान् देवान् देवताः परिचिरे ॥४॥

ब्रह्मणो वै मुखात् छृष्टा जया देवाः प्रजेष्ठा ।

सर्वे मन्त्रज्ञरीरास्ते सहता मन्त्रस्तरेचिह ॥५॥

दर्शय पौर्णमासय दृश्यत्य रथनार्ह ।

चिन्तित्यैव विचिन्तित्य आकृतिः कृतिरेव च ॥६॥

विज्ञाता चैव विज्ञातो मनो चक्रत्य ते स्तुताः ।

नामान्वेतानि तेर्षा वै जयानां प्रस्त्रितानि च ॥७॥

मन्त्राशापेन ते जाताः पुनः स्त्रायम्भुके जिताः ।

स्त्रारोचिषे वै तुष्टिताः सत्याचैवोत्तमे पुनः ॥८॥

नामये इत्यो नाम वैकृष्णा रैवताऽन्नरे ।

साधाय चातुषे नामा कन्द्रा जिरे सुराः ॥८॥
 धर्षपुचा महाभागाः साधा ये दादशामराः ।
 पूर्वं सा अनुसूयने चातुषस्त्राकरे मनोः ॥९०॥
 स्तारोचिषेऽन्तरे तीता देवा ये वै महाक्षः ।
 तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूर्त्तैः चातुषेऽन्तरे ॥९१॥
 किञ्चिच्छिष्टे तदा तस्मिन् देवा वै तुषिताऽब्रुवन् ।
 इतरेतरं महाभागान् वयं साधान् प्रविष्ट्वा वै ।
 मन्वन्तरे भविष्यामस्त्राः अत्रो भविष्यति ॥९२॥
 एकमुकां तु ते सर्वे चातुषस्त्राऽन्तरे मनोः ।
 तस्माद्ब्रह्मसम्भूतान् धर्षान् स्तावस्मुवान् पुनः ॥९३॥
 नरनारायणौ तत्र वज्राते पुनरेव हि ।
 विष्णुदिक्षो यशासीत् तथा शत्रो हरिष्व तौ ।
 स्तारोचिषेऽन्तरे पूर्वमाहान्तौ तुषितौ सुरौ ॥९४॥
 तुषितानाम्नु साध्यने नामान्येतानि वद्यते ।
 मनोऽनुमना प्राणश्च नरो धानश्च^(१) वीर्यवान् ॥९५॥
 चित्तिर्दयो नयस्त्रैव दृष्टो नारायणस्त्रया ।
 प्रभवोऽय विभुष्यैव^(२) साधा दादश जिरे ॥९६॥
 स्तावस्मुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्तारोचिषे पुनः ।
 नामान्यामन् पुनस्त्रानि तुषितानां निवेदधत ॥९७॥
 प्राणोऽपानस्त्रयोदानः समानो व्यान एव च ।

^(१) नरोपानस्त्रेति स०, ढ०, ठ०, ठ० च ।

^(२) प्रभवो विभवस्त्रैवेति स० ।

चतुः शेषं तथा^(१) प्राप्तः सर्वो बुद्धिर्मनसाथा ॥१८॥
 प्राणापानामुदानव चमानो ज्ञान एव च ।
 जामान्येतानि पूर्वंसु तुषितानी स्मरानि च ॥१९॥
 वचोस्तु वसवः पुचाः ज्ञानापानमनुजाः स्मराः ।
 धरो भुवस्य दोमस्य आपस्यालखोऽनिकः ।
 प्रत्यूषस्य प्रभासस्य वसवोऽहौ प्रकीर्तिराः ॥२०॥
 धरस्य पुचो इविषो उत्तरवद्यवहस्या ।
 भुवपुचो भवो नाचा कालो खोकपकालः ॥२१॥
 दोमस्य भगवान् वर्चा बुधस्य यहवोधनः ।
 रेहिष्ठां तौ समुपकौ विषु लोकेषु विश्रुतौ ॥२२॥
 धारोर्मिकलिखाद्यैव चयस्यन्नमस्यः सुताः ।
 आपस्य पुचो वैतण्डः शमः ज्ञानास्त्रैव च ॥२३॥
 स्तन्दः सन्त्वमारस्य जडे पादेन तेजसः ।
 अग्निपुचः कुमारस्य ग्ररसान्वे व्यायत ।
 तस्य ज्ञास्तो विज्ञासस्य नैमन्येवस्य प्रहजाः ॥२४॥
 अनिकस्य शिवा भार्या तस्माः पुचो मनोजवः ।
 अविज्ञातगतिस्यैव हौ पुचावनिकस्य च ॥२५॥
 प्रत्यूषस्य विदुः पुच अविनाशा तु देवसः ।
 हौ पुचो देवस्यापि ज्ञानवन्नौ भनीष्ठौ ॥२६॥
 दृष्टस्तेषु भगिनी वरस्ती व्रज्ञाचारिणी ।

योगसिद्धा जगत्तत्त्वमभक्ता विचरत्युत ॥२७॥
 प्रभासस्य तु या भार्या वस्तुनामदृष्टमल्ल इ ।
 विश्वकर्मा सूतस्त्रास्या जातः शिल्पिप्रजापतिः ॥२८॥
 म कर्त्ता सर्वशिल्पयानां चिदशानाच्च वर्द्धकिः ।
 भृष्टलानाच्च सर्वेषां कर्त्ता कारविता च सः ॥२९॥
 सर्वेषाच्च विमानानि दैवतानां करोति सः ।
 मानुषाश्चैपञ्जीवन्ति यस्य शिल्पानि शिल्पिनः ॥३०॥
 विश्वेदेवास्तु विश्वाया जग्निरे इत्थ विश्वताः ।
 कतुर्देवः अवः सत्यः कालः कामो धुमिक्षाया^(१) ॥३१॥
 कुरुवान् प्रभवाश्चैव रोचमानस्य ते इत्थ ।
 धर्मपुचाः सूतां श्वेते विश्वायां जग्निरे इतुभाः ॥३२॥
 महत्वत्यां महत्वलो भानवो भानुजाः सूताः ।
 सुहर्ष्णीसुहर्ष्णीयां घोषं कम्या व्याजायत ॥३३॥
 सद्गुण्यायान् संजडो विदान् सद्गुण्यं एव च ।
 नागवीश्वस्तु^(२) आस्याच्च पथत्रयसमाच्रिताः^(३) ॥३४॥
 पृथिवीविषयं सर्वमहन्त्यां व्याजायत ।
 एष भर्गः समाख्याते विदान् धर्मस्य ज्ञात्वतः ॥३५॥
 सुहर्ष्णीश्चैव तिष्यस्य पतिभिः सह सूताः ।
 नामतः संप्रवच्छामि त्रुवतो मे विवेधत ॥३६॥

१. सधुरुपेति ख० ।

२. नव वीश्वकिंति ख०, श०, ठ०, ठ० च ।

३. पथत्रयसमाच्रिता इति ठ० ।

अहोरात्रविभागश्च नष्टवाणि प्रमाणतः ।
 मुकुर्णाः सर्वनष्टाच्च अहोरात्रविद्युता ॥३७॥
 अहोरात्रकलामाक्षु घट्टतीर्थधिका सूता ।
 रवेर्गतिविशेषेण सर्वेषु अतुमिष्टनः ॥३८॥
 ततो वेदविदसौता तिथिमिष्टनि पर्वम् ।
 अविशेषेषु कालेषु योज्यः स पितृदानतः ॥३९॥
 रौद्रः बार्वस्तथा मैत्रः पिण्डद्युवामव एव च ।
 आणोऽयं वैश्वदेवत्य ब्राह्मो मध्याङ्गसंचितः ॥४०॥
 प्राजापत्यस्तथा ऐन्द्रः^{१)} तथेन्द्रो निर्वैतिस्त्रया ।
 वारुणश्च तथार्द्धेषो भागाशापि दिनाश्रिताः ॥४१॥
 एते दिनमुकुर्णाश्च दिवाकरविनिर्मिताः ।
 अद्युक्ताश्चाविशेषेण वेदितव्याः प्रमाणतः ॥४२॥
 अजास्तथादिर्ब्रह्म पूषा चिं अमदेवताः ।
 आग्नेयस्यापि विज्ञेयः प्राजापत्यस्तथैव च ॥४३॥
 ऋद्वासौम्यस्तथादित्यो वार्हस्यत्योऽयं वैष्णवः ।
 सावित्रोऽयं तथा लाङ्गो वायवश्चेति मंयहः ॥४४॥
 एकरात्रिमुकुर्णाः स्युः कमोका दय पश्च च ।
 हूदोर्गत्युदया ज्ञेया नाल्किकाः पादिकास्तथा ।
 कालावस्त्रास्त्रिमास्त्रेते मुकुर्णां देवताः सूताः ॥४५॥
 सर्वयहाराणां चौषेष खालानि विशिलानि च ।
 दचिणात्तरमध्यानि तानि विद्याद् यथाकर्म ॥४६॥

१) वर्षोपेन्द्र इति ४० ।

स्वानं जारद्गवं मध्ये तच्चैरावतसुन्नरं ।
 वैशानरं इच्छितो निर्दिष्टमिह तत्पतः ॥४७॥
 अश्विनी कृष्णिका याम्या नागवीचिरिति सहता ।
 पुष्टोऽप्तेषापुनर्वसु वीचिरैरावती मता ।
 तिस्रसु वीथयो श्वेता उत्तरे मार्गं उच्यते ॥४८॥
 पूर्वान्तरे फालगुण्यौ च मघा चै वार्ष्मी सहता ।
 इक्षुचिते तथा स्वाती गोवीथीत्यभिश्विता ॥४९॥
 ज्येष्ठा विश्वाखानुराधा वीथी जारद्गवी सहता ।
 एतास्तु वीथयस्तिसो मध्यसे मार्गं उच्यते ॥५०॥
 मूलज्ञावाङ्गे द्वे चापि अजवीचिरिता ।
 अवणाद्य धनिष्ठा च गर्भी ग्रन्थभियकाया ॥५१॥
 वैशानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता ।
 सहता वीथस्तु तिस्रस्ता मार्गं वै इच्छिते बुधैः ॥५२॥
 सप्तविंशत्तु या: कन्या दत्तः लोमाय ता ददौ ।
 सर्वा नक्षत्रनामस्ता ज्योतिषे चैव कीर्तिताः ।
 तासामपत्यान्यभवन् दीप्तान्यभिततेजसा ॥५३॥
 यास्तु ग्रेषासादा कन्याः प्रतिजयाह कम्हयः ।
 चतुर्दश महाभागाः सर्वास्ता लोकमातरः ॥५४॥
 आदितिर्दितिर्दिनुदावा अरिष्ठा नायुषक्षेत्रिणः, ट० च ।
 सुरभिर्विनता चैव तात्त्वा कोशवदा दूरा^(१) ।

^(१) आदितिर्दितिर्दिनुदावा अरिष्ठा नायुषक्षेत्रिणः ट० च ।

^(२) सुरभिर्विनता तात्त्वा सुनिः कोशवदा दूरेति ग० कोशवदा दूरेति ग०

कद्रुसुंनित्य धर्मज्ञः प्रजासामा निवेदित ॥५.५॥
 चारिष्णवेऽन्तरेऽन्तोते ये द्वादश पुरोगमाः ।
 वैकुण्ठा नाम ते साध्या बभूवुशाङ्कुषेऽन्तरे ॥५.६॥
 उपस्थितेऽन्तरे छास्त्रिन् पुनर्वैवस्तस्य ह ।
 आराधिता छादित्या ते समेत्याङ्गः परस्परं ॥५.७॥
 एतामेव महाभागामदितिं संप्रविष्ट है ।
 वैवस्ततेऽन्तरे छास्त्रिन् योगादहृन् चेतसः ॥५.८॥
 मच्छामः पुच्छामस्यामनः शेषो भविष्यति ।
 अदित्याम् प्रसन्नानामादित्यावं भविष्यति ॥५.९॥
 एवमुक्ता तु ते मर्वे चालुषस्याऽन्तरे मनोः ।
 जडिरे द्वादशादित्या भारीचात् कम्पपात्युनः ॥६.०॥
 ग्रन्तकतुश्च विष्णोश्च जडाते पुनरेव हि ।
 वैवस्ततेऽन्तरे छास्त्रिन् नरनारायणी सुरी ॥६.१॥
 तेषामपि हि देवानां निधनोत्यनिहत्यते ।
 यथा सुर्यस्य लोकेऽस्त्रिन् उदयास्तमयावुभौ ।
 प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य^(१) च महात्मनः ॥६.२॥
 श्रेष्ठानुश्रविके द्यस्माच्छक्ताः शब्दादिलक्षणे ।
 अष्टात्माकेऽलिमाद्ये च तस्मान्ते जडिरे सुराः ॥६.३॥
 इत्येष विषये रागः समूल्याः कारणं सर्वं ।
 ब्रह्माज्ञापेन समूला जयाः स्वायम्भुवे जिताः ॥६.४॥
 स्वारोचिष्ठे वै तुष्टिताः सत्याद्यैवान्तम् पुनः ।

१. वरस्येति सं ।

तामये हरयो देवा जानाशारिष्ये तु वै ।
 देवुष्टाकालुषे शाखा आदित्यः शाम्यते पुनः ॥५.५॥
 धानाऽर्थमा च मित्रस्य वहणेऽग्नो भगस्त्वा ।
 हक्षो विवस्तान् पूषा च पर्जन्यो दशमः सूतः ॥६.६॥
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योऽजघन्यजः ।
 हृत्येते द्वादशादित्याः कम्पपस्य सुताः सूताः ॥६.७॥
 सुरभी कश्यपाद्गुद्रानेकादश विजित्ते ।
 महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सनी ॥६.८॥
 अद्वारकं तथा सर्वं निर्वृति बद्यत्पत्ति ।
 अर्जैकपादस्त्रिभूर्द्धेतुं अर्ज तथा ॥६.९॥
 शुक्रगच्छरं शृत्यु कपात्स्त्रैव^(१) विश्रुतं ।
 देवानेकादशैतान्स्तु रुद्रांश्लिमुवनेश्वरान् ।
 तपसा तेन महता सुरभी तानजीवनत् ॥७.०॥
 ततो दुष्टिरावन्ये सुरभी द्वे व्याघ्रत ।
 रोहिणी चैव रुद्राभा गान्धारी च^(२) यशस्तिनी ॥७.१॥
 रोहिणी जित्ते कल्याश्वतश्चो सोकविश्रुताः ।
 सुरुपा हंसकीला च^(३) भद्रा कामदुधा तथा ।
 सुपुत्रे कामदुधा तु सुरुपा तगयद्यर्थं ॥७.२॥
 हंसकीला नृपस्त्रीन्^(४) भद्राद्यास्तु व्याघ्रत ।

१ कापात्स्त्रैवेति रु ॥

२ गान्धारी चेति रु ॥

३ हंसकीली चेति रु ॥

४ पाठोऽयं न समीक्षितः ।

विशुनास्तु महाभागा गन्धवीं वाजिनः सुनाः ॥३३॥
 उच्चैःश्वासदा जाताः खेचरास्ते भनोजवाः ।
 शेताः ग्रोनाः पिण्डाश्व शारङ्गा इरितार्जुनाः ।
 इद्रा देवोपवास्त्रास्ते गन्धवींयोग्यो इवाः ॥३४॥
 भूयो जस्ते सुरभ्यास्तु शीमान् चन्द्राभसुप्रभः ।
 चम्पी कहुप्ती शुतिमान्तस्ताक्षयवावः ।
 सुरभ्यनुस्ते इतो अजो माहेश्वरस्तु वः ॥३५॥
 इत्येते कथ्यपस्ता इद्रादित्याः प्रकीर्तिनाः ।
 धर्मपुत्राः गहताः साधा विश्वे च वसवस्त्राः ॥३६॥
 अरिहनेमिपद्मीनामपत्यानीह षोडश ।
 बज्जपुत्रस्त्र विद्युषद्यतस्तो विशुनः स्त्रताः ।
 प्रत्यज्ञिनस्त्रजाः श्रेष्ठा अस्त्रे वल्लिंश्वलताः ॥३७॥
 लक्ष्माश्वस्य तु देवर्घेऽद्वयप्रदरणाः स्त्रताः ।
 एते युगश्वस्त्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ॥३८॥
 सर्वे देवगणा विप्राक्षयस्त्रिंश्चनु छन्दजाः ।
 एतेषामपि देवानां निरोधोत्पत्तिंहस्ते ॥३९॥
 यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्त्रमयावुभौ ।
 एते देवनिकाश्वास्ते सम्भवन्ति शुगे शुगे ॥४०॥
 अष्टय ऊरुः । साधाश्व वसवो विश्वे इद्रादित्यास्त्रथैव च ।
 अभिजात्या प्रभावैश्च कर्मभिश्वैव विशुनाः ॥४१॥
 प्रजापतेश्व विष्णोश्च भवस्य च महात्मनः ।
 अन्तरं ज्ञातुमिक्षासो यस्त्र यस्त्राद् विश्विते ॥४२॥

यस्य यस्मात् प्रभवति यस्य यस्मिन् प्रतिष्ठितः ।
 ज्ञायान्यो मध्यमस्यैव कनीयान् यस्य तेषु वै ॥८३॥
 प्रधानभूतेऽयस्मैर्गुणभूतस्य तेषु यः ।
 कर्मभिश्चाभिजात्या च प्रभावेण च यो महान् ।
 एतत् प्रत्युष्टि नः सर्वं त्वं हि वेत्य यथायथं ॥८४॥
 सूत उत्तराच । अत्र वा वर्णयिष्येद्दमन्तरन्तेषु यत् सूतं ।
 यद्ब्रह्मविष्णुकद्राणां इत्युच्चं मे विवक्तः ॥८५॥
 राजसी तामसी चैव सात्त्विकी चैव ताः सरताः ।
 तन्यः स्वयम्भूतः प्रोक्ताः काले काले भवन्ति याः ॥८६॥
 एतासामन्तरं वकुं नैव शश्यं दिजोन्माः ।
 गुणद्विनिवन्धलाहृधानुशवन्धतः ॥८७॥
 प्रवृत्तिज्ञ निवृत्तिज्ञ गुणवृद्धिभिः दिजाः ।
 यथाग्रहत्या प्रवच्छामि तनूनां तत्त्वोधत ॥८८॥
 एका तु कुरुते ताम्सा राजसी सर्वतः प्रजाः ।
 एका चैवार्णवस्था तु सानुग्रहाति सात्त्विकी ।
 एका सात्त्विपते काले ताम्सी यस्ते प्रजाः ॥८९॥
 रजसा तु समुद्रिको ब्रह्मा सम्भवते यदा ।
 पुरुषाख्या तदा तस्य सात्त्विकी विनिवर्तते ॥९०॥
 यदा भवति कालात्मा उद्ग्रीकात्मसन्तु सः ।
 ब्रह्माख्या सा तदा तस्य राजसी विनिवर्तते ॥९१॥
 सच्चोद्ग्रीकात्म पुरुषो यदा भवति स प्रभुः ।
 कालाख्या सा तदा तस्य पुनर्न भवतीति वै ॥९२॥

कमानस्य निवर्जने रुपं जाम च कर्म च ।
 चैलोक्ये वर्त्मानस्य सर्वानुयहनियहैः ॥८३॥
 यदा भवति भद्रा च तदा चालारम्भ्यते ।
 यदा च पुरुषो बद्रा न चैव पुरुषस्तु सः ॥८४॥
 मणिर्विभजते वर्णान् विचिचान् स्फटिके यथा ।
 वैमल्लादाश्चवशान्तदर्ढः स्थानदञ्जनः ॥८५॥
 तदा गुणवशानस्य स्वयम्भोरनुरक्षने ।
 एकत्रे च पृथक्के च प्रोक्तमेतत्त्रिदर्ढने ॥८६॥
 एको भूत्वा यथा मेघः पृथक्केनावतिष्ठते ।
 रूपतो वर्णतस्यैव तथा गुणवशान्तु सः ॥८७॥
 भवत्येको दिधा चैव चिधा मूर्च्छिविनाशनात् ।
 एको बद्रान्तर्दर्ढैव पुरुषयेति ते चयः ॥८८॥
 एकस्तीताः स्थानास्तिस्थानवस्तु स्वयम्भुवः ।
 आद्यी च पौरुषी चैव अन्तकारी च ते चयः ॥८९॥
 तत्र या राजसी तस्य तनुः सा वै प्रजाकरी ।
 या तामसी तु कालाद्या प्रजाचयकरी तु सा ।
 सान्तिकी पौरुषी या तु सानुयहकरी स्थाना ॥९०॥
 राजस्त्रा ब्रह्मणोऽगेन भरीचिः कश्यपोऽभवत् ।
 तामसी चान्तर्दशा तु तदेनाभवद्वः ॥९०१॥
 सान्तिकी पौरुषी या सा तस्याः शोधिष्णुरुच्यते ।
 चैलोक्ये ताः स्थानास्तिस्थानवस्तु स्वयम्भुवः ॥९०२॥
 नानाप्रयोजनार्थां हि कालोऽवस्थां करोति यः ।

नद्यानेन प्रजाः सूचुा विष्णुलेनानुस्तद्य च ।
 वैष्ण यानुग्रहीतास्ता रौद्रानुशमते पुनः ॥१०३॥
 एकः स्वयम्भुवः कालस्त्रिभिर्गतीन् वै करोति सः ।
 सृजते चानुस्तद्याति प्रजाः संहरते तथा ॥१०४॥
 इत्येताः कथितास्त्रिसूक्ष्मवस्तु स्वयम्भुवः ।
 प्रजापत्या च रौद्रो च वैष्णवो चैव ताः सूताः ॥१०५॥
 एका तनुः सूता बेदे धर्मशास्त्रे पुरातने ।
 शाक्ताद्योगपरे वीरैः शृणुकैकलदर्शिभिः ।
 अभिजातप्रभावज्ञार्थविभिसात्तदर्शिभिः ॥१०६॥
 एकत्रे च पृथक्को च तासु भिक्षाः प्रजाम्बिह ।
 हदै परमिदै नेति शुवतो भिक्षदर्शनाः ॥१०७॥
 नद्याणां कारणं केचित् केचित् प्राङ्गः प्रजापतिं ।
 केचिच्छिवं परनेन प्राङ्गविष्णुं तथाऽपरे ।
 अविज्ञानेन संसक्ताः सका रथादिचेतसा ॥१०८॥
 तत्त्वं कालस्त्र देशस्त्र कार्याणावेत्य तत्त्वतः ।
 कारणस्त्र सूता ज्ञोता नानार्थविह देवताः ॥१०९॥
 एकं निन्दति यक्षेषां मर्वानेव स निन्दति ।
 एकं प्रशंसमानस्तु सर्वानेव प्रशंसति ।
 एकं थो वेत्ति पुरुषं तमाङ्गब्रह्मावादिनं ॥११०॥
 अद्वेषस्तु सदा कार्या देवतासु विजागता ।
 न ब्रह्ममीश्वरं शातुर्मैत्र्येण व्यवस्थितं ॥१११॥
 एकात्मा स चिधा भूत्वा सम्मोहयति यः प्रजाः ।

एतेषाच्च चयाणान् विश्ववन्तरं जनाः ॥१.१.१॥
 जिज्ञासनाः परौकनाः सका रूपानिचेतसः ।
 हृदं परमिदं नेति वदन्ति भिन्नदर्शिनः ॥१.१.२॥
 यातुधानान् विश्वन्येताः पिण्डाचांसैव नामराग् ।
 एकत्रेन पृथक्केन स्थायम्भूर्वतिष्ठते ॥१.१.३॥
 गुणमात्रात्मिकाभिमु तनुभिर्माहयन् प्रजाः ।
 तेष्वेकं यजते यस्तु स तदा यजते चर्य ॥१.१.४॥
 तस्मादेवाच्छब्दो छ्रेते नैरलायं व्यवस्थिताः ।
 तस्मात् पृथक्केनकलमङ्गा सङ्घागतागतं ।
 एकत्रं वा बहुत्रं वा तेषु को इत्युपर्याप्ति ॥१.१.५॥
 यस्मात् सङ्घाणुष्टुतीते यस्ते चैव ते प्रजाः ।
 गुणात्मकलात्मिकाच्च तस्मादेकः स उच्यते ॥१.१.६॥
 हृदं व्रज्ञाणमिन्द्रियं लोकपालान् कर्षीन् दनून् ।
 देवं तस्मेकं बड्धा प्राञ्छर्नारायणं द्विजाः ॥१.१.७॥
 प्राजापत्या तनुर्या च तनुर्या चैव वैष्णवी ।
 अन्यकरे च कल्पे च आवर्तने पुनः पुनः ॥१.१.८॥
 तेजसा यशसा चुद्धा चुतेन च बलेन च ।
 कायन्ते तस्माद्यैव तामपीच निवेदत ॥१.१.९॥
 राजसा ब्राह्मणोऽस्त्रेन मरीचिः कम्पोऽभवत् ।
 तामसास्त्रस्य चार्षिते कालाक्षा रुद्र उच्यते ।
 सात्त्विक्या पुरुषाश्चेन यज्ञे विष्णुरभूत्तदा ॥१.१.१०॥
 चिषु कालेषु तस्मैता ग्रहणस्तुन्वेऽजगाः ।

कालो भृत्वा पुनस्थासौ रुद्रः संहरते प्रजाः ॥१२२॥
 सम्प्राप्ते चैव कल्पान्ते सप्तरश्मिर्दिवाकरः ।
 भृत्वा सम्वर्तकादित्यो लोकां क्षीन्म तदादहत् ॥१२३॥
 विष्णुः प्रजानुग्रहाति नामकृपविपर्यये ।
 तस्मानस्यामवस्थाथां तच्चदुत्पत्तिकारणं ॥१२४॥
 मन्त्रोदिका तु या प्रोक्ता ब्रह्मणः पौरुषी तनुः ।
 तस्यांशेन विजये स इह स्वाध्यमुवेऽन्तरे ।
 आकृत्यां मनसो देव उत्पत्तः प्रथमे विभुः ॥१२५॥
 ततः पुनः स वै देवो प्राप्ते स्वारोचियेऽन्तरे ।
 तुषिताथां समुत्पन्ने । शतीतसुषितैः सह ॥१२६॥
 औन्तसे चान्तरे चैव तुषितसु विदुः स वै ।
 वशवर्जिभिरुत्पन्नो वशवर्जी हरिः पुनः ॥१२७॥
 सत्यायामभवत्सत्यः सत्यैः सह सुरोन्तरैः ।
 तामसस्थान्तरे चापि सम्प्राप्ते पुनरेव हि ।
 भाव्याद्यां हरिभिः साहृदै हरिरेव वभृत्व ह ॥१२८॥
 चारिष्णावेऽन्तरे चापि हरिर्देवः पुनस्तु सः ।
 वैकुण्ठायामसौ जज्ञे श्वाभूतरज्जैः सह ।
 वैकुण्ठः स पुनर्देवः सम्प्राप्ते चाचुयेऽन्तरे ॥१२९॥
 धर्मो नारायणः साध्यः साध्यैः सह सुरैभृत् ।
 स तु नारायणः साध्यः प्राप्ते वैवस्थतेऽन्तरे ॥१३०॥
 मारीचात् कश्यपादिष्ठुरदित्यां सम्भूत्व च ।
 चिच्छिः कर्मरिमान् लोकान् जिला विष्णुरुहकर्म ॥१३१॥

प्रत्यपादयदिक्षाय देवेभूतैव स प्रभुः ।
 इत्येताल्लग्नवस्तुस्य व्यतीताः सप्त सप्तसु ।
 मन्त्रमत्तरेक्षतीतेषु वाभिः संरचिताः प्रजाः ॥१.३.२॥
 तस्मादिद्विभिर्द्वये वामनेनेह जायता ।
 तस्मात्सु वै सप्तो विष्णुर्विशेषातोः प्रवेशनात् ॥१.३.३॥
 इत्येते भक्षणस्यैव वामनस्य महात्मणः ।
 एकत्वस्य इवाच्च विजिष्टत्वस्य कीर्तिं ॥१.३.४॥
 देवतानामिहाशेन जायने याम्बु देवताः ।
 तासान्तासोजसा बुद्धा त्रुतेन च बलेन च ।
 जायने तस्माद्यैव ता वै तेषामनुशशात् ॥१.३.५॥
 यद्यदिभूतिमत्तान्वं श्रीमद्भूर्जितसेव वा ।
 तत्तदेवावगच्छध्यं विष्णोस्त्रेत्रेऽशसन्ध्यावं ॥१.३.६॥
 स एवं जायतेऽशेन केचिदिष्टन्ति मानवाः ।
 ततोऽपरे त्रुवन्तीममन्योन्याऽशेन जायते ॥१.३.७॥
 एवं विवदमानासो दृष्ट्वा ताम्ये त्रुवन्ति इ ।
 वस्त्राच्च विद्यते भेदो मनसस्तेत्यत्थ इ ।
 तस्मादनुशशास्त्रोपां लेजज्ञास्ते भवन्धुत ॥१.३.८॥
 एकस्तु प्रभुज्ञतया वै बङ्गधा भवतीश्वरः ।
 भूत्वा यस्त्राच्च बङ्गधा भवत्येकः पुनस्तु सः ॥१.३.९॥
 तस्मासुमनसो भेदाज्ञायने तेजस्य इ ।
 मन्त्रमत्तरेषु सर्वेषु प्रजाः स्यावरज्ञामाः ।
 सर्वादौ सहदुत्प्राप्ताहिष्ठन्तीह प्रसंशया ॥१.४.०॥

प्राप्ने प्राप्ने तु कल्पान्ते हद्रः संहरति प्रजाः ।
 आयन्ते मोहयन्तोऽन्यानीश्वरा योगमायया ॥१.४.१॥
 ऐश्वर्येण चरन्तसो मोहयन्ति^(१) शूनीश्वराः ।
 तस्माद्वाषपचारेषु युक्ताद्युक्तं न विद्यते ॥१.४.२॥
 भृतापवादिनो दुष्टा मध्यस्था भृतभाविनः^(२) ।
 भृतापवादिनः शकास्त्वयो चेदाः प्रवादिनां ॥१.४.३॥
 वृद्धपूर्वञ्चुतत्वाच्च प्रवादाकैव लौकिकात् ।
 चतुर्भिः कारणैरेभिर्यथातन्तं न विन्दति ॥१.४.४॥
 पूर्वमर्थान्तरे न्यक्षाः^(३) कालान्तरगता अपि ।
 तेनान्यात् चन्तमयच्च देवता प्रतिपद्यते ॥१.४.५॥
 दर्शनां द्रव्यभूतो यो गुणभृतकु तेषु यः ।
 कर्मणां चनसां कर्त्ता अभिजात्या च यो महान् ।
 अनुज्ञैः कारणैरतैषतुर्भिः परिकीर्त्यते ॥१.४.६॥
 अशक्तहृषो जानाति देवताः प्रविभागः ।
 इमौ चोदाहरन्यत्र लोकौ योगेश्वरं प्रति ॥१.४.७॥
 आत्मनः प्रतिरूपाणि परेषाच्च सहस्राः ।
 कुर्याद्योगवलम्प्याप्य तैष सर्वैः सहाचरेत् ॥१.४.८॥
 प्राप्नुयादियद्यांश्चैव तथैवोपायतपश्चरन् ।
 संहरेच पुनः सर्वान् सुर्यंतेजो गुणानिव ॥१.४.९॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कल्पपौयप्रजासर्गो नाम पञ्चमोऽथायः ।

^(१) मादयन्तीति उ० ।

^(२) भृतभाविन इति उ० ।

^(३) पूर्वमन्यन्तरे न्यक्षा इति उ० ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

—◆—
कालपीवधानार्थः ।

अथ असुः । एतच्छुला वचनस्त्रं नैमित्येचाक्षरस्त्रिनः ।

प्रपञ्चुच्छादयः श्वेषं वचनस्त्रं यथाकर्म ॥१॥

सप्तस्त्रिह कर्णं देवा जाता मन्त्रन्तरेभ्यः ।

इत्रविष्णुप्रधानास्त्रे आदित्यास्त्रं नहौज्ञः ।

एतत् प्रबूहि नः सर्वे विस्तराद्वोभवर्षण ॥२॥

एवमुक्तसादा सृतो विनथी ब्रह्मवादिभिः ।

उवाच वदतां श्वेषो यथा षष्ठो महर्विभिः ॥३॥

सृत उवाच । श्वेषो वै मुखान् सृष्टा यथा देवाः प्रजेष्या ।

सर्वे मन्त्रशरीरास्त्रे सृता मन्त्रन्तरेभ्यः ॥४॥

दर्शनं पौर्णमासद्य सृष्टयत् रथन्तरं ।

आकृतः प्रथमस्त्रेषां तत्तदाकृतिरेव च ॥५॥

विज्ञात्यैव सुविज्ञित्य आकृतिः कृतिरेव च

अधीकृत ततो शेषः अधीतिस्यैव तत्ततः ।

विज्ञातिस्यैव विज्ञातो माग्नेषो च दादत्त ॥६॥

शेषो दादत्तपुच्छ यथाव्येन^(१) समाजयेत् ।

तं इष्टा चानवीद्वद्वद्वा जया देवानसूयत ॥७॥

दाराद्विषेषसंवेगे मिथ्यामारभतेति च ।

एवमुक्ता तु तं वद्वा तत्त्वान्तरधीयत ॥८॥

१. पञ्चाव्येनेति ख० ।

ततस्ते नाभ्यनन्दन तदाकरं परमेष्ठिनः ।
 मत्यस्येह तु कर्मणि वाङ्मनः कर्मजानि तु ॥८॥
 य एवाप्यवतिष्ठने दोषं दृष्टा तु कर्मसु ।
 चक्रान्तिशययुक्तन् ते दृष्टा कर्मणां फलं ॥९॥
 जुगुष्टुनः प्रसूतिश्च निष्ठान्दा निर्ममाभवन् ।
 अजस्ते काङ्गमालास्ते विरक्ता दोषदर्शिनः ॥१०॥
 अर्थे धर्मसु कामश्च चित्ता ते वै व्यवस्थिताः ।
 पौरुषं शानमात्माय तेजः संचिष्य चास्थिताः ॥११॥
 तेषां तमभिप्रायं शाला^(१) ब्रह्मा चुकोप ह ।
 तानववीचदा ब्रह्मा निष्ठाहान् सुरानय ॥१२॥
 प्रजार्थमिह शूयं वै प्रजास्त्राऽस्मि नात्मया ।
 प्रसूत्यध्वं अथध्वचेत्युक्तवानस्मि यत् पुरा ॥१३॥
 अस्माद्वाक्यमनाहृत्य भम वैराग्यमास्थिताः ।
 जुगुष्टमालाः स्ते जन्म सन्ततिं नाभिनन्दय ॥१४॥
 कर्मणां च कृतो न्यासो छास्त्रमत्याभिकाङ्क्या ।
 तस्माशूयमनाहृत्य सप्तकालस्तु यात्मय ॥१५॥
 ते शस्त्रा ब्रह्मणा देवा जयास्ते वै प्रसादयन्^(२) ।
 चमासाकं भद्रादेव यदज्ञानात् कृतं विभो ॥१६॥
 प्रणिपत्य सानुनयं ब्रह्मा तात्त्रवीत् पुनः ।
 लोके मयाननुज्ञातः कः स्वातन्त्र्यमिद्वार्हसि ॥१७॥

१ दृष्टेति ख० ।

२ एकवचनान्तपाठो न समीचीनः ।

मया परिगतं सर्वं कथमच्छन्दो भम ।
 प्रतिपत्त्यन्ति भूतानि इत्यन्ते वा च दि वाऽप्यहम् ॥१८॥
 लोके यदस्ति किञ्चिद्दै वलासन्त्यवस्थितं ।
 मुख्यात्माना मया व्याप्तं को मां लोकेऽतिथन्त्यवेत् ॥१९॥
 भूतानामाकिंतं यत्त यत्प्रयोगं विधारितं ।
 तथा विचारितं यत्त तस्यै विदितं भम ॥२०॥
 मया स्तिमिहं सर्वं जगत्स्यावरजड्यन्ते ।
 आशामयेन तस्येन कर्त्त्वे चेत्तुमिहेत्तुमहे ॥२१॥
 यस्मात्त्वाहं विवृत्तो वै यर्गार्थमिहं नान्यथा ।
 इत्य कर्माण्यानारभ्य को मे चक्रद्विमोच्यते ॥२२॥
 परिभाष्य ततो देवान् जयान् वै नष्टुतेतः ।
 अब्रवीत्सु पुनस्तान् वै धृतान् इष्टे प्रजापतिः ॥२३॥
 यस्मान्प्रमाभिसन्धाय यस्यास्तो चः कृतः पुरा ।
 यस्मात्सु विफलोऽयत्रो लापारस्त्वेष यः कृतः ।
 भविताऽतः सुखोदक्षो देवा भावेषु जायतां ॥२४॥
 आत्मदृष्टेन वो जन्म भविष्यति सुरोन्माः ।
 मन्यन्नरेषु संमूढाः षट्सु सर्वं गमिष्यत ॥२५॥
 वैवस्तताम्भेषु सुरास्तथा खायन्मुवादिषु ।
 तान् शाला ब्रह्मणा तत्र लोको गीतः पुरातनः ॥२६॥
 चयोः विद्यां ब्रह्माचर्यं प्रसूतिं आद्यमेव च ।
 यद्यस्त्वैव तु दानस्त एषामेव तु कुर्वतां ।
 स हि स्म विरजा भूता वस्तेऽन्यप्रसंजया ॥२७॥

स एवं लोकं वृद्धा तु जया देवानथान्वीत् ।
 वैवस्त्रतेऽन्तरेऽनीते मात्समीपमिहेक्ष्य ॥२८॥
 ततो यूथं मध्या साहूं सिद्धिं प्राप्यथ आश्वतीं ।
 एवमुक्ता तु तान् ब्रह्मा तच्चेवान्तरधीयत ॥२९॥
 ततो देवाङ्गिरोभृते ईश्वरे छाकुरोभयं ।
 प्रपद्मा अणिमादैश्य युक्ता योगबलान्विताः ॥३०॥
 ततसोषान्तु यास्त्वं साऽभवन् द्वादश इदाः ।
 जया दृति समाख्याताः जाताद्वोदधिसन्धिभाः ॥३१॥
 ततः स्वायम्भुवे नस्तिन् सर्वे ने जज्ञिरे सुराः ।
 अजिताद्यां श्वेते पुचा अजिता द्वोदशात्मकाः ॥३२॥
 विधिश्च सुगदयैव सेमो गन्दोऽव्ययस्ताथा ।
 प्राणोऽपानः सुधासा च करुणकिव्यवस्थिताः ।
 इत्येते मानसाः सर्वे अजिता द्वादश सरताः ॥३३॥
 ते च यज्ञे स्तुरैः साहूं यज्ञभाजस्तादा सरताः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिष्ये पुनः ।
 तुषिताद्यां समुत्पन्नाः पुनः पुचाः स्वरोचिष्य ॥३४॥
 तुषिता नाम ते द्वासन् प्राणाख्या याज्ञिकाः सुराः ।
 पुनस्ते तुषिता देवा उत्तमे भन्तरे स्वर्य ॥३५॥
 उत्तमस्य तु ते पुचाः सत्याद्यां जज्ञिरे इत्यभाः ।
 ततः सत्याः सरता देवा उत्तमे चान्तरे तदा ॥३६॥
 अभजन् यज्ञभाजस्ते इतीये द्वापरान्तरे ।
 ते तु सत्याः पुनर्देवाः सम्प्राप्ते तामसेऽन्तरे ॥३७॥

हर्या ये तमसः पुचा जश्निरे द्वादशीव तु ।
 हरयो नाम ते देवा चक्रभाजक्षात्मवन् ॥३८॥
 ततस्ते हरयो देवाः प्राप्ते चारिष्णोऽन्तरे ।
 वैकुण्ठाद्यां ततस्ते वै चरिष्णोऽन्तरे सुराः ।
 वैकुण्ठाद्यां नाम ते देवाः पञ्चमस्थानारे मनोः ॥४०॥
 ततस्ते वै पुनर्देवा वैकुण्ठाः प्राप्य चातुषं ।
 चात्याद्यां द्वादश सुला जश्निरे धर्मसूनवः ॥४१॥
 ततस्ते वै पुनः चात्याः संबीजे चातुषेऽन्तरे ।
 उपस्थिते मनोः सर्गे पुनर्देवस्ततस्य इ ॥४२॥
 आद्ये चेतायुगमुखे प्राप्ते वैवस्ततस्य तु ।
 अंशेन चात्यास्तेऽदित्यां भारीचात् कश्यपात् पुनः ॥४३॥
 अज्ञिरे द्वादशादित्या वर्त्तमानेऽन्तरे पुनः ।
 यदा त्वेते समुत्पद्याद्यात्मुषस्ताऽन्तरे मनोः ॥४४॥
 ततः स्वायम्भुवे चात्या जश्निरे द्वादशामराः ।
 एवमाद्या जयास्ते वै चापात्ममध्यंकादा ॥४५॥
 य इमां सप्तसप्तभूतिं देवानां देवदासनात् ।
 पठेतः अदूया शुक्लः प्रत्यवायं न गच्छति ॥४६॥
 दत्येते भूतयः सप्त जयानां सप्तसप्तणाः ।
 परिक्रान्ता मया चात्या किम्भूयः श्रीतुमिष्ठ ॥४७॥
 अवय जन्मः । हैत्यानां दानवानाम् गम्यवैरगरक्षसां ।
 सर्वभूतपिशाचानां पश्चूनां पच्छिवीहधां ।
 उत्पन्नि निधनस्त्रैव विस्तरात् कथयस्ते नः ॥४८॥

एवमुक्तसदा सृत उवाच कविसत्तमान् ।
 दितेः पुच्छद्वयं जडो कम्पपादिति नः स्मृते ॥४८॥
 कम्पपस्थात्मजो तौ वै सर्वेभ्यः पूर्वजौ सृतां ।
 स्मृत्येहन्यतिराचस्य कम्पपस्थात्ममेधिके ॥५०॥
 हिरण्यकशिपुर्नाम प्रथमं स्मृतिगासनं ।
 दित्या गर्भाद्विनिःसृत्य तत्त्वासीनोत्त्वसंसदि ।
 हिरण्यकशिपुस्थात्मात् कर्मणा तेन सः स्मृतः ॥५१॥
 स्मृत्य ऊचुः । हिरण्यकशिप्यर्नाम जन्म चैव महात्मानः ।
 प्रभावश्चैव दैत्यस्य विस्तराद्वृहि नः प्रभो ॥५२॥
 सृत उवाच । कम्पपस्थात्ममेधोऽभृत् पुण्ड्रो वै पुष्करे पुरा ।
 स्वधिभिर्द्वताभिश्च गन्धव्यैरुपश्चाभितः ॥५३॥
 चतुष्टेनैव विधिना आस्यानादै यथाविधिः ।
 आसनान्युपकृतानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ॥५४॥
 कुम्भपूतानि चौण्डत्र तृचकलकमेव च^(१) ।
 मुख्याविजय्य चत्वारसोषानान्युपकल्पयेत् ॥५५॥
 प्रतुभ्यं तत्त्वासनं यत्तु हेतुरर्थं प्रकल्पितं ।
 हिरण्यमयं तथा दिव्यं दिव्यास्त्रणसंकृतं ॥५६॥
 अन्तर्वन्नो दितिश्चैव पद्मोत्ते समुपागता ।
 दग्ध वर्षसहस्राणि गर्भस्थाय अवर्तत ॥५७॥
 स तु गर्भाद्विनिःसृत्य मातुर्व उदरात्मदा ।
 उपकृतासनं यत्तु हेतुरर्थं हिरण्यमयं ।

^(१) पाठोऽर्थं न समीचीनः ।

नियसाद् सगर्भाऽत्र तत्वासीनः शशंस च ॥५८॥
 आत्मानपद्ममान् वेदान्^(१) महर्षिः काशयो यथा ।
 तं दृष्ट्वा सुनयस्तस्य नामाकुर्वन्तु तदिधं ॥५९॥
 हिरण्यकश्चिपुरुषस्तात् कर्मणा तेन विकृतः ।
 हिरण्यात्मोऽनुजस्तस्य लिङ्हिका तस्य चानुजा ।
 राहोः क्षा जननी देवी विप्रचित्तेः परियहात् ॥६०॥
 हिरण्यकश्चिपुर्दत्यस्तार परमं तपः ।
 अते वर्षस्तद्वाणां निराचारे त्राघःशिरः ॥६१॥
 तं ब्रह्मा कन्दयामास दैत्यं तुष्टो वरेण तु ।
 सर्वाभरन्ते विप्रेभ्यः सर्वभृतेभ्य एव च ।
 योगादेवात्मनिर्जित्य सर्वदेवलमास्तुतः ॥६२॥
 दानवाद्वासुराद्यैव देवाः समा भवन्तु च ।
 माहतेर्थन्महेश्वर्यसेष मे दीयतां वरः ॥६३॥
 एवमुकोऽथ ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यद्यक्षितं ।
 दत्त्वा तस्मै वरान् दिव्यान् तत्त्वान्तरधीयत ।
 हिरण्यकश्चिपुर्दत्यः श्वेतगेति पुरातनैः ॥६४॥
 राजा हिरण्यकश्चिपुर्दयो यामाशां नियेवते ।
 तस्यास्तस्या दिशो देवा नमस्कुर्महर्षिभिः ॥६५॥
 एवं प्रभावा दैत्येन्द्रः^(२) हिरण्यकश्चिपुर्दिजाः ।

(१) व्यास्यानं पद्ममान् वेदानिति ख०, ग० च ।

(२) दत्यक्षिति इ० ।

तस्यामीचरसिंहः स विष्णुर्हन्तुः पुरा किल ।
 नखैस्तु तेन निर्भिक्षतः इदुद्धा नखाः सृताः ॥६६॥
 हिरण्याचसुताः पञ्च विकान्ताः सुमहावलाः ।
 उत्कुरु शकुनिश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥६७॥
 महानाभश्च विकान्तो भूतसन्नापनस्तथा ।
 हिरण्याचसुता होते देवैरपि दुग्मसदाः ॥६८॥
 तेषां पुचाश्च पौचाश्च वाङ्मयः^(१) समणः स्मृतः ।
 शतनानि सहस्राणि निहतास्तारकामये ॥६९॥
 हिरण्यकशिपोः पुचाश्चलारस्तु महावलाः ।
 प्रक्षादः पूर्वजस्तेषामनुज्ञादस्तथैव च ।
 संज्ञादश्च इदश्चैव इदपुचान्तिवोधत ॥७०॥
 ज्ञादो निसुन्दर तथा इदपुचौ वभवतुः ।
 सुन्दोपमुन्दौ विकान्तो निसुन्दतनयावुभौ ॥७१॥
 वन्द्याद्वस्तु महावीर्यो सूक्ष्म इददायिनः^(२) ।
 मारोचः सुन्दपुचस्तु ताडकामुपपद्यते ॥७२॥
 ताडका निहता साऽथ राघवेण बलीयसा ।
 मूर्को विनिहतश्चापि किराते सव्यसाचिना ॥७३॥
 उत्पन्ना महता चैव तपसा भाविताः स्वयं ।
 निस्तु कोव्यस्तु तेषां वै मणिवर्त्तनिवासिनां ।

^(१) बालेय इति ख० ।

^(२) मूर्कदद्वलात्सायिन इति ग० ।

अवध्या देवतानां वै निहसा; सव्यसाचिना ॥७४॥
 अनुज्ञादसुतो वायुः शिनीवासी तथैव च ।
 तेषान् अतसाहस्रो गणो हालाहलः समूहः ॥७५॥
 विरोचनस्तु प्राह्णादिः पञ्च तस्यात्मजाः सुताः ।
 गवेही कालनेमित्यु जम्भो वाक्ल एव च^(१) ।
 शम्भुष्टु अनुजस्तेर्वा सुताः प्राह्णादिसुनवः ॥७६॥
 वयाप्रधानं वक्ष्यामि तेषां पुत्रान् दुराधदान् ।
 इत्यादैव निःशुभ्यु विष्कक्षेनो महीजमः ॥७७॥
 गवेष्ठिनः सुता छ्रेते जम्भस्य शतदुन्दुभिः ।
 तथा दत्तश्च खण्डुश्च^(२) चयस्तु जम्भसुनवः ॥७८॥
 विरोधस्य अनुचैव रुचायु^(३) कुशलीसुखः ।
 वाक्लस्य सुता छ्रेते कालनेमिसुतान् इट्टु ॥७९॥
 नक्ष्मिजित् लक्ष्मिजित्यैव देवान्तकनराजानकौ ।
 कालनेमिसुता छ्रेते जम्भोष्टु इट्टुन् प्रजाः ॥८०॥
 धनुको लक्ष्मिलोमा च नावलस्य सगोमुखः ।
 गवाचैव गोमांश्च जम्भोः पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥८१॥
 विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।
 बलेः पुत्रशर्तं जड्जे राजानः सर्वं एव ते ॥८२॥

१. जम्भः प्राक्ल श्व चेति ग० ।

२. सुगड्येति ग० ।

३. रुक्मायुरिति ग० ।

तेषां प्रधानाश्चलारो विकान्ताः सुमहावलाः ।
 महसुवाङ्ग्येष्ट्वा वाणो इविणसम्मानः ।
 कुम्भनाभो गद्भावः कुञ्जित्येवमादद्यः ॥८३॥
 हकुनीं पूतना चैव कन्ते दे तु वलेः सुने ।
 वलेः पुच्छाश्च पौच्छाश्च ग्रन्थोऽश्च महसुवः ॥८४॥
 बलिर्यो नामविख्यातो गणो विकान्तपौरुषः ।
 वाणस्थ चन्द्रमनसो लौचित्यसुपपद्यते ॥८५॥
 दितिर्विष्टपुच्छा वै तोषयामास कथ्यं ।
 स कथ्यपः प्रसन्नात्मा सम्बन्धाराधितक्षया ।
 वरेण कन्द्यामास का च वले वरन्ततः ॥८६॥
 ए तु तस्मै वरं प्रादान् प्रार्थिं भगवान् प्रभुः ।
 किमिक्षि भव्य शुभे मारीचसामभाषत ॥८७॥
 मारीचं कथ्यं तुष्टं भर्तारं प्राच्छलित्या ।
 हतपुच्छिभि भगवन् आदित्येस्वरं स्तुभिः ॥८८॥
 शकहन्तारभिच्छेवं पुच्छं दीर्घतपोऽन्वितं ।
 अहं तपश्चरिष्यामि गर्भमाधातुमर्हसि ॥८९॥
 तस्यास्त्रादचनं श्रुत्वा मारीचः कथ्यपस्त्या ।
 प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखितां ॥९०॥
 एवं भवतु भद्रने इच्छिर्भवं तपोधने^(१) ।
 अभियन्ति सत्पुच्छं शकहन्तारमाधवे ॥९१॥

१. दपोनिधे इति छ.

पूर्णे वर्षभूतं तावत् इच्छिर्यदि भविष्यति ।
 पुन्च चिलोकप्रपत्तमयं वं जगत्यिक्षयि ॥८१॥
 एवमुक्ता महातेजास्तथा समवस्त् प्रभुः ।
 तामाक्षिङ्गु चिभुवनं जगाम भगवानृषिः ॥८२॥
 गते भर्त्तरि या देवी दिति: परमहर्चिता ।
 कुञ्जलं वगभासाथ तपस्तोपे सुदाहरण ॥८३॥
 तपस्तास्यानु कुर्वन्त्यां परिचर्याद्वकार च ।
 सहस्राच्च: सुरश्चेष्टः परथा गुणसम्यदा ॥८४॥
 अग्निं समित्कुर्वं काढं फलं मूलं तथैव च ।
 न्यवेद्यत् सहस्राच्चो यचान्यदपि किञ्चन ॥८५॥
 गाचमंत्राहैमैव अमापनयनेत्यथा ।
 शकः सर्वेषु लोकेषु दितिं परिचकार च ।
 एवमाराधिता शकमुवाचाय दितिस्तथा ॥८६॥
 दितिहवाच ॥ प्रीता तेऽहं सुरश्चेष्ट इच्छवर्षाणि पुन्चक ।
 अवशिष्टाणि भद्रन्ते भातरं इच्छये ततः ॥८७॥
 जगत्स्तिष्ठां समाधास्ये लब्ध्यार्द तादूर्णं सुतं ।
 चैलोक्यविजयं पुन्च प्राप्त्यामि सह तेज वै ॥८८॥
 हवमुक्ता दिति: शकमध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
 निद्र्यापहता देवी जाम्बोः कला शिरसदा ॥९०॥
 दृष्ट्वा तामगुच्चं शकः पादयोर्गतमूर्द्धजां ।
 तस्यास्त्रादन्तरं लब्ध्या जहास च सुमोद च ॥९०१॥
 तस्याः शरीरं विहृतं विवेषाय पुरम्दरः ।

प्रविश्व चामितं दृष्टा गर्भमिन्दो महैजसं ।
 अभिनक्ष प्रधानन्तु कुलिशेन महायशः ॥१०२॥
 भिद्यमानस्तदा गर्भा वज्रेण शतपर्वणा ।
 हरोद सखरं भीमं वेपमानः पुनः पुनः ।
 मारोदीरिति तं गर्भं शकः पुनरभाषत ॥१०३॥
 तं गर्भं सप्तधाभूतं लोकैकं सप्तधा पुनः ।
 कुलिशेन विभेदेन्द्रियतो दितिरबुधत ॥१०४॥
 न हन्तयो न हन्तय इत्येवं दितिरब्रवीत् ।
 निष्पपातोदरादृवज्ञी मातुर्वचनगौरवात् ।
 प्राच्छलिंजसहितो दितिं शकोभ्यभाषत ॥१०५॥
 श्रादुचिदेवि सुप्रापि पादयोर्गतमूर्हजा ।
 तद्भारमहं स्वधा शकहनारभारवे ।
 भिन्नवान् गर्भसेतन्ते^(१) वज्रधा चन्नुमर्हसि ॥१०६॥
 तस्मिस्तु विकले गर्भं दितिः परमदुःखिता ।
 सहस्राचं ततो वायं मातुर्वचनमवौत् ॥१०७॥
 ममापराधाङ्गर्भाऽयं यदि ते विकलीकृतः ।
 नापराधोऽस्ति देवेज्ञ च्छिष्पुत्र महावल ॥१०८॥
 श्रावोर्बधे न दोषोऽस्ति तेन त्वां न शपानि भो ।
 प्रियन्तु कर्त्तुमिच्छामि श्रेयो गर्भस्य ने कुह ॥१०९॥
 भवन्तु भम पुत्राणां सप्त स्वानानि वै दिवि ।

१. भिन्नवानस्मि भीतस्ते इति स०, ढ० च ।

वातस्कन्धानिमान् सप्त चरन् मम पुचकाः ।
 महतस्येति विष्णाता गणांके सप्त सप्तकाः ॥११०॥
 पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो द्वितीयस्यैव भास्करे ।
 चोमे इतीयो विष्णवद्वतुर्यो ज्योतिर्यो गणे ॥१११॥
 यहेषु पञ्चमस्यैव वहः सप्तर्षिमण्डले ।
 धूये तु सप्तमस्यैव वातस्कन्धः परस्तु सः ॥११२॥
 तान्वेति विचरन्वय काले काले ममात्माजाः ।
 वातस्कन्धानिमान् भूत्वा चरन् मम पुचकाः ॥११३॥
 पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो अमेघेभ्यो य आवहः ।
 चरन् मम पुचास्ते प्रथमद्वरताङ्गणः ॥११४॥
 द्वितीयस्यापि ओक्तेभ्य आसुर्यान् प्रवहस्तु यः ।
 वातस्कन्धं द्वितीयन् द्वितीयस्यरताङ्गणः ॥११५॥
 सूर्योऽर्जन् ततः सोमादुद्देहो असु वै सूरतः ।
 वातस्कन्धन् तं प्राञ्छसूतीयस्यरताङ्गणः ॥११६॥
 सोमादूर्ज्जै तथर्चेभ्यद्वतुर्थः सुवहस्तु यः ।
 चतुर्यो भम पुचार्णा गणस्तु चरतां विभो ॥११७॥
 अक्षेभ्यश्च तर्यैबोर्ज्जमायस्यादिवहस्तु यः ।
 पञ्चमं पञ्चमः सौम्यः स्कन्धस्तु चरताङ्गणः ॥११८॥
 उद्दृं यहादूषिभ्यस्तु यहो यो वै पराहतः ।
 चरन् मम पुचास्त तत्र एषे गणे तु ये ॥११९॥
 सप्तर्षयस्यैवोर्ज्जमाप्रवात् सप्तमस्तु यः ।
 वातस्कन्धः परिवहस्ताच तिष्ठन् मे सुताः ॥१२०॥

एतत् सर्वे चरन्त्वेते काले काले ममात्माणाः ।
 तत्र तेन च नाथा वै भवन्तु महतस्त्विमे ॥१२१॥
 तत्स्तेषान्तु नामानि मातापुत्रौ प्रचक्तुः ।
 तत्काले कर्मभिश्चैव महतो वै पृथक् पृथक् ॥१२२॥
 सत्त्वज्ञोतिसाध्यादित्यः सत्यज्ञोतिसाध्याऽपरः ।
 तिर्थगृज्योतिश्च सञ्ज्ञोतिर्ज्ञोतिसानपरक्षाद्या ॥१२३॥
 प्रथमस्तु गणः प्रोक्तो दितीयं मे निरोधत ।
 अतजिसत्यजिश्चैव सुवेषः सेनजित्तथा ॥१२४॥
 सत्यमित्येभिमित्य एविमित्यसाध्याऽपरः ।
 गण एष द्वितीयस्तु तृतीयं मे निरोधत ॥१२५॥
 कृतः सत्यो × × × ×^(१) द्वुत्रो धर्ता विधारयः ।
 धान्तश्चैव धुनिश्चैव त्रुयो भीमस्तथैव च ।
 अभियुः सात्त्विपद्यैवमाङ्गयस्तु गणः सूतः ॥१२६॥
 ईदृक् चैव तथान्यादृक् यादृक् च प्रतिकृत्यान्
 कृत्यां समितिश्चैव संरक्षय तथा गणः ॥१२७॥
 ईदृक् च पुरुषश्चैव अन्यादृचाच चेत्सः ।
 समितासमितदृचाच प्रतिदृचाच वै गुणः ॥१२८॥
 एते त्वेकोनपञ्चाशताहतो^(२) नामतः कृताः ।

१ अचाच्छरचनुकृत्यमादर्प्यपुत्रकेषु पतिवं ।

२ “एते त्वेकोनपञ्चाशत्” इत्यादिलिखनखरसेन एतत् पूर्वमेकोनपञ्चाशत्तमप्राप्तिरावद्यकी परन्तु आदर्प्यपुत्रके तत्समुदायस्याप्राप्तलात् पूर्वे कृतिपद्यस्त्रोकाः पतिवाः प्रविभान्ति ।

प्रसंख्याताकथा ताभ्यां दिव्या चेन्द्रेण चैव हि ॥१२८॥
 मुला तेषान् नामानि दितिरिक्षसुवाच ए ।
 वातस्कन्धं चरन्वेते मम पुचाश्च पुचक ।
 विचरन्तु च भद्रन्ते देवैः सह ममात्मजाः ॥१२९॥
 तस्माद्वचनं मुला महजाचाः पुरन्दरः ।
 उवाच प्राच्छलिर्भूत्वा मातुर्भवतु तत्तथा ॥१३०॥
 सर्वमेतत्तथोक्तने भविष्यन्ति न संज्ञयः ।
 देवभूता महात्मानः कुमारा देवसमाताः ।
 देवैः सह भविष्यन्ति यज्ञभाजस्त्रात्मजाः ॥१३१॥
 तस्मान्ते महतो देवाः सर्वं चेन्द्रानुजामराः ।
 विशेषाश्चामराः सर्वं दिनिपुचालपस्त्रिः ॥१३२॥
 एवन्नौ निश्चयं ज्ञात्वा मातापुत्रौ तयोऽधौ ।
 अग्नतुर्लिङ्गदिवं इष्टौ शक्रोपि चिदिवं गतः ॥१३३॥
 महतां हि शुभं जन्म गृणुयाचाः पठेत वा ।
 नाहृष्टिभवमाप्नोति वद्युयुक्तं भवेत्ततः ॥१३४॥

 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रेषान्ते कम्हपीयप्रजासर्गः । नाम
 षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

कृष्णपीयप्रजासर्गः ।

सूत उवाच । अत उच्छ्रुते प्रवच्छामि दनुपचाचिवेधत ।

अभवत् दनुपचाक्तु वंशे खाता महासुरः ॥१॥

विप्रचिन्तिप्रधानात्मो गतं तीव्रपराक्रमाः ।

सर्वे लक्ष्मवरासैव सूतप्रतपक्षलक्ष्या ॥२॥

सत्यसन्ध्या पराक्रान्ताः कूरा मात्याचिन्त्य ते ।

महायक्षा अथज्ञानो छत्रद्वयाद्य दानवाः ।

कीर्त्येभानान्मया सर्वान् प्राधान्येन निवेदत ॥३॥

दिमूर्हा^(१) शकुवर्णस्तथा शकुनिरामयः ॥

शकुकर्णी महाविद्यु^(२) गवेषिदुन्दुभिक्षाथा ॥४॥

अजामुखोऽथ भगवान् जिलो वामनसक्षया ।

मरीचिरचक्षैव^(३) महागार्भोऽद्विरावृतः^(४) ॥५॥

विक्षेप्यस्तु शुक्रीर्यः सुद्गदक्षया ।

१ चिमूर्डेति ख०, ग० च ।

२ महाविद्यु इति ख० ।

३ मरीचिरचक्षैवेति ख० ।

४ महागार्भो अद्विरावृत इति ख० ।

५ अचकेतुरिति ख० ।

इन्द्रजितिशज्जैव तथा सुरविमर्हणः ॥९॥
 एकाचकः सुवाङ्गस्य तारकस्य महावतः ।
 वैश्वानरः पुलोमा च मवीणोऽय महाविरः ॥१०॥
 स्खर्भानुर्देष्यवदा च सुष्ठकस्य महासुरः ।
 धूतराङ्गस्य सर्वाङ्ग चक्र इन्द्रस्य तापिनः ॥११॥
 सुखस्यैव निष्ठद्वय जर्णनाभो महागिरिः ।
 असिलोमा सुकेशस्य सदस्य वस्त्रो दग्म ॥१२॥
 तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभः^(१) महोदरः ।
 प्रभोदाहस्य कुपयो हयशीवस्य वीर्यवान् ॥१३॥
 असुरस्य तिरुपात्रः सुपयोऽय महासुरः ।
 अत्रो चिरप्रमाणैव शतमायुस्य शम्वरः^(२) ॥१४॥
 ग्रहभः इत्तम्भैव सुख्याचक्रमधावुभौ ।
 असुराणां सुरावेतो सुराणां याम्यताविमौ ॥१५॥
 इति पुचा इनोवंशाः प्रधानाः परिकीर्तिताः ।
 तेषामपरिस्त्वाय पुचपौचाद्यनक्तकं ॥१६॥
 इत्येते त्वसुराः प्रोक्ता दैतेया दानवास्य ये ।
 स्खर्भानुरुद्ध स्वतो दैत्यो छानुभानुर्देनोः सुतः ।
 इमे तु वंशानुगता इनोः पुचास्तु ये स्वताः ॥१७॥
 एकाच चायभोऽरिद्विः प्रबन्धनरकावपि ।
 इन्द्रवाधनकेशी च भेदः शम्वोऽय धेनुकः ॥१८॥

(१) कुम्भनाद् इति ख० ।

(२) सुख्यम् इति ख० ।

गवेहिय गवाक्ष स ताजकेतुसु वीर्यवान् ।
 एते मनुष्यधर्मास्तु दनोः पुका मया सूताः ॥१६॥
 दैत्यदानवसंहर्षे जाता भीमपराक्रमाः ।
 मिहिकायामयोत्पन्ना विप्रचिन्तिसुतालिङ्गे ॥१७॥
 सैहिकेया इति ख्यातास्तुर्द्वयं महासुराः ।
 शतगात्रसु^(१) शतवाल्यासः शामस्तथैव च ॥१८॥
 अगुलोमः शुचिर्थैव वातापिण्डि चितांशुकः ।
 हर कणः काञ्जनाभो भीमद्य नरकसाचा ॥१९॥
 राजुर्ज्ञेषुस्तु तेषां वै चक्रसूर्यप्रमद्दनः ।
 दूष्येते चिंहिकापुचा देवैरपि दुरासदाः ॥२०॥
 दाहणाभिजनाः कूरा: सर्वे ब्रह्मदिष्टसु ते ।
 दाहान्यानि सहस्राणि सैहिकेयो गणः सूतः ॥२१॥
 निहतो यामदन्तेन भार्यवेष बलीयसा ।
 स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोक्षोऽय शर्वी तथा ॥२२॥
 उपदानवीथमस्त्रापि शमिष्ठा वार्यपर्वणी ।
 पुलोमा कालिका चैव^(२) वैश्वानरसुते उभे ॥२३॥
 प्रभावा नज्जयः पुर्वो जयन्त्यश्च इच्छीसुतः ।
 पुरुष जातेऽय शमिष्ठा दुर्गन्तसुपदानवी ॥२४॥
 वैश्वानरसुते श्वेते पुलोमा कालिका उभे ।
 उभे श्वापि हु ते कन्ये मारीचम्य परिघेः ॥२५॥

१. शतशाल्यचेति इ० ।

२. कालिका चैवेति इ० ।

ताभ्यां पुचसहस्राणि विर्द्धानवपुङ्गवाः ।
 चतुर्दश तथान्यानि हिरण्यपुरवाचिनां ॥२६॥
 पौलोमाः कालकेयास्त्र दानवाः सुमहावलाः ।
 अवका दानवानां ते निष्ठाः स्वयमाचिना ॥२७॥
 मध्यस्थ जाता ये पुचाः सर्वे वीरपराक्रमाः ।
 मध्यावी दुन्दुभिर्द्वय लघुस्थ मधिष्ठस्था ॥२८॥
 वाञ्छिको वक्षकर्णस्त्र कन्या मन्दोदरी तथा ।
 दैत्यानां दानवानास्त्र सर्ग एष प्रकीर्तिः ॥२९॥
 दनायुधायाः^(१) पुचस्तु सर्वाः पञ्च महावलाः ।
 अरुरुर्वलिजक्षो च विरक्षय विषमाया ॥३०॥
 अरुरोक्तनयः कुरो धुम्नुर्नाम महासुरः ।
 निष्ठतः कुबसांशेन चतुर्दशवचनात् किञ्च ॥३१॥
 वलोः पुचौ महावीर्यां तेजसाऽप्रतिमावुभौ ।
 कुभिष्ठस्त्रकर्णाः^(२) च स कर्णः पूर्वजन्मानि ॥३२॥
 विरक्षस्त्रापि पुचौ द्वौ कालकस्त्र वरस्त्र तौ ।
 विषस्य त्रभवत् पुचाद्यत्वादः कूरकर्णणः ।
 आहूहा यज्ञाहा चैव वज्ञाहा पशुहा तथा ॥३३॥
 कान्ना दनायुधापुचाः त्रस्त्रापि निषेधतः ।
 अज्ञिरे शुक्लादोरादुच्छेन्द्रेण युध्यतः ॥३४॥

१. अलम्बुधाया इति ख०, ग० च ।

२. कुटिकस्त्रकर्णां चेति ग० ।

भर्जारो मगसा ख्याताः राचसाः सुमहावताः ।
 ग्रन्थानि बहस्त्राणि भद्रेन्द्रानुचराः सूताः ॥३५॥
 सर्वे ब्रह्मविदः मौम्या धार्मिकाः सुखमूर्तयः^(१) ।
 प्रजास्त्रन्नर्गताः सर्वे निवसन्ति सुधार्मिकाः ॥३६॥
 दैत्यानां दानवाङ्ग भर्ग एष प्रकीर्तिः ।
 प्रबाह्याजनयत् पुचान् यज्ञे वै गायत्रोन्नमान् ॥३७॥
 सत्त्वनः सत्त्वात्मकस्यैव कलापस्यैव वीर्यवान् ।
 कृतवीर्यो ब्रह्मचारी सुपाण्डुस्यैव सप्तमः ॥३८॥
 पनस्यैव तरण्यस्य^(२) सुचक्रो दशमस्त्रया ।
 इत्येते देवगन्धर्वाः विज्ञेयाः परिकीर्तिः ॥३९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीश्च प्रजासंगो नाम
 सप्तसोऽस्थायः ।

१. सुखमूर्तय इति ख०, ग० च ।

२. अमस्यैव दन्तस्तेति ग० ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

काशयीयप्रजासर्गः ।

सूत उवाच । गन्धर्वाप्युरसः पुण्या मौनेयाः^(१) परिकीर्तिः ।
 चित्तेनोऽयसेनव ऊर्णायुरनघस्तथा^(२) ॥१॥
 भृतराङ्गः पुलोमा च सूर्यवर्णास्तथैव च ।
 युगपन्तृपत्कालिर्दितिश्च चरयस्तथा ॥२॥
 चयोदशो भृगिग्रिः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ।
 कलि पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ।
 दृत्येते देवगन्धर्वां मौनेयाः परिकीर्तिः ॥३॥
 चतुर्लिंशश्चवीथस्यासोषामप्युरसः शुभाः ।
 अन्तरा दारवत्या च प्रियमुख्या सुरोच्चमा ॥४॥
 मिथकेशी^(३) तथा शाची पर्णिनी वाय्यलम्बुषा ।
 मारोची पुचिका चैव विद्युदण्ठा तिलोच्चमा ॥५॥
 अट्रिका लचणा चैव देवी रम्भा मनोरमा ।
 सुवरा च सुवाङ्गश्च पूर्णिता सुप्रतिष्ठिता ॥६॥
 पुण्डरीका सुगन्धा च सुदन्ता सुरसा तथा ।

१ इत्यैया इति ख०, ग० च ।

२ ऊर्णामो धनश्चय इति श० ।

३ मिथकेशीति ख० ।

ऐमसारा सुती चैव सुहन्ता कमला च या ॥७॥
 सुभुजा इमपादा च लोकिक्षोऽप्सरसहया ।
 गन्धर्वास्पृशेता लोता भौतेयाः परिकीर्तिताः ॥८॥
 गन्धर्वाणां दुचितरो मया याः परिकीर्तिताः ।
 तासां नामानि सर्वासां कीर्त्यमानानि से इदु ॥९॥
 सुयशा प्रथमा तासां गान्धर्वी तदनन्तरं ।
 विश्वावती चाहमुखी^(३) सुसुखी च वरानना ॥१०॥
 तचेभे सुयशापुत्रा भृष्टावल्पपराकमाः ।
 प्रथेतसः सुना यज्ञासोऽपां नामानि से इदु ॥११॥
 कम्बलो इरिकेश्वर कपितः काशुभक्षया ।
 भैषमाली तु यज्ञाणां गण एव उदाहृतः ॥१२॥
 सुयशाया दुहितरश्चतसोऽप्सरसः सूरताः ।
 तासां नामानि वै सम्यक् नुवतो भे निवेष्टत ॥१३॥
 लोहेयो लभवउज्जेष्ठा भरता तदनन्तरं ।
 कृष्णाङ्गी च विश्वाला च रुद्रेणप्रतिमा तथा ॥१४॥
 ताम्बोऽपरे यज्ञगणाङ्गत्वारः परिकीर्तिताः ।
 उत्पादिता विश्वालेन विकालेन महाम्बना ॥१५॥
 लोहेयो भरतेयश्च कृष्णाङ्गेयश्च विश्रुतः ।
 विश्वालेयश्च यज्ञाणां पुराणे प्रथिता गणाः ॥१६॥
 इत्येतेरसुरैर्घर्भारैर्महावल्पपराकमैः ।
 लोकैर्यक्षणैर्व्याप्ता लोका लोकविदां वराः ॥१७॥

गन्धर्वाशाच बालेया विकान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता महावीर्या महागन्धर्वलाभकाः ॥१८॥
 विकान्तेनादार्थस्थला महाबलपराजामाः ।
 तेषां नामानि बल्लामि अथावदनुपूर्वः ॥१९॥
 चिकाङ्गहो महावीर्यस्त्रिवर्णां^(१) तर्जैव च ।
 चिकेतुर्महाभागः चोमदत्तोऽथ वीर्यवान् ।
 तिष्ठो दुष्टिरस्त्रैव तासां नामानि वक्ष्यते ॥२०॥
 प्रथमा लग्निका नाम कमला नदनकरं ।
 तथा वसुमती नाम रूपेणाप्रतिमौजसः ॥२१॥
 ताभ्यः परे कुमारेण गणा उत्पादिताश्चिवसे ।
 चयो गन्धर्वसुख्यानां विकान्ता युद्धदुर्मदाः ॥२२॥
 आग्नेयाः काम्बलेयाश्च तथा वसुमतीसुताः ।
 तेषांविविधैर्याप्तमिदं लोकचराचरं ॥२३॥
 विद्यावक्तव्य तेषैव विकान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता महाभागा रूपविद्याधनेश्वराः ॥२४॥
 तेषामुदीर्णवीर्याणां गन्धर्वाणां महात्मनां ।
 नामानि कीर्त्यमानानि इट्टाभ्यं से विवक्तः ॥२५॥
 हिरण्यरोमा कपिलः सुलोभा मागधस्तथा ।
 चन्द्रकेतुश्च वै गाढ़ो गोदस्त्रैव महाबलः ॥२६॥
 महविद्यावदातानां विकान्तानान्तपस्त्रिनां ।

इत्येवमादिर्हि गणो दे चान्ये च सुलोचने ॥२७॥
 शिवा च सुमनाच्चैव ताभ्यामपि महात्मना ।
 उत्पादिता विश्वसा विद्याचरणगोचराः ॥२८॥
 शैवेयाच्चैव विकाळामुखा शैवामनसो गणाः ।
 एतैर्यामनिदं लोकं विद्याधरगणेऽलिभिः ॥२९॥
 एभ्योऽनेकाणि जाताणि अवरान्तरचारिणां ।
 लोके गणशतान्येव विद्याधरविचेष्टितात् ॥३०॥
 अश्वसुखाच्च तेनैव विकाळेन महात्मना ।
 उत्पादिता श्वसमुखाः किञ्चराण्कान्निबेधतः ॥३१॥
 समुद्रः सेनः काञ्जिनदो महानेनो महावलः ।
 सुवर्णघोषः सुयीवो महाघोषश्च वीर्यवान् ॥३२॥
 इत्येवमादिर्हि गणः किञ्चराणां महात्मनां ।
 हयानगाणां विद्विर्विक्षीणः परिकीर्त्यते ॥३३॥
 तथासमुत्पितेनैव विकाळेन महात्मना ।
 उत्पादिता नरमुखाः किञ्चराः शाङ्खपाथनाः ॥३४॥
 हरिषेणः सुषेणश्च वारिषेणश्च वीर्यवान् ।
 रुद्रदनेन्द्रदनी च चन्द्रद्रुममहाद्रुमी ॥३५॥
 विन्दुश्च विन्दुमारश्च चन्द्रवृक्षाच्च किञ्चराः ।
 इत्येते किञ्चराः शैषडा लोके ख्याताः सुशोभनाः ॥३६॥
 नृत्यगोतप्रगत्यभान्तमेतेषां द्विजसन्नमाः ।
 लोके गणशतान्येव किञ्चराणां महात्मनां ॥३७॥
 यत्वा यत्तोपशान्तश्च लोकेया रूपज्ञात्सिनी ।

दृहिता सुरविन्देति प्रकाशा चिह्नमन्ता ॥३८॥
 उपायाकेतनस्याद्विः^१ स्थित्यमुत्पादितो गणः ।
 करात्तकेन भूतानां तेषां नामाणि मे इष्टाणु ॥३९॥
 भूता भूतगणेण्या आदेशकनिषेशकाः ।
 इत्येवमादिर्हि गणो भूमिगोचरकः सदतः ॥४०॥
 विज्ञेय इह लोकेऽस्मिन् भूतानां भूतनाथकः ।
 ये उत्तमाणा भवत्येषामन्तराजारचारिषां ।
 हृत्यायमात्रमाकाशं ते चरन्ति न संब्रयः ॥४१॥
 तत्रमे देवगन्धर्वाः प्रायेण कथिता भवता ।
 देवोपस्थाननिरता विज्ञेयास्ते यज्ञस्मिनः ॥४२॥
 नारायणं सुरगुरुं विरजं पुष्करेषणं ।
 हिरण्यगम्भेष्ठ तथा चतुर्वैक्लं स्थित्यमुवं ॥४३॥
 गद्धरस्य महादेवसीशानस्य जगत्प्रभुं ।
 इन्द्रपूर्वांक्षयादित्यान् रुद्रांश्च वसुभिः सह ॥४४॥
 उपतस्युः सगन्धर्वां गृत्यगीतविशारदाः ।
 चिदज्ञाः सर्वलोकस्या निष्पुणा गीतवादिनः ॥४५॥
 हेषां ज्ञेषां कनिष्ठोऽन्यो भधमौ च चक्षा ज्ञजः ।
 चतुर्यो धिष्ठण्डैव ततो वासिन्द्विषया ॥४६॥
 षष्ठम् तुम्बुहस्तेषां ततो विश्वावसुः स्मृतः ।
 इमाद्याप्तरेषा दिव्या विहिताः पुष्करकणाः ॥४७॥
 सुषुवेऽहौ महाभागा वरिष्ठा देवपूजिताः ।

^१ पाठोऽयमादप्तस्मतो मुद्रितः । यरनवदं न समीचीनः ।

अनवशामनवशामन्वती भद्रप्रिया ।
 अरुपां सुभगं भासीमरिष्टाऽहौव्यजायत ॥४८॥
 मनोत्रती सुकेशा च तुम्हरेमु सुते उभे ।
 पञ्चचूडास्त्रिमा दिव्या दैविकीयाऽप्यरसो दश ॥४९॥
 मेनका सहजन्वा च पर्णिनी पुञ्जिकम्बला ।
 घृतम्बला घृताची च विश्वाची पूर्वचीत्यपि ।
 प्रस्तोत्रेयभिविष्यातानुचोचली तथैव च ॥५०॥
 अनादिनिधनस्याय जडे नारायणस्य या ।
 उरोः लवानवशाङ्गी लवंशेकादशी सरता ॥५१॥
 मेनस्य मेनका कन्या लक्ष्मणो इष्टचेतसः ।
 सर्वाश्च लक्ष्मावादिन्यो महायोगाश्च ताः सूताः ॥५२॥
 गणा अप्यरमाङ्गाताः पुण्यास्ते वै चतुर्दश ।
 आह्निः शोभयन्तश्च गणा त्येते चतुर्दश ॥५३॥
 लक्ष्मणो मानसाः कन्याः शोभयन्त्यो मनोः सूताः ।
 वेगवन्यस्त्रियाद्या ऊर्जाद्यासाग्रिचम्बवाः ॥५४॥
 आशुभूम्यन्त्यु ऋद्यस्य रमिजाताः सुभास्त्रराः ।
 वारिजा लक्ष्मितोत्पन्ना अनृता नामतः सूताः ॥५५॥
 वायुपृथिव्या सुदा नाम भूमिजाता भवास्तु वै ।
 विद्युतश्च हृषी नाम सृष्ट्योः कन्याश्च भैरवाः ॥५६॥
 शोभयन्त्यः कामगुणा गणाः प्रोक्ता चतुर्दश ।
 चेन्द्रोपैष्ठैः सुरगणैः रूपातिष्ठायनिर्मिताः ॥५७॥
 इभूम्यपा महाभागा दिव्या नारी लिलोत्तमा ।

नद्विषाणुस्तुष्टाच देवतारी प्रभावती ।
 रूपर्थोवनश्चका चतुर्था लोकविशुना ॥५८॥
 वेदीतस्तम्भुत्पचा चतुर्वृक्षस्त्र धीमतः ।
 नाका वेदवती नाम सुरलारी नहाप्रभा ॥५९॥
 तथा यमस्त्र दुष्टिता रूपर्थोवनश्चकिनी ।
 वरहेमविभा हेमा देवतारी सुखोचना ॥६०॥
 इत्येते वज्राहस्त्र भास्त्ररा चक्षुरोगणाः ।
 देवतानामृषीणास्त्र पञ्चका मात्रस्त्र ह ॥६१॥
 सुगन्धाश्चत्पवर्णास्त्र सर्वाशास्त्ररमः समाः ।
 सम्प्रयोगे तु कामेन महान्मि महिरां विना ।
 तामामायाचते खण्डादानन्दस्त्र विवर्द्धते ॥६२॥
 विनताश्चकु पुत्रौ दावरको गहडस्त्र ह ।
 वट्चिंश्चनु स्त्रावरद्य वरीयस्त्रहु ताः स्त्रताः ॥६३॥
 गायत्रादीनि वज्रदामि चौपर्णवास्त्र पच्छिणः ।
 इत्येवाहानि सर्वाणि दिकु मन्त्रिहितानि च ॥६४॥
 कण्ठुर्मागसहस्रं वै चराचरमजीजनत् ।
 अनेकशिरसां तेषां खेचराणां महात्मनां ।
 वज्रस्त्र नामधेयानां प्रायशस्त्र निषेधत ॥६५॥
 तेषां प्रधानगागास्त्र शेषवासुकितचकाः ।
 सकलीरस्य जप्तयः^(१) शुद्धनो वामनस्त्रया^(२) ॥६६॥

१ वर्णारस्त्रैव जमस्त्रेति ख० ।

२ मुद्धनो वामनस्त्रैति ख० । मुद्धनो वामनस्त्रैति ग०।

ऐरावतमहापद्मौ कमलाश्वतरावुभौ ।
 ऐलपत्रस्त शत्रुन्द्रः^(१) कर्कटकधनच्छयौ ॥६७॥
 महाकर्णो महानीत्वो इतराष्ट्रवलाहकौ ।
 कुमारः पुर्वदन्ताश्च सुमुखो दुर्मुखस्तथा ॥६८॥
 शिलीमुखः^(२) दधिमुखः कालीयः शालिपिण्डकः ।
 विन्दुपादः^(३) पुण्डरीकेऽगांगापूरणस्तथा ॥६९॥
 कपिलश्वाम्बरीष्वस्त इतपादस्त कच्छपः ।
 प्रह्लादः पद्मचित्रस्त गन्धर्वोऽथ नमस्त्रिकः^(४) ॥७०॥
 नज्जघः खररोमा च मणिरित्येवमादयः ।
 काट्रवेद्या मद्या ख्याताः खाशायांस्तु निवेदित ॥७१॥
 ख्याता विजश्च पुत्रौ द्वौ विश्रुतौ पुरुषादकौ ।
 ज्वेष्ठं पश्चिमसद्ग्राहाद्यां पूर्वस्तां मनुजास्तथा ॥७२॥
 विलोक्तिं विकर्णस्त पूर्वे काञ्जनयत्सुतं ।
 चतुर्भुजं चतुर्व्यादं द्विमूर्हानं हिधानतिं ॥७३॥
 मर्वाङ्गेशं श्वूलाङ्गं तुङ्गनाथं महोदरं ।
 म्यूलश्चोर्ध्वं महाकर्णं मुखाकेशं मनोरथं ॥७४॥
 हस्त्योष्टं दीर्घजङ्घाश्च अश्वदंडं महाहनुं ।
 रक्तजिङ्गं जटात्मस्त श्वूलास्तं दीर्घनासिकं ॥७५॥

१ एकापत्रस्त श्वेषस्तेति ख०, ठ० च ।

२ शुभीमुख इति ख० ।

३ विन्दुपाद इति ठ० ।

४ श्वनस्त्रिन इति ख०, ग० च ।

गुरुकं शितिकर्णस्त् महानन्दे महामुखं ।
 एवमिधं स्वर्ण पुर्व विजहो शार्दनिभीषणं ॥७६॥
 तस्मानुर्जं दितीयन्तु स्वर्ण चैव अजायत ।
 चिशीर्षं चिपादस्त् चिह्नस्त् कृष्णलोचनं ॥७७॥
 जट्ठकेशं हरितमध्ये शिखासंहननं दृढं ।
 ह्रस्वकारं सुवाङ्गस्त् महाकारं महावलं ॥७८॥
 आकर्णदारितास्यस्त् लग्नभूत् सूखनामिकं ।
 सूखलोकाष्टमष्टदशं दिविङ्गं शारुकर्णकं ॥७९॥
 पिङ्गलोद्वृत्तनाथनं जटिलं पिङ्गलं तथा^(१) ।
 महाकर्णं महोरक्तं कटिहीनं क्षेत्रोदरं ।
 नखिनं लोहितयीवं या कनिष्ठं प्रसूयते ॥८०॥
 सद्यः प्रसूतमातृं तु विद्धौ च प्रमाणतः ।
 उपभोगसमर्थाभ्यां शरीराभ्यामुपस्थितौ ।
 सद्योवातविशुद्धाङ्गी मातरं पर्यभूयतां ॥८१॥
 व्यायांस्तयोस्तु यः कूरो मातरं चोद्यकर्वत ।
 अववीन्मातरायादि भवार्थं चुधयाद्वितः ॥८२॥
 न्यषेधयत् पुनर्द्यनं व्यायांसन्तु कनिष्ठकः ।
 अववीत् चोद्यक्तं वै रक्तेभ्यां मातरं खगां ।
 वाङ्गभ्यां परिगृह्णैनं मातरन्तां यसोचयत् ॥८३॥
 एतस्मिन्नेव काले तु ग्रादुर्भूतस्तयोः पिता ।
 तौ दृष्ट्वा विलक्षावारौ वसतां हीत्यभाषत ॥८४॥

१. जटिलोक्य पिङ्गलमिति ख० ।

तै त तं पितरं दृष्टा वलवन्नौ वराच्चितौ ।
 मातुरेव पुनश्चाके प्रलयेतां स्वमायथा ॥८.५॥
 ऋथोऽन्नवीदृषिर्भार्यासावाभ्यामुक्तवत्थिमि ।
 पूर्वमाचच्छ तच्चेन तर्यैवाभ्यां व्यतिक्रम ॥८.६॥
 मातुलं भजते पुच्छः पिहन् भजति कन्यका ।
 यथाशीला भवेत्ताता तथाशीलो भवेत्तस्तः ॥८.७॥
 अद्वाणी तु भवेद्गृहिष्ठाद्वाणी भविल्लं भ्रुवं ।
 मातुणी शीलदोषेण तथा शीलगुणैः पुनः ।
 विभिन्नाम् प्रजाः सर्वास्तथा ख्यातिवर्णेन च ॥८.८॥
 असशीलादिभिन्नासामदिनिर्धर्मतत्परा ।
 धर्मशीलादिभिन्नैव प्रवेधवलशालिनौ ॥८.९॥
 गोतशीला तथाऽरिष्ठा मायाशीला द्रुः सृता ।
 विनता तु पुर्वद्वारा वैहायसमतिप्रिया ॥८.१०॥
 तपोमथेन शालेन सुरभिः समन्वद्वना ।
 कोधशीला तथा कदुः कोधनासुखशीलका ॥८.११॥
 दनायुपायाः शीलं वै वैराजुगद्वलकां ।
 वत्स देवि महाभागे कोधशीला मतामि मे ॥८.१२॥
 इद्येतानि शीलानि स्वभावालोकनान्वृणां ।
 कर्मतो यन्नतो चुद्धा रूपतो वलतस्तथा ।
 क्षमातश्चैव भिन्नानि भावितार्थवलेन च ॥८.१३॥
 रजासत्त्वत्सोऽयत्त्विश्चरूपाः स्वभावतः ।
 मातुलनवनुद्यातास्ते पुच्छका गुणहर्त्तिभिः ॥८.१४॥

इत्येवसुद्धा भगवान् स्वामप्रतिमां तदा ।
 पुचावाह्य साथा वै चके सोममभीतयः ॥८.५॥
 ताभ्यास्तु यत् कृतं तस्मास्तदाचष्ट तदा खशा ।
 मात्रा यथा समाख्यातं कर्म ताभ्यां पृथक् पृथक् ।
 तेन धात्वर्थयोगेन तत्पदश्च चकार ह ॥८.६॥
 यत् इत्येव धातुर्वै खादने कृषणे च मः ।
 यस्यात्युक्तवान् यस्मात् तस्माद्यतो भवत्ययं ॥८.७॥
 रज इत्येव धातुर्यः पालने स विभाषते ।
 उक्तवार्यैव यस्मात् तु रजे मातरं खशा ।
 नाथाऽयं राजसस्तस्मात् भविष्यति तवात्मजः ॥८.८॥
 स तदा तदिधान् दृष्ट्वा विस्मितः परिष्ठृण्य च ॥८.९॥
 तयोः प्रादिशदाचारं प्रजापतिरस्तु च ॥८.१०॥
 पिता तौ चुधितौ दृष्ट्वा वरस्में तयोददी ।
 युवयोर्हस्तस्यैव नक्तमेव तु चर्वतः ॥९.०.०॥
 नक्ताहारविहारी च दिवा सुप्रोपमोग्निनौ ॥९.०.१॥
 नक्तस्मैव बलीर्यासौ दिवा सुप्रावृत्तौ युवां ॥९.०.२॥
 मातरं रचतस्मैव धर्माशीवानुग्रह्यतां ।
 इत्युक्ता कर्मापः पुर्वो तज्ज्वान्तरधीयत ॥९.०.३॥
 गते पितरि तौ वीरो निष्ठांदेव दाहणो ।

५ पाठौऽयं न समीचीनः ।

६ परिष्ठृष्ट्वा चेति ख१०००-

७ सुप्रोपमोग्निविति ख० ।

विपर्ययेण वर्तम्भौ किञ्चकौ प्राणिहिंसकौ ॥१०३॥
 महावलौ महामन्त्रौ महाकाचौ दुरामदौ ।
 मायाविनौ च दृश्यौ तावन्तद्वानगतावुभौ ॥१०४॥
 तौ कामरूपिणौ घोरौ विलताज्जौ स्वभावतः ।
 रुपानुष्टपैराहारैः प्रभवेतासुभावपि ॥१०५॥
 देवास्तरानुष्टीवै गम्भीरान् किञ्चरानपि ।
 पिशाचांश्च मनुष्यांश्च पद्मगान् पचिणः पश्चृण् ॥१०६॥
 भक्षार्थमपि लिङ्गान्तौ सर्वतस्मौ निष्ठाचरौ ।
 इन्द्रेण तु वरौ चैव धृतौ दत्ता सुवधतां ॥१०७॥
 अचक्षु न कदाचिद्दृष्टिश्चक्षित्यरं ।
 आहारं स परीपून् वै शब्देनानुच्छार इ ॥१०८॥
 आसाद् पिशाचौ द्वौ जनुचण्डौ च तावुभौ ।
 पिङ्गालाकूर्द्धरेमाणौ वृत्ताच्चौ तु सुदाहणौ ॥१०९॥
 अस्त्रांश्वसाहारौ पुरुषादौ महावलौ ।
 कन्याभ्यां सहितौ तौ तु ताभ्यां प्रियचिकीर्षया^(१) ॥११०॥
 हे कन्ये कामरूपिणौ तदाचारे च ते इुभे ।
 आहारारथंमट्टन्तौ तौ कन्याभ्यां सहितावुभौ ॥१११॥
 तेऽपश्चन् रात्रं तत्र कामरूपं महावलं ।
 अहमा भन्निपाते तु दृष्ट्वा चैव परस्परं ॥११२॥
 इत्यमाणौ ततोऽन्योन्यं परस्परजिघृत्वः ।

^(१) भक्षिकीर्षयात् क०, छ० च ।

पितरावृचतुः कन्ये युवामानयत द्रुतं ॥११३॥
 जीवयाह विश्वस्त्रीनं विस्फुरनं पदे पदे ।
 ततः समभिसूत्रीनं कन्ये जगहतुसादा ।
 गृहीत्वा हस्योक्ताभ्यामानीते पितृसंसदि ॥११४॥
 नाभ्यां करे गृहीतं तं पिशाचमय रात्रयं ।
 पृथ्वीतां केऽसि कस्तु तं स च वर्वमभाषत ॥११५॥
 तस्य कर्णाभिविज्ञाते ज्ञात्वा तौ रात्रवर्षभैः ॥
 अजञ्ज खण्डं तस्यैते प्रत्यपादयतां सुते ।
 तौ तुष्टौ कर्णेणा तस्य कन्ये दे ददतुः सुते ॥११६॥
 पिशाचेन विवाहेन सुदत्या बुद्धवाहनः ॥
 अजः खण्डस्तु ताभ्यां तौ तदाश्रावयतां धनं ॥११७॥
 इयं बहुधना नाम सम कन्या द्युलाभिका ।
 बहुमत्यधनाहारा इति खण्डोभ्यभाषत ॥११८॥
 इयं जनुधना नाम कन्या सर्वाङ्गसुन्दरी ॥
 जन्तव्योऽस्या धनाहारा स्त्रावश्रावयतां धनं ॥११९॥
 सर्वाङ्गकेशी नास्त्रा च कन्या जनुधना तथा ।
 अकर्णान्ताप्यरोमा च कन्या बहुधना तु या ॥१२०॥
 बहुधनं ॥ प्रसूता सा धनानाचैव कन्यका ।

१ रात्रसालुभाविति ख० ग० च ।

२ सुदुरासदाविति ख० ।

३ सर्वाङ्गजर्जिता इति उ० ।

४ ब्रह्मध्यानभिति उ० ।

एवं पित्राचकन्ते ते मिथुने दे प्रसूचता ।
 तथोः प्रजाविसर्गद्वयोतो मे निवेदत ॥१२१॥
 हेह्य-प्रहेहेह्यश्च पौरुषेयो वधसाथा ।
 विस्फूर्जिच्छैव^१ वातश्च आपो व्याघ्रस्यैव च ॥१२२॥
 सर्पश्च राजसा छेते यातुधानात्मजा दश ।
 सर्प्यस्यानुचरा छेते मह तेन भ्रमन्ति च ॥१२३॥
 हेह्यपुत्रसाथा लकुर्लक्ष्मीदावेव चात्मजौ ।
 मात्यवांश सुमाली च प्रहेहेह्यनयान् गृणु ।
 प्रहेहेह्यनयः श्रीमान् पुलोमा नामविकृतः ॥१२४॥
 वधपुत्रो निकुञ्जश्च कूरो वै ब्रह्मराजसः ।
 वातपुत्रो विरागस्तु आपपुत्रस्तु जमुकः ॥१२५॥
 व्याघ्रपुत्रो निरानन्दो जनूनी^२ विज्ञकारकः ।
 इत्येते वै परिकाळाः कूराः सर्पे तु राजसाः ॥१२६॥
 कीर्तिना यातुधानात्म ब्रह्मधानान् निवेदत^३ ।
 यज्ञः पिता धुमिः लेखा ब्रह्मा पापोऽथ यज्ञाहा ॥१२७॥
 स्वाकोटकः कल्पः सर्पे ब्रह्मधानात्मजा दश ।
 स्वसारो ब्रह्मराजस्यस्तोषाद्येमाः सुदारणाः ॥१२८॥
 रक्तकर्णा महाजिङ्गाऽत्यथा चैवोपहारिणी ।
 एतासामन्ये जाताः इथियाँ ब्रह्मराजसाः ॥१२९॥

१ विस्फूर्जिच्छैवेति ग० ।

२ मारी वै इति ख० । सर्पो वै इति रु० ।

३ ब्रह्मगात्रि निवेदत इति ख०, ग० च ।

स्त्रेष्ठातकतरुवेते प्रायशस्तु कृतालयाः ।
 इत्येते राचमाः कान्ताः^(१) वचस्यापि निवेष्टत ॥१.३०॥
 चक्षेऽप्सरसं यथा पञ्चसूलां करुस्त्वर्णी ।
 तां लिप्युचिन्तमानस्य नन्दनं स चचार ह ॥१.३१॥
 वैभ्राजं सुरभिष्ठैव तथा दैत्यरथस्य यत् ।
 हृष्टवान् नन्दने तस्मिन्नप्सरोभिः सदाचर्णी ॥१.३२॥
 नेपायां विन्दते तत्र तस्या लाभाय चिन्तयन् ।
 दूषितः स्वेन रूपेण कर्मणा तेन दूषितः ॥१.३३॥
 मसोदिग्नने भूतानि भयावृत्यस्य सर्वज्ञः ।
 तत्कथं नाम चार्वदीं प्राप्नुयामहमनुनां ॥१.३४॥
 हृष्टोपायं ततः सोऽथ गीत्रकारी व्यवर्जत ।
 कृता रूपं बहुमतं^(२) गत्वर्व्यस्य तु गुह्यकः ।
 ततः सोऽप्सरसां भव्ये तां जगाह करुस्त्वर्णी ॥१.३५॥
 बुद्धा च सुहचिन्तं सा भावेनैवाभ्यवर्त्तते ।
 संकृतः स तथा साहौ दृश्यमानोऽप्सरोगणैः ॥१.३६॥
 तत्र स मिद्दुकरणः सद्यो जातः सुतोऽस्य वै ।
 परिषाहेऽच्छैर्युकः सद्यो लुचो ज्वलन् शिथा ॥१.३७॥
 राजाहमिति नाभिर्हिं^(३) पितरं सोऽभ्यभाषत ।
 तवाच जाते न भीतिः पिता तं प्रत्युवाच ह ॥१.३८॥

१. प्रोक्ताहति ख० ।

२. बज्जुरचे हति उ० ।

३. नारोणामिति ख० ।

मात्रागुह्यो रूपेण पितुर्विर्येण जायते ।
 जाते स तच्छिन् हर्षेण स्त्रूपं प्रथयपद्यत ॥१४८॥
 स्त्रभावं प्रतिपद्यन्ते उहन्तो यजरालसाः ।
 श्रियमाणाः प्रसुप्राय कुद्धा भीताः प्रहर्विताः ॥१४९॥
 ततोऽन्नवीदपारस स्त्रमानः स गुह्यकः ।
 अद्वं मे गच्छ गुह्येणि सपुत्रा वरवर्णिनी ॥१४१॥
 इत्युक्ता सहस्रा तस्म दृष्टा स्त्रं रूपमास्तितं ।
 विभासाः प्राद्वन् भीताः कोधमानाऽप्सरोगणाः ॥१४२॥
 गच्छन्तीरक्षगच्छा पुच्छां सान्त्वयन् गिरा ।
 गच्छवीच्छरसां सच्च तौ नीवा स न्यवर्तत ॥१४३॥
 तास्म दृष्टा बसुत्पर्णि वक्षसाप्तरसां गणाः ।
 वक्षाणां च जनिचीति प्रोत्तुक्षां वै क्रतुस्यलीं ॥१४४॥
 जगाम सह पुच्छेण ततो यजः स्त्रमालयं ।
 न्ययोधरोहिणं नाम गुह्यका यज शेरते ।
 तस्मान्निवासो यक्षाणां न्ययोधः लर्वतः प्रियः ॥१४५॥
 यज्ञो रजतगभस्तु गुह्यकानां पितामहः ।
 अनुद्गादस्य दैत्यस्य भद्रामतिवरीं सुतां ।
 उपयेष्ठे स भद्रायां यक्षां सलिवरो वशी ॥१४६॥
 जहो सा मणिभद्रज्ञ शक्तुस्यपराकमं ।
 तयोः पल्लौ भगिन्यौ तु^(१) क्रतुस्यस्यात्मजे^(२) गुह्ये ॥१४७॥

१. पाठोऽयं न पूर्वायरसाकृतः ।

२. क्रतुस्यस्यात्मजे सुते इति ग ० ।

नामा पुण्यजनी तैव तथा देवजनी च या ।
 विज्ञे मणिभद्रान् पुचान् पुण्यजनी गुभान् ॥१.४८॥
 मिहायै स्तुर्यतेजसु सुमन्तं नन्दनं तथा ।
 कन्यक^(१) यथिकस्त्रैव^(२) मणिदनं वसुं तथा ॥१.४९॥
 सर्वानुभूतं^(३) शङ्खाच्च पिङ्गाचं भीरुमेव च ।
 तथा मन्दरशोभित्वं पद्मं चन्द्रप्रभं तथा ॥१.५०॥
 मध्यपूर्णे सुभद्राच्च प्रद्योतस्त्रं महाजसं^(४) ।
 द्युतिमन्तेतुमन्तौ च मित्रं मौलिसुदर्शनौ ॥१.५१॥
 चत्वारो विश्वनाथैव पुचाः पुण्यजनाः गुभाः ।
 जग्निरे मणिभद्रस्य ते सर्वे पुण्यलक्षणाः ।
 तेषां पुचाय पौचाय यज्ञः पुण्यजनाः गुभाः ॥१.५२॥
 विज्ञे देवजनी पुचान् मणिवरात्मजान् ।
 पूर्णभद्रं हेमरथं^(५) मणिमन्तदिवर्हनौ ॥१.५३॥
 कुमुम्युक्तं पिङ्गाचामं स्थूलकण्ठं महाजयं ।
 चेतच्च विपुलस्त्रैव पुण्यवन्तं भयावहं ॥१.५४॥
 पद्मवर्णं सुनेत्रच्च यत्र वालं वकं तथा ।
 कुमुदं चेमकस्त्रैव वर्हमानं तथा दमं ॥१.५५॥
 पद्मनामं वराङ्गाच्च सुवीरं विजयं कृतिं ।

१. काण्यकमिति ख० ।

२. पार्थिकस्त्रैवेति ख० । पश्चिकस्त्रैवेति छ० ।

३. सर्वार्थनुतमिति ख०, ग० च ।

४. महारसमिति ख० ।

५. हेमवन्तमिति छ० ।

पूर्णमासं हिरण्यात् सुरहपचैवमादयः ॥१.५.६॥
 पुचा मणिवरस्यैते यथा वै गुणकाः सूताः ।
 सुरहपात् विरुद्धपात् स्त्रियनः प्रियदर्शनाः ।
 तेषां पुचात् पौचात् अतशोऽय सहस्राः ॥१.५.७॥
 खड्डायास्तपरे पुचा राजसा कामरूपिणः ।
 तेषां यथा प्रधानान् वै वर्णमानगन्धिवोधत ॥१.५.८॥
 लालाविः^(१) कुरुनो भीमः^(२) सुमाली मधुरेव च ।
 विस्फुर्जितो विचुज्जितो भातङ्गो धूचितस्तथा ॥१.५.९॥
 चन्द्राकं सुकरो दुधः कपिलोमः प्रहसकः^(३) ।
 कीडः परद्विनाभृत चकाचर्या^(४) निशाचरः ॥१.५.१०॥
 चिशिराः अतद्वृक्ष तुष्टकेशस राजसः ।
 यच्छाकम्पनदौव दुर्मुखस शिल्मीसुखः ॥१.६.१॥
 दृत्येते राजसवरा विकान्ता गणरूपिणः ।
 मर्वलोकचरासे तु चिदशानां समकमाः ॥१.६.२॥
 सप्त चान्या दुहितरसाः गृणुध्वं यद्याकमः ।
 तामास्त यः प्रजासर्गी येन चोत्पादिता गणः ॥१.६.३॥
 आलम्बा उत्कचा कृष्णा निर्दृता कपिला शिवा ।
 केशनी च^(५) महाभागा भगिन्यः सप्त याः सूताः ॥१.६.४॥

१. लालविदिति ख० ।

२. कुरुनो भीम इति ख० ।

३. प्रभाकर इति ख० ।

४. वज्राकाञ्चेति ज० ।

५. वैशिनी चेति ख०, ग० च ।

ताभ्यो लोकाभिवादश्च लक्ष्मारो शुद्धदर्मदा: ।
 उदीर्णा राजसमग्रा इते उत्पादिताः चुम्भाः ॥१६५॥
 आलम्बेयो गणः कूर्त्तचक्षेयो गणस्तथा ।
 तथा कार्य्येयज्ञेयो राजसा चुम्भागणाः ॥१६६॥
 तथैव नैर्भेता नाम अम्बकानुचरेण ह ।
 उत्पादितः प्रजासंगो गणेश्वरचरेण तु ॥१६७॥
 उत्पादिता बलवता उदीर्णा यज्ञराजसा ।
 विकान्ता ग्रीष्मसम्यन्ना नैर्भेता देवराजसा ।
 येषामधिपतिर्युक्तो नाशा स्थातो विरुपकः ॥१६८॥
 तेषां गणशतानेका उद्गृहानां महात्मानां ।
 प्रायेणानुचरन्त्येते शङ्करं जगतः प्रभुं ॥१६९॥
 दैत्यराजेन कुम्भेन महाकाशा महात्माना ।
 उत्पादिता महाबीर्या महाबलपत्रकमाः ॥१७०॥
 कपिलेया महाबीर्या उदीर्णा दैत्यराजसा ।
 कम्पनेन च यत्वेष केशिन्यास्ते परे जनाः ॥१७१॥
 उत्पादिता महावाता उदीर्णा यज्ञराजसा ।
 केशिनीद्रुहितुश्चैव नैसाया: चुम्भानसाः ॥१७२॥
 आलम्बेयेन जनिता नैकाः सूरभिकेन हि ।
 नैला इति समाख्याता दुर्जया घोरविकमाः ॥१७३॥
 चरन्ति पृथिवीं कृत्वा तत्र ते देवलौकिकाः ।
 बज्ज्वालैव सर्वस्य तेषां वकु न ग्रन्थते ॥१७४॥
 तस्यास्त्वपि च नीलाया विकचा नाम राजसी ।

दुहिता स्वभावविकचा मन्दमन्नपराकमा ॥१७५॥
 तस्या अपि विरुपेण नैर्षतेनेह च प्रजाः ।
 उत्पादिताः सुरा घोराः गृणु तास्त्रुपूर्वशः ॥१७६॥
 हंडाकरालविकला महाकण्ठं महोदराः ।
 हारका भीषकास्त्रैव तथैव कामकाः परे ॥१७७॥
 वैनकाश्च पिण्डाचाश्च वाहकाः प्राणकाः परे ।
 भूमिराजसका छोते मन्दाः पुरुषविकमाः ॥१७८॥
 चरन्धरदृष्टपूर्वाश्च नानाकारा द्वानेकशः ।
 उत्ताष्टुष्टुष्टुष्टुला ये ते च वै खेचराः सहताः ॥१७९॥
 लक्ष्माचेष्टा आकाशं स्थल्याः स्थलै चरन्ति त्रै ।
 एतैर्याप्निमित्तं लोकं गतशोऽथ सहस्रशः ॥१८०॥
 भूमिराजसकैः सर्वैरनेकैः चुद्रराजमैः ।
 नानाप्रकारैराकाळा नानादेशाः समस्ततः ॥१८१॥
 समाप्तभिद्वतास्त्रैव छाईं राजसमातरः ।
 अष्टौ विभागा छोधां हि विश्वाता गृणुपूर्वशः ॥१८२॥
 भद्रका निकराः केचिद्वज्ञनिष्पन्निषेतुकाः ।
 सहस्रशतसङ्क्षयाता मर्त्यलोकविचारिणः ॥१८३॥
 पूतना मातृसामान्यास्तया भूतभयङ्करा ।
 बालानां मानुषे लोके यहा वैमानिषेतुकाः ॥१८४॥
 सहस्रशतादयस्त्रैव आपकाल्यासकादयः ।
 कौमारास्ते तु विशेषा बालानां यहुत्तमयः ॥१८५॥

स्वन्दयहविशेषाणां^{१)} मायिकानां तद्यैत च ।
 पूतनानामभूतानां ये च लोकविनाशकाः ॥१८६॥
 सहस्रशतमङ्गानां सर्वलोकविचारिणां ।
 एवं गणगतान्यैत चरन्ति पृथिवीमिमाः ॥१८७॥
 यत्ताः पुण्टतमा नाम तथा ये केऽपि गुच्छकाः ।
 यत्ता देवतानांसैव तथा पुण्डजनाश्च ये ॥१८८॥
 गुच्छकानांश्च सर्वेषामगस्त्या ये च रात्रमाः ।
 पौष्टिक्या रात्रमाः ये च विश्वमित्राश्च ये सूताः ॥१८९॥
 यत्ताणां रात्रमानांश्च पौष्टिक्यागस्त्ययत्य ये ।
 तेषां राजा महाराजः कुवेरो च्युतकाधिपः ॥१९०॥
 यत्ता दृष्ट्या पितॄन्तोऽहं नृणां मांसमसृजवस्त्रां ।
 रत्नांस्त्रानुप्रवेशेन पितॄचाः परिषीडनैः ॥१९१॥
 सर्वलक्षणमध्यन्ताः समवेचाश्च दैवतैः ।
 भास्त्ररा बलवन्तस्त्रैश्चराः कामस्फुषिणः ॥१९२॥
 अनाभिभवा विकान्ताः सर्वलोकनमसृताः ।
 खुच्चासैजस्त्रिनो भेष्या वरदा वज्रियाश्च ये ॥१९३॥
 देवानां तुल्यधर्माणां च्छसुराः सर्वशः सूताः ।
 चिभिः पादैस्तु गन्धर्वां देवैर्हीनाः सभावतः ॥१९४॥
 गन्धर्वभस्त्रिभिः पादैर्हीना वै सर्वगुच्छकाः ।
 प्रभावतुल्या यत्ताणां विशेषाः सर्वरात्रमाः ।
 एश्वर्यहीना यज्ञेभ्यः पितॄचास्त्रिगुणं पुनः ॥१९५॥

१) स्वन्देन च विश्वासान मिति ग० ।

एवं धनेन रुपेण आयुषा च बलेन च ।
 धर्मेण्यर्थेण बुद्धा च तपःश्रुतपराक्रमैः ॥१८३॥
 देवासुरेभ्यो हीयन्ते चौन् पादान् वै परस्परं ।
 मन्त्रवांशाः पिशाचान्नाद्यतस्ते देवयोनयः ॥१८४॥
 सुत उवाच । अतः प्रणुत भद्रे वः प्रजाः कोधवगात्मकाः ।
 कोधायां कन्यका जडे दादश ज्ञात्वसम्भवाः ।
 ता भार्याः पुलहस्तासच्चामतसा निबोधत ॥१८५॥
 सृगी च सृगमन्दा च हरिभद्रा इरावती ।
 भृता च कपिशा दंडा निशा तिर्या तथैत च ।
 चेता चैव स्त्ररा चैव सुरसा चेति विनुताः ॥१८६॥
 सृगणस्तु हरिणाः पुचा सृगाशान्याः गजाश्चाया ।
 न्यक्षवः गरभा चे च रुपवः प्रथताच्य चे ॥१८७॥
 सृगणाजा सृगमन्दाया गवयान्वापरे तथा ।
 महिषोद्धराहाश्च सृगणगौरसुखास्त्वा ॥१८८॥
 हरेन्तु इत्यः पुचा गोलाङ्गूलतरक्षवः ।
 वानराः किञ्चराद्यैव आचाः किञ्चुरुद्यास्त्वा ।
 दूत्येवमादयोऽन्योऽपि इवावत्या निचोधत ॥१८९॥
 सूर्यस्ताण्डकपाले हे समानीय तु भौवनः ।
 हस्ताभ्यां परिमट्टाय रथन्तरमगायत ॥१९०॥
 सात्रा प्रसुत्यमानेन सद्य एव गजोऽभवत् ।

१ सृगणगौरस्त्वाक्षेति इति ।

स प्रायस्तदिरावत्ये पुचार्यै^(१) स तु भौवनः ॥२०४॥
 दिरावत्याः सुतो यथात् तथादैरावतः सुतः ।
 देवराजोपवाच्चालान् प्रथमः स मतङ्गराट् ।
 इतुभाभाभश्चतुर्द्वयः श्रीमानैरावतो गजः ॥२०५॥
 अप्युजस्यैकमूलस्य सुवर्णाभस्य हस्तिः ।
 यद्गदन्तस्य हि भद्रस्य श्रीपवाच्चश्च वै वलः ॥२०६॥
 तस्य पुचोऽचानस्यैव सुप्रतीकोऽथ वामनः ।
 पद्मस्थैव चतुर्द्वयद्वृक्षिनी चाभ्यसुसाधा ॥२०७॥
 दिग्गजांसांस्य चलादः शेताऽजनयताग्नुगान् ।
 भद्रं स्वगच्छ मन्दक्षं सङ्कीर्णं चतुरः सुतान् ॥२०८॥
 सङ्कीर्णायस्तेनो यस्तु उपवाञ्छो यस्य तु ।
 भद्रो यः सुप्रतीकस्य हस्तिः स च्छपाष्टते ॥२०९॥
 पद्मो मन्दस्य यो गौरेऽदिपो हौलविलस्य^(२) सः ।
 स्वरः ऋषमस्तु यो चह्नी उपवाञ्छः स प्रावक्तः ॥२१०॥
 पद्मोऽनरस्तु यः पद्मः^(३) गजो वै वहणो गणः ।
 उपलेपनमेवत्त तस्याष्टौ जग्निरे सुताः ॥२११॥
 उदयभावेनोपेता जायन्ते तस्य चाच्ये ।
 शेतवाच्चत्याः पिङ्गा वर्षतनो मतङ्गजाः ।
 मतङ्गजान् प्रवक्ष्यामि नागानन्यानपि कमान् ॥२१२॥

^(१) पुचार्येति ख०, ग० च ।

^(२) हौलविलस्येति उ० ।

^(३) पद्मोऽनरः पद्मवाच्येति उ० ।

कपिलः पुण्ड्ररौक्षय सुमनाभो रथान्तरः ।
 जातौ नाम्ना सुतौ ताभ्यां सुपतिष्ठप्रमह्नौ ॥२१३॥
 शूलाः शूलाः शिरोदान्ताः पृष्ठुबालनखाक्षया ।
 वलिनः ग्रन्थिनस्त्रैव सप्तास्त्वाकुलिका गजाः ॥२१४॥
 पुष्पदन्तो हृषसामा घट्टदन्तो दन्तपुष्पवान् ।
 नाम्नवर्णी च तत्पुत्रः सहचारिविषाणितः^(१) ॥२१५॥
 अन्वये चाम्न जायन्ते लभोष्टाशारुदर्शिनः ।
 शामाः सुदर्शनाशुण्डा नानापीडायतननाः ॥२१६॥
 वामदेवोऽच्छनग्नामः साम्बो जडोऽथ वामनः ।
 भार्या चैवाङ्गुहा तस्म नीत्वक्षणौ सुतौ ॥२१७॥
 चण्डाश्वाहशिरोयीवा वृद्धोरस्कास्तरस्तिनः ।
 नरैर्घट्टाः कुले तेषां जायन्ते विक्तना गजाः ॥२१८॥
 सुप्रतीकस्तु रूपेण नाम्नस्त्र मदृशो गजः ।
 तस्य प्रहारी सम्पाती पृथुच्चिन्निसुतास्त्वयः ॥२१९॥
 पश्चेवा दीर्घताञ्चोष्टा सुविभक्तशिरोदराः ।
 जायन्ते मृदुमध्युता वंशे तस्य मतञ्जुजाः ॥२२०॥
 अक्ष्यादच्छना साम्बो विजडो चाक्षनावती ।
 एवं माता तथोद्यापि प्रथिगायुरजः सुतौ ॥२२१॥
 महाविभक्तशिरसः विग्रहजीमूतसच्चिभाः ।

१. सहचारिविषादक इति ग० । सहचारिविषादिन इति ख०,
द० च ।

सुदर्शनाः सुवर्णाणः पद्माभाः परिमण्डलाः ।
 शूनाः पीतायतसुखा गजाक्षस्त्रान्वयेभवन् ॥२ २ २॥
 जडे चक्रमसः साखः पिङ्गला कुमुदचुतिः ।
 पिङ्गलाकायाः सुहो तस्मा महापद्मोर्ममालिनौ ॥२ २ ३॥
 समायवरदांशुष्टान् प्रशुद्धवस्तिनोदरान् ।
 हस्तियुद्धे प्रियाकामान् विद्व तस्म कुलोऽङ्गवान् ॥२ २ ४॥
 एतान् देवासुरे युद्धे जयार्थं जटङ्गः सुराः ।
 कृतार्थस्य विस्तृष्टासौः पूर्वाकाः प्रथयुर्दिशः ॥२ २ ५॥
 एतेषामन्वये जातान् विनीतांस्त्रिदशा ददुः ।
 अङ्गाय लोमपादाय सुचकाराय वै दिपान् ॥२ २ ६॥
 दिरदो दिरदाभ्याम्ब इस्तादूस्ती करान् करी ।
 वरणादारणो दन्ती दन्ताभ्यां गर्जनाङ्गजः ॥२ २ ७॥
 कुञ्चरः कुञ्चचारित्वाद्वागो नगविरोधतः ।
 मनङ्गादिति मानङ्गो द्विषो द्वाभ्यामपि स्ततः ।
 सामजः सामजात्वादिति निर्वचनकमः ॥२ २ ८॥
 एथां जिङ्गापराद्विरिवाकं^(१) त्वयिशापयं ।
 बलस्त्रामवतो या तु^(२) या चैषाङ्गुष्ठमुष्टता ।
 उभयं दलिनामेतत् स्वयम्भूसुरग्रापयं ॥२ २ ९॥
 देवदानवगन्धवाः पिशाचोरग्रात्माः ।
 कन्यासु जाता दिङ्गामैर्नानामत्त्वास्तो गजाः ॥२ २ १॥

^(१) पाटोऽयं चादर्शसमतो सुनितः । परन्तरं न समीचीनः ।

^(२) अयमपादर्जदेविजासमीर्थीन इव सुनितः ।

समूतिश्च प्रभुतिश्च नामनिर्वचननाथा ।
 एतद्वजानां विज्ञेयं येषां राजा विभावसुः ॥२ इ३॥
 कौशिकाद्याः समुद्रान् गङ्गायास्तदनन्तरं ।
 अच्छगस्त्रैकमूलस्त्रं प्राच्याद्वागवनन्तु तत् ॥२ इ४॥
 उत्तरा तथ्य विन्द्यस्य गङ्गाया दक्षिणस्य यत् ।
 गङ्गोऽह्नेदात्कर्त्तव्येभ्यः सुप्रतीकस्य तद्रनं ॥२ इ५॥
 अपरेणोत्कलाच्चैव च्यावेदिभ्यश्च पञ्चमं ।
 एकभूतात्पत्तैतद्वामनस्य वर्णं स्त्रां ॥२ इ६॥
 अपरेण तु लौहित्यमासिन्धेः पश्चिमेन तु ।
 अमस्तैतद्रनं प्रोक्तमनुपर्वतमेव तत् ॥२ इ७॥
 भूतिर्विजडो भूतांश्च रुद्रस्त्रानुचरान् प्रभो ।
 स्युलान् कुर्वन्नाश्च दीर्घाश्च वामनान् इस्त्रवान् समान् ॥२ इ८॥
 सम्बकर्णान् प्रलम्बोष्टान् सम्बजिह्वास्त्रोदरान् ।
 एकरूपान् दिरुपांश्च लम्बस्त्रिकृण्डलधिष्ठिकान् ॥२ इ९॥
 मरोवरमसुद्रादिनदीपुलिनवासिनः ।
 कुशान् गौरांश्च नीलांश्च श्वेतांश्च लोहितारुणान् ॥२ इ१॥
 वभून् वै शवलान् धूवान् कदून् रामभद्रारुणान् ।
 मुच्चकेशान् हृषीकेशान् सर्पयज्ञोपवीतिनः ॥२ इ२॥
 विशृष्टातान् विशृष्टातान् कुशालानेकलोचनान् ।
 वज्रशीर्षान् विशीर्षांश्च एकशीर्षांश्च शीर्षकान् ॥२ इ३॥
 चण्डांश्च विकटोच्चैः विगेमान् रोमशांस्त्राया ।
 अन्धांश्च जटिलांश्चैव कुच्चान् लेषकवामनान् ॥२ इ४॥

मरोवरमसुद्रादिनदीपुलिनसेविनः ।
 एककाण्डान् महाकाण्डान् ग्रन्थकाण्डकर्णिकान् ॥२ ४ २॥
 दंषिणो नखिनद्यैव निर्देनांश्च द्विजिक्कान् ।
 एकहस्तान् द्विहस्तांश्च चिह्नस्तांश्चाप्यहस्तकान् ॥२ ४ ३॥
 एकपादान् द्विपादांश्च चिपादान् बडपादकान् ।
 महायोगान् महाबन्धान् सुतपकान् महाबलान् ॥२ ४ ४॥
 सर्वचगानप्रतिष्ठान्^(१) लक्ष्मिज्ञान् कामरूपिणः ।
 घोरान् कुरांश्च भेद्यांश्च शिवान् पुण्ड्रान् सवादिनः^(२) ॥२ ४ ५॥
 कुशहस्तान् महाजिक्कान् महाकर्णनामहाननान् ।
 हस्तादांश्च मुखादांश्च शिरोऽदांश्च कपालिनः ॥२ ४ ६॥
 धन्विनो मुद्ररधरानप्रस्त्रहृष्टधरांस्तथा ।
 दीप्तास्थान् दीप्तनेत्रांश्च चित्रमाल्यानुलेपनान् ॥२ ४ ७॥
 अन्नादान् पिण्डिनादांश्च बडरूपान् सुरूपकान् ।
 रात्रिसन्ध्याचरान् घोरान् कचिकौम्यान् दिवाचरान् ।
 नक्तज्ञानान् सुदुःप्रेच्छान् घोरास्तान् वै निशाचरान् ॥२ ४ ८॥
 परत्वे च भयं दैवं सर्वं ते यतमानसाः ।
 नैषां भार्याऽस्मि पुचो वा सर्वं ते लूर्डरेतसः ॥२ ४ ९॥
 शतमानि सहस्राणि भृतानामात्मयोगिणौ ।
 एते सर्वे महात्मानेऽभृत्याः पुचाः प्रकार्त्तिः ॥२ ५ ०॥
 कपिशा चैव कुम्भाण्डी कुम्भाण्डान् जिज्ञरे पुनः ।

१ सर्वचगानप्रतिष्ठानिति ख० ।

२ पुण्ड्रादान् सवादिन इति ख० ।

मिथुनानि पिशाचानां वर्णेन कपिशेन च ।
 कपिश्वात् पिशाचास्ते भर्वे च पिशिताशनाः^(१) ॥२ ५३॥
 युग्मानि षोडशान्यानि वर्तमानास्तदन्वयाः ।
 नामतसान् प्रवच्छामि पुरुषादांस्तदन्वयान्^(२) ॥२ ५४॥
 रुग्लः रुग्लो चैव^(३) वक्त्रे वक्त्रमुखी तथा ।
 षोडशानां गणा चैव सूची सूचीमुखम्लाया ॥२ ५५॥
 कुम्भाच्च कुम्भी च वज्रदंपत्र दुन्दुभिः ।
 उपचारोपचारश्च उलूखल उलूखली ॥२ ५६॥
 अनर्कश्च अनर्कां च कुखण्डश्च कुखण्डिका ।
 पाणिपात्रः पाणिपात्री पांडुः पांडुमती तथा ॥२ ५७॥
 नितुण्डश्च नितुण्डी च निपुणा निपुणस्तथा ।
 क्लादेष्वेषणा चैव^(४) प्रस्तुन्दः स्तुन्दिका तथा ।
 षोडशानां पिशाचानां गणाः प्रोक्तास्तु षोडश ॥२ ५८॥
 अजामुखा वक्त्रमुखाः पूरिणः स्तुन्दिनस्तथा ।
 विपादाङ्गारिकाश्वेष कुम्भाचाराः प्रकुन्दकाः ॥२ ५९॥
 उपचारोलूखलिका ल्लानर्काश्च कुखण्डिकाः ।
 पाणिपात्राश्च नेतुण्डाः ऊर्णाङ्गा निपुणास्तथा ॥२ ६०॥
 सूचीमुखेष्वेषणादाः कुञ्जान्वेतानि षोडश ।

१. पिशितासहस्रदाशना इति ख० ।

२. ग्रन्थमुखं भर्वीमुखा इति ग० ।

३. ग्रन्थस्ते ग्रन्थलो चैवेति छ० ।

४. ग्राहेऽप्य न समोचीनः ।

इत्येता च्छभिजानान्तु कुप्पाण्डानां प्रकीर्तिः ॥२५८॥
 पिशाचास्ते तु विज्ञेयाः सुकल्पा इति जग्निरे ।
 वीभत्सं विलताचारं पुचपौचमनस्तकं ।
 आत्मसर्वां पिशाचानां लक्षणम् निबोधत ॥२६०॥
 मर्वाङ्गुकेशा हृत्ताख्या दंडिणो नखिनस्तथा ।
 तिर्थज्ञाः पुरुषादास्य पिशाचास्ते हृष्टौमुखाः ॥२६१॥
 अकेशका ल्लोभाणस्त्रव्यमास्यमंवाससः ।
 कुप्पाण्डिकाः पिशाचास्ते तिलभज्ञाः सदामिषाः ॥२६२॥
 वकाङ्गुहस्तपादास्य वकाङ्गुलागतास्तथा ।
 ज्ञेया वकपिशाचास्ते वकगाः कामरूपिलः ॥२६३॥
 लम्बोदराङ्गुण्डनाशा हृस्त्रकायज्ञिरेभुजाः ।
 नितुन्दकाः पिशाचास्ते तिलज्ञाः प्रियश्वराः ॥२६४॥
 वामनाकृतयस्त्रैव वाचालाः मृतगामिनः ।
 पिशाचानर्कमर्कास्ते हृत्तवासादनप्रियाः ॥२६५॥
 ऊर्ध्ववार्धरूपाण ऊर्ज्जहत्तास्तथालयाः ।
 सुच्चन्ति पांशुहन्त्रेभ्यः पिशाचाः परिश्वश ते ॥२६६॥
 धमनीमतकाः^(१) ग्राहकाः ग्रहशुलास्त्रीरवाससः ।
 उपवीराः पिशाचास्य महानायतनास्तथा ॥२६७॥
 विष्णुआचा महाजिङ्गा लेखिहाना हुत्सुलाः^(२) ।
 हस्तुष्टुलश्चिरसो विरता बहुपिण्डिकाः ॥२६८॥

१ धमनीमतका इति का० ।

२ हुत्सुलता इति डा० ।

पिशाचाः कुम्हपाचास्ते अदृष्टान्तानि भुजते ।
 सूक्ष्मास्ते रेमशः पिङ्गा दृष्टादृष्टाद्वरन्ति वै ॥२४८॥
 अयुक्ताश्च विशन्तीह निपुणास्ते पिशाचकाः ।
 आकर्णदारितास्थाश्च लम्बस्त्र्यलनाशिकाः ॥२४९॥
 द्वस्त्रपादाकान्तगणा द्वस्त्रकाः चितिदृष्टवः ।
 बालादास्ते पिशाचा वै सुतिकाम्यसेविनः ॥२५०॥
 पृष्ठतः पाणिपादाश्च द्वस्त्रका वातरंहसः ।
 पिशितादाः पिशाचास्ते संशामे रुधिराशिनः ॥२५१॥
 नग्नका द्वानिकेतास्य लम्बकेशाश्च पिण्डकाः ।
 पिशाचाः स्त्रन्दिनस्ते वै अन्या उच्छ्रुतनाशिनः ।
 घोडश जातयस्तोषां पिशाचानां प्रकीर्तिताः ॥२५२॥
 एवं विधान् पिशाचांमुदीभान् दृष्टानुकम्पया ।
 तेभ्यो ब्रह्मा वरं प्रादात्कारुण्यादन्पतेतसः ।
 अनन्द्वानं प्रजाक्षेषां कामकृपत्वमेव च ॥२५४॥
 उभयोः सन्ध्ययोश्वारं स्थानान्याजीवमेव च ।
 महाणि यानि भग्नानि शून्यान्यल्पजनानि च ॥२५५॥
 विद्वस्त्रानि च यानि सुरनाशारोषितानि च ।
 असंस्त्रयोषलिप्तानि^(१) संस्कारैर्वर्जितानि च ॥२५६॥
 राजमार्गापरथ्याश्च निष्कुण्ठास्त्रलराणि च ।
 द्वाराण्यद्वालकास्त्रैव निर्ममान् संकमांस्तया ॥२५७॥

^(१) असंस्त्रयोषलिप्तानि ख ।

पथो नद्योऽयं तीर्थानि चैत्यवृक्षान् महापथान् ।
 पिशाचा विनिविष्टा वै स्थानेष्वेतेषु सर्वशः ॥२ ७८॥
 अधार्मिका जनास्ते वै आजीवा विहिताः सुरैः ।
 वर्णात्रमाः सद्गुरिकाः काहग्निलिङ्गनास्तथा ॥२ ७९॥
 अस्मृतोपमसत्त्वानां चौरविश्वासधातिनां ।
 एतैरन्यैष वज्रभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः ।
 आरभन्ते किया याम्यु पिशाचास्त्रच देवताः ॥२ ८०॥
 मधुमर्मसैदैदैदैश्च तिलचूर्णसुरासवैः ।
 धूपैर्हारिद्रकश्चैलभद्रगुडौदैः ॥२ ८१॥
 कृष्णानि चैव ब्राह्मणैः धूयाः सुमनसस्तथा ।
 एवं युक्ताः सुवक्त्रयसोषां वै पर्वसन्धिषु ।
 पिशाचानामनुज्ञाय नद्या सोऽधिपतिर्दैः ॥२ ८२॥
 सर्वभूतपिशाचानां गिरिङ्गं शूलपाणिनं ।
 दृष्ट्या लज्जनयत् पुच्छान् व्याघ्रान् मिर्चाश्च भासिनो^(३) ॥२ ८३॥
 द्विपिनश्च सुतास्तथा व्यालेयाश्चामिषाग्निः ।
 चहवयश्चापि कार्वलेन प्रजासंगे निवेदन ।
 तस्या दुहितरः पञ्च तासाचामानि भे गृणु ॥२ ८४॥
 मीना माता तथा वृक्षा परिवृक्षा तर्हैव च ।
 अनुवृक्षा तु विज्ञेया तासां वै गृणुत प्रजाः ॥२ ८५॥
 सहस्रदन्ता मकरा, पाठीनास्तामरोहिताः ।

दूष्येवमादिर्हि गणो मैनो विक्षीर्ण उच्यते ॥२८६॥
 पादाश्चतुर्भिर्धा ज्ञेया तथानुज्ञेष्टका अपि ।
 निष्कांशं शिष्ठुमार्दसं माता व्यजनयत् प्रजाः ॥२८७॥
 हृत्ता कूर्मविकाराणि भैकानि जलधारिणां ।
 तथा शहूविकाराणि जग्नयामास नैकशः ॥२८८॥
 मण्डूकानां विकाराणि अनुहृत्ता व्यजायत ।
 ऐषेयानां विकाराणि शम्बूकानां तथैव च ॥२८९॥
 तथा शहूविकाराणि वराटकङ्गतानि च ।
 तथा शहूविकाराणि^(१) परिहृत्ता व्यजायत ॥२९०॥
 कालकूटविकाराणि जलौकविहिनानि च ।
 इत्येष हि व्येषंशः पञ्चग्राह्याः प्रकीर्तिनाः ॥२९१॥
 तिर्थक् उत्तुकमाद्याज्ञवल्लं वंशविकारं ।
 संखेदजविकाराणि यथा येभ्यो भवन्ति च ॥२९२॥
 स्खस्तिपिकडरीरेभ्यो जायन्युत्पादका दिजाः ।
 मनुव्याः स्खेदमलजाः^(२) उत्तना नाम जनतवः ।
 नानापिषील्लिकगणाः कौटका वहूपादकाः ॥२९३॥
 शहूनोपलविकाराणि कौलकाचारकाणि च ।
 इत्येवमादिवज्ञलाः स्खेदजाः पार्थिवा गणाः ॥२९४॥
 तथा धर्मादितप्राभस्त्वद्यो हृषिभ्य एव च ।

१ “तथा शहूविकाराणि” इत्येष पाठः स्थानदेये खितल्लदेकचा-
सङ्कृतः ।

२ स्खेदजलजा इति श० ।

नैका मृगशरीरेभ्यो जायन्ते जन्मवस्त्रिमे ॥२८५॥
 मीनकाः पित्र्यला दंशाश्चाचा तिन्निरपुचिकाः ।
 नीलचित्राच्च जायन्ते छालका बड्डविसराः ॥२८६॥
 जलजाः स्वेदजायैव जायन्ते जन्मवस्त्रिमे ।
 काषतो यक्षकाः कीटनसदा वज्रपादकाः ॥२८७॥
 मिंहला रोमलायैव पिच्छलाः परिकीर्तिताः ।
 दत्येवमादिर्हि गणो जलजः स्वेदजः सूतः ॥२८८॥
 सर्पिंभ्यैं मायसुडानां जायन्ते कमशस्त्राच्च ।
 जस्तु विलास्यपूर्णेभ्यः फलेभ्यस्यैव जन्मवः ॥२८९॥
 मुहूर्भ्यः पतंसेभ्यस्य तण्डुलेभ्यस्यैव च ।
 तथा कोटरक्तुज्जेभ्यो निहितेभ्यो भवन्ति हि ॥३००॥
 अन्येभ्योऽपि च जायन्ते न हि तेभ्यस्यिरं सदा ।
 जन्मवस्तुरगादिभ्यो विषादिभ्यस्यैव च ॥३०१॥
 वहन्यहानि निचित्रे सम्प्रवन्ति च गोमये ।
 जायन्ते क्रमयो विप्रा काषेभ्यस्य चुणादयः ॥३०२॥
 क्रमा द्रुमाणां जायन्ते विविधा नौसमलिकाः ।
 तथा इत्यक्षविकारेभ्यः पुचिकाः प्रभवन्ति च ॥३०३॥
 कालिका छतिकेभ्यश्च^(१) सर्पा जायन्ति सर्वशः ।
 संस्वेदजायै जायन्ते हृषिकाः इत्यगोमयान् ॥३०४॥
 गोभ्यो हि महिवेभ्यस्य जायन्ते जन्मवः प्रभो ।

१. प्राठोऽयं न समीचीतः ।

मस्यादयश्च विविधा अष्टकुचौ विशेषतः ॥३०५॥
 इतीरिकाच्च जायन्ते तथा गोजाकुलानि च ।
 तथान्यानि च सुखमालि जलौकादीनि जातयः ॥३०६॥
 मणिकाण्डं विकाराणि जायन्ते जातयोऽपरे ।
 प्रायेण तु वर्मन्त्यस्मिन् उच्छिष्ठोदकर्द्दमे ॥३०७॥
 मणिकाण्डं विकाराणि भग्मराणां तथैव च ।
 हणेभ्यैव जायन्ते पुचिकापुच्र × × ^(१) सकाः ॥३०८॥
 मणिच्छेदास्तथा व्यालाः पोतजाः परिकीर्तिः ।
 शतवेरिविकाराणि किरीघेभ्यो भवन्ति इ ॥३०९॥
 एवमादिरसंख्यातो गणः संखेदज्ञा भव्या ।
 वर्मासाभिहितो लोक प्राक्षर्णवशः सूताः ॥३१०॥
 तथाऽन्ये नैर्वताः सत्त्वास्ते सूता उपसर्गजाः ।
 पूनास्तु थोनिजाः केचित्केचिदौत्पत्तिकाः सूताः ॥३११॥
 प्रायेण देवाः सर्वे वै विज्ञेया लुप्यपत्तिजाः ।
 केचित्पु थोनिजा देवाः केचिदेवानिमित्ततः ॥३१२॥
 त्रृलालाघश्च कोलश्च शिरा कन्या तथैव च ।
 अपत्यं सरमाद्यान्तु गणा वै सरमादयः ॥३१३॥
 शामश्च शवलश्चैव अर्जुनो हरितस्तथा ।
 कृष्णो धूसारुणश्चैव त्रृलालाघश्च कद्रुकाः ॥३१४॥
 सुरसाऽय विज्ञे हु शतसेवं शिरो भवते ।

१ अवाच्चरदयं सर्वेषां दर्शपुस्तकेषु यतिलं ।

सर्पाणान्तचको राजा नागानाशापि वाचुकिः ।
 तमोवद्गत्त इत्येष मणः कोधवशात्मकः ॥३१५॥
 पुलाहस्थात्मजात्सर्वक्षात्मायाश्च विजिते ।
 वक्तव्यास्त्रभिविक्षात्मजायायाश्च विजिते ॥३१६॥
 खेनी भासी तथा कौञ्ची धूतराङ्गी शुकी तथा ।
 अहरणस्य भासीं खेनीं तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
 सम्यातिर्जनत् एवं कन्यासेकान्तर्यैव च ।
 जटायुषस्य ये पुचाः काकस्त्रभास्यकर्णिनः ॥३१७॥
 भार्या गरुदगतयापि भासी कौञ्ची तथा शुकी ।
 धूतराङ्गी च भद्रा च तास्तपत्यानि वद्यते ॥३१८॥
 शुकी गरुदगतः पुचान् सुमुचे यद् परिमुतान् ।
 चित्तिरं समुख्यैव बलं पृष्ठं महाबलं ॥३१९॥
 चित्तास्त्रनेत्रं सुमुखं सुरुपं सुरसं बलं ।
 एषां पुचाश्च पौचाश्च गरुदानां महाकानां ॥३२०॥
 चतुर्दश सहस्राणि कूराणां पद्मगाशिनां ।
 पुचपौचविसर्गात् तेषां वै वंशविस्तरः ॥३२१॥
 व्याप्तानि यानि देशानि तानि वक्ष्ये व्याकरम् ।
 शाल्वलिदोपमस्त्रिलं देवकूटश्च पर्वतं ॥३२२॥
 मणिमनाश्च^(१) शैलेन्द्रं सहस्रशिखरं तथा ।

१. मणिमनाश्चेति उ० ।

पर्णमालं सुकेशस्त्रं अतगृह्णं तथाऽचलं ॥ ३ ४ ४ ॥
 कौरजं पद्मशिखं हेमकूटं पर्वतं ।
 प्रचण्डवायप्रभैर्दीपितैः पद्मरागिभिः ॥ ३ ४ ५ ॥
 शैलजालानि व्याप्तानि गारुदैसौर्यचात्मभिः ।
 भासीपुष्टाः स्तना भासा उलूकाः काककुकुटाः^(१) ॥ ३ ४ ६ ॥
 मयूराः कलविहाराः क्षेत्रात् वावतित्तिराः ।
 कौञ्जी वार्दुणिसाम् ग्रहेनी कुररान् सारसान् वकान् ॥ ३ ४ ७ ॥
 इत्येवमाद्योन्येऽपि कथादा ये च पचिलः ।
 धूतराङ्गी च हर्षांश्च कलहर्षांश्च भासिनी ॥ ३ ४ ८ ॥
 चक्रवाकांश्च विश्वान् चर्वांश्चैवादकान् दिजान् ।
 एतानेत्र विजडोऽय पुत्रपौत्रमनन्तरं ॥ ३ ४ ९ ॥
 गरुडस्थात्रजाः प्रेक्षा इरायाः गृणुत मजाः ।
 इरा प्रज्ञे कस्या वै तिस्तः कमललोचनाः ॥ ३ ४ १० ॥
 लता चैवाय वज्री च वीरधा चेति ताम् वै ॥ ३ ४ ११ ॥
 लता वनस्पतीन् जडो द्युपुष्यान् पुलिनस्तितान् ।
 अुकान् पुष्पफलैर्दत्तान् लता वै सम्प्रस्तुतेः ॥ ३ ४ १२ ॥
 अय वज्री तु गुल्मांश्च त्वक्सारासृणजातयः ।
 वीरधा तदपत्यानि वंशशात्र ममायते ॥ ३ ४ १३ ॥
 एते कथयदायादा व्याख्यानाः स्याणुज़ुमाः ।

१. उलूकांश्चैव कुकुटा इति ख० ।

तेषां पुत्रास्त् पौत्राश्च वैतिरं पूरितं जगत् ॥३ ४॥
 हनि सर्वैकदेवस्य कीर्तिराऽवद्यवो भवा ।
 मारीचोऽयं प्रजासर्गः समावेन प्रकीर्तिः ।
 न अक्ष्य व्याप्तिरो वकुमपि वर्षश्चनैर्दिनाः ॥३ ५॥
 अदितिर्घर्षशीला तु वस्त्रशीला दितिः स्वता ।
 तपशीला तु सरभिर्मात्याशीला दनुः स्वता ॥३ ६॥
 कूरशीला तथा कदुः कौञ्चय श्रुतिशालिनी ।
 इता यहणशीला तु इतायुर्भवे इता ॥३ ७॥
 वाहशीला तु विनता ताप्ता वै पाशशालिनी ।
 स्वभावा लोकमातृणां शीलान्येतानि सर्वशः ॥३ ८॥
 धर्मतः शीलतो बुद्धा तमया वस्त्रहपतः ।
 रजसत्त्वमोहना धार्मिकाधार्मिकानु वै ॥३ ९॥
 माहतुल्यास्त्राभिजाताः कश्यपस्त्रात्प्रजाः प्रजाः ।
 देवतासुरगन्धी यज्ञरात्रायपञ्चगाः ।
 पिण्डातः पञ्चवन्धु रुग्गाः पतञ्जीवीरधः ॥३ १०॥
 यस्याहात्मायणीवेने जड्जिरे मानुषीचिह्न॑ ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु तस्माच्छ्रेष्ठान्तु मानुषाः ॥३ ११॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां मानुषाः साधकास्तु वै ।
 ततोऽधः श्रोतस्तो वै उत्पद्यन्ते सुरासुराः ॥३ १२॥
 जायन्ते कार्यसिद्ध्यर्थं मानुषेषु पुनः पुनः ।

१. महिषीभिर्हेति ख० ।

दृत्येव वंशप्रभवः प्रसङ्गातस्तपस्तिनां ॥ ३ ४ ३ ॥
 सुराणामसुराणां च गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
 यज्ञरक्षः पिण्डाचानां सुपर्णोरगपचिणां ॥ ३ ४ ४ ॥
 व्याजानां शिखिनां चैव^(१) ओषधीनां च सर्वशः ।
 कमिकीटपतञ्जानां चुद्राणां जलजात्य चे ।
 पशुहनां ब्राह्मणानां श्रीमतां पुण्यस्तत्त्वां ॥ ३ ४ ५ ॥
 आयुक्षेव धन्यसु श्रीमान् हितसुखावहः ।
 श्रीतत्त्वैव सततं याद्याचैवानुसृत्यता ॥ ३ ४ ६ ॥

इमन्तु वैश्यं निवसेन थः पठेत्
 महात्मनां ब्राह्मणैदासंविदि ।
 अपरद्युखाभं चि समेत् सुपुक्तलं
 श्रियं धनं प्रेत्य च शोभनां गतिं ॥ ३ ४ ७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कल्पपीयप्रजातासार्गां
 नामाण्टसोऽथायः ।

१ व्याजानां चैव सर्वेषामिति ख० ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अ॒ष्टंगिष्ठंश्लुकीर्त्तनं ।

सुत उवाच । एवं प्रजासु रुद्रासु कम्भपेण महात्मा ।

प्रतिदिनासु सर्वासु खावरासु चरासु च ॥१॥

अभिविच्चाधिपत्येषु तेषां सुख्यः प्रजापतिः ।

ततः कमेण राज्ञानि व्यादेण्युपचक्रमे ॥२॥

दिजातीनां बीरुधाक्षं नचत्राणां गद्यैः मह ।

यज्ञानां तपसाद्वैव शोर्म राज्येऽभ्यसेचयत् ॥३॥

हृष्टस्तिन्जु विशेषां ददावद्विरसां पतिं ।

भृगूणामधिपत्येषु वायं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥४॥

आदित्यानां पुनर्विष्णुं वस्त्रामयं पावकं ।

प्रजापतीनां इचक्ष भक्तामयं वासवं ॥५॥

दैत्यानामयं राजानं प्रज्ञादें दितिगन्दनं ।

नारायणान्नु साध्यानां रुद्राणां हृषभध्वजं ॥६॥

विप्रचिन्तिष्ठ राजानं दानवानामयादिग्रन् ।

अपान्तु वरुणं राज्ये राज्ञो वैश्ववर्णं पतिं ।

यज्ञाणां राजसानाम् पार्थिवानां धनस्य च ॥७॥

घैवस्ततं पितृणाम् यमं राज्येऽभ्यसेचयत् ।

सर्वभूतपिज्ञाचानां गिरिणं गृह्णपाणिनं ॥८॥

शैलानां हिमवन्तश्च नदीनामय सागरं ।
 गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं तदा ॥८॥
 उच्चैः अवसमश्वानां राजानश्चाभ्यसेचयत् ।
 मृगाणामय शार्दूलं गोदृष्टश्च चतुर्ष्यदां ॥९०॥
 पञ्चिणामय सर्वेषां गणहं पतनां वरं ।
 गन्धानां मातुलज्जैव भृतानामवरीरिणां ॥९१॥
 शब्दाकाशवलानाश्च वायुं बलवतां वरं ।
 सर्वेषां दंशिणां शेषं नामानामय वासुकिं ॥९२॥
 सरीसूपाणां सर्पाणां नामानाश्चैव तत्कर्त् ।
 सागरराष्ट्रं नदीनाश्च भेघानां वर्णितस्य च^(१) ।
 आदित्यानामन्यतमं पर्जन्यमभिविकवान् ॥९३॥
 सर्वाभ्यरोगणानाश्च कामदेवं लक्ष्यैव च^(२) ।
 चक्रतूनामय मासानामार्जनवानां तच्यैव च ॥९४॥
 पत्ताणाश्च विपत्ताणां सुहङ्कारानाश्च पर्वणां ।
 कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोक्त्या ।
 गणितस्थाय थोगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुं ॥९५॥
 प्रजापतिर्विं रजसः पर्वस्थान्दिशि विश्रुतं ।
 पुत्रं नाथा सुधामानं राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥९६॥
 पश्चिमस्थान्दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतं ।
 केतुमनां भृशाक्षानं राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥९७॥

^(१) पाण्डित्याश्च न समीक्षीयः ।

^(२) तथा प्रभुमिति ख० ।

मनुष्याणामधिपतिं चक्रे रैव सुतं मनुं ।
 तैरियं पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सपत्न्यां ।
 यथा प्रदेशमत्थापि धर्मेण परिपालते ॥१३॥
 स्वाचम्भूतेऽन्तरे पूर्वे ब्रह्मणा तेऽभिवेचिताः ।
 नृपा छेतेऽभिविच्यन्ते मनवो ये भवन्ति वै ॥१४॥
 मन्यन्तरेष्यतीतेषु गता छेतेषु पार्थिवाः ।
 एव मन्येऽभिविच्यन्ते प्राप्ते मन्यन्तरे पुनः ।
 अतीतानामगताः सर्वे स्वतां मन्यन्तरेष्यराः ॥१५॥
 राजसुष्टेऽभिविक्षय पृथुरेभिन्नरोजमैः ।
 वेददृष्टेन विधिना कृतो राजा प्रलापवान् ॥१६॥
 एतानुत्पाद्य पुचांसु प्रजासन्नामकारणात् ।
 पुनरेव महाभागः प्रजानां पतिरीश्वरः ॥१७॥
 कम्लपो गोचकासम्मुखार परमन्त्रापः ।
 पुर्वैः गोचकरौ महां भवेताभित्यऽचिन्तयत् ॥१८॥
 तस्य प्रधायमानस्य कम्लपद्य महात्मगः ।
 ब्रह्मणोऽचौ सुतौ पद्मात् प्रादुर्भूतौ महौजसौ ॥१९॥
 वत्सारस्यासितद्वै तावुभौ ब्रह्मावादिनौ ।
 वत्साराभिप्रबो जडो रैभ्यस्य स महायथाः ॥२०॥
 रैभ्यस्य रैभ्या विज्ञेया निप्रवस्या निवेदाधत ।
 अयवनस्य सुकन्यायां सुनेधाः समपद्यत ॥२१॥
 निप्रवस्य तु या पद्मी माता वै कुण्डपार्थिनां ।
 असितस्यैकपर्णायां ब्रह्माः समपद्यत ॥२२॥

शापिङ्गस्यानां वचः श्रुत्वा देवलः सुमहायशः ।
 निभ्रवाः शापिङ्गस्य रैभ्याक्षयः पश्चान्तु कश्यपाः ॥२८॥
 वरप्रभूतबो देवा देवलस्य प्रजास्तिमाः ।
 चतुर्थंगे लतिकान्ते अनोर्द्धकाद्ये प्रजाः ।
 अथावग्निष्टे तस्मिंस्तु द्वापरे सम्प्रवर्तते ॥२९॥
 मानसस्य चरित्यन्तस्त्वा पुच्छो इमः किलः ।
 मानसस्य दायादक्षूणविन्दुरिति श्रुतः^(१) ॥३०॥
 चेनाशुगसुखे राजा लतीये सम्भूत इ ।
 तस्य कन्या लिङ्गिविला रूपेणाप्रतिमा भवेत् ।
 पुच्छस्याय च राजर्थिकां कन्यां प्रत्यपदवत् ॥३१॥
 अविरिङ्गिविलायान्तु विश्वाः समपश्चात् ।
 तस्य पव्यस्यतस्य षोडशस्य कुलवर्णनाः ॥३२॥
 द्वृहस्यते हृषतकीर्तिर्द्वाचार्यस्य कीर्तिः ।
 कन्यान्तस्योपयमे स नाथा वै देववर्णिनी ॥३३॥
 पुष्पोत्कटाद्य वाकाश्च सुते माल्यवतः स्थितौ ।
 कैकसी^(२) मालिनः कन्यां तामान्तु इष्टणुत प्रजाः^(३) ॥३४॥
 ज्येष्ठं वैश्रवणनास्य सुषुवे देववर्णिनी ।
 दिव्येन विधिना शुक्रमार्घेन श्रुतेन च ।

१ स्मृत इति ख०, ग० च ।

२ कैकसिभिति ड० । कैकयीमिति क० ।

३ कन्यान्तस्योपयमे स इत्यादिः इष्टणुत प्रजा इत्यन्तः पाठः न पूर्वापर-
स्त्रातः ।

राजसेन च रूपेण आसुरेण बलेन च ॥३५॥
 चिपादं सुमहाकायं स्तूलहीर्यं महातनुं ।
 अष्टदं चरितमश्रुं शङ्कुकर्णं विलोहितं ॥३६॥
 हृस्त्रवाञ्जं प्रवाञ्जस्य पिङ्गलं सुविभीषणं ।
 वैवर्जानमन्यत्रं समुद्देशानमन्यदा ॥३७॥
 एवंविधं सतं दृष्ट्वा विश्वरूपधरं तथा ।
 पिता दृष्ट्वाग्रवीत् तत्र कुवेरोऽयमिति स्त्रयं ॥३८॥
 कुक्षायां कितिशब्देऽयं भरीरं वेरसुच्यते ।
 कुवेरः कुञ्जरीरत्नाद्याद्या तेन च सोऽक्षितः ॥३९॥
 यमादिग्रन्थं सोऽपत्यं सादृशादिग्रन्थं इव ।
 तस्मादेशवणो नाम नामा लोके भविष्यति ॥४०॥
 चक्रां कुवेरोऽयमयदिग्नुतं ननकुपरं ।
 रावणं कुक्षकर्णं च कन्धां सूर्यनखान्तया ।
 विभीषणं चतुर्थांस्तान् कैक्यजनयत् सूतान् ॥४१॥
 शङ्कुकर्णं दग्धयीवः पिङ्गलो रक्षमूर्द्धजः ।
 चतुर्थ्यादिशतिभुजो महाकायो महावलः ॥४२॥
 जात्याच्छननिभो दंडी लोहितयीव एव च ।
 राजसेनो जययुक्तः^(१) रूपेण च बलेन च ॥४३॥
 भव्यवुद्धिर्दृढतनूराचमैरेव^(२) रावणः ।
 निर्मर्गादाहणः कूरो रावणाद्रावणसु मः ॥४४॥

१. राजसेनोऽप्त्वसत्युक्ते इति छ०॥

२. सत्यवुद्धिः अतर्यच्चराच्छमैरेवेति छ० ।

हिरण्यकश्चिपुरुषः सीत् स राजा पूर्वज्यानि^(१) ।
 चतुर्थुगानि राजाच^(२) चयोदश स राजमः ॥४.५॥
 ताः पञ्चकोच्चो वर्षाणामाख्याताः सङ्क्षया द्वितीयः ।
 नियुतान्वेकयष्टिश्च सङ्क्षाविद्विरुद्धाहता ॥४.६॥
 षष्ठिशतमहस्ताणि वर्षाणान्तु स रावणः ।
 देवतानां चतुर्थाङ्गं घोरं कला प्रजामर्तं ॥४.७॥
 चेतायुगे चतुर्विंश्च रावणस्तपसः जयात् ।
 रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः चयमीयिवान् ॥४.८॥
 महेदयः^(३) प्रहसत्य भवापांशुखरक्षया^(४) ।
 पुष्पोल्कटाचायाः पुचासे कन्या शुभीनसी तथा ॥४.९॥
 चिशिरा दूषणस्त्रैव विशुच्छिकश्च राजमः ।
 कन्या द्वासलिका चैव^(५) वाकाचायाः प्रसवाः सूर्ताः ॥४.१०॥
 इत्येते क्रूरकर्माणः पौलस्त्वा राजमादश ।
 दारुणाभिजनाः सर्वे देवैरपि दुरामदाः ॥४.११॥
 सर्वे लघ्वरास्त्रैव पुच्यैत्यसमन्विताः ।
 यत्वाणांस्त्रैव सर्वेषां पौलस्त्वा लो च राजमाः ॥४.१२॥
 आगस्त्यैश्चामिचाणां क्रूराणां नक्षत्रलम्बां ।

१. पूर्वज्यानीति ख० ।

२. राजेन्द्रेति ख० ।

३. महेदय इति ख० ।

४. महाबिजिवरः प्राचो महाप्राशुपुरस्त्रैति ख० ।

५. कन्या द्वासलिका चैति ख० ।

वेदाश्यनशीलाना तपोत्तनिविर्णा ॥५.३॥
 तेषामैङ्गिलो राजा पौलस्य च्यपिङ्गलः ।
 इतरे वै यज्ञसुखास्तेन रक्षागणास्तथः ॥५.४॥
 यातुधाना ब्रह्मधाना वार्ताद्यैव दिवाचराः ।
 निशाचरगणास्तेषां चलारः कविभिः सूताः ॥५.५॥
 पौलस्य नैर्दत्ताद्यैव आगस्त्याः कौशिकास्तथा ।
 इत्येताः सप्त तेषां वै जातयो राजसाः सूताः ॥५.६॥
 तेषां स्वप्नं प्रवद्यामि खभावेन व्यवस्थितं ।
 वृत्ताचाः पिङ्गलाद्यैव महाकाश्या महोदराः ॥५.७॥
 अष्टदंडाः शुकुर्कणाः ऊर्हरोमाण एव च ।
 आकर्णदारितास्या युज्ञधूमोर्धमूर्धजाः ॥५.८॥
 स्फूर्तशीघ्राः सिताभास्य^(१) हस्तकाश्य प्रवाङ्गकाः^(२) ।
 तास्त्रास्या लम्बजिह्वोऽठा लम्बभूस्फूलनासिकाः ॥५.९॥
 नीलाङ्गा लोहितशीवा गच्छीराजा विभीषणाः ।
 महाघोरस्तराद्यैव विकटा बहुपिण्डिकाः ॥६.०॥
 स्फूर्ताश्य तुङ्गनासाश्य शिलासंहनना दृटाः ।
 दाहणाभिजनाः कूराः प्रायशः क्रिष्टकर्मिणः ॥६.१॥
 सकुण्डलाङ्गोऽपीऽठा सुकुटोणीषधारिणः ।
 विचित्रवत्ताभरलाश्चिचक्षग्नुलेपनाः^(३) ॥६.२॥

१ स्फूर्तकर्मणा इति ख० ।

२ क्रिष्टकर्मणः प्रवाहव इति द० ।

३ चिचक्षग्नुलेपना इति द० ।

अनादाः पिशितादाय युहयादाय ते सूताः ।
 हत्येतद्रूपमाधम्यै^(१) रात्रमानां बुधैः स्मृतं ।
 न समस्तबलं बुद्धं यतो मायाहतं हि तत् ॥६.३॥
 युलहस्य सूताः पुचाः सर्वे व्यालाश्च दण्डिणः ।
 भूताः पिशाचाः सर्पाश्च भृत्या हस्तिनस्तथा ॥६.४॥
 वानराः किन्द्रराक्षैव यमकिञ्चुरुहयास्तथा^(२) ।
 वैद्यन्ये चैव परिकान्ता मायाकोधवशानुगाः ॥६.५॥
 अनपत्यः क्रतुस्त्रियन् स्मृते वैवस्त्रियन्तरे ।
 न तस्य पुचः पौचो वा तेजः सज्जित्य वा स्थितः ॥६.६॥
 अचेवेशं प्रवच्छामि हतीयस्य प्रजापतेः ।
 तस्य पल्वश्च सुन्दर्यैः दशोवासन्पतिवताः ॥६.७॥
 भद्राश्च घृताच्यां वै दशाप्तरमि सूतवः ।
 भद्रा शूद्रा च भद्रा च शलदा भलदा तथा ॥६.८॥
 वैला खला च सप्रैता या च गोचपला सूता ।
 तथा मानरमा चैव रक्षकृटा च ता दश ॥६.९॥
 आचेवेशकृत्तासां भर्ता नात्मा प्रभाकरः ।
 भद्रायां जनयामाम सोमं पुचं यज्ञस्त्रियन् ॥७.०॥
 स्वर्भानुना हने सूर्ये पतमानो दिवो मही ।
 तसोऽभिभूते लोकेऽस्त्रियन् प्रभा येन प्रवर्जिता ॥७.१॥
 स्वस्त्रि तेऽस्त्रियति चोक्तः स पतञ्जिष्ठ दिवाकरः ।

१ हत्येतद्रूपसारुप्यमिति ख० ।

२ मया किम्युरुषवाक्यघीति ख० | सवरदाः किम्युरुषवाक्यघीति ख० |

ब्रह्मर्यवचनास्तस्य न पपात् दिवो महीं ॥७२॥
 अचिक्षेहानि गोचाणि अस्यकारं महातपाः ।
 जग्नेष्वचिद्गतस्त्वे चुरैर्यस्त्र प्रवर्जितः ॥७३॥
 म तास्तजनयत् पुत्रानात्मतुल्याननामकान् ।
 दश नास्त्रेव महता तपसा भावितप्रभाः ॥७४॥
 स्वस्याचेया इति स्यात्ता च्छयेया वेदपारगाः ।
 तेषां विख्यातयश्मै ब्रह्महौ सुमहौजसौ ॥७५॥
 दत्ताचेयस्तस्य ज्ञेष्ठो दुर्वासास्तस्य चानुजः ।
 अवीयसी सुता तस्मामवला ब्रह्मवादिनी ।
 अत्राप्युदाहरन्तीम् शेषां पौराणिकाः पुरा ॥७६॥
 अत्रेः पुत्रं महात्मानं शान्तात्मानमकल्पयत् ।
 दत्ताचेयं तनु विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥७७॥
 तस्य गोचार्यये जाताद्यत्वारः प्रथिता भुवि ।
 शामाय सुदृढास्त्रैव वस्त्रारकगविहिराः ।
 एते नृणाम् चत्वारः स्मृताः पञ्चा महौजसौ ॥७८॥
 कश्यपाचारदस्त्रैव पर्वतोऽहम्भूती तथा ।
 जग्निरे च तत्त्वम्भूत्यास्त्रान्निवेदधत् सत्तमाः ॥७९॥
 नारदस्तु वसिष्ठाद्याहम्भूतीं प्रथयादयत् ।
 ऊर्हरेता महातेजा वृत्त्यापाम् नारदः ॥८०॥
 पुरा देवासुरे तस्मिन् संयामे तारकामये ।
 अनादृत्या इते लोके व्यये शके मुरैः सह ।
 वसिष्ठस्यसा धीमान् धारयामास ते प्रजाः ॥८१॥

अत्रौषधं मूलफलमोषधीश्च प्रवर्त्तयन् ।
 तामोन जीवयाभास काहस्त्रादेषधेन तु ॥८१॥
 अहम्भव्यां वसिष्ठस्तु शक्तिसुत्पादद्यु^(१) दिजाः ।
 सागरद्वजनयन्^(२) शक्तेरदृश्यन्ती पराशर ॥८२॥
 काली पराशराज्ञे कृष्णद्वैपायनं प्रभुं ।
 हैपायनादरण्यां वै शुक्रो जडे गुणान्वितः ॥८३॥
 उत्पद्यन्ते च पीतर्णी धृदिभे शुक्रसूनवः ।
 भूरित्रिवाः प्रभुः शम्भुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥८४॥
 कन्या कीर्तिमती चैव योगमाता दृढवता ।
 जननी ब्रह्मदत्तस्य पब्ली सात्त्वगुह्यं च^(३) ॥८५॥
 शेताः कृष्णाश्च गौराश्च ग्रामा धूष्वाः समूलिकाः^(४) ।
 उष्मापाः^(५) द्वारकाश्चैव नीलाश्चैव पराशराः ।
 पराशराजामष्टौ ते पत्नाः प्रोक्ता महात्मानां ॥८६॥
 अत ऊर्ध्वं निवेद्यमिन्द्रप्रतिमसम्भवं ।
 वसिष्ठस्य कपिचल्यां घृताच्यां समपद्यते ।
 कुञ्जीतियः^(६) समाख्यात दून्द्रप्रतिम उच्यते ॥८७॥
 पृथ्याः सुतायाः समूलः पुत्रस्त्वाभवदसुः ।

१. प्रयोगोत्त्यमाधः ।

२. वायमप्यर्थप्रयोगः ।

३. सात्त्वगुह्यं चेति ड० । सादगुह्यस्य चेति ख० ।

४. समूलिका इति ख०, ग० च ।

५. उष्मादा इति क०, ड० च ।

६. कुञ्जीतिय इति क० ।

उपमन्युः सुतस्तस्त यस्येभे उपमन्यवः ॥८८॥
 मित्रावहणयोर्यैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः ।
 एकार्ष्यास्तथैवान्ये वसिष्ठा नाम विश्रुताः ।
 एते पचास वसिष्ठानां स्मृता एकादशैव हु ॥८९॥
 इत्येते ब्रह्मणः पुच्चा मानसा ल्लष्ट विश्रुताः ।
 भातरः सुमहाभागा येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥८१॥
 वीन् लोकान् धारयन्नीमान् देवर्यिंगुणसङ्कलान् ।
 तेषां पुच्चाश्च पैताचाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 येव्याप्ता पृथिवी सर्वा सुर्यस्यैव गमस्तिभिः ॥८२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चतुर्विंशानुकीर्तनं नाम
 नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

आङ्ग्रेजियारम्भः ।

एतत् शुला वचसस्य सूतस्य विदिताद्यानः ।
 उत्तरं परिप्रक्षुप्तुः सूतपुत्रं द्विजातयः ॥१॥
 शास्त्रपाठ्यन उवाच । कथं द्वितीयसुत्पत्रा भवानी प्राक्षसी तु या ।
 आसीद्वाचायणो पूर्वसुमा कथमजायते ॥२॥
 मेनार्था पितरस्यैव खेषां मेना तु मानसी ॥३॥
 के चैते पितरस्यैव खेषां मेना तु मानसी ॥४॥
 मैनाकस्यैव दौहित्री दोहित्री च तथा शुभा ।
 एकपर्णी तथा चैव तथा या चैकपाटला ॥५॥
 गङ्गा चैव चरित्येषा र्वामां पूर्वजा तथा ।
 पूर्वसेव मयोद्दिष्टं गृहण्युच्चं मम मर्वणः ॥६॥
 अनेके पितरस्यैव वर्जने के च वा पुनः ।
 आतुमिच्छामि भद्रन्ते आहूस्य च परं विधिं ॥७॥
 पुत्राद्य ते स्मृताः केषां कथस्य पितरस्य ते ।
 पितरः कथसुत्पत्राः कस्य पुत्राः किमाद्यकाः ॥८॥
 स्वर्गं तु पितरोऽन्ये ये देवानामपि देवताः ।
 एवं वै श्रोतुमिच्छामि पितृणां सर्वभुजम् ।
 यथावद्वत्तमस्त्राभिः आहूं प्रीत्याति वै पितृग् ॥९॥

थदर्थे मे न हृष्णन्ते तत्र किं कारणं सूतं ।
 स्वर्गे हि के तु वर्तमने पितरो नरके तु के ॥६॥
 अभिसम्भाय पितरं पितुष्व पितरन्ताया ।
 पितुः पितामहस्तैव चिषु पिण्डेषु नामतः ॥७०॥
 कानि आद्वानि देयानि कथं गच्छन्ति वै पितॄन् ।
 कथुष्व शकास्ते दातुं नरकस्याः फलं पुनः ॥७१॥
 के चेह पितरो नाम कान् यजानो वयं पुनः ।
 देवा अपि पितॄन् स्वर्गे यजन्तीति हि नः श्रुतं ॥७२॥
 एतदिच्छामि वै श्रोतुं विक्षरेण वज्ञश्रुतं ।
 स्यष्टाभिधानमर्थं वै तद्वान् वक्तुमर्हति ॥७३॥
 स्वर्षीणाल्लु वचः श्रुत्वा सूतस्तत्वार्थदर्शिवान् ।
 आचरणे यथाप्रश्ने स्वर्षीणां मानसं ततः ॥७४॥
 सूत उवाच । अत्र वा वर्णयिष्यामि यथाप्रकृत्याश्रुतम् ।
 मन्त्रन्तरेषु जायने पितरो देवस्तुनवः ॥७५॥
 अतीतानागते ज्येष्ठाः कनिष्ठाः कमशस्तु ते ।
 देवैः माहौ पुरातीताः पितरो देवन्तरेषु वै ।
 वर्तमने भास्यते ये तु तान्वै वक्ष्यामि निश्चयात् ॥७६॥
 आद्वस्तैषां मनुष्याणां आदुमेव प्रवर्तते ।
 देवानस्तज्जन ब्रह्मा नायकन्त्रिति वै पुनः ॥७७॥
 तस्मृत्यु-तदात्मानमसूज्ज्ञे फलार्थिगः ॥७८॥
 ते ग्रामा ब्रह्मणा सूहा नष्टमंजा भविष्यत ।

1. दिवा चार्षजत ब्रह्मा रात्रौ संहरते पुनरिति ग० ।

न स्म किञ्चिदिजाननि ततो लोको छ्रमुच्चत ॥१८॥
 ते भूयः प्रणताः सर्वं याचन्नि स्म पितामहं ।
 अनुयहाय लोकानां पुनस्तानवृत् प्रभुः ॥१९॥
 प्रायद्विती चरध्ये वै व्यभिचारो हि यः उतः ।
 पुचान् स्वान् परिषुच्छध्ये ततो ज्ञानमवाप्यथ ॥२०॥
 ततस्मि स्वान् सुतांश्चैव प्रायद्वितीजघृत्वः ।
 अपृच्छन् भवेतात्मानो विधिवच मिथो मिथः ॥२१॥
 तेभ्यस्ते नियतात्मानः पुचाः शंसुरनेकघा ।
 प्रायद्वितीनि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि तु ॥२२॥
 ते पुचानवृत्वन् ग्रीता लक्ष्मेज्ञा दिवौकसः ।
 यूयं वै पितरोऽस्माकं ये वर्यं प्रतिबोधिताः ।
 धर्मज्ञानवृक्षं कामये को वरो वः प्रदीयतां ॥२३॥
 पुनस्तानवृत्तिरुद्धारा यूयं वै सत्यवादिनः ।
 तस्माद्युक्तं युआभिस्तानया न तदन्यथा ॥२४॥
 उक्तात्पि पितरोऽस्माकमिति वै तनयाः स्वकाः ।
 पितरस्ते भविष्यन्ति तेभ्योऽयं दीयती वरः ॥२५॥
 तेनैव वचसा पुचां त्रश्चणः परमेष्ठिनः ।
 पुचाः पितृनामाचम्भुः पुचन्वे पितरः पुनः ॥२६॥
 तस्मात्ते पितरः पुचाः पितृन्वे तेषु तत् स्मरते ।
 एवं सरला पितृन् पुचान् पुचाच्च पितरस्तथा ।
 व्याजहारं पुनर्वैद्या पितृनामविद्युद्येण ॥२७॥

१ पितृनामविद्युद्य इति खः ।

यो च्छनिष्ठा पितरं आहे कियाकांस्मिन्करिष्यति ।
 राजसा दानवाचैव फलं प्राप्यन्ति तत्य तत् ॥२८॥
 आहैराण्यायिताचैव पितरः सोममध्ययम् ।
 आण्यायमाना युशाभिर्वद्यिष्यन्ति नित्यशः ॥२९॥
 आहैराण्यायितः भेष्मो लोकागाण्यायिष्यन्ति ।
 कृत्वं सपर्वतवनं जड्हमाजड्हमैर्दृतं ॥३०॥
 आहौनि पुष्टिकामाय ये करिष्यन्ति मानवाः ।
 तेभ्यः पुष्टि प्रजाचैव दास्यन्ति पितरः सदा ॥३१॥
 आहे येभ्यः प्रदास्यन्ति चौरपिडाकामगोचरः ।
 सर्वत्र वर्जनमानाको पितरः प्रवितामहं ।
 तेषामाण्यायिष्यन्ति आहुदानेन वै प्रजाः ॥३२॥
 एवमाज्ञा कृता पूर्वं ब्रह्मणां यजमेहिना ।
 तेनैतत् सर्वथा मिळूँ दानमध्ययगत्यपः ॥३३॥
 ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वो न संज्ञयः ।
 इत्येते पितरो देवा देवाय पितरः पुनः ।
 अस्मीन्यं पितरो ज्ञाने देवाय पितरश्च च ॥३४॥
 एतद् ब्रह्मवचः श्रुत्वा सृतस्य विहितात्मनः ।
 पप्रकुरुन्तयो भूयः सृतं तक्षाद्यादुत्तरं ॥३५॥
 स्वयं कृतुः । किथनो वै पितृगता^{१)} कस्मिन्काले च ते गताः ।
 वर्तन्ते देवश्वरा देवानां सोमवर्दुनाः ॥३६॥
 सृत उवाच । एतदेवाऽर्द्धं प्रवल्यामि पितृसर्गमनुन्तम् ।
 शंखः पप्रच्छ यत् पूर्वं पितरं वै वृहस्पतिं ॥३७॥

१) मुनिगता इति का ।

हृष्टस्तिसुपासीनं सर्वज्ञानार्थोविदं ।
 पुचः शयुरिमं प्रश्नं प्रप्रच्छ विनियाच्चितः ॥३४॥
 क एते पितरो नामं कियन्नः चेच च नामनः ।
 समुद्भूताः कथं चैते पितॄवं समुपागताः ॥३५॥
 कस्माच्च पितरं पूर्वं यज्ञे युज्यन्ति नित्यशः ।
 कियाद्य सर्वा वर्जने आदृपूर्वा महाक्षमानाः ॥४०॥
 कस्मै आदृति देयानि किञ्च इत्यं महापर्वतः ।
 केषु वायत्यये आदृं तोर्येषु च नदीषु च ॥४१॥
 केषु वै सर्वमाष्टात्रिं आदृं कृत्वा दिव्यान्तमः ।
 कक्ष कालो भवेच्छाद्वे विधिः कशानुवर्तते ॥४२॥
 एतदिष्ट्वामि भगवन् विस्तरेण यथात्मयं ।
 आख्यातुमानुपूर्व्येण यज्ञं चोदाहनं मया ॥४३॥
 हृष्टस्तिरिदं सम्यगेऽप्यष्टो मज्जामतिः ।
 आज्ञातादपूर्व्येण प्रश्नं प्रश्नविदां वरः ॥४४॥
 हृष्टस्तिरुचाच । कथयिष्यामि ते तात यज्ञां त्वं परिपृच्छसि ।
 विनयेन यथान्याद्य गम्भीरं प्रश्नमुन्नतम् ॥४५॥
 द्यौरन्तरीसं पूर्यन्ते नक्षत्रालि दिशस्तथा ।
 शुर्याचल्लभमै चैव तथादेशाचमेव च ॥४६॥
 न वभृत्यादा तात तस्मैभृतमिदं जगत् ।
 ब्रह्मोक्ते दुश्चरं तच चचार परमं तपः ॥४७॥
 अनुस्तम्भशीङ्घयः पितरं लङ्घुवित्तम् ।
 सर्वदेव वतस्त्रातं सर्वज्ञानविदां वरं ॥४८॥

कीदृशं सर्वभूतेनस्तपसोपे प्रजापतिः ।
 एवमुक्तो वृहत्तेजा लुहस्तिहवाच तं ॥४८॥
 सर्ववर्णं तपसां युक्तिस्तपेयोगमनुज्ञम् ।
 खार्यसादा तद्वगवासेन लोकानवास्तुजत् ॥५०॥
 भूतभक्षानि ज्ञानानि लोकान् वेदांश्च कृतस्तुगः ।
 योगमाविष्य तत्कृष्टं ब्रह्मणा योगचलुषा ॥५१॥
 लोकाः साज्ञानिका नाम यत्र तिहनिं भास्तुराः ।
 ते वैराजा इतिष्याता देवानां दिवि देवताः ॥५२॥
 योगेन तपसा दुक्ः पूर्वसेव तदा प्रभुः ।
 देवानस्तु ब्रह्मा योगं दुक्ता भग्नातनम् ॥५३॥
 आदिदेवा इति स्त्राता महासत्त्वा महोजसः ।
 सर्वकामप्रदाः पूज्या देवदानवमानवैः ॥५४॥
 तेषां सप्त समाख्याता गणाणैलोकयपूजिताः ।
 अमूर्त्यस्त्रयस्त्रयस्त्रयां चत्वारस्तु समूर्त्यः ॥५५॥
 उपरिष्ठान् चयस्त्रेषां वर्त्तने भावमूर्त्यः ।
 तेषामधक्षादर्त्तने चत्वारः एतामूर्त्यः ॥५६॥
 ततो देवास्ततो भूमिरेषा लोकपरम्परा ।
 लोके वर्त्तनि ते ल्लङ्घिन्तेभ्यः पर्जन्यसम्भवः ।
 हृष्टिर्भवति तैर्दृष्ट्या लोकानां सम्भवः पुनः ॥५७॥
 आर्याययनि ते अस्मात् सोमव्यादश्च योगतः ।
 ऊरुसार्वै पितृन् तस्मालोकानां लोकसत्तमाः ॥५८॥
 मनोजवाः स्तुधामचाः सर्वकामपरिष्ठदाः ।

सोभमेऽहमयापेता निखिताः शोकवर्जिताः ॥५८॥
 एते योगं परित्यज्य प्राप्ता सोकान् सुदर्शनान् ।
 दिव्याः पुण्ड्रा महाक्षानेता विपाप्तानो भवन्त्युत ॥६०॥
 ततो युगमहस्ताने जायन्ते लक्ष्मीवादिनः ।
 प्रतिस्तम्भ पुनर्दीर्घं सोकं गच्छ क्षमूर्त्यः ॥६१॥
 व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य महायोगवलेन वा ।
 नश्चन्युक्तोव नगने चीणविष्णुन्प्रभेव च ॥६२॥
 उत्सूज्य देहानानि महायोगवलेन च ।
 निरास्थेपास्यतां यान्ति शरितः सागरे यथा ॥६३॥
 कियथा गुरुपूजाभिर्य च कुर्वन्ति नित्याः ।
 नाभिरात्याययन्तेते पितरो योगवह्नाः ॥६४॥
 आहे प्रीताः पुनः सोमं पितरो योगमाम्यिताः ।
 आत्माययन्ति योगेन वैकल्पकं येन जीवति ॥६५॥
 तस्माच्छाद्वानि देयानि योगिभ्यो यत्प्रतः यदा ।
 पितृर्णि हि बलं योगो योगात् सोमः प्रवर्तते ॥६६॥
 सहस्रशस्तु विप्रान्वै भोजयेद्यावदागतान् ।
 एकस्तु योगविन् प्रीतः सर्वानर्हति तत्कृष्टु ॥६७॥
 कन्धितानां सहस्रेण स्थानकानां शतेन च ।
 योगाचार्येण यद्युक्तं चायते सहतो भयात् ॥६८॥
 सहस्रानां सहस्रेण वानप्रस्थाशतेन च ।
 लक्ष्मीचारिसहस्रेण योगी लक्ष्मीको विशिष्यते ॥६९॥
 नास्तिको वा विकर्मा वा सद्गीर्जस्तस्तरोऽपि वा ।

नान्यत्र कारणं दार्श योगेष्वाह प्रजापतिः ७० ॥
 पितरक्षस्य तुष्टिनि सुच्छेनेव कर्षकाः ।
 पुचो वाय्यय वा पौचो खानिन् भोजयिष्यति ॥७१॥
 अलामे खानिमिलूणां भोजयेद् लक्ष्मारिणैः ।
 तदलामे एुदाशीनं स्वहस्तमपि भोजयेत् ॥७२॥
 अस्तिष्ठेदेकपादेन वायुभृतः शतं समाः ।
 खानयोगी परस्तस्मादिति लक्ष्मानुशासनं ॥७३॥
 मिद्वा हि विप्रहेषेण चरन्ति इथिवीमिमां ।
 तस्मादितिथिमायान्नमभिगच्छेत् लक्ताज्ज्ञतिः ॥७४॥
 पूजयेचार्घ्यपात्रेण वेश्वरा भोजनेन च ।
 उच्चर्वो सामरपर्यन्तां देवा योगेष्वगः सदा ।
 नानारूपैश्चरन्यते प्रजा धर्मेण पात्रयन् ॥७५॥
 तस्मादद्याच वै दानं विप्रायातिथये नरः ।
 प्रदानानि प्रवक्ष्यामि फलच्छैर्यां तथैव च ॥७६॥
 अश्वसेधसहस्रेण राजसुख्यातेन च ।
 पुण्डरीकमहस्तेण योगिष्वावस्थो वरं ॥७७॥
 आश्च एष गणः प्रोक्तः पितॄणाममितैजामाम् ।
 भावयन्त्रप्रकालान् वै म्यित एष गणस्तदा ॥७८॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वान् पितॄणान् पुनः ।
 सन्नतिं अस्तिष्ठित्वैव भावनास्त्र यथाकर्म ॥७९॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्विकियारम्भो
 नाम दग्धमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

आद्वकल्पः ।

सुत उत्ता॒च । मू॒र्मे॒धा॒वत्ता॒ अे॒ष्टा॑ः सु॒र्गं पि॒तृगणा॑ः सु॒ता॑ः ।
 चावरो॑ मू॒र्मिन्नलाज्य॑ चय॒सीषाम॒मू॒र्मय॑ः ।
 तेषां॑ लोकविसर्गन्तु कीर्तयिष्ये॑ निवेदधत् ॥१॥
 या॑ है दुहितरसोषां॑ दौदिचाश्वैव ये॑ सुताः ।
 धर्म॒मू॒र्मिन्धराक्षेषां॑ थे॑ चयः॑ परमा॑ गणा॑ः ॥२॥
 नार्मानि॑ लोकसर्गंज्ञ॑ तेषां॑ वज्रे॑ भमासतः ।
 लोका॑ विरजसो॑ नात्मा॑ थव॑ तिष्ठन्ति॑ भास्वरा॑ः ॥३॥
 अमूर्मय॑ः पितृगणा॑ः पुत्राण्ण॑ है॑ प्रजापतेः ।
 विरजस्य॑ द्विजाः॑ अेष्टा॑ वैराजा॑ इति॑ विश्रुताः ।
 एष॑ है॑ प्रथमः॑ कल्प्या॑ वैराजानां॑ प्रकीर्तिंतः ॥४॥
 तेषान्तु॑ मानसी॑ कन्या॑ मैना॑ नाम॑ महागिरेः ।
 पद्म॑ हिमवतः॑ शुभ्रा॑ यस्तां॑ मैनाक॑ उच्यते ॥५॥
 जातः॑ सत्त्वांषधिधरः॑ सत्त्वंगज्ञाकरात्मवान् ।
 पर्वतः॑ प्रवरः॑ पुण्डः॑ कौञ्जस्यात्मजोऽभवत्^१ ॥६॥
 तिस्तु॑ कन्याम्॑ मैनायां॑ जनयामास॑ शैलराट् ।
 अपर्णोमे॑ कपर्णाज्ञ॑ लै॒नीयामे॑ कपाटलां॑ ॥७॥

१. तस्यानुजोऽभवदिति ८० ।

आश्रिते दे ल्लपणं तु अनिकेता तपोऽचरत् ।
 न्योधसेकपर्णीं तु पाटलासेकपाटला ।
 शतं वर्षसहस्राणि दुर्घरं देवदानवैः ॥८॥
 आङ्गकासेकपर्णीं एकपर्णीं समाचरत् ।
 पाटलेनैव चैकेन विद्युदेकपाटला ॥९॥
 पूर्णं पूर्णं सहस्रे दे आङ्गकं वै प्रचक्तुः ।
 एका तत्र निराशारा तां माता प्रत्यभाषत ॥१०॥
 निषेधयन्ती ल्लुमेति माता ल्लेहेन दुःखिता ।
 सा तथोक्तया देवी माता दुर्घरचारिणी ॥११॥
 उमेति सा महाभागा चिषु लोकेषु विश्रुता ।
 तथेति बाला तेनासौ निक्ता कर्मणा इडुभा ॥१२॥
 एतनु चिकुमारीकं जगत् स्वास्थ्यति शाश्वते ।
 एतासान्तप्ता दूस्रं यावङ्गमिर्द्दिविष्टति ॥१३॥
 तपःशरीरास्त्वाः सर्वास्त्रिखो योगवलान्तिः ।
 देव्यस्त्वाः सुमहाभागाः सर्वाश्च स्त्रियैवनाः ॥१४॥
 सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवाद्वैतसः ।
 उमा तासां वरिष्ठा च श्रेष्ठा च वरवर्जिनी ॥१५॥
 महायोगवलोपेता महादेवसुपम्बिता ।
 दन्तकालेशनास्त्वाः पुत्रो वै भृगुनन्दनः ॥१६॥
 असितस्त्वैकपर्णीं तु पद्मी साज्जो इडवता ।
 दत्ता हिमवता तस्मै योगाचार्याय धीमते ।
 देवलं समुद्रे सा तु ब्रह्मिष्ठं मानसं सुते ॥१७॥

या चेतार्था कुमारीणा लतीया नेकपाटला ।
 पुर्व शतशिलाकस्य जैगीषकसुपम्भिता ॥१.३॥
 तस्मापि शहूलिखितौ स्फुर्तौ पुचावयोनिजौ ।
 इत्येता वै महाभागाः कन्या हिमवतः शुभाः ॥१.४॥
 रुद्राणी सा तु प्रवरा स्फुर्तिरतिरिच्छते ।
 अन्योन्यप्रीतिरनयोरुमाशद्वयोर्यथा ॥२.०॥
 श्वर्षं संशक्तयोर्ज्ञात्वा इक्षितः किल दृचक्षा ।
 ताभ्यां मैथुनसकाभ्यामपत्योद्भवभीकृणा ।
 तयोः सकाशभिन्देण प्रेषितो च्यवाहनः ॥२.१॥
 अनयोः रतिविभूत्वमाचर झलाशन^(१) ।
 सर्वेच गत एव लं न दोषो विषये तदा ॥२.२॥
 इत्येवसुके तु तथा बङ्गिना च तथा कृतं ।
 उमादेहं समुत्सृज्य इत्येकं भूमौ विसर्जितं ॥२.३॥
 ततो रुद्धिनया देव्या शस्त्रांश्चिः शांश्चायन ।
 इदं चोक्तवती वक्त्रे रोषगद्धया गिरा ॥२.४॥
 वस्त्रानस्य विहस्तार्थां रतिविभूतं झलाशन ।
 कृतवानस्य कर्त्तव्यं तस्मात् लमसि दुर्मते ॥२.५॥
 अदेवं^(२) विभूतं गर्भं रौद्रं इत्येकं समाप्तम् ।
 गर्भं लं धारयस्त्वमेषां ते दण्डधारणा ॥२.६॥
 स शापरोषाद्वद्राप्ता अन्तर्गर्भा झलाशनः ।

१. वर अन्तु झलाशनेति श० ।

२. यदेवमिति श० । तदेवमिति श० ।

वह्नि वर्षगणान् गमे धारयामास वै दिजाः ॥२७॥
 स गङ्गासुपगम्याह शूद्रतां मरिदुन्तमे ।
 सुमहान् परिखेदा ने गर्भधारणकारणात् ॥२८॥
 मद्द्वितार्थमिमं गर्भसतो धारय निष्ठगे ।
 मन्त्रप्रसादाच खेदो वै मन्दस्त्रव भविष्यति ॥२९॥
 तथेत्युक्ता तदा सा तु सम्प्रदृष्टा महानदी ।
 तं गर्भे धारयामास दद्यमाणेन चेनसा^(१) ॥३०॥
 सापि काञ्छिष्म महता चिदमाना महानदी ।
 काले प्रकृष्टं सुमहद्वगर्भधारणतत्परा ॥३१॥
 तथा परिगतं गर्भे कुचो चिमवतः इुभे ।
 इुभे शशवणं नाम चिचं पुष्पितपादप्रभं ।
 तत्र तं वासुजद्गर्भे दीयमानमिवानर्थं ॥३२॥
 कद्राग्निगङ्गात्मनस्तत्र जातोऽरुणप्रभः ।
 आदित्यश्वतसङ्काशो महातेजाः प्रतापवान् ॥३३॥
 तस्मिन् जाते महाभागे कुमारे जाङ्गवीसुते ।
 विमानयामैराकाशं पतञ्जिभिरिवादृतं ॥३४॥
 देवदुन्दुभयो नेदुराकाशे मधुरस्त्राः ।
 सुसुचुः पुष्पवर्षज्ज खचराः चिदुचारणाः ॥३५॥
 जगुर्गन्धव्यं मुख्याश्च सर्वशस्त्रव तत्र ह ।
 यज्ञा विद्याधराः चिद्राः किञ्चराद्यैव सर्वज्ञाः ॥३६॥

१. तेजसेति उ, ३० अ ।

महानागमहस्ताणि प्रवराच्च पतचिणः ।
 उपतस्तुर्महाभागमाग्नेयै^(१) शङ्करात्मजे ।
 प्रभावेष तदा तेन^(२) दैत्यदानवरात्मकाः ॥३७॥
 महमपर्विभार्याभिरादावेवाग्निसम्भवः ।
 श्रभिषेकप्रयाताभिर्दृष्टो वर्ज्य लक्ष्मनां ॥३८॥
 ताभिः स बालाकनिभो रौद्रः परिवृतः प्रभुः ।
 विद्यमानाभिरत्यर्थं स्वकाभिरिव माहभिः ॥३९॥
 युगपल्लवदेवीर्च दिवृकुञ्जाक्षीमुतः ।
 षण्मुखो व्यसूजत् श्रीमांसासां प्रीत्या महाद्युतिः ॥४०॥
 ओमान् कमलपत्राचक्षुषणादित्यमचिभः ।
 येन जातेन लोकानामाचेपसेजसा खतः ॥४१॥
 तेन जातेन महता देवानामसहिष्णवः ।
 स्कन्दिता दानतगणास्तस्मात् स्कन्दः प्रतापवान् ॥४२॥
 कृच्छिकाभिन्दु अस्मात् स वर्हितः स पुरातनः ।
 काञ्जिकेय इति ख्यातस्तस्मादसुरसुदनः ॥४३॥
 जूम्पतस्य दैत्यारेज्यालामालाकुलानदा ।
 मुखाद्विनिर्गता तस्य स्वज्ञकिरपराजिता ॥४४॥
 कौडार्थक्षेत्र रुद्रस्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 गच्छादिति रुष्टौ हि पतिष्ठौ हि प्रभदकौ ॥४५॥

१. उपतस्तुर्महाभागमेयमिति क० ।

२. प्रभावेषमहता तेनेति क० ।

मयूरः कुकुटश्चैव पताका चैव वायुना ।
 यस्य दञ्चा सरखत्या महावीणा महास्वना ।
 अजः स्त्रयमधुवा दञ्चो भेषो दञ्चश्च जम्भुना ॥४६॥
 मायाविश्वरो^(१) विप्रा गिरो कौचे निपातिते ।
 तारके चासुरवरे ममुदीर्ण निपातिते ॥४७॥
 सेन्द्रोपेन्द्रैर्महाभागैर्देवैरग्निसुतः प्रभुः ।
 सेनापत्येन दैत्यारिरभिधिकः प्रतापवान् ॥४८॥
 देवसेनापतिस्त्वेवं पश्यते नशनायकः ।
 देवारिस्कन्दनः स्कन्दः सर्वलोकेन्द्रः प्रभुः ॥४९॥
 प्रसर्यैर्विविद्वैर्देवसाया भृतगणैरपि ।
 माहभिर्विविधाभिष्य विनायकगणैस्तथा ॥५०॥
 सा लप्यद्विमानानि पतन्ती सा दिवस्युता ।
 चसरेणुप्रमाणानि तेष्वपलच्छुतान् पितृन् ॥५१॥
 सुसूचानपरित्यकानग्नीनग्निविवाहितान् ।
 चायधमित्युवाचाय पतन्ती तानवाक्गिराः ॥५२॥
 तैरुका सा तु मामेषीरित्युकाधिहिताभवत् ।
 ततः प्रापादयत् सा वै पितृहृतान् दीनया गिरा ॥५३॥
 ऊचुस्ते पितरः कन्दा भृष्टैश्चर्यां व्यनिकमान् ।
 भृष्टैश्चर्यां स्त्रदोषेण तपसि त्वं इत्युचित्प्रिते ॥५४॥
 यैः कियन्ते च कर्माणि शरीरित्वा दैवतैः ।

^(१) मायाविश्वरो इति ख० ।

तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्नीह देवताः ॥५.५॥
 सद्यः फलन्ति कर्माणि देवते प्रेत्य मानुषे ।
 तस्मादमावसौपत्यं^(१) लं प्रेत्य प्राप्त्यसे फलं ॥५.६॥
 इत्युक्तया वै पितरः पुनर्जो तु प्रसादिताः ।
 ध्यात्वा प्रसादं सक्षकुसम्यासे लनुकम्पया ॥५.७॥
 अवश्यक्याविन दृष्ट्वा त्वर्थमूच्छतः सुराः ।
 शेषमपाः पितरः कन्या राज्ञैव लग्नमावसेः ॥५.८॥
 उत्पत्त्वस्य पृथिव्यान् मानुषले महात्मनः ।
 कन्या भूत्वा लिमान् लोकान् पुनः प्राप्त्यसि स्वानिति ॥५.९॥
 अष्टाविंश्च भवित्वा त्वं दापरे भवद्योनिजा ।
 अखैव राज्ञो दुहिता अद्रिकायां लग्नमावसेः ॥६.०॥
 पराग्नरस्य दायादं च्छेष्वत्वं जनयिष्यसि ।
 स वेदभेकं विप्रविष्टशतुर्धा वै करिष्यति ॥६.१॥
 महाभिष्ठस्य^(२) पुर्वै दौ इन्ननेऽः कीर्त्तिवर्द्धनै ।
 विचित्रवीर्ये धर्मज्ञं त्वमेवात्पादयिष्यसि ॥६.२॥
 चित्राङ्गुदज्ञं राजानं तेजोवल्लगुणान्वितं ।
 एतानुत्पाद्य पुर्वं स्वं पुनर्लोकानवाप्त्यसि ॥६.३॥
 व्यनिकमात् पितृणां त्वं प्राप्त्यसे जन्म कुशितं ।
 तस्यैव राज्ञस्वं कन्या अद्रिकायां भविष्यसि ॥६.४॥
 कन्या भूत्वा तत्त्वं त्वमिमान्लोकानवाप्त्यसि ।

१. पाण्डित्यमादर्शसमतोऽ मुदितः । परन्तर्य न समीचीनः ।

२. महानिष्ठस्येति कौ । महाविष्ठस्येति कृ ।

एवमुका तु दाशेथी जाता सत्यवती तु मा ॥६५॥
 अद्रिकाचार्यं सुता मत्यां सुता जाता लामावस्थाः ।
 अद्रिकाभवसमूता गङ्गाधामनुसङ्गमे ॥६६॥
 तस्य राज्ञो हि मा कन्या राज्ञो वीर्यं मदैव हि ।
 विरजा नाम ते लोका दिवि रोचन्ति ते गणाः ॥६७॥
 अग्निव्याप्ताः सहतासात्र पितरो भास्त्ररप्रभाः ।
 तान् दानवगणा यत्ता रत्नागन्धर्वकिन्नराः ।
 भृतसर्पपिण्डाचाच्च भावयन्ति फलार्थिनः ॥६८॥
 एते पुत्राः समाख्याताः पुलहस्य प्रजापतेः ।
 चय एते गणाः प्रोक्ता धर्ममूर्च्छिधराः इुभाः ॥६९॥
 एतेषां मानवी कन्या पीवरी नाम विशुता ।
 योगिनी योगद्वारी च योगमाता तथैव च ॥७०॥
 भविता द्वापरं प्रायं अष्टाविंशत्तु दैवतं ।
 पराश्रवकुलोऽनुतः इुको नाम महातपाः ॥७१॥
 श्रीमान्योगी महायोगी योगस्त्वाद्विजोन्मः ।
 यामादरणां समूतो विधूम इव पावकः ॥७२॥
 स तस्यां पितृकल्पायां योगाचार्यान् परिश्रुतान् ।
 कृष्णं गौरं प्रभुं शशुं तथा भृतिश्रुतं ववौ ॥७३॥
 कन्यां कीर्तिमतीक्षेव योगिनो योगमातरं ।
 ब्रह्मदन्तस्य जननी महिषी त्वणुहस्य तु ॥७४॥
 एतानुत्याद्य धर्मात्मा पुत्रान् योगमवाय च ।
 मध्यायोगतपात्रैव अपरावर्तिनीं गतिं ॥७५॥

आदित्यकिरणोपेतं लघुनर्भावमास्तिः ।
 सर्वव्यापी विनिर्मुको भविष्यति महासुनिः ॥७६॥
 अमूर्जिमलः पितरो धर्ममूर्जिधरास्तु ये ।
 चय एते गणाशेषां चलारोऽन्ये निवेदित ॥७७॥
 यान् वल्लामि द्विजश्रेष्ठा मूर्जिमलो महाप्रभाः ।
 उपचासो स्वधायास्तु कन्या शश्यः कष्टः सुताः ॥७८॥
 पितरो देवलोकेषु व्योतिर्भाषिषु भास्तराः ।
 सर्वकामसहद्वेषु द्विजासान् भाववन्धुत ॥७९॥
 एतेषां मानसी कन्या गीर्नाम दिवि विश्रुता ।
 दत्तसेना कुमारेण इतुकथ्य महिषी प्रिया ॥८०॥
 एकविश्वस विश्वाता स्त्र॒गूनां कीर्त्तिवर्द्धनाः ।
 मरीचिंगर्भास्ते लोकाः समावृत्य दिवि स्थिताः ॥८१॥
 एते छाहिंसः पुत्राः साध्यैः सह विवर्द्धिताः ।
 उपहृताः स्त्रास्ते तु पितरो भास्तरा दिवि ।
 तान् लक्ष्मियगणान् दृष्ट्वा भावयन्ति फलार्थिनः ॥८२॥
 एतेषां मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।
 पत्नी सा विश्वमहतः सुषा वै विश्वशर्मिणः^(१) ॥८३॥
 राजर्जननी देवी खट्टाङ्गस्य महात्मनः ।
 यस्य यज्ञे पुरा गीता गाया गीतेभैर्घिभिः ॥८४॥
 शश्यर्जनम तथा दृष्ट्वा शाण्डिलस्य महात्मनः ।

१. विश्वकर्मेणः इति ८० । विश्वशर्मिणानिति क० ।

यजमानं दिक्षीयं वे पश्चन्ति सुषमाहिताः ।
 सत्यप्रतं महात्मानं ते स्वर्गजयिनोऽमराः ॥८५॥
 आज्यपरं नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 समुत्पन्नस्य पुच्छादुत्पन्नास्य है पुनः ॥८६॥
 लोकेष्वेतेषु वर्णन्ते कामगेषु विहङ्गमाः ।
 एतान् वैश्यगणाः आद्वे भावयन्ति फलार्थिनः ॥८७॥
 एतेषां मानसी कन्या विरजा नाम चिकुता ।
 यवातेर्जननी साधी पश्ची मा नक्षणस्य तु ॥८८॥
 सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।
 हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान् भावयन्तुन् ॥८९॥
 मानसा नाम ते लोका वहन्ते थव ते दिवि ।
 एतेषां मानसी कन्या नर्सदा सरितौ वरा ॥८०॥
 मा भावयति भूतानि दक्षिणापथगामिनी ।
 अनन्ती च सदस्योर्हि पुरुषास्परियहः ॥८१॥
 एतेषामभ्युपगमाकाशातुर्मन्त्रनरेसरः ।
 मन्त्रनारादौ आद्वानि प्रवर्णयति सर्वज्ञः ॥८२॥
 पितृणामानुपूर्वेण सर्वेषां दिजसत्तमाः ।
 तस्मादिह स्वधर्मेण आद्वं देयन्तु अद्वया ॥८३॥
 सर्वेषां राजतैः पात्रैरपि वा रजताचितैः ।
 दत्तं स्वधां पुरोधाय तथा प्रीणाति है पितृन् ॥८४॥
 चोभस्यायायनं कला ल्लाग्रवेदस्तस्य च ।
 उद्गायनस्याद्वा च अश्वमेधकदाप्रदात् ॥८५॥

पितृन् प्रीणाति वै भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तं ।
 पितरः पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः ।
 पुष्टिं प्रजास्य स्वर्गस्य प्रयत्नन्ति न संशयः ॥८६॥
 देवकार्यादपि मदा पितृकार्यं विशिष्यते ।
 देवताभ्यः पितृणां हि पूर्वमाप्याथं सहतम् ॥८७॥
 न हि योगमतिः सखां पितृणामपि हप्तयः ।
 तपसा हि प्रसिद्धेन दृश्यन्ते मासिचचुधा ॥८८॥
 इत्येते पितरस्यैव लोका दुर्जितरस्य वै ।
 दौहिता यजमानाद्य मोक्षा चे भावयन्ति तान् ॥८९॥
 चलारेण भूर्जिमन्त्राद्य चयसोधामभूर्जयः ।
 तेभ्यः आद्वानि सत्त्वत्य देवाः कुर्वन्ति यज्ञतः ॥९०॥
 भक्ताः प्राञ्छलयः सर्वे सेन्द्रासहस्रनामसाः ।
 विश्वे च सिकतास्यैव पृथिव्या इट्टिङ्गनस्याद्य ॥९०१॥
 कृष्णाः श्वेतास्वजास्यैव विधिवत्पूजयन्तु ।
 प्रजास्त्रा वातरज्ञना दिवाकीर्त्यास्त्रयैव च ॥९०२॥
 लेखाद्य मरुतस्यैव नह्नाद्याद्य दिवौकमः ।
 अचिभूम्बिन्निराद्याद्य स्त्रयः सर्वे एव च ॥९०३॥
 यत्ता नागाः सूर्याद्य किञ्चरा रात्रैः सह ।
 पितृंस्त्वपूजयन् सर्वं नित्यमेव फलार्थिनः ॥९०४॥
 एवमेते महात्मानः आद्वे सत्त्वत्य पूजितः ।
 सर्वान् कामान् प्रयत्नन्ति गतशोऽथ महशः ॥९०५॥
 वित्ता वैलोक्यमसारं जरास्तुभव्य तथा ।

मोक्षं योगमर्थैश्चयं प्रथच्छन्ति पितामहाः ॥१०६॥
 मेऽपायमर्थैश्चयं स्तुतदेहाश्च देवताः ।
 कृत्वा वैराग्यमानक्यं प्रथच्छन्ति पितामहाः ॥१०७॥
 ऐश्वर्ये विहितं योगमर्थैश्चयं विज्ञानम् ।
 योगैश्चयांदृते मोक्षः कथच्छिक्षोपपस्ते ॥१०८॥
 अपदक्षेव गमनं गमने पञ्चिको वद्या ।
 वरिद्धः सर्वधर्माणीं सोक्षो धर्मः सनातनः ॥१०९॥
 विमानानां यहस्याणि युक्तान्प्रसरसाङ्गेः ।
 सर्वकामप्रसिद्धानि प्रथच्छन्ति पितामहाः ॥११०॥
 प्रज्ञा पुष्टिः सर्वतिर्केष्वा राज्यमारोग्यमेव च ।
 पितृणां हि प्रभादेन प्राप्तेन सुमहाक्षाना ॥१११॥
 सुक्तावैदूर्यैवासौभि वाजिनामाच्युतानि च ।
 कोटिग्रामापि रक्षानि प्रथच्छन्ति पितामहाः ॥११२॥
 हंसवर्हिण्युक्तानि सुक्तावैदूर्यैवन्ति च ।
 किञ्चिणीजालनद्वानि सदा पुष्पफलानि च ।
 प्रीत्या नित्यं प्रथच्छन्ति मनुष्याणां पितामहाः ॥११३॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्वकल्यो नामै-
 कादशोऽध्यायः ।

अथ दादग्रोऽध्यायः ।

—०००—०००—

आदकल्पः ।

ददर्शतिरुवाच । सौबंधे राजतं ताखं पितृणां पात्रमुच्यते ।

रजतं रजताकं वा पितृणां पात्रमुच्यते ॥१॥

रजतस्य कथा चापि दर्शनं दानमेव च ।

अनन्तमवर्य स्वर्गे पितृणां दानमुच्यते ।

पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारथनयुत ॥२॥

राजते हि स्वर्गा दुर्गमा पात्रेऽस्मिन् पितृभिः पुरा ।

स्वधादायार्थिभिस्तात तस्मिन् दत्ते तदवर्य ॥३॥

कृष्णजिनस्य साक्षिष्ठं दर्शनं दानमेव वा^(१) ।

रक्षेऽप्तं ब्रह्मवर्त्त्वं पितृंस्तदितारथेत्^(२) ॥४॥

काम्ननं राजतं ताखं^(३) दैत्यित्वं कुतपश्चिलाः ।

वस्त्रञ्च पावनीयानि चिदण्डो योगमेव च ॥५॥

आदूरकर्मण्यं शेषो विधिर्बाहुः सनातनः ।

आयुः कीर्तिः प्रजाचेव प्रश्नामन्ततिवर्द्धनः ॥६॥

दिशि दक्षिणपूर्वस्यां विदिक्म्यानं विशेषतः^(४) ।

सर्वतो रक्षिमात्रकु चतुरस्त्रं सुमंचितं ॥७॥

^(१) दानमेव चेति च ॥

^(२) पितृंस्तु मुवि भावयेदिति ख ॥

^(३) पात्रमिति क ॥

^(४) विदिक्म्यानानि वेशयेदिति उ ॥, च ॥ च ॥

वक्ष्यामि विधिवत् स्थानं पितृणामनुशासनात् ।
 धन्यमारोग्यमायुषं चलतर्जविवर्द्धनं ॥८॥
 तत्र गर्भास्त्रयः कार्यास्त्रयो दण्डाद्य स्वादिराः ।
 रत्निमात्रामु ते कार्या इतेन विभूषिताः ।
 ते वित्तस्त्रयताः कार्याः सर्वतस्तुरद्गुणाः ॥९॥
 प्रागद्विषयमुख्यान् भूमैः स्थितानसुचिरांश्याः ।
 अद्विः पवित्रपूताभिः प्रावयेत्सततं इत्तिः ॥१०॥
 पवसा लाजगव्येन शोधनं वाम्बिरेव तु ।
 तर्पणात् सततं श्वेतं लप्तिर्भवति शाश्वती ॥११॥
 हह चामूर्च च श्रीमान् सर्वकर्मसमन्वितः ।
 एव चित्तवस्त्रातो योर्द्वयेत पितृन् सदा ।
 मन्त्रेण विधिवत् सम्यग्यमेधफलं लभेत् ॥१२॥
 तत्र्यापयेद्मावास्याकृत्ये भूतुरद्गुले ।
 चिःसप्तमज्ञासे यज्ञास्त्वैलोक्यम्यार्थते तु वै ॥१३॥
 तस्य पुणिरद्यैश्वर्यमायुः सन्ततिरेव च ।
 विचिचा भजते लक्ष्मीर्माचञ्च लभते कर्मात् ॥१४॥
 पापापहं पावनीयमश्वमेधफलं तथा ।
 शश्वमेधफलं श्वेतत् द्विलौः सतहस्र्य पूजिते ।
 मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादस्तं ब्रह्मनिर्मितं ॥१५॥
 दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
 नमः स्वधार्यै स्वाहार्यै नित्यमेव भवन्त्युत ॥१६॥
 आद्यावसाने आदूस्य चिरावनं जपेत्सदा ।

पिण्डनिर्वयणे चैव जपेदेतत् समाहितः ।
 पितरः चिप्रमायान्ति रात्रसाः प्रदूरन्ति च ॥१३॥
 पितृंस्त्रियु लोकेषु मन्त्रोदयकारयनुत् ।
 पञ्चमानः सदा आहु नियतं ब्रह्मादिभिः ॥१४॥
 राज्यकामो जपेदेन सदा मन्त्रमतन्त्रितः ।
 बीर्यश्चाचार्थमन्त्रच्च श्रीरायुर्बलवद्दुनं ॥१५॥
 प्रीयम्भे पितरो येन जपेन नियमेन च ।
 सप्तार्चिंष्ठ प्रवत्स्यामि सर्वकामप्रदं इतुभ्यं ॥१६॥
 अमूर्तानां समूर्तानां पितृणान्दीप्तेजसां ।
 नमस्यामि सदा तेभ्यो धानिष्ठो योगचक्रया ॥१७॥
 हृष्टादीनां जनयितारो भृगुमारीचयोक्ताया ।
 सप्तवर्णां पितृणाच्च तान् नमस्यामि कामदान् ॥१८॥
 मन्त्रादीनां सुरेशानां सुर्याचन्द्रमसोक्ताया ।
 तान् नमस्यात्य सर्वान् ते पितृन् कुशलदायकान् ॥१९॥
 नक्षत्राणां रादीनां पितृनयं पितामहान् ।
 द्यावाएविष्णोच्च तथा नमस्यामि कृताच्चलिः ॥२०॥
 देवर्षीणाच्चनयितृंच्च मर्वलोकनमल्लतान् ।
 अभयस्य सदा दातृचमण्डितं कृताच्चलिः ॥२१॥
 प्रजापतेः कग्न्याय चोमाय वृष्णाय च ।
 योगयोगेष्वरेभ्यस्य नमस्यामि कृताच्चलिः ॥२२॥
 पितृगणेभ्यः सप्तभ्यो नमो लोकेषु सप्तसु ।
 स्वयम्भुवे नमस्यैव ब्रह्मणे योगचक्रये ॥२३॥

एतदुकं सप्तस्तर्थिव्युविगणपूजितं ।
 पवित्रं परमं^(१) शोतत् श्रीमद्रक्षेविनाशनं ॥२८॥
 अनेन विधिना युक्तः स्त्रीन् वरान् सभते नरः ।
 अन्नमाद्यः सुतांखैव ददते पितरो भुवि ॥२९॥
 भक्तया परमद्या युक्तः अद्वधानो जितेन्द्रियः ।
 सप्तस्तर्थिं जपेद्यथस्तु नित्यमेव समाहितः ।
 सप्तदीपसमुद्राद्यां पृथिव्यामेकरात्मवेत् ॥३०॥
 यन्त्रिक्षित् पच्यते गेहे भृत्य वा भोज्यमेव च ।
 अनिवेद्य न भोक्तव्यं तस्मिन्नायतने सदा ॥३१॥
 कमशः कीर्त्यिष्यामि वलिपाचार्घ्यतःपर्व ।
 येषु यथ फलं प्रोक्तं तन्मे निगदतः गृहणु ॥३२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्वकल्यो नाम
 द्वादशोऽथायः ।

अथ चयोदशोऽध्यायः ।

आङ्गकस्यः ।

त्रृष्णपतिहवाच । पालां ब्रह्मवर्चस्यमश्यते राज्यभावना ।
 सर्वभूताधिपत्यस्मि^(१) मुखे नित्यमुदाहरतं ॥१॥
 पुष्टिकामस्तु न्यगोधं बुद्धिं प्रशां धृतिं स्मृतिं ।
 रचोऽप्नस्तु दशसास्तु काश्यत्ये पाचमुच्यते ॥२॥
 सौभाग्यमुच्चमं लोके मधुके समुदाहरतं ।
 फल्गुपात्रे च कुर्वाणः सर्वाभ् कामानवाप्नुयात् ॥३॥
 परा चुनिरयो कर्तुः प्राकाश्यस्तु विशेषतः ।
 विन्दे लक्ष्मीसाच्या मेधा नित्यमायुष्यमेव च ॥४॥
 लेचारामतडांगेषु सर्वस्त्वेषु चैव हि ।
 वर्षदजरं पर्जन्यो वेणुपात्रेषु कुर्वतः ॥५॥
 एतेष्वेषु सुपात्रेषु ये चेताग्रयां ददुः ।
 मक्षदण्डव यज्ञानां सर्वषां फलमुच्यते ॥६॥
 पितृभ्यो यमु मात्त्वानि सुगम्भीनि च सर्वज्ञः ।
 सदा दद्याच्छ्रिया युक्तः स विभाति दिवाकरः ॥७॥
 गुग्मुलादीमत्या धूपान् पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
 संयुक्तान् मधुमर्पिभ्यां सोऽप्नसेधफलं समेत् ॥८॥
 धूपं गम्भगुणोपेतं कान्तं पितृपरायलं ।

१. सर्वभूताधिपत्यस्मि कौ ।

लभते स्त्रीष्पत्नानि इह चासुच चोभयोः ।
 दशादेव पितृभ्यन् नित्यमेव श्रान्तिः ॥८॥
 दीपं पितृभ्यः प्रथतः सदा यस्तु प्रथक्षति ।
 स लोके प्रतिभं चजुः सदा च लभते इत्यभं ॥९॥
 तेजसा यशसा चैव काम्या चैव वलेन च ।
 भुवि प्रकाशो भवति भाजते च चिविष्टपे ।
 अस्तरोभिः परिहृतो विमानायै स मोदते ॥१०॥
 गन्धान् पुष्पानि धूपांश्च दशादाज्ञाज्ञतीश्च चै ।
 कलमूलनमस्कारैः पितृणां प्रथतः शुचिः ।
 पूर्वे लक्षा द्विजान् पश्चात् पूजयेदन्नसम्पदा ॥११॥
 आद्वुकाले तु सततं बायुभृताः पितामहाः ।
 आविश्वन्ति द्विजान् दृष्ट्या तस्मादेनदूत्रवीभि ते ॥१२॥
 वस्त्रैरन्त्रैः प्रदानैस्त्रैर्भृत्यपैस्त्रैस्त्रैव च ।
 गोभिरस्त्रैस्त्राया यामैः पूजयित्वा द्विजोन्मान् ॥१३॥
 भवन्ति पितरः प्रीता पूजितेषु द्विजानिषु ।
 तस्मादशेन विधिवन् पूजयेद्विजमत्तमान् ॥१४॥
 स्योन्नतराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुलेखनं द्विजः ।
 प्रोक्षणश्च तथा कुर्यात् आद्वुकर्षणतद्वितः ॥१५॥
 दर्भान् पिण्डांस्त्राया भव्यान् पुष्पाणि विविधानि च ।
 गन्धानमलक्षारमेकैकं निर्वपेदवृधिः ॥१६॥
 पेषयित्वा जनं सद्यग् वैश्वः स्त्रादुत्तरो द्विजः ।
 अभ्यन्नदर्भपिञ्चासैस्त्रिभिः कुर्याद्यथाविषि ॥१७॥

आपसब्ये पितृभ्यश्च दद्यादत्मनुज्ञम्^(१) ।
 तमुच्चार्याथ सर्वेषां वस्त्राथे सूत्रमेव च^(२) ॥१६॥
 स्त्राण्डुनं पेत्रणश्चैव^(३) तर्हि॒वापि॒खनं तथा ।
 सूक्तदेव च देवानां पितृणां चिभिरुच्यते ॥१०॥
 एकं पवित्रं इस्तेन पितृन् सर्वान् सूक्तं सूक्तं ।
 चिलमन्तेण पिण्डेभो दत्ता दर्शनं हितं ॥११॥
 सदा सर्पिस्तिलैर्युक्तांस्त्रीन् पिण्डाचिर्विपेत्तुवि ।
 जानुं कुला तथा सर्वं भूमी पितृप्राप्ताणः ॥१२॥
 पितृन् पितामहाश्चैव तथैव प्रपितामहान् ।
 आङ्ग्रय च पितृन् प्राप्तान् पितृतोर्येन यज्ञतः ।
 पिण्डान् परिज्ञिपेत् सम्यगप्रसव्यमतन्त्रितः ॥१३॥
 अनेनाद्विष्ट पुण्यैश्च भद्रैश्चैव पुण्यतिष्ठेः ।
 पुण्यक् मातामहान् नु केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥१४॥
 चीन् पिण्डानानुपत्व्येण मातृष्टान् पुण्यवर्णनान् ।
 जान्वन्तराभ्यां यज्ञेन पिण्डान् दद्याद् यथाकमं ॥१५॥
 सर्वोत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मं मन्त्रे च पर्वत्यः ।
 नभो वः पितृः सूत्रैः सदा श्वेतमतन्त्रितः ॥१६॥
 दक्षिणस्त्रान् पाणिभ्यां प्रथमं पिण्डमुत्सृजेत् ।
 नभो वः पितृः सौम्याः पठन्त्रित्यमतन्त्रितः ॥१७॥

१ दद्यादत्त्वनमुत्तममिति उ० ।

२ श्वेताऽर्थं न समीच्छीनं ।

३ श्वेतप्रश्चैवति ख० ।

सयोनराम्या पाणिभ्यां धर्मे सर्वमतन्त्रितः ।
 उलूखलास्य लेखायामुदपाचार्य वेवन् ॥२८॥
 सौमसूचं नवं दशात् शोर्ण कार्पासिकं तथा ।
 पत्रोर्हि पितृसूचका कौशेयं परिवर्जयेत् ॥२९॥
 वर्जयेन्नहशी यज्ञे यदयहतवस्त्रजाँ ।
 न प्रीणन्ति तथैतानि दातुराप्यायतो भवेत् ॥३०॥
 श्रेष्ठमाङ्गलिककुदमस्त्रं निष्टमेव च ।
 कृष्णेभवद्य तिलेभवद्य यज्ञैऽनं परिचिनं ॥३१॥
 चन्दनागुरुणी चामे तमालोग्नीरपद्मकं ।
 धूपस्त्रं गुगुलश्चेष्ट तुहर्व्यं धूपमेव च ॥३२॥
 द्वुक्ताः सुमनसः श्रेष्ठास्त्राय पद्मोत्पलानि च ।
 गम्भवन्तुपद्मानि यानि चान्यानि कृतस्त्रः ॥३३॥
 जवासुमनसो भगडीरुपकामकुरण्डकाः ।
 पुष्पाणि वर्जनीयानि आदुकर्मणि निष्टशः ॥३४॥
 यानि गम्भादपेतानि उपगम्भीनि यानि च ।
 वर्जनीयानि पुष्पाणि भूतिमन्त्रिष्ठता तदा ॥३५॥
 द्विजातयस्त्राच्छिष्टा निष्टताः सुहदस्त्राः ।
 पूजयेद्यजमानस्त्र विधिवद्विष्णामुखः ॥३६॥
 तेषामभिमुखो दद्याद्भान् पिण्डांश्च यज्ञतः ।
 अनेन विधिना साचाद्दर्चयेत् स्तान् पितामहान् ॥३७॥
 हरिता वै मपिद्वाल्याः पुष्पविग्धाः समाहिताः ।
 रक्षिमाचप्रदानेन पितृतीर्थेन संस्कृताः ॥३८॥

उपमूले तथा नीत्वा प्रक्षगाद्यकुलोद्यमः ॥१॥
 तथा शामाकनीवारा दुर्वारा: समुदाहताः ॥३८॥
 पूर्वकीजिन्तवान् श्रेष्ठो वभवाय प्रजापतिः ।
 तस्य वाला निपतिना भृमौ चाकाशमार्गतः ॥४०॥
 तस्मान् भेष्याः समाकाशाः आद्वकर्मणि पूजिताः ।
 पिण्डनिर्वप्तनेषु कर्त्तव्यं भृतिमिच्छता ॥४१॥
 प्रजापुरिद्युतिः कीर्तिः प्रजाकालिसमचिता ।
 भवन्ति हचिरा नित्यं विपास्यानोऽघवर्जिताः ॥४२॥
 सक्षदेवास्तरेद्दर्भान् पिण्डायं दत्तिणामुखः ।
 प्राग्दक्षिण्याद्यनियते विधिद्वाप्यनुवच्यति ॥४३॥
 न दीनो वापि वा कुहो न चैवान्यमना नरः ।
 एकाशमाधाय मनः आहू कुर्यात् सदा बुधः ॥४४॥
 निहन्ति सर्वे अद्देष्यवद्वये-
 हृताय सर्वे सुरदानवा मया ।
 इतांसि यत्ताय पिण्डाचमहा
 इता मया यातुधानाय सर्वे ॥४५॥
 एवं पित्रे दृष्टमत्रं हि यस्य
 तस्मासुरा वर्जयन्तीह सर्वे ।
 यस्मिन् देशे पश्यते एष मन्त्र-
 सं वै देशं रात्रमा वर्जयन्ति ॥४६॥
 अनेन विधिना गिर्वां आहू कुर्याद् दिजः सदा ।
 ५ पाठोऽयं न समीचानः ।

मनसा काञ्जितं यदत् तत्तद्वाहुः पितामहाः ॥४७॥
 पितरो दुष्टमनसो रक्षांसि विमनांसि च ।
 भवन्त्येव हते आद्वे नित्यसेव प्रथमतः ॥४८॥
 शूद्राः आद्वे वौरचाप्तु^(१) बज्जास्त्रवस्त्रया ।
 वारणाश्च लवाश्चैव लववर्णाश्च नित्यशः ।
 एवमादीन्यथान्वानि द्वाणानि परिवर्जयेत् ॥४९॥
 अभ्यनाभ्यञ्जनागम्यामानुप्रस्थयन्^(२) तथा ।
 काश्चैः पुनर्भवैः कार्ये सर्वसेव फलं भवेत् ॥५०॥
 काशाः पुनर्भवा ये च वर्हणा उपवर्हणाः ।
 अथ ते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ॥५१॥
 पुष्पगम्यादिधूपानामेष मन्त्र उदाहृतः ।
 आहत्य दक्षिणायाम्नु चोमार्थं विप्रथक्षतः ॥५२॥
 चोमाय वै पिलमते स्वधा अङ्गूरसे नमः ।
 अखलमयं स्त्रीकिं वापि जुङ्गयात् कर्मसिद्धुये ॥५३॥
 अन्तराधाय ममिधं तथा चोमो विधीयते ।
 समाहितेन मनसा प्रथताग्निः प्रथमतः ॥५४॥
 अग्नये कर्यवाहाय स्वधा अङ्गूरसे नमः ।
 यमाय चैवाङ्गूरसे स्वधा नम इति त्रुवन् ॥५५॥
 इत्येते वै होममन्त्रा मन्त्राणामनुपूर्वज्ञः ।
 दक्षिणातिरङ्गये नित्यं चोमायाम्नायतस्त्वया ॥५६॥
 एतयोरन्तरं नित्यं जुङ्गयादै विवस्तते ।

१ पाठोद्यमादर्जसम्भते मुहितः । परन्तर्य न समीचोनः ।

२ अष्टमपि पाठो न समीचीनः ।

उपचारं स्वधाकारं तथैवोक्तेष्वनस्त्र यत् ॥५७॥
 हेमजप्ते नमस्कारः प्रोक्तणस्त्र विशेषतः ।
 अच्छानाभ्यश्चने चैव पिण्डसंवप्तं तथा ॥५८॥
 अत्यसेधफलेनैव^(१) तत् सहतं मन्त्रपूर्वकं ।
 कियाः सर्वा यथोदिष्टाः प्रथमेन समाचरेत् ॥५९॥
 बङ्गस्यवसेवाद्या सुमिह्रे विशेषतः ।
 विधूमे लेलिहाने च हेतव्यं कर्मसिद्धये ॥६०॥
 अप्रबुद्धे सधूमे च जुड्याद्या झटाघने ।
 यजमानो भवेदन्धः सोऽपुच इति नः श्रुतं ॥६१॥
 अत्येन्धनो वा रुक्षो वा विस्फुलिङ्गस्य सर्वाः ।
 ज्वालाधूमोपसेव्यस्य च तु वज्ञिनं सिद्धये ॥६२॥
 दुर्गन्धस्यैव नीलक्षण्यस्यैव विशेषतः ।
 भूमिं विगाहते यत्र तत्र विद्यात् पराभवं ॥६३॥
 अर्चिषान् पिण्डतश्चिखः^(२) मार्पिःकाङ्क्षनभवः ।
 चिंगधः प्रदचिणस्यैव वज्ञिः स्यात् कार्यसिद्धये ॥६४॥
 नरनारीगणेभ्यस्य पूजां प्राप्नोति शास्त्रती ।
 अत्याः पूजितास्त्रेन भवन्ति पितरोऽत्याः ॥६५॥
 स्यान्त्यदुम्बरपात्राणि फलानि मनिधस्तथा ।
 आह्वे चातिपवित्राणि मेष्ठानीनि विशेषतः ॥६६॥
 पवित्रं वा द्विजश्च शुद्धये जन्मकर्मसु ।

१. अत्यसेधफलस्यैवेति ख० ।

२. मत्यहतश्चिख इति क० ।

पाचेषु फलमुदिष्टं चन्नपथा आदुकर्मणि ॥६७॥
 तदेव छत्रं विजोयं समितु च चयाकमं ।
 छत्रा समाहितं चित्तमग्रये वै करोम्यहं ॥६८॥
 अनुशास्तः कुरुवेति तथैव द्विजसत्तमैः ।
 पश्चीमादाय पुचांशु लुज्यादूर्यवाहनं ॥६९॥
 समानश्चन्द्रयोधप्रचाशत्यविकर्त्ताः ।
 उदुम्बरास्तथा विलचन्द्रा अज्ञियासु ते ॥७०॥
 मरलो देवदारस्य शालक्ष खदिरस्तथा ।
 समिदर्थं प्रशस्ताः स्वुरेते शृक्षा विशेषतः ॥७१॥
 शास्त्राः कण्ठकिनश्चैव यज्ञिया येन केन च ।
 पूजिताः समिदर्थं तु पितृणां वचनं तथा ॥७२॥
 समिद्धिः कल्पसेयाभिर्जुञ्ज्याद्यो ज्ञताशनं ॥
 फलं यत् कर्मणसास्य तन्मो निगदतः गृणु ॥७३॥
 आथसं सर्वकामीयमस्मेधफलं च तत् ।
 शेषाततो नक्षमातः कपित्थः शालालिस्तथा ॥७४॥
 नीपो विभीतकश्चैव वल्लभिश्च तथैव च ।
 शकुनानां निवाससु वर्जयेत् महीहङ्कान् ।
 अयज्ञीयाः सूता चेच लृतांश्चैव तु वर्जयेत् ॥७५॥
 स्तुधेति चैव मन्त्रान्ते पितृणां वचनं तथा ।
 खाइति चैव देवानां यज्ञकर्मणुदाहनं ॥७६॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आदुकस्यो नाम
 चयोदशोऽथायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

स्थानकम् ।

सुत उवाच । देवाश्य पितरस्यैव तेभ्योऽन्ये पितरस्याया ।

आद्यर्जणविधिर्दीप्ति प्रत्युवाच तृहस्पतिः ॥१॥

पूजयेत् पितृहन् पूज्ये देवांश्यापि विशेषतः ।

देवेभ्योऽपि पितृहन् पूर्वमर्चयन्तीह चक्रतः ॥२॥

दक्षस्य दुष्टिता स्याता लोके विश्रेति नामतः ।

विधिना सा तु धर्मज्ञ इच्छा धर्माद्य धर्मतः ।

तस्याः पुचा महात्मानो विश्रेदेवा इति शुनिः ॥३॥

ग्रस्यातास्त्रिषु लोकेषु मर्वलोकनमस्तुताः ।

समस्यास्ते महात्मानस्यैकर्यं अहत्तपः ॥४॥

शिमवच्छिखरे रस्ये देवगन्धर्वसेविते ।

सर्वाप्युरोभित्यरितं देवगन्धर्वसेवितं ॥५॥

इउद्घेन मनसा प्रीताः पितरस्यानयावृत्तम् ।

वर्त्त वृणीधर्मं प्रीताः स्म कं कामं करवामहे ॥६॥

एवसुके तु पितृभिस्तदा चैलोक्यभावनः ।

प्रजानामधिष्ठो ब्रह्मा विद्यानितीदमत्रवीत् ॥७॥

ब्रह्मा उवाच । महातेजा महादेवस्तपसा तेम्तु तापितः ।

तपसा तेन सुप्रीतः कं कामं विदधामि वः ॥८॥

एवसुकामस्तदा विश्वे ब्रह्मणा लोककर्त्तव्या ।

ऊरुके सहितः सर्वे ब्रह्माणां स्तोकभाविनः ॥८॥
 आहुं प्रसाकं भवेदंशो शोष नः काङ्गितो वरः ।
 प्रत्युवाच ततो ब्रह्मा तार्थै निदिवपूजितान् ॥९०॥
 भविष्यत्वेवेति काङ्गिसो वो वरस्तु यः ।
 पितृभिस्तु तथेत्युक्ता एवमेतत्त्र संज्ञयः ॥९१॥
 महास्त्राभिस्तु वो भाव्य चतुर्किञ्चित् कियते लिह ।
 अस्त्राकं कल्पिते आहुं युधानयासनं ह वै ॥९२॥
 भविष्यति मनुष्यैषु सत्यमेतद् ब्रह्मीनि ते ।
 माल्यैर्गैर्वैस्तथाचेन युधानयेऽर्चियिष्यति ॥९३॥
 प्रदाता चेति युधानमस्त्राकं दास्ते ततः ।
 विसर्जनमथास्त्राकं पूर्वं पश्यान् देवताः ॥९४॥
 रचणस्त्रैव आहुस्य आतिथ्यश्च विधिदद्यं ।
 भृतानां देवतानास्त्रं पितृणां आहुकर्मणि ।
 एवं विधिकृतः समाक् सर्वमेतद् भविष्यति ॥९५॥
 एवं^(१) दत्ता वरं तेषां ब्रह्मा पितृगणैः सह ।
 भृतानुयाहक्षेवः सञ्चाचार यथासुखं ॥९६॥
 वेदे पञ्च महायज्ञा नराणां समुदाहताः ।
 एतान् पञ्च महायज्ञानिर्विपेत्युत्तमं नरः ॥९७॥
 यत्र यात्यन्ति दातारः संस्थानं वै निवेदत ।
 निर्भयं निरहङ्कारं निःशोकं निर्व्ययक्तम् ।
 ब्रह्मस्यानमवाप्नोति सर्वकामपुरकृतं ॥९८॥

मूढेलापि प्रकर्त्तव्यः पञ्चते मन्त्रवर्जिनाः ।
 अतोऽन्यथा तु चो मुहूर्मध्ये च इत्यमश्रुते ॥१६॥
 इत्याच्छ मुहूर्मध्ये पापात्मा चः पचेदात्मकारणात् ।
 तस्मात्विवर्तयेत् पञ्च महायज्ञान् मदा बुधः ॥१७॥
 निवेद्य केचिदिच्छन्नि जीवत्यपि प्रयत्नतः ।
 उदकपूर्वं बलिं कुर्यादुदकुर्षं तथैव च ॥१८॥
 बलिं सुविदितं कुर्यादुचादुचतरं ज्ञियेत् ।
 परम्परागतो पूर्वं बलिं सुचां समून्नियेत्^(१) ॥१९॥
 न निवेद्यो भवेत् पिण्डः पितृणां यथु जीवति ।
 इष्टेनात्मेन भव्यैव भोजयेत् यथाविधि ।
 विधानं वेदविहिनमेतदस्यामि यद्यतः ॥२०॥
 देवदेवा महात्मानेऽस्तेतपि पितरो ज्ञुत ।
 इच्छन्नि किञ्चिदात्मार्थाः पञ्चात् पिण्डनिवेदनं ॥२१॥
 पूजनमैव विपाळां सर्वमेव हि^(२) नित्यशः ।
 तदिधर्मार्थकुशलानिश्चिवाच शुद्धस्यतिः ॥२२॥
 पूर्वं निवेदयेत्पिण्डं पञ्चादिप्राप्तं भोजयेत् ।
 योगात्मानो महात्मानः पितरो योगमध्यवाः ।
 शोममात्याययन्येते पितरो योगमात्यिताः ॥२३॥
 तस्मादशाच्छुचिः पिण्डान् योगिभ्यस्तप्यरात्रेणः ।
 पितृणां हि भवेदेतस्मात्मदिव इतं चक्षिः ॥२४॥

(१) तथा ज्ञियेदिति ख० ।

(२) पर्वमेवदीति क० । उर्द्धमेवदीति ख० ।

ब्राह्मणानो सहस्रेभ्यो योगी चायावने थदि ।
 यजमानस्तु भोक्तृत्वं नैरिवाचसि तारयेत् ॥२८॥
 असतां प्रयहो यत्र सताञ्चेव विज्ञानना ।
 दण्डो देवहतसात्र सद्यः पतति दारुणः ॥२९॥
 हित्वागमं सधर्माणं वालिङ्गं यत्र भोजयेत् ।
 आदिकर्म समुकुच्य दाता तत्र विनाशति ॥३०॥
 पिण्डसमौ सदा दशाङ्गोगार्थी तु प्रयत्नतः ।
 प्रजार्थी पतये^(१) दद्यान्तमध्यम तत्र पूर्वकं ॥३१॥
 उतमां द्युतिमन्विच्छन्नोपु नित्यं प्रयच्छति ।
 प्रजां पूर्जा यशः कीर्ति गोपु नित्यं प्रयच्छति ॥३२॥
 प्रार्थ्यन्दीर्घमायुष्य^(२) वायसेभ्यः प्रयच्छति ।
 सौकुमार्यमथान्विच्छन्नं कुकुटेभ्यः प्रयच्छति ॥३३॥
 एवमेतत्सुद्दिष्टं पिण्डनिर्वपणात् फलं ।
 आकाशं शमयेद्वापि स्थितौ सुदचिणामुखः ।
 पितृणां स्थानमाकाशं इचिणा चैत्र दिग्भवेत् ॥३४॥
 एकं विशः पुनः प्राज्ञः पिण्डोद्गुरणमयतः ।
 अनुज्ञाते तु तैर्विप्रेवान्मुद्दियतामिति ॥३५॥
 पुर्व्याणां फलानां भव्याणामन्वयात्या ।
 अपमुहुत्य मैथां जुह्याज्ञानवेदसि ॥३६॥
 भच्छमन्तं तथा पेयमनुजमफलानि च ।

(१) पद्मये इति इ०, अ० अ० परन्दयं पाठो न सम्पूर्चतः ।

(२) वार्यमायुषेवि ख० ।

इत्वा चाही ततः पिष्ठान्तिर्वेदचिष्टामुखः ॥३७॥
 चिरधैर्भूत्योऽसुगम्धैर्यु तर्पयेत् रमैस्तथा ।
 एकायः पर्युपाखीत प्रथतः प्राञ्छलिस्तिः ।
 ततपरः अहधानद्य कामानाप्नेाति मानवः ॥३८॥
 अतुद्दलं लतश्वलं दाचिष्टां चतुरतश्च यत् ।
 ततो वज्राच दानश्च प्रथच्छन्ति पितामहाः ॥३९॥
 चतः परं विधिं सौम्यं भुक्तवत्सु दिजातिषु ।
 आनुपूर्वेष विधिना तको निगदतः गृहणु ॥४०॥
 प्रोच्य भूमिमध्याद्बृत्य पूर्वं पितपरायणः ।
 ततोऽच विकिरं कुर्यान् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥४१॥
 स्वधीं वाच्यं ततो विप्रा विधिवद्विदलिषान् ।
 अत्यन्तेष्वमनुज्ञाय सत्कृत्य द्विजसन्नमान् ।
 प्राञ्छलिः प्रथतस्यैव अनुगम्य विसर्जयेत् ॥४२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते शाद्वक्त्यो नाम
 चतुर्दशोऽस्यायः ।

आय पञ्चदशोऽध्यायः ।

—•—•—•—

आद्रकल्पः ।

हृहस्यतिहवाच । महादभ्यर्चिताः प्रीता भवन्ति पितरोऽव्यायः ।
 योगात्मानो महात्मानो विपात्मानो भवेत्त्रिः ॥१॥
 प्रेत्य च स्वर्गलाभाय^(१) कामेश्वर्यं सुविक्षरं ।
 येषां ज्ञायनुहन्ति भोक्त्रप्राप्तिकमेष्ट तु ॥२॥
 तानि वक्ष्याम्यहं सौम्याः सरोमि सरितस्तथा ।
 तीर्थानि चैव पुण्यानि देशान् शैलान् तद्यात्रमान् ॥३॥
 पुण्यो यस्तिषु लोकेषु भरकष्टकपर्वतः ।
 पर्वतः प्रवरः पुण्यः सिद्धचारणेवितः ॥४॥
 यत्र वर्षसहस्राणि प्रशुतान्वदुदानि च ।
 तपः सुदुर्दरन्तेषु भगवान्निराः पुरा ॥५॥
 यत्र स्तुत्योर्गतिर्नास्ति तद्यैवासुररक्षर्मा ।
 न भयस्त्रैव वास्तव्योर्यावद् भूमिर्धरिष्यति ॥६॥
 तेजसा यशसा चैव भ्राते स नगोत्तमः ।
 इट्टमास्यवतो नित्यं वज्ञिः संवर्तको यथा ॥७॥
 सृदवश्य सुगम्भास्य हेमाभाः प्रियदर्शनाः ।
 आन्ताः कुञ्जा इति ख्याताः पिवन्^(२) दक्षिणमेदां ॥८॥

१. स्वर्गलोकायेति ख ० ।

२. पाठोऽयं न समीक्षीयः ।

दृष्टवान् स्वर्गसेपार्न भगवान्जिरः पुणा ।
 अग्निहोत्रे महातेजाः प्रस्तुरार्थकुशोत्तमान् ॥६॥
 तेषु दर्भपूर्वे यः पिण्डान् मरकष्टकपञ्चते ।
 दशात्मकुदपि प्राज्ञसाम्य वल्लामि यत् फलं ॥७ ॥
 तद्वत्वयवयं आहुं पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ।
 अन्नद्वानश्च गच्छन्ति चेत्तमासाद्य तत् सदा ॥८ ॥
 तत्र ज्यालारम्भः पुण्यो दृश्यते इयापि सर्वशः ।
 सश्वल्लानाश्च मत्तानां विश्वल्लकरणी नदी ॥९ ॥
 प्राग्दद्विष्णु तु सावर्णी वापी मा पर्वतोत्तमे ।
 कलिङ्गदेशपार्श्वाद्दुष्टि पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ॥१०॥
 सिद्धचेत्तम्बिष्णेहा यदुक्तं परमं भूति ।
 ममतो देवैत्यानां शोकमयुग्मां जगौ ॥११॥
 धन्यास्ते पुरुषा लोके ये प्राणामरकष्टकं ।
 पितृन्मनपर्यविवन्ति आहुं पितृपरायणाः ॥१२॥
 अन्तेन तपमा सिद्धिं गमिष्यन्ति न संशयः ।
 सकृदेवार्चितास्तत्र स्वर्गमरकष्टके^(१) ॥१३॥
 महेन्द्रपञ्चते रम्ये पुण्ये शकनिषेवितं ।
 तत्त्वारुद्ध्य भवेत् प्रीतिः आद्वृद्धैव महत्कलं ॥१४॥
 विन्वाधःशिखरे युक्ता दिव्यं चतुः प्रवर्जनते ।
 अदृश्यद्वैव भूतानां देववधरते महीं ॥१५॥
 सप्तगोदावरे ऐव गोकर्णं च तपोवने ।

(१) सर्वेषां कष्टकस्याने कदाटेति पाठः रु० च० पुक्तकष्टये वर्तते ।

अग्रसेधकलं तत्र यात्वा च लभते नरः ॥१८॥
 धूतपापस्त्वालं प्राप्तं पूनः यात्वा भवेन्नरः ।
 हृदस्त्रं तपस्त्रे देवदेवो महेश्वरः ॥२०॥
 गोकर्णे वर्षितं विप्रैर्नास्त्रिकानां निर्दर्शनं ।
 आत्राद्वाणस्य सावित्री पठतः सम्पूणश्चाति ॥२१॥
 देवर्थिभवने दृष्टे मिहुचारणसेविते ।
 आहश्च तनु निष्ठमानतो यान्ति चित्रिष्ठं ॥२२॥
 दिव्यैश्चन्दनवृक्षस्य पादपैदपश्चेभितं ।
 आपः स्वादनसम्युक्ता वहन्ति मतनं यतः ॥२३॥
 नदी प्रवर्तते ताभ्यस्त्राघपण्ठिति जामतः ।
 योपेव समचारेदा इत्तिं यान्ति सागरं ॥२४॥
 नद्यासाम्यास्तु या आपो मूर्च्छमाना महेदधौ ।
 शङ्खान् भवन्ति मुकाय जायन्ते शङ्खासुकिकाः ॥२५॥
 उदकानयन् कुला शङ्खामौकिकमंयुतं ।
 आधिभिर्याधिभिर्यैव मुका याम्यमरावती ॥२६॥
 चन्दनेभ्यः प्रयुक्तानां शङ्खानां मौकिकस्त्रं ।
 पापकर्तृत्वयि पिहृस्तारयन्ति यथाश्रुतिः ॥२७॥
 चन्द्रतीर्थं कुमार्यान्तु कावेयां प्रभवेऽत्यये ।
 श्रीपर्वतस्य तीर्थेषु वैकृते च तथा गिरौ ॥२८॥
 एकस्या यत्र दृग्मने हृक्षा श्लोकिरपर्वते ।
 पालाशाः खादिगा विभा अलाशत्यविकहनाः ॥२९॥
 एतद्द्वि मण्डलं मिहुं यज्ञीयं दिजस्त्रमाः ।

अस्मिन् मुक्ता जनोऽङ्गानि चिप्रे यात्यमरावतीं ॥३०॥
 कर्माणि स्वप्रयुक्तानि मिथ्यन्ति प्रभवात्यये ।
 दुःप्रसक्तानि पितृपु प्रयुक्तानि भवन्त्युत ॥३१॥
 पितृणां दुहिता पुण्डा नर्मदा सरितां वरा ।
 तत्र आहूनि दत्तानि अलयाणि भवन्त्युत ॥३२॥
 माठरस्य^(१) वने पुण्डे सिद्धचारणेविते ।
 अनर्हानं न गच्छन्ति सकासास्मिन् महागिरौ ॥३३॥
 विन्द्ये चैव गिरौ पुण्डे धर्माधर्मनिर्दर्शनं ।
 पापधारां न पश्यन्ति धारात्पश्यन्ति साधवः ॥३४॥
 तस्यां न हृष्टते पापं केषाच्चित् पापकर्मणां ।
 स्पष्टा भवति सा धारा प्रायगः गुभकर्मणां ॥३५॥
 केषाच्चायां मतङ्गस्य वापी पापनिसृदनी ।
 खातास्तस्यां दिवं यान्ति कामचारविहङ्गमाः ॥३६॥
 कुमारकेषाच्चातीर्थं पर्वते पालपञ्चरे ।
 पाण्डुकूले समुद्रान्ते पषडारकवने तथा ॥३७॥
 विमले च विपाये च^(२) मत्कृत्य प्रभवेऽभये ।
 श्रीकृते गुप्तकूटे च जमूमार्गं च नित्यगः ॥३८॥
 अस्मिनस्य गुरोः पुण्डे योगाचार्यस्य धीमतः ।
 तथापि श्राद्धमानल्यमसितायाज्ञ नित्यगः ॥३९॥
 पुण्डरेष्वत्यं श्राद्धं तपस्यैव महाफलं ।

१ याचकस्त्विति ख० ।

२ विपाकं चेति ख० ।

महोदधी प्रभासे च तस्मादेवं विनिर्दिष्टेत् ॥४०॥
 देविकाद्यां वृषो नाम कृपः सिद्धगिरेवितः ।
 समुत्पत्तनि तस्माप्यो गवां वृद्धेन नित्यशः ॥४१॥
 योगेश्वरैः सदा जुष्टः सर्वपापविहृतैः ।
 दद्याच्छादून्तु यस्तस्मिंस्तस्य वृद्धामि यत् फलं ॥४२॥
 अत्यन्तं सर्वकामीयं^(१) आदृं प्रीणाति वै पितृन् ।
 जातवेदः शिला तत्र साचादग्नेः सनातनी ॥४३॥
 अस्त्वग्निं प्रविश्टेत् तत्र नाकपृष्ठे च सोदते ।
 अग्निः ग्रामः पुनर्जातस्मास्मिन् दत्तं तदत्यन्तं ॥४४॥
 दद्याच्छमेधिके तीर्थे तीर्थे पक्षाच्छमेधिके ।
 अथोदिष्टं फलं तेषां काटूनां नाचसंशयः ॥४५॥
 स्वातं हयग्निरो नाम तीर्थे सद्योवरप्रदं ।
 आदृं तत्र तदाच्यन्तं दला स्वर्गं च सोदते ॥४६॥
 आदृं कुम्भे विमुक्षनि ज्ञेयं पापनिषूदनं ।
 आदृं तत्राच्यन्तं प्रोक्तं अप्यहोमतपांसि च^(२) ॥४७॥
 अजतुङ्गे शुभ्ये^(३) तार्थे तर्थयेत्सुतं पितृन् ।
 हृस्ते पर्वसु च्छाया यत्र नित्यं दिवौकसा ।
 पृथिव्यामत्यन्तं दत्तं निहजा यत्र पाण्डवाः ॥४८॥
 योगेश्वरैः सदा जुष्टं सर्वपापविहृतैः ।
 दद्याच्छादून्तु यस्तस्मिन् तस्य वृद्धामि यत् फलं ॥४९॥

१. अयं वै सर्वकामेऽपुनिति ग्रं ।

२. अपश्चोमतपांसि चेति ग्रं ।

३. अत्र तुक्षे शुभाविति ग्रं ।

अचिन्तासीन वै साक्षात्त्वन्ति पितरः सदा ।
 अस्मिन् लोके वशी यः स्यात्^(१) प्रेत्य स्तर्में स मोदते ॥५.०॥
 प्रायशः प्रबरः पुण्ड्रः शिवो नाम हृदस्याथा ।
 तत्र व्याप्तस्त्रः पुण्ड्रं दिव्यं ब्रह्मसरस्याथा ॥५.१॥
 उच्चन्नः^(२) पर्वतः पुण्ड्रो यस्मिन् योगेश्वरास्तये ।
 तचैव चात्रमः पुण्ड्रो वसिष्ठस्य महात्मनः ॥५.२॥
 अग्न्यजुःसामविरसः कापोतः पुष्पसाङ्गयः^(३) ।
 आख्यातो^(४) पञ्चमो वेदो छट्टा त्रेतेषु ब्रह्मणा ॥५.३॥
 गन्तैतान् सुन्यते पापात् द्विजो वज्ञिः सनातनः ।
 आदूसानन्द्यमेतेषु जय^(५) द्वेष्मनपांसि च ॥५.४॥
 पुण्डरीके महातीर्थे पुण्डरीकसमं फलं ।
 ब्रह्मतीर्थे महातीर्थे अश्वसेधफलं लभेत् ॥५.५॥
 सिंधुसागरसम्भेदे तथा पञ्चनदेशवर्य ।
 कीरकात्मा^(६) ततः पुण्ड्रो भण्डवायाच्च पर्वते ॥५.५॥
 देवं सप्तरदे^(७) आदूं मानसे च विशेषतः ।
 महाकृटे च वन्दे च^(८) गिरौ चिककुदे तथा ॥५.६॥

- १ च स्यात् इति उ०। तस्मात् इति ख०। वृ पुक्षके शतकोक्तो नास्ति ।
 २ अचन्नः इति ग० ।
 ३ पुष्पपाङ्गय इति ग० ।
 ४ आख्यानेति वा छ्वचित् ।
 ५ जपहोमेति ग० ।
 ६ जोर्हकात्मासतः इति उ० । कीरकात्मेति च० ।
 ७ सप्तरदे इति ग० ।
 ८ देवगिरौ इति ग० तथा च० ।

सन्ध्यावास्तु महावेदां दृश्यते महदहुतं ।
 अशुद्धधानाक्रान्तेति मान्येति च धूतवतान् ॥५४॥
 आतवेदः शिला तच साचादग्नेः सनातनी ।
 आद्वानि चात्रिकार्यास्तु तच कुर्यात् सदाचयं ॥५५॥
 संशयिलैकमेतेन साधारणं प्रति नित्यजः ।
 तस्मिन् देव्य सदा आद्वं पितृष्ठामवद्यार्थिना ॥५६॥
 हतात्मा वाङ्मतात्मा वा च विज्ञायते नरः ।
 स्वर्णमार्गप्रदं नाम तीर्थे संसोवरप्रदै ।
 वैराण्युत्सूच्य तस्मिंस्तु दिवं सप्तर्षयो गताः ॥५७॥
 अश्यापि तानि दृश्यन्ते वैराण्येव गतानि तु ।
 खात्वा स्वर्णमवाप्नोति तस्मिन् तीर्थात्मभै नरः ॥५८॥
 खातमावतनं तच नन्दिस्तु निषेवितं ।
 नन्दीश्वरस्य या मूर्त्तिरुत्तराचारैर्न दृश्यते ॥५९॥
 दृश्यन्ते काष्ठगा शूपाः सच्चिद्ये भास्करोदये ।
 जल्वा प्रदक्षिण्ये तु गच्छन्त्यन्तर्हिता दिवः ॥६०॥
 सर्वतद्युक्तहेत्वं सुतीर्थस्तु विशेषतः ।
 पुण्ये सन्तकुमारस्य योगेशस्य महात्मनः ।
 कीर्त्यते च तिलान् दला पितृष्ठां वै सदाचयं ॥६१॥
 ओजसे चात्रयं आद्वं धर्मराजनिषेद्यने^(१) ।
 आद्वं इत्तममावस्या विधिना च यथाकर्म ॥६२॥

^(१) दृश्यन्ते काष्ठगाप्त्य सच्चिद्ये भास्करोदये । जल्वा प्रदक्षिण्यं तात्कु गच्छन्त्यन्तर्हितादिवमिति ग० ।

^(२) धर्मराजनिषेद्यमे हति ख० ।

पुनः समिहितानां वै कुहचेचे विशेषतः ।
 अर्जयेदा पितृस्त्राच मत्युचस्त्रनृणोभवेत् ॥६४॥
 विनश्चने सरस्वत्यां भृत्यपक्षवणे तथा ।
 व्यासतीर्थे सरस्वत्यां^(१) ब्रह्मचित्रे^(२) विशेषतः ॥६५॥
 देयमौद्गारपठनैः आद्यमध्यमिच्छता ।
 सर्वतस्यैव गड्डार्थां भैरवे च नगोन्मासे ॥६६॥
 यमुनापमध्ये चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अशुष्णाश्चातिशीताश्च आपस्त्राच निर्दर्शने ॥६७॥
 घमस्त्र भगिनी पुण्या मार्त्तण्डुहिता तथा ।
 तत्राक्षं तदा आद्यं पितृभिः पूर्वकीर्तिं ॥६८॥
 ब्रह्मानुग्रहे खाल्वा सद्या भवति जाग्रणः ।
 तस्मिन् हि आद्यमानन्दं अपहोमतपांमि च ॥६९॥
 स्त्राणुभूतस्त्रस्त्राच वसिष्ठो वै महातपाः ।
 अद्यापि यत्र दृश्यन्ते पादपा मणिचर्चिताः ॥७०॥
 तुला तु दृश्यते यत्र धर्माधर्मप्रदर्शिनी ।
 यथा वै तुलितं विप्रेस्त्रीर्थानां फलमुन्नमं ॥७१॥
 पितृणां दुहिता योगा गन्धकालीति विश्रुता ।
 चतुर्था ब्रह्मणश्चांशः परागरकुलोद्धाः ॥७२॥
 व्यस्त त्वेकं चतुर्द्वा तु वेदं धीमान् महामुनिः ।
 महायोगं महात्मानं यो व्यासं जनस्थिति ॥७३॥
 अच्छोदकं नाम सरो यजाहोदा समुच्छिता ।

^१ एतत् पाठः प्रायस्त्रा वर्तते क्वचिदस्पष्टः परन्तु कुत्रापि न समीचीयः ।

^२ चिङ्गचो च उ० । आद्यपल्ले ग० ।

मन्त्रयथोन्ना पुरजाता नियोगाद्वारणेन तु ॥७६॥
 तस्या यत्त्वम् पुण्यः पुण्यद्विनियेवितः ।
 सहाहत्तन्तु वै आदुभवयं समुदाइतं ।
 तस्या योगसमाधाने इत्तं सुगपदुद्धवेत् ॥७७॥
 कुवेरतुङ्गे व्यामोषे^(१) व्यासतीर्थं तथैव च ।
 पुण्यः स ज्ञान्नाणो दशाच्छादुमानन्यभवयं ॥७८॥
 मिहौस्तु उविता नित्यं दृश्यते नाशतात्मभिः ।
 अनिवर्त्तनन्तु नन्दायां वेदां प्रागुपरे दिशि ॥७९॥
 मिहौस्तु तु वै जुष्टं यत् प्राप्य न निवर्त्तते ।
 महालये पदं न्यस्ते महादेवेन धीमता ॥८०॥
 देव्यालये तपस्त्वा एकपादेन दैश्वरः ।
 गीहारच्च सुगन्दिव्यमुमातुंगे स्थितं जलं ॥८१॥
 उमातुंगे भूर्गोस्तुङ्गे नन्दातुङ्गे महालये ।
 काद्रवत्याः^(२) च ज्ञाणिक्ष्यां गुहायां वामगम्य च ॥८२॥
 गला चैतानि पूतः स्त्राच्छादुभवयमेव च ।
 जपो हेम सत्या ध्यानं यत्किञ्चिन् सुकृतं भवेत् ॥८३॥
 नन्दाचर्थं यज्ञने वै सुखभक्ताः शतं समाः ।
 एवमाद॑नि सत्य सां स्त्रात्वा प्राप्नोति सत् फलं ॥८४॥
 कुमारधारा तचैव दृष्टा पापप्रणाशनी ।
 यानामनो^(३) च तचैव सत्यः स्त्राच्छत् प्रदृशते ॥८५॥

^(१) व्यामोषे इति ख० ।

^(२) काद्रवत्यामिति पञ्चसु पुण्यकेषु पाठः ।

^(३) यनामनोमिति ख० ।

शेषकीर्तिपुराभ्यासे कामानाश्रोति पुष्कलान् ।
 अदृशः सार्वभूतानां देववचरते महोः ॥८६॥
 काश्चपस्य महानीर्थं कालसर्विति श्रुतं ॥
 तत्र आद्वानि देवानि नित्यमन्यमिच्छता ॥८७॥
 अतयं तु भवेच्छार्हं ग्राम्यामसमन्तः ।
 दृश्या न दृश्यते तत्र प्रत्यक्षमङ्गताद्यना ॥८८॥
 प्रायादेशो लक्षणानां लिष्टाणाच्च निवेशनं ।
 तत्र चैव इदे पुण्ये दिव्यो वै नागराद्यतः ॥८९॥
 पिण्डं गृहाति हि सती न गृहात्यसतां हि यः ।
 अतिपदोभुजग्नेभाकुमञ्चं न शक्यते ॥९०॥
 प्रत्यक्षं दृश्यते धर्मसार्थयोरनयोर्दयोः ।
 देवदाहवने चापि चारथेषां निदर्शनं ॥९१॥
 विधूतानि तु पापानि दृश्यन्ते सुकलाक्षणा ।
 भागीरथी प्रयागे च नित्यमन्यमुच्यते ॥९२॥
 कालस्त्रे दग्धाण्डार्था नैमित्ये कुरुताङ्गुले ।
 वाराणस्यां लग्न्यान्तु देवं आदृन्तु यन्तः ॥९३॥
 तस्यां योगेश्वरो नित्यं तत्तस्यां इत्तमवयं ।
 दत्ता चैतेषु युतः खाच्छादुमानन्यसेव च ॥९४॥
 तपोहेमस्तथा खानं यत् किञ्चित्सुकृतं भवेत् ।
 क्षौहित्ये उत्तरस्यां वै स्वर्णवेदां तर्थैव च ॥९५॥
 सकृदेव समुद्रान्ते दृश्यते पुण्यकर्मभिः ।
 गदाद्या धर्मपृष्ठे च घरसि ब्रह्मणस्या ॥९६॥

गवायो ग्राप्रकूटे च आदुं दनं महाफलं ।
 हिमस्तु पतने तत्र समन्नात् पञ्चयोजनं ॥८७॥
 भरतस्याश्रमे पुण्ड्रेऽरणं पुण्ड्रतमं स्तुतं ।
 नातकूष्ण्यं पदं तत्र दृश्यते मांसचनुषा ॥८८॥
 ख्यापितं धर्मसर्वसं लोकस्यास्य निर्दर्शनं ।
 एवं पञ्चवनं^(१) पुण्ड्रं पुण्ड्रकङ्गिर्निषेवितं ।
 अस्मिन् पाण्डुविश्वालेनि तीर्थं सदो निर्दर्शनं ॥८९॥
 तुलामानेकाया चापैः आत्मैश्च विविधैकाया ।
 उत्तमज्ञनि तथा जग्ने ये वै पापकतो जनाः^(२) ॥९०॥
 वतीयायां तथा पादे निःखरे पावमण्डले ।
 महाइदे वै कौशिक्यां दनं आदुं महाफलं ॥९०१॥
 सुण्डपृष्ठे^(३) पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ।
 बङ्गन् देवयुगांकास्त्रा तपस्तीव्रं सुदुर्घरं ॥९०२॥
 अल्पेनायत्र कालेन नरो धर्मपरायणः ।
 पाण्डान्मुकूजत्याप्तु जीर्णलचमिवेऽरगः ॥९०३॥
 सिद्धानां प्रीतिजननैः पापानाश्च भवकरैः ।
 लेलिहानैर्महाभोगै रक्तिन्दु दिवानिशं ॥९०४॥
 नाशा कनकनन्दीति तीर्थं त्वेलोक्यविश्रुतं ।
 उदीक्षां सुण्डपृष्ठस्य देवर्थिंगणेषेवितं ।

^१ पञ्चवनमिति कृष्ण रुद्र ।

^२ पापकातैक्षिया इति ग ।

^३ कुण्डपृष्ठे इति ल ।

तत्र स्वामा दिवं यान्ति कामचारा विहृमाः ॥१०५॥
 दनं चापि तथा आदुमचयं समुदाहतं ।
 आणीक्षिभिस्तदा स्वामा निक्षेपाति नरोत्तमः ॥१०६॥
 तीरे तु सरसस्त्रं देवस्थानं महत् ।
 आरुद्ध तच्चयंस्त्रं मिहो यानि दिवं ततः ॥१०७॥
 उत्तरं^(१) मानमं गता मिहिं प्राप्नोत्यनुत्तमां ।
 तत्र गता पुरस्त्रेषु दृश्यते महदहृतं ॥१०८॥
 तच्चिन्निर्वर्त्येच्छाद्दू यथाशक्ति यथावलम् ।
 कामान् च सभते दिव्यान् जोत्तोपायस्त्र नित्यगः ॥१०९॥
 मालसे सरसि ओष्ठे दृश्यते महदहृतं ।
 दिवस्युता महाभागा ज्ञनरिते विराजते ॥११०॥
 गद्ग्रा चिपथगा देवी चोमपादाच्छ्रुता भुवि^(२) ।
 आकाशे दृश्यते तत्र तेऽस्य सूर्यस्त्रिभं ॥१११॥
 जाम्बूनदमयं दिव्यं स्वर्गदारसिवायतं ।
 यतः प्रवर्त्तते भृयः पूर्वभागरमन्तिमं ॥११२॥
 पावनी सर्वभूतानां धर्मज्ञानां विशेषतः ।
 सन्द्रभागा च मिन्द्रुश उभौ मानसस्त्रिभौ ।
 मागरं पञ्चिमं याति दिव्यसिन्धुर्दीवरः ॥११३॥
 पर्वतो हिमवान्नाम नानाधातुविभृषितः ।
 योजनानां सहस्राणि आयतेऽशीनिरुच्यते ॥११४॥

१ उत्तमस्त्रिय ज० ।

२ चोमपदा चृताभवदिति ज० ।

सिद्धुचारणसहीणः सिद्धुचारणसेवितः ।
 तत्र पुष्टरिणी रम्या सुखाना नाम विशुद्धा ॥१०८॥
 दशवर्षसहस्राणि तत्र जातस्तु जीवति ।
 आदृं भवति चानन्दं तस्यां इत्तमहोदयं ।
 तारयेच यदा आदृं दशपूर्वान् दशापरान् ॥११०॥
 सर्वे पुण्यं हिमवतो गङ्गा पुण्या च सर्वतः ।
 समुद्रगाः समुद्राश सर्वे पुण्याः समन्नतः ॥१११॥
 एवमादिषु सर्वेषु आदृं निर्वर्त्तयेदुधः ।
 पूर्तो भवति स्त्रात्मा नु^(१) दत्त्वा दत्त्वा तथैव च^(२) ॥११२॥
 श्रीलक्ष्मानुपु तज्जेषु कन्दरेषु गुहासु च ।
 उपङ्गरनितमेषु तथा प्रश्वरेषु च^(३) ॥११३॥
 पुलिनेष्वापगानाञ्च^(४) तथैव प्रभवे युगे ।
 महोदधौ गवां गोष्ठे सङ्गमेषु वनेषु च ॥११४॥
 असद्युपलिप्रासु इद्यासु सुरभीषु च ।
 गोमयेनोपलिप्तेषु विविकेषु गृहेषु च ॥११५॥
 कुर्याच्छ्राहुमयैतेषु नित्यमेव यथाविधि ।
 प्रदक्षिणं दिशं गत्वा सर्वकामचिकीर्षवः ॥११६॥
 एव मेतेषु सर्वेषु आदृं कुर्यादतन्त्रितः ।

१ श्रीतो भवति दत्त्वा च इति ग० ।

२ दत्त्वा ज्ञात्वा तथैव च इति ख० ।

३ नित्यमेव यथा विधि इति ग० ।

४ पुलिने चापगानानिति ख० ।

एवसेव तु मधावी ब्राह्मीं मिद्दिमवासुयान् ॥११३॥
 वैवर्णीं विचिते स्वाने धर्मवर्णाश्च मे तथा ।
 कोपस्यानस्य मन्त्यागान् प्राप्यते पितृपूजनं^(१) ॥११४॥
 तीर्थान्यनुष्ठन् धीरः अद्भानो जितेन्द्रियः ।
 कृतपापस्य इत्येत किं पुनः इत्यभक्त्यक्त्वा ॥११५॥
 तिर्थगयोनिं न गच्छेच कुदेशे न च जायते ।
 स्वर्गो भवति वै विप्रो मोक्षोपायस्य विन्दति ॥११६॥
 अश्रद्धानाः पापानो नास्तिकाः स्थितसंशयाः ।
 हेतुद्रष्टा च^(२) पञ्चते न तीर्थफलमश्रुते ॥११७॥
 मुहूर्तीर्थं परा चिद्दिस्तीर्थानां परमं यदं ।
 आनं तीर्थीपरं तस्माद्ब्रह्मतीर्थं सनातनं ॥११८॥
 उपवासनिवद्वा चिं^(३) प्राणौ रिह^(४) पुनः पुनः ॥११९॥
 प्राणापानो ममौ क्लो विषयाणीन्द्रियाणि च ।
 बुद्धिं मनसि संयम्य सर्वेषाम् निवर्त्तनं ॥१२०॥
 प्रत्याहारं पुर्वविद्धि मोक्षोपायमसंशये ।
 इन्द्रियाणां मनोधारं बुद्धादीनां प्रवर्तनं^(५) ॥१२१॥
 अनाहारान् त्वयं यान्ति विद्यादनग्नं तपः ।

१. बज्ज्वु पुरुषोषु कोपस्यानाच संख्यादिति पाठो दृश्यते परन्तु न युक्तः ।

२. हेतुहरुस्येति पाठः सर्वच । अयं पाठो न सङ्कृतः ।

३. उपमाननिवक्ता चौति क० च० ।

४. प्राणायामैरिति पाठोयुक्तः ।

५. निवर्त्तनमिति पाठो बज्ज्वु पुरुषोषु वर्तते । नामं सङ्कृतः ।

नियहादुद्गुह्मनसो रम्या दुहिष्ठु जायते॥१२६॥
 चीणेषु सर्वपापेषु कीणेष्वेवेन्द्रियेषु च ।
 परिनिर्वाति शुद्धात्मा यथा वक्तिर्निरिन्धनः ॥१२७॥
 कारणेभ्यो मुण्डेभ्यो च व्यक्ताव्यक्तस्य कृत्यज्ञः ।
 विद्योजयति लेखज्ञं तेभ्यो योगेन योगविन् ॥१२८॥
 तत्त्वं नाक्षि गतिक्षानं व्यक्ताव्यक्तं न संशयः ।
 आसनः^(३) सदसन्नैव नैव किञ्चित् स्थित इति ॥१२९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्वकल्पे तीर्थयाचा नाम
 पञ्चदशोऽथायः ।

^३ नासनेति लिपिः सर्वत्र । सा सम्बन्धेन न प्रतिभाति ।

अथ खाड्गेऽध्यायः ।

स्मारकस्थः ।

शुचस्तिश्वाच । अतः परं प्रवृद्धानि दानानि च फलानि च ।
 श्राद्धकर्माणि भेद्यानि वर्जनीयानि यानि च ॥१॥
 हिमप्रपतने कुर्यादाहरेदा हिमन्तः ।
 अग्निहोत्रमतः पुण्यं परमं हि ततः स्मृतं ॥२॥
 नकन्तु वर्जयेच्छादृं राहोरन्यत्र दर्शनात् ।
 सर्वस्त्रेनापि कर्त्तव्यं चिप्रं वै राजदर्शने ॥३॥
 उपरागे न कुर्यादः पङ्के गौरिव सीदनि ।
 कुर्वण्णकूद्धरेत् पापान् मग्नान्नोरिव सागरे ॥४॥
 विशदेवज्ञ सौम्यज्ञ बज्ञमांभपरं हविः ।
 विषाणं वर्जयेत् खाड्गमसुयानाशनाय वै ॥५॥
 लक्ष्मा वै वार्यमाणस्तु^(१) देवेशेन महात्मना ।
 पिवन् शशीपतेः सोमं पृथिव्यामपत्पुरा^(२) ॥६॥
 श्वामाकाम्तु तथोत्यक्षाः पितर्थमपि पूजिताः ।
 विप्रप्रसाद्य नासाम्यामसकाम्यां तथैव च ॥७॥
 श्वेषाणः श्रीतत्त्वा इद्या मधुगाम्य तथेततः ।

१. वार्यमाणेनेति लिखनं सर्वत्र तत्र युक्ते ।

२. -ममवत् पुरा इति ख० ग० ।

आमाकैरिचुभिष्वैव पितॄणा सार्वकामिकं ।
 कुर्यादायथणं यसु च श्रीर्घ चिद्धिमाप्नुयात् ॥८॥
 आमाका हक्षिनामा च पटोलं दृश्टीफलं ।
 अगस्त्यस्य शिखा तोत्रा कथायाः सर्वं एव च ॥९॥
 एवमादीनि चान्यानि स्तादूनि मधुराणि च ।
 नागरस्त्राच ते देव्यं दीर्घमूलकमेव च ॥१०॥
 वशीकरीराः सुरयाः सर्जकं भृसृष्टाति च ।
 वर्जनीयानि वक्ष्यानि आदूकर्मणि नित्यशः ॥११॥
 लश्चुनं गृज्ञनश्चैव पलाण्डुः पिण्डमूलकं ।
 करम्भाद्यानि चान्यानि हृतानि रसगन्धतः ॥१२॥
 आदूकर्मणि वर्ज्यानि कारणसाच वद्यते ।
 पुरा देवासुरे तुहे निर्जितस्य थले: सुरैः ॥१३॥
 व्रणेभ्यो विष्फुरन्तो वै पतिता इत्यविन्दवः ।
 तत एतानि वर्ज्यानि आदूकर्मणि नित्यशः ॥१४॥
 अथ वेदोक्तनिर्दामान् लत्तणान्यूथरणानि च ।
 आदूकर्मणि वर्ज्यानि यात्र नार्या रजस्ताः ॥१५॥
 दुर्गम्यं फेनिलश्चैव तथा वै पक्षलोदकं ।
 न लभेद्यत्र गौसृष्टिः^१ नकं यच्चैव गृज्ञते ॥१६॥
 आविकं मार्गमौप्रक्ष सर्वसेकग्रफल्ल चत् ।
 माहिषज्ञामरश्चैव पद्या वर्ज्य विज्ञानता ॥१७॥
 अतः परं प्रवक्ष्यानि वर्ज्यान् देशान् प्रयत्नतः ।

१ न भवेद्यत्र गोष्ठिप्रिति कौ ।

न द्रष्टव्यम् यैः आदूं गौचार्णीचञ्चल कल्पजः ॥१८॥
 तन्मूलफलाहारैः आदूं कुर्यान्तु आहुया ।
 राइमिष्टमवाप्नेऽनि स्वर्गं मोर्चं यशस्करं ॥१९॥
 अनिष्टशब्दसक्षीणे जनुआप्समथापि वा ।
 पूतिगन्धां तथा भूमिं आदूकर्षणि वर्जयेत् ॥२०॥
 नद्यः सागरपर्यन्ता दारं दक्षिणपूर्वतः ।
 चिङ्गाकुं वर्जयेदेशं सर्वे दादशयोजनं ॥२१॥
 उच्चरेण महानदा दक्षिणेन च कैकटात्^(१) ।
 देशस्त्रैशङ्कवो नाम वर्जितः आदूकर्षणि ॥२२॥
 कारदराः^(२) कलिङ्गाच्च मिथोहत्तरमेव च ।
 प्रनष्टाशमध्याद्य वर्ज्या देशः प्रयत्नतः ॥२३॥
 नग्नादयो न पश्येत् आदूमेव व्यवस्थितः ।
 गच्छन्ति तैसौर्दृष्टानि न पितृन् न पितामहान् ॥२४॥
 शंखुहवाच । नागादीन् भगवन् सम्प्रद्यमाद्य परिपृच्छतः ।
 कथय दिजसुख्याय विश्वारेण यथातये ॥२५॥
 एवमुको महातेजा चृच्छन्तिहवाच तं ।
 सर्वेषामेव भूतानां चर्योमंडरलं सृष्टं ॥२६॥
 परित्यजति यो मोहाते वै नग्ना दिजोत्तमाः^(३) ।
 प्रलीयते नरो यः स्वान्निशालम्बन्त योदृष्टः ॥२७॥

१ क-नामकापुस्तकव्यतिरिक्तेव सर्वेषादर्डपूर्णकेषु वैकटः इति पाठोऽस्मि ।
२ कारदरा इति क-ख० ।

३ नग्नादयो जगा इति क, ज पुस्तकव्यतिरिक्त सर्वेषु आदर्डपूर्णकेषु पाठः ।

शृणु यत्तु परित्यज्य सोचमन्यत्र मार्गति ।
 हृषोवेदसम्^(१) सुस्मिन् यो वै सम्यद्गु पश्यति ॥२८॥
 आङ्गुणा चतिया वैश्या शृणुकांच्चैव सर्वज्ञः ।
 पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितैरसुरैर्लदा ॥२९॥
 पाषण्डवैक्षतस्त्राने^(२) भैषजा सूष्टिः स्वयंभुवा ।
 द्विवादुक्षु निर्यन्त्या शाक्या^(३) पुष्टिकलंशकाः^(४) ॥३०॥
 चे धर्मे नानुवर्त्तते ते वै नग्नादधीजनाः ।
 हृथाजटी हृथासुद्री हृथानग्नश्च यो द्विजः ॥३१॥
 हृथाहृती हृथाजाची ते वै नग्नादधीजनाः ।
 कुलभ्यमा निषादाश्च तथा पुष्टिविनाशकाः^(५) ॥३२॥
 कृतकर्माचितास्तेते कृपथाः परिकीर्तिताः ।
 एभिर्निर्वृत्तं दूर्यु वा आरुं गच्छन्ति मानवाः ॥३३॥
 नद्यान्नश्च कृतप्रश्च नास्तिका गुरुतत्पराः ।
 दख्यवश्च नृणांसाद्य दर्शनेनैव वर्जिताः ॥३४॥
 चे चान्ये पापकर्माणः सर्वोक्तान् परिवर्जयेत् ।
 देवदेवर्धिनिन्दाद्यां रतांच्चैव विशेषतः ॥३५॥
 असुराम् वातुधानांश्च वृष्टमेभिर्भैजन्त्युत्^(६) ।

१. वेदो वृष्टसम इति पाठः समुचितः ।

२. पाषण्डवै कृतस्त्राने स्त्र॒ ग्रं ।

३. यज्ञि आङ्गकगिर्यश्चा इति बज्ज्वादप्शु पाठोऽुक्ति ।

४. सर्वच्चैव प्रथक्षा इति पाठोऽुक्ति ।

५. शीवन्ति कर्यद्वाः इति रु ।

६. मानवा इति कर्त्तव्यदसूचनोयं ।

वायुं हनयुगं प्रोक्तेता तु लक्षियं स्मरते ॥३५॥
 वैश्वं दापरमित्याऽः शूद्रं कलियुगं स्मरते ।
 पितरं जातुः । वेदाः कृत्युगे पूज्यास्तेतायान्तु मुरास्तथा ॥३६॥
 चुहुणि इपरे नित्यं पापणडाश्च कलोत्युगे ।
 अपमानापवित्रश्च कुकुटा यामशूकरः ॥३७॥
 च्या चैव दर्शनादेव इन्द्रि आदृतं न मंशयः ।
 शावस्तकसंस्कृष्टो दीर्घरोगभिरेव च ॥३८॥
 मलिनैः पतितैश्चेत्र न इयुथं कथंचन ।
 अत्रं पश्येयुरेते सै नैतवशाद् इत्यक्यदोः ॥४०॥
 तत्संस्पृष्टं प्रधानार्थं भस्त्रारथापदोभवेत् ।
 इविषां संहतानान्तु पूर्वमेव विवर्जिते ।
 गृहमंटुकाभिरद्विश्च प्रोक्तेत्तद् विधीयते ॥४१॥
 मिहूर्थकैः कृष्णतिकौः काव्ये वाणिवकीरणैः ॥
 गुहसर्वाश्वस्तुतां दशनं वापि ॥४२॥
 आसनारुद्धमानेषु पादोपहतमेव च ।
 असेष्यैर्जनुमैर्दृष्टे गुरुकं पर्युषितश्च यत् ॥४३॥
 अश्विनं परिदृश्च तथेवायावलेचितं ।
 गर्कराकेशपादालैः कीटैर्वैचाणुपद्गुतं ॥४४॥
 पिण्डाकमयित्वैव तथा निलयवादिषु ।
 मिहूर्थताश्च येभव्याः प्रत्यक्षत्वणांकतः ॥४५॥

३ अवकीर्मितिवक्तव्ये अवकीर्मित्यादेः ।

४ दर्शनस्त्राप्ति कौ ॥

